

ÚJ
MAGYAR MUZEUM.

KIADJÁK

A MAGYAR ACADEMIA TÖBB TAGJAI

CÉRDY JÁNOS, HUNFALVY PÁL, JERNEY JÁNOS, LUGOSSY JÓZSEF, LUKÁCS MÓRIC, NENDT-
VICH KÁROLY, PAULER TIVADOR, REGULY ANTAL, REPICKY JÁNOS, SZILASY JÁNOS,
SZONTAGH GUSZTÁV, TOLDY FERENC, WENZEL GUSZTÁV).

FELELŐS SZERKESZTŐ

TOLDY FERENC.

*peragit tranquilla potestas
Quae violenta nequit... Claud.*

MÁSODIK FOLYAM: 1851—2.

MÁSODIK KÖTET.

PEST.

EMICH GUSZTÁV KIADÁSA.

KECSKEMÉT TH. VÁROS
KÖNYVTÁRA

Emich Guszláv könyvnyomdája.

TARTALOM.

M. TUD. INTÉZETEK HIVATALOS KÖZLÖNYE.

	<i>Lap.</i>
<i>Magyar academia</i> tárgyalásai 1851. aprilisban	2
" " " " májusban	13
" " " " júniusban	67
" " " " júliusban	137
" " " " septemberben	149
" " " " octoberben	179
" " " " novemberben	207
" " " " decemberben	245
" " " 1852. januárban	305
" " " " februárban	331
" " " " mártiusban	353
" " " " aprilisban	495
<i>Kír. magyar természettud. társulat</i> tárgyalásai 1850—1.	58
" " " " 1851. nov., és decemberben	171
" " " " felszólítása honi természetbúváinkhoz	64
<i>Magyar földtani társulat</i> keletkezése, eddigi működése és tisztviselősége	489
<i>Budapesti kír. orvosegylet</i> működései 1850—1-ben	56
" " " tagjainak névsora	122

ÉRTEKEZÉSEK.

Irodalom és nyelve.

Egy lipcei magyar codexről. <i>Toldy Ferencz</i>	1
Horváth József élete. <i>Toldy Ferencz</i>	8
Hell Miksa 's a' finn-magyar kérdés. <i>Reguly Antal</i>	37
Gyászbeszéd Döbrentei Gábor felett. <i>Toldy Ferencz</i>	43
Emlékbeszéd Stáhly Ignác felett. <i>Toldy Ferencz</i>	67
A' magyar, finn és török nyelvek összehasonlító leírása. <i>Hunfalvy Pál.</i> 77. 115.	246
A' magyar nyelv divatozásáról hazánk tanodáiban a' XVIII. század foly- tán. <i>Mátray Gábor</i>	149
Pótlékok e' tárgyhoz. <i>Toldy Ferencz</i> és <i>Jerney János</i>	155
Egy szombatos-énekeskönyv ismertetése. <i>Kriza János</i>	160

	<i>Lap.</i>
A' magyar nyelv etymologiai és hasonlító vizsgálata elvéről. <i>Czuczor G.</i>	191
Sopron megyei helynevek. <i>Zerpák Antal</i>	202
A' magyar szóértelmezés és szóelemzés elveiről. <i>Czuczor Gergely</i>	370. 507
Adalékok a' magyar nyelvtudományhoz. <i>Hunfalvy Pál</i>	444
Széchy Ágoston emlékezete. <i>Toldy Ferencz</i>	458

Bölcsészeti, társadalmi tudományok.

Kitonich János m. jogtudós jellemzete. <i>Wenzel Gusztáv</i>	14
A' nemzetek semlegességi viszonyairól. <i>Pauler Tivador</i>	124
Az „elme“ szó ősvilági vallásos alapjáról. <i>Kállay Ferencz</i>	207
A' bölcsészet eszméjéről. <i>Horváth Cyrill</i>	311
A' „gúti, goth, getha“ nevek vallási alapjáról. <i>Kállay Ferencz</i>	381
Jogtörténeti párhuzam Magyarország és Erdély törvényhozása és jogrendszere közt. <i>Wenzel Gusztáv. Magyarországé 397. Erdélyé Werbőczytől 1848-ig</i>	461

Történet s rokon.

I. Mária királynénknak Lajos Orleansi herceggel per procura véghez ment házasságáról. <i>Wenzel Gusztáv</i>	2
Tudósítás Hell Miksa historiai kéziratairól. <i>Wenzel Gusztáv</i>	47
Jelentés sziléziai, luzsiczai és morvai utazásáról. <i>Wenzel Gusztáv</i>	179
Magyar és kozár rokon kapcsolatok. <i>Kállay Ferencz</i>	212
Két érdekes magyar levél. <i>Podhradczky József</i>	229
Hohenzollerni VI. Frigyes viszonyai Magyarországon. <i>Wenzel Gusztáv</i>	233
Barkóczy érsek két beszéde. <i>Podhradczky József</i>	305
Dalmatia régi poglizzai kerületének története. <i>Wenzel Gusztáv</i>	353

Mathem. és természeti tudományok.

A' nováki köszén ismertetése. <i>Nendtvich Károly</i>	11
A' gyökérhúzásokról. <i>Győry Sándor</i>	69
A' nagy számok törvényéről az ember szellemi nyilatkozásaiban. <i>Bitnicz Lajos</i>	135
A' kénnek allotropicus állapotjáról. <i>Nendtvich Károly</i>	146
A' magyar-ókereki hegnyomlásról <i>Andrae. Fametsz.</i>	173
A' kubik gyökerek kihúzásáról. <i>Győry Sándor</i>	185. 366
Az ember és tehénhímő körül. <i>Gebhardt Ferencz</i>	331

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'
HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, APR. 12. 1851.

(A' philosophiai és társadalmi osztályok' részére).

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth Cyrill, Kállay, Szilasy r., Bertha, Lukács, Tóth és Wargha István lev. t. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Gebhardt, Győry, Jerney, Kiss Kár. és Szemere Pál r., Csorba és Tasner lev. t. — Toldy Ferencz titoknok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

széptani értekezést olvasott a' rím és rhythmus' elméletéről.

— Ezután jelentette a' *titoknok*, hogy a' mai ülésre bejegyzett két előadás, az illetők' gátoltatása miatt elmaradván, használja a' fennmaradt időt egy, a' lipcei városi könyvtárból a' bécsi akadémia' közbenjárására vele közlött magyar codex' elémutatására, be nem várva az öszves ülést, miután a' megtartatás' időhatára holnap lejár. A' kötet, melyet közlő *Lipcei Codex* néven nevez, Nagy Tamás által a' XVII. század' elején íratott össze, 's énekek' gyűjteményét állít elő. Az első osztályban vallásos hymnuszok foglaltatnak, szám szerint 27, mellyek közt több eddig ismeretlen találatik, eddig ismeretlen költöktől is; a' második osztály 13 historiai és bibliai költeményt tartalmaz, köztök kettőt, mellyek *Bátori Gábor* erdélyi fejedelem' dolgait tárgyalván, historiai szempontból, mint egészen egykorú elbeszélések, nevezetesek; 's annál becsesebek, mert csak másolatban maradtak fen. Megjegyezte még közlő, hogy e' gyűjtemény' ismeretes részeiben is találatnak váriánsok, mellyek miatt annak tagadhatatlan irodalmi becsé van; 's hogy az, valamint az általa régebben már az academiái könyvtár' számára megszerzett *Csoma-codex*, úgy a' *Lugossy-codex* is, nyomtatott darabok' összeírt gyűjteményeit képez; melly két utóbbi szinte tartott fen több végkép elveszett becses darabokat, azonkívül az ismert darabokban is váriánsokat, mellyek szinte elveszett külön kiadásokra utalnak. Ezek után azon kérést intézte az összegyűlt tagokhoz, mikép illy, bár még újabb, kézzel írt énekgyűjteményeket előforduló esetben ne hagynának figyelem nélkül, miután azokban is találatatnak ilyen, nyomtatványaikban vagy legalább becsesebb kiadásaikban végkép elveszett, és gyakran csak illy másolatok által fentartott darabokat. Végre e' lipcei codexnek Ring Adorján academiái írnök által nagy pontos sággal és szorgalommal készült, az eredeti lap, sor és betű szerint híven visszatüköröző másolatát is benyújtotta, melly kedvesen vétetvén, a' kéziratárba tétetni rendeltetett.

KIS GYÜLÉS, APR. 14. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Bajza, Érdy, Jerney r. és Wenzel l. tt. — Más osztályokból: Balogh, Gebhardt, Györry, Horváth Cyrill, Kállay, Kiss K. és Szilasy r. tt. — Lukács, Repický l. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

WENZEL GUSZTÁV lt.

I. Mária királynénknak Lajos orleansi herczeggel per procura véghez ment házasságáról egykoru eredeti források' nyomán értekezett.

A' hazai történet' mívelői mindedig igen kevés figyelmet fordítottak Dlugoss lengyel historicusnak azon tudósítására, hogy Erzsébet királyné, Nagy Lajos királyunk' özvegye, komolyan iparkodott a' leánya Mária és Zsigmond közti, teljesedéséhez már közel, házasságot felbontani, 's helyette Máriát Lajos orleansi herczeggel, VI. Károly francia király' öcscsével összeházasítani. E' tudósításnak, ha valónak bizonyúlna be, nevezetességét ugyan senki sem fogja egy könnyen kétségbe vonni. De úgy látszik, hogy épen valóságában kételkedtek.

Azonban a' velencei statuskönyvek' átvizsgálása, mellyek kéziratban a' bécsi császári levéltárban léteznek, engem nem csak ezen tudósításnak, bár némileg félre értett, alaposágáról győzött meg, hanem azt is bebizonyította, hogy az I. Mária királynék és Lajos orleansi herczeg közti házasság felhatalmazás mellett valósággal a' is volt kötve; mellynek tökéletes végbemenetelét a' későbbi sajnó események, Magyarország' kipótolhatlan kárára, megakadályozták.

Dlugoss' tudósítása e' következő:

„*Elisabeth Hungariae et Poloniae Regina, relicta quondam Ludovici Hungariae et Poloniae Regis, exosum habens Sigismundum marchionem Brandenburgensem, filium Caroli Romanorum Imperatoris et Bohemiae Regis, generum suum et filiae suae maritum propter quasdam ejusdem Sigismundi levitates sequestrare filiam suam praefatam Mariam a consortio praefati Sigismundi conabatur, satagens eam tradere una cum Regno Hungariae Ducis Aurelianensi fratri Regis Franciae in consortem. Super qua ne conficienda notabiles nuncios in centum quinquaginta equorum numero ex Hungaria in Gallias destinaverat, matrimonium hujusmodi conclusuros. Sed cassus fuit eorum adventus. Jam enim praefatus Dux Aurelianensis de ducenda filia Ducis Mediolanensis contractum solennem fecerat. Practicam autem praefatae Elisabeth nonnulli Pannoniorum Barones, qui partes Sigismundi marchionis fovebant, habentes molestam, praefatam Elisabeth aut capere, aut Regno pellere nitebantur. Quae sibi consulens in castrum firmissimum, cum eadem filia Maria se*

recepit. Divisionem autem tam monstrosam in Regno Hungariae exortam Carolus de Duracio Siciliae Rex intelligens occupare Regnum Hungariae modis omnibus in animum induxit etc.“ (Hist. Polon. Lips. 1711. Lib. X ad an. 1385. 99. 100. l.)

Hazánk' történetírói ezen tudósítás' jelentőségét egészen félre ismerték, midőn azt többnyire semmibe vették, vagy ha részben elfogadták is, ebben egyedül subjectiv nézeteiket vették zsinórmértékül. Igy p. o. Engel egészen önkényesen annak tartalmát csonkítva és megváltoztatva hozza fel története' II. köteté' 168. lapján: „Sigmund war *scheinbar* von den Königinnen ungnädig behandelt und ihm befohlen, sich aus dem Reiche zu entfernen. Man sprach öffentlich am Hofe von der Rückgängigmachung der Heirath (Marias) mit ihm, und von einem neuen Heirathsantrage, der dem Herzoge von Orleans gemacht werden sollte.“

Szabadjon a' történeti adatokat egybe állitanom, mellyek a' viszonyt tökéletesen felvilágosítják.

Kiindulási pontul Lajos királyunk' egy felhatalmazási levelét veszem (kelt Budán, aprilis' 16. 1374), mellynél fogva István zágrábi püspököt, Zudar Péter tótországi bánt, és de Podio Simont, kiket V. Károly francia királyhoz követekül küld, következőleg hatalmazza fel:

„Ipsos ad infrascripta procuratores constituimus et nuncios speciales, dantes eisdem plenam et liberam potestatem et speciale mandatum tractandi, promittendi, concordandi, jurandi, et modis melioribus, quibus fieri poterit, vallandi vice et nomine nostris sponsalia et matrimonium contrahendi inter Illustrem Dominum Ludovicum Franciae secundo genitum charissimi fratris nostri et alteram de nostris filiabus Caterinam videlicet, Mariam et Aduigam, illam videlicet de dictis tribus nostris filiabus, quae nobis videbitur et placebit, nec non et nos obligandum specialiter et expresse ad ipsa sponsalia et matrimonium contrahi faciendum, et unam de dictis filiabus nostris, ut praemittitur, dandam in sponsam et uxorem praefato Domino Ludovico cum pervenerint ad legitimam aetatem stb.“¹⁾

Mi sikere volt e' követségnek, arról már biztos tudósítást nyújt a' velencezi u. n. *libri misti* XXXIV. köteté.

T. i. ebben 1374-ki october' 18-ka alatt ezeket találjuk:

Capta. Quod Reverendus Pater D. Episcopus Zagrabiensis et Egregius vir Dominus Interpretre (?) interpretes serenissimi Domini Regis Hungariae *redeuntes de Francia* et Romana Curia possint levare super uno lignis Riperiae Istriae in Caprulis vel alibi et conduci Segnam cum eorum comitiva et arnesiis (*Misti XXXIV. köt. 247. lev.*)

¹⁾ Fejér, Codex Dipl. Hung. IX. 4. 558. l.

Ugyan 1374-ki november' 3-ka alatt:

Capta. Cum ambaxiatores solemnes Illustris Domini Regis Franciae euntes in Hungariam venerint Venetias et rogaverint curialiter pro parte Domini Regis praefati, quod possint habere transitum per mare usque Segnam cum aliquo nostro navigio. Vadit pars, quod cum ligno Riperiae Istriae leventur et portentur Segniam. (U. o. 252. lev.)

1375-ki január' 22-ke alatt:

Capta. Cum ambaxiatores Domini Regis Franciae per ea, quae sentiuntur compleverint ambaxiatam suam apud Dominum Regem Hungariae pro facto illius matrimonii et sunt in proximo Venetias redituri pro eundo domum; et pro honore nostro faciat honorare istam ambaxiatam. Vadit pars, quod de praesenti scribatur Capitaneo Riperiae Istriae, quod vadat per Riperiam usque Segnam, et in omni loco et parte, ubi reperiet ipsos ambaxiatores, debeat eos levare, honorare et conducere Venetias; et in casu, quo nondum applicuissent Segnam ambaxiatores praedicti praestoletur Capitaneus Riperiae per quatuor dies, et completis ipsis quatuor diebus, si sentiret, quod ambaxiatores praedicti deberent esse in Segna usque alios duos dies, praestoletur eos et honoret et conducat Venetias, ut est dictum. (U. o. 269. lev.)

Ime előttünk e' bizonyos tudósítás arról, hogy 1374. Lajos királyunk a' zágrábi püspököt társaival követekül Franciaországba küldte; hogy azok onnan visszajöve azon évi october' 18. Velence' közelében tartózkodtak, 's kérésökre a' velencei kormányzó tanácsfél velencei hajón Segniába vitetni határozottak; hogy nem sokkal ezután t. i. november' 3. V. Károly francia királynak Magyarországba küldött követsége Velencében volt, és szinte velencei hajón Segniába vitetett; hogy ezen kölcsönös követküldések' célja a' magyar és francia királycsaládok közti házasság volt; 's hogy e' tekintetben célzt érve a' francia követek 1375-ki januárban Velenczén keresztül tértek megint vissza hazájokba.

Kitetszik ebből, hogy történetíróink tévedésben vannak, midőn azt tartják, hogy Mária, életének második évében Zsigmondnak eljegyeztetvén, ez mindjárt azután Magyarországra jött, hol Nagy Lajos' udvaránál neveltetett, míg végre köztök a' házasság megtörtént.

1. Mi Máriának élete' második évébeni eljegyeztetését illeti, akár születését Dlugoss szerint 1365-be, akár de Monacis Lőrincz szerint 1370-be helyezzük, ha csakugyan akkor Zsigmondnak jegyese volt volna is, 1374-ben nem történhetek volna Franciaországgal tárgyalások a' három nővérek' bármelyikének (tehát Máriának is) Lajos francia herceggeli házassága körül. Zsigmondról ugyan azt tartják, hogy 1368. február' 14. születvén, alig egy éves korában Katalin, Frigyes nürnbergi várgróf' leányával

eljegyeztetett; de hogy ezen eljegyzés rövid idő múlva ismét felbontatott; 's hogy azután (mint Benes de Weitmil, 1372-ki martiusra vonatkozólag mondja): „Domino Imperatore (IV. Károly) existente in Wratislavia, misit Ludovicus Rex Hungariae solemnnes ambasiatores ad Dominum imperatorem petens, ut filia ipsius Regis Hungariae nomine Maria copularetur filio Domini Imperatoris Sigismundo.“ De ha ezen eljegyzés megtörtént volna, 1374. nem küldhetett vala Lajos az érintett értelemben követeket Franciaországba.

2. Zsigmondnak Magyarországbán léteéről oklevelek csak 1382-től fogva tesznek bizonyoságot; és krónikák szerint is csak 1380 ótai ittletéről van tudomásunk. Ekkor ő 12 éves volt.

3. Tehát a' magyar krónikának szavait (Turóczi, App. ad III. c. 5.) ezen szavait: „Hic (Sigismundus) Rege Ludovico superstite ut in futurum regnaturus Hungarico informaretur idiomate, similitque et mores hominum acciperet, per parentes domo Imperiali, *Reginae in aulam* translatus erat“ csak későbbi időre lehet érteni. IV. Károly császárnak halála után t. i. annak özvegye Erzsébet mindent elkövetett, hogy fia Zsigmond' számára a' gazdag és hatalmas magyar király' leányának kezét megnyerje. Ez iránti törekedéseit részletenként felhozni itt nem látszik szükségesnek. Elég legyen figyelmeztetnem, hogy minden chronologiai jeleket egybe vetve, 1380-ra kell érteni Küküllői Jánosnak azon adatát (III. c. 52.), mikép: „Ludovicus Rex ipsam Mariam Sigismundo Marchioni Brandeb. in puerili aetate utroque existente in Ternavia, praesente Imperatrice matre ejus et suis baronibus de Bohemia matrimoniali foedere desponsavit, et apud se nutriendos conservavit.“

De mindamellettt ezen házasság alig ment volna véghez, ha Zsigmond' részére különösen kedvező körülmények nem álltak volna be.

Tudva van, hogy Erzsébet, Lajos királyunk' özvegye, Zsigmond iránt mindig nem csekély ellenszenvet mutatott, és Lengyelországbani magaviselete ezen ellenszenvet még tetemesen növelte. Azon mesterséges fogások, mellyekkel Zsigmond' anyja élt, hogy ezen házasságot kivigye, 's mellyek Lajos királyra nagy hatással valának, ennek özvegyére hihetőleg nem hatottak annyira. Nem csoda tehát, hogy ez a' tervezett házasságtól megint visszalépni el volt határozva.

Ez iránti lépéseiről legbiztosabb tudósításaink ismét a' velenctzei *libri misti*-ben vannak, névszerint a' XXXIV. kötetben.

1385. april' 16. alatt :

Capta. Quod pro contemplatione serenissimi Domini Regis Franciae et pro bono agendorum nostrorum, et pro respectu ejus, quod sequi posset, detur passagium usque Segnam istis ambaxiatoribus suis, armando unam nostram galeam duplam vel circa ad

expensas nostri Communis cum centum hominibus a remo, et cum illis paucioribus hominibus de pede, qui poterunt, et cum aliis, quam minoribus expensis fieri poterit pro bono nostri Communis.

1385. julius' 10. alati:

Forma ambaxiatae factae Ducali Dominio.

Ambaxiatores Serenissimi et Excellentissimi Domini Regis Franciae comparuerunt coram nostro Dominio cum placibilibus verbis annunciantes nobis, quod tractatus nuptiarum celebratarum inter Serenissimum et Excellentissimum Dominum Regem Ludovicum fratrem Domini Regis Franciae, et Serenissimam Dominam Reginam Hungariae erat ductus ad effectum per verba de praesenti; et quod Dominus Rex Ludovicus erat venturus ad istas partes pro eundo ad Regnum Hungariae. Et propterea rogabant nostrum Dominium, quod veniendo de hinc posset naulizare et soldare de nostris navigiis pro transitu suo ad suas partes.

Capta. Quod respondeatur istis ambaxiatoribus Serenissimi et Excellentissimi Domini Regis Franciae; et Serenissimi et Excellentissimi Domini Regis Ludovici; et Serenissimae et Excellentissimae Dominae Mariae carissimorum et intimorum amicorum nostri Domini: Sumus contenti et placet nobis; et sic offerimus nos in casu, quo Serenissimus et Excellentissimus Dominus Rex Ludovicus veniat Venetias pro transeundo ad partes Segniae vel Dalmatiae pro eundo ad Regnum Hungariae, providere taliter de passagio Regiae Majestati Suae et nostri Domini; et quod Excellentia Sua habebit merito contentari, dispositi in cunctis possibilibus Serenissimae Regiae Majestati Suae semper libenti animo complacere.

De parte omnes, sc. 75.

Világos inuen, hogy 1385-ben Mária királynék nem csak visszalépett Zsigmonddali eljegyzettségétől; hanem hogy valóban szoros értelemben házasságot is kötött Lajos orleansi herczeggel, a' francia király' testvérével.

Zsigmondra nézve ez nagy csapás volt. De hazánkknak azután beállt belső viszáljai szerencséjére megint kedvezően hatottak, olly annyira hogy a' Mária és Orleansi Lajos közti már kötött házasság megint megsemmisült, 's hogy még 1385 végén anyjának, ki a' körülmények' hatalmának engedett, megegyezésével Mária és Zsigmond közt a' házasság csakugyan megtörtént. Lajos orleansi herczeg pedig reményeit a' magyar királyné' kezeire így meghiusultaknak látván, 1387. Visconti Valentinával Visconti Galeazzo János milanói fejedelem' leányával lépett új házasságra. A' házassági szerződés 1387. január' 28-káról, Visconti Galeazzo János' helybenhagyása pedig ugyan 1387. april' 8-káról szól.

Midőn pedig így Dlugoss' elbeszélését némi módosítással velenczei kútfőkből is bebizonyítottam és így hitelét is ezen értelemben megerősítettem; nem lehet sajnálkozásomat ki nem kifejeznem

az iránt, mikép a' hazai történet' olly felette fontos és érdekes részében is, millyen Magyarországnak Nagy Lajos' halála utáni állapotai, eddig még mindig annyira hiányos ismereteink vannak, hogy azoknak tökélyesbülése és kiegészítése napról napra sürgetősbnek mutatkozik. Vajha történettudományunknak sikerülne valamint általában történetünknek, annak részletes és alapos művelése által, az irodalomban kivíni a' maga méltóságát, úgy ezen hiányt is minél előbb kielégítőleg kipótolni.

Ha meggondoljuk, milly balsors követte hazánkra nézve Zsigmond' 50 évi hosszú uralkodását; úgy szinte, hogy Lajos orleansi herczegnek is Franciaország' belvillongásai és polgári háborúi közt nem igen szerencsés állása volt; hogy János burgundi herczeggel majd folytonos egyenetlenségekben élván, végre 1407-ki november' 23-kán annak embereitől Párisban megöletett: sajnálkozás foglalja el keblünket, hogy közte és Mária királynénk közt a' házasság, mellyhez annyi remény lehetett kötve, felbomlott. Ha az orleansi herczeg nemes jellemét és jeles tulajdonait tekintetbe vesszük: ezen házasságnak minden esetre hazánk' viszonyaiban sokkal kedvezőbbnek kellett volna lennie, mint Zsigmond alatti koránt sem kedvező sorsa.

Barante híres francia történetíró Orleansi Lajos' jellemét következőleg írja le: „Les aimables qualités du duc d'Orléans; cette jeunesse qu' on avoit brillante de tant de beauté et de grâce; ces manières si nobles et si duoces; cette bienveillance d' âme et cet accueil encourageant; nulle cruauté, nul emportement dans le caractère; un penchant naturel pour toute chevalerie, qui avoit fait de lui le patron, l' ami de tous les jeunes gentilshommes, et les rassemblait autour de lui comme un cortége élégant; un savoir si rare dans les seigneurs et les princes, qui lui avoit donné le goût des lettres et des hommes doctes et éloquens; conversant mieux que personne avec eux, et répondant facilement à leurs plus longs discours avec autant de science et plus de courtoisie et d' agrément. On remarquait aussi combien, malgré les désordres de sa vie, sa dévotion étoit sincère et vive, combien il aimait tout ce, qui se rapportait à la religion“ ¹⁾).

Végre megjegyzendő még, hogy azon két pecsét, mellyet Bouche Mária V. István' leányának tulajdonít ²⁾ ezen körülíráttal: „S. Principissae Sulmontanae (Salernitanae) et honoris montis Sancti Angeli Dominae“; és „Sigillum Mariae filiae Regis Hung.“, minden jelek' tekintetbe vétele után, inkább Nagy Lajos' leányára illik, és hihetőleg annak Lajos orleansi herczeggeli házasságára vonatkozik.

¹⁾ Histoire des Ducs de Bourgogne. Tome II. Bruxelles, 1839. 171. l.

²⁾ L' histoire chronologique de Provence. Tome II. Aix, 1664. 336, 337. l.

— A' *titoknok* jelenté, hogy martius' 31-keig, mint az Újváry Mihályféle rendkívüli történeti pályázás' határnapjáig 1) egy febr. 25. költ névtelen levél érkezett hozzá, mellyben a' Bérangerből vett jelígyével ellátott, 's az első határnapra, t. i. 1849-ki martius' végeig érkezett pályamunka' szerzője jelenti, mikép azzal most is kíván versenyezni; 2) Egy illy jelígyéjű pályáirat: „Hazádnak rendületlenül légy hive.“ Mind a' két munka az osztálynak összehasonlító megbíralás végett átadott azon figyelmeztetés mellett, hogy a' jutalom csak úgy adatik ki egynek vagy másnak, ha a' kettőnek jobbika egyszerűsmind külön magára is a' kitűzött feladást a' tudomány' előmenetelére oldotta meg.

— *Wenzel Gusztáv* lt. jelentést tett a' *Flegler Sándor* tanár által Zürichből beküldött munkákról. Szerinte a' „Spanien und Deutschland“ és „Geschichte der Alterthums“ cziműek, mellyek' mindenikének egyegy kötete jelent meg, az illető korok és országok' eseményei és szelleme' helyes és kedveltető előadásánál fogva elismerést érdemelnek, 's mindkettő a' nagyobb közönségnek úgy a' magasb okulást kereső tanuló ifjuságnak ajánlható; „Das Reich der Langobarden in Italien“ czimű pedig részben önálló kutatások' nyomán íratott és több eddig csak hiányosan ismert viszonyt felvilágosít. „Emez, ugymond, minket magyarokat, már annál fogva is közelebb érdekel, mert a' langobardoknak közel fél századig a' magyar földön voltak lakhelyeik, 's mivel ezen idő alatt, és később is, a' velünk vérrokon avarokkal szoros barátságban éltek. Alig levén tagadható, hogy a' kölcsönös barátságos lét a' két nemzet' belső életére is hatott, 's hogy a' langobardoknak olaszországi viszonyaira is volt befolyással az avarokkali összeköttetésök: a' langobardok' történeteit illető minél alapos és több oldalú kutatások Magyarország' története' tekintetéből is kívánatosak.“

— *Petrich-Orlay Sámuel*' jelentése' nyomán az ágostai levéltárról, Magyarországot illető több rendbeli irományok' másolatása rendeltetett el.

KIS GYÜLÉS, APR. 26. 1851.

(A' mathematical és természettudom. osztálya' részére).

Némelt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: *Bugát, Gebhardt, Kiss K., r. és Nendtvich l. tt.* — Más osztályokból: *Balogh, Érdy, Horváth Cyr., Jerney, Szemere, Szilasy r.* — *Bertha l. tt.* — *Toldy Ferencz titoknok.*

TOLDY FERENCZ titoknok

a' következő necrolog' olvasásával nyitotta meg az ülést.

Halottaink közül Horváth József természettudomány-osztályi rendes tag' emlékezetét újítom meg ma, tisztelt társaság, ki reményteljes fia' halálán való fájdmában még a' múlt évben elhunyt.

A' boldogult 1794-ben február' 1. született Vas vármegye' Lukácsháza nevű, Kőszeghez egy órányira eső helységében, hol atyja molnárságot üzött. Gyermeksége' éveit nagyobb részt Nagy-Csömötében töltötte, hol atyjának egy nemesi telke feküdt, ki, Horváthunk' tíz éves korában meghalván, ennek nevelését azon túl anyja intézte. Iskoláznai már öt éves korában Nagy-Pösén kezdett, tizedik évében Kőszegre küldetett az elemi és közép tanodákra, hol Faludi Ferencz' munkái vonzák első és igen korán a'

magyar irodalomhoz. Petheő Benedek mívelt lelkü oktatójának ajánlására Bolla Márton kegyesrendi főnök által 1811-ben e' szerzetbe felvétetvén, Kecskeméten állotta ki a' szokott két próbaévet, hol segédtanítóul is alkalmaztatott, 's a' kiszabott tanulmányokon kívül szorgalmasan foglalkodott a' római remekírókkal 's az ott kezéhez került magyar szerzőkkel, u. m. Révai, Baróti-Szabó, Dugonics és többekkel, a' nappali órákat éjjeliekkel is megtoldván; sőt a' latin verselés mellett a' magyart is nem csak maga üzve, eleinte a' régibb rímes, utóbb a' mértékes formákban, hanem társaival verses levelezést folytatván, 's ezeket hévvel buzdítgatván a' magyar irodalom' szeretetére és gyakorlására. Nyomos szorgalmának tanúi a' kéziratai közt fenmaradt számos kivonatok, egy latinból fordított mythologiai-historiai szótár' töredéke (A—M-ig), 's a' ritkább magyar szók' gyűjteménye. Sőt a' görög és német nyelveknek is jutott ez időszakban tanuló vágyának egy része. 1813. év' őszén a' tatai gymnasiumba tétetvén által, itt a' második nyelvtani osztályt látta el, 's ez időben Ovid és Horác, a' magyar remekírók közül pedig Báróczi, Dayka, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Kazinczy' stb. szenvedelmes olvasgatása mellett a' francia és olasz nyelvet is üzte. Már most a' világba vágyó ifjut az őt atyailag szerető Bolla édesgető szavai a' klastrom' falai közt többé nem tarthaták, ő az 1814-ki tanév' végén a' kimívelődésére sikeresen munkált szerzetből kilépett, és Szombathelyt megkezdte a' bölcsészeti folyamatot Bitnicz, Németh János és Horváth F. tanárok alatt; a' második évet pedig Pesten végezte, hol üres idejét a' nyilvános könyvtárakban és otthon olvasással 's némelly szépirodalmi munkák' fordításával töltötte. Az e' nemű dolgozgatást mint orvosnövendék folytatta, és versei' gyűjteményét 1819-ben censura alá is bocsátotta, melly azonban költséghiány miatt világot nem láthatott. Ugyan ezen évben nyerte meg a' bölcsészeti tudorkoszorút is. Csak most kezdé kenyértudománya a' lelkét kimivelt 's eddig be is töltött szépirodalmi olvasást és irogatást háttérbe szorítani, 's már mint orvostanuló — hozzá levén a' folytonos dolgozáshoz szokva — fordította le a' nagy Frank Péter' népszerű könyvecskéjét az egészséges gyermeknevelésről, úgy Beckerét a' nátha és köhögésről, mellyek szinte kéziratban maradtak. 1821-ben, egy őt sir' széleig juttatott idegláz' daczára is, a' tanév' végén az első, két hóval utóbb a' második szigorlaton kitünő eredménnyel átesvén, 1822. martiusán orvostudornak nyilvánított, melly alkalommal a' füllobról 's annak némelly következéseiről értekezett latinul. Gyógy-gyakorlatát Pesten kezdte, de nem sokára megházasodván Közegen települt le, honnan, 85 éves anyjának meghalálózása 's atyai vagyonszájának eladása után 1823 elején ismét Pestre tért vissza. Itt gyógy-gyakorlata mellett újra folytatta írói mellékműködését, 's Gölisnek a' testi gyermeknevelésről írt jeles munkáján kívül, miután az akkor nevérol is

még alig ismeretes hasonszenvi rendszerrel nagy hévvel megbarátkozott, Hahnemann' Organonát fordította le, melyet utóbb Bugát a' maga kiadásában használt is. Év mulva Bakabánya' tiszti orvosává lévén, a' magyar irodalmi középpontot ismét és örökre elhagyta, 's majd 1825-ben Hontnak tiszteleti, 1829-ben rendes főorvosaként terjedelmesb hatáskört nyert ugyan: mind a' mellett írói szorgalmával ott és akkor sem hagyott fel, sőt számos orvosi munkácskákat fordítgatott, melyek közül 1829 és 1830-ban Frank Lajos' Orvosi Házibarátja kétszer egymás után jelent meg, kétszer Becker' Tanácsadója az elhálás körül is, továbbá Wendt' munkája a' bujasenyvről, Richter Fridriké az aranyérről; utóbb, t. i. 1834-ben Floyeré a' hideg víz' munkálatairól 's némely apróbb czikkelyek az Orvosi Tár és pesti Társalkodóban, német orvosi és természettudományi lapokból. Számos illy dolgozata kéziratban maradt; valamint id. Plinius' természettudományi encyclopaediája, mellyen mind halálig dolgozván, abban a' XX-dik könyvig haladt elő. Az academia' igazgatósága őt legott az intézet' megalakittatásakor a' természettudományi osztályban vidéki első rendes taggá nevezte, melly minőségben az orvosi műszók' magyarázása 's tájszók' beküldése által munkált közre. Ha ezekhez azt adjuk, hogy Horváth mint hivatalnok is munkás és buzgó férfiú, mint hazafi mindenkor hű volt, mint ember végre közönségesen becsültetett: életrajzának rövid vázlatát kiegészítettük.

E' vázlat, mint láttuk, egy szorgalmas irodalmi közmunkást állít elő; 's mai nap, miután az academia'élete' harmadik tizedébe lépett, 's ez idő alatt tudományos irodalmunk nem csak kül-, de belterjileg is örvendetenes előhaladt, miután nem csak fordítások töltik be lajstromainkat, hanem eredeti dolgozatok is kezdik tudományosságunkat gazdagítani: elutasíthatlanul fölmerül a' hallgatóban azon kérdés: mikép érdemelhetette ki Horváth merő áttételek, 's nem is a' tudomány' előmenetelére ható rendszeres alapmunkák, hanem nagyobb részt olly tudományról írt vásári népszerű iratok' áttételei által, melly tudományt népszerűsíteni nem is kell, miután azt tudományos jelleme' megsemmisítése nélkül nem is lehet? — Ezen önkénytelenül fölmerülő kérdést épen Horváth József emlékezete' érdekében kell, még saját körünkben is, melly első alkotó részeinek csak néhányából áll már, megvilágítani.

Academiánk' alaprajzában a' természeti tudományoknak is jutott osztály: helyesen és mellözhetlenül; az igazgatóság azt mindjárt az első megalkotás' alkalmával be is töltötte: ismét helyesen, mert mindent, mit elő akarunk mozdítani, egyszer, és pedig mielőbb, meg is kell kezdeni. Millyen volt 1830-ban a' természeti tudományok' állapota hazánkban, 's különösen irodalmunkban? Az egy természetrajz mutatott fel egy pár bűvart, 's ezek is idegen nyelven írtak; a' természet- és vegytan, a' bonc- és élettudomány

egészen parlag, a' gazdasági és orvosi tudományok minden kitünőségek nélkül. Hol kelle tehát e' tudományok' mívelését kezdeni? Meghonosítással: erre következhettek csak eredeti írók, a' tudományt gazdagíthatók, előbbre vihetők; a' meghonosításra pedig olly készületű írók kellettek, kik a' tárgyat értették, 's a' nyelvvel bánni tudtak: más kellék nem volt 1830-ban, nem más szükség, 's az írói kar más férfiakat nem is igen birt: kivált vidéken. Igy történt, 's történt igen természetesen, hogy Horváth József orvosi-irodalmi munkássága' tekintetéből 1830-ban a' combinatióból ki nem maradhatott: tárgy-avatottsága, nyelvészi és stílistai akkor nem közönséges ügyessége arra teljesen képesítették. Ennyit azon tesztület' igazolására a' mai szempontból itélők' irányában, melly bennünket, kikből ez intézet eredetileg megalkottatott, abba meghítt; 's hiszem, hogy ha az elhunytak a' szerencse kedvez miszerint Pliniusát közre bocsáthassa, igazolni fogta volna magát is, ki az academiái működésekben olly kevés részt vett.

S épen Horváth József' igazolására, tisztelt társaság, rekesztem be e' mai emlékezetet azon indítvánnyal: tétetnék lépés a' pliniusi fordításnak az academiánál letevésére, hogy az mind ez intézet', mind maholnap a' figyelmes közönség' ismeretébe juthasson, hogy az könyvtárunkban köz használat alá bocsáttathassék, sőt idővel talán kiegészítette közzé is tétethessék: csak így lehet Horváth József' emlékezetét illőkép megülni.

Az előadó' indítványa' következtében a' magyar Plinius' kéziratának megnyerésére a' szükséges lépések elhatároztattak.

Ez után

NENDTVICH KÁROLY lt.

a' nováki, eddig ismeretlen, hazai köszénnek egy példányát bemutatván, arról a' következőkben értekezett.

A' nováki köszén gr. Keglevich Gábor úr ő excja' jószágán Nógrád megyében találtatott.

A' földtani viszonyok, mellyek alatt előfordul, ugyanazok, mellyek a' barna köszénnek közönségesen kíséni szokják. Találtatik t. i. a' harmadik képlethez tartozó anyag- és palarétegek közt. Közlebbi leírása az előforduló körülményeknek nem közöltetett.

A' köszén' színe fekete, pora barnásfekete, fénye kevés, csak ittott, természetes vál-lapjain, kitünőbb zsiros. Törése részint egyenetlen, részint tökéletlen palás és sekélykagylós, kitünő hajlammal dülénylapu elválásokra. Szerkezete részint tömör, részint rostos, világos faszervezettel. A' levegön el nem málló, de hosszabb idő mulva számtalan hasadékok hatják át minden irányában. Ösztartása nagy, úgy hogy nehezen törhető porrá.

Természetes víztartalma 15,08

A' levegőnek szabad hozzáférhetésétől elzárt platintégelyben hevítve 100 részből veszett 58,78 illó alkatrészt. A' maradvány

porhanyó, tehát összefüggő nem vala. A' köszén ehez képest az *elmállók'* sorába tartozik.

Elemi vegyontása két egymással igen megfelelő kísérlet' nyomán, mint középéredményt mutatott ki 100 részben:

76. 635. szénenyt (Carbonium).

5. 665. könenyt (Hydrogenium).

17. 700. élenyt (Oxygenium).

100. 000.

Hamumennyisége 100 részben: 5, 33. kéntartalomnak csak nyoma.

Mindezeket tekintetbe vévén, kitünik, miszerint a' *nováki* köszén az esztergomiakkal egy sorba sorozandó. Hasonló hozzájuk külső ásványtani jellemeire, víztartalmára nézve, mely az esztergomiaknál 13 százalékra megyen, valamint azon tulajdonságában is, mely szerint hevítve porrá mállik; de felülmúlja az esztergomiakat szénentartalmában, mely ezeknél legfeljebb 71. százalékra megyen, és kénhiányában, mi által több czélokra alkalmas lesz, melyekre az esztergomit sikerrel nem fordíthatni.

Használható ennél fogva a' nováki köszén mindenféle tüzelésekre katlan alatt, kénhiánya miatt igen czélszerűen szobafűtésre és a' vashámoroknál a' kavarási műfolyamra (Puddlingsprocess), ide nem számítva, hogy téglá- és mészégetésre szinte igen jeles anyagot nyújt.

Minthogy azonban se nem zsugorodó, se nem tapadó köszén: sem kokszégetésre, sem gőzvilágításra nem használható.

Ez után előadó a' *dömösi köszénnek* egy kitünőleg szép példányát mutatta elő, mellyen a' faszerkezet ritka szépségben fenmaradt; de mellyet vegytanilag később fog megismertetni.

Végezetül

BUGÁT PÁL rt.

martius' 17. tartott szóhangtani előadása' néhány pontjait bővebben igyekezett felvilágosítani.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, APR. 28. 1851.

Nmélt. gr. Teleki József úr ö exja' elnökle alatt

Jelen Bajza, Balogh, Czech, Érdy, Gebhardt, Jerney, Kiss K., Szemere, Szilasy, Szontagh rr. tt. — Bertha, Karvasy, Lukács, Pauler, Repicky, Tasner, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Olvástatott a' magyarországi cs. helytartóság' ideigl. főnöke b. Geringer Károly úrnak Budán, aprilis' 23. az elnökhöz intézett levele, melly mellett az ausztriai közoktatási ministerium' felszólításából a' gymnasiumok és reáltanodák' részére készült, Magyarországra alkalmazott 's magyarul szerkesztett tanterv véleményezés végett megküldetett. Az e' tárgyban eljárásra egy a' nyelvtudományi 's philosophiai osztályból alakított vegyes bizottmány utasított.

— Örömmel vétetett az Üdvözítőről czímzett sz. Ferenczrendi szerzet' magyar tartománya' főnökének, *P. Károsi Simon*nak levele, melyben a' „Joannis de Turre Cremata Meditationes“ mellé kötött magyar codexet (*Gyöngyösi-codex*), mely sz. Brigida' imáit, úgy a' Mátyás király' halálára írt ismeretes egykoru verszetet foglalja magában, készséggel átengedvén az academiának, viszonzásul az Évkönyvek, Nyelvmélekek és Tudománytár' egyegy teljes példányának megküldetése rendeltetett el.

— Olvastott *Tóth Lőrincz* lt. levele, mely mellett „*Eszmék a' magyar tudományosság, academia's iskolaiügy körül*“ czimű, 1848-ban megjelent munkájából 150 példánnyal kedveskedett a' társaságnak eladás és a' tagok közt osztogatás végett.

— A' titoknok a' következő ajándékokat nyújtotta be a' könyvtár' számára: 1. Az ausztr. cs. földtani intézettől évkönyvei' első folyama' 2. füzetét. 2. *Fényes Elek* ltól: *Magyarország' geographiai szótára. 4 köt. Pest, 1851. 3. *P. Golessényi Pantaleótól* a' sz. Máriáról nevezett Ferencziek' névkönyvét 1851-re. 4. *Joo Jánostól*, mint az egi érseki nyomda' igazgatójától 15 darab nyomtatványt, köztök a) *Maskovics Mihály*: Egytetemes történetek. 1848. b) *Ahrens*: Természeti Jog, ford. Magyar Ferencz; c) az egi főmegye' 1849-ki (magyar) és 1851-ki (deák) névkönyvét. 5. *Nogall Jánostól*: *a) „Szentek' tudománya; b) *Lelkismeret'* tüköre. Mindkettő Pest, 1851. 6. *Szvorényi József* ltól: *Ékes szólástan. Eger, 1851. — Köszonettel a' könyvtárba tetettek.

KIS GYÜLÉS, MÁJ. 10. 1851.

(A' nyelv- és széptudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. *Teleki József úr ö. erja' elnöklete alatt*

Jelen az osztály' részéről: *Balogh, Szemere, Vörösmarty rr. tt.* — *Hunfalvy, Mátray, Reguly, Repicky ll. tt.* — *Égyéb osztályokból: Bajza, Erdy, Fogarasy, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy, Zádor rr. tt.* — *Bertha, Lukács, Wenzel ll. tt.* — *Toldy Ferencz titoknok, Helmeucz Mih. pénztárnok.*

— A' titoknok *Döbrenitei Gábor'* elhunytá' következtében a' *Régi Magyar Nyelvmélekek'* még befejezetlen *negyedik* kötetéről jelentést teendő, ezt megelőzőleg *Döbrenitei Gábornak* a' régi m. irodalom' ügye körül tett fáradsalmairól áttekintő tudósítást adott. E' szerint 1. tizennyolcz *magyar codex'* másolatását eszközlé a' könyvtár' számára, kettőnek pedig (*a' Guary-'s a' csik-somlyai* predikációs codexnek, emez XVII. századbeli) ajándékuul megszerzésében járt el. Kiemelvén előadó az elhúnytának azon nagy érdemét, melyet ennyi magyar nyelvméleknek könyvtárunkban összesítése által a' középkori magyar irodalomnak úgy nyelvnek története, valamint a' magyar historiai nyelvtudomány körül tett: azt hozá indítványba, hogy ez érdem' méltánylásul az *academia* egy codexet, és különösen a' *Halabori* által írottat, az ő nevének el: minek következtén az a' társaság' minden irataiban *Döbrenitei-codex*nek rendeltetett nevezetni. — 2. Bemutatta ugyanaz a' *Döbrenitei* által összegyűjtött *magyar leveles tárt.* Több mint ötven könyv- és levéltárt tekintvén át a' boldogult, időről időre azok' ismertetését közlötté, 's a' lelt és leírt régiebb magyar leveleket mintegy hatvan füzet- és tárczára vitte fel. A' lehelyek, honnan e' gyűjtemény összekerült: *Abauj, Bereg, Borsod, Nyitra, Sopron, Szabolcs, Szepes, Torna, Veszprém vármegyék, Besztercebánya, Brassó, Debreczen, Kassa, Kolosvár, Komárom, Lőcse, Marosvásárhely, Miskolcz, Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Székelyudvarhely városok' levéltárai, továbbá a' jászai és leleszi országos levéltárak, a' győri, gyulafejevári, pozsonyi és szepesi káptalanok', csornai convent, pannonhegyi főpaptság' levéltárai,*

a' Kállay, Károlyi, Mednyánszky, Mérey, Galantai Nagy, Semsei, Szelestei, Sztáray, Zay, Zichy nemzetségek' levéltárai, a' nemz. muzeum, egyetem, enyedi collegium, gyöngyösi és pozsonyi ferencziek' könyvtárai, 's több egyes magánhelyek. E' ponthoz megjegyzé előadó, hogy e' Leveles Tár, mellyből két szállítvány jelent meg a' Nyelvemlékek' II. és III. kötetében, szám szerint 391 darab, tanulságos jegyzések- és értekezésekkel, valódi kincstára mind a' magyar nyelv' külső történetének, melly körül a' holdogultnak többet köszönhetni, mint bárkinnek másnak; mind a' magyar nép' belső élete' ismeretének. Megemlítvén még az elhúnytak saját magán gyűjtéseit 's nyelvtani jegyzéseit, mellyeknek az academiái könyvtár' részére megszerzését ajánlá, bemutatta 3. a' Régi Magyar Nyelvemlékek' IV. kötetének már kinyomult 2-dik osztálya' mutatványveit, melly az egyetem' 1506-ki Winkler-codexét foglalja magában, glossáriummal 's hasonmással; de azon megjegyzéssel, hogy a' bevezetés, mellyre a' szöveg' folytatban 's a' glossáriumban is mint kézsre történi hivatkozás, sem kinyomva, sem kéziratban eddig elő nem került. Szinte a' IV. kötet' III. osztályát, vagyis a' Vegyes tárgyú régi iratok' harmadik szállítványát kéziratban, többnyire már jegyzésekkel is ellátva: köztök Nádasi Tamás nádor' 73 levelét nejéhez, és Zay Lőrincz' leveleit a' budai csonka-toronyból: melly két szakasz' kiadási költségét gr. Nádasi Ferencz kalocsai érsek, és gr. Zay Károly urak magokra vállalták. — Ezek után a' Nyelvemlékek' IV. kötetének befejezésével az előadó titoknok bízott meg; 's indítványára egyszersmind tíz magyar codex jelettetett ki leiratás végett.

— Következett a' szöszékben

FOGARASY JÁNOS rt.,

ki a' magyar személyes névmások' etymológiáját terjesztette elő.

KIS GYÜLÉS, MÁJ. 12. 1851.

(A' philosophiai és társad. tud. osztályai' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökte alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth Cyr., Szilassy rr. tt., Karvasy, Pauler, Wenzel tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ág. tt., Bajza, Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Györy, Kállay, Vörösmarty rr. tt. — Hunfalvy, Petényi, Repicky tt. — Toldy Ferencz titoknok.

WENZEL GUSZTÁV It.

Kitonich János XVII. századbeli magyar jogtudósról és munkáiról febr. 1. megkezdett előadását befejezván, az itt egészben közöltetik.

Bármilyen szükségtelennek lássék is első pillanatra ma Kitonich János XVII. századi magyar jogtudós' munkáinak tanulmányozása: mélyebb vizsgálatok mégis azt bizonyítják, hogy ki a' hazai jog' való és alapos tudását keresi, azokat jelenleg is nem csekély haszonnal fogja olvasni és tanulni. Értem ezt főkép híres „*Directio methodica processus judiciarii Juris consuetudinarii Incltyti Regni Hungariae*“ czímű munkájáról (első kiadása 4r., Nagy-Szombath, 1619). Igaz ugyan, hogy már 1723-ban, midőn a' királyi curia új terv szerint rendeztetett, a' törvénykezési rendszer, melly ezen munkának alapul szolgált, tetemesen megváltozott; igaz továbbá,

hogy az 1848-ki országgyűlés, mely egész jogéletünket új irányba vezette, ezen változást még tovább, és pedig több tekintetben lényeges különbséggé fejlesztette ki; végre igaz, hogy az 1849-ki november' 3-ka és december' 28-ka alatti, 's néhány más ezeket követő legfelsőbb rendelkezések nem csak Magyarországnak előbbi bíráskodási és törvényszéki rendszerét megszüntetvén, annak helyébe más új bíróságokat állítottak fel, hanem az addig divatozott pörlekedési rendnek és eljárási módnak elmellőzésével az újonnan rendezett törvényszékek' számára is új szabályokat alkottak: de nem kevésbé igaz az is hogy, ha jogkérdésekről és jogtárgyakról tudományos vizsgálatot tartani akarunk, nem elég egyedül a' dolog' felületén megállapodnunk. 'S tekintve a' jogtudomány' mostani színvonalát, miután pozitív jogrendszernek alapos ismerése egy részről élégséges jogphilosophiai előkészülést feltételez, más részről pedig a' szoros értelembeni dogmaticus és a' praxis' kivánalmait szem előtt tartó vizsgálatokon kívül, jogtörténeti tanulmányokon is kell alapulnia: kétségtől, hogy a' nálunk divatozó jogrendszer' és jogelvek' értésére és tökéletes felfogására ugyanaz kívántatik. Azért Kitonich' „Directio methodicáját“ hasonlólag csak úgy méltányolhatjuk illően, ha a' jelen jogtudomány' ezen kivánalmainak értelmében azt megfejtvén, megvizsgáljuk egyszersmind, mennyiben a' hazánkban divatozó jogrendszer' jogtörténeti és jogdogmaticai vagyis szoros értelembeni jogtudományi felvilágosításában annak hasznát vehetjük.

Jelen értekezésem feladatául tűzte ki ezt magának; 's úgy hiszem, hogy illynemű vizsgálatok épen ma annál fontosabbak, minthogy hazai jogéletünknek új stadiumában a' fenforgó jogkérdések' tudományos fejtegetésére ezentúl sokkal nagyobb szükségünk lesz, mint eddig volt. Épen ezért minden félreértés' elkerülése végett, helyén valónak tartom, eleve mindjárt vezéreszméimet megmagyarázni.

Minden nemzetre nézve ennek jogélete egyike a' legfontosabb és legkomolyabb közös érdekeknek. De nálunk annak tudományos megfejtése ma annál sürgetősb, minthogy a' kir. curiának megszüntetése után, a' hazai jog és törvénykezés nélkülözi már azon istápot is, melyet ez neki előbb nyújtott vala; újabb törvénykezési rendszerünk pedig maga magát csak ideiglenesnek hirdeti.

Olly szemponton kell megállapodnunk, honnan nem csak jogviszonyainknak külső anyagát, hanem jogéletünk' szellemi oldalát is méltányolhatjuk. Kiki tudja, hogy a' jog magában és természeténél fogva „eszme“; 's hogy megtestesülésében is épen ezen eszmei természetének uralkodása az emberi ész' egyik elmellőzhetetlen kivánalma. Positív jogrendszerben tehát a' sokféle jogkérdések' elintézésére divatozó számos jogszabályokban bizonyos benső szellemi elemet kell annál inkább szemügyre vennünk, mivel csak en-

nek közvetítése által alakulhatnak a' jogszabályok rendszeres jogelvekké; annak hiányában pedig nem való jogszabályok, hanem a' társadalmi viszonyok felett hatalmaskodó pusztá önkénynek minden benső összefüggést nélkülöző parancsai volnának.

A' jogtudomány' újabb kifejlődése tisztába hozta, mikép minden jogéletnek történetileg legelső alapja a' szokás volt. De tisztába hozta azt is, hogy társadalmi létünk' jelen viszonyaiban a' jog' körében ma szokással többé be nem érjük. Czelírányos törvényekre van szükségünk, és mintegy harminczöt év óta a' jogtudós világban csak arról foly a' vita, ha vajjon codificationalis alakban hozásanak-e ezek, vagy nem. Annyi bizonyos, hogy bármi irányt kövessünk, a' törvényhozásban csak a' magasabb tekinteteknek útmutatása szerint és valóságos tudományos előmunkálatok' alapján haladhatunk. Az élettapasztalásnak nagy hasznát lehet ugyan venni; de az u. n. praxis csupán maga nem elégséges. 'S ugyan ez áll a' jogtudós' hivatásának egyéb irányairól is. Olly viszonyok közt élünk, hogy sokoldalú képzettség és tudomány nélkül, mint az egész civilisált világban, úgy nálunk is, többé sem theoreticus, sem practicus jogászaink nem boldogulhatnak.

Werböczy (II: 6) azt mondja: „Sciendum, quod quamvis omnia fere jura Regni hujus originaliter ex Pontificii Caesareique Juris fontibus progressum habeant, minicipalis tamen haec nostra consuetudo, qua in judiciis modo generaliter utimur, ex tribus fundamentis constat. Primo ex Constitutionibus et Decretis publicis; secundo autem ex Principum privilegiis; tertio vero *ex Judicium ordinariorum Regni sententiis*.“ Ezen hely' értelme magában világos. Werböczy 's utána általában hazai jogunk' commentatorai azonkívül Magyarországnak törvényhozásáról és királyaink' kiváltságairól bőven értekezték, mi a' magyar jognak első két helyen említett kütfőt illeti, meglehetősen kimerítették már a' tárgyat. De annál nagyobb nehézségek támadnak, ha Werböczynek az ország' rendes birái' ítéleteit érdeklő nyilatkozatát mélyebben vizsgáljuk. Mert mit annak felvilágosítására még mond: „ex Judicium ordinariorum Regni sententiis litterisque adjudicatoriis iteratis, imo pluribus vicibus uno et eodem ordine ac modo processuque latis et confectis ac executione juridica roboratis, consuetudo ipsa emanavit“; az *sem* szempontjára, *sem* tartalmára nézve ki nem elégít. *Első* tekintetben mind az, mit mond, utolsó elemzésben a' szokásra, consuetudóra, megyen vissza, és az ország' rendes biráinak ítéletei csak annyiban érdemelnének figyelmet, mennyiben amaz híven követik és bebizonyításául szolgálának; *második* tekintetben pedig, ha a' hatalmas befolyást szemügyre vesszük, melyet Werböczy szerint akkor is már régóta a' római és kánoni jog doctrinalis tekintetben Magyarország' jogintézeteinek kiképzésére gyakorolt; 's ha figyelemmel vagyunk azon hatásra is, melyet jelenleg az egész

polgárisodott világban, 's az utóbbi években legalább közvetve nálunk is, a' jogélet' fejleményei a' tudomány' részéről tapasztalnak; nem marad hátra egyéb, mint hazai jogéletünk' fejlődésében *egy doctrinalis elemnek munkálkodását* szintén elismerni, melly közvetlen a' rendes bírák' ítéleteire, 's így közvetve jogunk' kiképzésére is hatni régólta hivatva van.

Kitonich' munkái szinte tanubizonyságul szolgálhatnak, hogy a' XVII. században illynemű doctrinalis elem a' magyar jog' felfogásában észrevehető, valamint arról is, hogy practicus irányban sem volt az befolyás nélkül. E' tekintetbeni hatásáról még alább is lesz szó.

'S ha már ezen doctrinalis elem' elvitázhatlan jelentőségét illőleg méltányoljuk, úgy hiszem, nem tévedek, midőn az u. n. „*auctoritas prudentum*“-nak a' magyar jogra nézve is némi tekintetet tulajdonítok. Mert bár a' jogtudósoknak különös rende nem létezik ('s nem is létezett soha) nálunk, melly — mint a' római birodalom' korában történt — fontosabb jogkérdések' elintézésében az eldöntő szót kimondani hivatva volna; bár magyar országos egyetemünk' jogtudományi kara annyira nincs feljogosítva, mint a' német egyetemek' hasonnemű osztályai, mikép t. i. az életben felmerülő nehezebb jogkérdések' elintézése végett a' felek hozzájuk folyamodhatnak (u. n. Versendung der Acten): mégis hazánk' jogviszonyait is régólta már tudományosan kiképzett férfiak kezelik kizárólag; 's a' mit a' jogtudomány korunk' kivánalmának hirdetett, attól ezek eljárásukban csakugyan soha nem idegenkedtek.

Tudva van, mikép Magyarországon csak 1849-ben szűnt meg, az újabb bíróságok' behozatalával, a' királyi curia. Úgy hiszem, senki sem veszi rossz néven, ha én a' jelen alkalmat használva, azon számos nagyérdemű férfiakról és közhasznu működésökről némi hálával és elismeréssel emlékezem, kik több mint egy század óta annak tagjaiként legmagasabb sphaerában kezelték hazánk' jogviszonyait; midőn az itt felvett szemponthoz képest különösen kiemelem, mikép ők nem csak practicus tekintetben, hanem valódiilag tudományos irányban is érdemesekké tették magokat a' hazai jog' körében. Többször volt ugyan mondva, hogy a' királyi curia nem mindig követte régi jogrendszerünk' ösvényét; hogy ujitásokat hozott be, mellyek néha ettől nevezetesen eltértek stb. De elvonva is sok ujitásoknak szükségétől, mellyeknek tehát megtörténni kellett, ha méltányosak akarunk lenni, azt is el kell ismerünk, hogy 1723-ban, midőn a' kir. curia ujonnan rendeztetett, már nem találtattak férfiak, kik öntapasztalásukból ismerték volna az ország' régiebb jogpraxisát. Mert a' XVII. században 1650-től 1700-ig octavale iudiciumok az országban nem tartatván, 's már előbb 1647: 76. szerint a' felső részekben 40, másutt 14 év óta azok' eljárása megakadván, megszokadt azon fonal, melly a' XVIII.

századi jogpraxist a' régibbel összeköthette volna. 'S innen láthatjuk, mit kell jogtudományi szempontból értenünk, midőn 1715: 24. „integros, jurium et rerum patriarum peritos viros“ a' hazai törvényisékek' elrendezésével megbiz. Ki az akkor Nagyszombaton már virágzó magyar egyetemnek hatását félre nem akarja ismerni; ki megfontolja, hogy a' bécsi, sőt külföldi egyetemekben is számos magyar ifjak a' jogtudománnyal foglalkodtak: az az 1715: 24. cikkelyben említett férfiak' jogtudományi kiképzettsége iránt is tisztában leszen.

És ezeket szem előtt tartva, arról sem lesz többé kétségünk, hogy, ha hazai jogtudományról 's a' hazai jog' tudományos ismeréséről és műveléséről szó van, főkép a' szellemet kell tekinteni, melly, miolta Magyarországon és benne magyar nemzet létezik, annak jogéletét átlengi; melly e' tekintetben a' magyarral születte van, úgy hogy múltja és jelene' jogviszonyainak egyaránt ad életet; melly jogunkat nemzeti joggá teszi. Ezen szellem ma szinte csak tudományos vizsgálatok' útján felfogható.

Úgy látszik, ezen nézetek, mellyek egyszersmind a' mai magyar jogtudomány' közvetlen kivánalmaiban gyökereznek, elég világosan tüntetik fel azon szempontot is, mellyből Kitionichnak Directio Methodicáját, ha fáradozásunktól eredményt akarunk várni, vizsgálat alá vonni kell. Kitionich hazai jogtudósaink közt egyike volt a' legjelesbeknek; 's minthogy ő nem csak gyakorlati irányban működött, hanem élettapasztalásait és nézeteit a' magyar törvénykezésről híven és kitünő tudományos műveltségéhez illő módon fel is jegyette, munkáját szinte a' magyar jogélet és jogtudomány' való szelleme lengi által. E' szempontnál fogva: 1) Munkáját criticalag megvizsgálván, azt külsőleg bibliographiai és irodalmi tekintetben leírni; belsőleg pedig a' neki alapul szolgáló tervet, a' készítésében használt kútföket és segédszereket, s tartalmának jogtudományi jelentőségét megismertetni szándékozom; 2) mai törvénykezési viszonyainkat szem előtt tartva megkísértem a' munka' mostani becséről és netaláni még haszonvetőségéről is pár szót mondani. Emé' kérdésnek két része van: a) Mennyiben érdekelhetnek bennünket mai nap a' XVII. században Magyarországon divatozott jogfogalmak és jognézetek? 's mennyiben ismerteti meg azokat Kitionich' munkája? b) Korunk' viszonyaiban levő minden momentumokat egybe foglalva, mit kell annak mai haszonvetőségéről tartani.

I.

Kosztaniczai Kitionich János, a' szabad művek' és bölcsészet' mestere, 's II. Mátyás' idejében a' királyi ügyek' igazgatója, született Horvátországban 1561. Benne a' XVII. századi hazai státusférjak és jogtudósok' egyik legjelesbikét tiszteljük. Dalmát-,

Horvát- és Tótországok' részéről ő írta alá 1607. a' bécsi békekötést. Mi pedig jogtudományi érdemeit illeti, *Jony János* öt méltán „splendida juris praxeosque patriae lucerná“-nak, *Kelemen* pedig „altera a Werböczyo juris prudentiae lucerná“-nak nevezi.

Jogtudományi irodalmunkban főleg két munka által szerzett magának nagy nevet:

1. *Directio methodica processus judiciarii Juris consuetudinarii Incltyti Regni Hungariae*; és

2. *Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex Decreto Tripartito desumptarum et resolutarum.*

Itt egyedül az előbbiről szólok.

Munkái először Nagy-Szombat, 1619. 4r. jelentek meg 434 lapon. Az első 350 lap a' *Directio Methodicá*t tartalmazza; a' többin a' *Centuria contrarietatum* áll. A' cím lap' irányában szerző arczképét látjuk, melly család címerét is mutatja, ezen aláírással: „M. Joannes Kithonich de Kozthanicza aetatis suae anno LVIII. Christi MDCXVIII.“ A' címlap mindkét munkának címét adja; annak hátlapján pedig Magyarország' címere láttatik középhelyen e' következő versek közt:

Belligeris populosa viris et robore Martis
Ferreá, facili florens pietate, solique
Atque poli facie insignis, gero talia Signa,
és

Regna crucem (geminae mihi gloria stat crucis) unam
Ostendant alia, hanc cunctis praeferre parata
Victrix Caelesti diademate; EGO VNGARA tellus.

Következik az előző Pázmány Péter primás, és gróf Forgách Zsigmond nádorhoz; azután több rendbeli versek Hermann Frigyes-től és Topuzkai Krussely Jánostól a' *Directio methodicá*hoz; Szilágyi Miklóstól és Simándi Istvántól pedig Kitonich Jánoshoz, arczképéhez és címeréhez; 's ezek után a' szerző' szavai olvasóihoz (peroratio ad tyrones), kelt „ex aedibus meis Posonii 25-a Maji t. i. 1619.“ A' két munka, a' *Directio methodicá*-nak mutató táblája és a' nem épen csekély számú nyomtatási hibák' jegyzéke csak mindezek után következnek.

Későbbi kiadások: második: Bécs, 1634. 4r. 349. l.; harmadik: Nagy-Szombat, 1700. fol. 145. és 37. l., u. o. 1724. fol. 145. és 37. l.; azon kívül: Debreczen, 1701. Sr. 316. és 68. l. Végre emlitenem kell a' *Directio methodica*' magyar fordítását is, mellyet 1650. 4r. adott ki Löcsén Brever Lőrincz nyomdász e' cím alatt: *Rövid Igazgatás a' Nemes Magyar Országnak és hozzá tartozó Részeknek szokott Törvény Folyásiról. Mellyett Déakból Magyar nyelvre fordított Kászoni János Váradgyán.* A' könyv, melly a' *Centuria contrarietatum* latin szövegét is foglalja magában, áll 509 lapból. — A' *Centuria contrarietatum*' külön kiadásait, p. o.

az 1785-ki kolosvárit, és fordításait, milyen pár évvel ez előtt Pesten is egy jelent meg, itt mellözöm.

Kitonich' mindkét munkáját Szegedy János a' magyar Corpus Jurisnak általa készített kiadásába is felvette (ez két kötetből áll, és először Nagy-Szombaton 1742—1751; azután ugyanott 1771—1779; Budán 1822, legutolszor 1845—47. nyomatott). Egyébiránt megjegyzendő, hogy a' Directio methodicának a' Corpus Jurisban foglalt szövege az eredetitől nevezetesen különbözik. Így a' Corpus Jurisban számos, p. o. a' későbbi magyar törvénykezést, a' nagyszombati egyetem' jogtanítását stb. illető adatokkal megtoldott, mellyek az eredeti kiadásban nem találtnak. 'S innen magyarázható, hogy Kitonich' munkáinak a' Corpus Jurisban foglalt kiadásában olly munkákra történik hivatkozás, mellyek, midőn a' szerző élt, még nem is léteztek. P. o. a' Directio meth. Cap. VII. qu. 10. 11. és 21, és Cap. VIII. qu. 4 stb-ben az u. n. *Cynosura* idéztetik, melly csak 1688. nyomatott ki Pottendorfban; Cap. IX. qu. 30 és 31. hivatkozás történik a' Praxis Criminalisra; sőt Justinian' institutiói 1720-ki lipcsei kiadására is stb. Úgy látszik, a' két-féle kiadásnak egymás mellé helyezése ezen különbséget legvilágosabban fogja mutatni; mire mutatványul szolgáljon a' X. fejezet 28-dik kérdése.

Cap. X. Quaestio vigesima octava. Qui repellendi sunt a vero Judicio?

Eredeti kiadás:

Hi tres. Calumniator a columniando, id est decipiendo dictus; qui falsa crimina intendit, et convictus punitur poena talionis Jure Canonico; ast Jure nostro, videtur solum poena Emendae linguae, vel quod idem est, poena indebitae actionis puniendus.

A' Corpus Jurisban:

Hi tres, ex dispositione potissimum Juris Civilis et Canonici, suffragante etiam Jure, vel saltem *aequitate naturali*, tanquam inepti et indigni, qui partem aliquam in legitimo Judicio agant, rectissime ab eodem repelluntur. Scilicet

§ 1. Primo *Calumniator*, sic dictus a *Calumniando*, id est *decipiendo*, qui nimirum falsa crimina intendit, hoc est: qui calumniam, seu falsum crimen dolose, in Judicio praesertim alteri imponit. Talis *convictus* punitur *poena talionis* de Jure Canonico; ast de Jure nostro videtur solum *poena Emendae linguae*, vel, quod idem est, *poena indebitae actionis* puniendus.

Ubi Nota, quod hic Calumniator non dicitur a proprie dicta Calumnia, de qua dictum est supra quaest.

§ 2. Ubi Nota, quod hic Calumniator non dicatur a proprie dicta *Calumnia*, de qua dictum est supra

16. cap. 9. sed ab ea, quae generalissime sumitur, et est infida advocatio eius, qui pecuniam vel quodvis emolumentum accepit, ut alicui negotium agendo, defendendoque faceret. Cujus poena apud Romanos olim de lege Remmia fuit, inustio literae K. vel C. in fronte. *Praevaricator etc.*

Cap. 9. Quaest. 16. et seqq. sed ab ea, quae sub *generalissime sumpta* continetur, et quae relate ad huius quaestionis sensum, et intentum, *est infida advocatio ejus, qui pecuniam, vel quodvis aliud emolumentum accepit, ut agendo defendendoque alicujus negotium faceret, et tamen non fecerit, quod pro muneris sui debito facere debuisset.* Caeterum *infidam* hujusmodi *advocationem*, uti et *Causae* sui *Principalis proditionem*, et cum *adversa parte collusionem* ab *Advocato*, vel *Procuratore* factam, multi sed minus proprie, ad *Praevaricationem juridicam*, de qua sequenti § agemus, revocant. De *Jure autem Canonico, et Civili omnis, et Solutis calumniator* dicitur, qui *Calumniam* seu *falsum crimen in Judicio* dolose alteri imponit, quamcunque demum personam idem in eodem agat. Ita Lib. 5. Decr. tit. 2. ubi Clericus Clerici calumniator privatione beneficii et officii ecclesiastici, ac deportatione seu exilio, puniendus decernitur. *Item Constit. poenal.* Carol. V. art. 42. ubi praeter condemnationem ad expensas, et damni reparationem, statuitur poena arbitraria, a *Judice Calumniatori* insuper infligenda. Atque haec tam de praesumpto, quam de vero calumniatore intelligenda sunt. Verus autem dicitur, qui scienter et dolo vero alteri falsum crimen in iudicio impingit. Praesumptus vero, qui ex eo, quod obiectum alteri crimen nec quidem semiplene probaverit, praesumitur false et dolose, illud eidem impingisse, nisi illud excuset ratio officii, aut praesumptio contraria, vel certe probet, se a testibus, aut virorum aliorum fide dignorum narratione deceptum accusasse.

Denique Calumniatoris poena apud Romanos olim, de *Lege Remmia*, fuit inustio literae K. ve C. in fronte.

§ 5. Secundo *Praevicator* stb.

Munkájának tervét maga Kitonich ekkép adja elő az előszóban :

Magna multorum est eaque frequens illa querimonia, Rempublicam hanc nostram, eiusque tanquam politici corporis viva membra, Cives patrios intelligo, singularem in iis rebus difficultatem experiri, in quibus utilissima, imo plane necessaria esset dicendi agendique facilitas; hoc est leges nostras — — in eo esse quam difficillimas quod earundem legum in eorum, qui litigant usum transferendarum, methodum ac praxim, ab aliquo conscriptam, neque legerimus, neque audivimus: sed omnis — — prosequendi Juris ac Judicii regula — — longa observatione, ac consuetudine circumscripta, in eorum tantum animis consistat, qui longis Juris dicendi, litiumque exercitiis, aetatem suam plerique ad senium usque prodixerunt. — — — Expertum me plane ingentem hanc difficultatem; unde illum principali curae meae scopum posui, ut non tantum leges sed et legum usum, qui diuturna consuetudine et observationibus, veluti canalibus quibusdam hauritur, et ipse aliquando caperem, et postea transfunderem in alios eius rei et capaces et cupidos. — — Hac ego mente, hoc fine cogitationum mearum, cum non tantum Jurisperitorum, qui aliis docendis apti essent, aliorum post alios morte, sed et temporum iniuriis — — facile in oblivionem veniant, si non conscripti essent tenores, in foro procedendi, magnis certe diurnis ac nocturnis conatibus ad eos me labores defixi, quibus — — omni, qua possem diligentia conscriberem, quicquid ubique, sed praecipue tribus Judiciis (ut vocant) Octavalibus, quibus celebrandis reducta iam per Augustos Rudolphum et Matthiam, universali pace, qui omnium in Jure peritissimi habebantur, convenerant, attenta animadversione observavi. — Neque illum qui in foro spirituali, neque illum, qui in Comitibus Judiciorum processus haberi solet, negligendo.

És hasonlólag a kútfökre nézve is, mellyekkel munkájának készítésében élt, ő maga ad felvilágosítást, következőleg :

Haec, quam luci publicae et utilitati damus est illa, qua in Sacrae Caesarae et Regiae Maiestatis Regia Tabula, ac coram Illustrissimo quondam Domino Dom. Comite Georgio Thurzo de Bethlentfalva Regni Hungariae Palatino et Locumtenente Regio etc. in Octavis tam Poseniensibus Anno 1610. et 1612, quam Eperiensibus Anno 1611. Nec non in Judiciis Extra-ordinariis, diversis vicibus, in praenotatis annis celebratis observari potuit; ex variis quoque Signaturis, et Antiquis observationibus comportata et digesta,

Világos ebből, hogy Kitonich directióját nagyobb részt korának praxisa után írta. Egyébiránt az országos törvényeket és Wer-

böczy' hármias könyvét is használta: quia (mond ő az előszóban) partium inter se convenientium combinatione cum reliquo huius libri corpore coaluerunt. **Hogy továbbá a' munka** „instituti operis explicationi et legentium captui“ eleget tegyen; verborum atque terminorum explicationem, eorum item quae ambigua esse possent, distinctionem adott hozzá. Végül a Canonico et Jure Caesareo quaedam mutuatus (est) quod, cum ex illo utroque Juris nostri municipalis originem habeamus, magnam illa huic lucem, quin etiam in iis rebus, quae in hoc iure nostro desiderantur, supplementum sint allatura (?); subservient etiam legum Hungaricarum studiosis et in foro spirituali apud domesticos, et tam in illo, quam in Civili apud exterarum nationes.

És ezeket egybefoglalva látjuk, hogy Kitionich Directio methodicájában olly munkát akart nyújtani a' jogtanulóknak, melly a' divatózó jogpraxisnak hü tükörképe lévén és a' magyar jog és törvénykezés' kútfeiből merítettvén, biztos kalauzál szolgálhasson mindenkinek, ki a' magyar törvénykezési viszonyokat 's főkép az ország' főtörvényszékeinél érvényesnek elismert pörlekedési rendszert közelebbről kívánta megismerni.

Ennek megfelelt a' munka' felosztása is XII fejezetre (Capita), mellyek tovább kérdésekre (quaestiones) osztályoztatnak, 's e' következők:

Caput I. De causa seu actione.

Caput II. De citatione seu evocatione.

Caput III. De proclamatione.

Caput IV. De parium petitione et exceptionibus, ac ex his causarum condensatione vel remotione aut etiam destructione.

Caput V. De inhibitione, prohibitis, prohibitionē et repulsionē.

Caput VI. De communi inquisitione et juramentali depositione.

Caput VII. De occultata revisione, collateralī attestatione et ingessione.

Caput VIII. De appellatione, novo iudicio, procuratorum revocatione et rejecta.

Caput IX. De sententiis.

Caput X. De executionibus, executoribus, iudicibus, actore et reo.

Caput XI. De processu iudiciario in sedibus Comitatum observari solito.

Caput XII. De processu causarum spiritualium in foro ecclesiastico.

Érdekes még azon segédszereket is ismernünk, mellyekkel Kitionich munkája' készítésében élt. E' tekintetben meg kell különböztetni azon segédszereket, mellyekből a' hazai törvényeket és törvényes szokásokat merítette azoktól, mellyek tudományát a' külföldi jogokról, névszerint a' római és kánoni jogról, és általá-

ban tudományos, névszerint pedig jogtudományi műveltségét közvetítették.

Hazai törvényeink' ismeretét Kitonich többnyire azon különféle kézirati gyűjteményekből vehette, melyek a' XVII. század' kezdetéig nálunk a' jogtudósok által használtattak. Egyébiránt tudva levén, hogy Magyarország' nagyhírű főpapjai Mossóczy Zakár és Telegdi Miklós már 1584-ben adtak ki nyomtatásban is egy önálló magyarországi törvénygyűjteményt, kétségkívüli, hogy Kitonich ennek hasznát szinte már vette. Werbőczy' Hármas Könyve már több kiadásban forgott köz kézen.

Különösen érdekes színben mutatkoznak Kitonich' nyilatkozatai az országos törvényszékek' praxisáról. Nem elvont kifejezésekben, p. o. hogy ilyen vagy amolyan szokás, ezen vagy amazon törvényszéknél létezik, hanem egyes konkrét esetek', perek' és perbeli ítéletek' idézése által ismerteti meg azon jogszabályokat, melyeket a' jogéletben és a' törvényszékek' praxisában gyökerezetteknek tekint. Szabadjon mutatványul ezek közül a' legnevezetesebbeket felhoznom.

A' magvaszakadás' eseteiben eljárásról az 1618: 47. t. cz., melyet Kitonich Cap. I. qu. 3. idéz is, röviden csak azt rendeli: *In causis defectus seminis procedatur modo et processu hactenus observato.* Minél szűkebb ezen rendelés, annál örvendetesebb, hogy Kitonich az idézett helyen arra nézve igen szép felvilágosítást ad: *Causae defectus seminis etiam contra Nobiles uno eodemque brevi processu, quo et contra Dominos Magnates olim acquisitae et adjudicatae fuerunt; quod pronomen illud: „Quorumcunque“ communiter et indifferenter significat. Licet nunc jam a tempore cujusdam Elisabethae Kolos solum iudicio ordinario in causam attrahi soleant; quae ex ordine nobilium existens in causa defectus seminis nobilis quondam Joannis Kolos fratris sui contra Fiscum Suae Majestatis Regium a Iudicio extraordinario non tam absoluta, quam exclusa potius esse perhibetur anno Domini 1567. feria secunda proxima post festum Beatae Luciae Virginis et Martyris, Posonii sub termino Generalium Iudiciorum Regni. In quo licet elaboratum sit per Fiscum, ut iterum in pristinum cursum restituta fuisset, nihil tamen effectum est, ut patet art. 47 anni 1618.*

A' „prohibitio“ természetét megmagyarázván, az 1571-ben Nagyszombaton tartott Octavale Iudiciumra hivatkozik (Cap. V. qu. 14). *Si in una et eadem causa tam inhibitió in sententia per Nonvenit, quam prohibitio a juramentali depositione et communi inquisitione aliquando interveniant; uti in quadam causa relictæ quondam Joannis Alapi contra Lucam Székely in anno Domini 1571. die sexta Junii in Iudiciis Octavalibus Superiorum Partium Tyrnaviae, ni fallor, celebratis, admissae fuisse memorantur; ac per consequens nova iudicia quoque penes easdem, tribus vicibus in*

eadem causa ex stili continentia intervenisse videri possint: nihilominus tamen nonnisi novum iudicium cum inhibitione fuisse verius existimandum est.

Úgy szintén azon per is, mely 1591-ben feria secunda post festum S. Luciae Pozsonyban a' királyi fiscus és Ungnad Anna Mária grófnő gróf Erdődy Tamás' hitvese közt Zamobor' vára ügyében itéltetett el, oly fontosnak tartott, hogy Kitonich azt kétszer (Cap. I. qu. 4. és Cap. III. qu. 2) idézi.

Az 1599: 36. t. czikket is lehet ide számítani, melyre nézve Kitonich a' Bornemisza János hitvesének vérfertőztetés' esetében adott királyi kegyelmet emeli ki.

Egyébiránt Kitonich maga mondja, hogy főkép az 1610. és 1612. Pozsonyban, és 1611. Eperjesen tartott oktávás törvényszékek' gyakorlatát tartja szem előtt; mire vonatkozólag az 1610-ki pozsonyi törvényszékekre nézve p. o. Palugyai Gáspárnak Balassa Zsigmond elleni (Cap. II. qu. 5), és gróf Erdődy Tamásnak a' zágrábi káptalan elleni (Cap. IV. qu. 24); az 1611-ki eperjesi törvényszékekre nézve p. o. Kassa' városának néhány szilvástújfalvi nemesek elleni (Cap. III. qu. 2); Bánfi Klárának Homonnai István elleni (Cap. III. qu. 3), Várossi, máskép Szabó Jánosnak Dessewffy Ferencz elleni (Cap. V. qu. 7, és Cap. IX. qu. 31); végre az 1612-ki pozsonyi törvényszékekre nézve p. o. a' királyi fiscusnak Chorom család elleni (Cap. I. qu. 4), Was Borbála Hetei Andrásnének Karvai Orle Miklós elleni (Cap. II. qu. 6); Újfalusi Endrének a' nyitrai püspök elleni (Cap. III. qu. 12) pereikre és perbeli ítéleteikre hivatkozik.

De általános kifejezésekkel is idézi törvénykezési tapasztalását, p. o. Prout et vidi de facto in causis iurium impignoratorum familiae Berényi contra Magnificum quondam D. Thoman Vizkeleti; et Dominae Evae Rajki, Casparis Petendi consortis ratione possessionis Kölked contra Dominos Comites a Zrinio (Cap. II. qu. 6). Szintígy hivatkozik köztudomású esetekre is, p. o. Dum Eperjesini in Ecclesia quaedam nobilis femina citata fuerat postea facta exceptione citatio condescensa est (Cap. II. qu. 11); vagy: Recens exemplum est Spectabilis ac Magnifici Domini Ladislai Pethe ratione cujusdam domus in oppido Neusidel ad stagnum Fertő in Capitulo Posoniensi factae inhibitionis (Cap. V. qu. 2).

Még a' megyei bíróságok előtti törvénykezési gyakorlatra is hivatkozik, p. o. Nota: Si Actori Nobili contra Reum rusticum cum pleno rustici homagio juramentum ad caput illius adjudicatum fuerit; an idem Actor illud decimo se nobilibus tantum pro quadriginta rusticis de debito modo et sufficienter praestare poterit nec ne? cum super hoc nulla expressa lex habeatur, sed tantum novissimum exemplum cujusdam Lucae Kötélverő Judicis oppidi Samaria in Comitatu Posoniensi contra quendam Davidem Sándor, praetensi ad-

ulterii reum, *taliter* ibidem coram Vicecomite depositi juramenti 13-a Junii anno 1616. (Cap. VI. qu. 17)

Végül említést érdemel még, mikép Kitonich a' hütlenség' eseteinek büntetésére nézve a' magyar történetben előfordult egyes esetekre hivatkozik. Miután t. i. a' hütlenség' törvényes büntetését említette volna Cap. IX. qu. 14., ekkép folytatja előadását: „Quamquam olim Felicianus quidam tumultuarie magis quam juridice cum toto genere suo, hoc est cum filio, filiabus et genero misere trucidatus comperiatur; eo, quod in Regem Carolum, uxoremque et liberos ejus stricto ense exitium molitus fuerat (Bonfinius, lib. IX. dec. 2). Sic et Michael Katai anno 1607. 14-a Januarii gravibus vinctus compedibus Cassoviae in publicum forum eductus a militibus praetorianis in frustra concisus ob suspicionem veneni Stephano Bochkai subministrati. Et novissime in Transylvania interfectores Gabriels Báthori ex turri praecipitati in Meggyes anno 1614.

Különös figyelmet érdemelnek Kitonich' idézései a' régi *classicusokból*, a' *külföldi törvényekből*, *jeles jogtudósok'* vagy más *híres írók'* munkáiból, a' szentírásból (p. o. Cap. VI. qu. 7. Cap. X. qu. 22) stb., mellyek' idézési és használási módjából Kitonich' műveltségi állapotjára lehet következtetéseket vonni.

A' régi *classicusok* közt, úgy látszik, főkép Cicero és Gellius' munkáiban gyönyörködött. Az elsőt ötször (Cap. IV. qu. 24., Cap. IX. qu. 14. és 25. és Cap. X. qu. 22. és 24); a' másodikat négyszer (Cap. VI. qu. 22., Cap. VIII. qu. 2., Cap. IX. qu. 25. és Cap. X. qu. 16.) találtam idézve. Egyébiránt Virgil, Juvenalis, Ovidius, Livius, Terentius Varro, Vitruvius, és mások is hozatnak általa fel.

Külső törvények közül említi a' romai törvénykönyveket (Cap. IV. qu. 22., Cap. V. qu. 8., Cap. VI. qu. 8., 23. és 29., Cap. VIII. qu. 32); a' kánoni törvényeket (Cap. IV. qu. 22); az 1548-ki statutum Imperialis Camerae-t (Cap. IV. qu. 30); és a' Nemesis Carolinát (Cap. IX. qu. 30. és 31).

Mi végre a' többi, általa használt *tudósok* és névszerint *jogtudósok'* *munkáit* illeti, ezek részint magyarok, részint külföldiek. Az előbbiekről még alább lesz szó. Minden esetre részletes tekintetbe vételök, és pedig épen Kitonich' vizsgálatai' szempontjából már csak azért is fontos, mert ez a' legbiztosabb út Magyarország' XVII. században jogtudományi állapotainak megismerésére. Külföldi irodalmi segédszereiről ime' néhány észrevétel.

Kitonich az irodalmi segédszereket, mellyeket használt, részint egész általánosságban idézi, p. o. logici (Cap. VI. qu. 4. és 18); rhetores (Cap. VI. qu. 6), Civiles (Cap. II. qu. 11., Cap. IV. qu. 22. és Cap. V. qu. 8); legistae (Cap. IV. qu. 22); canonistae (Cap. VI. qu. 28. és 29) stb.; részint pedig az egyes írókat és azoknak munkáit is megnevezi. Ez utóbbi tekintetben használva látunk nála *történetirókat*, *humanistákat*, *politicusokat* és főkép *jogtudósokat*.

Történetismeretei gyöngé lábón állnak. *Bonfinius* a' magyar történetre nézve (Cap. VIII. qu. 2. és Cap. IX. qu. 14); az uralkodó ház' viszonyait illetőleg az ú. n. *Arbor Aniciana* ¹⁾ (Cap. VII. qu. 21) és *Aeneas Sylviusnak* egy elhibázott idézetéből ²⁾ (Cap. X. qu. 22) áll mind az, miben történettudománya mutatkozik. Egyébiránt a' XVII. század' kezdete a' valóságos történettudomány iránt általában sem mutatott különös vonzalmat; miért is Kitionichnak e' tekintetbeni gyarlóságán nincs mit csodálkoznunk.

Több avatottságot tapasztalunk Kitionichban a' *humanisticus tudományokra* nézve. Latin írásnódja, bár az ú. n. *Stilus curialis'* különösségeit mutatja (igen gyakran p. o. Cap. II. qu. 9., Cap. IV. qu. 6. 11. 21. Cap. V. qu. 2. 3. 13. 14. stb. egyszerűen a' stilusra mint munkájának egyik segédszerére hivatkozik), mégis szabályos és tiszta. *Adrianus Cardinalis'* (XV. századi philologus) híres munkáját: *Libellus de elegantia Latini sermonis* (először Páris, 1528.) ismeri és használja is (Cap. X. qu. 16). Igy *Laurentius Valla'* (megh. 1467.) munkáját: *Elegantiarum Latinae linguae lib. VI.* szinte több helyen idézi (Monit. ad tyrones, Cap. I. qu. 10., Cap. V. qu. 15 stb).

Politikai munka kettő idéztetik: *Hieron. Osorius* (megh. 1580) nyolcz könyve: *De Regis institutione et disciplina* (Monit ad tyrones, Cap. X. qu. 13. és 22.); és *Petrus Gregor. Tholosanus* (megh. 1595) huszonhat könyve: *De Republica* (Cap. IV. qu. 22; Cap. IX. qu. 22. és Cap. X. qu. 22). Mindketteje, bár a' XVI. és XVII. században nagy tekintetű volt, ma mégis a' politikai tudományok' irodalmi történetében alig említetik többé.

Egyébiránt főkép *jogtudományi* olvasottsága az, mi érdekes előttünk. Ez három szakban mutatkozik: a) a' *római*; b) a' *kánoni jogot*; és c) a' *törvénykezést* illető munkákban.

a) *Ulpianuson* kívül (Cap. VI. qu. 8), Kitionich következő a' római jogirodalomban híres férfiak' munkáit használta:

Althusius János XVI. századi német jogtudóst (Cap. X. qu. 13). Munkája, melly idéztetik: „*Jurisprudentia Romana, vel potius Juris Romani ars, duobus libris comprehensa et ad leges methodi Rameae conformata.* Herborn, 1592. 8-o (későbbi kiadások 1617. 1623. 1640. 1649. és 1673). Az idézett hely áll a' II. könyv' első fejezetében.

Budaeus Vilmos francia jogtudós szül. 1467, megh. 1540. (Cap. IV. qu. 17., Cap. VIII. qu. 2., Cap. X. qu. 19). Idézett mun-

1) A' munka' teljes czíme: „*Arbor Aniciana seu Genealogia serenissimorum Augustissimorum Austriae Principum ab Anicia antiquissima nobilissima-que Urbis Romae familia deducta septemque libris explicata, auctore F. Joanne Seifrido etc. Abbate. Viennae Austriae 1613. fol.*

2) A' hely, mellyre mint *Aeneas Sylvius'* tudósítására hivatkozik, találtatik: *Antonii Panormitani Beccatelli de dictis et factis Alfonsi Regis Arragonum lib. III. cap. 2.*

kája: „Annotationes Gulielmi Budaei Parisiensis, Secretarii Regii in quatuor et viginti Pandectarum libros. Paris, 1542. fol.

Mysinger (a Frundeck) Joakim XVI. századi német jogtudós, megh. 1588. (Cap. VI. qu. 29., Cap. VIII. qu. 32., Cap. XII. qu. 9). Idézett munkája: „Apotelesma sive Corpus perfectum scholariorum ad quatuor libros Institutionum Juris Civilis. Igen számos XVI. és XVII. századi kiadása közöl én tizet ismerek.

Virius (nobilis ab Aquilla) Ferencz olaszországi s névszerint nápolyi jogtudós, ki főkép a' XVI. század' végén állt nagy hírben. (Cap. VI. qu. 7., Cap. IX. qu. 30. és 34). Idézett munkája: *La selva delle comuni opinioni*, mellynek latin fordítása 1566. S-o már Velenczében, és 1568. fol. Frankfurtban jelent meg; 1616. pedig a': „Thesaurus communium opinionum“ (Francof.) czímű gyűjteménybe vétetett fel.

b) A' *kánoni jog' írói*, kiket Kitionich használt:

Antoninus vagy *Antonius* (Cap. XII. qu. 13). Nem tudatik bizonyosan, kit értett Kitionich ezen név alatt. Hihetőleg vagy *Antonius Jakabot* a' XV. század' végén híres brüsseli jogtanítót; vagy *Antonius Gotfrédot* XVI. és XVII. századi jeles német jogtudóst, ki darab ideig a' marburgi egyetemenél tanított.

Covarruvias (a Leyna) *Didacus*, spanyol egyházi jogtudós, salamancai professor, később sz. domingoi érsek, megh. 1586. (Cap. XII. qu. 13).

Hostiensis (Cardinalis) *Henrik* XIII. századi olasz egyházi jogtudós, 1256. bibornok, Kitionichtól (Cap. XII. qu. 13) a' kánonták közt első helyen emlittetik. Egyébként idéztetik még Cap. I. qu. 7.

Aspilcuetta (Navarrus) melléknévvel *Márton* XVI. századi híres spanyol egyházi jogtudós (Cap. XII. qu. 13).

Abbas Panormitanus vagy is *Nicolaus Tudiscus Catanensis* XV. századi olly híres jogtudós, hogy *lucerna juris*nek neveztetett; megh. 1445 (Cap. I. qu. 7).

Stephani Mátvás, a' XVII. század' kezdetén híres protestans egyházi jogtudós, kinek: *Oeconomia Juris* (Francof. 1616. 4-o) czímű munkáját idézi Cap. I. qu. 9., és Cap. II. qu. 1.

Summa Angelica sive de casibus conscientiae (Venetiis, 1492. 8r.) idéztetik Cap. XII. qu. 13. Szerzője Angelus Carletus volt, megh. 1494.

Sylvester XVI. századi jogtudós (Cap. I. qu. 7., Cap. VI. qu. 28. és 30., Cap. XII. qu. 9).

c) *Törvénykezési írók*:

Petrus Jac. Aureliacensis XIV. századi jogtanító (Cap. VIII. qu. 3., Cap. X. qu. 13). Munkája: *Aurea practica libellorum*, in qua ea, quae ad actionum recte instituendarum rationem et ad praxim forensem pertinent ex fundamentis Juris quam solidissime tra-

duntur et exponuntur (első kiadása 1473). Megjegyzendő, hogy Kitonich' egyik idézése (Cap. VIII. qu. 3) hibás; mert a' hely, melyre hivatkozik, nem a' 16., hanem a' 26. rubricában áll.

Andreas Fachinneus XVI. századi olasz jogtudós (Cap. VI. qu. 8. 20. és 29. Munkája: *Controversiarum Juris libri decem*; melynek én tizenöt kiadását ismerem; a' legrégebb közölök 1595.

Gail András a' XVI. század' egyik legjelesebb német jogtudósa (Cap. I. qu. 4., Cap. XII. qu. 9). Mynsingerrel volt neki híres jogtudományi vitája, melynek nyomára Kitonich' utóbbi helyén is találunk. Munkája: *Practicarum observationum tam ad processum judicarium, praesertim Imperialis Camerae, quam causarum decisiones pertinentium libri duo*. (Első kiadás Köln 1580. fol.) E' munkának, mely németre fordítva volt, és számos magyarázásoknak is szolgált tárgyául, kilencz kiadását ismerem.

Hartmannus Hartmanni ab Eppingen megh. 1547; és *Schafftalshaimi Wurmser Bernhard*, két XVI. századi német jogtudós, kik együtt adtak ki következő munkát: „*Practicarum observationum a duobus clarissimis Jureconsultis Bernhardo Wurmsero a Schafftalshaim et Hartmanno Hartmanni ab Eppingen partim in justissimo Electorali Consistorio Ill. Com. Palatinorum Ludovici et Friderici Electorum; partim in Ampl. Camerae Imperialis Judicio collectarum libri duo*. Basileae 1570. fol. Egyszer idéztetik (Cap. VIII. qu. 4).

Maranta Robert XVI. századi olasz jogtudós. Munkája: „*Speculum aureum et lumen advocatorum* (első kiadás Velenceze, 1586. 4r.) Kitonich' idézési módja (Cap. I. qu. 9. és 13., Cap. IV. qu. 15., Cap. X. qu. 13.) azt mutatja, hogy Marantát különös tiszteletben tartotta.

Mynsinger Joakim itt is említendő. Munkája: „*Singularium observationum Imperialis Camerae Centuriae sex*“, melynek én tizenegy kiadását ismerem (az első Bazel, 1576) és mely többször jeles magyarázatok' tárgya volt, négyszer idéztetik (Cap. VI. qu. 8. és 18., Cap. VIII. qu. 4., és Cap. X. qu. 13).

Ezek után, úgy hiszem, nem csak Kitonich János' *Directio methodicá*ját mind egészben, mind egyes alkatelemeire nézve érthetjük: hanem a' munka' általános becséről és jogtudományi jelentőségéről alapos criticaí itéletet is képesek vagyunk hozni.

Mint oly jeles jogtudóstól, millyennek Kitonichot ismerjük, várni lehetett, a' munka egyesített mély jogtudománynak és érett élettapasztalásnak egyaránt kitünő eredménye. A' szerző közvetlen ugyan csak korának, azaz a' kezdődő XVII. századnak állapotait, viszonyait és szükségégeit tartotta szem előtt: képzettsége és a' practicus élet' kívánalmainak megfelelő álláspontja mindazonáltal a' munkának oly becsset ad, mely ennek korlátolt határait túlhaladja. Mennyiben ehez képest jelenleg is netalán még a' munkának hasz-

nát venni lehet, arról alább szólok. De nem hagyhatom itt észrevétel nélkül, hogy a' szerző magát e' munkájában nem csak sokat tapasztalt jeles practicus jogásznak mutatja; hanem terjedelmes tanulmányai- és alapos sokoldalú tudományának is olly kitünő bizonyosságát adja, miszerint, ha mai jogtudósainknak kiképzetéséről szó van, példáját méltán mindenkinek utánzás végett ajánlhatni.

II.

Úgy hiszem, ha valamely tárgynak értéke és netaláni rendkívüli jelentősége be van bizonyítva, a' tudomány annak minden további ajánlásától bizvást elállhat. A' tudomány' hivatása nem azt kívánja, hogy mi valamely dologról egészben kétségen kívül van helyezve, még annak egyes részleteiről és minden combinatióról, mellyben az netalán létezhetnék, újjal megmutattassék. Elég, ha a' tárgy iránt tisztában vagyunk. Ki jeles oldalait ismeri és eszélylyel bír, minden körülményekben fogja hasznát vehetni. Egyébként pedig minden részletes ajánlás hasztalan.

Kitonich' Directio methodicájával is így vagyunk. Miután elemzése által belbecsét és, főkép mi a' magyar jogélelet és annak szellemét illeti, különös érdekességét megmutattam, mai haszonvetőségéről is szólni talán szükségtelennek is látszhatik. De tekintve, hogy jogpraxisunk főkép az utóbbi évtizedekben az előtt példátlan meddő irányba került; honnan azt más útra vezetni minden módon törekednünk kell; tekintve, hogy jogviszonyaink' jelen határozatlan helyzetében különösen félreértésektől kell óvakodnunk; 's tekintve, hogy félreértésektől főleg Kitonich' munkái' ajánlásában lehet tartani; mert azon lényeges különbségnél fogva, melly a' mostani és a' XVII. századi magyar jogélelet közt létezik, lehetnek, kik minden akárminemű haszonvetőségöket is kétségbe vonni készek: azt tartom, néhány szó a' Directio methodica' mai jogtudományi méltatására nem lesz épen czéltalan. Már fenn említett tervem szerint, először Magyarország' XVII. századi jogtudományának mai érdekességét, és Kitonich' Directio methodicájának annak megismertetésébeni jelentőségét; *azután* pedig általában ez utóbbinak mai netaláni még haszonvetőségét vizsgálom meg.

A) Jogviszonyaink' az utóbbi évtizedek alatti kifejlődésének egyik méltán sajnósnak nevezendő eredménye a' teoriának és praxisnak egészen természetelleni és másutt egykönnyen nem is található ellentéte volt. Jogtudósaink' nagyobb része, habár a' jogtudomány' doctrinalis elemét el nem mellőzhette is egészen, még is túlnyomólag az élet, a' praxis' embereinek vallotta magát. Különbséget tettek t. i. a' jogtudomány' teoriája és praxisa' közt. Theoria alatt értettek általában minden tudományos jogismereteket, névszerint a' hazai jog' elveit, mellyek iskolában taníttatnak; praxis alatt

pedig azon ügyességet, melyet ők magoknak iskolai pályájok' bevégezése után részint a' patvaria és jurateria' ideje alatt, részint a' már letett censura után szereztek. Ez utóbbi, melynek nagy részét a' fogalmazási képzettség, sőt maga a' stilistica tette, 's mellyel ők az élethivatásuknak feladatul szolgáló foglalatosságokban eljártak, iparkodásuknak fő tárgya volt; míg ellenben az általok úgy nevezett theoriát lenézték.

Egyébiránt kiki látja, hogy az illy értelmű jogpraxis nem volt az, mit másutt annak venni szoktak. Magában véve pedig senem volt az életben divatozó jogelvek' előteremtője; senem a' máshonnan merített 's teljesen és érvényesen bebizonyított jogelvek' egyedüli alkalmazása. Amannál kevesebb; ennél pedig több volt. A' királyi curia' ítéleteinek sajátos praepjudicialis tekintete; továbbá azon körülmény, mikép a' magyar jog nagy részben szokásból fejlődött, oka, hogy a' máshonnan merített jogelvek' alkalmazásánál több volt; másrésről hazánk' jogélete már azon ponton állt, hogy a' pusztá gyakorlat kizárólagos istápjá már nem lehetett, 's hogy rendezését szükségkép a' törvényhozásra kellett bízni.

Ha így már 1848 előtt láthattuk és éreztük, hogy az utóbbi idő' jogpraxisa' további fennmaradhatásának feltételei megszűntek; hogy változásnak kell beállani, melly megint a' tudománynak a' pusztá gyakorlat' ellenében nagyobb tért és lényeges befolyást engedjen a' jogviszonyok' rendezésére: mintegy akaratlanul a' hazai jogélet' azon korszakára kelle figyelmünknek fordulnia, midőn a' viszonyoknak még kedvezőbb állásuk volt; midőn a' királyi curia' tekintélye még nem volt egyedüli regulativuma a' jogpraxisnak, és a' birói gyakorlat még nem volt a' tudomány' érdekeinek elejébe téve; szóval midőn a' hazai jog' doctrinalis eleme mint olyan még tekintetben állt, és a' birói tekintély szinte még nem absorbeálta volt egészen az „auctoritas prudentum“-ot¹⁾. Pedig a' XVII., sőt XVIII. században is ez nagy részt még így volt.

Kitetszik ebből, hogy ma, midőn a' kir. curia' tekintélye csak annyiban van már elismerve, a' mennyiben döntvényei és ítéletei által bizonyos jogkérdésekre nézve az ország' szokásos jogát bizonyítani lehet; midőn a' bíróságok és törvénykezés' új rendezésével ezeknek praepjudicialis ereje megszűnvén jogpraxisunk úgy, mint általában jogéletünk új szempotot nyertek, és, mint már az utolsó évek' mozgalmi mutatták, a' szoros értelembeni jogtudomány azaz a' tudományos jogtan azoknak irányában nagyobb fontossággal bír megint: nem csak jogbölcsészeti, hanem jogdogmaticai és jogtörténeti tekintetben is az eddig rájuk nehezedett kedvetlen külső befolyástól felszabadult jognézeteink tisztábban fognak alakulni.

¹⁾ Ki nem ismeri sajnos emlékü közmondásunkat: „Plus valet favor in iudice, quam lex in codice.

Tekintve tehát a legújabb idők hazánkban divatozott jogrendszernek részletes szabályait nem kevesbbé, mint alapeszméjét és főelveit, a Magyarországnak az előtt, s névszerint a XVII. században létezett jogviszonyok és jogállapotok ismerete is különösen érdekesnek mutatkozik.

Szabadjon e tekintetben figyelmeztetnem a tisztelt academiát, hogy:

1) egyedül ezeknek alapos ismerete mellett vagyunk képesek általában azon álláspontra emelkedni, melyből a magyar jognak maradáóságára hivatott elemét annak mulékony és nagy részben érvényességöktől már meg is fosztott momentumaitól megkülönböztethetjük. Egyébiránt az országnak XVII. századi jogállapotaiiban az újabb (XVIII. és XIX. századi) magyar jog kifejlődésének kiindulási pontja is létezett, úgy hogy e tekintetben is maiglan tartó utóhatása még észrevehető. Ehez járul:

2) hogy a XVII. század a magyar jog kifejlődésének egyik igen fontos stádiumát képezi. Miután t. i. a XVI-dik században hazai jogunk a külföldi igen hatályos befolyásának volt kitéve, II. Mátyás király uralkodása alatt (midőn Kitonich is élt) azt látjuk, hogy jogéletünk honi elemei ismét túlnyomóságra emelkednek. Ezen új irány kezdete már a XVI. század végétől számítandó. Tudva van, hogy Mossóczy Zakariás és Telegdi Miklós 1584-ben adták ki az általok a hazai jogtudomány istápolására készített magyarországi törvények gyűjteményét.

3) Jogtörténeti szempontból is a XVII. században hazánkban divatozott jog azért érdekes, mert átmeneti kort képez a régibb, Werbőczy idejében létezett magyar jogállapotok és azon jogintézetek közt, melyek a XVIII. században, névszerint III. Károly uralkodása alatt az 1715., 1723. és 1729-ki országgyűléseken hozattak be.

4) Végre, a XVII. századnak általános iránya Magyarországnak a társadalmi lét ellentéteinek törvények általi kiegyenlítése. Mutatkozik ez főképp vallási és egyházi tekintetben; mert ekkor történtek az első kísérletek, a catholica és az evangelica vallások követői viszályait törvényes kiegyenlítés útján kibékíteni. Egyébiránt a népelet más oldalaiiban is színtezzen iránya taláunk.

Mindezeket szem előtt tartva ha még fontolóra vesszük, mikép Kitonich csakugyan korának úgy szólván legnagyobb magyar jogtudósa volt; munkája pedig egy részről a magyar jogéletnek egyik legfontosabb önálló osztályát t. i. a törvénykezést tartalmazza; más részről pedig mind doctrinalis mind practicus tekintetben a XVII. századi magyar jogtudománynak tiszta tükörképét mutatja: méltán örülhetünk, hogy így módunk jutott, hazánk azon korbéli annyira érdekes jogviszonyairól magunknak hű tudomást szerezhetni.

Vizsgálataimnak főképp tudományos célja levén, miután egyéb-iránt is fennebb már megmutattam, mennyiben gyökerezik Kitonich' Directio Methodicája a' XVII. századi magyar jogpraxisban is, úgy hiszem, tisztem kívánja most, hogy a' hazai jogot közvetlen tárgyoló azon munkákra fordítsam figyelmemet, mellyeket Kitonich könyvének készítésében használt. Látható ezekből, mi állásban volt a' XVII. században a' magyar jogtudományi irodalom; látható egyszersmind az is, hogy létezik bizonyos fonál, melly mai jogtudományunkat a' régibb, főképp a' Werbőczy korabeli hazai joggal tudományunk uton is összeköti, melly tehát amannak a' hazai ősjogviszonyokbani gyökerezését közvetíti.

Kitonich, Directiójának készítésében a' magyar jogot illető következő munkákat használta :

a) *Werbőczy' Hármaskönyvét*, vagy is teljes cízzel: *Tripartitum opus Juris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae per Magistrum Stephanum de Werbőcz, Personalis Praesentiae Regiae Majestatis Locumtenentem accuratissime editum* (első kiadás Bécs, 1517. fol.).

b) *Quadrupartitum opus Juris consuetudinarii Regni Hungariae*. E' munkának XV. századi kézírata létezik a' bécsi császári könyvtárban 8465 sz. a., honnan azt Novoszel Antal adta ki Zágrábban, 1798.; de igen nevezetes variánsokkal¹⁾.

c) *Index seu Enchiridion omnium Decretorum et Constitutionum Regni Vngariae ad annum 1579. usque per causarum locos distinctum, memoriae usibusque fori maxime utile. Cum Caesareo privilegio edidit Joannes Sambucus. Viennae 1581.* fol. (későbbi kiadása Lőcsén 1600. Brever Lőrincz' nyomdájából).

d) *Syntagma Institutionum Juris Imperialis ac Vngarici, quatuor perspicuis quaestionum ac responsionum libris comprehensum opera ac studio Joannis Decii Barovii anno salutis 1593. impressum Claudiopoli Transylvaniae, typis Heltanis. Ar. (XXIV. 667 l.)*

e) *Ritus explorandae Veritatis in dirimendis controversiis in sacrario summi templi Varadinensis reperiuntur et recusum Colosvarini, anno 1550.*

Ezen munkák, mellyek (kivéve talán csak a' d) alattit, melly ma nem igen vétetik többé figyelembe) a' hazai jog és történet' minden művelője előtt ismeretesek, nem annyiban egyenként, mint Kitonich' használásában együttlétöknél fogva nevezetesek itt, 's tüntetik fel előttünk ennek hazai jogkönyvekbeni olvasottságát is. *Werbőczyt* gyakran idézi, nagy tekintetet is tulajdonít neki; egyéb-iránt korántsem annyit még, mint a' későbbi, XVII. századi, tör-

¹⁾ Valóban érdemes ezen kiadást a' bécsi császári könyvtárban lévő kézirat-tal összehasonlítani.

vények. Tudva van, hogy Werbőczy' Hármaskönyve, mely Erdélyben már kezdettől fogva valóságos kötelező erővel ellátott törvénynek tekintetett, a' XVI. században Magyarországbán sok nehézségekre talált, úgy hogy tekintélye sokak által megtámadtatott. Így tehát Kitonichnak e' tekintetbeni nyilatkozatán (Cap. IV. qu. 21.) sem kell csodálkoznunk. A' *Quadripartitum*ról (mellyet Kitonich háromszor idéz, Cap. II. qu. 3. ; Cap. VI. qu. 4. és Cap. IX. qu. 27.) különösmint észre venni nem szükséges. Annál fontosabb a' c) alatti *Enchiridion* (mellyre Kitonich néhányszor hivatkozik, p. o. Cap. VII. qu. 10. ; Cap. VIII. qu. 4.). Ez minden cynosuráknak, repertoriumoknak és mutató-tábláknak kezdete, mellyek mindeddig Corpus Jurisunk' számára készültek; és a' mennyiben mindezeknek gyökerét foglalja magában, különös figyelmet érdemel, a' miért utóbb ex professo róla pár szót mondani szándékozom. *Decsi'* munkája (említettik Cap. II. qu. 11. ; Cap. V. qu. 22. és 23. ; Cap. VIII. qu. 16. és 28. ; Cap. X. qu. 11.) Kitonichnál sem állt épen különös tekintetben, mit Cap. VIII. qu. 34. láthatni, hol, miután *Decsinek* a' magyar perorvoslatokróli, némileg eltérő, nézetét közölte, azt adja hozzá: „Nec mirum, cum ut ipse scribit in secunda sua praefatione, ex sola theoria et nulla ex forensi praxi totum illud opus compilarit; *usus autem nedum artium omnium, sed et facultatum et quarumlibet doctrinarum optimus soleat esse Magister.*“ Végre a' *Ritus explorandae veritatis*-ra nézve, mely az újabb történettudományban olly nagy becsben tartatik, hogy Bél (1735) és Endlicher által (1850) ismételve kiadaték, 's mellyről Kitonich kétszer szól (Cap. I. qu. 9. és 15.), ő egyedül azt mondja: „Ex hoc libro, qui volet diversa barbara nomina Hungarorum plus quam satis cognoscere poterit certis judiciariis exemplis ab anno 1214. usque 1235. comprehensa.“ Tehát Kitonichnak ezen munka' jogtörténeti nagy érdekéről még sejtelve sem volt.

Úgy hiszem tehát, hogy ezen munkák közt főleg az *Enchiridionra* és azon munkákra kell figyelmünket fordítanunk, mellyek annak következményei gyanánt tekinthetők, u. m. :

Farrago communium locorum Decretalium et Constitutionum Regni Ungariae, auctore Ludovico Bodó de Szelefaros, Unghensis provinciae jurato Notario. 1636 körül (l. a' *Bipartita Cynosura'* előszavát).

Index seu compendium operis Tripartiti et generalium Decretorum Constitutionumque Incl. Regni Ungariae et partium eidem annexarum, auctore Stephano Aszalay. (Első kiadás Nagyszombaton, 1650. 4r. ; megbővítve a' későbbi 1687-iki törvényzikkekkel 1694.).

Cynosura Jurisperitorum, loca decretalia et articulos novissimarum constitutionum I. Regni Hungariae usque ad annum 1659. inclusive sub titulis ordine alphabetico collectis breviter reprae-

sentans. Szerzője gróf Nádasdy Ferencz (első kiadás Pottendorf, 1688. Sr.; második bővített kiadás Lócse, 1700. Sr.; harmadik Nagyszombat, 1722. fol.)

Bipartita Cynosura universi Juris Ungarici de rebus, actionibus et personis. Pars prima: de rebus et actionibus (szerzője Szegedy János); pars secunda: de personis et familiis decretalibus (szerzője Szentkereszty Pál). Ez a Corpus Jurisnak Szegedy által készített kiadásai mellé van adva.

Repertorium Juris publici, privati et criminalis Hungarici stb. adornavit Josephus Bencsik. Posonii, 1821. fol.

Látszik ezekből azon fonal is, melly újabb jogtudományi irodalmunknak összefüggését hazánk' régiebb jogviszonyaival és jogállapotaival közzveti.

B) Hátra van még, hogy Kitonich' Directio Methodicájának mai haszonvehetőségéről is még pár szót szóljak. E' tekintetben már fen közölt felfogásomhoz képest annak *jogtörténeti* és szoros értelemben *jogtudományi* vagyis *jogdogmaticai* szempont közt teszék különbséget. Azonkívül említenem kell, hogy hazánk' *egyházi törvényszékei* más szempontból nézték azt közönségesen, mint a' *világiak*.

A' *jogtörténet*' szempontjából, bár tagadhatlan, hogy Kitonich' történettudományi ismeretei koránt sem voltak igen kitünők, mégis a' Directio felette nevezetes munka. Azokon kívül, mik ez érdeken felhozva voltak, 's mikből kitetszik, hogy biztos kalauzúl szolgálhat az Magyarország' XVII. századi számos és igen fontos jogállapotaik megismerésére, ki kell emelnem, hogy Kitonich hazánk' régiebb jogviszonyairól és jogintézetairől részint öntapasztalásából, részint hagyomány' útján még igen sokat tudott, miről ma már közvetlen tudomásunk nincs. Ezen értelemben tehát munkáját némileg jogtörténeti kútfőnek is lehet tekinteni.

Mi a' *jogdogmaticai* szempontot illeti, különös figyelmet érdemel, hogy hazánk' *egyházi törvényszékei* Kitonich' Directióját mindig nagy tekintetben tartották, sőt a' legújabb időig sokban követték is.

A' *világi törvényszékek* 1723 óta, midőn t. i. a' királyi curia ujonnan rendeztetett, eljárásukban már nevezetesen el kezdtek térni azon szabályoktól, mellyek' megfejtése munkájának tárgya. Mind a' mellett ezóta, sőt jelenleg is törvénykezési tekintetben tanulságosnak tartom.

Egyébiránt magától értetik, hogy én e' tekintetben nem tulajdonítok neki közvetlen practicus törvénykezési haszonvehetőséget a' pörlekedésben, hanem többnyire csak doctrinalis jelentőségéről szólok.

A' bizonyítást talán így is lehetne formulázni: Magyarország'nak XVII. századi joga fontos és érdekes; de Kitonich' munkája

erről biztosan tudósít: tehát ezen munka mai jogviszonyaink közt is több tekintetben haszonvehető. A' major és a' minor vizsgálataim által már bebizonyítva lévén, a' következmény is magától értetik.

De én az egyedül formaszertinti logicában nem akarok megállapodni. Én magamat nem a' száraz gépszerű formalismus', hanem a' concret élet' emberének vallom; tehát az életet veszem tekintetbe, és ennek kívánalmi és szükségéhez képest szólok Kitionich' munkájáról is.

Korunk' tudományos és irodalmi állapotainak egyik jellemző vonása az, hogy abstractiókban igen gyönyörködik; 's hogy mi a' jogéletet illeti, törvényeit is majdnem kizárólag abstract alakban szerzi. Ennek egyik természetes következménye, hogy a' jogtudomány nem nélkülözhet jogtörténeti vizsgálatokat; 's azt hiszi, hogy ezeknek közvetítése által az egyébként dialecticájától át nem hatható concret életet felfogni és érteni fogja. De én úgy tartom, hogy ez a' hiányt, főképp a' jogtudomány' azon részeiben, mellyek, mint p. o. a' törvénykezés, közvetlen a' practicus étellel hoznak érintkezésbe, ki nem pótolja, 's hogy gondoskodnunk kell, mikép felfogási tehetségünket és eszünket a' concret élet' viszonyainak értésére illőleg alkalmaztassuk. Nagy könnyítést tapasztalhatunk ebben, ha helyes példák' útmutatása szerint járhatunk el.

Tagadhatlan, hogy Kitionich' ilyenmü például szolgálhat. Ő jeles tudományosságot gazdag élettapasztalással egyesít; vizsgálataiban egyszersmind olly szerencsés tapintattal jár el, és a' concret életviszonyoknak minden oldalu és teljes felfogására olly helyes, abstractiókba el nem tévedő dialecticát tanusít, hogy mai jogtudósaink sokat, igen sokat tanulhatnak tőle.

Igy látjuk, hogy *doctrinalis tekintetben* Kitionich' munkái igen tanulságosak, és pedig

a) a' *pörlekedési és törvénykezési viszonyokra* nézve; mind általában, mind részletenként, és a' peres eljárás' egyes stadiumait illetőleg. Mert, habár a' Directio Methodica közvetlen ezekben nem alkalmazható; a' dolog' lényegére nézve mégis igen becses felvilágosításokat ad. A' pörlekedési módnak t. i. megvannak a' maga állandó alapelvei, 's ezeknek mikénti életbeléptetése és érvényesége a' külső élet- és társadalmi viszonyok' irányában jogtudományi vizsgálatoknak igen érdekes tárgya. Korunkat, melly magában átmeneti kornak jellemeztetik, 's mellynek szüleményeire még az élet' próbája vár, épen ebben a' tekintetben igen hasznosan lehet összehasonlítani olly korról, melly, mint p. o. a' XVII. század, minden irányában állandóságot keresett és kieszközleni iparkodott.

b) Általában *hazai jogviszonyainknak és jogintézteinknek megismerésére* nézve. Sok eziránti kérdésekben az igazat egyedül

az előzmények' tekintetbevétele mellett kereshetjük; ezen téren pedig Kitionichot különös eredménnyel használhatjuk.

Sőt mit e' tekintetben különösen Kitionich' munkájára vonatkozólag mondtam, azt általánosan formulázzván mai jogviszonyaink' előzményeit illetőleg olly értelemben is vehetem; mikép igen kívánatos, hogy ne csak az 1615 's illetőleg 1723 ótai, hanem a' régibb 's névszerint XVII. századi magyar jogélet' és irodalom' részletenkénti önálló megvizsgálására is terjeszszük ki figyelmünket; 's hogy ne csak egyedül jogtörténeti, hanem szoros értelembeni jogtudományi szempontból is bocsátkozzunk azoknak elemzésébe.

KIS GYÜLÉS, MÁJ. 24. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. Széki gr. Teleki József úr ő erjja' elnöklete alatt

Jelen gr. Andrássy György másodelnök úr; továbbá az osztályból: Bajza, Czech, Erdy, Jerney rr. tt. — Kiss F., Podhradczky, Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Fáy Andr. tt. — Balogh, Bugát, Fogarasy, Gebhardt, György, Horváth Cyr., Kállay, Szilasy, Zádor rr. tt., Ballagi, Bertha, Csatsko, Hunfalvy, Karvasy, Kulhy, Lukács, Nendtvich, Pauler, Petényi, Repický, Székács, Wargha Istv. ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmecczy Mih. szervezatos pénztárnok.

Gr. TELEKI JÓZSEF elnök

Hunyady János' eredetéről értekezett, ez értekezés előleg nyomtatott példányait a' jelenlevők közt ki is osztatta.

— Olvastatott

REGULY ANTAL lt.

tudósítása Hell Miksa' *historiai kéziratái'* azon részéről, melly a' magyar-finn kérdést tárgyalja; melly így szól:

Tekintetes Társaság! A' nekem általadott Hell-féle 18 darab irat, mellyekben éjszaki kutatásaira vonatkozó jegyzetei foglaltatnak, tárgyaik szerint három részre oszthatók. Az *elsőben* a' magyaroknak Karéliából, Finnország' keleti tartományából lett származása fejtegettetik; a' *másodikban* a' kúnok' éjszaki származása és a' Constantinus Porphyrogenitus által említett nyolcz kazar nemzetiségnek, mellyek a' magyarokkal szövetkeztek, régi lakhelyei mutattatnak fel a' Ladoga' tavának éjszaki és keleti vidékein, a' Fejér-tenger' partjai és a' Dvina' vize körül; a' *harmadikban* végre egyes kivonatok vannak Anonymus és Vitichindus, Kranz Albert' Saxoniája és Vandaliája, Lebrün' perzsa utazásából és Fischer' Attilájából.

Mint érdekest ezen 18 darab iratból, csak kettőt emelhetnék ki, az 58. és 30. számút, mellyek' elsejében egy illy czimű munkának: „*de primis Ungarorum sedibus, seu de prima Ungarorum*

Patria. Dissertatio, qua demonstratur nobilissimam Ungarorum gentem esse nationis Finnicae seu Fennicae“ terve és leendő tartalma kilencz paragraphusban foglaltatik. A' másodikban ezen munka' első paragraphját: „*Occasio inquirendi in natalem Ungarorum Patriam*“ kidolgozva találjuk.

Mind a' kettőt nem lesz érdektelen a' tisztelt társaságnak egészben meghallgatnia.

N° 58.

De primis Ungarorum sedibus, seu de prima Ungarorum patria. Dissertatio qua demonstratur nobilissimam Ungarorum gentem esse nationis Finnicae seu Fennicae.

§. I. Occasio disquisitionis originis Ungarorum.

§. II. Descriptio Finlandiae et Careliae veteris; ubi demonstratur Fennos lingua Fennica loquentes esse aborigines: 1. auctoritate historicorum, 2. nominibus fluviorum et locorum.

§. III. Descriptio Finlandiae et Careliae hodiernae.

§. IV. De identitate idiomatis Ungarici cum idiomate Fennico; et identitate dialectorum Carelianorum et Cajanensium cum dialecto hodierna Ungarica.

§. V. De variis nominibus nationis Ungaricae.

(A' VI. §. tartalma hiányzik).

§. VII. De identitate nominis Magyar et Ungar cum nomine duorum tribuum veteris et hodiernae Careliae: Megyer et Uonger seu Ungyer.

§. VIII. De identitate vestium, morum etc. Finlandiae et cum primis Careliae cum vestiendi ratione Ungarorum.

§. IX. Conclusio dissertationis Ungaros esse germanos Finnos seu Fennos, sive Carelios.

N° 30.

§. I. Occasio inquirendi in natalem Ungarorum patriam. Dum Wardöehusii pater Sajnovics juxta ideam meam meumque eidem propositum systema atque criteria, in inquirenda convenientia idiomatis Lapponum cum Ungarico occuparetur, ipseque ut patri Sajnovics non magnopere rem curanti, stimulos adderem, manum operi quantum per occupationes meas licebat, admoverem, fortunatissime accidit, ut litterarum bajulus finnis duorum lapponicorum dialectorum Finnmarkiae scilicet et Careliae probe gnarus Wardöehusium advenerit, opportunissima hac occasione uti volens noscendi diversitatem dialectorum me presente jubeo ea vocabula lapponica quae pater Sajnovics ex aliis Lapponibus oretenus examinatis jam alias in elenchum retulerat, enunciare, nec modo enunciare, sed eadem

verba Careliano modo sub eadem significatione edicere, et si quidem ejusdem significationis voces plures nosset nobis eas e mente depromeret. Et en! pleraeque voces, quae in dialecto Lapponica Finnmarchica ab hungaricis hactenus aut dialecto aut significatione discretæ erant, eadem pronuntiatae modo Careliano cum Ungaricis prorsus et pronuntiatione, et dialecto et significatione miro sane modo convenientes obstupuimus.

Capto hoc experimento adeo mirabilis convenientiæ non solum idiomatis sed et ejusdem dialecti Careliani cum dialecto Ungarica quid aliud concludere debebam, quam gentem nostram nobilissimam probabilissimam eandem olim fuisse cum natione nobilissima Carjelianorum et Cajaneorum Finlandiæ? Et certe quodnam majus argumentum identitatis duarum nationum tam ingenti et locorum et temporum intervallo a se invicem discretarum esse potest, quam argumentum *ὁμόγλωττοσ* id est gentem et ejusdem idiomatis et ejusdem dialecti? quis gentem illam transylvanicam idiomate Saxonico utentem vel ex solo sermone non agnoscat e Saxonia quondam in Transylvaniam commigrasse, an errabit si solo argumento *ὁμόγλωττοσ* inductus dicat Saxones? recte igitur hic mecum ipso argumentabar: Carjeliæ idem habent idioma eandemque dialectum cum Ungaris, ergo Carjeliæ et Hungari eadem est natio? Sed cur non etiam ejusdem sunt nominis? cur Ungari non appellantur Carjeliæ aut vicissim Carjeliæ cur non dicuntur Ungari?

Si Ungari et Carjeliæ eandem fere habent dialectum, an ergo Ungarorum natale solum est Carjeliæ? aut contra an Carjeliæ ex Ungaria in Carjeliæ immigrarunt? aut si neque Ungari ex Carjeliæ nec Carjeliæ ex Hungaria prodire, an uterque populus olim in alia aliqua patria una commorans, tamquam bini fratres (ut olim Lot et Abraham) in regiones longinquas abeuntes pars una in ultimam septemtrionem in Fenniam, altera in meridiem in Ungariam divisa, tam dissita regna occupavit? et ubinam gentium regionem illam, illa gentis hujus nobilissimæ incunabula reperiemus, e qua utraque gens egressa est. Si Carjeliæ interrogas, responsum feres, se ignaros esse unde in Carjeliæ venerint. Si ex Ungaris quaeras, responsum quidem accipies, sed tam varium et tantis tenebris involutum ut perinde habeas, ac si se nescire faterentur. Audies nonnullos dicere

Cum itaque de veris certisque Ungarorum natalibus nihil lucis, praesidii nihil, ex universo historicorum omnium hactenus in publicum productorum cumulo habeamus, pergratum me putabam facturum patriæ meæ, si sedes natales certas et indubitatas gentis nobilissimæ Magyarorum et Ungarorum non solum Ungaris nostris sed et omnibus historicis graecis et latinis, indigenis et exteris hucusque ignotissimas a me occasione itineris arctici repertas novis aisdemque hodie dum inauditis argumentis demonstratas darem.

Erit igitur opere praetium ipsam viam ipsumque modum, quem in novo hoc argumento consequendo secutus fuerim, ob oculos ponere: dum igitur certum probatumque jam habebam non solum idioma sed et dialectum Carjelianorum ut supra retuli eandem fere esse cum dialecto hodierna Ungarorum; Carjeliōs proinde et Ungaros eandem prorsus esse nationem, suspicio mihi aborta est, an non in Carjelia hodie adhuc haberentur populi qui se Magyaros, Ungarosque compellarent, aut saltem an non luculenta quaequam vestigia in Carjelia hodierna reperirentur Magyaros et Ungaros ante suum in Ungariam adventum sedes suas in Carjelia habuisse? Ita enim mecum argumentabar: Historici omnes uno ore fatentur Fenniam ante adventum Svecorum, Gothorum, Sarmatarum etc. jam inhabitatam fuisse a Fennis, Fennos hosce esse aborigines Fenniae atque originem eorum antecedere omnes annales. Certum autem est idioma Fennicum esse Ungaricum, certum item est epocham commigrationis Ungarum ultimae in Pannoniam statui debere seculo post nat. Xti nono; ex his ferebam: non ergo Fenni ab Ungaris Pannoniam incolentibus, sed Ungari a Fennis Fenniam incolentibus originem ducunt; hoc ductus argumento mappam evolvo geographicam Sveciae et Finlandiae a Doppelmejero ann. (?) editam, nomina fluviorum aliorumve locorum Finlandiae et cumprimis Carjeliae lustrare incipio et boni Superi! quanta me invasit admiratio, dum singula fere nomina, quae legebam, voces esse intelligo pure Ungaricas et ejusdem apud Ungaros significationis; verbo Fenniam totam reperio genuinam Ungariam; et quantum obstupui, dum in Carjelia gloriosissima nomina: Magyarorum et Ungarorum, quorum etymologia et origo tot ridiculas hucusque disceptationes peperit, inveneram, vix oculis meis credidissem, nisi authorum pene omnium geographicorum mappas, eadem nomina, eodem modo efferentium consensum reperissem; mirabile sane et nulli hactenus detectum inventum! Ungarorum ergo natale solum est Fennia? est Carjelia? Ita profecto est, atque ita esse omnes, qui hanc meam legerint disquisitionem, persvasos futuros mihi plane polliceor.

Hellnek eldöntő oka tehát, mellynél fogva ő a magyarokat Kareliából származtatja, az: hogy a' kareliai helynevek mind tiszta magyarok; sőt, mi több: hogy még *magyar* és *ungar* nemzeti neveink is ott találtatók, úgy hogy még azon helyeket is, mellyeken őseink egykor laktak, és mellyeknek neveit felvették, 's magokévé tették, ott találjuk.

Ha Piscator' svécziái és finnlandi térképébe, melly Joannes Pontanus' dán historiájában (1631) foglaltatik, tekintünk, meggyőződhetünk arról, mennyiben igaz, a' mit ő itt állít. A' Ladoga tava felett azon egy *Megijerv* (azaz *Megijervi*, mivel az *i* hely' szüke miatt ki nem irathatván, annak kihagyása egy ponttal jegyeztetett meg) név találtatik, de nem *Megyeri*. *Megijervi* pe-

dig két szó, mellyek' egyike, t. i. *järvi* tavat jelent, másika *megi* pedig, ha neki értelmet akarunk adni a' finn nyelvből, *mäki*-nek olvasandó, minthogy a' finn a' *g* hangot és betűt csak *n* után és semmi más esetben nem használja. *Mäki* pedig tesz hegyet vagyis inkább dombot. Ezen hibásan olvasott és felfogott helynévre építette P. Hell egész nagyszerű hypothesisát a' magyarok' régi lakhelyéről a' Ladoga és Fejér-tenger közti tartományokban; s így minekutána hibásan olvasott, természetesen megdől magától az egész nagyszerű gondolat vagy — álom is.

A' *Vonger*i nevet sem találni semmiféle más abroszon, jól lehet *vonga*, *jonger*i, *jonder*i nevek előkerülnek, mellyeknek azonban semmi értelmök.

A' mi pedig a' többi kareliai neveket illeti, mellyek Hell szerint mind magyarok, azoknak hosszu sorát találni a' 74. és 29. számú íveken feljegyezve és magyarázva is. Ime néhány például: „*pihejervi* fl. a' *pihes*: plumosus, vel *pih*: pluma.“ Iratik pedig *pühäjärvi*, és mert *pühä*=szent, teszen: szent tavat. E' szóval pedig temérdek helynév jön elő: *pühä joki*: szent folyó, *pühä tunturi*: szent hegy. — „*Ristjervi*: a' *rest*: piger, tardus.“ Iratik pedig: *risti järvi*, és teszen keresztavat, az orosz *krest* szóból jövéen a' finn *risti*, kereszt, nem pedig rest. — „*Rauta vesi* idem ac rutilis. Rút, ung. turpis, ergo turpis aqua.“ Teszen pedig *rauta vesi* vas vizet, t. i. *rauta*=vas; és így neveztetnek olly mocsáros vizek, mellyeknek sárga, vas salaku iszapjából a' finn parasztok vasat olvasztanak. — „*Rautalam-bij*, fortassis a radice Rántom, frixare, rosten.“ Pedig iratik *rauta-lampi*, és teszen olly tó' vagy folyó' öblét, mellynek hasonlő vas salaku iszapja vagon, mint az íment mondatott. — „*Outojervi* vel *útojervi*, fors ab utalóm, abominor, detestor, quasi fluvius abominabilis; aut vero ab uton-járás, iter, eine Reise. quasi fluvius itinerarius.“ Pedig iratik: *outo-järvi*, és teszen vidéki vagy ismeretlen, eddig nem ismert tavat.

Illyen azon kareliai helyneveknek egész sora, mellyekben P. Hell csupa magyar neveket vélt találni, természetesen azon mód szerint, mellynek itt néhány példait láttuk, és melly szerint ő a' finn helynevek' finn értelmét soha sem kérdezte vagy kutatta, hanem megelégedett, ha a' finn szóban véletlenül magyar hangot talált, mellyet ő azután minden kétkedés nélkül valóságos magyar szónak elfogadott.

A' 74. számú íven a' „magyar“ szóról értekezik. „Vox Magyar probatur esse eadem quae meyer vel megjer.“

A' 64. számú íven az *Ungarus* névnek különféle származtatását fejtegeti, és rövideden így végzi: Sentio proinde cum Joanne Broderito et Francisco Otrocotsio, dicoque nomen huic Regno ex nomine ipsius gentis inditum esse. Si ex nomine gentis, tum gens haec appellatur Ungeris antequam Ungariam ingressa fuit, et rectis-

sime, appellabatur enim in sua Patria natali Carjelia Uongeri ut ex mappa constat et hodie Russi qui olim his populis contermini erant Ungaros appellant Vanger aut Venger, quae ab antiqua voce Vonger derivata nascitur. Uongeri igitur principio appellabantur Ugeri, deinde Ungari, et Germani adhuc dicunt die Ungern, et ein Unger vel Ungar.

A' 41. 48. és 104. számú íveken a' kúnokról szól, és pedig először a' kún névről. Szerinte a' *Hunus*, *Chunus*, *Cunus* név az orosz kon (ló) szótól jön, és lovas népet teszen; valamint az oroszok még most is a' tatárokat úgy különböztetik meg, mint *konnie* és *olennie*, azaz mint lovasokat és mint ollyakat, kik szarvasokon járnak. A' Chun nevet az oroszok adták az ázsiai népeknek, és ezektől fogadták el a' többi európai népek is, kik az oroszok által kapták róluk első tudósításaikat. A' Cumanus szó, melly mind a' deák, mind a' magyar írónál csak a' XII. században kezdett szokásba jönni, öszvetett szó a' *cun* és *mannus*-ból, mint Nordmannus, Marcomannus, Alemannus; és nem is volt Cumania ország, mellytől a' Cumán név származhatott, mert Cumania mint ország' neve nem igazi, hanem *Cubaniából* (a' Cuban' vizétől) elrontott név. Ezek után általmegy azon kúnokra, kik a' kiói herczeg' szövetségesei voltak a' magyarok ellen, és hebizonyítván, hogy magyarok voltak, így folytatja: „Cum itaque sub nomine Cumanorum Anonymi lateat natio aliqua Ungarica, quaestio oritur altera, ex quam regione hii sic dicti Cumani in adiutorium Ruthenorum contra Almam Ducem venerint? Haec questio ut debite resolvatur, necessaria est praevia notitia populorum incolentium ea Regna, quae Ruthenis Anno 885 erant colimitania.“ És minekutána Oroszország' akkori határait leírta, így folytatja: „Habebat ergo Russia A. 885 *populos colimitaneos a Septentrione* accolas lacus Ladoga, Onega, incolas Kargopol (civitatis), item accolas fluvii Volga, hoc est: Fennos, Karjeliros, Vongeros, et tribus Const. Porphyrogeniti Mengere, Care, Case, Genae, Tariani, Kurtugermati, Neke, id est ut supra ostendimus *nationem proprie Ungaricam*. Ad orientem item alteras nationes idiomate Ungarico utentes accolas Volgae fluvii, puta Cseremissos, Mordvinos, Baschkiros etc. a meridie Bessarabiam, Moldaviam, Transylvaniam; ab occidente populos Slavicos, Lithuanos et alios, ad mare Finnum, Ungaros, Esthones“ etc. Mellyek után megmutatja, hogy ezen segéd kúnok nem jöhettek semmi más országból és világ' vidékéről, mint éjszokról. Ide tartozik ime' kis oroszka is, melly Chazariát ábrázolja az ő felfogása szerint, de mellyről értekezésében említést nem tesz.

Csak ennyiből áll, miket P. Hell Miksa' írásai' nekem jutott osztályrészéről a' Tek. Társaság előtt kiemelendőknek véltem.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, MÁJ. 26. 1851.

Nmélt. Széki gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen Kubinyi Ágoston tt. — Bajza, Gebhardt, Győry, Horváth Cyrill, Kállay, Szilasy rr. tt. — Hunfalvy, Lukács, Pauler, Petényi, Podhradczky, Repicky, Székács, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

TOLDY FERENCZ titoknok

a' következő gyászbeszéddel nyitotta meg az ülést :

Tekintetes Academia ! Hogy intézetünk' egyik legérdemesebb tagja 's hivatalban elődöm felett olly későn emelek gyászszót: nem hidegség vagy gondatlanság okozta, hanem enmagamnak akkor, mikor önök neki a' vég tisztességet adák meg , súlyos belegségem, 's azóta is többször visszatérő erőtlenségem. Különben , ha valaha , siettem volna szót adni azon fájdalmas meglepetésnek , melyet önök éreztek kétség kívül , midőn a' teljes erejű 's teljes munkás-ságu öreg hirtelen kimulásának híre megzendült ; siettem volna annál inkább , mert nem illett lassunak lennem annak megtisztelésében, kit — bár vele egykor a' külön vélemény' padain szemközt ültem — hazafiságban és buzgalomban például tekinteni soha nem pirúltam. Teljesítem tehát , mit, mikor a' fájdalom még új volt , könnyebben és több sikerrel teszek vala : teljesítem *most*, mikor a' szomorú élet' ezer változatú sérvei közt hamar eltompuló érzés nem támogatja szavaim' hiányait : és most sem hozzá méltó beszéddel ; mert Döbrenței' élete abban a' min törekedett 's a' mit hatott , a' mit át-élt 's a' mit tett , olly változatos és gazdag , hogy egy teljes kép' kifestésére időt és csendet kell bevéárom , melly mindkettőnek jelenleg hiával vagyok. E' szerint csak néhány körvonalat rajzolhatok róla sebtiben , és ezek is leginkább csak az academicusra szorítkozhatnak. Az *egész* ember , összeköttetésben és kölcsön-hatásban korával , kell hogy azon időre maradjon , midőn hivatalbeli jogom és kötelességemnél fogva a' nagy közönség előtt én mondanom el , ha isten éltet , az emlékszózatot.

Döbrenței Gábor , úgy látszik , arra volt előleg rendeltetve már , hogy társas uton fejtsse ki azon hatást , melly neki történetünkben helyet vív ki : egész élete bizonyosága ennek. 1785-ben születve , 18 éves volt , midőn a' soproni magyar társaság , melly helyisége 's gyengesége' daczára messze kiható hatással volt újabb irodalmunk' reggelén , már az ő kezeire bízta társas ügyei' vezetését , 's az ő kezeiből , mint azon egyelet' titoknokáéból vettük azon egy önálló emlékjelét az intézetnek , t. i. munkálatai' első kötetét , melly az ő távoztával utolsó is volt. Midőn pár évvel utóbb a' wittenbergi és lipesei egyetemeken tanodai kiképeztetését bevégzé : ő nem vonúlt el , mint magyar ifjaink' legtöbbjei , szerény szobájába a' világ elől , hanem élt az alkalommal foroghatni tudós tanárai'

tudományos estvélyeiben, 's ott mind saját művelődésének szerze új oldalakat, mind a' nemzeti becsület' képviselőjét vállalván el, gyakran a' hazára tudta terelni a' figyelmet, 's jó emlékezeteket hagyni hátra a' hazáról és ennek nemzetéről. 'S e' kicsinységnek látszó dolgot, e' vékony szálat nem kell kevésbe venni: némelyik közölök elszakad, más tovább fonódik 's időket köt össze. Midőn Kazinczy által egy erdélyi főnemes házhoz ajánlatván, mellyben jövőjének gyökerei fogamzottak meg, Erdélyben meghonosult, ismét társas előnyei tevék szellemi és anyagilag lehetővé az „Erdélyi Muzéumot“, ezek által lett ő közletője azon szinte Erdélyben éledezett társas mozgalmaknak, mik 1819-ben az egykori nyelv-művelő társaságot felélesztették — rövid létre ugyan, de minék okai nem az összeállottak voltak; 's nem nehéz előre számba venni azon állandó hatást, mellyet Erdélyben megalapít, ha azon társaság, mellynek ő keletkezésében is lelke volt, még bölcsőjében nem enyészik el. Egész iránya azon időben aesthetikai volt, 's mi kellett akkor inkább e' kis haza' irodalmának mint ez 's egy terjedtebb kitekintés a' világirodalomba, mellyet ő ott nyitni kezdett. Elmulván e' kilátások, honába tért, 's itt is társas tulajdonaival támogatta a' szintolly nagy mint szerencsétlen gróf Széchenyi Istvánt, hazánkban az egyleti szellem' leghathatós bresztőjét academia, casino, állattenyésztő társaság stb. körül. Ezen és más egyesületekben ő is segítette a' még csak igen szerényen fellépő nemzeti nyelvet becsre és elfogadtatásra: végre számos, a' nemzeti műveltséggel összefüggő vállalatok' lelkes mozgatója 's köz és magános társasági körökben mind halálaig a' nemzetiség' buzgó és szerencsés előlküzdője volt.

Hogy illy tulajdonai mellett a' sötét, türelmetlen, elvonuló és darabos Horvát István helyett az academia' igazgatóinak bizodalma Döbrenteiben állapodott meg, hogy titoknokul ő nézetett ki, 's az academiában, mellynek tagjai' mindenikével barátságban vagy összeköttetésben állt, a' többség őt választotta ügyei' kezelésére: természetes és mintegy belső szükség volt. Mennyire bírta egy olly különböző, 's akkor még sokfelé húzó elemekből összeállt társaság' egységeinek teljes megnyugvását kinyerni, arra kinek-kinek belső szózata felelhet; de hogy előtte semmi sem volt drágább ez intézetnél, hogy buzgóság és munkásságban senki által magát felülhaladtatni nem engedte: annak is be kell vallania, ki szorosabb köréhez nem tartozott. Négy évig viselte volt e' tisztelet, midőn polgári állásában, mellyet, mint másod tartományi albiztos foglalt el, egy fokkal felebb emeltetvén, a' két hivatal' összeférhetlensége mondatott ki felsőbb helyen; ez lemondását, 's a' következő évben tetteles lelépését vonta maga után. Időközben a' magyar nyelv' régi emlékei' gyűjtése és kiadásának általa mozgatott ügye reá bízván, munkássága új *phasisba* lépett, 's ez a' második az, melly tizenhat éven által minden idejét, egész buzgóságát és figyelmét

elfoglalta, ez az, mellyen ő maradandó érdemeket gyűjtött magának az irodalom körül.

Mert hol állott, Tekintetes Társaság, nyelvünk' régi története, midőn Döbrenței e' mezőre lépett? A' mit Pray tett és Révai emlékeink' kiadásában és ismertetésében, az volt minden. Egy-két emlék 's néhány adat! Révai' nagy fölfedezései nyelvünk' alkotmány körül ott állottak Révai' hitelére alapítva: a' közönség még csak azon pár kártyába sem tekinthetett, mellyekkel ő játszott. A' nyelv' divatának kiterjedése, mezői, életbeli millyensége, ismeretlen föld valának, eltemetve a' levél- és könyvtárak' porába, nem tudva vagy szándékosan elrejtve: csak néhány régi levél itt-ott kiadva, elszórtan, belső összefüggés nélkül: egyes jelei és mutatványai egy ismeretlen világnak. Döbrenței e' világ' felderítését élte' feladásává tette. Összeírta minek létezete tudatott, levelezést indított meg szerte a' két hazában mindenfelé, figyelmeztette, kérte barátait, ismerőit, lennének gonddal minden árva magyar sorra a' régibb időkből, kivitte a' másoltatások' határozatait nem minden küzdések nélkül, 's maga megkezdte az academiának nem mindig elégséges segédmeivel beutazását a' két hazának régi magyar iratok' keresése végett. Több mint hatvan levéltár lön ekkép kikutatva általa, káptalani, conventi, megyei, városi, nemzetségi; általános figyelem gerjesztve az ügy iránt, adatai gyűjtve a' nyelv' köz és magánjogi divatának, eredetiben összehordva vagy másolva számos irományok, mellyek ötven nyalábnál többre szaporodván, egy tekintélyes magyar Leveles Tárt alkotnak; míg másfelül közel harmincz magyar codex' másolata, sőt néhány eredeti is, könyvtárunkban felállítva áll, megbecsülhetetlen kincsei régi irodalmunknak, és szóló tanúi azon kor' szellemi mozgalmainak, mellyről Európa azt hitte, hogy abban a' magyar nyelv még nem iratott, 's mellyet magunk is egykor csak sejtelmekkel népesítettünk meg.

'S e' kincsek már is nem csak a' mieink többé. Megindult társunk' gondoljai alatt a' Régi Magyar Nyelvemlékek' kiadása, és nyolcz év alatt négy tetemes kötetre szaporodván, vettük abban a' régi biblia-fordításnak a' bécsi és müncheni codexekben fenmaradt töredékeit, vettük a' Czech- 's a' Guary-codexeket, vettük a' Leveles Tár' két részét közel 400 darabbal, nyomtatva áll, bár kiadatlanul a' Winkler-codex, és nyomtatásra készen a' Leveles Tár' harmadik része, szinte több száz darabbal. Mind ezekhez járulnak magának 's általa felkért barátainak az adottak körüli terjedelmes fürkészeitek, régi nyelvtani elődolgozataik, glossariumaik; mik által, világosság, váratlan, nem sejtett világosság, dereng közepkorunk' nem ismert irodalma 's nyelvünknek félreismert egykori életjelentősége körül. Meggyőződünk e' munkálkodások' gyümölcseiből, hogy a' hitujitást megelőzőt öt században elég gazdag klastromi irodalmunk volt, mellynek, ha illy kevés maradványai

élték is csak túl az enyészetet, a tatárjárást 's a kúnvilágot, a huszita viharokat és pórháborút, a pusztító török időt 's még pusztítóbb vallási harczokat, végre a lelketlenség és tudatlanság önkénytelen dúlásait 's a klastrom-irtás korát: ha mondom illy kevés maradvány élte is csak túl a sok alakú enyészetet: ezek magok tagadhatlan jeleit viselik magukon egy illyekben gazdag előkornak: annyi fejlettség, szabályosság, megállapodás, söt modor mutatkozik a nyelvbeli előadáson, mely utóbbi mindenkor a sürü alkalmazás eredménye. Meggyőződünk továbbá e munkálkodások gyümölcseiből, hogy a polgári társaság minden rétegein, az állodalmi és közigazgatási élet minden ágaiban, a haza minden vidékein, mellyeken utóbb, különösen a szatmári béke után olly sebességgel hatalmazott el az idegen elem: ez időpont előtt magyarabb világ volt, mint ezelőtt sejtteni mertük. Egy új forrása fakad itt a hazai történetnek; a népi és házi élet, az erkölcsök és míveltség története e magyar diplomatiumból kezdett már 's fog még ezentúl is sokat meríteni, miről csak nem is álmodtunk.

És, tisztelt Academia! ezen régi életünk fájáról szakasztott zöld levelekből kerül ki azon koszorú, mely elhúnyt társunk homlokán el nem hervad, míg a magyar hevülni fog múltja és nemzetisége mellett!

Engedjék meg önök, hogy a tények ez egyszerű elsorolása után néhány szavát hangoztassam a hálának, mellyel különösen magamat is, épen ezen fáradozásai által, iránta lekötelezettnek valom. Szorgalommal használtam én is az általa kiadottakat, de régi irodalmunk úgy tűnt föl előttem sokáig, mint egy árnyékos tömkeleg, mellyben ariadnei fonal nélkül tájékozatlanul bolygunk. Ekkor történt, hogy Döbrentei, gyűjtéseit az academiái kéziratárba letette. Hozzá láttam a gazdag anyag felismeréséhez, hasonlítgatásra nyílt mező, 's ekkor éreztem lelkes gondoskodását egész becsében: mert elvonhatók voltak e sokról a nyelv fejlődési menetelének külön időszakai 's időszakainak külön jellemei, lehetönek láttam, a codexek keveset jelentő külső ismérvei mellözésével, korok szerint rangozni irodalmi termékeinket a nyelv belső minemüése szerint; 's lehetönek, miután nyelvünknek bizonyos időszakokbani állását ismerök, a visszafelé okoskodást, úgy hogy e mód szerint elég biztosan lehet — meg vagyok felöle gyözödvé — régi bibliánkat Robert Károly, a halotti beszédet szent István korába helyezni; míg másfelül épen ez emlékek nyelvi jelleme azt is mutatja, hogy azok amaz idöknek nem egyetlen szüleményei voltak, hanem csodásan fenmaradt emlékei a nemzeti élet ezen nyilatkozásai elpusztult egész seregének. Valamint a régi irodalom behatóbb ismerete, úgy régi nyelvünk illy történeti kifejtése Döbrentei igyekezetei nélkül még most lehetetlen volt; 's valamint én neki, az élönek,

elmondtam érte biztos együttlétben köszönetemet, úgy halála után azt nyilván elmondanom szent kötelességnek tartom.

Én öt martius' 20. láttam utolszor magamnál, ekkor is segéd-eszközök után járt; utolsó levele martius' 23-káról, szinte azon ügyben. 28-kán nem volt többé. Könyvei, kézíratai — úgy folytonos fürkészet és szenvedelmes munka — közt érte utól a' váratlan halál. Mint a' had' fiát a' harczmezőn. De hadd érezze szelleme, hogy barátai és társai szinte úgy nem feledkeznek meg róla, mint ő utolsó perczéig nem kötelességeiről; 's e' végre hadd indítványozzam részére a' legnagyobb kitüntetést, melyet az academia tagjainak adhat: függjön képe e' teremben azon jeleseink' sorában, kiket e' testület büszkeséggel nevezett magáéinak!

E' beszéd után titkos szavazásra bocsáttatván a' szülő' indítványa, az elhúnytak, örökösétől ide ajándékozott, képe a' gyűlés' egyhangu kívánságára a' teremben azonnal felfüggesztetett.

— Ezek után

WENZEL GUSZTÁV lt.

előadta következő tudósítását *Hell Miksa' historiai kézíratai'* azon részeiről, melyek Anonymust 's a' régi magyar földíratot tárgyalják:

Néhai Hell Miksa, a' bécsi csillagda' nagy hírű igazgatója' (szül. 1720., elhúnyt 1792.), selmeczi születésű hazánkfia' azon kézíratainak, melyek a' mathesist és astronomiát közvetlenül nem tárgyalják, átvizsgálásával Reguly Antal tagtársunkkal meg lévén bízva, midőn a' kéziratokat általtekintettük, azonnal észre vettük, hogy academiái hivatásunkhoz képest legczélszerűbb lesz a' munkát magunk közt felosztani.

Hell Miksa t. i. szoros szakbeli foglalatosságain kívül a' múlt század' minket magyarokat közelebből érdeklő tudományos ügyekezetei' két igen fontos irányának nem csak kortársa volt, hanem mindkettőben olly viszonyok közt is munkálkodott, hogy eziránti működése a' magyar tudósnak különös részvétét jelenleg is még magára vonja. Értem 1) *a' magyar-finn kérdést*, melyet nagy részben ő indított meg; és 2) *a' magyar történetírás ős atyjának*, az ú. n. Anonymus Belae Regis notariusnak *historiai kútfőink közé fölvételét*.

A' mi az első kérdést illeti, az azt érdeklőket Reguly társam tekintvén által, már is a' Tek. Társaság elé terjesztette azokróli tudósítását; a' másodikra vonatkozók nekem jutván ki, a' következőkben van szerencsém rólok az academiát értesíteni.

Mi Hell Miksa hazánkfiának Anonymus körüli dolgozatait illeti; tudva van, hogy a' bécsi császári könyvtárnak azon híres kézírata, mely Anonymust tartalmazza, 1746-ban adatott ki először Schwandtner által; hogy ezen írónak adatai és elbeszélései egészen új színben tüntették fel akkor a' magyarok' legrégebbi törté-

netét; hogy számos és lelkes pártolói: Bél, Kollár, Cornides, Engel, Endlicher stb. akadtak, köztök Hell is, kiknek ügyekezeteit a' tudományos külföld' első notabilitásai p. o. Müller János, Fallmeyer, is méltányolták; de sok ellenségei is támadtak (mint illyeket főkép Schlözert és az irodalmi panslavismus' követőit nevezheljük); végre hogy azóta Anonymus' munkája gyakran jelent meg nyomtatásban. Hell' korában mindazonáltal Anonymus' hitele még kétségbe vonva nem vala, 's inkább csak magyarázásáról és felvilágosításáról volt szó; és ezen irányban ő is érdemesítette magát.

Valamint a' magyar- finn vagy jobban szólva a' magyar-lapp kérdésről, úgy Anonymusról is Hell különös munkát készült kidolgozni ezen czím alatt: *Dissertatio de ultimo Ungarorum adventu in Pannoniam seu hodiernam Ungariam*. A' terv mindazonáltal, melly a' kéziratok közt találtatik, kivitelben fennakadt. Szerinte az értekezésnek hét szakaszból kellett volna állnia, illy felírásokkal: 1) De variis populorum eodem idiomate Fennico seu Ungarico utentium sedibus et nominibus ad annum Christi 527. 2) De sedibus Magyarorum (seu Megyerorum) et Ungarorum (Vongeorum) ultimis seu proximis ante eorum in Pannoniam ingressum; 3) Causa sive origo immigrationis Ungarorum in Pannoniam; 4) De via, quam ex postremis sedibus in Pannoniam tendentes tenebant; 5) Cur Ungari limites Pannoniae ingressi iter suum in Transylvaniam acceperint, ibique aliquo tempore morati fuerint; 6) Ungari e Transylvania egressi sedes in Pannonia figunt, a quibus ea nomine antiquissimo Pannoniae extincto novum Ungariae nomen accipit; 7) Conciliantur scriptores historici tam domestici, quam exteri; eorumque errores emendantur. — Egyébiránt mind a' mellett hogy ezen szakaszok' tárgyaira nézve igen számos egyes jegyzetek találatnak, kidolgozva mégis közölök egyetlenegy sincs. Egyedül a' IX. századi Magyarország' földabrosza készült el, melyet Hell 1772. az Anonymus' felvilágosítására kutatásai után szerkesztett, 's melly Cornides „Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii“ czímű munkája mellett jött a' közönség' kezeibe. Többi munkálatai főkép azért érdemelnek figyelmet, mert nagyobb részt ő határozta meg az irányt, melyben Cornides' vizsgálatai folytak.

Helyén lesz, úgy hiszem, Hellnek Anonymust illető dolgozatairól Endlicher' nézetét felhívnom, ki így nyilatkozik: „Maximilianum Hellium S. J. magni nominis virum grande in Anonymum molitum fuisse opus, cujus una nonnisi tabula e naufragio ab Engelio erepta „Mappa Ungariae veteris ex historia Anonymi Belae Regis notarii“, emendatius jam a Fessleró exhibita, in Cornidesii Vindicis lucem vidit, reliquis ejus apparatus litterariis Mohiloviam delatis, nunc fortasse jam Tarnopoli delitescentibus, quos si Patres S. J. edere vel alio modo cum eruditis communicare vellent, nae

illi et de historia Hungarica et Hellii memoria mererentur egregie ¹⁾).

Hell' kéziratai előttem fekszenek. Tervét, mely szerint ő Anonymus után a' magyarok' költözködését és e' hazábani letelepedését leírni szándékozott, már közlöttem. Érdekes még tudni, mikből állnak Hell' részletes vizsgálatai? 's mit kell azok' becséről és tartalmáról a' mai tudomány' szempontjából tartani? Miután egyéb-iránt mindaz, mit ő maga után hagyott, csupa egyes jegyzetekből áll, és semmi fonal észre nem vehető, mely dolgozatait külsőleg egy egészsze csak némileg is alakítaná; e' tekintetben a' számos, igen rendetlen alakban kezeimhez jutott jegyzetek' tartalmát, és benső összefüggését szemmel tartván, *négy kérdést* tűzök magam elibe, a' mennyiben azok:

- 1) a' geographiai,
- 2) az etymologiai,
- 3) az Anonymus' személyét és
- 4) hitelét illetik.

1. Geographiai tekintet.

Ha végig tekintünk mindazon vizsgálatokon, melyek eddig Anonymus' geographiai megfejtésére és felvilágosítására tétettek, kénytelenek vagyunk megvallani: mikép csak igen kevés történt még eddig; 's ha azt, mi csakugyan történt, Hell' kézirataival összehasonlítjuk, látjuk, hogy ez a' kevés is nagyobb részt az ő kutatásain alapul. Világos tehát, hogy geographiai szempontból Hell' vizsgálatai különösen igénylik figyelmünket; 's hogy tudományos egyik fő tisztünk kívánja, mikép eziránti érdemeit ki is emeljük.

Hellnek a' régi magyar geographiát illető kutatásait két részre lehet osztani, t. i. a' mennyiben ő a' magyarok' régibb lakhelyeit vizsgálta, és mennyiben Magyarország' geographiai viszonyait, midőn a' magyarok a' IX. század' végén abban letelepedtek, tette kutatásai' tárgyává. Némileg összefüggnek evvel néhány topographiai vizsgálatai is, melyeket ő Anonymus' útmutatása szerint hazánk' némelly, ennek adatai szerint különösen érdekes, vidékeiben vitt véghez.

A' magyarok' régibb lakhelyeiről Hellnek kézirataiból nevezetes tanulmányt tenni egyáltalában nem lehet. Ez iránti nézetei az általa legnagyobb hévvel vitatott finn-magyar hypothesisel függnek szorosan össze; természetes tehát hogy, miután ezt, legalább azon alakban, mint a' Hell-Sajnovicsi állításokban foglaltatik, ma alig fogja valaki többé magáévá tenni, a' magyarok' régi lakhelyeiről való nézetei is, melyek egyébiránt is többnyire csak mint pusztá, minden indokolást nélkülöző állítások olvastatnak kéziratai-

*) Anonymi Belae Regis Notarii de gestis Hungarorum liber, ed. Endlicher. Viennae, 1827. 24. l.

ban, figyelmet nem igen igényelhetnek. Tehát hogy ez iránti eljárásom semmi kifogás alá ne essék, csak rövideden azt említem, mikép kéziratainak több helyeiből kitetszik, hogy Hell a' *húnok' őshazájának Dániát tartotta; 's hogy Dentumogériát*, melyet Anonymus mint a' régi magyarok' őslakhelyét ír le, ő *Karéliába helyezi*. Mindkét nézete magában olly gyöngé alapon nyugszik, hogy róluk vagy csak szólani is felesleges, 's hogy, mint jelenleg állnak tárgyuk iránti tudományos ismereteink, czáfolásra sincs többé szükség.

De annál fontosabbak vizsgálatai Magyarország' IX. századi geographiai viszonyairól.

Mindenek előtt említést érdemel Hellek ezen kérdés iránti nagy olvasottsága. Úgy látszik, hogy ez tanulmányainak egyik kedvencztárgya volt, miből azután meg is lehet magyarázni, miért ő olly nagy buzgalommal vizsgálta át az annak felvilágosításul szolgáló kútföket, belőlök kivonatokat készített, és más hasonlóságok' vizsgálatába bocsátkozott. Mind erről, valamint több jeles tudóssal, p. o. Katona Istvánnal ez érdemben folytatott levelezéséről, kéziratok közt léteznek a' bizonyítványok.

Figyelmét főkép az egyes helységek és helyekre fordította, melyek Anonymus által említetnek, 's melyeknek fekvését és mai helységekkel való netaláni azonosságát bebizonyítani jeles szorgalommal iparkodott. Terjedelmes és valóban nagyszerű előtanulmányok' alapján készítette ő az Anonymusban előforduló helynevek' magyarázó lajstromát, melly annyiban eddig is már talált elismerésre az irodalomban, mennyiben tudjuk, hogy a' legtökéletesebb illynemű lajstrom (Anonymusnak Endlicher által készített kiadásában 251. 's k. l.) nagyobb részt Hell' tanulmányainak eredménye, melyek újabb időben csak igen kevésé folytattattak.

Megmagyarázhatjuk innen azt is, miért Hellek Anonymus' felvilágosítására készített földabrosza neki olly nagy nevet szerzett.

Egyébiránt kéziratok közt vannak adatok, hogy ő egyes nevezetes helyeket topographiai szempontból is különös szorgalommal vizsgált. Két illynemű helyről, t. i. *Szihalomról* Eger' szomszédságában (Zenuholm, Anon. Cap. XXXII.), és *Szabolcsról* a' Hegyaljától nem messze (Castrum Zobolsu, Anon. Cap. XX. és XXI.) megvannak a' helyrajzok, melyeket ő a' hely' színén 1778. augusztus' 25. és 1778. september' 4. ónnal készített. Mindkettőt van szerencsém ezennel be is mutatni.

2. *Etymologiai nézetek.*

Etymologiai nézetek a' nyelvtudományi művelődéssel szorosan összefüggvén, melly amazoknak mindig gyökere, miután Reguly barátom Hellek e' tekintetbeni vizsgálatairól véleményét már előadta, én csak erre hivatkozom. Etymologiai vizsgálatok, ha tudo-

mányos igénnyel lépnek fel, általában számos nyelvészeti, és pedig mind philologiai, mind phonologiai ismeretek által vannak föltételezve; 's igazat vallva, a' múlt század eziránt még nem volt tisztában. Csak Grimm Jakab emelte a' nyelvtudományt azon polczra, mikép e' tekintetben a' történettudomány' kívánalmainak is megfelelhessen; de mindamellet még jelenleg is nagy ovatossággal kell illynemű nyomozásokban eljárni.

Világos ebből, hogy Hell' etymologiai vizsgálataitól sokat várni nem lehet; mit egyébiránt neki egyedül vétkül felróni nem szabad. Szabadjon e' tekintetbeni ferde eljárásának néhány példáit felhozni.

Dentumogert, Anonymus szerint a' régi magyarok' őshazájoknak nevezetét „*dan*“-tól vagyis „*dánvad*“-tól származtatja; mintegy „*dánvad-magyar*“, azaz azon föld, hol sok dánvad létezik; mint ő mondja: „*Haec autem certe est patria omnium Fenno- rum, Laponum, Scheremissiorum, Votiakorum etc. hoc est Asia- norum seu accolarum fluvii Volga*“ etc. Már fen volt említve, hogy ezen vidéket ő Karéliában kereste.

Cumani et Picensi, kik Anonymus' XXV-dik fejezetében említettnek. Hell néhány humanisticus korbéli geograph irót követve, mindkettőt a' *kúnok*-tól (ezek a' XIII. század előtt mindig Chuni és nem Cumani néven nevezetnek kútfőinkben) és a' *pecsenegek*-től megkülönbözteti. Az első' nevezetét „*Cuma*“ olaszországi város és vidéktől; az utóbbiakat „*Piceno*“ Adriai-tenger melletti olasz tartománytól származtatja; 's azt tartja, hogy Anonymus ezen nevezetek alatt az oláhokat értette.

„*Tót*.“ Ezen nevet Hell „*tó*“ magyar szóból alkotottnak véli, és „*Pannon*“-nal azonosítja; mintegy „*incola Regni paludosi*.“ Finnlandnak is egy tartománya „*Tavastii*“nak nevezetik.

„*Tulhou*.“ Ezen szó Hell szerint „*túl*“ és „*búr*“-tól származnék, a' honnan a' *búrár* is alakult.

3. *Anonymus' személye.*

Ez olly kérdés, melly, mióta Anonymus' munkája magyar historiai kútfő gyanánt használtatik, nagy érdekléssel bír, és folyvást kitünő részvételt fejtgettetett. Hellnek kéziratái mutatják, hogy ő is gyönyörködött benne.

Ma, miután mindazon okok, mellyek az eddig ismert oklevelekből vagy egyéb történeti kútfőkből Anonymus' személyének meghatározására némi támot nyújthatnak, már fel vannak használva, sőt különböző irányban ki is merítve, a' nélkül hogy a' kérdést valamely bizonyos személyre nézve kielégítőleg megoldottnak mondhatnók. Hellnek eziránti nézetei sem bírnak egyéb, mint irodalomtörténeti érdekekkel. 'S egyedül ezen szempontból, a' nélkül hogy különös mit azokból következtetni akarnék, szándékozom itt rólok néhány szót mondani. Mit ő e' tekintetben tartott, az későbbi

vizsgálatok által tovább vitatva és így tisztább színbe helyezve van már; 's nincs ok, mellynél fogva az újabb vizsgálatok után jelenleg nézeteinek különös jelentőséget kellene tulajdonítanunk.

Hell mindenek előtt benső jelentések után vizsgálja meg a' kort, mellyben Anonymus munkáját írhatta. E' tekintetben vizsgálatainak eredménye az, hogy Anonymus vagy III. vagy IV. Bélának jegyzője volt, tehát munkáját 1196 és 1300 közt írta. „Intra hos 106 annos, mond ő, omnino limites (historiae Anonymi) quae-rendos esse *arbitror*; num scilicet fuerit Anonymus iste Belae III. vel Belae IV. Notarius.“

Összefüggőleg ezen vizsgálattal Hell azon kérdést is fejtegeti, ha vajjon a' régi magyarok írni tudtak-e? mire nézve ő nem itt letelepedett őseink' míveltségi állapotait, hanem az ország' régibb lakosaiéit vevén szemügyre, így vélekedik: „Ungaros illico primis sui in Pannoniam adventus annis litteras seu scribendi modum a populis Regnum Pannoniae et Transylvaniae incolentibus accepisse et didicisse; atque adeo res suas praeclare domi forisque gestas; item divisiones terrarum inter Duces et Nobiles ab ipso jam Arpado factas, litteris consignasse et in Ducum ac Regum archivis adservatas fuisse.“ E' véleményt mindazáltal csak kiindulási pontul veszi, hogy azok előtt is, kik az újonnan Pannoniában letelepedett magyaroktól az írási tehetséget megtagadják, bebizonyítsa, mikép Anonymus, munkája' készítésében, régi okiratokkal már élhetett. Egyébiránt mi magát az írni-tudást és az írási jegyeket illeti, a' kérdést nem csak meg nem oldja, hanem azt mondja: „Nolo hic discutere, an hodiernam ope latinorum characterum voces scribendi Ungaris usitatum methodum seu orthographiam inde a primo Ungarorum saeculo IX. in Pannoniam adventu a populis Slavicis Pannoniam tum incolentibus Ungari acceperint, atque in hodiernam diem retineant? an vero primis sui adventus annis alio quopiam caractere sibi proprio usi sint? quae rerum antiquarum scrutatoribus disquirenda relinquo.“ Egész elmékedése azon egyetlen indokon alapul, hogy a' keresztyén vallás, melly általában ezen földön a' nemesebb míveltségnek vala terjesztője, 's mellynek itt már a' magyarok' megérkezte előtt is számtalan követői voltak, e' vidék' lakosait írni is tanította.

Azután a' „*magister*“ szó' régi jelentését; 's a' „*jegyzőknek* (notariusoknak)“ vagy „*cancellároknak*“ legrégebbsz használását oklevelek' kiadásában vizsgálja. Egybe foglalván ezen, a' tudomány' mai álláspontjához képest hiányos vizsgálatot néhány magyar főpapok' személyeivel, kiket a' fennlévő jeleknél fogva már akkor többen Anonymusra magyaráltak, Hell eziránti nézetét ekkép adja elő: „Videri mihi authorem hunc (t. i. Anonymum) fuisse e nobili Chilienorum familia ortum doctissimum illum *Petrum Ungarum Archiepiscopum Spalatensem sub Bela III.*, suamque historiam de

septem Ducibus scripsisse inter limites anni 1174, et 1184, quo tempore ante obtentum Archiepiscopatum munus Notarii Regis Belae III. per 8 vel 9 annos obiverat.“

Említendő, hogy ezen kérdés iránt Hell több hazai tudóssal, 's névszerint Kaprinai Istvánnal is levelezett, kinek egy érdekes levele (kelt Nagyszombaton, február' 15. 1771.) kézíratai közt találattik is.

4. *Anonymus' történeti hitele.*

Ez azon kérdés, mire fő figyelemmel kell lennünk. Más történeti kútfők' hitele többnyire külső körülményektől támogatattik; és szerzőjük személye- vagy más hasonló egyedül külső okoknál fogva is jutadatainak tudományos jelentőség. Itt épen ellenkező eset van. Anonymus' személye csak annyiban ad a' munkának nagyobb hitelt, mennyiben ebből magából az egyes adatok' nagyobb szerű fontossága kitetszik, mellyek valóban csak olly férfitől közölthettek, ki az ország' ügyeiben olly előkelő részt vett, mint p. o. a' király' jegyzője. Egyébiránt a' munka általában csak magában leli hitelességének és tudományos jelentőségének támasztát. De épen ezért, és mivel ezen munka régi történetünknek valóságos átalakulását idézte elő, szükséges volt tartalmának és egyes adatainak egybehangzását más teljes hitelű kútfők szerint kétségkívüli eseményekkel bebizonyítani.

Hell Miksa Anonymus' tartalmának nagyszerűségétől elragadtatván és ezen nagyszerűség' hatását érezvén, annak felvilágosítására és történettudományi támogatására főkép két irányban munkálkodott: *chronologiaiban* és *történetcriticaiban*. Mind két nemű érdemeinek méltatásában el kell vonatkozni mindentől, mi azóta e' téren történt. Egyedül Bél Mátyás és Kollár Ádám Ferencz voltak Hellnek előzői.

A' *chronologiai elem'* megvizsgálása Anonymus' munkájára nézve felette fontos; mert ez az, mit ő leginkább elhanyagolt. Azért megtámadói is főkép erre szokták alapítani okoskodásukat. De más részről épen ezért pártolónak is egyik fő tiszte, eziránti csak látszólagos nehézségeit felvilágosítani.

Hell ezen irányban különösen fáradozott részint egyes, általa tárgyalt eseményeket magokban átvizsgálván; részint azokat a' nyugati és keleti kútfőkkel összeegyeztetni kísértvén. Leginkább adnak bizonyosságot ügyekezeteről Zsolt és szent István' történeteit illető vizsgálatai. Ma mindazonáltal Anonymusra nézve is chronologiai álláspontunk sokkal tökéletesebb már, mint hogy Helltől e' tekintetben még sokat tanulhatnánk.

Történetcriticai irányban, mi Anonymus' méltatására 's hitelének bebizonyítására és támogatására eddig történt, aránylag csak kevés, és ez a' kevés is nagyobb részt Cornides és az ahhoz csatlakozó Engel' kutatásain alapul. Többnyire azt tartják, hogy Cornides, a'

Vindiciákban ezen iránynak kezdője; mert a' mit előtte Kollár, Schwandtner és Bél tettek, nem annyira a' történeti, mint az irodalmi criticát illeti. Egyébiránt ki Cornides' munkáját Hell' kézírataival összehasonlítja, azonnal észre veszi, hogy ez utóbbi már Cornides előtt nevezetes történetcritical vizsgálatokat tett Anonymus körül.

Három feladatot emelek ki, mellyeket ez irányban szemmel kell tartani: a) a' *genealogiai viszonyok' tisztába-hozását*; b) Anonymus' *latin*, és c) *byzanti írókkal* való egyeztetését.

a) A' *magyar genealogia* vagyis nemzedéktan jelenleg is még úgy szólván bölcseben van. Horvát Istvánt és Podhradczky Józsefet kivéve, nem igen voltak tudósaink, kik azt különös és önálló vizsgálatok' tárgyává tették 's mint a' történettudomány' ezen fellette fontos ágának művelői felléptek volna. Kézirati tanulmányok ezen körben itt-ott találatnak ugyan: de ezek többnyire rendeltetésöknek meg nem felelnek; és a' *magyar genealogiának* sikeres és céljának megfelelő művelését csak a' jövő kortól várhatni. Nem csoda, hogy Hell is e' tekintetben majd semmit sem tett. Mert p. o. szent István' származását illető vizsgálatai tökéletlenek; hol pedig a' népek régi nemzedékviszonyait és azoknak a' későbbi társadalmi létbeni felolvadását, szóval történetünk' genealogiai elemét tárgyalja, tanulmányai szinte igen kevésbé kielégíthetők.

b) Többet tett ő Anonymusnak nyugati középkori történet-írókkal összehasonlításában. Kéziratai közt számos kivonat találatik Luitprandus, Regino, Frodoardus, a' sz. gáli barát, a' fuldai évkönyvek, Ditmar, Hermannus Contractus, Marianus Scotus és más nyugati kútfökből, mellyek Anonymus' történetcritical felvilágosítására szolgálnak. Több pontra nézve e' felvilágosítást meg is kíséerte; 's névszerint néhány chronologiai kétségek és kérdések' megfejtésében ilyenemű adatoknak Anonymussali összehasonlítása által nem siker nélkül járt el. Mostani vizsgálataink egyébiránt, mi a' nyugati kútföket illeti, már sokkal tökéletesebbek, semhogy ezen irányban annak, mit Hell tett, még különös hasznát lehetne venni.

c) Nagyobb mértékben vonja magára figyelmünket az, mit Hell Anonymusnak byzanti írókkal való összehasonlítása körül tett; és pedig annál inkább, mert utána még nem találatott senki, ki csak némi sikerrel működött volna ezen irányban. Dankovszky' kutatásai nagyobb részt csak a' magyarok' őshazáját illetik, és szinte igen tökéletlenek. Ez azon oldala történetünknek, melly majdnem leginkább el van hanyagolva; és valamint a' tudományok' décsi academiája jelenleg különös figyelmet látszik a' byzantinusokra fordítani, és részint belföldi (Müller József), részint külföldi (Tafel) e' tekintetbeni ügyekezeteit és tanulmányokat ébreszt és ápol, úgy talán nekünk magyaroknak még inkább érdekünkben fekszik

a' byzanti kútfőknek a' magyar történet' számára feldozását minden tőlünk telhető módon elősegíteni. Mit Hell' kéziratai közt e' tekintetben találunk, nagyobb részt csak nevezetesebb byzanti írók' kivonataiban áll, és ugyanannyi sikert mutat, mint a' nyugati kútfők körüli ügyekezetei. Irodalmi tekintetben mindazáltal több elismerést igényel, mert, minthogy másoktól folytatva nem volt, még mindig kezdet gyanánt tekintendő. Bárcsak találatnáknak tudósaink közt a' byzanti kútfők' buzgó vizsgálói; alig kiszámítható most még, mi fényes eredményt fogna ügyekezeteik eszközölni történetünk' számára. Szabadjon tehát jelenleg is már Szabó Károly derék graecistánknek ez irányban jeles képzettséget és szép sikert tanúsító tanulmányait a' tekintetes academia és a' tisztelt közönség előtt bemutatnom és ajánlanom.

Eredményül Hellnek Anonymust illető kutatásairól tehát

1. *Általában*; nem lehet nem eziránti érdemeit magaslatnom, melyekről mindazáltal nem a' mai, hanem kora' tudományának szempontjából kell itélnünk. Endlicher' várakozása Hell' kéziratai iránt egyáltalában nem valósult ugyan, de fáradozásai mégis megérdemlik a' tudós világ' elismerését. Szorgalmát, gondosságát, és főkép tiszta hazafiúi érzelmét nem lehet nem különösen kiemelnem.

2. *Részletesen.*

a) *Geographiai* vizsgálatai által főkép érdemesítette magát. A' mi utána ez irányban történt (p. o. Bartholomäides László' értekezése: *Tractatus historico-philologicus de nomine Gumur et ei similibus apud Anonymum Belae Regis Notarium obviis, ac loca imprimis Comitatus Gömöriensis designantibus vocabulis. Lőcse 1804.*) csak igen kevés; és jelenleg is még majd ott állunk, hová Hell minket helyezett. Kívánatos volna, hogy tovább haladni ügyekezünk.

b) *Ethnographiai* nézetei minden ezen irányban tanúsított buzgalma mellett ¹⁾, felette gyöngék; 's igazat mondva, e' tekintetben tőle mitsem lehet tanulni.

c) *Anonymus' személye* igen érdekes volt Hell előtt 's meghatározására ő szorgalmatos tanulmányokat is tett. De tekintve, hogy

¹⁾ Mi szép, bár egészen félreértett alkalmalmi lelkesedést mutatnak Wardoból egyik szerzettársához írt levelének ezen szavai: „Cum humillima salute soli R. Patri Praeposito sub secreto silentii ad nostrum saltem usque reditum servandi communico amplissimae gentis Lapponicae per totum septemtrionem ad Asiam usque protensae a nobis detectae nationem. Bone Deus, quis credidisset nos fratres nostros eodem patre natos in natione Lapponica inventuros. Ungari sunt, fratres nostri sunt, linguam loquuntur nostram Ungaricam, veste utuntur nostra Ungara, mores vitamque vivunt Patrum nostrorum antiquorum Ungarorum, verbo fratres nostri sunt. O quam mirabilia, quam stupenda habeo R. P. Praeposito referenda.“

okleveles gyűjteményeink akkor időben még igen szegények voltak, hogy a' későbbi kutatóknak több alkalmuk volt eziránti vizsgálataikat kiterjeszteni és biztos alapra helyezni, Hellnek érdemei ma már különös fényben nem tűnnek fel többé.

d) Az *Anonymus'* *hiteletét* illető tudományos viták csak később támadtak; ezekben tehát Hell részt nem vehetett még; egyébiránt érdemül kell neki beszámítani azon szorgalmat, mellyel *Anonymus'* adatait nyugati és byzanti kútfőkkel tartalmilag összehasonlítani kezdte. Örömlükre lehet, hogy a' nyugati kútfőkkel való összehasonlítás azóta is szép sikerrel folytatva, hogy számos oklevél *Anonymus'* felvilágosítására használva, hogy későbbi íróktól a' genealogiai elemnek megvizsgálása kezdve volt. 'S ámbár a' byzanti kútfőkre fordított ügyekezete eddig utánzókra köztünk még nem igen talált: reményljük mégis, hogy ebben a' tekintetben is, mi eddig elhanyagolva volt, legközelebb tán helyre fog pótoltatni.

— A' gyűlés örömmel értette, hogy az elnök' ő exjának az academia' részéről *Czuczor Gergely* rt. kiszabadítása' ügyében tett lépései Ő Felségének május' 14. költ megkegyelmezése által czélt értek.

— A' *titoknok a' tudományok' cs. kir. academiája'* küldeményéből a' következőket mutatta be: 1. Denkschriften der kk. Akad. d. Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, 1r. Bd. — Mathem. naturwissenschaftliche Classe, 1r. Bd. — Atlas. Bécs, 1850. fol. 2. Sitzungsberichte der kk. Akad. 1849. 50. 3. Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen. 1849. 50. 4. Fontes rerum Austriacarum. 2. kötet. A' küldemény könyvtárba tételni, 's az Évkönyvek, Nyelvemlékek és Értesítő' megküldésével viszonzoztatni rendeltetett.

— Továbbá a' *kir. magyar természettudományi társulattól* ennek Évkönyvei' 2-dik kötete; *Lugossy József* lttól a' *Csokonai-Lapok'* 1850-ki folyamata, végre *Wargha János* lttól *Népszerű Természettana'* utolsó füzeté nyújtattak be.

A' BUDA-PESTI KIR. ORVOSEGYLET.

1850—4. ÉVI MŰKÖDÉSEK VÁZLATA.

Ismét lefordult egy év társas körünk felett, hogy ezt híven vezérelje 's érlelje alapítóinak eszméje szerint; igenis örömmel győződünk meg évenként, 's újlag egyletünk' életrevalósága felel, midőn sem óriási események nem sodorják, sem síri pangás nem szunyasztja azt el. Haladunk! nyeglélkedés nélkül, de szívósan, és szakadatlanul, mint a' nagy természet' működései kimért irányukban. Ha valaha, ez évben kérdemlettük e' vallomást, mert önkénytes ösztönből néma megegyezéssel szigorúan megmaradtunk gyakorlati ösvényünkön, tisztán tapasztalati adatokat kínálgatván cseréül. Novemb. 18., dec. 16., januar, febr., mart., apr. 15. és april 30., május 15., június 16., július 15., és october 1-én tartott rendes, és június 7. tartott bizottmányi, összesen 12 ülésinkben, és pedig

1. Az uralgó idő és kórjárat kitünőleg igénybe vevé a' tagok' részvétét, gyakran felbukkanó cholera-esetek, tavali őszi nyakas váltóláz, aztán terjedelmes náthaláz, hökhurut, téli tüdőlob, csúz, tavasszal sarjadzó görvély, gümők, folytonos nátha és hökhurut, váltóláz, vérhas, kanyaró járványképeni fellépései élénk vitatkozásra adának alkalmat. Különösen emelé az érdeket ez alkalommal dr. Frenreissnak Buda városát, dr. Tormaynak a' hatósági orvosok' ülései' jegyzőkönyveinek bemutatása mellett, Pest városát dr. Rózsaynak a' pesti fegyenczek' kórházát illető rendes ez érdemű közleményei. Így történt, hogy e' tárgy novemb. 18., dec. 16., január, február, martius, april, május, junius és julius 15., october 1. tartott üléseinket nagyobb részt elfoglalván, némi tökélylyel lön szakadatlanul és közvetlen tárgyalva kiszámíthatlan hasznára a' mindennapi gyakorlatnak. Ez alkalommal az országot sanyargató marhadög felől dr. Tormay társunk szíves volt folytonosan tudósítani.

2. Érdekes kóreseteket közlének dr. Arányi egy terjedelmes sértéssel sikeresen műtett hudsipoly, egy benőtt ólomgolyó, 's egy kétes küllemű ágyéki húsképlet felől; dr. Egger egy szívtágulatról, dr. Kornéli és Kovács egy irtózatot de felgyógyult fejszűzéstől, dr. Wachtel egy mirenyyel gyógyult gyomorgörccsről, dr. Kovács és Verebélyi mindegyike egy egy beható mellsebzésről, dr. Plósz többszerű bordatörésről, dr. Frenreiss és Tormay néhány viziszonyos esetekről, dr. Wagner J. dermenetes hökhurutról, dr. Arányi viziszonyos emberi hulla bonczleletéről, dr. Gross Ferencz egy Fottergillféle, mirenyyel gyógyult, arcfájásról, dr. Verebélyi egy bárgyu mirenyyeli mérgezésről, dr. Kovács ráknak vélt három külbajról, dr. Wagner J. mirenyyel gyógyult bőrcserepről (Psoriasis), dr. Kovács, Gross Ferencz, Plósz, Wagner, Tormay, Rózsay több villanymérgezés-szülte állcsontszuvas esetekről tudósítottak.

3. A' gyufagyárakban fejlődő villanymérgezés terjedelmesen tárgyalatott aprilis 30., május 15., junius 7. tartott ülésekben, hol dr. Tormay és Kovács értekeztek előlegesen a' tárgy felől, és számos eszméleti és tapasztalati nyilatkozatokra adának alkalmat; a' junius 7. tartott bizottmányi ülés csupán azoknak fogalmazására levén rendelve, jegyzőkönyvének tartalma egészségrendőri tekintetből felsőbb helyre felterjesztetett.

4. Váltólázak ellen országszerte ajánlott kárpáti égény az együletet junius 15. és julius 16. tartott üléseiben foglalta el, melly alkalommal dr. Tormay, Gross Ferencz, de főleg dr. Rózsay saját és sokszzerű tapasztalati adatokkal világosíták fel a' szer' tulajdonképeni hatását.

Ezen kívül a' mirenynek váltóláz, rák, idült bőrküteg és gyomorgörcs ellenes hatása iránt dr. Wachtel, Verebélyi, Kovács, Plósz, Wagner J., Gross Ferencz szólottak; tárgyalatott továbbá

a' biborbogár' hökhurut elleni alkalmazása dr. *Rózsay, Gross F., Stockinger, Halász* által. A' konyhasónak lázellenes ereje iránt dr. *Arányi* és *Haris* adák elő tagadó észleleteiket. Dr. *Wagner* a' gerincznadályozást váltólázaknál bizonyos körülmények közt hozá szönyegre. Végre ugyanaz Gutta-perka olvadékat ragtapasz-ként használandót mutatott be.

6. Fennebb említett tárgyalásoknál többszerüleg történt írás-beli felolvasásokon kívül értekezett még dr. *Wagner J.* az éptani kóroktanról.

7. Egyleti könyvtárunk megszaporodott dr. *Wagner J., Tor-may, Wunderlich, Behrend* ajándékai, kórbonczlani gyűjteményünk pedig dr. *Verebélyi* készítménye által.

8. Könyvtárunk' vizsgálatából látható, hogy múlt év óta sem a' hirlapok' füzeteiben, sem a' többi könyvekben hiány nincsen. Az egylet' következő folyóiratokat járattott ez évben: Schmid's Jahrbücher, Sachs Centralzeitung, Busch Geburtskunde, Hencke Staatsarznocy, Prager Vierteljahrschrift, Zeitschrift der wiener ärztlichen Gesellschaft, Wiener Wochenschrift, Natur- und Heil-kunde für Ungarn, Kanstatt Jahresbericht.

9. Pénztárunkban ez évi költségünk' fedezése után van 275 fr. 59 kr., és 14 tagnak évi járuléka; tartalékul birunk 60 frtot; a' Schuster-féle tőke folytonosan biztosítva van, idei kamatja gyá-molítandó árva nem léte miatt egészen a' Bugát-alapítványt szapo-rította, melly utóbbi e' szerint 379 fr. 20 kr-ra gyarapodott.

10. Butoraink 's egyéb eszközeink hiánytalanak.

11. Egyletünk' személyzete 14 tiszteletbeli, 58 rendes, 140 levelező tagokból áll.

Dr. *Wagner János* s. k.
elnök.

Dr. *Plósz* s. k.
titoknok.

KIR. M. TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT.

A' közelebbi múlt év úgy az egyesek' munkálkodását, mint fő-ként a' társulati, egybe- jöveleteket illetőleg, nem levén kedvező, a' kir. m. természettudományi társulat is kevesebbet tett körében, mint régebben, 's mint reméli tehetni és munkálni jövőben.

Egy párszor tartott gyűléseinek eredményét itt közöljük röviden.

Az 1850. évi sept. 12. tartott kis gyűlésben

1. Gáspár János tagtárs jelenti, hogy az Évkönyvek' 2-dik füzetébe menendő értekezetek, egyen kívül, mind kezénél 's már átnézve levén, mihelyt azt is megkapja, a' munka azonnal szer-

kesztve nyomtatás alá mehet; a' szöveghez tartozó ábrák pedig már összeállítva és munkában vannak.

2. Meghatároztatik, Frivaldszky Imre tagtárs' érdekes keleti utjáról már régebben a' társulatnak ígért írt jegyzeteinek, a' társulat évkönyvei' számára való megszerzése végett, a' szükséges lépéseket megtenni.

Az 1850. évi novemb. 16. tartott évnegyedes köz gyűlésben

1. Elnök Szőnyi Pál jelentést teszen a' társulat' évnegyedi munkálkodásáról.

2. A' pénztár-vizsgáló bizottmány jelenti, miszerint a' számadások rendben találtattak, a' pénztári öszveg pedig 1035 pft és 21 krt teszen.

3. Rendes tagoknak választattak Tatay András kecskeméti, Jánossy Ferencz n.-kőrösi tanárok, Gönczy Pál nevelő és Mácsai István sebész.

4. Kalocsai orvos Nagy Sándor meghalt tagtárs feletti emlékbeszéd' tartását Schmidt János vállalta magára.

Az 1851. évi mart. 19. tartott kis gyűlésben.

1. Meghatároztatik, a' társulat' évkönyvei' megjelent 2-dik füzetéből, a' magyar kir. egyetem, ipartanoda, nemzeti muzeum, magyar tudós társaság és elnöke, a' pesti kerületi főispán és a' társulati királyi biztos' számára egy egy tiszteletpéldány' megküldése.

2. Kovács János tagtárs a' társulat által gyűjteménye' számára egy kitömött rókát adván, köszönettel fogadtatik.

3. A' juniusi közgyűlés' tárgyai a' következőkben tüzetnek ki:

- a) az alapszabályok' szükséges módosítása;
- b) a' hivatalnokok' megválasztása.

4. Az évkönyvek' előfizetői tudósíttassanak a' 2-dik kötet' megjelenéséről.

5. Dorner József tagtárs az élődi-növényekről egy igen érdekes értekezést olvas föl, melly az évkönyvekben kiadatni határoztatik.

Az 1851. évi junius' 7. tartott köz gyűlés.

1. Elnök Szőnyi Pál üdvözlővén a' társulat' összegyűlt tagjait, a' társulatnak a' lefolyt fél év alatti munkálkodásaiból a' következőket emeli ki: szakgyűlések ugyan nem tartattak, hanem a' 6 kis gyűlésben igen érdekes, az évkönyvek' ezen fél év folyamán kiadott 2-dik kötetében nagyobbára megjelent értekezetek olvastattak fel; a' társulat gazdálkodási szempontból kisebb szál-

lásra költözött, a' gyűjtemények több tagok' becses ajándékai által gyarapultak. De veszteség is érte a' társulatot, több jeles és munkás tagjai halála által.

2. A' pénztár' állása, 's a' pénztárnoki számadás megvizsgálatván, találtatott a' pénztárban 175 fr 36 kr, a' takarékpénztárba van betéve 650 pfr, ebből 450 pfr a' Schuster-alapítvány' felgyűlt kamatja, fizetetlen kamat az alapítóknál van 401 fr 30 kr. Az évkönyvek' 2-dik kötete került a' társulatnak 737 fr 45 krba; bejött a' kötetekből eddig az elnöktől e' czélra ajándékozott 25 frrtal összesen 399 fr.

3. Rendes tagoknak választattak: Semmelweis Ignác orvos-tudor és a' Rókus kórházban osztályi főorvos, Tóth István, okleveles gyógyszerész és a' kir. egyetemenél vegyész-segéd.

4. Első elnök dr. Bugát Pál a' társulathoz intézett levelében az elnökségről lemondván, kijelenti, hogy ezután csak mint köztag akar a' társulatban részt venni. A' közgyűlés a' lemondást sajnálatlalt elfogadván, dr. Bugát Pált a' társulat' irányában annak kezdete óta tett számos érdemei' elismerése' jelül köz megegyezésel pártoló tagjai' sorába választotta.

5. Szőnyi Pál másod elnök és hivatalnok társai az alapszabályok értelmében hivatalaikról leköszönvén, az így megürült állomások a' jövő 3 évre választás' utján a' következő tagokkal töltek be:

Első elnöknek választott Szőnyi Pál.	
Másod elnöknek —	Dr. Kovács Sebestyén Endre.
1-ső titoknoknak —	Takács János.
2-od titoknoknak —	Haumann László.
Gyűjtemény-örnek —	Pauer Lipót.
Pénztárnoknak —	Jármay Gusztáv.
Szaki jegyzőknek —	Gönczi Pál és Virnau János.

Választmányi tagoknak:

a' természettani szakban Arnstein József és dr. Balogh Pál.	
az élettaniban	Lenhossák József és Semmelweis Ign.
az állattaniban	Petényi Salamon és Kovács Gyula.
a' növénytaniban	Gerenday József és Dorner József.
a' vegytaniban	Nendvich Károly és Molnár János.
az ásványtaniban	Pecz Vilmos és Szabó József.

6. A' losonczyi könyvtár' számára a' társulattól eddig kiadott könyvekből egy egy példánynak megküldése határozottatott.

Az 1851. évi junius' 12. folytatott köz gyűlés.

1. Meghatározta a' köz gyűlés a' jövő 1852. évi augusztusra Pest-Buda vidékének természettudományi helyiratát adni ki. Melly célból honunk' minden természettudósát, a' társulati tagságra való

tekintet nélkül, a közremunkálásra felszólítani rendelte. Valamint arra is, hogy minden vállalkozó folyó évi július 1-ig az elnökhöz intézett levelében nyilatkozzék: említett feladatból milly természet-tudományi szakot lenne kész a jövő 1852. évi május 15-ig kidolgozni, és a társulati választmánynak kézbesíteni. A választmányt megbizta a helyirat szakainak a tudós vállalkozók közti kiosztása, az értekezetek átvétele, megbirálása, jutalmazása és a helyirat szerkesztésére. A tudomány jelen állásának 's a kitűzött célznak megfelelő értekezletek jutalmazására rendelt a Schuster alapítványának kamatjából 400, saját pénztárából hasonlólag 400, és így összesen 800 pfrtot. Jelesen az állattani összes értekezetek jutalmazására 300 pfrtot, a növénytaniakért 150 frtot, a vegytaniakért 200 pfrtot, és a föld- meg ásványtaniakért 150 frtot. A jutalmak a helyirat ki-nyomása után rögtön kiadandók, 's a jutalmazott értekezetek a társulat tulajdonai lesznek.

2. Pest-Buda vidéke helyiratába befoglalandónak határozta a Duna jobb partján az egész Pilisi járást, a balparton egy görbe vonal jelelné a vidék határát, mellyben belé esnének a vácsi legközelebbi hegyek, Gödöllő, Keresztur, Soroksár és Csepel szigeteinek felső, a Téténynek átellenében képzett vonal által átmet-szett része.

3. Az értekezetek beltartalmát illetőleg kívánja a társulat:

a) *A' vegytani szakban*

α) Vizsgáltassanak meg vegytanilag a vidék nevezetesebb sziklanemei, 's határozassék meg alkatrészeiknek a növényzet tengéletére való befolyása.

β) Bontassanak fel a vidék nevezetesebb gyógyvizei.

b) *A' földtani szakban*

α) Irassék le Pest-Buda vidéke földtani tekintetben, különös figyelemmel az ipar terén eddig használt és használható ásványokra és földnemekre.

β) Határozassanak meg azon kövületek és növény-lenyomatok, mellyek eddig elő ezen vidékről ismeretesek. Az ujaknak adassék leírása és rajza.

c) *Az állattani szakban*

Dolgazassék ki Pest-Buda vidéke helyiratának állattani része, a tudomány mostani állásához, 's a vidék természeti jelleméhez mérve.

d) *A' növénytani szakban*

Soroltassanak elő a vidék növényei. Fordítassék pedig különös figyelem a vidék eddig megjelent virányában hibásan, vagy még épen le nem írt fajokra; a növények ritkább vagy gyakoribb előjövételére, tenyészési viszonyaikra, a földnek, mellyen nőnek, minőségére, jeleltessék ki a vidék virányának kitűnő jelleme, 's hasonlítottassék össze a szomszéd vidékiekkel.

Nem levén még eddig a' vidék' virányának titkon nősző (Cryptogamiai) részéből, a' harasztokon kívül, úgy szólva, semmi ismeretes; nagy fontosságu, hogy ezen hiány pótolassék. Ugyan azért szivesen veend a' társulat minden e' szakból beadandó munkát, ha mindjárt nem volna is az olly kimerítő, mint a' hogy' azt a' virány más részeiben várhatni. Számláltassanak elő a' vidéken előjövő harasztok, moszatok, zuzmók és gombák, a' kitelhető tökélyben; az ujak irassanak söt rajzoltassanak is le.

e) *Megjegyzendő:*

α) Mindenik értekezést és munkálat legyen a' tudomány' mai állásának megfelelő.

β) Csak ollyan állatok, növények, ásványok stb. soroltassanak elő, mellyekről értekező biztosan tudja, hogy a' kijelölt vidéken valóban előjönnek, és mellyekből a' mennyire csak lehet akár a' maga, akár valaki más gyűjteményében példányt képes felmutatni.

γ) A' már ismeretes és a' magyar irály' mezején jól leirt tárgyak csak egyszerüen soroltassanak elő, a' lakhely csak a' ritkábbaknál és a' vidék' valamely részéhez kötötteknél tétessék ki. Emelje ki értekező minden újabb saját vizsgálatait, tapasztalatait és nézeteit, az új tárgyakkal adja kimerítő leírását, 's ha szükséges, rajzát, de a' pusztá compilatiók, hosszadalmas, szükségtelen leírások mindenek felett kerülendők.

4. Az alapszabályok átvizsgálatván, némi apró változtatások tétettek rajtok. Mellyek közt legnevezetesebb az, hogy ezutánra 6 fr évi tagdíjt csak a' helybeli tagok, ellenben a' vidéki úgy rendszer mint tankedvellő tagok évenként csak 3 pft tagdíjt fizetnek; és hogy a' tagdíjt rendszeren fizető tagoknak a' társulat kiadandó évkönyveit díjtalan küldendi meg.

5. Schirckhuber Móricz kegyesrendi tanár, és Felső Ferencz kórházi ellenőr, okleveleik' visszaküldése mellett, kényszerítő körülményeik miatt a' társulattól kiléptek. Felső Ferencz halála' esetére Wilbrandt és Rieger tanároknak „Gemälde der Organischen Natur“ czimű munkáját a' társulatnak hagyományozta.

6. Gyűjteményőr bemutatja Petényi Salamonnak a' következő czimű három rőpirat ajándékát:

a) A' kakuk mint a' természetnek egy igen csodálatos különöze. Petényi Salamontól.

b) Über die Wierbelsäulen fossiler Ganoiden von Jakob Heckel és

c) Über das Wierbelsäulen-Ende bei Ganoiden und Teleosterien von Jakob Heckel.

Augustus és september havakban szünidő volt.

Az 1851. évi october 30. tartott kis gyűlés.

1. Első titoknok előadja a' választmány' Pest-Buda' természet-tudományi helyiratát illető eddigi intézkedéseinek eredményét. Melly szerint a' hirlapi felhivás' nyomán közremunkálásra ajánlkozott buzgó szakférfiak között a' helyirat' különböző szakai következőleg osztattak ki. És sziveskedtek elvállalni:

a) Molnár János: a' vidék' nevezetesb gyógyvizei vegybontását.

b) Nendtvich Károly: a' budai hegyalakulat' nevezetesb sziklanemei vegybontását.

c) Kovács Gyula: a' vidék' viránya' nyilván nősző részének teljes, a' titkon nőszők közöl pedig annyinak leírását, mennyiről adatokat kereshet. Igerće egyszersmind, hogy a' vidéken előforduló növény-lenyomatoknak rajzát, és két nyelven t. i. magyarul és vagy latinul vagy francziául leírását elkészíti. A' rajzok és a' munka' második nem magyar kiadására szükségelt külön költséget a' választmány a' társulat' nevében elvállalta.

d) Frivaldszky Imre a' vidéken előjövő Lepidopterák, Coliopterák, édes vizi és szárazföldi csigák' leírását.

e) Frivaldszky János a' vidéki gerincztelenek' osztályából a' félegyenes-, reczés-, hártya- és két-röppük' leírását.

f) Virnau János a' vidéki puhányok és pankányok' leírását.

g) Gerenday József a' vidéken találtató hullökök' leírását.

h) Petényi Salamon a' hullökön kívül a' vidék' többi gerinczesei' leírását.

i) Lenhossék József a' vidéken előforduló több ázbaresák' leírását, sőt ha a' szükséges eszközöket előszerezheti, a' vidéki ezen egész osztály' rendszeres összeállítását.

Továbbá megkérte a' választmány első elnökét a' kerületi főispán ő méltóságától a' tudós vállalkozók' számára olly értelmű írásbeli felhatalmazást szerezni, mellynek előmutatására a' szükséges adatok' beszerzésében senki által ne gátoltassanak.

A' kis gyűlés a' választmány' eljárását helyeslven, a' buzgó vállalkozóknak előre is köszönetet szavazott.

2. Első elnök' indítványára meghatározott az újabb időben megszűnt folyóiratok közöl, a' legszükségesebbeket, a' mennyire a' pénztár' állása engedi, a' jövő évre megrendelni. A' folyóiratok' kiválasztása a' választmányra bízott.

3. Petényi Salamon előadja, hogy egy nő fogas-vakonyt szerzven, jó lenne azt egy szakértő tagtárs által az évkönyvek' 2-ik kötetében megjelent leírása' kiegészítése végett bonczoltatni. Első elnökre bízott Lenhossék József tagtársat a' bonczolásra felkérni.

4. Első titoknok megemlíti a' folyó évnek időjárás, sőt a' hegyzuhanások, vizmosások sat. miatt, földtani tekintetben is rend-

kivüliségét. Egyszersmind indítványozza a két magyar hon' természetbarátait, 's jelesen a társulati tagokat hírlapilag, az év légtüneménytani nevezetes jelenetei' leírására, és a leírt adatoknak a társulathoz beküldésére felkérni. Maga részéről, ha a társulat' bizalmával találkozandik, igéri a beküldött leírásokból a jeleneteknek a tudomány' vezérfonala szerinti összeállítását, 's a mennyire lehet, okadatolását.

Az indítvány és vállalat elfogadtatván, a hírlapi felszólítás' elkészítése a szakülésbeni részletes meghányás végett indítványozóra bizatik. 'S meghatároztatik, hogy a fennebbi célból, a szakülés' belátása szerint, egyesek is szólíttassanak fel.

(Lásd a felszólítást).

5. Első titoknak bemutatja a társulathoz vegybontás végett beküldendő vizeknek edénybe vételéről szóló, a választmány' megbízására Molnár Jánostól készített, utasítási ajánlatot.

A választmány' gondoskodása helyeseltetvén, az utasítási ajánlat, úgy az átnézés, mint felhasználás végett az illető szakhoz tétetett át.

1851. évi november' 12. tartott köz gyűlés.

1. Első elnök Szönyi Pál üdvözölvén az összegyűlt tagokat, egy pár szóval előadta a társulat' mult évnegyed alatti munkálkodását.

2. A pénztár és pénztárnoki számadás megvizsgáltatván, úgy találtatott, hogy a mult négy hó alatti bevétel teszen 157 pfrtot, a kiadás pedig 180 pfrt 42 kr.; a pénztári készlet jelenleg 151 pfrt 54 kr. A takarékpénztárban van a társulatnak mint sajátja 214 pfrt, a Schuster-alapítvány' kamatja 501 pfrt. Van künn az alapítóknál fizetetlen kamat 429 pfrt 30 kr.

3. Rendes tagoknak választattak: Péterffi József, Móroczi István, Jancsó József és Reichenhaller Lajos, segédtagoknak Tauscher Gyula.

4. Első elnök jelenti, hogy Lenhossék József tagtárs a nő fogas-vakony' felboncsolását örömmel elvállalta, 's az eredményről annak idejében a társulat tudósíttatni fog.

TAKÁCS JÁNOS s. k.
titoknak.

Felhívás a kir. m. természettudományi társulattól, a két magyar honbeli természetbarátokhoz.

A folyó 1851-dik év, az időjárás-, 's általában légtüneménytani tekintetben a legrendkívüliebbek közöli; sőt földtani szempontból is a sok hegyzuhanások, vízmosságokban igen nevezetes

eseményeket mutat fel. Melly okon a' kir. magyar természettudományi társulat igen érdekesnek tartja, ezen évnek a' fennebbi szempontból nevezetes jeleneteit, a' két magyar haza' területéről összegyűjteni, összeállítani, 's a' mennyire lehet, a' tudomány' vezérfonala szerint összefüggésbe hozván, okadatolni.

Felszólít tehát a' társulat minden buzgó természet-barátot, 's jelesen minden t. cz. tagját: hogy a' vidékén ez év alatt előfordult nevezetesb légtüneménytani eseményekről a' társulatot a' jövő 1852-dik év' febr. 1-ső napjáig a' lehető pontossággal és kimerítőleg tudósítsa; kér egyszersmind mindenkit, hogy tudósításában kitelhetőleg különösen a' következő szempontokra figyeljen, 's az ezeket világosító adatokat tüntesse ki:

1. *A' helység' vagy vidék' fekvését illetőleg, honnan a' tudósítás tétetik:*

Ha tudva van, közöltessék a' helynek földrajzi fekvése, tengerszine feletti magassága, közép hőfoka, a' közép légnyomás, és az inkább uralkodó szelek' iránya.

Irassék le minden esetre, milly vidéken fekszik, lapályon-e vagy hegyek közt; szomszéd hegyei mekkorák, erdőkkel benöttek vagy kopaszak-e; mekkora távolságra esnek egymástól, és így mekkora völgyet, vízhatárt képeznek, melly égirányban nyulnak el? — vannak-e közelében tavak, mocsárok, folyók, 's ezek mekkorák? Millyen a' vidék' rendes időjárása, járja-e gyakran jég, vízáradás? Forog-e a' nép' száján valamely az időjóslatra vonatkozó közmondás, például a' hegyek' ködhe burkoltsága, az ég' színe, a' felhők' alakja és a' szelek' irányáról.

2. *A' leirandó vízáradást, rendkívüli villámlást, égháborút, hegyzuhanást, vízmósást stb. megelőző körülményeket illetőleg:*

Irassék le kitelhető pontossággal, 's a' tudomány' szigorát kiálló adatokkal: millyen volt a' vidéknek ezen évi tele, tavasza, nyara és ősze; ha hő- és légmérői vizsgálatok tétettek, mi volt azoknak eredménye?

Minden esetre jegyeztessék meg általánosságban, hogy meleg vagy hideg, száraz vagy esős idő járt-e; melly irányu szelek uralkodtak túlnyomólag? Főként millyen volt az időjárás 4—6 nap alatt a' leirandó jelenség előtt; történt-e azon időtájban szembe-tünő változás a' lég' hőmérsékletén, a' szelek' irányán, a' felhők' alakján? Melly nemű földrétegeket hordottak, szakítottak el a' vízmósások, hegyzuhanások; melly neműek az elmosás vagy lezuhanás után napfényre került megmaradottak? — mi volt a' lezuhant hegynek, elmosott tájnak neve, alakja és nagysága? A' vízáradást egyes fellepszakadás, vagy folytonos esőzés okozta-e; azon helyen támadt vagy más vidékről és honnan jött?

3. *A' leirandó jelenetet illetőleg:*

Feljegyzendő: a' hó, nap, sőt óra, melyben a' fellepszakadás, rendkívül nagy villámlás, dörgés, jégeső kezdődött és végződött; az elkezdődés után folytonosan tartott-e, vagy megszakadva újra meg újra ismétlődött; melyik égtájról jött és mekkora területre terjedt ki? Mi volt a' hő- és légmérő állása a' tűnemény' folyama alatt. Vagy ha mérések nem tételtek, volt-e a' hőmérsékben észrevehető változás a' jelenet' folyama alatt, vége felé, vagy nem sokkal azután? Fújt-e szél, mely irányu és erejü, — történt-e ebben a' tűnemény alatt vagy rögtön azután változás? Mintegy milly magasan és meddig állott a' víz vagy jég az elborított vidék felett; mekkorák voltak a' leesett jégdarabok. Ha a' lehullott vízmennyiséget megmérték, hány hüvelyket tett magassága a' föld' színe felett? A' villám csapott-e le valahová, és hány helyre, gyújtott-e vagy csak rombolt?

4. *A' leírandó jelenet' eredményét illetőleg:*

Megirandó: történtek-e a' vízáradás stb alatt vagy azután és mikor hegyzuhanások, elválások, nagyszerű vízmosságok? A' hegyzuhanások, elszakadások, leomlások mikor kezdődtek, és mennyi ideig tartottak? Mi változást okoztak a' vidék' kinézésén, a' folyamok' medrén, az egyes birtokokon; tartanak-e még most is, vagy már teljesen megállapodva lenni látszanak; fordultak-e elő régebben azon vidéken vagy éppen hegyen hasonló zuhanások, szakadások, omlások?

Nem ártana egy pár szóval a' leírt esemény által okozott kármennyiséget is megemlíteni; jelesen hány emberélet, állat, épület, és mennyi takarmány stb lett annak áldozata, mennyi termőföld haszonvehetlenné?

A' mely vidékről a' biztos adatok' hiánya miatt nem lehetne illy kimerítő tudósítást küldeni, kéretnek a' buzgó természetbarátok és t. cz. társulati tagok, hogy legalább annyiról, mennyiről biztos tudomást szerezhetnek, sziveskedjenek a' kir. magyar természettudományi társulatot alulírt hoz címzett levelökben a' jövő 1852. év febr. 1-ső napjáig tudósítani.

A' kir. magyar természettudományi társulat' megbízásából.

TAKÁCS JÁNOS s. k.

titoknak.

lakása, Pesten Nádor utca 20. sz.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK' HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, JUN. 14. 1851.

(A' mathematical és természettudom. osztályok' számára).

Némét. gróf Teleki József úr ő exja' elnökle alatt

Jelen az illető osztályokból: Györy, Kiss K., Bugát, Gebhardt rr. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Czuczor, Érdy, Jerney, Szemere, Szilasy, Zádor, rr. tt. — Hunfalvy, Mátray, Pauler, Reguly, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

TOLDY FERENCZ titoknok

a' következő rövid beszéddel nyitotta meg az ülést.

Halottaink' sorában az osztály' egy olly férfianak tartozom még visszaemlékezéssel, tisztelt társaság, ki olly időpontban halálozván meg, midőn a' legkitünőbb egyéniség' neve 's hire az országos események' nagyszerű zajában észrevétlenül elhangzott: 1849. aprilis' 28-kán t. i., a' köz feledék' zsákmánya lett; holott volt idő, és pedig elég húzamos, hogy neve, az egész hazában ismeretes, a' két fővárosban a' köz tisztelet' 's a' köz figyelem' tárgya, 's nem érdem nélkül, ha azon sok jótéteményt vetjük mérlegbe, mellyet a' szenvedő emberiség tőle vett. Stáhly Ignácot, ezen akademiának is tiszteleti tagját emlegetem.

Született Stáhly Ignác Pesten, 1784. julius' 31. Atyja György a' magyar egyetemnél sebészettanár volt. A' korán már kitünő elmetehetségeket bizonyító gyermek elvégezvén szülőtte-városában a' bölcsészeti tanfolyamot, 16 éves korában ennek tudorává avatott. Az atyai példa a' gyógytudományok felé vonzotta, mellyeket szinte itt hallgatván, 1803. szemézmester, 1804. sebész tudor, 1806-ban orvostudor, a' boncztudomány' tanárának segéde, és kevéssel utóbb szülézmester lett; a' következő évben már tanzsékre lépett, 's két évig helyettesleg, 1809. óta pedig mint rendes tanár tanította a' boncztant, deákul, magyarul és németül, saját érdeket 's vonzó erőt tudván a' különben száraz tannak adni valóban lángelmű előadása által, 's midőn e' mellett egykorulag először

ugyan a' gyakorlati sebészetet, majd a' gyakorlati szemészetet három, 's utána a' szülészetet ismét három évig tanítaná, 's mind ezekben a' beható felfogás', éles észlelet' 's műtéteiben felette kényes és ügyes kezelés' tanúságait adá: a' főváros öt mint ritka kedvességű és sikerű tanárt, szerencsés orvost, 's e' mellett mint a' szép társaságok' kedvenczét immár nevezetességei közé számította. Nagy tulajdonságai, mellyeket mint gyakorló orvos 's a' salonok' embere fejtett ki, olly fényesen jutalmaztattak meg az őt majdnem imádó közönség által, hogy Stáhly kétség kívül az orvosi Crösusok' sorába léphetett volna, ha még nagyobb könnyűséggel nem bír a' szerencse' illy adományainak elköltésében. E' szenvedélyhez más hasonlók is járulván, mellyek nem kisebb erővel rántották örvénybe, 1819-ben őt hivatalától felfüggesztve 's egy pirító pörbe bonyolítva találjuk, mellyből végre három év múlva szerencsésen kifejtekezvén, nem csak tanszékét foglalta el halgatóinak tomboló örömelejtől üdvözölve — kik közt akkor magam is voltam — de egyszersmind erkölcsi életének is egy új szakába lépett. Egykor olly zajos élvezeteit csendes házi körével váltván fel, azon illemmel, díszszel, sőt méltósággal vette körül állását, mellyet csak a' tisztaság ruházhat még a' lángelműségre is. Az ő neve nem volt többé minden köz és zajos gyönyörök 's bármi érdekes ellántorodásokéval összefonva: a' tanoda, mellyben őt lelkesedve szerető tanítványok vették körül, a' betegágy, mellyen mindig mentő angyalul üdvözöltetett, 's a' házánál szokásos beteg-elfogadások voltak azon innen érintkező pontjai a' közönséggel. Az áldott emlékezetű Eckstein Ferencz' nyugalomra lépte után a' gyakorló-sebészi tanszékre menvén át, ezen új körben is új koszorúkat aratott. 1830-ban mint a' kir. egyetem' kormányzója ez országos főtanoda' félszázadi örömnepét méltó fénynyel üllötte meg, nem minden áldozatok nélkül. Az ifju Stáhly ekkor már végkép el volt feledtetve a' férfi Stáhly által, 's ha a' következtett évi julius' 17-kén a' fel-támadt sokaság őt kérte áldozatul, az csak azon ferde rendszabályok' eredménye volt, mellyek a' choleravész ellen czélszerűtlenül ugyan, de sem egyedül általa javasoltattak, sem sehol az új veszedelem ellen szerencsésben nem intéztettek. A' tekintet és becslés, mellyben ekkor állott, már általános volt. 1834-ben királyi tanácsos, 1840-ben országos főorvos és helytartó tanácsos, majd az orvosi tanulmányok' igazgatója 's a' nádori udvarban kedvelt orvos és látogató volt. Munkás élete, mellyet különösen mint a' helytartóság' tagja a' legnagyobb szorgalom és pontosság bélyegzett, 's mellynek minden szabad órája a' szenvedő emberiségé, és csak zsigorgatott perczei az övéi, nem engedett neki időt, hogy rop-pant tapasztalásait, mellyeket híven jegyzett, a' tudomány' számára feldolgozva átadja az irodalomnak; de a' nemzetiség és nemzeti nyelvnek olly buzgó és erélyes előmozdítója lett tág hatáskörében,

sőt áldozatokkal e' körön kívül is: hogy academiánk, mely mélyen érezte, mennyit lendít e' tekintélyes férfiú mindkettőn, őt 1839-ben tiszteleti tagsággal tüntette ki, mely — és erről én, ki hozzá családi viszonyoknál fogva is közel állottam, őszinte tanúságot tehetek — mely neki minden megtiszteltetéseknel kedvesb vala, sőt benne azon vágyat is költötte, azt irói munkássággal érdemelni meg: mit azonban nem ritkuló gyakorlati elfoglaltatása mellett annál kevésbbé teljesíthetett, mert az írás olly mesterség, mellynek velünk szüetlni és nevelkednie kell. Az 1848-diki változások őt osztályfőnöki ranggal először az új orvosi kormánysszék' fejevé, a' honvédelmi bizottmány' idején a' hadi orvosság' főigazgatójává emelték. Midőn aztán az újév' elején a' magyar kormány a' fővárost odahagyta, a' már törődött férfi, kinek erőit az utolsó időkben rendkívül feszült munkássága kimeríté, visszamaradván a' kir. ideiglenes kormány által régi állásában ismét igényben vétetett, de hanyatló élete rövid idő alatt véget ért.

Áldás Stáhly Ignác' emlékezetére, mert ő is a' nemzeti ügy' hív barátja, 's hol lehetett, buzgó előmozdítója volt.

— Ez után

GYÖRY SÁNDOR rt.

folytatta múltkor megszakadt előadását a' gyökérhuzásokról.

Az eddig előadott gyökérhuzási munkálatok' folytában, két, egymástól lényegesen különböző esetre akadtunk, mellyek közöl, egyikben:

az m^2 és n^2Q val jegyzett mennyiségek' külzése $m^2 - n^2Q = 1$; mellynél fogva, mivel az elkövethető legnagyobb hiba' kitétele, azon tagtól kezdvén, mellyben k alább nem szállíthatatik

$$H_1 < \frac{k}{2mn}; H_2 < \frac{k^2}{2mn}; H_3 < \frac{k^4}{2mn} \dots \text{stb.}$$

következőleg:

Ha $k = 1$; és $m > n$; leszen mind végig:

$$H_1 < \frac{1}{2mn} < \frac{1}{n^2}; H_2 < \frac{1}{2mn} < \frac{1}{n^2} \dots \text{stb.}$$

melly a' legkisebb nevezőre vont láncztörekek' tulajdona.

másik esetben:

Ha $k > 1$: akkor a' k -nak négyszögei

$$H_2\text{-nél } \frac{k^2}{2mn}; H_3\text{-nál } \frac{k^4}{2mn}; H_4\text{-nél } \frac{k^8}{2mn} \dots \text{stb.}$$

folyvást nevednek, 's azzal együtt az elkövethető legnagyobb hiba' mennyisége is az egymás után következő tagokon, aránylagosan nevedvén, ezen esetben a' közelítő törekek a' fentebb említett tulajdonsággal általánosán nem bírhatnak.

Tehát önkénytelen azon kérdés támad: lehetséges-e ezen

utóbbi esetben is közelítési munkálatainkat általában úgy általvaltoztatni, hogy egymás után olyan közelítő törekekre akadassunk, melyekben az elkövethető legnagyobb hiba folyvást kisebb legyen $\frac{1}{n^2}$ nél, mint a' legkisebb nevezőre vont láncztörekek tulajdona

hozza magával; vagy ha nem, vannak-e ez utóbbi esetben is kivételek, melyekben a' kitűzött kívánatnak eleget tehetünk, és melylyek azok?

Hogy ezen kérdésre feleletet adhassunk:

A' láncztörekek' tulajdonaiból tudva van, miszerint általában minden négyszög egyenlet gyökereit, kerületes vagy fordultatos (periodicae) láncztörekekben lehet kitenni, melyeknek,

lévén $x^2 + Ax = B$, alakjuk ez:

$$x = \frac{B}{A + \frac{B}{A + \frac{B}{A \dots \text{stb.}}}}$$

honnét: ha Qnak valamely megközelített gyökerét m-nek nevezük, tévén $m^2 + k = Q$, $\sqrt{Q} = \sqrt{m^2 + k}$ könnyű helyettesések' folytában következik:

$$\sqrt{Q} = \sqrt{m^2 + k} = m + \frac{k}{2m + k} = m + \frac{k}{2m + \frac{k}{2m + k} \dots \text{stb.}}$$

Ebben ha $k = 1$; világos, hogy a' fordultatos láncztörek egyzersmind a' legkisebb nevezőre van vonva, melyben a' közelítő törekeken elkövethető legnagyobb hiba H folytonosan $H < \frac{1}{n^2}$;

melly eset az egyes számok' gyökereinek kihuzásánál már fentebb előadta magát.

Más esetekben, a' legközelebbi láncztöreknek ilyen alakot is adhatunk:

$$x = m + \frac{1}{2m + \frac{1}{k + \frac{1}{2m + \frac{1}{k + \frac{1}{2m + \frac{1}{k + 2m \dots \text{stb.}}}}}}}$$

Mellyből látnivalóképen: hogy a' kitűzött kívánatnak eleget teheünk, $2m$ -nek k -val oszthatónak kell lenni, következöleg azon esetekre nézve, melyekben $k > 1$; m -nek és k -nak olyan értékeit

kell összeállítanunk, mely ezen föltételnek megfeleljen. Tegyük tehát :

$k = 2$. Mellyhez képest tétetvén egymás után

$$m = 1 \text{ lesz } Q = 1 + 2 = 3$$

$$m = 2 \text{ ,, } Q = 4 + 2 = 6$$

$$m = 3 \text{ ,, } Q = 9 + 2 = 11$$

$$m = 4 \text{ ,, } Q = 16 + 2 = 18$$

$$m = 5 \text{ ,, } Q = 25 + 2 = 27$$

$$m = 7 \text{ ,, } Q = 49 + 2 = 51$$

$$m = 9 \text{ ,, } Q = 81 + 2 = 83$$

” ” ” ” ” ” stb.

Ezekben 3 és 6 egyes egész számok, melyeknek gyökerei legkisebb nevezőre vont közelítő törekekben kitétethetők, mint már ezt az egyes számok' gyökerei kihuzásánál példákban láttuk, melyeken kívül, hasonlólag legkisebb nevezőre vont közelítő törekekben kitétethetők lesznek a' tizes számok közül 11, 18, 27, 51, 83... nak stb. négyszög gyökerei.

Legyen továbbá $k = 3$, melyhez képest tétetvén egymás után :

$$m = 3; Q = 9 + 3 = 12$$

$$m = 6; Q = 36 + 3 = 39$$

$$m = 9; Q = 81 + 3 = 84$$

..... stb.

tehát a' 12, 39, 84... stb. számok' közelítő gyökerei, hasonlólag a' kívánt tulajdonsággal fognak bírni.

Legyen még $k = 4$; melyhez képest tétetvén egymás után :

$$m = 4; Q = 16 + 4 = 20$$

$$m = 8; Q = 64 + 4 = 68$$

..... stb.

Végezetül $k = 5$'s folytatólag :

$$m = 5; Q = 25 + 5 = 30$$

$$m = 10; Q = 100 + 5 = 105$$

..... stb.

melly példák' hasonlatosságára, könnyű volna akarmennyi számokat feltalálni, melyeknek gyökereit a' legkisebb nevezőre vont közelítő törekekben lehetne kifejezni. Egyébiránt elég legyen a' kitaláltak közül mindenik osztályból egyet egyet kiszámítás alá venni.

1) Legyen $Q = 51; m = 7; k = 2$. Leszen :

$$x_0 = \frac{7}{1}$$

$$x_1 = \frac{100}{14} = \frac{50}{7} = 7, 14285 \dots m^2 = 2500; k = 1 \text{ tehát}$$

$$x_2 = \frac{4999}{700} = 7, 14142\ 85714; m^2 = 24990001$$

$$x_3 = \frac{49980001}{6998600} = 7, 14142\ 84285\ 42851\ 4 \dots \text{ stb.}$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$x_1 \text{ nél } H_1 < \frac{1}{n^2} < \frac{1}{49} < 0, 0264$$

$$x_2 \text{ nél } H_2 < \frac{1}{n^2} < \frac{1}{4900} < 0, 00020\ 4$$

..... stb.

2) Legyen $Q = 84; m = 9; k = 3$

$$x_0 = \frac{9}{1}$$

$$x_1 = \frac{165}{18} < \frac{55}{6} = 9, 16666 \dots m^2 = 3025; m_2 = 2m^2 - 1$$

$$x_2 = \frac{6049}{660} = 9, 16515\ 15151\ 5 \dots$$

$$x_3 = \frac{73180801}{7984680} = 9, 16515\ 13899\ 11680\ 8 \dots \text{ stb.}$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$H_1 < \frac{1}{18^2} < \frac{1}{324} < 0, 0039$$

$$H_2 < \frac{1}{660^2} < \frac{1}{435600} < 0, 0000\ 24$$

3) Legyen $Q = 68; m = 8; k = 4$

$$x_0 = \frac{8}{1}$$

$$x_1 = \frac{132}{16} = \frac{33}{4} = 8, 25; m^2 = 1089; m_2 = 2m^2 - 1$$

$$x_2 = \frac{1177}{264} = 8, 24621\ 21212\ 12 \dots$$

$$x_3 = \frac{9478657}{1149456} = 8, 24621\ 12512\ 35366\ 9909 \dots$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$H_1 < \frac{1}{4^2} < \frac{1}{16} < 0, 06$$

$$H_2 < \frac{1}{264^2} < \frac{1}{69696} < 0, 00001\ 4 \dots$$

4) Legyen $Q = 105$; $m = 10$; $k = 5$

$$x_0 = \frac{10}{1} = 10, 00000$$

$$x_1 = \frac{205}{20} = \frac{41}{4} = 10, 25$$

$$x_2 = \frac{3361}{328} = 10, 24695\ 12195\ 12195 \dots$$

$$x_3 = \frac{22592641}{2204816} = 10, 24695\ 07659\ 59608\ 42 \dots$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$H_1 < \frac{1}{4^2} < \frac{1}{16} < 0, 06$$

$$H_2 < \frac{1}{328^2} < \frac{1}{107584} < 0, 00000\ 93$$

mint a folytatott kiszámításokból az egymás utáni közelítések egybevetésével világosan kitűnik.

Ezen esetekben 's az ezekhez hasonlóban, a' fentebbi lehozatokkal és a' láncztörek' ismeretes tulajdonaival egyezőleg, mindjárt az első közelítő töreknek mind számítottját, mind nevezőjét, k-val el lehet osztani, mely után a' következendőkhez képest k egységgé válik, az ezután kitalálendő törekeket többé alább szállítani nem lehet, 's a' rajtok elkövethető legkisebb hiba, a' mennyiben a' láncztörek' ismeretes tulajdonaiból meghatározhatjuk

$$H < \frac{1}{n^2}$$

Azonban lehozatainkból az elkövethető legnagyobb hibának sokkal pontosabb kiszámítása következik, mint azt a' láncztörek' természetéből legközelebb mondottak szerint tudhatjuk. Ugyanis az elkövethető legnagyobb hibának kitételére, fentebbi lehozatinkban ezen alakra akadtunk, miszerint m-nek és n-nek csak néhány elsőbb számjegyeit tartván meg, az utóbbiakat pedig elhagyván

$$H < \frac{k}{2mn}$$

De ha viszont, egyfelől az m-nek és n-nek teljes értékét megtartjuk, más felől az előttünk fekvő kitétel, két egymás után következő akarhányadik közelítő törek' külsésének kitételével összehasonlítjuk, legyen az egyik $x_r = \frac{m}{n}$ leszen az utána kö-

vetkező $x_{r+1} = \frac{2m^2 - k}{2mn}$; melynek következtében:

$$x^r - x_{r+1} = \frac{m}{n} - \left(\frac{2m^2 - k}{2mn} \right) = \frac{k}{2mn}$$

Az elkövethető legnagyobb hiba' meghatározására adott kitétel, a' két egymás után következő tagok' külözésének kivételével azonos. Honnét egyszersmind:

$$\frac{m}{n} - \frac{k}{2mn} = x_r - H = \frac{2m^2 - k}{2mn} = x_{r+1} \text{ azaz:}$$

Ha m -nek és n -nek teljes értékei' megtartásával, az elkövethető hiba' mennyiségét kiszámítjuk: akkor nem különben az x_r -dik közelítést a' kiszámított tizedes jegyekig szintollyan biztossággal kiszámíthatjuk, mintha az x_{r+1} -dik közelítést valósággal kiszámítottuk volna. Ellenben:

Ha m -nek és n -nek csak néhány első értékeit tartjuk meg, akkor *egy részről* $2mn$ -nek hiányos értéke kevesebb leszen $2mn$ -nek teljes értékénél 's az elkövethető hiba:

$$H < \frac{k}{2mn} \text{ vagy legkisebb nevezőre vont láncztörekekre nézve}$$

$$- H < \frac{1}{2mn} \text{ az } m \text{ és } n \text{ hiányos értékeivel számítva.}$$

Más részről: mivel a' sajátlan (impropria) törekekben $2m > n$ tehát $2mn > n^2$ tartozik lenni, világos az is: hogy a' nevezett alkat szerint az elkövethető legnagyobb hibát, pontosabban kiszámíthatjuk, mint a' láncztörekek' ismert tulajdonaiból a' tudva levő kitételből $H > \frac{1}{n^2}$ számokban.

$$\text{Az első példában } Q = 51; \text{ a' második közelítés volt } x_2 = \frac{4999}{700} = 7, 14142 \ 85714 \dots$$

$$\text{tehát a' láncztörekek' tulajdonainál fogva } H < \frac{1}{700^2} < 0, 000204 \dots$$

's e' szerint csak a' három első tizedes jegyek' hibátlanságáról lehetnénk bizonyosok, holott *hat* első tizedes jegy hibátlan, mint a' tovább folytatott kiszámítások mutatják.

$$\text{Kitételünkben pedig } H < \frac{1}{2mn} < \frac{1}{630^2} < 0, 0^{\circ}16 \dots \text{ mely}$$

szerint a' legelső számjegyek' megtartásából is bizonyos, hogy az elkövethető legnagyobb hiba a' hetedik tizedes helynél, kevesebb mint 1, 6. Az m és n teljes értékeivel számítva pedig találjuk

$$H = \frac{1}{6998600} = 0, 0^{\circ}14288, \text{ mely igazítással}$$

$$x_2 - H = 7, 14142 \ 84285 \text{ egészen bizonyos.}$$

Nevezetes tulajdonsága az előadott közelítési módnak még az is, hogy általa, ugyanazon egyszerű helyettezések' alkalmazásával a' közelítéseknek olyan sebes előhaladását eszközölhetjük, a'

millyent akarunk. Erre nézve nem kívántatik más, mint az alapul szolgáló közelítési egyenleteknek magasabb fokokra emelése. Mellyet további fejtegetések' mellözésével legegyszerűbb leszen, a' harmadik és negyedik foku fölemelések' alkalmazásával felvilágosítani. Ugyanis:

Legyen a' gyökerezendő mennyiség Q ; az első közelítés $\frac{m}{n}$

mellyhez képest:

$$(nx - m)^3 = n^3x^3 - 3mn^2x^2 + 3m^2nx - m^3 \text{ azaz:}$$

mivel $x^2 = Q$; $x^3 = Qx$ helyettezve:

$$(3m^2n + n^3Q)x - m^3 - 3mn^2Q = 0 \text{ mellyből:}$$

$$x = \frac{m^3 + 3mn^2Q}{3m^2n + n^3Q}$$

Például: Tegyük $Q = 5$; $m = 2$; $n = 1$ találtatik:

$$x_1 = \frac{38}{17} = 2, 23529 \dots$$

$$x_2 = \frac{219602}{98209} = 2, 23606 79774 76666 \dots$$

Ebben az első közelítés két, a' második pedig tíz tizedes jegyben hibátlan; holott fentebbi számítások szerint, második foku fölemelések' folytában az első közelítés $x_1 = \frac{1}{4} = 2, 25$ csak egy, a' második pedig $x_2 = \frac{161}{72} = 2, 23611$ csak három tizedes számjegyekben találtatott hibátlanoknak.

Hasonlag:

$$(nx - m^4) = n^4x^4 - 4m^3n^3x^3 + 6m^2n^2x^2 - 4m^3nx + m^4 \text{ tehát:}$$

mivel $x^2 = Q$; $x^3 = Qx$; $x^4 = Q^2$ helyettezéssel;

$$- 4m^3x - 4mn^3Qx + m^4 + n^4Q^2 + 6m^2n^2Q = 0 \text{ mellyből:}$$

$$x = \frac{m^3 + n^4Q^2 + 6m^2n^2Q}{4(m^3n + mn^3Q)}$$

számokban: Az m , n , Q fentebbi értékeivel:

$$x_1 = \frac{161}{72} = 2, 23611 \dots \text{ a' fentebbi kiszámítások' másod-}$$

dik közelítésével, 's így tovább x_2 a' negyedikkel stb. azonos, mint további számítások nélkül is magában látható. Végezetül:

Mínthogy mindeddig a' közelítéseket ugyan példátlanul megszire vittük, gyökerezendő mennyiségeknek azonban példánkban kis számokat választottunk, nem leszen fölösleges nagy számok' gyökereinek kihuzását egy példában felvilágosítani.

Legyen tehát a' gyökerezendő mennyiség $Q = 789652 7486927$, melly is tizenhárom számjegyig terjedvén, példának eleendő leszen.

Ezt, ha a' szokott mód szerint osztályokra szaggatjuk, lesz belőle:

7, 89, 65, 27, 48, 69, 27 tehát Q tizedes töreknek tekintetvén:

$$Q = 7, 896527 486927$$

mellynél fogva mivel 7-nek első közelítő gyökere egész számokban $x_0 = 3$ leszen $m^2 = 9$; $n^2Q = 7, 89$ következöleg az első számjegyek' megtartásával:

$$x_1 = \frac{17}{6} = 2, 83333 \dots m^2 = (2, 8)^2 = 7, 84$$

$$x_2 = \frac{15, 73}{560} = 2, 80894 \dots m^2 = (2, 808)^2 = 7, 88464 \dots$$

$$x_3 = \frac{15, 781391}{5, 616000} = 2, 81007 674 \dots m^2 = (2, 810076)^2 = 7, 896527 125776 \dots$$

$$x_4 = \frac{15, 793054612703}{5, 620152000000} = 2, 81007 60642 60005 \dots$$

Az elkövethető legnagyobb hibák:

$$x_1 \text{ nél } H_1 < \frac{1}{6} < 0, 166 \dots$$

$$x_2 \text{ nél } H_2 < \frac{1}{560} < 0, 00 178$$

$$x_3 \text{ nál } H_3 < \frac{1}{5616000} < 0, 0^6 177$$

$$x_4 \text{ nél } H_4 < \frac{1}{56201520^6} < 0, 0^{12} 177$$

Minden eddigi példákban és kiszámításokban feltettük, hogy az első közelítő gyökér, egyes egész számokban ismeretes, melyet annyival inkább tehetünk, mivel az egyszerű számolási munkálatokban is, összeadásnál az egyes számok' öszvetét, kivonásnál azoknak külzését, sokszorozásnál tevetöket, osztásnál hányadosukat emlékezetünkben kell tudnunk. Az előterjesztett gyökérhuzási mód szerint azonban, még ezen felvételre sem kell szorulnunk. Közelítésünket akármi felvételen elkezdhetjük, melyből elsőben, az egyes egész számokban kitéthető közelítési értéket, vagy az ehez legközelebb járó töreket találjuk fel, honnét általmenetel történik a' további közelítésekre. Mindazáltal minél távolabbról kezdjük a' közelítést, annál későbben; 's minél nagyobb számokat veszünk munkálat alá, annál fáradságosabb uton jutunk a' kívánt eredményhez. Miknél fogva legczélszerűbb a' közelítést, eddigi példák és kiszámítások' nyomain, az úgy is könnyen tudható legközelítőbb egész szám gyökéren kezdeni, vagy pedig: hogy a' nagy szá-

mokkal teendő fáradságos munkálatok kikerültessenek, első tételül (x—1) hatványait választani.

Végül

BUGÁT PÁL rt.

a' természettani nyelvtanról adta elő gondolatait.

KIS GYÜLÉS, JUN. 16. 1851.

(A' nyelv- és széptudományi osztály' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökele alatt

Jelen az osztályból: Balogh, Csuczor, Vörösmarty rr. tt. — Hunfalvy Reguly, Repicky ll. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Érdy, Gebhardt, György, Horváth Cyr., Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Pauler és Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

HUNFALVY PÁL lt.

a' magyar, finn és török nyelvek' összehasonlító leírását előterjesztő értekezése' első részét olvasta.

A' magyar, finn és török nyelvek' leírása 1).

BÉVEZETÉS.

1) Szántszándékkal nevezem *leírásnak* azt, mit ezentúl a' magyar, finn és török nyelvek felől adni akarok. Mert nem nyelv-tant írni, hanem inkább az említett nyelvek' rajzát szem elé állítani feladatom. Czéлом azzal az olvasó' figyelmét a' finn és török nyelvekre fordítani, a' mellyek az ural-altaji nyelvcsaládból a' nevezetesebbek, 's mind a' magyar nyelv' tudományos művelésére leghatóságabbak, mind továbbá az összes nyelvcsalád' kitanulására első útmutatók.

Választott tanúntok szerint legtermészetesebb rend volna előbb a' szó-képzésről, azután a' szó-ragozásról 's végül a' szó-füzésről szólni. De miután leírást kívánunk adni, oly rendet választunk az előadásra, melly a' magyar, finn és török nyelvek' képét legvilágosabban láttassa. E' szerint a' szóképzést nem együtt fogjuk mutatni, hanem részint a' névszók', részint az igeszók' ragozásánál. Így lehet, hogy a' szófüzést is helylyel-helylyel adandjuk elő, hol azt a' kép' rajza meg fogja kívánni. A' bötüket is veszszük tekintetbe, mint a' szók' elemeit, mellyek a' nyelvek' leírásához kiválóan tartoznak.

*) Az *Értesítő'* 96 lapján bérésüt olv. bérésüt, vëet olv. vëët a' 17, 18 és 23. sorban.

Ennél fogva szölandunk a' bötükröl, a' névszókról és az ige-szókról.

ELSŐ SZAKASZ.

A' bötükröl és szókról.

2) A' magyar, finn és török nyelvek' eredeti bötüit nem ismerjük; pedig a' magyar nyelvröl valószínűséggel tudjuk, hogy eredeti bötükkel iraték, mielőtt europai méiveltég' körébe vonatott. A' finn eredeti bötükröl szinte van néhány nyom. A' törökök úgy álltak az iszlámhoz, mint a' magyarok és finnek a' keresztyénséghez, ök tehát szinte elveszítették az eredeti irást, ha volt is nekik.

A' magyarok és finnek a' latin bötüket, a' törökök az arab irást fogadták el.

3) A' magyar, finn és török nyelvekben a' hangzók különösen szerepelnek. Semmi szóváltozás nem fejeztetik ki hangzó-változás által, mint az számtalanszor történik a' sémi és indogerman nyelvekben, p. o. $\lambda\eta\psi\omega$, $\epsilon\lambda\alpha\beta\omicron\nu$; $\tau\acute{\epsilon}\mu\nu\omega$, $\epsilon\tau\alpha\mu\omicron\nu$, $\tau\acute{o}\mu\omicron\varsigma$; pan-go, pepegi; capio, accipio, accipi; stehlen, stahl, gestohlen; Vater, Väter stb. Hanem minden változás, mellyet a' viszonyítás megkíván, ragok által fejeztetik ki, 's ezek mindig a' tőszó' hangzóihoz simulnak; melly törvényt a' képzők is követik.

A' három nyelvben tehát a' tőszók' hangzói nem változnak el, 's ez első törvény, melly a' hangzók' szereplését mutatja.

Azután benne az egyes szók nem türnek vegyest mindenféle hangzót, hanem csak illető osztálybelieket.

Ugyanis vannak *al-* vagy *vastag* hangzók: a, o, u; és *fel-* vagy *vékony* hangzók: ä, ö, ü; 's végre vannak *közép* hangzók: e, és i.

Már a' hangzók' *másik törvénye* az, hogy a' tőszóban *al-* és *fel*hangzók együtt nem lehetnek; de mind az *al-* mind a' *fel*hangzók egyeznek a' *közép* hangzókkal. Ebből foly:

a) hogy az alhangzóu tőszóhoz a' ragok és képzők egyedül alhangzókkal járulhatnak; hasonlóan a' felhangzóu tőszóhoz felhangzókkal járulnak a' ragok és képzők;

b) hogy a' középhangzóu tőszók a' ragokat és képzöket, hol *al-*, hol *fel*hangzóval veszik magokhoz;

c) és hogy alhangzóu tőszó, ha benne *közép* hangzó van is, mindig alhangzóval kívánja a' ragokat és képzöket: mi megfordítva nem áll, miszerint felhangzóu tőszó, ha benne *közép* hangzó van, mindig felhangzós ragokat és képzöket vonzana.

Mind ezen három osztályú hangzók rövidek vagy hosszúk, mi szinte meg kíván tartatni; mert csak az i, u, ü hangzók türik el magyarban, hogy néha röviden vagy hosszán ejtessenek.

Az előadottak szerint van nyolcz rövid, 's ugyan annyi hosszú hangzó.

Az alhangzókat, ha rövidek, a' magyar és finn írás egyenlően fejezi ki: *a, ä, o, ö, u, ü*. Ha hosszúak, a' magyar írás megékezi (mi azonban nem hangsúlyt fejez ki — accentus — mely a' két nyelvben nem jelöltetik meg), így: *á, é, ó, ő, ú, ü*; a' finn írás kettőzve írja, így: *aa, oo, uu, ää, öö, yy*. Innen *kuu* olv. kú = hó, *puu* olv. pú = fa, *maa* olv. má = föld.

Több magyar régi kézirat és könyv bizonyítja, hogy a' magyar írásban is néha kettős hangzóval fejezték ki a' hosszút.

Az *a, o, u* alhangzóknak megfelelnek *ä, ö, ü* felhangzók. Ezek' leírásában eltér a' magyar a' finn írástól. A' magyar csak *e* betűt ír, 's kénytelen azt nyíltan és középien kimondani. A' finn a' nyílt *e*-t helyesen írja *ä*-nek, a' középit *é*-nek; p. o. *käsi* kéz olv. keszi, *wesi* víz olv. véssi. Az *ü*-t helyesen írja a' magyar; a' finn *y*-t használ helyette.

A' török hangzók' írásáról felesleg beszélni, mert a' sémi betűrend tökéletlenül fejezi ki a' hangzókat.

4) A' mássalhangzókat illetve van a' magyar nyelvben: *b, c, cs, d, ds, f, g, gy, h, j, k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs*, összesen 25. A' sziszegők legszámosabbak: *c, cs, ds, s, sz, z, zs*, egymint hét.

A' finn mássalhangzók: *d, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, w*, és *ts = c*, mely azonban alig találtatik egyszerű hangnak; p. o. *itse* maga, talán *it* és *se* szótagokból áll. Itt csak egy sziszegőt, *s-t*, találunk, mely úgy ejtetik mint a' magyar *sz*; továbbá ajakbetű csak kettő van, *p* és *v*, holott nálunk van *b, f, p, v*; szájpadrási betű is csak *j* és *k*, holott nálunk van *g, gy, j, k*. A' *d* betű sem fordul finn szóiban mint gyökbetű elő; de ragozáskor *s* és *t* gyakran változik el *d*-re.

A' török mássalhangzók következő rendben adatnak elő: *b, p, t, z, ds, cs, h, d, r, zs, s, sz, t, g, f, gief, kaf, l, m, n, v, h, j*, összesen 23. Sziszegő van *z, ds, cs, zs, s, sz* egymint hat.

5) Már ebből is gyanítható, hogy rokon szóiban némely bötük máskép ejtetnek a' magyarban máskép a' finnben. 'S ilyen hangváltozás előfordul bötük' hiánya nélkül is. Ugyan ez áll a' hangzókról. Némely példák mutatjuk meg a' betük' cseréjét.

H sokszor *k*-vá lesz, p. o. *halok*, finnül *kuolen*, *halál* *kuollo* stb.; *hallok* *kuulen*, hallás *kuullo*; *hó*, hold *kuu*; *hólyag* (mellyben *ag* képző) *kuula*; *hal* *kala*; *három* *kolmi* stb., mindenik sok szár-mazékkal.

Törökben is látjuk ezt, p. o. *csuha* törökül *csoka*, *siheder* *csokadar*; *hol* (*hon, hun*), *kani* vagy *kan* stb.

F változik *p*-vé, p. o. *furni*, finnül *puhua*, *fej* *pää*, *hajdan*

nálunk is *fe* fő helyett; *felhő* pilwi; *föld* pelto, pellow; *fél* puoli, *félni* peljátä; *félelem* pelko, pelwon stb.

N lesz *k*-vá minden genitivusban, melly magyarul *nak*, *nek*, finnül *n*, törökül *n*, tatárul *ning*. Így a *k* harmadik személybeli rag a' szenvedő igében finnül *n*, p. o. *szeretteték* rakastetaan; vizzel *megönteték* kastetaan stb.

L gyakran elolvad a' finnbén, mint *teli*, törökül *dolu*, finnül *täysi*, p. o. *täysi kun* teli hold, holdtölte; *täysi tosi* teljes igaz; *täydyn* telem stb. *täytän* töltöm stb. *Kelni* törökül *gel-mek*, finnül *käyda*, *käytän* keltem stb. *Lelni* finnül löyda sok származékkal.

Gy törökben néha *g* vagy *k*, mint gyök-ér, *kök*, gyere, jere *gele*. *Z* és *v* helyettesítik egymást, mint *szó* szavak, törökül *szöz*, de *szólni* már *szöj*-lemek. Továbbá *tö*, *tövet*, törökül *tib* vagy *tüb*. Így *iszom* törökül *ics*-mak: de már *enni je*-mek stb.

Ennyit mutatványul csak, mert a' bötük' változásának tana, milly nyomós, olly kevéssé szorítható rövid előadásba.

6) A' szokat illetve azon általános tünemény ötlük szembe a' finn nyelven, hogy a' főnevek hangzóval szeretnek végződni. P. o. weri vér, wesi víz, kási kéz, kiwi kő, tiwi tő, mehi méh, neljä négy, nuoli nyíl, nimi név, liemi lév, jalka láb (gyal-og), pelto föld, yli fel, ali al stb. Az úgynevezett *Béla' Névtelene* minden magyar nevet hangzóval ejt ki; ma is nálunk béke és bék; ipa és ip, napa és nap, lápa és lép stb.

MÁSODIK SZAKASZ.

A' névszókról.

7) Mind azon viszonyítás, melly alá esnek a' névszók, hogy gondolatok' kifejezésére alkalmasíttassanak, vagy *ragok* vagy *ön-álló szók* által fejeztetik ki.

A' ragok ismét kétfélék, vagy általában *viszonyítók* vagy *birtokosak*.

Mind ezen ragoktól különböznek a' képzők, mellyek névszók' képzésére szolgálnak.

I. Magyar viszonyító ragok.

8) A' magyar viszonyító ragok, mellyeket mindjárt névszókhoz ragasztva mutatunk fel, im ezek:

	<i>láb</i>	<i>vér</i>
1. <i>Sajátító</i> ,	láb-nak	vér-nek
2. <i>Tárgyeset</i> ,	láb-(a)t	vér-t
3. <i>Marasztó</i> ,	láb-ban	vér-ben
4. <i>Állapító</i> ,	láb-(o)n	vér-(e)n

5. <i>Veszteglő</i> ,	láb-nál	vér-nél
6. <i>Beható</i> ,	láb-ba	vér-be
7. <i>Felható</i> ,	láb-ra	vér-re
8. <i>Közelítő</i> ,	láb-hoz	vér-hez
9. <i>Kiható</i> ,	láb-ból	vér-ből
10. <i>Leható</i> ,	láb-ról	vér-ről
11. <i>Távolító</i> ,	láb-tól	vér-től
12. <i>Határvető</i> ,	láb-ig	vér-ig
13. <i>Okadó</i> ,	láb-ért	vér-ért
14. <i>Segítő</i> ,	láb-val láb-bal	vér-vel vér-rel
15. <i>Fordító</i> ,	láb-vá láb-bá	vér-vé vér-ré
16. <i>Mutató</i> ,	láb-úl	vér-ül
17. <i>Hasonlító</i> ,	láb-ként, láb-kép	vér-ként, vér-kép
18. <i>Időrag</i> ,	kor	
19. <i>Helyrag</i> ,	tt	
20. <i>Többes</i> ,	láb-(a)k	vér-(e)k
21. <i>Tulajdonító</i> ,	láb-é	vér-é.

A' névszók' *nevezője* már vagy *egyemben* áll, mint *töszó*, vagy *többsben*, a' midőn a' *töszóhoz k-rag* járul, ha kell, kötő hangzóval, mint láb-(a)k. Mind a' két, azaz, egyes és többes, nevező lehet *tulajdonító*s, hozzá ragadván az *é-rag*, így: lábé, lábaké.

Ennél fogva a' viszonyító ragok vagy a' *csupasz* nevezőkhöz, vagy a' *tulajdonító*s nevezőkhöz járulnak, miszerint négy ragozás lesz:

láb	lábé	lábak	lábaké
láb-nak	lábé-nak	lábak-nak	lábaké-nak
láb-(a)t stb.	lábé-t stb.	lábak-(a)t stb.	lábaké-t stb.

A' mi már a' viszonyító ragokat illeti, azokban nagy különbség tűnik fel.

Legnagyobb része t. i. a' személyes névmás' ragaival olvadván össze, annak hiányait pótolja.

<i>nek</i> , <i>nek</i> -ből lesz:	nek-em,	nek-ed,	nek-i;
	nekünk,	nektek,	nekik.
<i>ban</i> , <i>ben</i> -ből lesz:	ben-(n)em,	ben-(n)ed,	ben-(n)e;
	bennünk,	bennetek,	bennök.
<i>nál</i> , <i>nél</i> -ből lesz:	nál-am,	nál-ad,	nála;
	nálunk,	nálatok,	nálok.
<i>ba</i> , <i>be</i> -ből lesz:	be-(l)ém,	beléd,	belé;
	belénk,	belétek,	beléjük.
<i>ra</i> , <i>re</i> -ből lesz:	rám,	rád,	rá;
	ránk,	rátok,	rájok.
<i>hoz</i> , <i>hez</i> -ből lesz:	hoz(z)ám,	hozzád,	hozzá;
	hozzánk,	hozzátok,	hozzájok.
<i>ból</i> , <i>ből</i> -ből lesz:	belőlem,	belőled,	belőle;
	belőlünk,	belőletek,	belőlök.

<i>ról</i> , <i>ról</i> -ből lesz:	rólam, rólunk,	rólad, rólatok,	róla; rólok.
<i>tól</i> , <i>tól</i> -ből lesz:	tőlem, tőlünk,	tőled, tőletek,	tőle; tőlök.
<i>ért</i> -ből lesz:	értem, értünk,	érted, értetek,	érte; értök.
<i>val</i> , <i>vel</i> -ből lesz:	velem, velünk,	veled, veletek,	vele; velök.

A' többi, úgymint: *t*, *n*, *ig*, *vá*, *ül*, *ként* nem ragozthatnak *igy*, ezek tehát már elhalt szók' maradványai.

De a' *kép*, *kor* ragok még önálló szók', s inkább szófüzésileg mint ragul tétetnek más névszókhoz.

Végre a' *tt* rag, mint helyrag, csak helyet jelentő szókhoz járulhat, valamint a' *kor* szó is csak időt jelentőkhöz jár.

A' ragozást illetve, látjuk, hogy a' ragok *minden közvetítés nélkül* járulnak a' négy tőhöz vagy nevezőhöz, úgymint a' csupasz és tulajdonítós egyeshez és többeshez. Közvetítésen azonban nem értjük a' kötőhangzót, mely az összekerülő mássalhangzók miatt fordul elő, mint például *vér-n* helyett mondjuk *vér-en*, hanem azon változást, mely a' tőszón történék, midőn az ragoztatik. Illy közvetítést mindig látandunk a' finn névszókban.

Finn viszonyító ragok.

9) A' finn névszó' ragozása nem megyen olyan egyszerűen, mint a' magyaré. Mert különbséget okoznak az *egytagu* vagy *nem-egytagu* névszók, miszerint legjobb ott *két féle* névszó-ragozást (declinatio) elfogadni. Továbbá a' tőszóhoz a' ragok többnyire csak közvetítés mellett járulnak. E' közvetítés pedig abban áll, hogy a' tőszónak mássalhangzói és hangzói elváltoznak, úgy mindazonáltal, hogy bizonyos ragok előtt a' volt mássalhangzók ismét viszszerülnek. 'S a' közvetítés *úgy történik, hogy az első ragozásban a' mássalhangzók lágyítatnak, a' másikkban viszontag megkeményítettnek.*

A' nevező itt is vagy *egyes* vagy *többes*, de mindig *csupasz*, azaz ilyen raggal, millyen a' magyar tulajdonító *é*, nem toldathatik meg. De más tekintetben van itt kettős nevező mind egyesben, mind többesben. A' finn nyelv nem ismer névhatározót, millyen a' magyar *az*; a' helyett van határozott és határozatlan nevezője, mely utóbbi még tárgyesetet is jelent.

A' többesben is változást szenved a' névszó a' ragok előtt, *é* bötüt vevén fel.

Renwal a' ragok által lett névszók' eseteit így nevezi el:

1. *Nominativus*, mely a' tőszó, és határozott nevező.
2. *Infinitus*, mely a' határozatlan nevező.

3. *Genitivus*, mely szerint a' névszók első vagy másik ragozáshoz tartoznak. Ragja *-n*.

4. *Essivus*, ragja *-n, nä*, 's megfelel a' magyar *ül* vagy *nak* ragnak.

5. *Factitivus*, ragja *-ksi*, 's megfelel a' magyar *nak* és *vá* ragnak.

6. *Allativus*, ragja *-lleh* (llen), 's megfelel a' magyar *hoz* és *nak* ragnak.

7. *Illativus*, ragja *-on, an* vagy *-hon, han*, 's megfelel a' magyar *ba* ragnak.

8. *Ablativus*, ragja *-lta*, 's megfelel a' magyar *tól* és *ról* ragnak.

9. *Elativus*, ragja *-sta*, 's megfelel a' magyar *ból* és *ról* ragnak.

10. *Adessivus*, ragja *-lla*, megfelel a' magyar *nál, val, n* ragnak.

11. *Inessivus*, ragja *-ssa* (sa), 's megfelel a' magyar *ban* ragnak.

12. *Abessivus*, ragja *-tah*, 's megfelel a' magyar *atlan* képzőnek, melyet nem tartunk ragnak.

13. *Suffixivus*, ragja *-ne*, mely birtokrag nélkül nem használtatik; megfelelője magyarban *-stul, -stül* volna.

14. *Adverbialis*, mely főnévszónál *-in* raggal, melléknévszónál *-stih* raggal fejeztetik ki.

A' többes nevező *t* ragot vesz fel.

Mutatjuk most teljesen a' névszó-ragozást.

Ollyan névszók, mellyekben semmi változás nem történik ragozáskor.

I. Ragozás.

II. Ragozás.

	Egyes.	Többes.	Egyes.	Többes.
Nom.	kala, hal	kalat halak,	wieras idegen	wieraat (wierahat)
Inf.	kalaa	kaloja	wierasta	wieraita (wierahita)
Gen.	kalan	kaloin	wieraan (wierahan)	wierasten (wieraitten)
Essiv.	kalana	kaloina	wieraana	wieraina
Factit.	kalaksi	kaloiksi	wieraaksi	wieraiksi
Allat.	kalalleh	kaloilleh	wieraallesh	wierailleh
Illat.	kalaan	kaloin (kaloihin)	wieraaseen (wierahasen)	wieraisiin
Ablat.	kalalta	kaloilta	wieraalta	wierailta
Elat.	kalasta	kaloista	wieraasta	wieraista

<i>Adess.</i>	kalalla	kaloilla	wieraalla	wieraila
<i>Iness.</i>	kalassa	kaloissa	wieraassa	wieraissa
<i>Abess.</i>	kalatah	kaloitah	wieraatah	wieraitah
<i>Suffix.</i>	kalane-	kaloine-	wieraane-	wieraine-
<i>Adverb.</i>	kaloin (kaloihin)		{ wierain { wieraastih.	

<i>Nom.</i>	isä (ise, ös)	isät	sydän szív, szű	sydämet
<i>Inf.</i>	isää	isiä	sydäntä	sydämiä
<i>Gen.</i>	isän	isiin	sydämen	sydänten (sydämien)
<i>Ess.</i>	isänä	isinä	sydämenä (sydännä)	sydäminä
<i>Fact.</i>	isäksi	isiksi	sydämeksi	sydämiksi
<i>Allat.</i>	isälleh	isilleh	sydämelleh	sydämilleh
<i>Illat.</i>	isään	isiin	sydämeen	sydämiin
<i>Abl.</i>	isältä	isiltä	sydämeltä	sydämiltä
<i>Elat.</i>	isästä	isistä	sydämestä	sydämistä
<i>Adess.</i>	isällä	isillä	sydämellä	sydämillä
<i>Iness.</i>	isässä	isissä	sydämessä	sydämässä
<i>Abess.</i>	isätäh	isitäh	sydämetäh	sydämitäh
<i>Suff.</i>	isäne-	isine-	sydämene-	sydämine-
<i>Adverb.</i>	isiin (isihin)		sydämin.	

Ollyan szók, mellyekben változás történik ragozáskor.

I. Ragozás.

II. Ragozás.

	Egyes.	Többes.	Egyes.	Többes.
<i>Nom.</i>	rakko, hólyag,	rakot	rakas, kedves,	rakkaat
<i>Inf.</i>	rakkoa	rakkoja	rakasta	rakkaita
<i>Gen.</i>	rakon	rakkoin	rakkaan	rakasten
<i>Ess.</i>	rakkona	rakkoina	rakkaana	rakkaina
<i>Fact.</i>	rakoksi	rakoiksi	rakkaaksi	rakkaiksi
<i>Allat.</i>	rakolleh	rakoilleh	rakkaalleh	rakkailleh
<i>Illat.</i>	rakkoon	rakkoihin	rakkaaseen	rakkaisiin
<i>Ablat.</i>	rakolta	rakoilta	rakkaalta	rakkailta
<i>Elat.</i>	rakosta	rakoista	rakkaasta	rakkaista
<i>Adess.</i>	rakolla	rakoilla	rakkaalla	rakkailla
<i>Iness.</i>	rokossa	rakoissa	rakkaassa	rakkaissa
<i>Abess.</i>	rakotah	rakoitah	rakkaatah	rakkaitah
<i>Suff.</i>	rakkone-	rakkoine-	rakkaane-	rakkaine-
<i>Adv.</i>	rakoin		rakkain rakkaastih	

10) A' mássalhangzók' változásai ragozáskor, mint már említők, az első és másik ragozás' rendében megfordítva így mennek:

Az első ragozás' rendében *pp* lesz *p*-vé, *kk* lesz *k*-vá, *tt* lesz *t*-vé, *p* lesz *w*-vé, *k* lesz *w*, *g* és *j*-vé, vagy épen elvesz; *t* lesz *d*-vé, *s* lesz rendszeren *d*-vé.

A' másik ragozás' rendében *k* lesz *kk*-vá, *p* lesz *pp*-vé, *d* lesz *t*-vé, *rr* lesz *rt*-vé; hol nincs mássalhangzó, oda *k* szökteik belé stb. P. o. seppä kovács, gen. sepän; läpi lyuk, gen. läwin; haukka karvaly, gen. haukan; hatu kalap, hatun; sota csata, háború, sodan; uusi uj, uuden, wesi viz, weden; reikä szakadás, lyuk reijän.

Kirkas átlátszó, fényes, kirkkaan; ruis, ruwis rozs, rukiin; waras orzó, warkaan; saapas saru, saappaaan; porras híd, por-taan stb.

Az *s* még több változást szenved. Néha lesz *d*-vé, 's bizonyos esetben *ks*-sé p. o. *warkaus* orzás, lopás, gen. warkauden, többes genit. warkauksiin, miszerint egyesben a' *d*, többesben *ks* uralkodik. Másszor lesz *d*-vé, 's bizonyos esetben *t*-vé, p. o. käsi kéz, gen. käden, essiv. és illativus kätenä, käteen.

A' nyelvjárások pedig, mellyek a' finnben nagyon ki vannak fejlődve, a' mássalhangzók' változásait még tetézik (a' hangzók' változásait nem tekintve, mellyek nálunk is megvannak), úgy hogy a' finn nyelv e' tekintetben legnagyobb elevenséget mutat. Innen tartozik a' bötük' elváltozásainak tana a' nyelv' nehezebbjéhez.

11) Ha a' magyar névszó' ragjait a' finnével összehasonlítjuk, 's az úgynevezett esetek' jelentéseit nézzük, azt találjuk:

a) Hogy magyarban a' nevező magában nem bizonyos a' fogalom' jelentésében, az hát a' névhatározóval *az*, *ez*, vagy szó-füzésileg határozatlik meg. P. o. *könyv* magában nem mutat határozott vagy határozatlan értelmet, mint a' finn *kirja*, melly határozott; és *kirjaa*, melly határozatlan; innen e' nyelvben az *infinitus* eset.

Olasok könyveket, és *olasom a' könyveket*, így fejezi ki az előbbit a' finn: luen kirjoja (infinit.), 's az utóbbit: luen kirjat.

A' finn határozatlan nevező áll még vonzásból is több esetben, mint utóbb látandjuk.

b) A' magyar *sajátító* megfelel ugyan a' finn *genitivusnak*, de azonkívül pótolja a' factitivus és sokszor az allativust is. *Atyának* jósága, *atyának* neveztetik, 's neki ment az *atyának*, egy azon raggal fejeztetik ki. Finnben *atyának jósága* isän hywyys, *atyának neveztetik* isäksi kutsutaan, 's *neki ment az atyának* meni isälle, mi inkább így fejeztetik ki: meni isän päällä, ment *atyának* feléje, azaz rája.

c) Ellenben a' finn nyelv nem fejezi ki külön a' tárgyesetet. Mert az egyes számban az egyszersmind a' genitivus, a' többesben az egyszersmind a' nominativus. Az infinitusról már tudjuk, hogy mind nevezőt, mind tárgyesetet jelent. Csak a' személyes névmá-

sok' többesében van külön tárgyeset, hol *me*, *te*, *he* a' többes nevező (mi, ti, ök), 's a' tárgyeset *meiät*, *teiät*, *heiät* (meidän, teidän, heidän mellett).

d) A' magyar *beható*, *marasztó* 's *kiható*, *ba*, *ban*, *ból*; *felható*, *állapító*, *leható* *ra*, *n*, *ról*; *közelítő*, *veszteglő*, *távolító* *hoz*, *nál*, *tól*, 's végre némileg *fordító*, *segítő*, *mutató* *vá*, *val*, *ul*, különösb viszonyban vannak egymáshoz, miszerint egyik viszonyító a' másik helyett nem állhat; 's hol e' raggal *hoz* fejeztetik ki a' mozgás vagy viszony, ott annak megfelelője nem lehet *ból* vagy *ról* ragos.

Azért <i>hová?</i> kérdésre	kell felelnem; <i>hol?</i>	és <i>honnan?</i> kérdésre:
ha felelek, <i>ba</i> raggal	kérdésre: <i>ban</i> raggal	<i>ból</i> raggal
„ „ <i>ra</i> „	„ <i>-n</i> „	<i>ról</i> „
„ „ <i>hoz</i> „	„ <i>nál</i> „	<i>tól</i> „
„ „ <i>vá</i> „	„ <i>val</i> „	<i>ul</i> „

Említők, hogy a' negyedik viszonyítás nem egészen olyan, mint a' három előbbi.

Finnben illy különös viszonyban állanak egymáshoz az *illativus*, *inessivus*, *elativus* *an*, *ssa*, *sta*, és *allativus*, *adessivus*, *ablativus* *lle*, *lla*, *lta*. Innen *hová? hol? honnan?* kérdésre *an*, *ssa*, *sta* (*ba*, *ban*, *ból*); és *lle*, *lla*, *lta* (*hoz*, *nál*, *tól*) ragokkal kell felelni. A' magyar *ra*, *n*, *ról* ragu viszony finnben az említett két viszonyítás által fejeztetik ki.

P. o. mene *kylään* (vagy *kylähän*) megyen a' faluba

on *kylässä*

van a' faluban

tule *kylästä*

jön a' faluból

mene *kyläilleh*

megyen a' falura, *-nak*

on *kylällä*

falun van

tule *kylältä*

faluról jö.

e) Az *essivus* *na*, *nä* leginkább megfelel a' magyar *ül* és *nak* ragnak; p. o. hän on pappina, ő pap, vagy papul van; hän eli köyhä-nä, ja kuoli rikkaa-na, ő éle szegényül, 's meghalt mint gazdag; mies löyttiin kuollee-na, ember löleték (találtaték) holtnak. De megegyez a' magyar *-n* raggal is, p. o. tänä päiwä-nä ezen napon. A' *factitivus* -ksi többnyire megfelel a' magyar *-nak* ragnak, p. o. Saul walittiin kuninkaa-ksi, Saul választaték király-nak. Mi-ksi lapsi nimitetään, mi-nek a' gyermek neveztetik, azaz: minek neveztetik a' gyermek? Juhana-ksi, János-nak.

f) Az *abessivus* *tah* (*tak*), megfelel a' magyar *allan*, *talan* képzőnek, jöllehet többnyire *nélkül* szóval adandó vissza. P. o. olla leiwä-täh kenyértelen (*leipä*, *leiwän* kenyér) lenni, azaz: kenyér nélkül. Ei lapsi isätäh synnyh, eikä tule ilman emotah (közmondás). Gyermek atya nélkül nem születik, mint nem lesz anya nélkül.

A' *suffixivus* csak birtokos raggal fordul elő, p. o. tule wai-mo-ne-nsa jó felségével együtt. Illyen nincs a' magyarban.

Az *adverbialis* hol főnéven hol melléknéven fordul elő,

amott *in* raggal, itt *stih* raggal. Értelemre nézve megegyez az *ul* raggal, p. o. *bolondúl*, melly melléknév is; *apúl*, *gazúl*. Ennyit a' magyar és finn névszó-ragok' összehasonlításáról.

De idomra nézve fő különbség az, hogy a' *finn névszó-ragok nem veszik fel a' személyes névmások' birtokos ragjait*. Mint magyarban mondjuk: bennem, belém, belőlem: úgy nem ragoztatik *an*, *ssa*, *sta* stb.

Török viszonyító ragok.

12) A' török névszó-ragozás olyan egyszerűen megyen, mint a' magyar, t. i. a' ragok minden közvetítés nélkül járulnak a' névszókhoz. De valamint magyarban *kép*, *kor*, *gyanánt* stb. mint ragok érnek ugyan, de inkább önálló szók: úgy a' törökben is vannak, még pedig számosabban, olyanok, mellyek ragok' jelentésével bírnak, de önálló szók gyanánt állanak. Mert, hogy azt itt elmondjuk, a' legszorosabban vett rag' természetét a' hangzók' elváltozása a' névszók' hangzói szerint mutatja meg: innen a' melly szó' hangzói a' névszó szerint nem változnak, mint *kép*, *kor*, *gyanánt* stb. szókéi, az nem rag.

Ezt tekintetbe véve aránylag kevesebb rag van a' törökben, mint a' magyarban és finnben: de több ragos jelentésű önálló viszonyító van.

A' török ragok, mellyeket tatárul is kiteszünk, ezek:				
<i>Birtokos</i>	ün *)	hangzó után nün,		tatárul nung.
<i>Tulajdonító</i>	-e	„ „ je	„	ga.
<i>Tárgyeset</i>	-i	„ „ ji	„	ni.
<i>Távolító</i>	-dan, -den	„ „ -dan, -den	„	dan.
<i>Marasztó</i>	-da, -de	„ „ -da, -de	„	da.
<i>Többes</i>	-lar, -ler	„ „ -lar, -ler	„	lar.

Átmenetet ragoktól önálló szókhoz tesznek következők:

<i>Mutató</i>	-dse vagy dsilein
<i>Segítő</i>	-le „ -ile, -bile, tatárul birle, bilan.
<i>Nélkülöző</i>	-sziz „ -szüz
<i>Okadó</i>	-csün „ -icsün

Mondtuk, hogy közvetítés nélkül járnak a' ragok a' főnevekhez azonban a' *k* és *t* bötü meglágyul a' ragok előtt *g* és *d*-re.

Névszó-ragozás mássalhangzó végzetüeknél.

	Török.	Tatár.
<i>Nevező</i>	arszlan	arszlan.
<i>Birtokos</i>	arszlanün	arszlannung.

*) A' birtokos vagy genitivushan *n* örrhangú bötü, mint a' francia *n*. A' török nyelvnek gyakori bötüje ez, mellyet *k* v. *g* bötüjeggyel fejez ki.

<i>Tulajdon.</i>	arszlane	arszlanga
<i>Tárgyeset</i>	arszlani	arszlanni
<i>Távolító</i>	arszlandan	arszlandan
<i>Marasztó</i>	arszlanda	arszlanda
<i>Mutató</i>	arszlandse	arszlan'dse
<i>Segítő</i>	arszlanile v. -le	arszlanbirle
<i>Nélkülöző</i>	arszlanszüz	arszlanszüz
<i>Okadó</i>	arszlanicsün	arszlanicsün
<i>Többes</i>	arszlanlar	arszlanlar

A' többes raghoz a' birtoki, tulajdonító stb. ragok ismét olly egyszerűen 's minden viszonyítás nélkül járulnak mint a' magyarban, nem pedig úgy mint a' finnben. Így arszlanlar, *birt.* arszlanlarün, arszlanlare, arszlanlari, arszlanlardan stb.

Kalpak, kalpagün, kalpage stb. itt a' *k* meglágyul, mint *jikit* ifjú, jikidin stb. *t* lesz *d*-vé.

	Török	Tatár.
<i>Nevező</i>	er, férfi	er
<i>Birtok.</i>	erin	erning
<i>Tulajd.</i>	ere	erga
<i>Tárgyes.</i>	eri	erni
<i>Távolító</i>	erden	erdan
<i>Marasztó</i>	erde	erda
<i>Mutató</i>	erdse	erdse
<i>Segítő</i>	erile v. erle	erile
<i>Nélkülöző</i>	ersziz	ersziz
<i>Okadó</i>	eresün, ericsün	ericsün
<i>Többes</i>	erler	erlar

'S így tovább erlerin, erlere, erleri, erlerden stb.

Névszó-ragozás hangzós végzetűeknél.

	Török.	Tatár.
<i>Nevező</i>	kapu	kapu
<i>Birtok.</i>	kapunün	kapunung
<i>Tulajdon.</i>	kapuje	kapuga
<i>Tárgyes.</i>	kapuji	kapuni
<i>Távolító</i>	kapudan	kapudan
<i>Maraszt.</i>	kapuda	kapuda
<i>Mutató</i>	kapudse	kapudse
<i>Segítő</i>	kapuile	kapuile
<i>Nélkülöző</i>	kapuszüz	kapuszüz
<i>Okadó</i>	kapucsün	kapucsün
<i>Többes.</i>	kapular	kapular stb.

<i>Nevező</i>	deve	deve
<i>Birtok.</i>	devenin	devening.

<i>Tulajd.</i>	deveje	devega
<i>Tárgyes.</i>	deveji	deveni
<i>Távolító</i>	deveden	deveden v. devedan
<i>Marasztó</i>	devede	deveda
<i>Többes</i>	develer	develar stb.

13) Ha a' magyar, finn és török névszók' ragait összehasonlítjuk, azt veszszük észre, hogy a' *genitivus* ilyen fokozatot képez: finnben *n*, törökben *n* már orrbetű, tatárban *nung*, magyarban *nak*, *nek*. Így a' *dativus*, melly magyarban szinte *nak*, *nek*, finnben nincsen, de törökben *e*, *je*, tatárban *ga*. A' magyar ragok *tól*, *ból*, *ról* finnben *lta*, *sta* (a' *ról*-nak megfelelő nincsen), törökben csak *dan*.

II. Birtokragok.

14) A' szorosan vett viszonyító ragokon kívül és mellett a' birtoki ragokat kell mindjárt előadni, hogy a' magyar, finn és török nyelvek' mibenvoltát lássuk. De a' birtokragok' felmutatására a' személyi névmások szükségesek.

A' magyar személyi névmások: én, te, ő; mi, ti, ök. A' *finnek*: minä, sinä, hän; me, te, he. A' *törökök*: ben, szen, o vagy ol; biz, sziz, anlar. *Tatárul*: min, szen, u vagy o, vagy ul; miz, sziz, onlar.

Magyar személyi névmások.

	Egyes	Többes
<i>Nevező</i>	én	mi
<i>Birtok.</i>	enyim	mienk
<i>Tárgyes.</i>	engem, engemet	minket, bennünket
<i>Nevező</i>	te	ti
<i>Birtok.</i>	tied	tiétek
<i>Tárgyes.</i>	téged, tégedet	titeteket, benneteket
<i>Nevező</i>	ő	ök
<i>Birtok.</i>	övé	övék (öké)
<i>Tárgyes.</i>	öt, ötet	öket

A' magyar személyi névmás hiányos, mert nem veszen fel minden ragot, úgy mint a' névszó, hanem megfordítva ő járul a' ragokhoz, 's lesz: nekem, neked, neki; tőlem, tőled, tőle stb. — *En* hajdan így ejtetett *en*, miből szabályosan foly: enyim, engem; 's mi megfelel a' *te* szónak is, mellyből foly teed (tied), téged (téged). *Mi*, volt mü, ebből müenk, mintegy мүк. *Ti* volt tü.

15) Finn személyi névmások.

	Egyes			Többes		
<i>Nominat.</i>	minä	sinä	hän	me	te	he
<i>Infinít.</i>	minua	sinua	hätä	meitä	teitä	heitä
<i>Genít.</i>	minun	sinun	hänen	meidän	teidän	heidän
<i>Essiv.</i>	minuna	sinuna	hänenä	meinä	teinä	heinä
<i>Factit.</i>	minuksi	sinuksi	häneksi	meiksi	teiksi	heiksi
<i>Allativ.</i>	minulle	sinulle	hänelle	meillen	teillen	heillen
<i>Illativ.</i>	minuun	sinuun	häneen	meihin	teihin	heihin
<i>Ablativ.</i>	minulta	sinulta	häneltä	meiltä	teiltä	heiltä
<i>Elativ.</i>	minusta	sinusta	hänestä	meistä	teistä	heistä
<i>Adessiv.</i>	minulla	sinulla	hänellä	meillä	teillä	heillä
<i>Inessiv.</i>	minussa	sinussa	hänessä	meissä	teissä	heissä
<i>Abessivus</i>	minuta	sinuta	hänetä	meitä	teitä	heitä

A' finn személyi névmás minden ragot felveszen, melyet a' névszó felvehet, kivéve a' *suffixivust* és *adverbialist*, melyek e' névmás' jelentésével nem járhatnak. A' többes: *me, te, he* így is hangzik: *mö, tö, hö*, ez alakban is lehetőleg egyezvén a' magyar mü, tü, ök szókkal.

16) Török személyi névmások.

	Egyes			Többes		
<i>Nevező</i>	ben	sen	o	biz	sziz	anlar
<i>Birtokos</i>	benüm	szenün	anün(onün)	bizüm	szizün	anlarün
<i>Tulajdon.</i>	bana	szana	ana	bize	szize	anlara
<i>Tárgyes.</i>	beni	szeni	ani	bizi	szizi	anlari
<i>Távolító</i>	benden	szenden	andan	bizden	szizden	anlardan
<i>Marasztó</i>	bende	szende	anda	bizde	szizde	anlarda

A' török személyi névmás is felveszen minden legszorosabb jelentésbeni ragot.

17) A' három nyelvbéli személyi névmások' összehasonlítása nyelvtanilag és nyelvtudományi tekintetben nagyon érdekes.

Nyelvtanilag az *én, minä, ben* és *te, sinä, sen*; *ő, hän, o* vagy *ol* között; 's továbbá a' többesek *mi, mü*, finnül *me, mö*, törökül *biz* vagy tatárul *miz*; *ti, tü*, finnül *te, tö*, törökül *sziz*; *ők* finnül *he*, törökül *anlar*, tatárul *onlar* között a' fajbéli rokonság szembe szökik a' nemzetségi különbség mellett is.

Az első személyben a' finn *min* (mert az *ä* csak zárhang, mely a' ragozásban el is tűnik) és tatár *min* azonosak; a' török *ben*-nel törokonok. Magyarban elveszett *en* előtt az ajakbetű: de a' többesben már előjö, *mi* vagy *mü* alakban. Azért is legrendhagyóbb, 's a' többesben a' török-tatár szót adja vissza, innen *minket* és *bennünket*, a' tatár *min* és török *ben-en-től*. A' magyar k' a' többesben, 's a' török *z* nemzetségi tulajdon.

A' második személyben a' finn *sin* (mert itt is az *ä* csak zárhang) és a' török *szen* vagy *szin* azonosak; a' magyar *te* törökönk. Mert a' *t* és *sz* bötük' felváltását az igéknél bő alkalmunk lesz észre venni. A' többesek *ti, tü,* finnül *te, tö,* törökül *sziz* (a' *z* ismét nemzetségi tulajdon) szint úgy állanak egymáshoz.

A' harmadik személyben a' magyar *ő,* vagy mint hajdan volt *vö,* megegyez a' finn *hän*-nel, mellyen az *n* nemzetségi jellem, 's a' török *o*-val. De az *ol* is levén, mind anyagra, mind idomra és jelentésre nézve a' magyar *az* névmással rokon, az *ő'* és *az'* szerepeit viseli. Innen eltér a' többesben a' *ben'* és *szen'* ragozásától, rendesen menvén névszó gyanánt, mint a' magyar *az, azok* (o, onlar vagy anlar). De a' magyar *ő* is elhagyja az *én'* és *te'* rendjét, mennyiben *mi* vagy *mü, ti* vagy *tü k* nélkül lehetnek, *ők* pedig csupán ez által fejezi ki többes voltát. A' finn *he* vagy *hö* legszabályszerűbb.

Nyelvidomilag véve a' magyar személyi névmások *hiányosak*; ellenben a' finn és török személyi névmások *teljesek*, azaz: névszók gyanánt ragoztatnak. Ebből folyt, hogy a' magyar nyelv a' személyi névmások' hiányait a' ragokon úgy pótolja, miszerint töszók gyanánt a' birtoki ragokat veszik fel. Arra a' finn és török nyelvekben nem volt szükség. 'S ím ebben áll a' legnagyobb nemzetségi különbség a' magyar ragok közt egyfelől 's a' finn és török ragok közt más felől.

18) Most immár felmutatjuk a' birtokragokat, mellyek a' személyi névmásokból sarjadzanak ki.

Enyém, tied, övé; mienk, tietek, övék
 minün, sinun, hänen; meidän, teidän, heidän
 bentüm, szenün, anün; bizüm, szizün, anlarün
 birtokot jelentő önálló névmások, mellyek magyarban *az* névhatározó, 's törökben *ki* által határozatnak meg, így: az enyém, a' tied, az övé; a' mienk, a' tietek, az övék; törökül: benümki, (mintegy *enyém való*) szenünki, anünki, bizümki, szizünki, anlarünki.

A' birtokragok pedig ezek:

Magyarban: -m, -d, -a, ja; -nk, -tok, -ok
 Finnben: -ni, -si, -nsa; -me, -ne, -nsa
 Törökben: -m, -n, -i, szi; -müz, -nüz, -lari.

Magyarban a' teljes (vagy inkább fölös) szólás így hangzik: az én láb-a-m, a' te kez-e-d stb., mi hajdan, a' bibliafordítás szerint, csak így mondatott: en labam, te kez-ed stb. Finnben az így áll: minun jalkani, sinun käteni (jalka láb, käzi kéz, hajdan nálunk is *kez*); törökben így: benüm ajagum, szenün elün stb. Miből világos, hogy ebben a' finn és török nyelvek egyenlő szabályt követnek; holott a' magyar nem mondhatja: enyém lábam stb. Más részről magyarban az *én, te, ő* stb. csak ellentétből vagy álta-

lában az értelem' kiemeléséből tetetik ki: midőn finnben alig marad el a' birtokos névmás, 's a' törökben is inkábbára kimondatik.

Minthogy a' magyar és török birtokragok' hangzói a' szerint változnak némileg, a' hogy a' névszó zárhangzójú vagy nem az — mi finnben, hol minden névszó hangzóban megyen ki, különbséget nem teszen: azért a' következő példákön azt kitüntetjük.

De megjegyezzük még, hogy ezen ragozásnál mind a' birtokló személy, mind a' birtokolt dolog egyesben és többesben lehetvén, előbb az egyes személyt és egyes birtokot, azután többes személyt és egyes birtokot, utána egyes személyt és többes birtokot, végre a' többes személyt és többes birtokot adjuk elő.

Magyar birtoki ragozás.

a) Zárhangzó nélküli névszókon.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	kalpag-o-m	kalpag-o-d	kalpag-a
<i>Több. sz. egy. b.</i>	kalpag-u-nk	kalpag-o-tok	kalpag-jok.
<i>Egy. sz. több. b.</i>	kalpag-a-im	kalpag-a-id	kalpag-a-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	kalpag-a-ink	kalpag-a-i-tok	kalpag-a-ik.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	ökr-ö-m	ökr-ö-d	ökr-e
<i>Több. sz. egy. b.</i>	ökr-ü-nk	ökr-ö-tök	ökr-ü-k
<i>Egy. sz. több. b.</i>	ökr-e-im	ökr-e-id	ökr-e-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	ökr-e-ink	ökr-e-itek	ökr-e-ik.

b) Zárhangzós névszókon.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	any-á-m	any-á-d	any-ja (any-á-ja)
<i>Több. sz. egy. b.</i>	any-á-nk	any-á-tok	any-jok(any-á-jok)
<i>Egy. sz. több. b.</i>	any-á-im	any-á-id	any-á-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	any-á-ink	any-á-itok	any-á-ik.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	tev-é-m	tev-é-d	tev-é-je
<i>Több. sz. egy. b.</i>	tev-é-nk	tev-é-tek	tev-é-jök.
<i>Egy. sz. több. b.</i>	tev-é-im	tev-é-id	tev-é-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	tev-é-ink	tev-é-itek	tev-é-ik.

A' birtok-ragos névszók azután a' viszonyító ragokat úgy veszik fel, hogy ezek amazokhoz járulnak.

<i>Nevező</i>	kalpagom	ökröm	anyám	tevém
<i>Sajátító</i>	kalpagomnak	ökrömnek	anyámnak	tevémnek
<i>Tárgyes.</i>	kalpagomat	ökrömet	anyámat	tevémet
<i>Marasztó</i>	kalpagomban	ökrömben	anyámban	tevémben
<i>Állapító</i>	kalpagomon	ökrömön	anyámon	tevémén
<i>Veszteglő</i>	kalpagomnál	ökrömnél	anyámnál	tevémnél
<i>Beható</i>	kalpagomba	ökrömbe	anyámba	tevémbe stb.

<i>Felható</i>	kalpagunkra	ökrünkre	anyánkra	tevénkre
<i>Közelítő</i>	kalpagunkhoz	ökrünkhöz	anyánkhoz	tevénkhez
<i>Leható</i>	kalpagunkról	ökrünkről	anyánkról	tevénkről
<i>Távolító</i>	kalpagaimtól	ökreinktől	anyáinktól	tevéinktől
<i>Határvető</i>	kalpagaimig	ökreimig	anyáimig	tevéimig
<i>Okadó</i>	kalpagaimért	ökreimért	anyáimért	tevéimért stb.
<i>Segítő</i>	kalpagainkkal	ökreinkkel	anyáinkkal	tevéinkkel
<i>Fordító</i>	kalpagainkká	ökreinkké	anyáinkká	tevéinkké
<i>Mutató</i>	kalpagainkul	ökreinkül	anyáinkkul	tevéinkül stb.

Ezenkép felveszik a' birtok-ragos névszók a' második és harmadik személyben is a' viszonyító ragokat.

20) Török birtoki ragozás.

a) Zárhangzó nélküli névszókön.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	kalpag-u-m	kalpag-ü-n	kalpag-i
<i>Több. sz. egy. b.</i>	kalpag-u-müz	kalpag-ü-nüz	kalpaglar-i
<i>Egy. sz. több. b.</i>	kalpaglar-ü-m	kalpaglar-ü-n	kalpaglar-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	kalpaglar-ü-müz	kalpaglar-ü-nüz*)	kalpaglar-i.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	öküz-ü-m	öküz-ü-n	öküz-i
<i>Több. sz. egy. b.</i>	öküz-ü-müz	öküz-ü-nüz	öküzler-i
<i>Egy. sz. több. b.</i>	öküzler-ü-m	öküzler-ü-n	öküzler-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	öküzler-ü-müz	öküzler-ü-nüz	öküzler-i.

b) Zárhangzós névszókön.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	ana-m	ana-n	ana-szi
<i>Több. sz. egy. b.</i>	ana-müz	ana-nüz	analar-i
<i>Egy. sz. több. b.</i>	analar-ü-m	analar-ü-n	analar-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	analar-ü-müz	analar-ü-nüz	analar-i.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	deve-m	deve-n	deve-szi
<i>Több. sz. egy. b.</i>	deve-müz	deve-nüz	develer-i
<i>Egy. sz. több. b.</i>	develer-ü-m	develer-ü-n	develer-i
<i>Több. sz. több. b.</i>	develer-ü-müz	develer-ü-nüz	develer-i.

A' birtokragos névszók szinte magok után veszik fel a' viszonyító ragokat.

<i>Nevető</i>	kalpagum	öküzüm	anam	devem
<i>Birtokos</i>	kalpagumün	öküzümün	anamün	devemün
<i>Tulajdon.</i>	kalpaguma	öküzüme	anama	deveme

*) Az n a' második személyben és a' genitívusban *orrbetü*, mintha benne k vagy g olvadna el.

<i>Tárgyes.</i>	kalpagumi	öküzümi	anami	devemi
<i>Távolító</i>	kalpagumdan	öküzümden	anamdan	devemden stb.

<i>Nevező</i>	kalpagumüz	öküzümüz	anamüz	devenüz
<i>Birtokos</i>	kalpagumüzün	öküzümüzün	anamüzün	devemüzün stb.
<i>Távolító</i>	kalpaglarümdan	öküzlerümden	analarümdan	develerümden.

<i>Nevező</i>	kalpági	öküzi	anaszi	deveszi
<i>Birtokos</i>	kalpágün	öküzün	anaszün	deveszün
<i>Tulajdon.</i>	kalpágina	öküzine	anaszina	deveszine
<i>Tárgyes.</i>	kalpágini	öküzini	anaszini	deveszini.

A' harmadik személyi ragú névszók viszonyító ragok előtt annyiban térnek el a' rendtől, hogy a' tulajdonítóban és a' többi esetben *j* helyett *n*-et vesznek a' ragok' elibe.

Összehasonlítván itt a' magyar és a' török nyelvet, látjuk, hogy amaz a' birtoki ragok előtt nem változtatja a' névszókat; hogy hát az egyes és többes szám' jelleme a' ragok által fejeztetik ki. P. o. kalpag, kalpag-om, kalpag-unk, kalpag-aim, kalpag-aink. Ellenben a' török nyelv a' birtokolt többesben a' névszók' többesét használja, mert a' birtoki rag egyest és többest csak a' birtokló személyre nézve fejez ki. Az az oka, miért hangzik a' harmadik személynek ragja egyenlően, holott a' magyar nyelv mondhatja: ökrük, ökrei, ökrek *öküzleri* helyett.

21) Finn birtoki ragozás.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	kala-ni (hal-am)	kala-s	kala-nsa
<i>Több. sz. egy. b.</i>	kala-ni	kala-s	kala-nsa
<i>Egy. sz. több. b.</i>	kala-mme	kala-nne	kala-nsa
<i>Több. sz. több. b.</i>	kala-mme	kala-nne	kala-nsa.

<i>Egy. sz. egy. b.</i>	leipä-ni(kenyer-em)	leipä-s	leipä-nsä
<i>Több. sz. egy. b.</i>	leipä-ni	leipä-s	leipä-nsä
<i>Egy. sz. több. b.</i>	leipä-mme	leipä-nne	leipä-nsä
<i>Több. sz. több. b.</i>	leipä-mme	leipä-nne	leipä-nsä.

Mint hogy a' finn' nyelvjárások tekintetbe jönek, az egyes szám' birtoki ragjait nyelvjárás szerint is megjegyezzük.

Kala-ni helyett van *kalain* és *kalan*; kalas helyett van *kalasi* és *kalais*; kalansa helyett van *kalansah*, *kalans* és *kalasa* is.

Hasonlóan leipäni helyett *leipäin* és *leipän*; leipäs helyett *leipäsi* és *leipäis*; leipänsä helyett *leipänsäh*, *leipäns* és *leipäsä*.

Észre veszi az olvasó, hogy e' birtoki ragok helyett: halam, halad, hala; halunk, halatok, halok; a' finn csak ezt mondhatja: kalani, kalas, kalansa; 's ezek helyett: halaim, halaid, halai; halaink,

halaitok, halaik, ezt mondja: kalamme, kalanne, kalansa. Itt a' harmadik személy mind a' négy birtokviszonyban egyenlő.

De midőn viszonyító ragokkal egyesülnek a' birtoki ragok, mind a' személynek, mind a' birtoknak egyes és többes jelleme inkább kitűnik. Azonban *a' finn és a' magyar, török nyelvek között fő különbség látszik abban, hogy a' viszonyító ragok nem járulnak itt a' birtoki ragok után, hanem viszontag ezek ragadnak a' viszonyítókhöz.*

Egyes személy, egyes birtok.

<i>Nominat.</i>	kalani	kalas	kalansa
<i>Infinit.</i>	kalajani	kalajas	kalajansa
<i>Genitiv.</i>	kalani	kalas	kalansa
<i>Essivus</i>	kalanani	kalanas	kalanansa
<i>Factit.</i>	kalakseni	kalakses	kalaksensa
<i>Allativus</i>	kalalleni	kalalles	kalallensa
<i>Illativ.</i>	kalaani	kalaas	kalaansa
<i>Ablativ.</i>	kalaltani	kalaltas	kalaltansa
<i>Elativ.</i>	kalastani	kalastas	kalastansa
<i>Adessiv.</i>	kalallani	kalallas	kalallansa
<i>Inessiv.</i>	kalassani	kalassas	kalassansa
<i>Abessiv.</i>	kalantani	kalatas	kalatansa.

Többes személy, egyes birtok.

<i>Nominat.</i>	kalani	kalas	kalansa
<i>Infinit.</i>	kalojani	kalojas	kalojansa
<i>Genitiv.</i>	kaloini	kalois	kaloinsa
<i>Essivus</i>	kaloinani	kaloinas	kaloinansa
<i>Factit.</i>	kaloikseni	kaloikses	kaloiksensa
<i>Allativus</i>	kaloilleni	kaloilles	kaloillensa
<i>Illativ.</i>	kaloihini	kaloihis	kaloihinsa
<i>Ablativ.</i>	kaloiltani	kaloiltas	kaloiltansa
<i>Elativ.</i>	kaloistani	kaloistas	kaloistansa
<i>Adessiv.</i>	kaloillani	kaloillas	kaloillansa
<i>Inessiv.</i>	kaloissani	kaloissas	kaloissansa
<i>Abessiv.</i>	kaloitani	kaloitas	kaloitansa.

Egyes személy, többes birtok.

<i>Nominat.</i>	kalamme	kalanne	kalansa
<i>Infinit.</i>	kalajamme	kalajanne	kalajansa
<i>Genitiv.</i>	kalamme	kalanne	kalansa
<i>Essiv.</i>	kalanamme	kalananne	kalanansa

<i>Factit.</i>	kalaksemme	kalaksenne	kalaksensa
<i>Allativ.</i>	kalallemme	kalalenne	kalallensa
<i>Illativ.</i>	kalaamme	kalaanne	kalaansa
<i>Ablativ.</i>	kalaltamme	kalaltanne	kalaltansa stb.

Többes személy, többes birtok.

<i>Nominat.</i>	kalamme	kalanne	kalansa
<i>Infinit.</i>	kalojamme	kalojanne	kalojansa
<i>Genitiv.</i>	kaloimme	kaloinne	kaloinsa
<i>Essivus</i>	kaloinamme	kaloinanze	kaloinsansa
<i>Factit.</i>	kaloiksemme	kaloiksenne	kaloiksensa
<i>Allativ.</i>	kaloillemme	kaloillenne	kaloillensa
<i>Illativ.</i>	(kaloihimme	kaloihinne	kaloihinsa
	(kaloimme	kaloinne	kaloinsa
<i>Ablativ.</i>	kaloiltamme	kaloiltanne	kaloiltansa
<i>Elativus</i>	kaloistamme	kaloistanne	kaloistansa
<i>Adessiv.</i>	kaloillamme stb.		

Leipä kenyér. Egyes személy, egyes birtok.

<i>Nominat.</i>	leipäni	leipäs	leipänsä
<i>Infinit.</i>	leipäjäni	leipäjäs	leipäjänsä
<i>Genitiv.</i>	leipäni	leipäs	leipänsä
<i>Essivus</i>	leipänäni	leipänäs	leipänänsä
<i>Factitiv.</i>	leiwäkseni	leiwäkses	leiwäksensä
<i>Allativus</i>	leiwälleni	leiwälles	leiwällensä
<i>Illativus</i>	(leipääni	leipääs	leipäänsä
	(leipähäni	leipähäs	leipähänsä
<i>Ablativ.</i>	leiwältäni	leiwältäs	leiwältänsä
<i>Elativ.</i>	leiwästäni	leiwästäs	leiwästänsä
<i>Adessiv.</i>	leiwälläni	leiwälläs	leiwällänsä
<i>Inessiv.</i>	leiwässäni	leiwässäs	leiwässänsä
<i>Abessiv.</i>	leiwätäni	leiwätäs	leiwätänsä.

Többes személy, egyes birtok.

<i>Nominat.</i>	leipäni	leipäs	leipänsä
<i>Infinit.</i>	leipijäni	leipijäs	leipijänsä
<i>Genitiv.</i>	leipiäni	leipiäs	leipiänsä
<i>Essivus</i>	leipinäni	leipinäs	leipinänsä
<i>Factit.</i>	leiwikseni	leiwikses	leiwiksenensä
<i>Allativ.</i>	leiwilleni	leiwilles	leiwillensä
<i>Illativus</i>	(leipihini	leipihis	leipihinsä
	(leipiäni	leipiäs	leipiänsä

<i>Ablativ.</i>	leiwiltäni	leiwiltäs	leiwiltänsä
<i>Elativ.</i>	leiwistäni	leiwistäs	leiwistänsä
<i>Adessiv.</i>	leiwilläni	leiwilläs	leiwillänsä stb.

Egyes személy, többes birtok.

<i>Nominat.</i>	leipämme	leipänne	leipänsä
<i>Infinit.</i>	leipäjämme	leipäjänne	leipäjänsä
<i>Genitiv.</i>	leipämme	leipänne	leipänsä
<i>Essivus</i>	leipänämme	leipänänne	leipänänsä
<i>Factit.</i>	leiwäksemme	leiwäksenne	leiwäkensä
<i>Allativ.</i>	leiwällemme	leiwälennne	leiwälensä
<i>Illativ.</i>	(leipäämme leipähämme)	leipäänne leipähänne	leipäänsä leipähänsä
<i>Ablativ.</i>	leiwältämme	leiwältänne	leiwältänsä
<i>Elativ.</i>	leiwästämme	leiwästänne	leiwästänsä
<i>Adessiv.</i>	leiwällämme	leiwällänne	leiwällänsä
<i>Inessiv.</i>	leiwässämme	leiwässänne	leiwässänsä
<i>Abessiv.</i>	leiwätämme	leiwätänne	leiwätänsä.

Többes személy többes birtok.

<i>Nominat.</i>	leipämme	leipänne	leipänsä
<i>Infinit.</i>	leipijämme	leipijänne	leipijänsä
<i>Genitiv.</i>	leipiimme	leipiinne	leipiänsä
<i>Essiv.</i>	leipinämme	leipinänne	leipinänsä
<i>Factit.</i>	leiwiksemme	leiwiksenne	leiwikensä
<i>Allativ.</i>	leiwillemme	leiwilennne	leiwillensä
<i>Illativ.</i>	(leipihimme leipiimme)	leipihinne leipiinne	leipihinsä leipinsä
<i>Ablativ.</i>	leiwiltämme	leiwiltänne	leiwiltänsä
<i>Elativ.</i>	leiwistämme	leiwistänne	leiwistänsä
<i>Adessiv.</i>	leiwillämme	leiwillänne	leiwillänsä
<i>Iness.</i>	leiwissämme	leiwissänne	leiwissänsä
<i>Abessiv.</i>	leiwitämme	leiwitänne	leiwitänsä.

Látni való, hogy a' finn nyelv, a' többes nominativust kivé-
ve, mely a' birtoki rag' előtt nem fordul elő 's az egyesnek ad
helyet, előbb az eseteket alakítja minden bötüváltozással együtt, 's
azután veszi fel a' birtoki ragokat.

22) Némelly szólásokat hozunk fel, hogy azokkal is meg-
mutassuk a' három nyelv' közös vagy különböző jellemét.

E' szabályt „substantivum cum substantivo rei diversae ge-
nitivo casu jungitur“ így alkalmazza a' magyar nyelv, hogy a' ge-
nitivus viszonyító raggal vagy a' nélkül van, a' nominativus pedig
birtoki ragot vesz fel. Így mondjuk: „atyám' kalapja, és atyámnak

kalapja. "Van-e a' kettő közt különbség? Magyarban mintha egyéb különbséget annál, mit a' hangsúly ad, nem éreznénk már.

A' törökben ha *viszonyító rag nélkül* áll a' genitivusnak lenni kellő eset, az értelem határozatlan, ellenben az határozott. Igy: baba kalpági annyit tesz, mint, valamely atyának kalapja. De babanün kalpági „az atyának kalapja.“ Pasa ogli, egy basának fia, — „pasanün ogli „a' basának fia.“

Érdemes lesz a' magyar nyelvet erre nézve meglesni, vajjon nem tesz-e nála is: ajtó' szélessége annyit, mit németül ‚Thürbreite‘; ez pedig: az ajtónak szélessége ‚die Breite der Thür?‘

Finnben a' genitivus' ragja mindig kitétetik, de a' nominativus birtoki rag nélkül áll. P. o. Jumalan pelko, nem *pelko-nsa*, mintegy: istennek félelem, félelme helyett. Taiwaan ja maan luoja (nem *luojansa*): mennynek és földnek teremtője.

Erre nézve tehát közelebb áll egymáshoz a' magyar és török nyelv, mint áll a' finn azok' valamelyikéhez.

Más nyelvekben az egy tárgyat jelentő névszók viszonyítás nélkül állanak egymás mellett, p. o. Donau-Fluss, vagy der Fluss Donau. Illyenkor mind a' három nyelv' természetéhez képest a' finn birtoki rag nélkül, de mégis a' genitivus' viszonyító ragjával, egy jellemet mutat. Igy: Duna' folyója, törökül: tuna irmag-i, finnül: Tunan wirta. Pest' városa, törökül: peste sehr-i, finnül: Pestin kaupungi.

De magyarban Erdélyország, Magyarország, holott törökül: erdel vilajet-i (Erdélyország), madsar vilajet-i; finnül: Erdelin maa, Hunkarin maa.

Törökben nemcsak a' genitivus, hanem a' tárgyeset is viszonyító rag nélkül áll, midőn az értelem határozatlan. P. o. *avret almak* tesz mintegy „nö-venni“, mint mondjuk fa-vágni, víz-meríteni; ellenben *avreti almak*, teszen „a' nőt venni.“

III. Önálló névszó-viszonyítók.

23) Az *önálló névszó-viszonyítók*, mellyek az indogerman nyelvekben mint *elüljáró szók* (praepositiones) ismeretesek, a' magyar, finn és török nyelvben nemcsak fajjelentők a' viszonyító ragokkal együtt, hanem ezen nyelveknek olly dús tulajdona is, hogy az előadást szinte nem tudja hol kezdje 's hol végezze. Mert ezen nyelvek' folytonosan teremtő szelleme, mi legalább a' magyar és finn nyelvről állítható, igen sok névszót, melly viszonyt jelent, használ névszó-viszonyítónak.

A' magyar nyelv' önálló névszó-viszonyítói.

24) A' magyar nyelv' önálló névszó-viszonyítói vagy *csupasz*, vagy *ragos névszók* után járnak.

A) A' csupasz névszók után járók vagy változók vagy nem-változók.

A' változók töszavai ezek:

al, bel, el, fel, föl, kör, köz, meg, mell. Ezek közül mint főnevek, leginkább birtoki raggal, előfordulnak: *al*, alja; *bel*, belje; *föl*, följe; *köz*, köze; — *kör* és *mell* tiszta önálló szók még, melyek birtoki rag nélkül is divatosak. Az *el* és *meg* gyökszók így csupáson nem élnek többé szokásban. Vajjon a' *fel* és *föl* egy szó-e, a' magyar nyelvből nehéz megtudni.

Ez elősorolt gyökszók, midőn viszonyítók gyanánt használja a' nyelv, saját ragokkal jönnek elő, így:

A' kérdésre		<i>hol?</i>	<i>hová?</i>	<i>honnan?</i>
<i>al</i> -ből	lesz	<i>al</i> -att,	<i>al</i> -á,	<i>al</i> -ól.
<i>bel</i> -ből	—	benn (belett),	<i>bel</i> -é,	<i>bel</i> -öl.
<i>el</i> -ből	—	<i>el</i> -ött,	<i>el</i> -é,	<i>el</i> -öl.
<i>fel</i> -ből	—	<i>fel</i> -ett,	<i>fel</i> -é,	<i>fel</i> -öl.
<i>föl</i> -ből	—	<i>föl</i> -ött,	<i>föl</i> -é,	<i>föl</i> -öl.
<i>kör</i> -ből	—	{ <i>kör</i> -ött, <i>kör</i> -ül,	<i>kör</i> -é,	{ <i>kör</i> -öl. <i>kör</i> -ül.
<i>köz</i> -ből	—	<i>köz</i> -ött,	<i>köz</i> -é,	<i>köz</i> -öl.
<i>meg</i> -ből	—	<i>meg</i> -ett,	<i>meg</i> -é,	<i>meg</i> -öl.
<i>mell</i> -ből	—	<i>mell</i> -ett,	<i>mell</i> -é,	<i>mell</i> -öl.

Az *el'* gyökszava *elő'* képeben használatos, innen *előtt*, nem *előtt*. Meglátszik ez *előlső* szóban is (mint *utolsó* *utóból* lett), mely helyett ma *első* divatozik.

Ezen viszonyítók' ragjai nem csak azért nevezetesek, mint-hogy a' többi viszonyító ragoktól különböznek, 's különösen a' *hová* és *honnan* kérdésre felelők a finn *illativus'* és *ablativus'* ragaihoz hasonlítanak, hanem *leginkább azért is, mert úgy mint a' finn viszonyító ragok, ők is a' birtoki ragokat magok után veszik fel.* Innen:

{	<i>alattam,</i>	<i>alattad,</i>	<i>alatta,</i>	<i>alattunk,</i>	<i>alattatok,</i>	<i>alattok.</i>
	<i>alám,</i>	<i>alád,</i>	<i>alája,</i>	<i>alánk,</i>	<i>alátok,</i>	<i>alájok.</i>
	<i>alólam,</i>	<i>alólad,</i>	<i>alóla,</i>	<i>alólunk,</i>	<i>alólatok,</i>	<i>alólok.</i>

{	<i>előttem,</i>	<i>előtted,</i>	<i>előtte,</i>	<i>előttünk,</i>	<i>előttetek,</i>	<i>előttök.</i>
	<i>elém,</i>	<i>eléed,</i>	<i>eléje,</i>	<i>elénk,</i>	<i>elétek,</i>	<i>eléjök.</i>
	<i>előlelem,</i>	<i>előleed,</i>	<i>előle,</i>	<i>előlünk,</i>	<i>előletek,</i>	<i>előlök.</i>

{	<i>felettem,</i>	<i>feletted,</i>	<i>felette,</i>	<i>felettünk,</i>	<i>felettetek,</i>	<i>felettök.</i>
	<i>felém,</i>	<i>feléed,</i>	<i>feléje,</i>	<i>felénk,</i>	<i>feléletek,</i>	<i>feléjök.</i>
	<i>felőlelem,</i>	<i>felőleed,</i>	<i>felőle,</i>	<i>felőlünk,</i>	<i>felőletek,</i>	<i>felőlök.</i>

stb.

S minthogy a' *tt* rag általában *hely-rag*, azért nem csak ezen viszonyító, hanem minden más névszóhoz is járúl, melly helyet jelent. Azért mondjuk *Győrött, helyett, váratt, itt, ott* (ez-*tt*, az-*tt*); de mondjuk *miatt, végett iránt* stb. is, 's a' hola' birtoki ragot felvehetik, azt magok után veszik; így: *helytettem, helytetted, helyette; végettünk, végettetök, végettök; irántam* stb.

A' nem-változó névszó-viszonyítók-

Ezek vagy:

tiszta *főnevek*, mint: *kor, kép*, mellyek mint ilyenek a' rendes viszonyító ragokat veszik fel, 's a' birtoki ragokat ezek' eleibé teszik.

Vagy *ragozott főnevek*, mint *helyett, iránt, miatt, szerint, után, végett*. Ezek felveszik a' birtoki ragokat, hogy úgy mondjam, finnesen.

Vagy *igeszókból lettek*, mint: *mulva, olta*. A *mulva* viszonyítónak gyöke *mülni* igeszó; az *olta* viszonyítóét a' finn nyelv által megtaláljuk a' *lenni* (finnül *olla*) igében, melynek múltja finben *oltua* (volta). A' közszokás a' *volt*-ban is elhallgatja az *l* betűt; de ha helyesen írjuk abban, úgy kell azt *olta* szóban is írni, nem pedig *óta*.

'S minthogy a *mulva* et *olta* (oltua, oltva) igének adverbialis multjai, azért nem járulhatnak hozzájuk birtoki ragok.—A nem-változó névviszonyítók még:

Összetettek, mint *nélkül*; vagy

bizonytalan eredetűek, mint: *által, ellen, gyanánt*. *Által és ellen* felveszik a' birtoki ragokat.

B) Ragos névszók után járók.

Ezek -*n* ragot veszik fel a' névszónál, mely után tétetnek, 's következők: *alul, át, belül, felül, fölül, innen, keresztül, kívül, túl*. P. o. Pesten alul, Dunán át, azon kívül, azon túl stb.

A' finnyelv' önálló névszó-viszonyító i.

25) A' változók' tö- vagy gyökszavai, mellyek mind szokásban levő főnevek, 's mellyek mellé a genitivus' ragját 's a' magyar jelentést mindjárt kiteszszük, ezek:

<i>ali,</i>	gen.	alen,	magyarúl	<i>al, alja.</i>
<i>esi,</i>	—	eden,	—	<i>el, elő, eleje.</i>
<i>jälki,</i>	—	jäljen, jälen	—	<i>jel, nyom, út, után.</i>
<i>keski,</i>	—	kesken	—	<i>köz, köze.</i>

<i>luo,</i>	gen.	<i>luon,</i>	magyarul	mellett való.
<i>pää,</i>	—	<i>pään,</i>	—	<i>fej, fel.</i>
<i>seka,</i>	—	<i>sean,</i>	—	vegyült valami.
<i>sisä,</i>	—	<i>sisän,</i>	—	bensőség, belség.
<i>taka,</i>	—	<i>taan,</i>	—	<i>megett</i> való.
<i>tykö,</i>	—	<i>tywön,</i>	—	mellett való.
<i>ympäri,</i>	—	<i>ympäriin,</i>	—	körül való.
<i>waihet,</i>	—	<i>waiheen,</i>	—	közepett való.
<i>wäli,</i>	—	<i>wälin,</i>	—	közepett való.

Ez elősorolt gyökszók, midön a' nyelv viszonyítók gyanánt használja, így állanak :

a' kérdésre	<i>hol?</i>	<i>hová?</i>	<i>honnan?</i>	<i>jelentés.</i>
<i>ali</i> -ből	alla,	allen,	alta,	alatt, stb.
<i>esi</i> -ből	(edellä, edessä,	edellen, eteen,	edeltä, edestä.)	előtt, —
<i>jälki</i> -ből	jälellä,	jälkeen,	jälellä,	után, —
<i>keski</i> -ből	keskellä,	keskeen,	keskellä,	között, —
<i>luon</i> -ból	luonna,	luoksi,	luonta,	mellett, —
<i>pää</i> -ből	päällä,	päällen,	päältä,	felett, —
<i>seka</i> -ból	seassa,	sekaan,	seasta,	között, —
<i>sisä</i> -ből	sisässä,	sisään,	sisästä,	benne való.
<i>taka</i> -ból	takana,	taakse,	takaa,	megett, stb.
<i>tykö</i> -ből	tykönä,	tykö,	tyköä,	mellett, —
<i>ympäri</i> -ből	ympäriillä,	ympäriin,	ympäriiltä,	körül, —
<i>waihet</i> -ből	waiheella,	waiheellen,	waiheelta,	között. —
<i>wäli</i> -ből	wäliillä,	wäliin,	wäliiltä.	

26) Ha ezen viszonyítók' ragjait nézzük, közöttök és a' magyar viszonyítókéi között mindjárt az a' különbség tűnik fel, hogy a' finn viszonyítók' ragjai rendes névszói ragok. *Hol* kérdésre felelnek vagy *adessivussal*, mint: *alla* (alella), *edellä*, *jälellä*, *keskellä*, *päällä*, *ympäriillä*, *waihella*, *wäliillä*; vagy *inessivussal*, mint: *edessä*, *seassa*, *sisässä*; vagy *essivussal*, mint: *luonna*, *takana*, *tykönä*. Tudjuk, e' három eset megfelelel magyarban a' *nál*, *val*, *ban*, és *-n* ragoknak, mellyek a mi nyelvünkben *hol* kérdésre állanak. P. o. az *adessivussal* egyeznek: *helylyel*, *közszel* (helylyel közszel, annyi, mint *itt ott*), *szélylyel* vagy *széllal*, *reggel* hajdan *holval*, *éjjel*, *nappal*, mellyek az időnek holságát fejezik ki. Az *inessivussal* egyeznek, jóllehet ezek is inkább időre vonatkoznak: *napon*, *azon* vagyunk, *nyáron*, *t'len* stb.

Hová kérdésre felelnek a' finnek allativussal, mint: *allen*, *edellen*, *päällen*, *waiheellen*, melly rag megegyez a' magyar *nak*-(megegyek falunak) vagy *hoz*-zal; vagy felelnek illativussal, melly a' magyar *ba*-val egyez, mint: *eteen*, *jälkeen*, *keskeen*, *sekaan*, *sisään*, *tykö* (*tyköän*) *wäliin*; vagy factitivussal is mint *luokse*, *taakse*,

mint magyarban is a' *minek* kérdés a' factitivum jelentésébe mozgást vegyít.

Honnan kérdésre felelnek ablativussal, mely a' magyar *tól*, mint : alta (alelta), edeltä, jäleltä, keskeltä, luonta (luonolta), päältä ympärliltä, waiheelta, wäliltä; vagy elativussal, mely a' magyar *bó* (s *ról*), mint : edestä, seasta, sisästä. *Takaa* és *tyköä* nem ismerse-nek meg.

Ezekből látjuk, hogy különös viszonyításban állanak egymáshoz : az adessivus, allativus, ablativus; továbbá az inessivus, illativus, elativus; végre az essivus, factitivus, 's — a' megfelelőt nem tudom megnevezni. Innen

edellä,	edellen,	edältä,	és
edessä,	etcen,	edestä.	
luonna,	luoksi,	luonta.	
takana,	taaksi,	takaa.	
tykönä,	tykö,	tyköä.	

27) Ezen finn és magyar viszonyító közt azonosak : *ali* al, *esi* elő, *keski* köz, *pää* fel, és *tykö*.

Pää, pään fej, fő, hajdan (tatrosi másolat) fe, nemcsak *föt*, *fejet* jelent, hanem valaminek *seljät* is, — a' midőn viszonyító jelentéssel bír, *päällä* felett, *päälle*, vagy *päällen*, *päälle* felé, *päättä* felől. Magyarban még *föl*, fölött, fölé, fölöl, és *fél* p. o. ilyen olyan féle, szó van; ezek vajjon egy gyökből vannak-e?

Fel, felett, felé, fölöl egyeznek azon finn viszonyítókkal, melyek *pää* gyökből erednek. Innen *minnä päin* énfelém (engem felé), *ale-päin* alá-felé, le-felé, *esi-pää* elő-fél, előlső.

De finben az *ali* szónak ellenese *yli* is, mely a' *föl* szóval egyez; honnan *ylen* fölötte, nagyon, *ylen-kova* fölötte, nagyon kova, kemény, *nousta yles* vagy *ylös* fölkelt, mint János ev. XXI. része (Tatrosi másolat) „mikor felkölt volna *halottaiból*,” mi a' finn fordításban i. h. 14. versében így adatik : sitte kuin hän oli nosnut *ylös kuolleista*,” hol ez : *halottaiból* felkölt, nosnut *ylös kuolleista* még a' különöségben is azonos.

Yli sokszor *pää* helyett 's viszontag használtatik, p. o. *pidä waatteet ylläsi* vagy *päälläsi* tartsd magadon a' ruhát, mintegy t. a' ruhát fölötted, vagy feletted. Mégis a' *pää* szó inkább versus, felé, 's *yli* inkább supra, fölé jelentéssel bír. *Meni päitse kotiin* mene hon felé = haza felé, — és *meni ylitse meren* mene tenger fölött = átment a' tengeren.

Már ezekből látjuk, hogy magyarban a' *fel*, *fej*, *fő* szó mind *felé*, mind *föle* való jelentéssel bír, a' finn *pää* és *yli* helyett levén.

De mondjuk még : *oltyan féle* stb. *Fél* gyökszónak megfelel a finn *puoli*, mely tesz felet, valaminek felét; 's azonkívül még mind azt, mit a' magyar *fél*, p. o. italféle, juoman puoli (juon=ivom, uom); *mies-puoli* férfi féle; *waimo-puoli* asszony féle; *silmä-puoli* félszemü, *jalka-puoli* féllábu, *käsi-puoli* félkezü; *sieltä puolen* a'

felől, *khaden puolin* két felől; mert *puoli* tesz részt, pártot, tájékat is. Tehát *valami felől* jönni, itt a' gyök *fél*; 's valami *felől* beszélni, itt a' gyök *fej*, *fel*, *föl* lehet.

A' finn *pää*, *ylä*, *pouli* határozottabban fejezik ki azt, mit a' magyar *fel*, *fél*, *fej* akar jelenteni.

A' finn *ali* azonos a' magyar *al*, *alja* viszonyítóval. Némelly származékait annak is említem: *alenen* alázodom, alább megyek p. o. *kuu alenee* a' hold alászáll; *alehdun* hirtelen és keveset szállok alá; *alennan*, *alenta*, alázom; — *alo* ülőhely, az ember alja; *alus* alj, alap; *alusta* alattvalóság; *alainen* alattvaló, p. o. *pää alainen* fejalj stb.

Esi megfelel a' magyar *el*, *elő* viszonyítóknak. A' finn gyök kétféle viszonyítókat ereszt:

edellä,	edellen,	edältä,	előtt stb.
és edessä,	eteen,	edestä.	

Magyarban ez utóbbik megfelelője az *elő*, melly ragosan így fordul *elő*: *előmben*, *elődben* stb. és *elémbe*, *elébe*.

Keski annyi, mint a' magyar *köz*. De itt itt is a' magyar viszonyító *köz* helyét tölti be a' *keski*, *waihet* és *wäli* viszonyítóknak; annál fogva kevesebb határozott, mint ezek.

Tykö megvan-e a' magyar nyelvben? Valamint a' *mell* szóból lett mellett stb. úgy *tykö* is alkalmasint mellet, oldalt jelent. 'S nem kis meglepetéssel olvastam a' Tatrosi másolat' 25. lapján (Magyar Nyelvelmékek III. köt.) Máté evang. V. részében: „De ha ki csapand tégedet jog *tügödre*, tartsad annak a' másikat es;“ — mit *Károli Gáspár* így fordított (Máté ev. V. 39.) „Hanem a ki téged jobb felől arczúl ütend, fordítsad a' másik orczádat is. Sőt még a' finn mai fordításban is másképen van így: *waan joka sinua lyö oikialle poskelle, nün käännä myös hänelle toinen, mi szó szerint ezt teszi: hanem ki téged lö (üt) jobb posgára (pofára), hát fordítsad is neki másikat. Látjuk, hogy *tügö* szó megvolt nálunk. Kell-e *tügö* vagy *tügönek* olvasni, az írásból nem tudni, egyre is menne ki a' kemény vagy lágy g.*

Sisä, *sisän* az, mi a' magyar *bel*. *Bel* és *fel* annyiban egyeznek, hogy *fel* és *fej*, *fe*, meg *bel* és *be* vagy *ben* egymáshoz viszonylanak. Valamint ebből lett a' *ban*, *ba* rag, úgy lett a' *sisä*-ből *ssä* inessivus. Különös azonban, hogy ezt a' magyar nyelvtan a' viszonyítók közt *elő* nem hozza így:

belett,	belé,	belől.
---------	-------	--------

Mert *belém*, *beléd*, *beléje*, *belénk* stb; *belőlem*, *belőled*, *belőle*, *belőlünk* stb. országos divatnak; *belett* helyett pedig van *benn*, *miből*: *bennem*, *benned*, *benne*, *bennünk* stb.

A' *bel* pedig és *bél* egyek, honnan: az *ember bele*, *gyertyabél* stb. A' *sisä*-ből is származik *sisällys* szó szerint *béllés* = *bél* stb.

28) A finn viszonyítók a' birtoki ragokat úgy veszik fel, mint a' többi névszók, így például:

{	allani, allas, allansa ;	allamme, allanne, allansa.
	alleni, alles, allensa ;	allemme, allenne, allensa.
	altani, altas, altansa ;	altamme, altanne, altansa.

luonnani, luonnas, luonnansa ; luonnamme, luonnanne, luonnansa.
 luokseni, luokses, luoksensa ; luoksemme, luoksenne, luoksensa.
 luontani, luontas, luontansa ; luontamme, luontanne, luontansa.

Ezek mind genitivus, azaz -n ragos névszók után állanak, p. o. Minä olen isän tykönä, én vagyok atyá-(nak) mellett. Minä tulen isän kyköä, én jövök atyá-(nak) mellől. Minä menen isän tykö, én megyek (menek) atyának mellé(je).

29) A' nem-változó viszonyítók származnak részint az elszámlált viszonyítóktól, részint más névszóktól. Az elsők ezek: *alaítse, editse, keskitse, päütise, taatse*, ali, ede, keski, pää, takatól, 's jelentenek *alul, elül közepül, felül, hátul*. Az utóbbiak erednek leginkább következőktől:

<i>läpi, läwin</i> lyuk,	ebből lesz	<i>läwitse</i> keresztül.
<i>ohi, ohen</i> , oldal, szél,	— —	<i>ohitse</i> mellül.
<i>poiki, poiken</i> ketté vált,	— —	<i>poikitse</i> keresztül, ketté váltúl.
<i>siivu, siivun</i> oldal	— —	<i>siivutse</i> mellül.
<i>ylä, ylen</i> föl	— —	<i>ylitse</i> felül, felső.
<i>kansa, kansan</i> nép	— —	<i>kansa-vel</i> .
<i>kausi, kauden</i> , összetételben, mint <i>päivä-kausi</i> naptság,	— —	<i>kautta</i> által.
<i>kerä, keran</i> társaság,	— —	<i>keralla-vel</i> , egyetemben.
<i>perä, än</i> fenék, alj,	— —	<i>perästä, perään</i> , szerint, után.
<i>puoli, puolen</i> fél,	— —	<i>puolesta</i> , miatt.
<i>suhdet, suhteen</i> mérték	— —	<i>suhteen</i> , nézvést.
<i>tähdet, tahteen</i> , eltett valami,	— —	<i>tähden és tahteen</i> , miatt.
<i>wasta, watan</i> ellen való,	— —	<i>wastaan</i> , ellen.

Ezek mind felveszik a' birtokragokat, így p. o.

alaitseni.	alaitses,	alaitsens,	{	alaitsensa.
alaitsemme,	alaitsenne,	alaitsens,		
kauttani,	kauttas,	kauttans,	{	kauttansa.
kauttamme,	kauttanne,	kauttans,		

De még evvel nincs a finn viszonyítók' sora kimerítve ; csak nem folytatjuk többé. Béfejezzük ezzel, hogy a' finn névszó-viszonyítók nem használatnak az igezők értelmének meghatározásában, mint némelly magyar névszó-viszonyító, mi által ezek a' nyelv' legnyomósabb része gyanánt tűnnek elő. Az igezők mellett szere-

pelnek: *le* (al) *be*, *belé*, *el*, *fel*, *meg* és *ki* (kül). P. o. *lemenni*, *be-*
menni, *belémenni*, *elmenni*, *felmenni*, *meghalni*, *kimenni*.

A' török névszó-viszonyítók.

30) Ezen viszonyítók részint olyanok, mellyek a' birtoki ra-
gokat felveszik; részint olyanok, mellyek azt nem teszik, hanem
inkább magok állanak a' birtoki névmásokhoz; részint olyanok,
mellyek ragos nevek után állanak. Az elsők tiszta főnevek, a' má-
sodak nem használatnak mint főnevek; a' harmadak még ke-
vesbbé azok.

A' viszonyító főnevek következők:

Alt, megfelel a' magyar *al* és finn *ali*-nek, 's jelent *alattle-*
*vőség*et. A' birtoki ragokkal lesz: *altüm*, *altün*, *alti*, *altümüz*, *al-*
tünüz, *altlari* *alattlevőség*em, *alattlevőség*ed stb, nem *alattam*, *alat-*
tad stb, minek okát alább.

Üszt, megfelel a' magyar *fel*, és a' finn *pää*-nek. *Üszt disleri*
felső fogak, mint *alt disleri*, *alsó* fogak. A' birtoki ragokkal: *üsz-*
tüm, *üszlün*, *üszti*, *üsztümüz*, *üsztünüz*, *üsztleri*, *fenlevőség*em stb.

Üzer megfelel a' magyar *föl* és a' finn *yli*-nek. *De ra* vagy *ellen*
jelentésben megegyez a' finn *päällä* viszonyítóval, p. o. *araszlan*
iki öküzün *üzerine* *geldi*, *oroszlán két ökör ellen* *ment*, *támadt*,
mintegy két ökörnek föléje kelt. A' birtoki ragokkal: *üzerüm*, *üze-*
rün, *üzeri*, *üzerümüz*, *üzerünüz*, *üzerleri*.

Ön megfelel a' magyar *elő* és finn *esi* *eden*-nek. *Ön kapu* *elő-*
kapu; *ön disleri* *előfogak*. Ragosan: *önüm*, *önün*, *öni*; *önümüz*,
önünüz, *önleri*.

Ard meg(ett), *hát*, finn. *taka*. *Ard kapu* *hátulsó kapu*; *ard-*
den *háttól*. Ragosan: *ardüm*, *ardün*, *ardi*; *ardümüz*, *ardünüz*,
ardleri.

Ara }
Orta } köz, finnül *keski*, *wäli* és *waihet*.

Ara *inkább közbülség*; *orta* *közép*, *de* *azután közösség* is. Így
orta jer *középhely*; *ortak* *társ*; *ortalik* *társaság*, *közösség*; *de or-*
talik *község*, *közönség*. Ragosan: *aram*, *aran*, *arasz*; *aramüz*, *ara-*
nüz, *aralari*; *ortam*, *ortan*, *ortaszi*, *ortamüz*, *ortanüz*, *ortalari*.

Csevre *kör ympari*. *Csep csevre* *köröskörül*; *csevreje almak*
körülvenni; *igeszó*: *csevremek* *keríteni* — *csavar* *magyar szó*.
Ragosan *csevrem*, *csevren*, *csevreszi*, *csevremüz*, *csevrenüz*, *csev-*
releri.

Ics *bel*, *sisä*. Valamint *magyarban bél*, *finnben sisällys*, *úgy*
törökben ics az. Ragosan *icsim* *belem* és *belsöm*, és *bennem*, *icsin*,
icsi, *icsümüz*, *icsünüz*, *icsleri*. *De* *viszonyítóképen icsér* *használ-*
tatik, *melly ugyanazt jelenti*; *icserüm*, *icserün* stb.

Karsü *ellen*, *wastaan*, *kohtaan*. *Karsüm*, *karsün*, *karsüsü*, *kar-*

sümüz, karsünüz, karsürelü. Alig ha nincs ez a' magyar szólásban : keresztül kasul (karsul) ?

Kat, jan oldal, mell, finn. tykö és luo. Ragosan : katüm, janüm, katün, janün, kati, jani ; katümüz, janümüz, katünüz, janünüz, katlari, janlari.

31) Visznyitói használatukban ezen török szók különböznek mind a' magyar, mind a' finn visznyítóktól. A' magyar sajátképen ragozván azokat, a' kérdésre : hol, hová, honnan ? így használja : *alatt, alá, alól*. A finn nem ragozza sajátképen, hanem az allativus, illativus és ablativus ragaival beervén, a' hol, hová, honnan ? kérdésre így használja : *alla, allen, alta* stb. Mind azt a' török nem teheti.

A' török visznyítók merő főnevek, 's jelentéseik, mint önálló szókéi megmaradnak ; innen : *alt, üszt, icser* stb. jelent : alattlevőség, fentlevőség, benség. Azért a' nyelv a' nevezett kérdésekre nem változtatja meg, 's nem adja ezután a' birtoki ragokat, hanem úgy használja, mintha magyarban mondhatnók : *fel-em, al-am, köz-öm* stb ; 's e' kérdésre *hol?* felelhetnők : *felemben, alamban, közömben, hová?* felelhetnénk : *felemben, alamba, közömben, honnan?* felelhetnők : *felemből, alamból vagy felemtől, alamtól* stb. *alattam, alám, alólam* stb. helyett. E' szerint

	<i>hol,</i>	<i>hová,</i>	<i>honnan</i> kérdésre felel
a' török	<i>altümde,</i>	<i>altüme,</i>	<i>altümnden.</i>
	<i>alattam,</i>	<i>alám,</i>	<i>alólam.</i>
	<i>üsztüme,</i>	<i>üsztüme,</i>	<i>üsztümden.</i>
	<i>felettem,</i>	<i>felém,</i>	<i>felőlem.</i>
	<i>üzeründe,</i>	<i>üzerüne,</i>	<i>üzeründen.</i>
	<i>fölötted,</i>	<i>föléd,</i>	<i>fölöled.</i>
	<i>icseründe,</i>	<i>icserüne,</i>	<i>icseründen.</i>
	<i>benned,</i>	<i>beléd,</i>	<i>belöled.</i>
	<i>öninde,</i>	<i>önije,</i>	<i>öninden.</i>
	<i>előtte,</i>	<i>elője,</i>	<i>előle.</i>
	<i>ardümüzde,</i>	<i>ardümüze,</i>	<i>ardümüzden.</i>
	<i>megettünk,</i>	<i>megéjük,</i>	<i>megölük.</i>
	<i>csevrenüzde,</i>	<i>csevrenüze,</i>	<i>csevrenüzden.</i>
	<i>köröttetek,</i>	<i>körétek,</i>	<i>köröltök.</i>
	<i>aralarinda,</i>	<i>aralarina,</i>	<i>aralarindan.</i>
	<i>közöttök,</i>	<i>közéjük,</i>	<i>közölök stb.</i>

A' főnév már, melly után e' visznyítók állanak, vagy nevezőben, vagy genitivusban fordul elő, a' szerint, hogy határozott vagy határozatlan jelentésű az.

Az ebbeli visznyítókhoz tartoznak még több névszók is, minthogy általában külvizonyt jelentő minden főnév le het ezen nyelvekben visznyító. Így *egn* rajt, *enimde*, vagy *ennimd e* rajtam *Dib* vagy tatárul *tüb* alul, p. o. *dagün dibinde* hegynek alatt, *hegy* tövében stb.

32) Ollyan viszonyítók, mellyek ragozatlan névszók után állanak, de a' személyi névmásokat birtoki raggal veszik magok elébe :

Ile magyarul *-vel*, finnül *kansa*. P. o. kalem ile jazar, tol-lal ír; aga ile, az ur-ral; agaszi ile, az urá-val; benüm ile én velem, szenün ile te veled, bizüm ile velünk, szizün ile veletek, anlarün ile velek, de anlar ile is; mintha mondanók *velem* helyett: enyem-vel, *veled* helyett: tied-vel. Egyébiránt *bile*, melly ugyanaz, mi *ile*, birtoki raggal is előfordul, egészen magyarosan, mint *bilem* velem, *bilen* veled, *bileszi* vele, p. o. *alla bilendse* isten veled, melly szólásban a' *dse* képző kicsinyítő, mint mi mondjuk: magácska (mintegy: isten veledecske, vagy veledke).

Ile még kötszó gyanánt is áll, p. o. arszlan ile öküzlér, orozlán és ökrök.

Icsün ért, miatt, végett. P. o. aga icsün az urért, az ur miatt. Benüm icsün érettem, szenün icsüm éretted, anün icsüm érette.

Gibi magyarul kép. P. o. er gibi férfi kép, benüm gibi, úgy mint én stb. Szen gittügün gibi, szó szerint: te elmentéd-kép, azaz: mihelytt elmentél.

Ezekhez tartoznak még *üzre*, *icsre*, mellyek az *üzer* fel és *icser* bel viszonyítóktól erednek, 's hasonló jelentéssel bírnak. P. o. Türkese szójlemek *üzre*, szó szerint: törökül szólni (beszélni) felől, azaz: törökül beszélés felől. Bas *üzre* fejem felől, azaz: szivesen; atlar icsre lovak közt. Tartozik ide *asüri* tul stb. is. P. o. deniz asüri tengeren tul, vagy tengeren által; dag asüri hegyen túl.

33) Ollyanok, mellyek ragos névszók után állanak, 's hasonlitanak illyenekhez, mint: atyára *nézve*, anyához *képest*, kezdetül *fogva* stb.

a) Tulajdonító után állanak:

dek és *degin* -ig raggal egyértelmü. P. o. budu-ne degin, Budáig;

göre, annyit jelent, mint *nézve*, szerint, mert gőz szem, görmek nézni, látni; ebből lett *göre*. P. o. ana göre, a' szerint; didügüne göre, mondottad szerint;

dogru egyenest, felé; p. o. sehre dogru, egyenest a' város felé;

karsü ellen; p. o. kalaja karsü, vár' ellenében. Mint láttuk, az önálló viszonyító is.

jakin közel; sehre jakin, városhoz közel. Karsü-t kivéve, azok nem vesznek fel ragokat.

b) Távolító után állanak:

Ötürü miatt, ért, p. o. szenden ötürü, temiattad.

Jana felé, szerint. Scherden jana, a' város felé; benden jana enmiattam.

Szonra után *szon* = vég, p. o. benden *szonra*, utánam. Hasonlóképen: *ilerü* elő(tt), *öndin* elő(bb), *jokari* felül, *asaga* alul, így viszonyítanak, mint: szenden *ilerü*, náladnál elébb, *szenden öndin*, náladnál elébb, szenden *jokari* magasabb mint te; szenden *asaga* alább mint te.

Öte túl, *berü* innen; tunadan öte, tunadan *berü*, Dunán túl, Dunán innen.

Özge kívül, mint: andan özge, rajta kívül.

Tasra és *dicsari*, kívül.

34) Anyagra nézve összehasonlítván a' magyar, finn és török nyelvek' viszonyítót, mindjárt észre veszszük, hogy némelyek nagyon egyeznek.

Al, finnül *ali*, törökül *alt*, melly tatárul *aszt*, az *l sz*-re menvén által.

El, elő finn. *esi*, *eden*, török. *ön*. Ebben az *l* átváltozik *sz*-re, *d*-re és *n*-re. Azért találunk az igéknél is a' második egyes személyben hol *l*, hol *sz*, hol *d* bötüt, mint *tudatol*, *tudatsz*, *tudatod*. 'S a' birtokos ragokban magyarul *d*, finnül *sz*, törökül *n*, mint: *halad*, finnül *kalas (sz)*, *anyád*, törökül *anan*.

De az *el*, *elő*-vel egyez a' török *ilerü* is, mellynek gyöke *il*, szintűgy mint *icserü*, *üzerü* gyöke *ics* és *üz*.

Fel, föl, finnül *päällä* (pää gyökből) és *yli*; hol egyfelől az *f* átmegy *p*-re, másfelől ellágyulván veszni látszik. Törökül *üstt*, hol az *l* szinte *sz*-re változott, mint *alt* helyett tatárul *aszt* és *üzer* (üz); 's hol elül az *f* szintűgy elveszett, mint a' finn *yli*-ben, melly e' szerint közelebb áll a' török *üstt*, *üz*-höz, mint a' magyar *fel* vagy *föl*.

Bel, finnül *sisä*, törökül *ics*, *icser*, A' *ssa*, *ssä* finn ragban összehuzva találjuk a' *sisä* gyököt, mint a' *ba*, *be* ragban elveszett az *l* a' *bel*-ből; továbbá *ics*ben a' hangzó az *ss* = *cs* előtt áll. Hogy pedig *ss*, vagy magyarul *sz*, törökben *cs*-re változik, mutatják *csok* = sok, *ics(er)üm* = izsom stb. szók.

Csevre kör, tatárul *csaura*, melly már igen közel áll a' magyar *csavar* szóhoz.

Kép törökül *gibi*; és *tö* törökül *tib* vagy *tüb*, finnül *tiwi*.

Vel, finnül *lla*, *llä*, törökül *ile* vagy *bile*, tatárul *bilan*.

A' török *teg*, *tegin* hasonlít a' magyar *-ig* raghoz, melly finnben *asti* viszonyító, 's ez genitivus után áll, p. o. *loppuun asti* vég-ig.

Végre a' magyar *-n* rag származhatik hasonló önálló szótól, mint a' török *egn*, melly rajta-levőséget jelent.

Jegyzet. Mind a' finn, mind a' török viszonyítók nem járulnak az igeszók mellé, azok' értelmének meghatározásában.

Mellékszók.

35) A' magyar mellékszók fokoztatnak *bb* képzővel. Így : *nagy, nagy(o)bb, legnagyobb.*

Finnben a' második fok *mpi* képzőt vesz fel, melyet a' harmadik fok elveszít. Így : *wapaa* szabad, *wapaampi* szabadabb, *wapain* legszabadabb ; *tiures* sűrű, *tiurempi* sűrűbb, *tiurein* legsűrűbb.

Törökben a' második fok lesz *rak, rek* képző által, mint *alcsak* alacsony, *alcsakrak* alacsonyabb. Harmadik fok nincsen.

De minthogy finnben a' harmadik fok külön képző által nem lesz, magyarban is csak a' *leg'* előtételével képeztetik, alkalmasint sehol sem volt eredetileg harmadik fok, mit a' magyar régi nyelvemlékek is bizonyítanak. Törökben is *en* szócska, mely az első fok' elibe tétetvén, a' magyar *leg'* helyét és hatását betölti, mint : *en alcsak* legalacsonyabb, mint mondjuk : *legfelül*, stb.

A' finn *mpi* képző teljesen azonos a' magyar *bb* képzővel. Az *n* lesz ugyan a' töszó' ragozásából, minthogy a' genitivushoz járul a' második fok' képzője, mint *wapaa*, gen. *wapaan*, második fok *wapaampi*, *tiures*, *tiureen*, *tiurempi*: azért mégis *b* a' jellem mind a' két nyelvben. A' török, idomra elüt, de használatra nézve közelebb áll a' magyarhoz a' finnél.

Tudniillik, valamint a' magyar nyelv minden változás nélkül teszi a' melléknevet a' főnév' elébe : azonként teszi azt a' török nyelv is. P. o. szép asszony, szép asszonynak, szép asszonyoktól stb. szinte így mondja a' török : *güzel avret*, *güzel avrete*, *güzel avretlerden*. Kis és nagy oroszlanok, kücsük ve büjük *arszlanlar*, nem pedig : *kisek* és *nagyok* oroszlanok, *kücsükler* ve *büjükler* *arszlanlar*.

Ellenben a' finn a' melléknevet úgy ragozza a' főnév' előtt, mint ezt. P. o. itsekkullaki kansalla *on ylen wäähä tietoja ensimmäisistä ajoistansa*, szó szerint : magakinél (mindeniknél) népnél van fölötte kevés tudás elsőkről idejiről. *Itsek* maga, összetételben a' *h* lesz *k-vá*; *kuka*, hol a' *ka* zárttag, ki, *ku-lla* adessivus ; *ki* magyarul *is*, járul igenlőleg a' szókhöz ; tehát itsekkullaki magánál mindennél. *Kansa* nép, *kansalla* adessivus, népnél ; *on* van ; *ylen*, yli, ylen, a' mi fölül van, a' genitivus adverbiummá lesz ; *wäähä* kevés, ylen wäähä fölötte kevés. Tieto, tiedon tudás, *tietoja* casus infinitus, mely a' szám- és mennyiségnevek után áll. *Ensi*, *ennen* elő, első, rokon *esi*, *eden* első szóval, *ensi*, *ennen* második foka *ennempi* ; rendhagyólag *ensimmäinen*, *ensimmäisen* előelső, első ; többese *ensimmäiset* ensimmäisin, *ensimmäistä* elatīvus pluralis. Aika ajan = aijan, idő, többese *ajat*, ajoin ; innen *ajoista* elatīv. pl., melyhez még a' harmadik személy' birtoki raga járult *nsa*.

Az elemezett példából látjuk, hogy csupán a' birtoki ragot nem veszik fel a' melléknevek, ha főnevek előtt állanak, egybéként úgy ragoztatnak, mint ezek, nagyon ellenkezőleg a' magyar nyelvvel.

A' második fokot illetve, a' finnben az infinitust vonzza, p. o. *hywä nimi on parempi suurta rikkautta*, a' jó név jobb nagy gazdagságnál. *Suurta infinitus suuri* nagy-tól, valamint *rikkautta* is az, rikkaus rikkauden-től, melly gazdagságot jelent. Sok esetben *kun*, mint, szóval is történik a' füzés.

A' török nyelv a' *tól* ragot vonzatja a' második fok által, melly azonban többnyire az első fok. Így *andan büjük* attól nagyobb, nagyobb mint az. A' harmadik fok birtoki raggal fejeztetik ki gyakran, p. o. ádemlerin güzeli, az emberek' szépei, azaz: legszebb emberek; anlarün büjüki, a' nagya.

A' magyar nyelv' mai szokása a' második fokot vagy *nál* raggal, vagy *mint* szóval füzi össze. P. o. Pál jobb Péternél, vagy: Pál jobb *mint* Péter. Hajdan a' *tól* raggal történt gyakran a' füzés, mint a' török nyelvben; így a' Tatrosi másolatban Lukács XII. részében: „Ne akarjatok azért félnetek, mert sok verebektől *jobbaktok* tü.“ 'S ugyanott XIV. részben: „Mikor hivatatol a' menyeközbe, ne ülj a' fő helyre, netalántál *tőledtől tisztelendőbb* hivatatott.

A' harmadik fok' kifejezése birtoki rag által ma is a' nyelv' ékességéhez tartozik, p. o. a' java, a' nagya, az apraja stb. a' helyett, valaminek, vagy valakiknek legjobbjai stb. De hajdan nem igen fordult elő a' harmadik fok, hanem azt szófüzésileg fejezték ki, mint például ugyanott Lukács' XII. részében: „Mondom teneked, nem jösz ki onnaton, míg nem megadod a' *mentől utolsóbb akcsát* es.“ Akcsa törökül kis pénz; feltetsző, hogy a' török hódítás előtt divatozott.

'S az említett *mentől* szónak mai használata régi szokásnak maradványa, *mennél* helyett, melly vagy *minél*, vagy *mellynél* helyett van.

Névszók' képzéséről.

36) *Kicsinyítő képző* a' magyarban *-cska*, *-cske*; *-ka*, *-ke*. Lovacska, szépecske, asszonyka.

Törökben a' főnévhez járul *-dsik*, a' melléknévhez *dse* vagy *cse* kicsinyítő képző. Ana anya, anadsik anyácska, avret asszony, avretcsik asszonyka. Güzel szép, güzeldse szépecske: kücsük kicsiny vagy régiesen kücsüny, kücsüdek kicsinyke.

Finnben *käinen*, *käinen* vagy *oinen* képző kicsinyít, így: *lyhyt* rövid, *lyhykäinen* rövidke; *kaunis* szép, *kaunukainen* szépecske; *pieni piczi*, *kiesi*, *pienoinen* kicsike.

De a' magyarban nagyító képző is van, mellyben *vastag hangzó* és *k* fordul elő, mint: Istók, Kató, bátyó.

Finnben is van nagyító *hkoinen*, *hköinen*, mint: suurehkoinen nagyó, pienehköinen nagyon kicsi.

A' melléknévszók' fő képzői.

37) Magyarban a' főnévhez járul *atlan*, *ellen*, vagy *tatlan*, *tellen* képző, 's alkot nélkülöző mellékneveket. Atya, atyátlan, pénz, pénzetlen.

Igéből is alkotnak ezen képzők olyan mellékneveket, mint: tud, *tudatlan*, halhat, *halhatatlan*, élhet, *élhetetlen*.

Finnben már a' névszók' ragozásánál találtunk *nélkülöző* ragot, mint: kala, hal, kalata hal nélkül. E' *caritativus* esetből lesznek melléknevek, úgy hogy a' *ta* rag *toin*, *töin* képzővé lesz. Így: *kalatá*-ból lesz *kalatoin*, ember kinek nincs hala, *isätä*-ből lesz *isätöin* atyátlan.

Továbbá igenévből is lesz ilyen melléknév. P. o. *sanoma* mondat, *sanomatoin* beszédtelen, szótlan.

'S valamint magyarban *ság*, *ség* képző által az ilyen melléknevekből főnevek lesznek, azonképen finnben *uus*, *yys* által lesznek azokból főnevek. Atyátlan, atyátlanság; pénzetlen, pénzetlenség; halhatatlan, halhatatlanság. *Sanomatoin* beszédtelen, *sanomattomuus* beszédtelenség; *tytymätöin* elégedetlen, *tytymättömyys* elégedetlenség. Itt csak a' közvetítést kell látnunk. *Tytymä* igenév elégedett, *tytyä* elégedni-től; *tytymätöin* genitivus *tytymättömän*, 's így azután *tytymättömyys*.

Ezekből láthatni, hogy az említett képzőknél a' *t* betű jellemző; láthatni, mennyit ér az oktalán ujtás, melly azon képzőket *t* nélkül használja, így: *pénzlen*, pénzetlen helyett.

A' török nyelvben *sziz* vagy *szüz* olyan rag, mint a' finn *ta* *tü*, vagy a' magyar képző *atlan*, *ellen*. Innen *ersziz* (er férj) férjellen, *avretsziz* asszony nélkül. 'S ezen viszonyító, birtoki ragok után is jár, mint: *jardüminsziz* segedelmé nélkül, hol *jardüm* segedelem, *jardümi* segedelve, *jardüminsziz* n-et beszöktetve. *Ansziz* a' nélkül, *bunsziz* e' nélkül. Mivel e' képző vagy rag magában is állhat, innen szeret a' többi ragok után következni. Itt is a' jellemző *sz = t*.

Magyarban *-i*, *-s*, *-ü* képzők legtöbb melléknevet alkotnak főnevekből. P. o. láb-i, láb-as, láb-ü; kép-i, kép-es, kép-ü; könyvi, könyves, könyvü. Az első képző a' főnévre tartozót, a' második azt birót, vagy vele foglalkozót, a' harmadik a' főnévről vett tulajdonsággal felruházottat jelenti, de maga' elébe más melléknevet veszen; mint *sok könyvü*, *szép kezü*, *hosszu hajü* stb.

A' török nyelvben két képző fordul elő oly gyakran: *dsi*

vagy *csi* és *li* vagy *lü*. Az első leginkább megfelel a magyar -s, az utóbbi a' magyar -i és -ü képzőknek. Innen *jol* út, *joldsi* utas; *csoka* vagy *csoha* csuha, posztó, *csokadsi* vagy *csohadsi* posztós; *etmek* kenyér, *etmekcsi* kenyeres, azaz: sütő vagy kenyérárus; *csizma* csizma, *csizmedsi* csizmadia.

Becs Bécs, *becsli* bécsi; *güzel* jüzlü szép képü stb. — *Atlü* lovas, *at*, *ló*; *akcsalü* pénzes, *akcsa* pénz.

De mikor a' magyar anyagot vagy nemzetet akar kifejezni, a' főnevet használja melléknév gyanánt. P. o. ezüst kanál, fa edény, vas kapu, magyar ember, angol ember stb. Az elsőt a' török is azonkép mondja, mint: *gümis* (ezüst) kasik (kanál); *agacs* (fa) kab (edény); *demir* kapu; de mondhatja: *gümisten kasik* ezüstből kanál, és *gümislü kasik* mintegy ezüstös kanál. Az utóbbit *lü* v. *li* képzővel lett melléknév által fejezi ki, mint *lehlü* lengyel, *leh* vagy *lih* Lengyelország.

A' finn nyelv leginkább *ainen*, *inen*, *lainen* képzők által alkot főnevekből mellékneveket. Így: *ali*-ből lesz *alainen* alsó, *harwá*-ből lesz *harwainen* gyér; *leipä*-ből kenyér lesz *leipäinen* és *leivällinen*; *suome*-ből Finnország lesz *suomalainen* finn ember; *Wenäjü* Oroszország, *wenäläinen* orosz ember; *Ruotsi* Svédország, *ruotsalainen* svéd ember; *wesi* víz, *wetinen* és *wesinen* vizes; *weri* vér, *werinen* véres, *werellinen* sok vérü, és vérséges, rokon; *suu* száj, *suinen* szájas, *szuullinen* szájbeli, szóbeli.

Magyarban *lainen*-hoz hasonló képzőt találunk a' névmásokban: *ollyan*, *illyen*, vagy *olly*, *illy*, *melly*. *Az*, *ez* névmásokból képzők által lesz sok melléknév, *lyan* = *lan* által lesz: *azlyan*, *allyan*, *ollyan*, *ezlyen*, *ellyen*, *illyen*; *olly* és *illy*-ben a' képző rövidítve van. Ezekből látjuk, hogy *ollyan*, *illyen* szokat miért kell *ly*-el írni. *Melley* szóban, eredvén az *mi* és *ly(en)*ből, nem kellene a' ketős *lly*; de az értelem vagy szokás szeret általánosítani, hogy ne mondjam, rímelni. Így *annyi* = *aznyi*, *ennyi* = *eznyi*; *annál* = *aznál*, *ennél* = *eznél* hasonlatosságára *mennyi* = *mi-nyi*, *mennél* = *mi-nél*, fogadott el a' szokás. De a' finn *moni*, *monen* = sok is lehet itt gyök.

Hogy pedig *ollyan*, *illyen* valóban az-lyan, ez-lyenből lett, látjuk *ott itt*-ből is, *melly* szinte az-tt, ez-tt, mint alább megmondjuk.

34) Legyen itt megemlítve még az a' sajátsága e' három nyelvnek, hogy az értelem nagyítás, ismétlés vagy megvetés' kifejezésére a' jelentő szók' elibe hasonhangút szeret tenni.

Törökben *acsuk* nyílt, világos, *ap acsuk* egészen világos; *kara* fekete, *kap kara* egészen fekete; *ansziz* hirtelen, *ap ansziz*; *jesil* zöld, *jas nedves*, *jam jesil*, *jam jas*; *bütün* egész, *büzbütün*; *büjük* nagy, *büzbüjük*; *kuru* száraz, *kupkuru*; *kizil* veres, *kíp-*

kizil; dogru egyenes, dozdogru; tolu teli, top tolu telided teli; csep csevre köröskörül.

Finnben *haja* elszórt, *hujan hajan* összevissza; *täyden täysi* telided teli; *täpi täynnä* dugva teli; *kiivan kaawan* nagy nehezen; *huiskin haiskin* szanaszét; *siki soki* összevissza; *ristin rastin* keresztül kasul, *hätä hätten* szorulva, szorongva stb.

Magyarban: szántsándékkal, szanaszét, telided teli, zszibzsub, girbe görbe, zürzavar, hébehóba, köröskörül, egyes egyedül, torzonborz; mint igéknél is: irul-pirul, izeg-mozog stb.

V. Névmások.

39) *Mutató névmások: az, ez; amaz, emez; azon, ezen.* Ragoztatnak mint a' főnevek.

Képzők által lesznek tőlük: *olly, ollyan, ollyas, illy, illyen, illyes* stb. névmások, mellyek inkább már melléknévek.

De lesznek igehatározók is, mint: *ez-ből i-tt*, vagy *i-tten*, *i-de*, *i-nnen*; *az-ból o-tt* vagy *o-ttan*, *o-da*, *o-nnan*. Ezeknél a' kérdésekre: *hol, hová, honnan?* felelünk *tt* raggal, mellyet a' visszonyítóknál láttunk, továbbá *da*, *de* és *nan*, *nen* raggal, mellyet ott nem láttunk, 's mellyek a' török maraszló és távolító raggal egyeznek. Mert innen, onnan nem más mint *ezden*, *azdan* törökösen, mellyben a' *z* *n*-né változván lett ennen, *innen*, *annan*, *onnan*, mint *ez-lyenből* lett *illyen*, *az-lyanból* lett *ollyan*.

A' mutató névmásokhoz tartozik némileg a' visszatérő, melly *mag* gyökszóból és birtokos ragból áll: *magam*, *magad*, *maga*; *magunk*, *magatok*, *magok*.

A' török mutató névmások *bu*, *su* vagy *isbu* *ez*, *anyagra* teljesen elüt a' magyartól; *ol* vagy *o* *az*, melly ezzel rokon, 's a' magyar *ő* és *az* képét viseli a' beszédben, minél fogva személyi és mutató névmás. Ragoztatnak, a' tulajdonítót kivéve, rendesen, mint:

<i>Egyes</i> :	<i>bu</i>	<i>su</i>	<i>isbu</i> ;	— <i>ol</i>	vagy <i>o</i>
	<i>bunün</i>	<i>sunün</i>	<i>isbunün</i> ;	— <i>anün</i>	„ <i>onün</i>
	<i>buna</i>	<i>suná</i>	<i>isbuna</i> ;	— <i>aná</i>	„ <i>oná</i>
	<i>buni</i>	<i>suní</i>	<i>isbuni</i> ;	— <i>aní</i>	„ <i>oní</i>
	<i>bundan</i>	<i>sundan</i>	<i>isbundan</i> ;	— <i>andan</i>	
	<i>bunda</i>	<i>sunda</i>	<i>isbunda</i> ;	— <i>anda</i>	stb.

Többes : *bulnar* *sunlar* *isbulnar* ; — *anlar* vagy *onlar*
bulnarün *sunlarün* *isbulnarün* ; — *anlarün*
bulnare *sunlare* *isbulnare* ; — *anlare* stb.

Ezekből *lein* és *dsilein* képző által lesznek *bu-ból bundsilein* *illyen*, *o-ból andsilein* *ollyan*, tulajdonképen *mint ez*, *mint az* jelentést bírók. Tehát itt is látjuk a' *lyan*, *lyen*, finnül *lainen*, *läinen* képzőt.

Lesznek igehatározók, még pedig e' kérdésekre: *hol, hová, honnan?* bu, su-ból és ol vagy o-ból:

bunda, sunda itt; *bunda, sunda* ide; *bundan, sundan* innen; *anda* ott; *anda* oda; *andan* onnan.

Feltetszik, hogy a' *da* rag hová kérdésre is áll, holott marasztó; úgy hogy ezekben két helyet foglal el, *hol* és *hová* kérdésre; pedig más neveknél *hová* kérdésre a' tulajdonító áll, mint magyarul is mondjuk: *falunak* menni. Magyarban is: *idehaza van, odahagyni valamit* stb. példákban *da, de* rag marasztó jelentésü. De látjuk az *anda* = oda, *andan* = onnan azonságát, még ebből is, hogy a' magyar az-ból lesz *oda, onnan*, 's a' török ol vagy o-ból lesz *anda, andan*.

A' visszatérő névmás törökben *gendü*, mintegy mag, melly a' magyar *kend*-del azonos. Ragoztatik rendesen, mint: *gendü, gendünün, gendüje, gendüi, gendünden* stb. Mint mondjuk: maga magától tanult, így mondja a' török is: *gendü gendüden ögrendi*. De használtatik birtoki ragokkal is. *Gendüm* magam, *gendün* magad, *gendüszü* maga; *gendümüz* magunk, *gendünün* magatok, *gendüleri* magok; mellyek rendesen ragoztatnak. Mondhatja tehát a' török: *gendüi* (rag nélkül) *vurmis* magát verte; és *gendüszü bunda dir* maga itt van.

(Vége köv.)

A' budapesti kir. orvosegylet' rendes tagjai 1850—1. évben.

Dr. Arányi Lajos, dr. Balassa János, dr. Bene Ferencz, dr. Brauer József, dr. Brunner Ferencz, dr. Diescher, dr. Eckstein Frigyes, dr. Egger, dr. Fleischer Tamás, dr. Flór Ferencz, dr. Frommhold Károly, dr. Frenreisz Ferencz, dr. Grosz Fülöp, dr. Grosz Ferencz, dr. Goldberger Adolf, dr. Grünhut Jakab, dr. Gurovich Tamás, dr. Havas Ignác, dr. Halász Géza, dr. Hasenfeld Hermán, dr. Haris István, dr. Heller Jakab, dr. Hoffer István, dr. Hunyady János, dr. Jankovich Antal, dr. Kádis Lajos, dr. Kajdacsy István, dr. Kornéli Mátyás, dr. Kovács Seb. Endre, dr. Krick Rudolf, dr. Löwy Ignác, dr. Löblin Ignác, dr. Lumniczer Sándor, dr. Málnay, dr. Mihalovich, dr. Nedelko Demeter, dr. Oestreicher Ede, dr. Orzovenczky Károly, dr. Patachich Károly, dr. Plósz Lajos, dr. Pólya József, dr. Rózsay József, dr. Réczey Imre, dr. Rupp János, dr. Sauer Ignác, dr. Schmidt János, dr. Schönbauer József, dr. Schulhoff József, dr. Stockinger Tamás, dr. Tessényi Zsigmond, dr. Toldy Ferencz, dr. Terczy Manó, dr. Tormay Károly, dr. Wachtel Dávid, dr. Wagner János, dr. Wagner Dániel, Walla Ferencz, dr. Verebélyi József.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'

HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

— A' junius' 16-kán tartott nyelvtudomány-osztályi ülésben

HUNFALVY PÁL lt.

a' magyar, finn és török nyelvek' összehasonlító leírását tárgyaló, múlt számban megszakasztott értekezését ekkép folytatta:

A' finn mutató névmások: *tämä* ez, *se* az, *tu* amaz; többesben *nämät* ezek, *ne* azok, *nuo* amazok. Ragoztatnak rendszeren, kivéve hogy *se* és *ne* i-re változtatják a' hangzót.

<i>Egyes.</i>	<i>tämä</i> ez,	<i>se</i> az,	<i>tu</i> amaz	
<i>Infinít.</i>	tätä	sitä	tuota	
<i>Genitiv.</i>	tämän	sen	toun	ezé 'stb.
<i>Essiv.</i>	tänä	sinä	tuoksi	ezül 'stb.
<i>Factiv.</i>	täksi	siksi	tuoksi	ennek 'stb.
<i>Allativ.</i>	tälle	sille	tuolle	ennek, ehhez 'stb.
<i>Allativ.</i>	tähän	sihen	tuohan	ebbe 'stb.
<i>Ablativ.</i>	tältä	siltä	tuolta	ettől 'stb.
<i>Elativ.</i>	tästä	siintä	tuosta	ebből 'stb.
<i>Adessiv.</i>	tällä	sillä	tuolla	ennél 'stb.
<i>Inessiv.</i>	tässä	siinnä	tuossa	ebben 'stb.
<i>Abessiv.</i>	tätä	sitä	tuota	e' nélkül 'stb.

Többes.

<i>Nominat.</i>	nämät	ne	nuo	ezek 'stb.
<i>Infinít.</i>	näitä	niitä	noita	
<i>Genitiv.</i>	näiden	niiden	noidan	ezeké 'stb.
<i>Essiv.</i>	näinä	niinä	noina	ezekül 'stb.
<i>Factiv.</i>	näiksi	niiksi	noiksi	ezeknek 'stb.

Ezekből lesznek más névmások, ugymint:

<i>tämä</i> -ből lesz:	<i>se</i> -ből lesz:	<i>tu</i> -ből lesz:
<i>tämminen</i> ilyen,	<i>semminen</i> ,	<i>tomminen</i> ,
<i>tällainen</i> ilyenféle,	<i>sellainen</i> ,	<i>tuollainen</i> ,
<i>tänkaldainen</i> emilyen.	<i>senkaldainen</i> .	<i>tuonkaldainen</i> .

Lesznek igehatározók: *hol, howá, honnan?* kérdésre:

<i>tässä itt,</i>	<i>tähän ide,</i>	<i>tästä innen,</i>
<i>siinä ott,</i>	<i>siihen oda,</i>	<i>siintä onnan,</i>
<i>tuossa amott,</i>	<i>tuohon amoda,</i>	<i>tuosta amonnan,</i>
<i>täällä itt,</i>	<i>tänne,</i>	<i>täältä,</i>
<i>siellä ott,</i>	<i>sinne</i> } oda,	<i>sieltä</i> } onnan,
<i>tuolla amott.</i>	<i>tuonne amoda.</i>	<i>tuolta amonnan.</i>

Látni, hogy ezeknél a' rendes ragok fordulnak elő, holott magyarban *itt, ott* (ez-tt, az-tt) a' viszonyító'k' ragát, mint *felett, alatt* bírják; *ide oda, innen onnan*, mintegy ismeretlen (török) raggal mutatkoznak.

A' finn visszatérő névmások: *minun, sinun, hänen* birtokosokból lesznek: *minuni, sinusi, hänenä*, mintegy: enyim-én, tiedte, övé-ö, de csak némely esetben fordulnak elő. Többnyire használtatik *itse*, melly a' *mag* szó' használatainak felel meg, 's anyagi-lag a' török *öz-höz* hasonlít, melly *mag, bél, 'stb.* jelentéssel bír, mint *özün bilürszen*, magad tudod.

<i>Egyes: itseni</i>	<i>magam,</i>	<i>itses</i>	<i>magad,</i>	<i>itsensä</i>	<i>magá.</i>
<i>Inf. itsiäni,</i>		<i>itsiäs,</i>		<i>itsiänsä.</i>	
<i>Gen. itseni,</i>		<i>itses,</i>		<i>itsensä</i>	<i>magamé.</i>
<i>Essiv. itsenäni,</i>		<i>itsenä,</i>		<i>itsenänsä.</i>	
<i>Factit. itsekseäni,</i>		<i>itsekses,</i>		<i>itseksensä.</i>	

stb.

<i>Többes: itsemme</i>	<i>magunk,</i>	<i>itsenne</i>	<i>magatok,</i>	<i>itsensä</i>	<i>magok.</i>
<i>Infinit. itsiämme,</i>		<i>itsänne</i>		<i>itsiänsä.</i>	
<i>Genit. itsemme,</i>		<i>itsenne,</i>		<i>itsensä.</i>	
<i>Essiv. itsenäimme,</i>		<i>itsenäenne,</i>		<i>itsenänsä.</i>	
<i>Factit. itseksemme,</i>		<i>itseksenne,</i>		<i>itseksensä.</i>	

stb.

40) Visszahozó névmások magyarban: *ki, a' ki* személyre; *mi, a' mi* dologra vonatkozók, jöllehet e' különbség hajdan, 's közszokásban maig sem tartatik olly szorosan. Ragoztatnak rendesen.

Mi-ből lett *millyen, a' millyen*; továbbá mellette *melly, a' melly* is használtatik.

Ki, mi, millyen birtokos ragokat is vesznek fel; *kim, kid, kije* 'stb. *mim, mid, mije* 'stb. *millyenem, millyened, millyene, vagy millyed, millye.*

A' kérdő névmások ugyanezek: *ki* és *mi*. A' *mi-ből* lettek még *millyen, milly, mennyi* (minyi), *mekkora* (mi-kora), *hány*?

Említettük, hogy *mennyi* tulajdonképen *mi-nyi, me-nyi*, de hogy a' szokás *annyi* az-nyi után ezt is kettős bötüvel ejti. Hasonlót találunk *mekkora* szóban, melly *akkora*, az-kora után szinte kettős *k*-val ejtetik.

Kicsoda, micsoda nevezetese, hogy a' régi bibliafordításban nem fordulnak elő.

Igehatározók: *hol, hová, honnan.*

Ha elemezzük e' névmásokat és a' tőlök származó igehatározókat, azt leljük, hogy *az, ez* többnyire a' gyökszó.

Lyan, lyan képzővel lett: *ollyan, illyen*; ha eleibe teszszük a' *h* bötüt, vagy *mi* kérdöt, lesz *hollyan, millyen*; a' *h* bötüt találjuk *hogy, hogyan, hol, hová, honnan* származékokban, mintegy *h-az-gy, h-az-l, h-az-vá, h-az-nan*. Ezekre felelünk: *úgy, így* (az-gy, ez-gy); *ott, itt* (az-tt, ez-tt); *oda, ide* (az-da, ez-de) *onnan, innen* (az-nan, ez-nen) szókkal.

Hány? h-az-ny; *annyi, ennyi*, az-nyi, ez-nyi.

Helyt jelentő ragok nálunk *l*, mint: *hol, szélylyel*, mely időt is jelent, p. o. *őszszel, holval*, mintha *val* rag lényege volna. Azután *tt*, mint: *ott, itt, felett* stb; *nn*, mint: *benn, fenn, belett, felett* helyett; *-n*, mint: *ház-on* 'stb; *ban*, mint: *ház-ban* 'stb.

A' török visszahozó *ki* vagy *kim*, mely nem ragoztatik, 's azért *ol* vagy *o* névmással egészítették ki; p. o. *ki anün* kié, *ki ani* kit 'stb.

A' kérdő szinte *ki* vagy *kim* személyre, *ne* dologra nézve. Ez megfelel a' magyar *mi* szónak. Ezek rendszeren veszik fel a' viszonyító és birtoki ragokat, tehát: *kim* ki, *kimün* kié, *kime* kinek, *kimi* kit, *kimden* kitől stb. *Kimüm* kim, *kimün* kid, *kimi* kije stb. Hasonlóan *ne* mi, *nenün* mié, *neje* minek, *nei* mit, *neden* mitől, *nem* mim, *nen* mid, *neszi* mije stb. *Nem var*, mim van? *ne adem dür* mi ember az? *ne güzel* mi szép?

Kérdő még *kangi* mellyik, mintegy: *hollyik*, felveszi a' birtoki ragokat is, mint: *kangisi* mellyike? *kangimüz* mellyikünk 'stb.

Az igehatározó *kani* vagy *hani* *hol*; így *kanda* vagy *handa*, *hol* és *hová*; *kandan* vagy *handan* *honnan*. Ezekben *hani, kani* egyeznek a' magyar *hol, hon* (*hon* voltál? szól a' közember) szóval, mert a' *k* és *h* gyakran felváltatnak egymással; a' *kani*-hoz járult *ki (gi)* kérdő 's lett *kangi* mellyik; *handa, handan* is *oda, onnan* szóval egyek. Tehát ezek is a' törökben *ol* vagy *o* gyökből származnak.

Finnben egy visszahozó van: *joka*, mellynek tiszta töve *jó*, mint a' melly a' genitivust kivéve mindenütt maga maradt. Ragoztatik rendszeren.

	Egyes.	Többes.
<i>Nomin.</i>	joka	jotka.
<i>Infinít.</i>	jota	joita.
<i>Genit.</i>	jongan	joiden.
<i>Essiv.</i>	jona	joina.
<i>Factit.</i>	joksi	joiksi.
<i>Allativ.</i>	jolle	joilen 'stb.

Kérdő már kettő van: személyre *kuka*, dologra *mikä?* De

ragozásban az első kettős alakkal bír, *mikä*-től pedig többesben csak *mitkä* fordul elő, a többi esetben *kuka* használatik.

	<i>Egyes.</i>		<i>Többes.</i>
<i>Nom.</i>	<i>kuka</i> , ki	— <i>mikä</i> mi?	<i>kutka</i> , <i>mitkä</i> ?
<i>Inf.</i>	kuta, ketä	— <i>mitä</i> .	kuita.
<i>Gen.</i>	kungan, kenen	— mingen mié?	kuiden, kiké, mi-
<i>Essiv.</i>	kuna, kenä	— <i>minä</i> .	kuina. [ké.
<i>Factit.</i>	kuksi, keksi	— <i>miksi</i> .	kuiksi.
<i>Aliat.</i>	kulle, kelle, kennelle	— <i>mille</i> .	kuilen.
<i>Illativ.</i>	kuhun, kehen	— <i>mihin</i> .	kuihin.
<i>Ablativ.</i>	kulta, keltä, kenneltä	— <i>miltä</i> .	kuilta.
<i>Elativ.</i>	kusta, kestä	— <i>mistä</i> .	kuista.
<i>Adessiv.</i>	kulla, kellä, kennellä	— <i>millä</i> .	kuilla 'stb.

Már : kuta, kunkan, kuna 'stb. inkább dologra, ketä, kenen, kenä 'stb. inkább személyre vonatkozik. Többesben, a nominativust kivéve, csak egy alak van.

Mikä-ből finnben is lett : *millinen* millyen ; melyre felelnek : *näin*, *näin*, *noin*, így úgy, szókkal, melyek szinte a' mutató névmásokból lettek.

Látjuk, hogy a' magyar, török és finn *visszahozó* és *kérdő* névmások nemcsak anyagra és idomra, hanem még használatra nézve is lehetőleg egyeznek egymással.

VI.

Számnevek.

41) A' három nyelvnek számnevei sokkal több nehézséget nyújtanak, mintsem itt megfejtethetők : mintha rajtok világos nyomait látnók azon népcsalád' fejlődésének, mely ezen nyelveken beszél. Azért a' finn számnevek mellé a' *lapp* és *eszt* számokat is sorozzuk, hogy több hasonlítási anyagot kapjunk.

a) Magyar és török számnevek.

Alapszámnevek :

egy	bir	tizenegy	onbir.
kettő	iki	tizenkettő	oniki.
három	ücs	tizenhárom	onücs.
négy	dört		'stb.
öt	bes	husz	jigirmi.
hat	alli	huszonegy	jigirmi bir.
hét	jedi	huszonkettő	jigirmi iki.
nyolcz	szekiz	huszonhárom	jigirmi ücs.
kilencz	dokuz	huszonnégy,	jigirmi dört,
tíz	on	'stb.	'stb.

harmincz	otuz	kétszáz	iki jüz.
harminczegy	otuzbir	háromszáz	ücs jüz.
negyven	kirk	négyszáz	dört jüz.
ötven	elli	ezer	bin.
hatvan	altmis	tizezer	on bin.
hetven	jetmis	százezer	jüz bin.
nyolczvan	szekszen		
kilenczven	dokszan		
-száz	jüz		

A' magyar és török számnevek egyképen tételnek öszve, kivéve hogy *tíz* és *hús* összetételben *tizen*, *huszon* idomot vesznek fel, mihez hasonló a' törökben nem történik. Megegyeznek abban is, hogy a' főnevek előtt, mint általában a' melléknevek, nem változnak, 's magok után az egyes számot szeretik. P. o. kétszáz ember, *iki jüz adem*; vettem két embertől három lovat, *altüm iki ademden ücs at*; — ezer nyolczszáz ötven egy = *bin szekiz jüz elli bir*. Ha magokban állanak, mint a' többi névszók úgy veszik fel a' ragokat.

Rendszámnevek:

első	birindsi, evvel,	hatodik	altindsi.
második	ikindsi	hetedik	jedindsi.
harmadik	ücsindsi	nyolczadik	szekizindsi.
negyedik	dördindsi	kilenczedik	dokuzindsi.
ötödik	besindsi	tizedik	onindsi.
tizenegyedik	onbirindsi	hatvanadik	altmisindsi.
huszadik	jigirmindsi	hetvenedik	jetmisindsi.
harminczadik	oluzindsi	nyolczvanadik	szekszenindsi.
negyvenedik	kirkindsi	kilenczvenedik	dokszanindsi.
ötvenedik	ellindsi	századik	jüzindsi.

A' magyar *első* és *második*, nem számnevek; az utóbbi helyett állhat *kettődik*. A' törökben *evvel* arab szó. A' magyar birindsi = egyedik. Képző *d*, az *ik* egyedesítő rag, melly hajdan nem állott mindig, mert mondták: *harmad*, *negyed* stb. mint maig némelly szólásban: p. o. *harmad magammal*, *harmad nap*. A' török képző: *ndsi*, kötő hangzóval *i*, a' hasonlatosságot magán viseli.

De a' millyen hasonló, sőt egyenlő a' számnevek' idoma, olyan különbözőnek látszik azok' anyaga. *Egy* és *bir* idegen egymástól, *kettő* és *iki* már inkább rokonok; idegenek *három* és *ücs*, *négy* és *dört*. De *öt* és *bes*, *hat* és *alti*, *hét* és *jedi* már rokonok. *Nyolcz*, *kilencz*, *tíz*, és *szekiz*, *dokuz*, *on*, idomi rokonságot mutatnak. A' mélyen látó Révai észre vette már, hogy *nyolcz*, *kilencz* összetett szók, mintegy *nyol-tíz*, *kil-tíz*, miszerint azokban a' *c* betű *t-z*-ből állott össze. A' török *szekiz*, *dokuz* hasonlóan összetett szók *szek-iz*, *dok-uz*. De a' *nyol*, *kil*, *szek*, *dok*, elemek még ismeretlenek

előttem. A *tíz* és *on* itt idegenek egymáshoz, de a' török *on-t* találjuk a' magyar *negy-ven, öt-ven, hat-ven, het-ven, nyolcz-ven, kilencz-ven* szókban, mellyek hát azt teszik: *négy tíz, öt tíz, hat tíz* 'stb., mint *harmincz* is *három tíz*. Húsz lett-e *két tíz*-ből? A' török *jégirmi 20, otuz 30, kirk 40, elli 50*, ismét olyan szók, mellyeket a' többi számnevekből érteni nem lehet; de *altmis 60, jetmis 70, szekszen 80, dokszan 90*, már érthetők. *Száz és jüz*, még inkább *ezer és bin*, külön állóknak tetszenek.

A' török számnevek egyébkint is egyeznek idomra nézve a' magyarokkal. Ezen idomot: *ketten, hárman, négyen, öten* 'stb. a' török számnevek *er* vagy *ser* képzővel fejezik ki, azzal mássalhangzókkal, ezzel önhangzók után, így: *bírer* egyen, *íkiser* ketten, *ücser* hárman, *dörder* négyen, *bésér, altiser, jediser, szekiser, dokuzer, oner* sat. Így: egyenkint egyenkint *bírer bírer*, ketten ketten *íkiser íkiser*, hárman hárman *ücser ücser* 'stb. De az illyeket is: *tíz tollat vettem két két* pénzen, azon képzővel adja a' török nyelv, így: *on halem aldüm ikiser akcsaja*.

b) A' Finn és testvér nyelvek' számnevei.

<i>Alapszámnevek</i>	<i>finnben,</i>	<i>eszben,</i>	<i>lappban.</i>
egy	yksi yhden,	üks	akt.
kettő	kaksi kahden,	kaks	kwekt.
három	kolmi kolmen,	kolm	kolm.
négy	neljä neljän,	nelli	nelje.
öt	wiisi wiiden,	wiis	wit.
hat	kuusi kuuden,	kuus	kot.
hét	(seitsemä) seitsemän,	seitse	kjetja.
		vagy	tjetja.
nyolcz	(kahdeksa) kahdeksan,	ühheksa	kaktse
kilencz	(yhdeksa) yhdeksan,	kahheksa	aktse.
tíz	(kymmen) kymmenen,	kümme	lokke.

Ezek' *rendszerinti idomait* mindjárt következtetjük:

első,	ensimmäinen	— sen	essimenne,	wuostes.
második,	toinen	— sen,	teine,	muppat.
harmadik,	kolmas	— annen,	kolmas,	kolmat.
negyedik,	neljä	— annen,	neljas,	neljat.
ötödik,	wiides	— ennen,	wies,	wilat.
hatodik,	kuudes	— ennen,	kues,	kotat.
hetedik,	seitsemäs	— annen,	seitsmes,	kjetjat.
nyolczadik,	yhdeksas	— annen,	kahheksas,	kaktsat.
kilenczedik,	ydeksas	— annen,	ühheksas,	aktsat.
tizedik,	kymmenes	— ennen,	kümnes,	lokkat.

42) A' finn számeveket a' *nominativus* és *genitivusban* soroztuk elő, a' többiekét csak az első esetben. Már mind ezen *finn*,

eszt és lapp számnevek egytől kezdve hétig a' lehető nagy anyagi rokonságot tüntetik fel a' magyar számokkal; mert valamint *egy, yksi* (az *y=ü*) *üks, akt*; — *kettő: kaksi, kaks, kwekt* kétségen kívül azonegy alapelemekből állanak, úgy még inkább a' hármas, négyes számok. *Öt, wiisi, wiis, wit* (mellyben a' *kettős v* annyi, mint a' magyar *v*) mutatják, hogy *üt, wüt* az alap; de a' török *bes* is könnyen sorozódik ide, *v b*-re változván, valamint *iki* a' *kettős* számok' alakjaihoz tartozik. A' *hatos, hetes* számok mind ez öt nyelvben nagyon kiegészítik a' *bötük'* változásait. *Hat* tör. *alti* = *halti, halt, hat*, finn. *kuusi* már a' kiesett *bötüt* a' hosszú hangzóval pótolja, a' lapp *hot* legközelebb áll a' magyar *hat*-hoz. Héttől kezdve a' finn nyelv a' számnevek' genitívusát használja, azért rekeszbe tettük az alapidomot. *Seitsemän, seitse, tjetja* több belülváltozását mutatják azon alapelemnek, miből mindenik nyelvben a' *hét* alakult, mint a' török *jedi*. De valamint a' magyar *nyolcz, kilencz*, és a' török *szekiz, dokuz* nyilván összetételt árulnak el, azonkép mutatkoznak a' finn, eszt és lapp *kahdeksan, kahheksa, kaktse*, és *yhdeksan, ühheksa, aktse* összetételnek *kah, kaht, kakt*, meg *ühh, yhd, akt* elem és *sa, se* elemből. Ezek között is hát az anyagi és idomi rokonság lehetőleg nagy. Az első elem *kah, haht kakt* és *yhd, ühh, akt* a' jelentést is mutatják, t. i. *kettő* és *egy*; ebből következtetni, hogy magyarban a' *nyol* és *kil* is jelent *kettőt* és *egyet*, miszerint *nyol-cz* annyi, mint *kettő'* *hijával tíz* 'stb. Ezen számnevek azt hirdetik, hogy mind ezen népek valamikor *hetes* számrendszerert birtak, 's azután vették fel a' tizes rendszert. Onnan lehet, hogy a' tizes számok a' magyar nyelvben olly világosan mutatják az összetételt, úgy mint *három-tíz* harmincz, *négy-on* (tíz) negyven, *öt-on* ötven 'stb. (a' miből kitetszik, hogy a' török *on*-ban elül *v* rejlik, mit az arab *elif* fejez ki a' török írásban). Sőt azt is, hogy a' török tizes számok: *jigirmi* húsz; *otuz* harmincz, pedig *ücs* három; *kirk* negyven, pedig *dört* négy; *elli* ötven, pedig *bes* öt, annyira összeszedetteknek látszanak, onnan lehet származtatni, hogy a' török nyelven beszélők később fogadták el a' tizes rendszert, mikor a' nyelv nem tudott vagy nem akart már az egyszerű saját elemekből új szokat alkotni, 's inkább készeket ragadott mindenfelől össze.

A' finn tizes számok' összetétele még inkább megerősíti ama' véleményt, mert azok' elemei még össze sem olvadtak. A' török *on* és magyar *tíz* számot, a' finn és eszt *kymmen* szóval fejezi ki, a' lapp *lokke* szóval; de mikor ezek tizen felül számlálnak, így szólnak mintegy: *egy a' második tizből* = tizenegy, *két tiz* = húsz; *egy a' harmadik tizből* = 21, *három tiz* = harmincz; *egy a' negyedik tizből* = 31; *négy tiz* = negyven; *egy az ötödik tizből* = 41 'stb. Innen használják ezen összetételekre a' rendszámokat, még pedig *infinitus* esetben.

Láttuk, hogy *első* finnben *ensimäinen*, esztben *essimmenne*, lappban *wuostes*. Ez utolsó ismeretlen elöttem még, de a két előbbi jö *esi* vagy *ensi*-től. Már megmutattuk *el*, *előtt* 'stb rokonosságát *esi* gen. *eden* finn szóval, mellyből a' viszonyítók: *edessä*, *eteen*, *edestä* és *edellä*, *edelen*, *edältä* származnak. *Ensi* csak változott alakja *esi*-nek. Valamint magyarban *első* lett *előlsőből* (*elő*), úgy finnben *ensimäinen*, *első*, lett *esi*, *ensi* szóból. *Második* ered *mástól*, mi finnül *muu*: de a' finn rendszám nem ebből származik, mert a' *toinen*, esztül is *teine*; a' lapp *muppat* már inkább *muu* gyökből ered, melly a' magyar *más* szónak felel meg. A' többi szárendek az alapszámokból erednek; az illető képzők *s* és *t*, mellyek rokonok a' magyar *d*-vel, így: *harmad*, *kolmas*, *kolmat* 'stb. Hogy a' lapp idom itt leginkább egyez a' magyarral, a' szemgyözi meg az embert.

Ezen rendszámok' infinitusait használja a' finn nyelv a' tizen felüli számok' kifejezésére:

2-dik, toinen,	genit.	toisen,	infinit.	toista.
3-dik, kolmas,	—	kolmannen,	—	kolmatta.
4-dik, neljäs,	—	neljännen,	—	neljättä.
5-dik, viides,	—	viidennen,	—	viidettä.
6-dik, kuudes,	—	kuudennen,	—	kuudetta.
7-dik, seitsemäs,	—	seitsemännen,	—	seitsemättä.
8-dik, kahdeksas,	—	kahdeksannen,	—	kahdeksatta.
9-dik, yhdeksäs.	—	yhdeksannen,	—	ydeksatta.

'S így számlál:

tizenegy, yksi toista kymmentä.

tizenkettő, kaksi toista kymmentä.

tizenhárom, kolmi toista kymmentä.

tizennégy, neljä toista kymmentä 'stb. húszig,

melly *kaksi kymmentä* = két tiz. A' *kymmentä* szó infinitusa *kymmenen* szónak, melly esetben azért áll, mivel a' számnévek ezt az esetet vonzzák; valamint hát két ember finnül *kaksi ihmistä* (ihminen, ihmisen, ember), úgy két tiz is *kaksi kymmentä*. Minthogy a' *toista* = második, eléggé kifejezi, hogy tizről van szó, azért ez minden zavar nélkül el is hagyatik, így: *yksi toista*, *wiisi toista*, *kuusi toista*, *seitsemän toista*, *kahdeksan toista*, mintegy: egy (a') második(ból), öt második, hat második 'stb. hozzája értetvén *kymmentä* = tiz. De húsz = *kaksi kymmentä*, két tiz; harmincz = *kolme kymmentä*, három tiz; így továbbá *neljä kymmentä*, *wiisi kymmentä*, *kahdeksan kymmentä*, *yhdeksan kymmentä*, azaz 40, 50, 60, 70, 80, 90. Huszonöt p. o. már a' harmadik tizedben van, tehát finnül öt harmadik (tiz) *wiisi kolmatta* (*kymmentä*). A' harmincz számok negyvenig a' harmadik tizedben állván, tehát a' *kolmatta* eléggé megjegyzi azt, 's mondják:

21 'stb.	31 'stb.	51 'stb.
yksi kolmatta,	yki neljättä,	yksi kuudetta.
kaksi kolmatta,	kaksi „	kaksi „
kolmi kolmatta,	kolmi „	kolmi „
neljä kolmatta,	neljä „	neljä „
wiisi kolmatta,	wiisi „	wiisi „
kuusi kolmatta,	kuusi „	kuusi „
seitsemän kolmatta,	seitsemän „	seitsemän „
kahdeksan kolmatta,	kahdeksan „	kahdeksan „
yhdeksan kolmatta,	yhdeksan „	yhdeksan „
kolme kymmentä = 30.	neljä kymmentä = 40.	kuusi kymmentä =
		[60 'stb.

Säta és száz anyagilag is rokonok.

Az eszt és lapp hasonlóan teszi össze a' számokat.

<i>Eszt.</i>		<i>Lapp.</i>	
11, üksteist	vagy üksteist	kümmend,	ah lokke naln.
12, kaksteist	„ kaksteist	kümmend,	kwekte lokke naln.
13, kolmteist	„ kolmteist	„	kolma lokke naln.
14, nelliteist	„ nelliteist	„	nelje muppe lokkai.
15, wiisteist	„ wiisteist	„	wita muppe lokkai.
16, kuusteist	„ kuusteist	„	kot muppe lokkai.
17, seitseteist	„ seitseteist	„	kjetja muppe lokkai.
18, kahheksateist	„ kahheksateist	„	kaktse lokke naln.
19, yhheksateist	„ uhheksateist	„	aktse lokke naln.
20, kakskümmend			kwekte lokke.
21, ükskolmat	„ ükskolmat	kümmend 'stb.	akt kolmat lokkai 'stb.
30, kolmkümmend			kolma lokka 'stb.

Százig, mely esztül *sadda*, lappul *tjuotte*. A' lapp számolásban előfordúl *naln* a' *lokke* = tiz után, vagy *muppe* a' *lokke* előtt. *Muppe* annyi mint *muppat* = másod; tehát ő is mondja *hat másod tiz*, *kot muppe lokkai* tizenhatért, 's alkalmasint így mondják a' többi számokat mind 20-ig; huszonegy nálok is *akt kolmat lokkai* egy harmad tiz 'stb.

Ezer finnül *tuhatta*, esztül *tuhhat*, lappul *lokka tjuoted* = tiz százak. A' magyar *ezer* nagyon egyez a' perzsa *hezar*-ral, a' finn és eszt szók a' németből látszanak eredni, a' török *bin* saját szó.

De a' finn számnevek, mint általában minden melléknév, a' főnevek előtt ragoztatnak; e' tekintetben hát olly nagyon különböznek a' magyar számnevek' idomaitól, a' milly nagyon egyeznek velök anyagi tekintetben: miszerint a' magyar nyelv a' számnevekre nézve is közepett áll a' finn és török nyelvek között. P. o. ezt: az van tizenegy embernek, a' finn így fejezi ki: *se on yhdelle toista kymmenelle miehelle*; de a' török így mondaná: *ol dür on bir ademe*.

KIS GYÜLÉS, JUN. 28. 1851.

(A' philosophiai és társad. tudd. osztályai' részére).

Némelt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökleite alatt

Jelen az illető osztályokból: Mélt. gr. Andrassy György másod elnök úr. — Kállay, Szilassy rr. tt., Bertha és Pauler ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Erdy, Kiss K. rr. tt. — Hunfalvy, Repicky, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' rím és rhythmus' elméletéről szóló széptani előadását befejezte.

Követte a' szószéken

PAULER TIVADAR ll.

ki a' nemzetek' semlegességi viszonyairól értekezett a' következőkben:

I. A' jog tárgyilag tekintve, mint az emberek' társadalmi szabadságkörét meghatározó szabályok' összege, a' társas létnek minden viszonyaira kiterjed, körébe vonja annak minden alakzatait, legelső csirájától legmagasabb sudaraig, a' házasság és szülei viszonytól kezdve a' viláгурalmú nemzetek' kölcsönös érintkezéseig; sőt minél tágasabbak, nagyobb terjedelműek azok, annál döntőbb befolyásúvá lesz; mert míg a' családi körben a' természeti hajlamok és ösztönök a' szeretet' leggyöngédebb érzelmeivel egyesülnek, ugyanazon egy nemzetnek tagjait az erkölcsök, nyelv és multak' emlékének ezer szálai fűzik egybe, és a' legidegenebb embert is embertársa' irányában az erkölcsi erénytörvény és lelkiösmeretének hangos szava szorítják korlátok közé, a' nemzetek és állodalmak' kölcsönös viszonyaiban az említett tényezők' hatása mind inkább gyengül, és majdnem kizárólag a' jog, erkölcsi hatalma' varázserejével mérsékli a' durva erőszaknak visszaéléseit, vad kitöréseit. A' jogtudománynak tehát, mellynek feladása a' jogelvek' megalapítása, rendszeresítése és kifejtése, legérdekesebb részei közé tartozik az, melly a' nemzetek' jogait tárgyalja, hábár vannak korunkban is, kikre de *Groot Hugónak* háromszázad előtti állítása, miszerint némelylek a' jog' ezen részét pusztá hangnak tekintik*), alkalmazható, vannak, kik nagyobb részt rendszerök' hibás előzményeihez ragaszkodásuknál fogva, a' tudományok' országában nem áttallanak kezét fogni azokkal, kik a' gyakorlat' terén Brennusként kardjokat vetvén az igazság' mérlegébe, jogaik' határát csak erejükből mérik.

Legnyomósabb, legérdekesebb részei közé, mondám, akár becsét általában, akár hatását a' jogtudományok' többi ágaira vegyük tekintetbe; mert mióta a' westphaliai békekötés szorosabbra fűz

*) De Jure Belli et Pac. Prolegom. 3.

az európai nemzetek' kötelekeit, és azon államrendszerök' alapjárá vált, mellyhez utóbb az ujonnan keletkezett amerikai államok is csatlakoztak, az e' rendszerben uralgó internationalis elvek, az egyes állodalmak' beléletére, alkotmányi, közigazgatási és közgazdasági intézeteire, elhatározó befolyást gyakorolnak; ezen elvek' fejlődésére pedig a' tudománynak hatása tagadhatatlan. Az állodalmak' belső jogéletét törvények, bíróságok által biztosított szokások, állodalmi intézkedések szabályozzák; az európai és amerikai nemzetjog' forrásai egyes szerződésekbelől, részletes szokásokból állanak. *Gregoire* apátnak a' franczia nemzetgyűlésen 1792. tett indítványa egy általános nemzetjogi törvénykönyv' létesítésére a' terv' kidolgozásán kívül gyakorlati eredménynyel nem volt ¹⁾; a' massachussetsi törvényhozás' részéről, nem különben a' franczia kamrában és nemzetgyűlésen legujabban történt illynemű indítványok siker nélkül maradtak; — és a' legrészletesebb szerződési rendelvevények, leghatározottabb tartalmú szabályok biztosítékukat egyedül a' nemzetek' igazságérzetében lelhetik. A' források' kiégészítése, a' jogérzület' szilárdítása a' tudomány' legnemesebb feladásaihoz tartozik; és tanai nem is hangzottak el nyom nélkül, de *Groot*, *Vattel*, *Moser*, *Martens*, *Klüber*' munkái tekintélylyel bírnak nem csak a' tudományoknak szentelt falak közt, hanem az élet' zajos, hullámozó küzdelmeiben is azok előtt, kik határozólag intézkednek világrészünk' sorsa fölött. — A' jogtudomány' többi ágaira nézve pedig e' rész legalkalmasabbnak mutatkozik a' főleg Némethon' némelly jogászainál meggyökerezett egyoldalú irányok' hiányai, és ferdeségeinek felvilágosítására; mert, minekutána a' nemzetek közös törvényhozónak nem hódolnak, szerződések csak részletek s kötelező erejöknek alapja nélkülözhetetlen, mind azok, kik a' nemzetek közötti jognak lételet egyáltalában tagadni, a' sophistáknak azon tanát: hogy a' hatalmasok' kénye a' jognak forrása, a' Machiavellismusnak azon alapelvét: miszerint minden szabad a' mi lehetséges, hitágazatuknak vallani, a' nemzeteket mint olyanokat jogtalanoknak mondani, és így mivel a' külviszonyok a' belső állapotokra is hatnak, a' jogélet' legnemesebb oldalait a' jogtörvény' hatásán kívül helyezve, azt csak a' magánforgalom' fontos de vajmi szük körére szorítani nem akarják, az emberi természetben gyökerező, a' kor és hatalmak' véleményeitől független általános jognak létezését, mellyről már a' római jogászok jellemzőleg mondák: „Quod naturalis ratio inter homines constituit, quod apud omnes peraeque custoditur“, és mellyre vonatkozólag Európa' legnagyobb státusférfiainak egyike, idős gr. *Bernstoff*' híres emlékiratában ²⁾ állítá: „A' nemzetek' joga változ-

1) *Martens*: Précis du droit des gens. XV. és k. l.

2) Mémoire de 20. Juillet 1793. *Martens*: Erzähl. merkw. Fülle I. 321. l.

hatatlan, az nem függ a' körülményektől' kétségbe nem vonhatják. Viszont e' jogrész ki is tünteti a' tételes intézvények' szükségét; ki azzal foglalkodik, mélyen érzeni annak igazságát, miként *Wenck'* jellemző állítása szerint a' bölcséleti jog a' delejtőhöz hasonlít, mellyet a' nagy tengeren nélkülözni nem lehet, szem előtt téveszteni nem szabad, de mellyel a' hajózás' tényleges körülményei, a' szelek, szirtek, zátonyok, örvények és időjárásnak ismerete nélkül nem kalauzolhatni a' hajót rendeltetése' kikötőjébe.

Midőn tehát, Tisztelt Akadémia! önök' figyelmét mai napon, a' nemzetek' irodalmunkban majdnem egészen parlagon hagyatott jogára irányozni ohajtom, ebbeli terjedelmesebb dolgozataimnak mutatványául a' *semlegességi viszonyokat* szabályozó jogelvek' sommás átnézetét választám értekezésem' tárgyául; — mivel ép ezen kérdések is világos bizonyosságául szolgálnak annak, milly nélkülözhetetlenek egy részt az általános természeti jogelvek, más részt milly szükségesek a' gyakorlati nehézségek' eloszlatására, és a' részletek' meghatározására tételes intézmények.

II. Azon nemzetek, mellyek háború' alkalmával minden ellenségeskedésektől tartózkodva a' harcban részt nem vesznek, *semlegeseknek* nevezteknek. Ámbár ezen állapot' fentartására szabadsága 's függetlenségénél fogva minden nemzet jogosítva vagyon, melly előbb kötött frígy, vagy államszövetségi szerződések által más nemzet' segedelmezésére nem köteleztetik; mégis az ó kor, mellynek legműveltebb nemzetének jelszava: „Cum alienigenis cum barbaris aeternum omnibus graecis bellum est“ volt, ezen viszony' világos fogalmával annyira nem bírt, hogy *Wheaton'* észrevételeként *) a' latin classici nyelvben, természetének megfelelő kifejezés nem is létezik; és az újabb időben sem hiányoznak példák, hogy nemzetek semlegességök' elhagyására erőszakkal kényszerítettek, sőt némelykor az a' nyílt ellenségeskedésekbeni részvétnél is nagyobb károk 's bajokkal járt, mint ezt Velence' példája a' mult század' vége felé és Dániáé a' jelennek elején tanúsítja; de valamint az érintett tények meg nem ingathatják, az igazságnak szent elveit, úgy a' politika' követelményeit, az eszélyesség' tanácsát, a' jogelvektől megkülönböztetni szükséges. Vannak viszont esetek, miszerint bizonyos állodalmak' semlegessége szerződések által meg alapítva az összes európai hatalmak' védekezése alá helyeztetett; így az 1801. évi lünnevillei békében és az 1803. birodalmi törvény által *Hamburg, Lübeck, Brema, Frankfurt, Ágosta* és *Norimberga* németbirodalmi városok örökké semlegeseknek nyilvánítottak, ugyanaz a' *schweiczi* szövetséggel, a' *krakkói* köztársasággal a' bécsi 1815. évi fejedelmi gyülekezet' határozatainál (G. 84. 92.

*) *Élém. du droit international.* II. 72. 1.

czikk), *Belgiommal* 1831. és 1836. évi szerződéseknél fogva történt: habár közösen elismert semlegességök sem a' birodalmi városokat, sem Krakkót a' francia, illetőleg bajor és ausztriai monarchiábai kebelezéstől meg nem óvhatta; sőt történt, hogy egyes állodalmak' területi részei vagy alanyai az ellenségeskedések alól kivételvé, a' semlegesség' jótéteményeiben részesítették, mint 1694. a' francia-spanyol háborúban *Bayonne* vidékével, és *Guiposcoa*; 1733. és 1763. az ausztriai ház és Franciaország közötti háborúkra nézve *Belgiom*, 1763. a' porosz tartományok Weszphaliában, a' hét éves háborúban *Königstein*' vára Szászshonban, az angol-francia háborúkban gyakrabban a' halászbárkák, a' bécsi vég-nyilatkozvány' 92. cikkje szerint, *Chablais* és *Faucigny* savoyeni vidékek, a' *neufchateli* és *valengini* canton, melly 1848-ig porosz herczegség lévén, a' schweiczi semlegességben részt vett; végre legújabbán a' dán-német háborúban Dániának *nyugatindiai* gyarmatai *) , minél fogva a' nemzetek' jogában az *önkéntes* és *szerződési*, *általános* vagy *részletes*, *ideiglenes* és *örökös* semlegességet különböztetik meg.

A' semlegesség' természetéből folyó jogviszonyok' özvege alkotja az úgynevezett *természeti* semlegességet. Fő elve: „Hogy a' semleges nemzetek minden ellenségeskedésektől tartózkodva, a' harcra vonatkozó viszonyokban az ellenséges felek' irányában tökéletesen egyenlő eljárást követni, viszont ezek amazok' állását tiszteletben tartani kötelesek.“ Alkalmazása a' *segítségre*, *terület* vagy *kereskedelemre* vonatkozik; részletei a' gyakorlati szükséghez képest, az európai nemzetek' szerződesei, szokásai által szorosabban meghatározva és módosítva az úgy czímtett *kikötött*, *szerződött* semlegességet képezik (*neutralité naturelle, conventionelle*).

A' *segítségre* nézve a' semlegesek annak minden nemeitől tartózkodni, és cselekvő részvétben polgáraikat is gátolni kötelesek, ámbár az egyesek' minden cselekvényeiért a' kormányt felelőssé nem tehetni. Az északamerikai státusok 1794. hozott 1818. megerősített törvényök által minden hadikészületeket, toborzásokat területökön barátságos hatalom ellen büntettnek nyilvánítának, és ezt legújabbán a' *Cuba* elleni expedícióra nézve fogamatba vevék; hasonló intézkedések foglaltatnak *III. György* britt király 59. parl. act.; 1846. évben mind a' britt, mind a' spanyol kormány polgáraikat mexikói kalózlevelek' elfogadásától eltilták, és egy a' tilalmat megszegő barcellonai hajós kapitány 1847. tengeri rablóként el is ítéltetett. Nem tekintetik azonban a' nemzetek' szokásainál fogva a' semlegesség' megszegésének, ha egyesek mint önkénytesek (*amateur, volontair*) a' harcban részt vesznek, sőt a' német birodalom' 1570. törvénye azt a' német szabadság' dicséretre méltó alakjának mondá; nem továbbá a' toborzási engedély, ha a' háboru előtt

*) *Wurm*: *Denkw. Zeitschr. f. die gesammte Staatsw.* I. 1851. II. 347. 1.

kötött szerződésen alapszik vagy mind két félnek megengedtetik, mint Schweizban az előtt gyakrabban történt; sőt a' háború' kezdete előtt *védyszerződésileg* lekötött hadsegítésnek kiállítása, ha a' megszábot mennyiségen túl nem terjed, a' semlegességgel, melyet illy esetben *nem-teljes, tökéletlennek* neveznek, összejelzőnek nem tartatik, és csak kivételesen történt, hogy Svéczia 1788. évi háborújában Oroszhonnal, Dániát, mely az 1773. évi szerződésben kikötött segédereget kiállította, mind addig semlegesnek tekinteni nem akarta, míg Oroszhontól kötelezettsége alól felmentve seregét vissza nem vonta *). A' segedelmezés' azon neméről, midőn a' fejedelmek pénzért seregöket átengedték, és mely hasonlólag a' semlegességgel nem ellenkezett, mai nap szólani felesleges; a' polgári jogok' ismerete és méltánylata sokkal erősebb gyökeret vert korunk' öntudatában, mintsem hogy a' polgárzat' eszméjével olly annyira ellenkező jelenetet lehetségesnek tartanék.

A' *területre* nézve a' semleges nemzetek azt a' harcosok előtt elzárják, és területek' sérthetlenségét fegyveres erővel is biztosíthatják; a' terület' használatának átengedése átkelésekre, élelemtáruk' felállítására, fölszerelésekre mind két fél' számára csak akkor egyeztethető meg a' semlegességgel, ha a' terület' fekvésénél fogva a' harcosok' mindegyike e' kedvezményekben részesülhet; mert egyébként az egyenlőség' színe alatt az egyik fél' nem csekély hátrányára, ellensége több nyomos előnyt élvezhetne: így az egyes menekvők vagy átnyomott seregrészeknek a' semlegesek menhelyet nyújthatnak, a' hajók' horgonyozását, kitanarozását, de nem új fölszerelését, a' kalózhajók által a' hadtörvények' értelmében zsákmányolt martalékhajók' eladását megengedhetik. Ezen elvet még ollyan állodalmakra nézve is, melyeknek kormánya törvényesnek el nem ismertetik (mint az amerikai-britt háborúban a' németalföldi státusok *Jones Pál* híres amerikai kalóz, úgy szintén a' dán kormány 1793. a' francia kalózkok' irányában), sértetlenül tarták fenn; míg napjainkban Lübeck' városa' „*Van der Tann*“ schleswig-hollsteini hajó iránti eljárásában, melynek a' semleges kikötöt odahagyni kellett és csak légbe-röpitése által kerülte el elfoglalását, a' semlegességi elvek' olly tulszigorú alkalmazását szemléltük, melyet még más körülményekben sem lehetett volna igazolni. Szerződésileg előbb kikötött kedvezmények' teljesítése a' semlegességgel nem ellenkezik; így az éjszakamerikai státusok 1778. szerződésökben a' francia kalózkok és martalékhajók' horgonyozhatását, ellenciknek pedig kizárását igérvén, a' forradalmi harczban ezen elvöket szigorúan fentarták, egyébiránt a' legnagyobb részre hajlatlanságot tanusítván.

*) *Martens*: Erzähl. merkw. Fälle. I. 308. I. *Martens*. Ch. Causes celebr. du droit des gens. II. 275. I.

A' harczoló felek viszont a' semleges területnek sértetlenségét elismerni, a' szükségállapotban történt átkeléséknél a' költségeket teljesen megtéríteni, a' semlegesek iránt minden ellenségeskedésektől tartózkodni kötelesek, minélfogva a' semleges területen lévő ellenséges személyek és javak, úgyszintén ellenséges területen a' semlegesek' személyei és ingóságai, ha ellenséges czélokra nem fordíthatnak, minden erőszakoskodásoktól mentek; innen a' porosz kormány 1805. oct. 14. kelt jegyzékében *Bernadotte'* hadtestének az ansbachi herczegségen történt átkelését joggal nemzetjogi sértésnek tekinté, és a' szövetséges seregek' átmenete 1814. évben *Basel, Laufenberg és Schaffhausennél* hasonlólag annak tekintendő; — azért továbbá minden ellenségeskedéseknek semleges területeni kikerülése végett a' semleges kikötőben létező ellenséges hadihajók béjelentett hajók' elébe nem vitorlázhatnak, azokat 24 óra' lefolyta előtt nem is követhetik, melly határidő az afrikai barbareskek' hajóira nézve 36—48 órára terjesztetett, a' semleges területhez tartozó tengerrészekben zsákmányolt hajók' visszaadása határoztatik, és a' semleges hajóknak zár alá vétele, kivéve a' vög szűkség' állapotját, tilalmasnak tartatik.

III. Legszővevényesebbek azonban a' semlegesek' *kereskedelmi viszonyaira* vonatkozó kérdések; mert, habár a' természeti igazság' elvei szerint két nemzet közt támadt háború harmadik részt nem vevő nemzetnek jogait, kereskedelmi szabadságát nem csorbíthatná, és még a' hadszerekkeli üzlet sem, ha mind két nemzet részére történik, a' semlegesség' kötelességeivel rendszerint nem ellenkezik, a' harcz' céljai' sikeresebb elérése végett az európai nemzetek' szokásai és szerződésai, ezen szabadságot szűkebb körre szoríták. De míg a' szárazföldi kereskedelemre nézve eléggé határozottak a' gyakorlatnak az elvei, a' tengeri világkereskedelem' olly nagy fontosságú viszonyaiban az érdekek' éles ellentéténél fogva a' legnagyobb bizonytalanságokra akadunk, mellyeknek kiegyenlítésére sem a' szerződések, sem az ingadozó 's változókony gyakorlat biztos fonalat nem nyújtanak; minélfogva *Klüber* egy általános tengeri törvénykönyvnek megalapítását méltán fölötte kívánatosnak itélé*).

A' *szárazföldi kereskedelemre* nézve kétségbe nem vonatik, miszerint a' harczoló felek semleges területen kereskedésüket folytathatják, és a' semlegesek is szabadon szolgáltatják át áruikat az ellenségeskedők' területére; — az ellenség azonban az általa megszállott tartományokkal, úgy szintén az ostromolt vagy ostromzár alá vett helyekkel kereskedést tilthatja és gátolhatja, a' hadszerekkeli üzlet pedig, minthogy azok a' harcz' céljai' elérésére közvetlenül vonatkoznak, egyáltalában tilalmasnak tekintetik.

*) Europ. Völkerrecht. II. 292. §.

A' *tengeri kereskedést* illetőleg azonban mind a' terület' át-
vitt fogalmára, mind az ostromzár és hadszerekre nézve annál
nagyobbak a' nehézségek, minél inkább különbözik a' tengeri harc-
jog a' szárazfölditől; mert míg szárazföldön rendszerint a' magán-
birtok sérthetetlennek ismertetik, tengeren a' hajók' elfoglalása,
kereskedelem' gátoltatása, kalózlevelek' kibocsátása annak daczára,
hogy ellene tekintélyes szózatok emelkedtek *) , általánossá vált, és a'
harczólo felek' ezen állása viszthatással volt a' semlegesekre is. De
lássuk immár a' részleteket.

A' semleges hajót a' nagy tengeren hona' területi részének
tekinthetni, azon tehát a' fennebb felállított elv szerint az ellensé-
ges szállítmánynak, és viszont semleges szállítmánynak ellenséges
hajón is mentnek kellene lenni; de mivel a' tengeri háború' fő célja
az ellenséges vagyonnak megsemmisítése: az európai nemzetek'
gyakorlata az észjog' érintett szabályától eltért, úgy hogy e'
tekintetben két ellenkező elvnek tusája és időnkénti diadala ke-
letkezett.

A' *Consolato del mare* nevű tengeri törvény, melyet némely-
lyek a' VII. Gergely által 1075. megerősített *pisai* jogból származ-
tatnak, mások spanyol eredetűnek mondanak, mely a' kereszt-
hadak' alkalmával 15 állodalom által elfogadva a' XVII. századig Olasz-
Francia- és Spanyolországban köz elismeréssel birt, és a' britt
törvényhozásnak jelenleg is alapját képezi, 273. cikkjében a' sem-
leges szállítmánynak sérthetelenségét vezérelvül tűzvéni ki, állitá:
miserint a' semleges lobogó nem fődözi az ellenséges szállítmányt,
de az ellenséges hajón lévő semleges szállítmány sem tekintethetik
igazságos zsákmánynak. A' szállítmány' illetékessége volt tehát a'
döntő ismérv, szigor az ellenség, méltányosság a' semlegesek iránt
a' *consolato*' vezéreszméje.

Miután utóbb a' törökök' hatalmaskodásai a' szárazföldi indiai
kereskedést mind inkább nehezítették, Amerika' fölfedezése, az
indiai tengerút' feltalálása, a' kereskedés' irányát megváltoztatá, és
a' tengeri forgalmat azelőtt alig sejdített fontosságra és terjedelemre
emelé, annak háború' idejéni folytathatása mind inkább nagyobb
érdekűvé vált, ez legkönnyebben a' semleges lobogónak védernyő-
zete alatt létesíthetőnek látszott; minél fogva Angolhonnak a' XII.
században némelly spanyol városokkal kötött szerződése, nem kü-
lönben a' török portától IV. *Henrik* francia király által nyert ked-
vezmények' nyomán, a' XVII. század' elejétől leginkább Németalföld
azon elvnek szerződési megalapításán működött: „Hogy a' lobogó
fődözi a' szállítmányt, és a' hajó' elkobzásával elkoboztatható a'
szállítmány is.“ Ezen működései annál nagyobb sikert arattak, mi-

*) *Franklin, Büsch, Napoleon, Massé, Reddie* stb. *Wurm: Denkw. i. h.*
315. l.

vel ezen elv szerint az ellenséges felek semleges lobogó alatt folytathatták kereskedésüket, a' semlegesek pedig hajózásuk' felvirágzását előmozdíthatták; a' semlegesek árúikat ellenséges hajókon úgy is ritkábban szállították, és az új elvnek e' tekintelbeni látszólagos szigora az által is enyhült, hogy csak a' hadüzenés után szállított árúk tartattak elkobozhatóknak. Innen magyarázható, hogy az új elv minél nagyobb kiterjedést nyert, és 1642—1780-ig *Büsch'* számítása szerint 51 kereskedelmi szerződés közül 36-ban érvényesnek elismertetett; — de a' többi szerződésekben az ellenkező elv fentartatott, azon állodalmakra nézve pedig, melyek közt okleveles határozványok nem léteztek, fenmaradt a' régi bizonytalanság. Sőt érdekeik' követelményei szerint a' nemzetek majd az egyik, majd a' másik rendszerhez ragaszkodván, az innen eredt bonyodalmak és a' semleges kereskedés' háborgatásai főleg azolta legnagyobb mértékben öregbültek, mióta Britannia tengeri túlsúlyánál fogva ellenségei' kereskedelmét megsemmisíthetvén a' magát pedig saját erejével is semleges lobogó' segítsége nélkül védelmezhetvén, a' *Consolato del mare'* elvét szokás által megállapított általános szabálynak vitatá, mellynek ellenkezője minden nemzet' részéről különös szerződések által bebizonyítandó *).

Nem csekélyebb nehézségekkel járt az ostromzár és hadi szerek körüli elvek megalapítása; mert, míg egy részt a' nemzetjog' általános elvéül elismertetett, miszerint ostromzár alatt csak azon helyek vannak, mellyek ellenséges hajók vagy ütegek által valóssággal úgy körül foglalták, hogy veszély nélkül a' be- vagy kivitorlázást meg nem kísérhetni; — az ostromzár továbbá a' tettleges elzárás' időpontjával kezdődik, és kizárólag azon hajók mint az ostromzár' megszegői koboztathatnak el, mellyek tudva és akarva a' zárvonalon áthatni törekedtek: a' múlt század' vége felé az amerikai szabadsághaború' kitörése után a' brittek követvén Svédhonnak 1590., Németalföldnek 1652. évi szigorát, az ostromzár' fogalmát olly tágasan magyarázák, hogy egész országokat és azoknak minden kikötőit zár alattiaknak nyilatkoztatták, és 1785. *Mariot* martaletébiró azon elvet vitatá, miszerint Britannia természeti fekvésénél fogva ostromzár alatt tartja Francia- és Spanyolország' minden kikötőit. A' zár' létesítését azon időponttól számíták, midőn az a' semleges hatalmakkal tudomásul adatott, fentartására néhány hadihajók' czirkálását elégségesnek állíták, és ennél fogva minden hajót, akárhol találtassék, ha irományaiból kiviláglik, miszerint az ostromzár' bejelentése után utra indulván, az alá vett országba készül, a' befejezett és csak megkísérlett büntény közötti különbségnek teljes mellőzésével, zsákmányként elkobozandónak vitattak,

*) Csak kivételkép engedék' meg a' brittek 1805., hogy a' nyugatindiai kikötőkben a' semlegesek ellenséges árúkkal kereskedhessenek.

és illy módon a' semlegeseknek kereskedelmét majdnem végkép lehetetlenítették.

A' hadiszerekkeli kereskedés általában tilalmasnak tartatik, annak nyomára már a' római jogban akadunk (c. 2. C. quae res export. non debeant); — a' kánoni jog azt a' hitellenekre nézve egyházi kizárás' büntetése alatt tilalmazá és a' hadi dugárúk közé a' fegyvereket, vasat és hajóépítési fát sorolá (lignamina galcarum) (c. 6. 12. 17. X. de Judaeis et Saracenis, c. 1. Extrav. com.—), csupán kivételként Angolhon' 1468. szerződésében Bretagne' fejedelmével és Portugalliában Németalfölddel 1661. a' fegyverekkel kereskedés megengedtetett. De a' dugárúk' fogalma körül régóta szétágaznak a' nézetek; már *de Groot*, annak szorosabb meghatározása végett, a' dolgokat három osztályra, nevezetesen olyanokra, mellyeknek csak a' háborúban, vagy abban egyáltalában nem, vagy a' háborúban és azon kívül is, hasznát vehetni, sorolá; az első osztályúakat mindenkor, a' másodrendűeket soha, a' harmadikhoz tartozókat szükség' esetében elkobozhatóknak mondja. De már *Binkershoeck* kimutatá ezen osztályozásnak nehézségeit *), és gyakorlatban a' semlegesek a' dugárúk' körét szűkebbre szorítani, a' harczolók azt rendesen kiterjeszteni óhajták; mert míg amazok csak az úgynevezett közvetlen dugárút ismerék el, és ahhoz több szerződések' nyomán a' szoros értelemben vett fegyvereket, tchát ágyúkat, puskákat, pisztolyokat, taraczkokat, vértetek, kardokat, dzsidákat, töltéstartókat, nemkülönb a' hadi löszereket, mint bombákat, gránátokat, golyókat, löport, kovákat, kanóczokat, salétromot, kénköt, sőt némely löszerezési eszközöket is, mint nyergeket, kantárokat számíták, addig a' harczoló felek, kik rendszerint egymás' hajóhada' és kereskedelme' megsemmisítésére törekedtek, az úgynevezett közvetett dugárúk' fogalma alá a' hajók' építésére megkívántott fát, köteleket, vitorlavásznat, vasat, ólmot, kendert, szurkot, gyan-tát, kátrányt, sőt némellykor a' ruházati és élelmi szereket és lovakat — Svédhon 1788. a' vert pénzt is — sorolák; azt még az esetleges dugárúk' fogalmával, mellyek a' fenforgó körülményeknél fogva az ellenség' hadi céljai' előmozdítására szolgálhatnak, megtoldák, sőt különféle ürügyek alatt, mint hajdan fényszakában a' hanzai szövetség', 1681. XIV. Lajos, a' XVII. század' elején Németalföld, az ellenségekkel kereskedést végkép megtilták. — Növeszté a' semlegeseknek panaszait az alkalmazott fenylékek szigora, mellynél fogva gyakrabban tekintet nélkül a' dugárúk' természetére nem csak azoknak, hanem az összes szállítmány és hajónak elkoboztatása jogosnak állítaték.

Mint' azonkívül a' hadi dugárú és ellenséges szállítmá-

*) *Grotius*: De Belli et Pacis. L. III. c. 1. §. 5. *Binkershoeck*: Quaes. Jur. Publ. L. I. c. 10.

nyok' fölfedezésére, és állobogókkal visszaélések' meggátlására, a' harczoló felek' részéről az ellenörködés nélkülözhetetlen, a' semleges hajók' *motozása* körüli eljárás új surlódásokra szolgáltatott alkalmat; mert habár szükségét mindnyájan elismerék, és az iránt sem volt kétség, miszerint annak csak az ellenséges fél' tengeri területén vagy a' nagy tengeren, semmiképen azonban semleges tengerreszen történni szabad; a' *motozás*' jele lövéssel adatik, az a' papírok és okleveleken kívül, kétséges esetekben a' hajó' szállítványára is kiterjeszthetik, az ellentállási vagy kikerülési kísérletnek következménye a' hajó' elfoglalása és martalékbírótság elé állítása; mégis, mivel ez a' hajó' fölmentése' esetére is főleg a' fölebbezés végett számos költséggel és idővesztéssel jár, a' semleges nemzetek kereskedelmi hajóikat az álldalom által kirendelt hadihajók által rendeltetésök' helyére kísértették. A' hadi hajó' parancsnoka kötelességében áll az elvitorlázás előtt magának a' felől szerezni meggyőződést, hogy a' kíséretében vitorlázó hajókon dugárúk nincsenek; azért a' kíséret alatt lévő hajóknál a' *motozást* főleg Hollandia' unszolására a' XVII. század óta a' semlegesek fölöslegesnek, sőt lobogójuk' sértésének tartván, a' hadi hajó' parancsnokának szavát elegendő biztosítéknak állíták; de a' hétévi háború alatt már a' brittek a' *motozást* akkor is szükségesnek tartván, ezen elvöket az amerikai harcz alatt újra alkalmazni, a' francia háborúknban pedig legnagyobb szigorral gyakorolni kezdék. — Ennek következtében több összeütközések támadván, valahányszor a' kíséző hadihajó a' *motozás*nak ellenszegült, annyiszor a' kíséret alatt lévő hajók elko-boztattak. Nevezetessekké lettek főleg *Biland* holland tengernagy' esete, ki 1778. ellenzván a' *motozást*, legyőzetett, kísért hajói elko-boztattak; 1798. Ulla Fersen svéd fregátta' parancsnoka, *Cederström*, mivel az angol *motozást* erélyesen nem ellenzé, honában halálra és kegyelmezés' útján örökös fogságra ítéltetett, míg az angolok ellentállási kísérlet miatt a' hajókat martalékuknak tekintették; — 1800. évben pedig Freya dán és Maria svéd hadihajók el-lenezvén a' *motozást*, kísért hajóikkal együtt elfoglaltattak; mik a' semlegesek' elkeseredését nagy mértékben növelék. Azonkívül a' *motozás* körüli kérdések arra is szolgáltak alkalmul, miszerint kétségbe vonatott: valljon a' hadi lobogó elégséges-e hadhajói minőség' bebizonyítására? továbbá valljon ellenséges hadihajó' kíséretében vitorlázó semleges hajók elfoglalhatók-e? mint ezt a' dánok 1810. néhány éjszakamerikai, britt kíséret alatt vitorlázó, hajókkal tevék. Ez utóbbi kérdés elvileg el nem döntetvén, csak 1830. az éjszakamerikaiak' általános kármentesítésével egyenlítették ki; az első kérdésre pedig Saint Jean dán naszádnak 1782. a' spanyolok által, minthogy löszerekkel Gibraltál felé vitorlázott, történt lefoglaltatása szolgáltatott alkalmat; a' kérdés az elv' eldöntése nélkül a' hajó' el-bocsátása által hasonlólag mellőzve lön.

IV. Ezen elvbeli kérdések főleg a' múlt század' vége felé mind inkább súlyosabb alakban tűnének fel, több kísérletek történtek vég megfejtésökre. Legnevezetesebb Oroszhonak 1780. február' 28. kelt nyilatkozványa, mellynek titkos indokát: gróf *Paninnak*, az angol követtel szorosabb viszonyban létező herczeg *Potemkin'* befolyásának egyensúlyozására irányzott törekvései képezék; abban t. i. Oroszország elvül jelenté ki, miszerint a' semleges lobogó fődözi a' szállítmányt; hadi szereknek csak azok tekintethetnek, mellyek az 1768. évi orosz-angol szerződésben azoknak elismertetnek, végre hogy az ostromzár csak ottan létezik, hol a' kikötő hadihajókkal nagyon körülvéve; és ezen elvei általános elfogadására és hajóhadak általi védelmére Európa' minden semleges nemzeteit felszólítja. — Indítványa általános viszhangra talált, és Dánia, Svédhon, Poroszország, Ausztria, Németalföld, Portugallia, Nápoly által szerződésileg elfogadva, a' történetben nevezetes „*fegyveres semlegességnek*“ alapjává vált; rendszerét a' harczoló felek közül Francia-, Spanyolország és Éjszakamerika magukénak vallák, egyedül Britannia nem javallá, hanem kitérőleg válaszolván, a' kötött szerződések és nemzetjogi gyakorlathoz ragaszkodott; alkalmazásban azonban, nehogy ellenségeinek számát növelje, elveinek szigorát tetemesen módosítja. De ezen rendszernek elvei a' versaillesi béke után csak hamar feledékenységbe mentek; már 1788. Svéd- és Oroszhon egymás közötti harczukban eltávoztak azoktól, a' francia forradalom' kiütése után pedig Orosz- és Poroszhon Britanniával kezét fogva, Franciaország' irányában a' legszigorúbb eljárást követvén, — egyedül Svédhon és Dánia 1794. évi szerződésökben törekedének fentartani semlegességi jogaikat. — 1800. évben ugyan *I. Pál* orosz czár föléleszté ismét a' „*fegyveres semlegesség*“ rendszerét, és annak fentartására Svédhon-, Dánia- és Poroszhonnal szövetkezvén, elveit azzal bővítette, hogy az őrizet alatt vitorlázó hajók' motozását a' hadihajó' parancsnokának becsületszava pótolja, és az ostromzár' megsértése a' zárvonál' csel vagy erőszakali áttörésének kísérletében áll; — de Angolország' ellenséges intézkedései, mellyeknél fogva az orosz, svéd és dán hajókat zárlat alá vette, Dániát pedig hajóhadával megtámadta, leginkább pedig *I. Pálnak* még azon évben bekövetkezett erőszakos halála véget vetettek csirájában ezen rendszernek. Utódja *I. Sándor* már 1801. évi szerződésében Britanniával azon elvtől, hogy a' lobogó fődözze a' szállítmányt, elállott, a' kísérlet alatti hajók' motozását nem ugyan kalózoknak, de hadihajóknak megengedé, a' dugarúkra nézve pedig a' szerződések' rendeleteihez általában, határozottabb körülírás nélkül, ragaszkodott.

Ekként vége szakadván a' semlegesek' kereskedelmi érdekeinek megóvására kötött szövetségnek, 1803. év óta Britannia még soha nem tapasztalt kiterjedésben és szigorral alkalmazá érintett

elveit, Franciaországnak minden kikötőt ostromzár alá helyezvén, és az azzali kereskedést általában tilalmazván; mit *Napoleon* 1806. évi berlini, 1807. évi milanói és trianoni rendeleteiben a' *continentalis* rendszer által viszonzott, mellynél fogva minden kereskedelmet és közlekedést Britanniával, sőt még az üzletet britt természetmennyek- és gyártmányokkal is tilalmazván, a' tartományaiban létező angolok' letartóztatását, az angol portékák' elkobozását rendelé; mire Brittainia hasonló szabályokhoz Franciaország és szövetségesei ellen nyulván, a' tengeri és közvetve szárazföldi kereskedés' vég enyészetéhez közeledett, midőn *Napoleon*' legyőzésével a' *continentalis* rendszernek, mellynek elveit 1807. Oroszhon, Dánia és Poroszország, 1809. Ausztria, 1810. Svéczia elfogadák, vége szakadt.

Azóltá a' tárgyalt vitálypontok elvesztvén közvetlen gyakorlati életet, eldöntetlenül maradtak; az utolsó évek' harczi szinhelelyöknl fogva, e' tekintetben kevesebb befolyással voltak. Az egyes nemzetek kereskedelmi érdekeiket részletes szerződések által törekedének biztosítani, mellyekbe nagyobb részt ugyan enyhébb, a' semlegesekre nézve kedvezőbb elvek iktatvák, névszerint az éjszak-amerikai állodalmak újabb szerződésekben Spanyolhonnal, a' közép- és délamerikai köztársaságokkal, a' szállítmánynak földözését a' lo-bogó által elvként jelenték ki, csupán azon nemzetekre nézve határozván kivételt, mellyek maguk saját háborúikban az ellenkező elvnek hódolnak; — de általános vagy egyértelmű egyezkedéseket hiába keresnénk. Ha tehát ismét megdördülnének a' nagy Ocean' síkjain az ágyúk' érczhangjai, fölmerülendeknek ezen kérdések régi alakjokban; sőt ha visszatekintünk némely jelenségekre, névszerint: hogy az ostromzár béke' idején hadizenés nélkül, Brittainia' részéről 1836. Új-Granada, 1850. Göröghon, 1851. San-Salvador ellen, Franciaországéról 1838. Mexico és Buenos-Ayres ellen a' semlegesek' nem csekély kárával alkalmaztatott, és így a' harczzog' vég eszközei béke' idején teljes szigorral foganatba vétettek, ha visszaemlékezünk azon szenvedélyes-ségre, mellyel a' motozási jog körüli kérdések az utolsó évtizedben ámbár a' rabszolga-kereskedés' meggátlására életbe léptetve, főleg Franciaországban tárgyaltattak, és fontolóra veszszük, miszerint a' dán-német és osztrák-szárdinai harczzban tapasztalt enyhébb gyakorlat, csak az akkori körülményekből veszi magyarázatát: méltán tarthatni, hogy felmerülésök még metszőbb, ridegebb alakban történendik, mint azelőtt; minden esetre azonban, minthogy a' kereskedés' külön ágai szorosabban fűződtek, élénkségök a' közlekedési eszközök' könnyítése és gyorsítás által nagy mértékben növekedett, sokkal érzékenyebben Európa' szárazföldi tartományaira nézve, mint azelőtt.

Forrásai ezen szomorú állapotnak legtöbbnyre a' nemzetek' önzésében rejlenek. Innen magyarázható miként ugyanazon nemzetek, mint a' Hanza, Frankhon, érdekeik' követelményeihez képest a' legellenkezőbb eljárást követték; — elejét tehát csak a' jogérzületnek

szilárdítása által vehetni, ezt eszközölni a' tudománynak feladása; világosító szövénckénél fogva a' jogrendszer' többi részeiben gyökeres átalakítások történtek, mellyek még fél század előtt ki-vihetetleneknek tartattak. Állításom' bizonyosságául szolgáljon az állodalmi és büntetőjog' átídomítása; miért nem remélhetnök azt, habár lassankint, a' nemzetek' jogában is? az nagy részt úgy is a' természeti igazság' szent elvein nyugszik, minéllfogva a' híres *Portalis* jellemzőleg állítá: „Miszerint a nemzetek' joga nem a' tételes rendelkezetekből, hanem azok a' nemzetek' jogából veszik eredetöket.“

Érzik ezt mélyen a' közelebről érdekelt nemzetek' jogtudósai; kitünő szorgalommal művelik napjainkban a' jogtudomány' ezen részét, mellynek legújabb irodalmában, hogy régiebb koszorús íróinak neveit elhallgassam, *Klüber*, *Martens*, *Saalfeld*, *Günther*, *Heffter*, *Gagern*, *Kaltenborn*, *Pöhls* német, *Rayneval*, *Ortolan*, *Hautefeuille* francia, *Oke-Ålaning*, *Reddie*, *Archer-Polson*, *Wildmann* angol, *Pando* spanyol, *Pinho-Ferreira* portugalli, *Fincali*, *Luchesi-Palli* olasz szerzők' nevei mellett, — *Wheaton* éjszakamerikai híres státusférfi és *Bello* délamerikai író' neve egyaránt tündöklik 1).

És habár nekünk magyarokul jelen helyzetünkben kevesebb befolyásunk lehetne is e' jogrész' kifejtésére: az európai jogéletnek ezen fontos tényezőjétől nem vonhatjuk el figyelmünket; szorgosabb művelése, ha egyéb eredménnyel nem volna, megóvandja jövődőre is jogászainkat a' német jogiskolák' túlzásaitól, és megerősítendí a' jogtudomány' alkatelemeinek természetes viszonyairól ép' s jőzan nézeteket; mert, hogy az élesezű *Feuerbach*' szavaival zárjam be értekezésemet: „A' tapasztalati ismeretek a' jogtudománynak tetet adnak, a' bölceletiek lelket; — amazok nélkül szétfoszló rémképpé, ezek nélkül élettelen, lelketlen csontvázzá válik; — bölcelet nélkül a' jogtudomány kábassággá, tapasztalas nélkül örütség-gé fajul; a' jogtudós tapasztali ismeretek' hiányában ábrándozó fecsegővé, bölcelet nélkül pedánsá vagy barbárrá lesz“ 2).

ÖSZVES KIS GYÜLES, JUN. 30. 1851.

Némli. gr. *Teleki József* úr ő *exja'* elnöklete alatt

Jelen: *Bajza*, *Balogh*, *Bugát*, *Czech*, *Czuczor*, *Gebhardt*, *Győry*, *Kiss K.*, *Szilasy* rr. tt. — *Bertha*, *Hunfalvy*, *Wenzel* ll. tt. — *Toldy* *Ferencz* titoknok.

— A' *titoknok* két alapítványról értesítette a' gyülést: egyike *Juratics* *László* prépost és pécsi kanonoké, ki meghalálozván, az academiának négy-

1) Munkáik' címeit lásd: Jog- 's államt. Encyclopaediám' 203. §.

2) Üb. Gesetzgeb. u. Rechtswissenschaft 57. I.

száz pggő flot hagyott, mely summa az örökösi 8 száztól adó lefizetése után immár fel is vétetett; — másika néhai *Meskó Dénes* temesvári ügyvéd' hagyománya, mely szerint vagyonának egy hatoda (mintegy 4000 váltó ft.) általános örököse' halála után az academiát illetendi.

— Olvastatott a' *történettudományi osztály'* véleménye az *Újváry Mihály-féle rendk. jutalomra* pályázott két életrajzról, mely szerint egyik sem felelvén meg a' czélnek, akár a' historiai anyag' feldolgozása tekintessék, mely hiányos, akár a' forma, a' jutalomra egyik sem ítéltetett méltónak. Az öszves gyűlés megnyugodván az osztály' okain, a' véleményt elfogadta, a' borítékba zárt 's épségben talált jeligés levelek azonnal elégettettek, a' kéziratok a' levéltárba letétetni, 's a pályázás' mibenléte a' jutalomtevővel közöltetni rendeltetett.

— Olvastatott az *Elnöknek Szirákon junius' 27. költ levele*, melyben *testvérei' nevében is* jelenti, hogy országosan megerősített alapítványuk' alapján 's az academiának ajánlata' következtén *academai könyvtárnokká Hunfalvy Pál academiái lev. tagot* nevezték ki; felszólítván egyszersmind az academiát, hogy őt mielőbb hivatalába beiktattatná. A' gyűlés örömmel és köszönettel vette a' mélt. alapítóknak ezen, a' társaság' ohajtásaival találkozó gondoskodását, és *Czech János, Szilasy János és Toldy Ferencz r. tagokat* küldé ki, hogy az új könyvtárnoktól hűségi fogadást vévén, neki a' könyvtárt általadják's őt új hivatalába bevezessék.

— Ez után az *academai könyvtár'* kiselejtezése' tárgyában utasítás készült.

— *Wenzel Gusztáv* lt. magyar történeti szempontból meg kívánván járni Szilézia és Luszicza' nevezetesebb városait, elnöki ajánló-levéllal határozott elláttatni, felszólíttatván, hogy útja' sikereiről az academiát a' maga idejében tudósítaná.

KIS GYÜLÉS, JUL. 12. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. *Teleki József úr ő erja' elnöklete* alatt

J e l e n az osztályból: *Érdy és Jerney, rend. tagok.* — *Más osztályokból:* *Bugát, Gebhardt, Györy, Kállay, Kiss K., Szilasy rr. tt.* — *Hunfalvy, Nendtvich, Pauler, Repický U. tt.* — *Toldy Ferencz titóknok.*

ÉRDY JÁNOS rt.

a' római császároknak¹ becsülettel elbocsátó diplomáiról (tabulae honestae missionis) általában értekezett, 's magyarázatát eredeti rézlapok' előmutatásával gyámolította. Bemutatta *Antonius Pius'* nem tudni mikor kelt, rézlapjainak azon töredékeit, melyek 1851-dik évben *Krassó vmegyében Zsuppa helység' területén* találtattak, és melyeket *Kápra Sándor* a' m. n. muzeum' régiségtárának ajándékozott.

— Ez után *Wenzel Gusztáv* lt. részéről a' *titóknok* az 1514-ki pórháborúról egy ausztriai 's egy olasz egykorú író' tudósításait terjesztette elő, melyek a' kéziratár' számára leiratni rendeltettek.

KIS GYÜLÉS, JUL. 14. 1851.

(A' mathematical és természettudom. osztályok' számára).

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: *Kubinyi Ágoston* tt. — *Bugát*, *Gebhardt*, *Györy*, *Kiss K. r.*, *Nendvich I. tt.* — Más osztályokból: *Érdy*, *Jerney*, *Szilasy*, *rr. tt.* — *Hunfalvy*, *Pauler*, *Tasner*, *Wenzel* tt. tt. — *Toldy Ferencz* titoknok.

— A' titoknok

BITNICZ LAJOS

az utolsó nagy gyűlésen választott tiszteleti tag' képében annak székfoglaló értekezését olvasta fel a' nagy számok' törvényéről az ember' szellemi nyilatkozásaiban; melly így következik.

Minden, még a' véletlennek látszó legcsekélyebb esemény is, kétség kívül szintúgy függ a' természet' nagy törvényeitől, mint a' napnak 's egyéb égi testeknek mozgása. Csak az eseményeket a' világegyetem' rendszerével egybekötő kapcsolat' nem ismerése okozza, hogy közülök némellyeket bizonyos vég okok' eredményeinek, másokat pedig a' véletlenség' szüleményeinek tartunk, mint vagy szabályszerűen következnek egymás után, vagy szabálytalanul 's minden észrevehető rend nélkül látszanak feltűnni; de ezen, különben gyakorta csak képzelt vég okok' határai ismeretünk' bővültével változnak és néha teljesen el is enyésznek, úgy hogy értelmünk azon vég okokban nem lát egyebet a' való okok' tökéletes nem ismerésénél. Minden eseménynek egy előbbi másikkal némi kapcsolatban, azon világos elven alapuló kapcsolatban kell állania, hogy ok nélkül] semmi sem létezhetik. — Ezen alapelv azon cselekedetekre is kiterjed, mellyeket egészen véletleneknek tartunk. — A' legszabadabb akarat sem vihet végbe cselekedetet indok nélkül; mert ha két különböző eset' körülményei teljesen egyenlők, és az akarat mégis egyikben cselekednék, másikkban pedig a' cselekvéstől tartózkodnék: akkor választása okozat lenne ok nélkül, vagy Leibnitz szerint az epicúraeusok' vakvéletlensége. Az ellenkező vélemény csak önáltatásunk' következése, mennyire gyakran a' mulékony, de választásunkat elhatározó indokokra nem ügyelünk 's magunkkal mintegy el akarjuk hitetni, hogy indok nélkül és teljesen szabadon választottunk. A' világegyetem' jelen állapotját tehát egy előbbinek okozata 's egy következőnek oka gyanánt kell tekinteni. Olly értelem, melly a' természet' minden erejét és lényeinek egész tömegét ismerné, a' nagy égi testeknek szinte mint a' légkörünkben röpkedő parányoknak mozgását, ha az analysis' ereje megbírja, egy pontosan meghatározott szabályban kifejezhetné: előtte semmi sem volna ismerellen, a' múltta úgy mint a' jövőt nyilván és világosan látná. — Ez emberi észnek

eddigelé csak egyetlen tudományban sikerült ezen felsőbb ismeret' némi gyenge képét előtüntetni. A' csillagászat, segítve a' tér- és erőmütantól, adta elő egyetlen kifejezésben világrendszerünk' teteteinek jelen és jövő állapotját, 's ez által képessé lön oly eseményekre is visszatérni, mellyek nemünknek más tekintetben teljesen ismeretlen korszakába tartoznak, és ismét másokat kiszámítani, mellyek csak utódaink által a' legkésőbb jövőben nyerne kétségtelen megbizonyítást.

A' vizsgálódó emberi ész, a' mennyiségtan' segélyével, egyéb természeti tüneményekre nézve is ugyanazon czélt törekszik megközelíteni. Számításait e' végből a' tünemények' közös törvényére az úgynevezett „nagy számok' törvényére“ alapítja, 's így eredményeket nyújt, mellyek nem kétségtelen valóságok ugyan, olyanok mindazáltal, mellyeken méltán megnyugodhatunk. Az említett törvény bővebben kifejtve így hangzik: Ha igen sok, egynemű tüneményre figyelünk, mellyek állandó vagy szabálytalanul változó, de nem haladólag, hanem majd ezen, majd azon értelemben változó okoktól függnék; a' tünemények' számai közt oly arányokat találunk, mellyek csaknem változatlanok. Ezen arányoknak különböző különös értéke vagyon, mellyhez annál inkább közelítenek, mennél nagyobb a' figyelembe vett tünemények' száma, és mellyet teljesen el is érnének, ha az észleletek' sorát végtelenig lehetne folytatni. A' szerint, mint a' szabálytalanul változó okok tágabb vagy szűkebb határok közé vannak szorítva, nagyobb vagy kisebb számú észre vett tünemények' szükségesek arra, hogy arányuk csaknem állandó legyen. A' tünemények' mindegyik neménél maga az észlelés megmutatja: ha a' figyelés elég számú esetre volt-e kiterjesztve, és a' számítás ezen esetek' számához és az arányaik közt még létező különbségek' nagyságához képest biztos szabályokat nyújt azon valószínűség' meghatározására, hogy ama' különös érték, mellyhez ezen arányok öszvehajlanak, bizonyos tetszés szerinti határok közé van szorítva. Ha új észleleteket tévén, látjuk, hogy azon arányok az előbbi észleletek által megállapított vég értéktől tetemesen elütnek: ebből azt következtetjük, hogy a' tünemények' okai az észleletek' ezen sorában haladó vagy épen hirtelen változást szenvedtek. Ezen következtetés' hibátlansága felől a' valószínűségi számítás minden kétséget elhárít, és biztos szabályokat nyújt azon okváltozás' valószínűségének meghatározására, mellyre a' különböző időkben tett észrevételek mutatnak.

Ezen törvényt, melly a' mindennapi kísérletekben oly gyakran előfordul, a' józan ész némi alapigazsággal tekinti, de analitikai megbizonyítása nagy nehézséggel jár. Bernoulli Jakob húsz évig bajlódott vele, és dolgozata még sem bír a' kívánt szigorral. Újabb időkben Laplace francia térmérő adá tökéletesb megbizonyítását. Czélomra nem szükséges a' törvény' hosszúra terjedő megbizonyí-

tásának ha csak fő vonásait is előterjesztem; alkalmazását azonban 's az általa elérhető valószínűség' mértékét egy példában kimutatnom, úgy hiszem, nem lesz érdektelen. Alig bizonytalanabb például valami azon időpontnál, meddig az egyes embernek élete tart; mindazáltal már némi biztossággal megmondhatjuk: hány ember lesz tíz, hány húsz, hány harmincz év múlva életben, következőleg hány hal el azon ötszáz közül, kik valamely országban a' tartománynak, éghajlatnak, állapotnak bizonyos viszonyai között egy évben születtek, és ezen meghatározás' biztossága, feltéven a' számításban alapul vett észleletek' helyességét, annál nagyobb, mennél nagyobb azon embereknek száma, kikre a' számítás kiterjed. — Olly városban vagy megyében, mellyben évenként például 1000 ember születik, már meglehetősen biztossággal elmondhatni, hogy azon időtől számítva 18 év alatt azoknak fele, 46 év alatt kétharmada, 56 év alatt három negyede, 61 év alatt négy ötöde 's i. t. meghalt. De az eredmény sokkal biztosabb lesz, ha a' számításban 5,000, és még inkább, ha 10,000 embert veszünk, úgy hogy például ugyanazon évben született 100,000 ember közül 46 év után, mikor a' számítás szerint azoknak kétharmada, vagy is 66,666 tagja elhunyt, alig lesz 10-zel több vagy kevesebb az elhottak' száma, azaz: a' hiba, melly a' számítást talán terheli, csak egy hét ezered részét teszi a' való eredménynek. Már pedig hány emberi ismeretet, melly számmal kifejeztethetik, lehet illy pontosan előadni? Így például Budapest' távolságát Londontól 218, Páristól 199, Rómától szinte 199 mérföldre teszik *). De ki kételkedhetik róla, hogy ezen állítások a' valószínűságtól legalább egy mérfölddel elütnek? Ekkor pedig a' hiba közel egy kétszázad részét teszi az egésznek, 's azért viszonyosan 35-ször nagyobb, mint fentebbi példánkban. Hátha azon távolságok' bizonytalanságát, mi alig lesz sok, 3 mérföldre teszszük: úgy a' hátra lévő hiba már 100-szor nagyobb; holott azon városok' távolságát olly könnyen és biztosan meg lehet mérni.

Nincs kétség arról, hogy az említett törvény az anyagi világ' tüneményeire kivétel nélkül alkalmaztathatik, azokra szinte, mellyeket való okaik' nem ismerése miatt a' vakesetnek tulajdonítunk, valamint azokra is, mellyek szabálytalan okozatokat szülő eseményes okokkal együtt működő ismert erőktől származnak; sőt az ember' testi kifejléséről is megengedik, hogy természeti behatásoktól függ és határozott törvények szerint megy végbe, mellyeket egyes esetekben kimutathatunk és számokkal kifejezhetünk. De ha az ember' szellemi oldaláról vagyunk szó, azon tehetségekről, mellyek' működései az ezer meg ezer alakban mutatkozó akarattól függnek, képtelennek látszik az innen eredő tüneményeket számokra 's ezekből következtetett törvényekre alapítani. És mégis, miután

*) Lásd: Nagy Ignác, Pesti nagy képes naptár 1851. 191. l.

az egynemű események' végetlen soránál a' szabályszerű és állandó okok túlnyomóságot látszanak nyerni a' szabálytalanok és változók felett, azon törvényt illy tünetenyekre is kiterjeszteni megkísérették, és azt főképp Quetelet, brüsseli csillagásznak nyomán *) az eddigelé egybe gyűjthetett csekély adatok mellett is derék sikerrel kísértették meg.

Erre nézve mindenek előtt azon kérdés merül fel: valljon általjában lehet-e az ember' szellemi működéseit számokra és ezekből következtetett törvényekre alapítani? Egyes embernél, az egyednél kétségekivül nem; de igen az emberék' nagyobb társulatánál, hol mind azon rendhagyások, mellyeket egyes embernél a' vak-esetnek tulajdonítunk, elenyésznek, és hol a' tárgy, mellyre figyelnünk, csak nagyában, úgy szólván, csak fő vonásiban mutatkozik. Épen úgy mint az emberi nem' halandóságának törvényénél, melly korántsem egyes embernek, hanem csak egy nagy társaság' egészítő részének halálozását határozza meg oly szembetűnő bizossággal. Ha csupán egyes embert tartanánk szem előtt: semmit sem tudnánk az emberi nem' halandóságáról, és azon nagy törvény helyett, mellyhez a' népek csöndes engedelmességgel illeszködnek és illeszködni kénytetnek, csak egybe nem függő lettdolgok' egyes sorait bírnök, mellyekből semmi következtetést sem vonhatnánk; valamint például a' helyre és időre nézve észört egyes lég- és hévmérői észleletekből az időjárás' való elme tét soha sem lehet megállapítani, jöllehet azt már annyiszor megkísérették.

Hogy az ember' szellemi működéseit is számokra lehet alapítani, némelly esetekben világos, és csak sok és jó tapasztalatok kívántatnak, hogy azokra nézve is határozott, azaz: tulajdon számítás által adott eredményekhez juthassunk. Azon esetek tudniillik akkor jönnek elő, ha a' lelki erőktől eredő okozatok ugyanazon erőkkal határozott arányban állanak. Így például egyik ember' munkásságát kétszer vagy háromszor akkorának mondjuk mint a' másikat, ha amaz ugyanazon időben és környülményben kétszer vagy háromszor annyit tesz mint emez, feltévéen hogy kézi munkáról van szó. De mikép intézzük eljárásunkat a' tisztán szellemi, például irodalmi munkára nézve? A' művek' száma pl. legfőlebb csak annyiból adhatna mértéket az író' termékenységére, mint a' nőnek termékenységére a' tőle született gyermekek' száma, ha tudniillik a' gyermekek' egészségét és belső becsét figyelembe nem vesszük. — Hogy itt minden mérték és súly hiányzik, láthatjuk a' nyelv' határozatlanságából, mihelyt az embernek ama' szellemi tehetségéről jö elő szó. Gyakran halljuk: ezen ember még egyszer akkora, még egyszer olly erős vagy gazdag mint a' másik; de még senki sem me-

*) Lásd: Ueber den Menschen und die Entwicklung seiner Fachigkeiten von A. Quetelet. Deutsche Ausgabe von Dr. V. A. Riecke. Stuttgart, 1838.

részkedett mondani: ezen ember még egyszer olly bátor, vagy kétszer olly elmés, vagy háromszor olly éleseszű mint a' másik. Megelégszünk illy kifejezésekkel: ezen ember bátor, vagy nem bátor, vagy pimasz, vagy ezen ember bátrabb mint ama' másik; de mennyire: ez határozatlanúl marad, és kell hogy maradjon, míg a' bátorság' mértékét nem bírjuk. És lehetetlen átaljában illy mérték? Tegyük fel: két ember naponkint adja jelét bátorságának, és mindeniknél alkalom és viszony legyen ugyanaz. Ha azután több éven át évenként egyiknél 50, másiknál 30 esetet vennénk észre: nem lehetne-e már azok' bátorságát közelítőleg számok által kifejezni, és azt állítani, hogy azon két ember' bátorsága közel olly arányban áll egymáshoz, mint 50 áll 30-hoz, vagy mint 5 áll 3-hoz? És nem lenne-e ezen állítás, a' tisztán szellemi tehetség' ezen mértéke, annál biztosabb, mennél hosszabb az évek' sora, mellyekben ama' tapasztalások tétettek, és mennél szűkebbek a' határok, mellyek közt az egyes évek' eredményei ingadoznak? Kétségkívül. De mikép hozhatunk két embert annyiszor olly helyzetekbe, mellyek a' bátorság' megmutatására egyenlően kedvezők lennének, és, habár azt tehetnök is, mikép tudhatnök meg az embereknek onnan következő tetteit? — Hogy ezen kérdésre válaszoljunk, sőt hogy az illy kérdésre adandó felelet' lehetőségét megmutassuk: tegyük azon két egyed helyett valamely város vagy tartomány' lakosainak két nagy osztályát, például a' 20 és 30 éveseket, és a' bátorság' jelei helyett vegyünk valóban végbe vitt bátor tetteket, például tolvajságokat, a' tartomány' büntető törvényszéke által megismert és elítélt tolvajságokat — és kiki lehetségesnek látja, hogy a' törvényszékek által folytatott lajstrom' segítségével végre reá mehetünk, miszerint a' tolvajságok' száma azon tartomány' ama' két osztályánál közel úgy áll egymáshoz, mint 5 a' 3-hoz. A' mi így egy bizonyos büntettről igaz: miért ne lehetne igaz épen úgy bizonyos erényről? Ha egykor, minden esetre későn, a' nép' műveltsége annyira halad, hogy, mi eddigelé csak a' büntettekkel történt, a' bátor, nemes és erényes tettek is lajstromba szedetnek és törvényszék elé kerülnek; nem lenne-e akkor eszközünk számokkal kimutatni: a' bátorságnak vagy más erénynek milly foka jut egyik vagy másik életkornak? — Való ugyan: a' közöttünk lévő emberek' szellemi nyilatkozásában csekély figyelemmel is annyi különbséget, árnyéklatot és módosítást veszünk észre, hogy azokat felfogni teljesen lehetetlennek tartjuk. De máskép van-e ez az emberek' egyéb 's tisztán anyagi nyilatkozására nézve? — Halálunk' idejének bizonytalansága szinte közmondássá vált. Milly vakmerőségnek kellett tehát látszania azon kísérletnek, melly a' halálozás' idejét minden évkor' közepemberére nézve elsőben meghatározni törekedett? És ezen kísérletet mégis megtették, és a' mi több: szerencsésen végbe is vitték. — Halandósági rovataink már olly belső igazsággal bírnak, melly többi úgy

nevezett igazságaink' nagyobb részét sokkal felülmulja. És minnek köszönik ezen rovatok eme' nagy biztosságot? Egyedül azon körülménynek, hogy a' természet, mely mindenütt bizonyos törvények szerint működik, az ember' életét és halálát is illy törvény alá vetette, olly törvény alá, mellynek létezése annál világosabbá lesz, mennél gyakrabban és pontosabban ügyelünk az élet' és halál' külső tüneményeire. Miért nem helyezte volna ugyanazon természet az ember' szellemi nyilatkozásait is hasonló törvények alá?

Ezen gyanítás' alapossága leghelyesben a' tapasztalásból tetszik ki; mert valamely feladat' megoldhatásáról senki sem kételkedik többé, mihelyt azon megoldás eléje terjesztetik. Feltűnő azon szabályosság példája, mely szerint Franciaországban, hol erről néhány év óta igen pontos és terjedelmes észlelések léteznek, olly események szoktak történni, mellyek az eddigi egyetemes nézet szerint csupán az esettől, a' vakvéletlenségtől függenek. Értjük az erőszakos halál' különféle nemeit. Franciaországban hat év alatt — 1826-tól 1831-kig — ezek' száma illetőleg

241, 234, 227, 231, 205, 266 volt ¹⁾.

Ki előtt nem feltűnő ezen számok' szabályossága már első tekintettel? De mennyire feltűnőbb, hogy a' gyilkolások' egyes fajai 's az eszközök is, mellyekkel azok végbe vitetnek, ugyanazon szabályosságot mutatják. Így az előadott ölések között évek szerint

löfegyver által 56, 64, 60, 61, 57, 88,

kés által 39, 40, 34, 46, 44, 34,

bot 'stb. által 23, 28, 31, 24, 12, 21,

fojtás által 2, 5, 2, 2, 2, 4 's i. t. történt.

Hasonló változatlanúságra találunk más büntetteknél is. Franciaországban hat év alatt, 1825—1830, a' vagyon ellen elkövetett bűntettekért bevádoltak' száma illetőleg

4755, 5081, 5018, 5552, 5582, 5296;

az elítéltetteké pedig

3155, 3381, 3287, 3680, 3641, 3364 volt ²⁾.

Innen az elítéltettek' száma a' vádlottakéhoz illy arányokban állott: 0, 6635, 0, 6654, 0, 6552, 0, 6628, 0, 6523, 0, 6352, melly arányok, mint láthatni, évről évre nem igen változtak.

Quetelet ³⁾ szinte illy példákat közöl Belgiumból, a' bádeni nagyhercegségből és Angolországból, mellyek ámbár egymástól elütnek 's az országok' polgári viszonyaira nézve el is kell ütniök, magokban mindazáltal ugyanazon állandóságot mutatják. Elég lesz itten az angolországi példát felhozni. Angolhonban 1834. és 1835-dik

¹⁾ Quetelet: Ueber den Menschen 'stb. 6-dik lap.

²⁾ Poisson: Lehrbuch der Wahrscheinlichkeitsrechnung. Deutsch bearbeitet von Dr. Schuse. Braunschweig, 1841. 330. lap.

³⁾ Ueber den Menschen 'stb. 503. lap, 650. lap, 655. lap.

évek' folytán a' gonosztévők' száma illetőleg 22,451 és 20,731-re ment. Száz gonosztévő között

1834-ben 84 férfi és 16 néember,

1835-ben 83 férfi és 17 néember volt.

Épen illy állandóságot tapasztalunk, ha a' történetekre nézve más szempontot választunk. Így, ha azok' nemeit tekintjük, azon években illetőleg illy arányokra akadunk:

	1834-ben	1835-ben.
személyek ellen elkövetett büntettek	10, 94 ;	9, 72 ;
vagyon ellen erőszakkal elkövetett büntettek	6, 50 ;	6, 53 ;
vagyon ellen erőszak nélkül elkövetett büntettek	73, 97 ;	74, 66 ;
vagyonsértések	0, 72 ;	0, 75 ;
csalások	1, 92 ;	1, 78 ;
a' főlebbiek' sorába nem tartozó büntettek	5, 95 ;	6, 56 ;
	100, 00	100, 00.

Hazánkból, hol illy följegyzések eddigelé napfényre nem igen jutottak, csak Balla Károly' munkájából ¹⁾ hozhatok fel egy példát, és adatok' hiányában csak a' bebörtönzöttek' nemét tekintem. Balla úr szerint Pest megyében öt év alatt, 1835—1839, a' bebörtönzöttek' száma illetőleg

801, 776, 862, 741, 694 volt, és száz fogoly között

1835-ben 92 férfi és 8 néember,

1836-ban 90 „ és 10 „

1837-ben 86 „ és 14 „

1838-ban 92 „ és 8 „

1839-ben 91 „ és 9 „ számláltatott.

Csodálatos és egyszersmind felette szomorító állandóság! Így tehát csaknem olly biztosan meg lehet határozni: bizonyos tartományban ugyanazon társasági szerkezet mellett évenként hányan fertőztetik meg kezeiket embertársaik' vérével, vagy hányan oltják el azok' életét méreggel, hányan vetemednek csalásokra 'stb., milly biztosan kiszámíthatni: hányan születnek vagy bálnak el évenként ugyanazon tartományban.

Ezen, első tekintetre leverőnek tetsző észrevétel szorosb vizsgálat után nagy vigasztalást nyújt, és magával hordozza a' rosznak legsikeresebb gyógyszerét, mennyire világosan mutatja, hogy az embert a' társasági szerkezetek, szokások és erkölcsök' gondosan és ügyesen intézett javítása ²⁾, a' felvilágosítás által a' nemesülésnek

¹⁾ Vélemény a' büntetési mód' javítása iránt Pesten, 1841. Lásd: B rovat.

²⁾ Es scheint uns klar, dass man dem unabweislichen Fortgang des Ganzen der menschlichen Gesellschaft in materieller und intellectueller Hinsicht kein Hinderniss entgensetzen soll; aber es ist wohl nicht minder gewiss, dass man jede Veranderung im Grossen nur mit der äussersten Umsicht vor-

folyvást magasb 's magasb fokára kell vezérelni. Szorosan véve a' természetnek ezen, eddigelé illy mértékben ki nem fejtett 's leverő törvénye egy másik egyetemesre és régólta ismertre vezet vissza, hogy tudniillik ugyanazon okok ugyanazon okozatokat szülik, 's azért, míg az okok ugyanazok maradnak, ugyanazon okozatok' viszsztatérésére is számíthatunk. Azon vélemény pedig, mintha ezen törvény az ember' szellemi nyilatkozásaira nem alkalmaztathatnék, azon eddig egyetemesen elterjedt hiedelmen alapúl, hogy tetteiben az ember a' külső behatástól teljesen független. A' tudományok' története tanítja, hogy az ember ezen neki tulajdonított hatalmat annál inkább fogyni látá, mennél inkább ismerni tanulta magát 's az őt környező természetet. Első büszke tudatlanságában magát a' föld' urának tartá, sőt hívé, miszerint az éggel is szabadon rendelkezhetik. De a' csillagászat megtanítá, hogy földünk csak egy, a' világtérben lebegő porszem, és szomorú, már igen is gyakran előfordult tapasztalások mutatják, hogy egy vihar, földrengés, vízár 'stb. nem csak egyes embert, hanem nagy városokat sőt egész tartományt is egy perczben elsöpörhet, és évszázadok' munkáit megsemmisítheti. Azonban valamint ezek szerint a' tudományban tett minden újabb előhaladásunk jelentőségünknek e' világon egyszersmind új és folyvást szűkebb meg szűkebb határokat szab : úgy egy uttal mind magasb 's magasb eszmét kelt bennünk a' világ' nagy alkotójáról, ki semmit sem hagyott a' vakesetre, hanem mindent határozott törvényekre bízott; mind helyesb fogalmat önmagunkról és saját lelki erőnkéről, melly által azon, előttünk olly sokáig 's olly igen elrejtett törvényeket fölfedeztük. Így a' természet maga kimérte az embernek a' legszebb tért, hogy a' természetet és annak törvényeit, mellyek alá vagon az ember is vetve, mindegyre bővebben ismerni tanulja. Mint tagja a' nagy társaságnak minden perczben érzi a' kívülről reá ható erőtevést, de mint egyed lelki erejének teljes haszonvétele által ama' behatásokat szabályozhatja, okozataikat módosíthatja, és önmagát 's épen ez által egész nemét egy jobb 's nemesebb állapothoz folyvást közelebb viheti. Mert azon törvények, bármelley alaposaknak látszanak is, nem teljesen változhatatlanok. Mint említők : bizonyos okok' következményei, és sok esetben tőlünk, főkép az egyházi és világi

nemen darf, wenn man nicht auf neue und oft ganz unbesiegbare Hindernisse stossen will. Die Vergangenheit kennen wir bereits durch unsere eigenen Erfahrungen : aber die Uebel, welche jede Neuerung mit sich führen wird, sind uns noch unbekannt. In dieser Unkenntnis der künftigen Ereignisse schreibt uns die Vernunft und Analyse Vorsicht und vor allem die Vermeidung jeder heftigen Veränderung vor, bey welcher, wie bey einem gewaltsamen Stosse, in der physischen sowohl als in der moralischen Welt immer sehr viel von dem verloren geht, was man in Mechanik die lebendige Kraefte eines Systems zu nennen pflegt. Lásd : *Die Wahrscheinlichkeitsrechnung in ihrer Anwendung* 'stb. Wien, 1833. 17. lap.

hatóságoktól, függ azon okokat változtatni vagy egészen is elhárítani. Hatalomszóval a' leghatalmasb fejedelem sem kisebbitheti meg az országban uralkodó halálozást; de Jenner megtehetette azt mind azon országokban, mellyek a' védhímlő beoltását elfogadták. És hihetöleg egyéb illetén tüneteményekről is folyvást helyesb intézkedésekre emelkedünk, hacsak a' rosznak való okait kitaláltuk és ha ezután nem bizzuk, mint eddigelé gyakran, a' vakesetre vagy tapogatásra, miben értelemnek és elfogulatlan ismeretnek kellene végezni.

Kétségtelen tehát, hogy a' nagy számok törvényét a' szellemi tüneteményekre is lehet alkalmazni, mellyek az ember' akaratjától, érdekeitől, belátásaitól és szenvedélyeitől függenek. Mert itt nem az okok' természete jö tekintetbe, hanem inkább egyes okozataik' változása és azon esetek' száma, mellyekre figyelni kell, hogy az észre vett tünetemények' szabálytalansága a' közepéredményben kiegyenlítették. De erre nézve ne véljük, hogy a' szabad akarat', a' vakító szenvedélyek' és a' hiányos belátás' okozatai nagyobb mértékben változnak, mint az emberi élet a' születésekor elhaló gyermektől a' száz éves öregig; hogy nehezebb azokat előre látni, mint azon környülményeket, mellyek valamely hajónak hosszú tengeri utazás közben elvesztét okozzák; hogy azok konokabbak, mint azon eset, melly bizonyos kártyának vagy koczka' némi területének eltalálását eszközli. Nem a' fogalmak, mellyeket ezen okokkal és okozataikkal egybe kapcsolunk, hanem az észlelés és számítás azon tényezők, mellyek változásaik' valószínű határait igen sok eset után egyedül meghatározzák.

— Végül

NENDTVICH KÁROLY II.

a' kénnek *allotropicus állapotjáról* értekezett a' következőkben.

Az elemek' allotropiája az újabb kor' fölfedezése. A' legelső és legnevezetesebb példa a' szénenyben tünt elő, miután bebizonyítva vala, miszerint a' gyémánt nem egyéb mint tiszta széneny, melly a' közönséges széntől, vagy rajzlától csak physical tulajdonságaiban különbözik, chemiai tekintetben pedig egészen megegyezik a' széneny' többi módosításaival.

Fordítva levén egyszer a' tudósok' figyelme e' tárgyra, ugyan e' tulajdonság találatott fel sok más elemekben is, nevezetesen a' vilanyban (Phosphor), mellynek egy igen nevezetes allotropicus állapotának fölfedezésével Schrötter bécsi tanár nagy hírt szerzett magának. A' vilany ez állapotában a' közönséges vilanytól olly eltérő tulajdonságokat nyer, hogy nem ismerné az ember ugyanazon testnek, ha csak közelebbről nem vizsgálja.

Tudva van, miszerint a' kénnek három különböző allotropicus állapotát ismertük eddig.

A' kén' eddigelé legjobb oldószerének a' szénkéneg tartá-

tott. Elő akarván állítani mult télen a' kénnek néhány szép jegeceit, azt tapasztalám, hogy a' közönséges, a' kereskedésben előforduló rudas kén, a' szén-kénegben egészen soha fel nem olvadt, bár mennyit öntöttem is vala rá. E' tény annyira feltűnt, hogy azt Szabó József, az egyetemenél az ásványtan' pótló tanárával 's több tudományos barátaimmal közölván, azon vélekedésemet mondottam ki határozottan, hogy én e' tüneményt a' kén' egy különös, eddig még nem ismert allotropicus állapotának tulajdonítom, mely közelebb vizsgálatot érdemel.

E' véleményben még egy másik tény erősített meg engem, mely ebben áll. Midőn t. i. a' kénnek telített oldatát szén-kénegben a' nap' közvetlen sugárainak kivettem vala, az oldat minden ismert ok nélkül rögtön megzavarodott, és belőle finom por vált ki, mely a' kénjegecek' sima lapjaira ülepedvén, azokat haszonvehetetlenné tette. Egybe hozván e' tüneményt az előbbivel, azt úgy magyaráztam magamnak, hogy az oldatban levő kén a' napsugároknak levén kitéve, részint azon módosításba ment által, mely a' szénkénegben oldhatlan, 's e' szerint kiválván az előbb egészen tiszta oldatból, azt zavarossá teszi.

Feltevén magamban, hogy e' nevezetes tüneményt, mihelyt érkezésem leend, további vizsgálat alá veszem, ez alkalommal felfüggesztettem a' nyomozást. Azonban szünet nélkül más és más sürgősb dolgokkal levén elfoglalva, nem érek vala rá, hogy az érdekes tüneményt új vizsgálat alá vegyem.

'S így történt hogy, midőn e' napokban Erdman Journáljának utolsó t. i. ez évi 10-dik füzete kezemhez jutott, váratlan meglepetésemre két francia vegyész, Fordos és Gélis benne a' kénnek új allotropiáját közlék, mely a' szénkénegben fel nem olvad; 's így engem a' prioritástól megfosztottak. Mind a' mellett kötelességemnek tartom, pótlólag legalább azon észrevételeimet közleni a' tudós társasággal, melyeket Fordos és Gélis értekezésekben nem említenek.

Mind azon tünemények, melyeket e' tárgy körül észre vettem, azon véleményre kényszerítnek, hogy valamint a' vilany a' napsugárok' befolyása által közönséges állapotából átmenyen Schrötter' amorph állapotába, szintúgy történik az a' kénnel is. Mert ha az ember annak szénkénegbeni oldalát a' napsugár' közvetlen befolyásának kiteszi, rövid idő mulva megzavarodik, 's a' felolvasztott kén' egyik része kivált az oldatból, mely többé ki nem derül, bár mennyit öntsünk is az oldószerből az oldathoz.

Szintúgy nem látom előadva azon tényt, miszerint a' közönséges, a' kereskedésben előforduló rudas kénnek néha igen tetemes része fel nem olvad a' szénkénegben. Mi változtatja át a' kén't ezen a' szénkénegben fel nem oldható állapotába, eddig még nem mondhatom meg. Serkentve levén azonban Fordos és Gélis' közlése

által, a' dolgot minélelőbb vizsgálat alá veendem, hogy minélelőbb 's minél tökéletesebben kipuhatoljam az átalakító körülményeket.

Egy másik tárgy, mellyre, habár befejezve még nincsen, a' tisztelt társaság' figyelmét szinte fordítani bátoriskodom, következőben áll.

Az 1849-ki nyárban Schrötter' amorph phosphorának előállításával levén elfoglalva, azt tapasztalám hogy, ha az ember a' phosphornak kénszénegbeni oldatát hosszabb ideig hagyja kitéve a' világozás' közvetlen befolyásának, akkor lassanként sárgásb színt vesz fel magára az oldat, 's ez alatt citromsárga, finom por válik ki az oldat' felületére. E' por idővel növekedik.

Kénytelen levén akkor az egyetem' laboratóriumát rögtön átadni, ez, valamint több más megkezdett munkám, félbe szakasztatott; 's miután egész éven át laboratórium' birtokában nem valék, mellyben megkezdett munkámat folytathattam volna, 's most is többnyire csak rendezéssel, 's egyéb el nem halasztható munkával levén elfoglalva, a' megkezdett munka' fonalát mai napig sem vehetém fel.

E' szerint biztosan nem határozhatom el, valljon egy harmadik allotropicus állapota a' phosphornak volt-e a' citromsárga por, melly oldatából felületére kivált, vagy csak különös módosítása Schrötter' amorph phosphorának, melly moleculáinak más elrendezése által van föltételezve.

Mind ezen különös és érdekes viszonyoknak minden részről nyomozása fő tárgya legyen legközelebbi működésemnek; miről a' tisztelt társaságnak jelentést azonnal tenni el nem mulasztandok, mihelyt biztos és kielégítő eredményhez jutottam. Jelenleg csak eleve figyelmeztetni az osztályt, 's mintegy tudomására adni működésem' tárgyát és irányát, kötelességemnek tartám.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JUL. 14. 1851. 7 ór.

Nmélt. gróf Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen Kubinyi Ágoston tt. — Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Györy, Jerney, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Hunfalvy, Nendtvich, Pauler, Tasner és Wenzel tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' jegyzőkönyvek' hitelesítése' alkalmával Újváry Mihály ügyvéd' ohajtására elhatározottatott, miszerint a' nagy gyűlés' be nem vártával egy új életrajzi tárgy tüzetnek ki a' Széchényi Pálé helyett ugyanazon jutalom mellett; 's e' végre a' történeti osztály illyennek indítványozásával bízott meg.

— A' washingtoni Smithsonian Institution' részéről a' titoknok benyújtotta az új intézet' kiadásai' elsőjét: Contributions of the Sm. Inst. 4r., melly az academia' nagyobb kiadásai' megküldésével viszonzottatni fog.

— Ezen üléssel rekesztetett be a' folyó academiai év, mellyre a' szokott két havi szünet következett.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'
HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, SEPT. 20. 1851.

(A' nyelv- és széptudományi osztály' részére).

Nmélt. Széki gr. Teleki József úr ö exja' elnöktele alatt

Jelen az osztályból: Czuczor, Hunfalvy, Mátray, Repicky, rr. és II. tt.
— Egyéb osztályokból: Bajza, Erdy, Gebhardt, Györy, Jerney, Kállay rr. tt.
— Toldy Ferencz titoknok.

MÁTRAY GÁBOR lt.

a' magyar nyelv' divatozásáról hazánk' tanodáiban a' XVIII. század' folytán
értekezett, a' következőkben:

Hazai történetünk' évkönyvei telvék körülményes előadásával azon háborúk' viszontagságinak, mellyek honunk' szép földét sz. István király' idejétől kezdve nyolcz század' lefolytaig csaknem folytonosan dulták. Ha külellenség nem sanyargatá az országot, belföldi pártviszályok pusztítva fogyaszták a magyar törzsnépet. Nem lehet tehát csudálni, ha hazánk' terjedelméhez képest a' magyar nyelven beszélő néposztály' száma mai napon olly csekély arányban áll a' többiek öszvegéhez; pedig kétkednünk sem lehet, miszerint korábbi századokban a' magyar népmennyiség számossabb volt a' mainál, 's az idegen földről szállított és bevándorlott lakosok által jelenleg népesített terjedelmes honrészeken magyar ajkúak laktak. Mit ha évlapjaink nem bizonyítnának is, az elpusztult, sőt most is létező, de idegenektől lakott számtalan helységek' magyar nevei honunk' akár felső, akár alsó vidékein, sőt Szlavón- és Horvátországban is, kétségen tul tesznek. — E' nagy számú magyarság pedig nem maradhatott sokáig tudományos műveltség nélkül. Fejdelmeink 's főpapjaink már első királyunk' idejétől kezdve gondoskodtak, hogy az ország' lakosai tudományos oktatásban is részesüljenek, 's a' külföldnél e' részben sem álljanak hátrább. Iskolákat állítanak, mellyek' néhányának nagyszerűségét fentarták ugyan a' folyton villogott fegyverek' pusztító működése elől megmaradott irományok; de fájdalom! a' régibb évszakokból olly ho-

mályos tudósítmányt nyujtnak hajdani tanodáink' részletes belrendezése felől, miszerint csak fáradságos fürkészet után vagyunk képesek kiböngészni ama' néhány adatokat is, mellyek legalább létezésök' nyomára vezetnek. Legkevésbbé értesítnek azonban arról: milly nyelven történtek tanodáinkban a' tudományos oktatások? Pedig reánk nézve ennek tudása kétszeres érdekü lehetne. Ha mindazáltal megfontoljuk, miszerint régebben számosabb magyar nép lakta honunkat, melly még a' mi időnkben sem volt igen hajlandó az idegen népek' nyelvét megtanulni: nem lehet mást hinnünk, mint azt, hogy a' magyar törzsfajtól lakott helységek 's városok' iskoláiban (ide nem értve a' felsőbb, kivált törvény- 's hittani osztályokat) az előadás' nyelvének mindenkor magyarnak kellett lennie; sőt nehezen csalatkozunk, ha állítjuk, hogy a' latin nyelvnek általános tannyelvü tétele, és pedig már a' gymnasiumi első osztályokban is, csak Mária Terézia uralkodásának vég tizedeiben kezdődhetett, 's kivált II-dik József alatt a' német nyelv' kiterjesztése által nyert még szilárdabb életet.

Hogy azonban a' magyar nyelvnek iskoláinkban hajdani divatozása felől olly kevés kézzel fogható bizonyítványokkal birunk: vagy annak tulajdoníthatjuk, hogy az illetők e' körülményt hátra hagyott irományaikban megemlíteni, 's a' jövő kort felőle bővebben értesíteni fölöslegnek tarták, minthogy a' bekövetkezett változások' lehetőségét még csak sejdíteni sem merték; — vagy pedig annak, hogy az iskolai előadásokról értekező iratok és nyomtatványok kevés fontosságúaknak tartatván, enyészetnek áldoztattak fel. — Innen van, hogy régibb iskolai könyveink, és a' nyilvános iskolai vizsgálatok' programjai a' legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Pedig épen ezek vezethetnek minket legbiztosabban annak nyomára, valljon divatozott-e magyar nyelvünk hajdan hazai iskoláinkban, 's használtatott-e nyilvános előadásul. — Hálás köszönettel tartozunk tehát minden ebbeli fölfedezésért; mert e' nemben minden csekélység közelebb vezet a' magyar nyelv' és literatura' történetének gyarapítására.

Magam is szerencsés valék e' részben némi adatokat kikutatni a' múlt századból, mellyekről a' t. academiát értesíteni kedves kötelességemnek tartám.

Gyakrabb szokás volt a' múlt században, mint a' jelenben, nyilvános vizsgálatokra részint írott, részint nyomtatott meghívók által figyelemzetni a' közönséget, sőt e' meghívókkal a' vizsgálat' egész *programját* is közleni. — Illyen programnak magyar nyelven nyomtatott két példányára akadtam a' Széchényi-országos könyvtárban. Mindkettő Pécsen nyomtatott az ottani alsóbb rendü iskolák' részéről. Egyike 4-edrétü 8 lapon jelent meg következő czímmel: „Nyilván való próbatétel a' deák beszédnek öszve rakásáról való oskolát első esztendőre folytatván Nemes, és legjobb

reménségü Pécsi Iffiúság Elsőben a' deák beszédnek öszve rakásáról, 's annak részeirül való regulákból: Másodsor Magyar ország leírásának Dunán túl való kerülettyébül; Harmadsor Élő állatok Historiájának Négy lábú állattyaibül; Negyedsor Számvető tudománynak egész számokban álló öt nemébül szorgalmatosságának adandó jeleivel reggeli, és Délután való Letzkéknek idején által fog esni Pétsét Szent György Havának első napjaiban 1778. Esztendőben Elöljáróknak engedelmébül. Nyomtatott Engel Jánosnak betüivel.“ — A' czímlap' tul oldalán neveztetnek a' vizsgálandó ifjak; következő lapokon minden tudományból a' vizsgálatban előforduló főtárgyak említetnek, p. o. deák nyelvbül 'stb.

A' másik példány 2-od rétü négy lapon jelent meg. Az első két lap magyarul, a' többi németül. Magyar czime következő: „Bé hivatal a' nyilvánvaló előkérésre, mellyre a' téli oskolaidő után kiállott a' pétsi Királyi nemzeti főoskolának háromszáz hétig való ifiúsága Szent György havának folytábann. 1785.“ 'stb. Következik „a' pétsi nemzeti főiskolának személyrende“, mellyben a' fő- és aligazgatók 's tanítók megnevezetnek, az utóbbiak által előadatott tantárgyakkal együtt. Figyelmet érdemlő, hogy az említett normalis négy osztály: 1-ső, 2-dik, 3-dik, 4-dik *raj*-nak nevezetik.

Ezeknél azonban nagyobb érdekűek reánk nézve a' *színművek*, mellyek mult századokban a' nyilvános vizsgálatok' berekesztése után nemcsak az alsó, hanem felsőbb tanosztályok' növendékei által is adattak elő, és pedig latin, német és magyar, sőt francia nyelven is; ez utóbbin, kivált a' nagyszombati jezsuita convictusban, és a' pozonyi apácák' kolostorában. E' színi mutatóványok' végén többnyire honi tehetős dynasták' nagylelkűségéből, és az illető tanoda' eljárósága' részéről a' jelesebb növendékeknek jutalmak osztattak ki.

Eddigi fölfedezésim szerint ilyen tanodai színmutatványok adattak hazánk' következő tanodáiban, és pedig:

I. Latin nyelven:

Bazinban a' jezsuiták' gymnasiumában 1761. *Lisbius*.

Beszterczén Erdélyben, az ajtatos szerzet' gymnasiumában 1735-ben: „*Dux conspicuus fide, Idantyrus*.“

Beszterczebányán, a' jezsuiták' gymnasiumában 1756-ban: a) *Filius prodigus*; b) 1761. *Babilas*; c) 1759. *Sedecias*.

Budán a' jezsuiták' collegiumában 1755. *Meribal*.

Eperjesen az evangelicusok' collegiumában: a) 1707. *Pigritius scholarum hostis ad Caucasum deportatus*; b) 1769. *Papinianus Tetragonos*.

Ugyanott 1729. a' jezsuiták' collegiumában: *Artaxerxes*.

Esztergomban 1765. a' jezsuiták' gymnasiumában: *Palilia*

sacra, 's 1756. a' sz. Istvánról czimzett papnevelő-házban : *Saltus proemium caput Joannis in disco*.

Kassán 1763. a' jezsuiták' egyetemében : *Julius Martyr*.

Komáromban a' jezsuiták' gymnasiumában 1756. a) *Jehanguirus*, és b) *Pancratius*.

Miskolczon a' minoriták' gymnasiumában : *Amicitia fraudulenta*, szintén 1756.

Nagyszombatban a' jezsuiták' egyetemében, és pedig már 1713-ban : *Homagium religionis, Palladis et Honoris*. 1714. *Fraternae in fratrem impietatis ultio*. 1734. *Marcus Lucullus et J. Volumnius*. 1756. *Cyrus minor*. 1756. *Ibranus*. 1758. *Aspar*. 1759. a) *Octavianus Caesar*; és b) *Theoxena*. 1761. a) *Nehe-mias*; b) *Pythias et Damon*; c) *Saul*; d) *Thebae vindicatae*. 1762. *Thiamus*.

Nagyváradon 1744. a' jezsuiták' gymnasiumában : *Sanctus Ladislaus*; és 1776-ban : *Caracalla Getam fratrem perimens*.

Nyítrán az ajtatos szerzet' collegiumában 1729. *Gygas pusio*, seu sanctus puer Celsus Jesu Christi martyr inclutus, és 1756. *Darius*.

Pécsett 1760. a' jezsuiták' collegiumában : *Aelius Sejanus*; és *Salomon et Geysa*.

Pozsonyban a' jezsuiták' gymnasiuma' növendékei által 1738. a) Esterházy Pál' palotájában *Zrinius ad Szigethum*; és b) a' gymnasiumban : *Mithridates*. 1756. *Alexis*. 1757. *Ajax et Teucer*. 1770. *Midas*.

Rózsahegyen az ajtatos szerzet' gymnasiumában 1730. *Neophobus novo scholarum piarum gymnasio illucescens*.

Rozsnyón az evangelicusok' seminariumában 1705. a) *Fata Ungariae sub memorabilibus Ladislai et Mathiae Corvinatorum vicissitudinibus*. 1706. *Europa, comico-tragica*. 1709. *Cyrus, vivum providentiae divinae in personis arduis a Deo destinatis fatis speculum*.

Selmeczbányán a' jezsuiták' gymnasiumában 1757. *Judas Machabaeus*. 1758. *Regulus*. 1759. *Pacuvius Calavius*; és *Theophilus*. 1760. *Tres pueri babilonici*.

Sopronban a' jezsuiták' gymnasiumában : 1735. *Proemium fidei et amoris in insigni heroë Michaele Esterházy*. 1738. *Jagello ex magno Lithuaniae duce rex Poloniae electus*. E' két programmban a' magyarázat latin 's német nyelven van.

Szokolczán a' jezsuiták' gymnasiumában 1757. *Dux fortunatae insulae*. 1758. *Aurelius*; és *Sanchus*. 1759. *Quintus Fabius*.

Trencsényben a' jezsuiták' gymnasiumában 1756. a) *David*; b) *Procopius*; c) *Titus*. 1758. *Artaxerxes*. 1759. *Romulus et Remus*. 1761. a) *Emericus et Andreas*; b) *Meleager*; c) *Syrao et Hercules*. 1762. *Tobias junior*.

II. Német nyelven :

A' német nyelven előadott színművek' példányaiból még eddig kevésre akadtam. Adattak pedig :

Károlyvárott (Horvátországban) az ajtatos szerzet' gymnasiumában 1775. *Croatiens Opfer bey der Ankunft Ihro Kais. Maj. Joseph II.*

Nagyszombatban a' jezsuiták' gymnasiumában 1758. *Cyrus. Selmezbányán* a' jezsuiták' gymnasiumában 1759. a) *Paucivius Calavius* ; és *Theophilus.*

Sopronban 1775. *Schäferspiel in Versen mit zweyen Aufzügen.*

III. Magyar nyelven :

A' magyar nyelven adatott iskolai színművekből szintén csak néhány példányt fődöztem fel, de mégis elég bizonyosságul szolgálhatókat arra, hogy nemzeti nyelvünk nem volt e' részben is háttérbe szorítva. Adattak pedig :

Egerben a' püspöki iskolában 1783. *Kozroes király.*

Gyöngyösön 1776. *Tamerlanes szítiai nagy hertzeg.*

Kassán a' jezsuiták' academiájában 1765. *Imre és Konrád Esztoráz.*

Nagyszombatban az érseki convictusban 1758. *Cyrus* ; a' jezsuiták' academiájában pedig 1761. *Nehemias.* Végre :

Pesten az ajtatos szerzet' tanodájában 1776. *Adelphi avagy Publius Terentius írásiból magyarra fordított játék.*

Mind e' programok 2-od és többnyire 4-ed rétű nyomtatványokban őriztetnek a' Széchényi-országos könyvtárban.

Hogy egyébiránt a' latin drámai előadások már a' XVII-dik század közepén is divatoztak iskoláinkban, bizonyítja egy a' Széchényi-országos könyvtárban létező latin 4-ed rétű kézirat 1654-ből, mellynek czime : „Sartori Andreae scholae illaviensis rectoris exercitia oratoria.“ E' kéziratban két latin dráma foglaltatik egész terjedelmében, mellyek' elsejének czime : „Lusus scholasticus, seu actus oratorius exhibens hominis creationem, lapsum, et per natiuitatem Christi Salvatoris reparationem.“ Erről világosan említetik ugyanott, hogy *Illaván* (Trencsény megyében) a' tanodai ifjuság által adatott elő 1653-ki január' 8-kán. A' másiknak czime : „Actus oratorius de passione Domini.“ Ez is egész terjedelmében olvasható a' könyvben, de előadási ideje nincs említve. Minthogy ez azonban az első után van írva, hihetőleg vagy a' most említett évben, vagy a' reá következőtben jutott előadásra, és pedig alkalmasint az illaviai trinitariusok' tanodájában.

Mind ezeknél azonban nevezetesebb bizonyítványát mutathatom elő a' magyar nyelv' divatozásának a' felsőbb tanosztályokban, névszerint a' *bölcsészeti nyilvános előadásokban.*

Ugyanis Pesten 1777-ben nemcsak a' logicából, hanem az

egész methaphysicából is nyilvános vitatkozásokat tartottak magyar nyelven az ajtatos szerzet' tanodájában Árvai György, Czikó János, Fekete István, nemes ifjak, és pedig Benyák Bernárd ajtatos iskolák' rendén volt szerzetes 's a' bölcészet' tanítója' leczkái szerint két rendbeli alkalommal, ú. m. janarius és május hónapban. Mindkét vitatkozás' emléke fentartatott a' 4-edrétben kinyomatott thesisek által, mellyeknek czímeik következök:

I. Egész Logicából és Metafisikából válogatott tzikkelyek, mellyeket t. n. n. Fáradi Vörös Antal urnak, az országos helytartó fejedelem királyi személy viselőjének és a' budai megyében minden oskolák királyi fővezérének helybenhagyásából vetélkedésre kiteve Benyák Bernard, áhitatos oskolák rendén levő szerzetes személy, és az említett tudományoknak tanítója. A' magyar országai hét fő bírás és királyi tábla előtt pediglen nyilván vitatott nemes, és nemzetes iffiu Csik-Mind-Szenti Czikó János a' pesti ahitatos oskolákban 1777. esztendőben Boldog Asszony havának — napján.“ Kalocsán 4. r. 11 lap.

II. Benyák Bernard által az egész mostani Logikából szedett Summák, mellyekről nyilván vetélkedtek ugyanazon tudomány hallgatói Fekete István és Árvai György nemes iffiak Buda megyébe lévő ahitatos oskoláknál Pesten Pünköst havának második napján 1777.“ 4. r. 4 lap.

Nem rekeszthetem be e' sorokat a' nélkül, hogy a' fennemlitett hazafias érzelmü derék férfiú iránt, kinek földi maradványai már elhamvadtak, hálás tiszteletünket kifejezzem buzgalmaért, mellynél fogva bebizonyítá, miszerint a' magyar nyelv a' felsőbb tudományok' elöadására is alkalmazható, mit még közelebbi években is bátorkodtak némelylek kétségbe hozni. Díszére vált e' jeles férfiú tiszteletre méltó szerzetének; díszére a' hazának, nemzetünk' tudósainak, 's Komárom' városának is, mellyben született 1745-ben. A' szerzetbe 1774-ben lépett, melly őt csak hamar a' szónoklat 's költészet', majd Pesten bölcészet' tanáraul nevezé ki. Következő évben a' budai egyetem iránta viselt tiszteletét ohajtván bebizonyítani, a' bölcészeti kar' tagaul választá. Két év mulva tartá a' fennérintett bölcészeti nyilvános vitatkozást magyar nyelven, igen nagy számú hallgatóság előtt, és pedig a' magyar közönség' leírhatlan örömének nyilatkozmányja mellett. Munkás ember volt, 's latin és magyar nyelven több munkát adott ki a' bölcészet, nyelvtan, szónoklat 's költészet' köréből. Magyar munkáinak sztylje az akkori időhöz képest ékesnek mondathatik. — Élte' pályája' szakait különféle városokban tölté. Pestről a' székesfejérvári tanoda' igazgatóságára küldetett. 1798- 's 99-ben Váczon a' szerzeti ház' aligazgatója 's egyszersmind bölcészet' tanára volt; hasonló alkalmazásban állott Szegeden 1800-tól kezdve 1802-ig. A' következő két évet Debreczenben tölté, mint a' szerzeti ház' igazgatója 's egy-

szersmind lelkész. 1805—1807-ig Trencsényben magyar nyelv és litteratura' tanára volt; hasonló minőségben állott 1808—1816-ig Selmeczbányán; ugyanitt 1817—1823-ig a' szerzeti ház' lelki-atyja. 1824—26-ig pedig egyszersmind a' szerzet' tartományi dékánja volt, 's e' városban végzé munkás életét 1829. évi martius' 1-jén. Legyen áldott emlékezete e' jó hazafinak!

— Ezen előadás' következtén *Toldy Ferencz* megjegyezte, hogy a' tanodai színészet hazánkba a' jezsuiták által kétség kívül már a' XVI. században hozatott be; de hogy Lányi Károly, ki újabb időkben legtöbbet lendített tanodáink' történetére, 1626. előtről nem bírt illy előadásokról adatot felhozni. Egyébiránt, bár a' deák nyelv volt ezen előadásokban az uralkodó, szerepelt már 1629. óta a' magyar is. Az illy drámai előadások leginkább a' deákságnak tanév' végén jutalmaztatásai' alkalmával, iskolai pártfogók, főpapok' meg-
tiszteltetésére történtek, nyílt ajtók, néha nőekkel vegyes közön-
ség előtt is; néha a' karokkal és statistákkal együtt száz játszó
személy is lépett föl. Tárgyaik a' régi 's újabb, kül- és hazai tör-
ténelből, majd a' bibliából vétettek, néha allegorikai erkölcsdarabok
voltak, 's énekekkel, zenével, viaskodással, tánczczal vegyítve;
sőt a' multság vig' intermezzókkal is tarkítva. Néha külföldi szer-
zők' illy czélra készült művei adtak; többnyire az illető tanárok
által irattak vagy fordítottak; és színlap helyett néha rövid, legtöbb-
nyire bő, minden jelenet' rövid tartalmát hol az illető nyelven, hol
deákul és magyarul, ritkábban egyszersmind németül is előterjesztő
programmok adtak ki. Az egyetemi könyvtár a' XVII. századból
több illyeket birván, szóló azok' összejegyzését ígerte, mely ime
itt pótlékkal be is iktattatik:

1714. az Esterházy Pál herceg-nádor jutalmainak kiosztá-
sakor Nagyszombatban a' jezsuita-collegiumban adatott: *Frater-
nae in fratrem impietatis ultio*, in Alexio, Isaaci Imp. Constanti-
nopolitani filio adumbrata. Az előrajz deák és magyar.

1719. Ugyanazon alkalommal és ott: *Ambitio vindicata*, sive
Stilico, romani imperii sceptrum violenta manu sibi vindicare vo-
lens, Honorii legitimi Imp. iussu captus et capite truncatus.

1722. Az esztergomi jezs. gymnasium' nyelvtani osztályai
által, midőn ott Sztankay Zsigmond Sáros vármegyei szolgabíró'
jutalmi kiosztattak: *Verae fidei propugnaculum*, *Zela* (a' téríté-
sek' történetéből).

1724. A' trencsényi jezs. gymnasium' ifjusága által, midőn
ott a' trencsényi rendek' jutalmi osztogattattak: *Nobile Hyper-
duliae Marianae proemium*, in Leone Thrace orientis Im-
peratore.

1725. A' nagyszombati jezs. egyetemenél az Esterházy-jutal-

mazáskor: *Hymenaeus fraude proditus*, Marte vindice honori non vitae restitutus in Jarmerico rege et Svanvilda regina Daniae expressus. Előrajza deák, magyar, német.

1726. A' nyitrai kegyesrendi gymnasium' ifjúsága által, gr. Erdödi László nyitrai püspök' tiszteletére: *Nexus indissolubilis Damonem inter et Pythiam amicissimus* (görög tárgy).

1728. Ugyanott ugyanannak tiszt.: *Felix Bellator*, sive Thomas Erdödius, patriae propugnator, portaeque Ottomanicae oppugnator utrinque acerrimus.

1729. Ugyanott, b. Apponyi Lázár mint pártfogó' tiszteletére: *Gygas pusio*, seu S. Puer Celsus, J. Ch. martyr (legendai tárgy).

1729. A' nagyszombati rhetorok által az Esterházy-jutalmazáskor: *Fabius Maximus Cunctator*.

1730. Ugyanott és akkor: *Arsinoe*, tragoedia (görög tárgy). Előrajza deák, magyar, német.

1730. A' komáromi jezs. gymnasium' alsó osztályai által: *Castrum Ignorantiae expugnatum* (allegoriar darab).

1730. A' nyitrai kegyesrendi gymnasium' alsóbb osztályai által Zidonics István mosonyi főadószedő' tiszteletére: *Utriusque sortis exemplar*, sive Junius Brutus caeso Tarquinio dictante Roma insignis, urbis eiusdem Consul salutatus.

1731. A' nagyszombati jezs. egyetemben: *Svehla*, tragoedia (magyar tárgy), Mátyás király' korából.

1734. Ugyanott az Esterházy-jut.: *M. Lucullus et T. Volumnus*. Dráma.

1737. Ugyanott és akkor: *Theodosius Junior*, pietate duce de Joanne Tyranno triumphum agens. Előrajza deák és magyar.

1738. Pozsonyban a' primás' udvarában és tiszteletére a' pozsonyi rhetorok által: *Zrinus ad Szigethum*. Maga a' darab deák hexameterekben.

1742. Az eperjesi gymnasium' ifjúsága által, Péchy Zsigmond nádori ítélőmester' jutalmi' osztogatásakor: *Nicomedes* (görög tárgy).

1749. A' nagyszombati jezs. egyetemben, az Esterházy-jutalmazáskor: *Moses* (ó-testamentomi tárgy). Előrajza deák, magyar, német.

1751. A' nagyszombati egyetemenél az Esterházy-jutalmazáskor: *Nehemias* (bibliai tárgy).

1753. A' sárospataki jezs. tanodájában: *Fridericus szász herceg*. Darab és előrajz magyar.

1754. Az egrí jezs. collegiumban, gr. Barkóczi Ferencz' tiszteletére, midőn ott „díszes játékos palotát állatott“: *Constantinus Porphyrogenitus*, jeles játék (Faluditól). Darab és előrajz magyar.

1754. A' budai jezs. gymnasiumában gr. Nádasdi Ferencz

tábornok' tiszteletére: *Thomas Nádasdius*, arcis Budensis sub Ferdinando I. gubernator.

1756. A' ferencziek' miskolczi gymnasiumában: *Amicitia fraudulenta* (görög tárgy).

1758. A' győri gymnasium' negyedik osztálya által: *Semiramis*. Darab és előrajz magyar.

1759. A' nagyszombati nyelvtani közép osztály által: *Theoxena* (görög tárgy).

1760. Szinte: *Joas* (bibliai tárgy).

1761. A' nagyszombati elemi ifjuság által: *Thebae vindicatae*.

1761. A' győri elemi ifjuság által: *Haraldus et Erricus* (skandináv tárgy).

1761. A' nagyszombati egyetemenél, gr. Barkóczy Ferencz primás' tiszteletére, midőn Nagyszombatba ünnepélyes bemenetet tartá: *Nehemias* (bibliai tárgy).

1761. A' pápai deákság által, gr. Esterházy Ferencz mosonyi főispán' tiszteletére: *Maga magán győzedelmeskedő Tamerlán*. Szomorújáték, mellyet komédiabeli alkalmatossággal lerajzolt. . . legkegyesebb szószörlőjének s patronussának tiszteletére. . .“ Darab és előrajz magyar.

1762. Az egri jezs. gymnasium' ifjusága által: *Joacház*. Szomorújáték (bibliai tárgy). Darab és előrajz magyar.

1762. A' kassai jezs. egyetemen az alsó osztályok által: *Habis* (Justinusból).

1762. Az egri jezs. gymnasium' ifjusága által, gr. Esterházy Károly egri püspök' tiszteletére: *Primus Estoras*.

1762. A' győri nyelvtani alsó osztály által: *Abdolonymus* (görög tárgy).

1762. A' közzei jezs. gymnasiumban: *Heros chinensis*. (Leang' esete).

1763. A' szakolczai nyelvtani osztályok által: *Thyrsis* (pásztori tárgy).

1764. A' nagyszombati nyelvtani fő osztály által az Esterházy-jutalmak' osztogatásakor: *Odoardus* (angol tárgy).

1765. A' nagyszombati nyelvtani középosztály által: *Anselmus* (spanyol tárgy).

1765. A' nagyszombati nyelvtani alsó osztály által: *Idomeneus* (görög tárgy).

1765. Az ungvári alsó osztályok által: *Joas, Rex Judae*.

1765. A' kolosvári jezs. egyetem' elemi osztálya által: *Sylvius* (ó-romai tárgy).

1766. A' pozsonyi bíbornoki jezs. gymnasiumban: *Edmundus* (angol tárgy).

1766. A' komáromi bíbornoki jezs. gymnasiumban, a' nyelv-

tani felső osztályok által: *Bomilcar*, szomorújáték (numidiai tárgy).
Előrajza deák, magyar, német.

1766. A' komáromi bíbornoki jezs. gymnasiumban, a' jutalmazottak' nevei' felolvasásakor: *Joannes Cantacuzenus*. Az előrajz deák, magyar, német.

1766. A' kassai jezs. egyetemen a' nyelvt. közép osztály által: *Ischirion et Hiacynthus* (dán tárgy).

1767. A' nagyszombati nyelvt. közép osztály által: *Andreas*. (I. András kir. és Béla).

1767. Ugyanott a' nyelvt. osztály által: *Heribertus* (angol tárgy).

1767. Ugyanott az elemi osztály által: *Focillus et Caelestinus* (angol tárgy).

1768. Szinte ott a' nyelvtani felső osztály által: *Emericus* (Imre m. kir. és András).

1768. Szinte ott a' nyelvt. közép osztály által: *Aurelius* (spanyol tárgy).

1768. Szinte ott az elemi osztályban: *Adonius* (görög tárgy).

1768. A' pozsonyi bíbornoki jezs. gymnasiumban: *Ariaspes* (perzsa tárgy).

1768. A' komáromi alsó osztályok által: *Cariolus*.

1769. A' nagyszombati elemi osztály által: *Josaphat* (Barlaam és J.)

1769. A' nagyszombati nyelvt. fő osztály által, az Esterházy Pál féle jutalmak' osztogatásakor: *Jonathas Machabaeus* (bibliai tárgy).

1777. A' trencsényi érseki convictus' nemes ifjusága által, midőn gr. Batthyányi József primás azt meglátogató: *Magyar vígjáték* (Alifeld; francia tárgy). Darab és előrajz magyar.

Rég tettem már magyar költészeti kézikönyvemben (1828) említést ezen tanodai színészetről, 's felhoztam Kunics, Illei, Faludi, Kereskényi 's némelly névtelenek' drámái' kiadásait is. Azóita e' sort csak egy kiadottal szaporíthatom, ú. m.: *Jekoniás*, szomorú szabású, víg kimenetelű játék, mellyet egy Jézus társaságbeli tanító-mester szerzett." Győr, év nélk. 8r. 131 l. (megvan a' nemz. muz. és egyet. könyvtáraiban). Vass József kegyesrendi tanár 's jelenleg Kolosváratt lyceumi könyvtárnok úr' szíves közlése szerint egy harmad példánya e' nagy ritkaságu darabnak a' kegyes szerzet' nyitrai könyvtárában is van, és 1739-ben jelent volna meg. Ide sorozandók még az Ihász György cisterci tanár' ajándékából most már az academiái könyvtárt ékesítő illy színműgyűjteménye *Tancz Menyhért pálosnak*, mellyben egy deák darabon kívül *négy magyar kiadatlan színmű* van, mik a' pápai és újhelyi pálos gymnasiumokban adattak elő (L. Értesítő, 1850. VI. füz. 414. l.).

Némelly más eddig ismeretlen illy színdarabokról más alkalmal külön kívánok az academiában értekezni.

— Szinte e' tárgyhoz pótlékul *Jerney János* rt. oct. 4. nyújtott be néhány régi programczimet, melly közlés kiegészítésül szinte ide soroztatik.

Mátray úrnak ebbeli nyomozásait előmozdítandó, következő tanodai négy szindarabot sorolhatok el, mellyeket néhai Cornides Dániel' kéziratai közé kötve találtam :

I. Keresztyén Hercules avagy Achomet Vezeren dücsösséges diadalmát vévő DOBO ISTVÁN Eger Váranak Fő Kapitánya. Melly Komedióban megmutattatott a' Cardinalisi és Érseki Jesus-Társaságának Gymnasiumában lévő Nagyságos, Tekintetes, Tisztelendő, Nemes, és jó erkölcsű iffiuságtúl Posenban 1729-dik Esztendőben. — Áll ezen program két 4-edr. levélből. Tartalomrészei : Som-mája. Előljáró Beszéd. I—XVI. Ki-menetel. Be-fejezés.

II. Hercules Christianus, sive STEPHANUS DOBO Arcis Agriensis Praefectus de Achomate Vezirio gloriose triumphans in Scenam data ab Illustrissima, Perillustri, Reverenda, Nobili, ac Ingenua Juventute Scholastica in Cardinalitio, et Archi Episcopali Gymnasio Soc. Jesu Poseniensi Anno MDCCXXXIX. Mense — Die — Dum Excell. ac Illustris. Domini Comitis, Domini Georgii Erdödy, de Monyorokerék etc. Munificentia, in arena literaria victoribus praemia distribuerentur. Tynnaviae Typis Academicis, per Fridericum Gall. — Áll négy 4-edrétü levélből. Tartalma : Argumentum. Prologus. Scena I—XVI. Epilogus. Nomina Actorum (34 tanuló ifju' neve). His accedunt Musici Milites Saltatores Nuncii etc. Compositore, et Instructore Saltuum Joanne Georgio Fridrich.

III. ZRINIUS ad Sigethum. Acta in Aula Celsissimi Principis Primatis Hungariae, et Archi-Episcopi Strigoniensis XI. Cal. Feb. Anni MDCCXXXVIII. a Rhetoribus Poseniensibus. Deinde Ejusdem jussu, et impensis typis data. Posenii, Typis Mariae Magdalenae Royerin, Viduae. — Áll nyolcz 4-edr. levélből. Tartalma : Argumentum. Personae (5 ifju' neve) és katonaság. Scena I—III. Az egész előadás latin versekben.

IV. Constantinus Porphyrogenitus : Jeles Játék : mellyet Nagyméltóságú Főtiszteletü Szalai Groff Barkóczi Ferencz urnak, Felső Asszonyunk, Koronás Királyunk valóságos Belső Tanácsának, Nemes Heves, és Külső Szólnok Vármegyék örökös Fő Ispanyának, Országunk Fő Törvény Széke nagy Tagjának ect. Ő Excellenziajának tiszteletére folytatott Jesus Társaságának új Oskolájába költözött Nagyságos, Tekintetes, Nemes, Tisztos Iffiuság : midőn Tudományos érdemeit ezen Kegyelmes Méltóság jeles ajándékokkal méltóztattya vala ama diszszes Játékos Palotán, mellyet ugyanazon nagy Méltóságnak édes Nemzetének javára szüntelen igyekező kegyessége adakozása állatott. Egerben, 1754 Esztendőben, Sz. Jakab Havának 31. napján. Kassán, Nyomattatott az Academiai betűkkel 1754. esztendő-

ben. — Áll négy 4-edrét levélből. Tartalma : a' Játéknak állapottya. A' beszélgető személyek. I—VI. Végezés.

— A' nagy szótár' ügyében osztálybeli bizotmány küldetett ki tudósítást-tétel végett.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, SEPT. 22. 1851.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő ex'ja' elnöklote alatt

Jelen Bajza, Bugát, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Györy, Jerney, Kállay rr. tt. — Hunfalvy, Repický, Wenzel tt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' titoknok felolvasta

KRIZA JÁNOS Itnak

Lugossy József Ithoz intézett egy levelét, mellyben alkalmat vevén a' Jancsó-féle Szombatos-énekes könyvnek ismertetésétől, őt tudósítja egy, a' kolosvári unitárium collegium' könyvtárában létező, 1617-ben „Gábor deák 's mások által frott, szinte szombatos énekes-könyv' kéziratáról; mellyben a' Jancsó-codexben meglevő zsoltárok hiányzanak, de második részében, úgy látszik, vannak olly énekek, mellyek viszont a' Jancsó-codexben nincsenek meg, 's illyeknek gondolja közlő különösen a' tanverszeteket. A' kolosvári codex' bővebb leírását itt egész terjedelmében közöljük.

A' kolosvári unitárium collegium' könyvtárában találtatik egy kézirati kötet, mellynek egyik tábláján belül szembetűnőleg újabb szerű irással az van följegyezve : „Szombatosok Énekes könyve. Collegii Unitarii Claudiopol. Anno 1766. die 5. Febr. ex pio in coetum nostrum affectu obtulit librum hunc Bibliothecae H. D. Stephanus Koncz. Recepit h. t. Bibliothecarius Mojses Pákai.“ Mellesleg azt jegyzem meg, hogy az ajándékozó Koncz István kétségkívül azon Erdélyben szélesen elterjedett, nagy részint unitaria valláson lévő Koncz-családból lehetett, melly mind Kis-Sólymosból írja magát, 's részint még ma is, mint személyes ismeretségeim után tudom, birtokos Nagy- és Kis-Sólymoson : azon falvakban, hol lakott hajdan a' szombatosokat pártoló Mátéfi-család is, mellynek sajátja volt nem csak iratása tájatt, de későbbben is e' jelen unitárium collegiumbeli szombatos-codex, mint ezt a' 4-dik levelen feljegyezve találjuk.

A' Mátéfi-család jelenleg unitária vallású, 's lakik részint még ma is Kis-Sólymoson mint székely nemes, részint Kolosvárra szakadt még a' XVII. században, 's hogy őseik szombatosok voltak, még ma is köz tudatban van; 's e' családban jeles, hivatalt viselő egyének voltak és vannak mostan is. — De visszatérek codexünk' némi futólagos ismertetésére.

Ez negyedréti nagy kötet, öszvesen 169 levélből álló; volt kötve pergamentbe, de mellynek kivált egyik levele egészen elronyollott, az első levelén kívül és belül regi gót alaku írás olvasható közbeközbe vörös betűkkel, deák szent-tartalommal.

A' codex' három első levele az Indexet foglalja magában, melyet egészen leírni szükségesnek tartok; egyébiránt az Index nem tartalmazta a' codexben levő éneket mind, csak mintegy két harmadát.

A' negyedik levél' első felén van az említettem fölírás:

„Anno 1633. Pertinet ad me Basilium Matefi.“ E' Mátéfi Vazul' írása különbözik a' többtől. Ezután mindjárt e' két distichon áll:

Mors tua, mors Christi, fraus mundi, gloria Coeli,
Et dolor inferni sunt meditanda tibi.
His jussis semper perpensis, pectore fixis
Crede mihi, nullo Crimine tactus eris. Gp.

Ezután két újjnyi köz után:

Vivere quid sancte? quae sint sua jussa Tonantis
Noscere desideras, me lege semper opus.
Praeco salutis ego, sum Nuncius Omnipotentis,
Qui mea verba tenent, noxia nulla uident.
Nil mortis, Satana, hunc terrent, tormenta Gehennae,
Pauperiem, pestem, nil timeantque famem.
Volve folium, et plura de me noscere qui volueris, poteris.

A' negyedik levél' tulsó lapja iratlan.

A' codex' 5-dik levele deák hexametereket tartalmaz. Megelőzi e' hat sor fölírat:

„Oratio pia, ad Deum unum patrem Jesu Christi pro perseveratione hujus Libelli, denique de dignitate ejusdem, Hexametris versiculis concinnata, piis quibusque, nec non sacrarum literarum studiosis, in Sólymos majori laborata A. D. 1616. per Gabrielem Pastoris, curis scilicet gravioribus omissis.“

Következnek a' hexameterek, miknek kezdetéből és végiből néhányat ide jegyzek:

Arte laboratum, nimio et sudore paratum
Hoc opus exiguum, benedictum, semper honestum
Conserves palmis, communis conditor, almis,
Ut vis nulla queat 'stb.

A' 38-dik hexameterben folytatva:

Sordibus intactum, custodi quaeso libellum.
Perversi haud lacerent cures, rapiantque latrones,
Ut mediante tuo persistat tempore longo,
Jamque valere sinat, qui te, qui nosque creavit.
Scythulicis oris, hybernis scripsit in horis,
Inveniet nomen, qui ipsum velit aere juvare,
Nec tibi miranda *) menda, potiusque tegenda.
Lector amice rogo, sic tibi gratus ero.

*) Alias: *temnenda*.

A' codex' 6-dik levele a' sajátképeni czímlap. Első lapján ez van:

AZ IZRAEL ISTENÉTŐL

Rendelteteot szent és igaz Innepeknek megszentelésere czienaltatot Enekek, Az igaz vallason valo tudos es Iste nfeleo ferfiaktol, az Isten Seregenek épwletiert.

A' lap' alján ez :

Docete et commonete vos invicem cantionibus et laudibus et cantilenis spiritualibus, cum gratia canentes in corde vestro Domino semper. Colossen. 3.

A' 6-dik levél' tulsó lapja egészen tiszta.

A' 7-dik *lelelen kezdődnek az énekek.*

Itt megjegyzendő, hogy a' codex szembetünö két, egymástól egészen elválasztott, különböző tartalmu énekeskönyvből áll. Mindössze 88 levelet foglal magában. Az Index, mellyről emlékezém, mind mutatja a' benne levő énekeket, de mutat néhányat a' második könyvből is.

Az egész első könyv azon egy kéznek írása (kivéve az Indexét) szép, kerek, tiszta, nagyocska betűkkel, mint szokták volt írni régebben az énekeskönyveket, mellyekből szoktak énekelni templomokban az iskolamesterek a' cathedrák alatt a' templom' kellő közepén álló oltárok előtt, magok elé állítván az iskolás fiúkat. 'S úgy látszik: e' kezünk alatti codexnek is hason rendeltése volt; mert a' szombatosok részint mint unitáriusok nyilvánosan folytatták sok ideig istenitiszteletöket, míg Decsen végök szakadott, azután pedig nagy részök az unitária vallásba menekült vissza, a' mellyből kihajtottak volt, de soha sem olly élesen kimecszett 's fejlődött arczczal, hogy teljesen külön felekezetet alkottak volna. Ma is ott vannak népesebb unitária ekkleziák, hol elterjedve voltak a' szombatosok Bözöd, K. Sólomos körül.

De lássuk az *Indexet*, melly, mint fennebb emlitém, a' codex' első részének három első levelét foglalja el csaknem egészen.

Szombatra való énekek :

Oszvegyültünk nagy örömmel.
Szent törvény könyvében.
Varvan, szent Úr, te innepedet.
Már beállott az sz. szombat.
Most kezdetik az sz. szombat.
Teremtő Ur Szombatja.
Áldás tőlünk neked, szent Atyánk.
Szentséges nagy napja az Úrnak.
Kegyességnek szent Atyját.
Jer dicsérjük ez mai napon az nagy Uristent.
Szent Atyánk Uristen.
Mi kegyes Atyánk.
Szent Istennek most intlek.
Jer dicsérjük az kegyelmes Uristent
Felséges Uristen, hozzád kiáltunk.
Felséges Uristen, mennynek földnek Ura.
Egy szívvvel, most mind Urat dicsér.
Választott szenteknek kegyes őrizője.

Oh nagyságos felséges Atya Úristen.
 Felséges Isten, mennynek földnek Ura.
 Az szent népnek.
 Serkenj fel, Ember.
 Eltöltöttük az sz. szombatot.
 Egész hét már tölt.
 Mindenható Úr, felséges Uristen.
 Dicséretet az Úri Istenünknek.
 Hálát adunk Uri Istenünknek.
 Hálát adunk, Uristen, te felségednek.
 Egy lélekkel mostan.
 Szombatnak napja, kit sz. Úr hagyta.
 Seregeknek Istene, szenteknek vezére.
 Szombatnak napját nagy 'stb.

Étel utánra valók.

Hálákot mostan, kegyelmes Atyánk.
 Hálákot adunk, Uram, teneked.
 Tekintsük meg, isten jóvoltát.
 Dicséretet énekléssel, uram, mondunk.
 Hatalmas gazdag úr.

Új hold' napjára valók.

Urat minden teremtőt állat.
 Dicséretes az sz. nap.
 Semmi nincsen ez földi állatok közt.
 Világbíró sz. Isten.
 Tiszteld ember az te teremtődöt.

Phesa' innepére valók.

Pusztáján Oreb' hegyének.
 Jövendő boldog életnek.
 — — Istennek innepi szöntölő..
 Sok csudái közt Isten ilyen csu..
 Mennyei felségnek kik jóvát.
 Csudálatos az nagy Istennek dolga.
 Emléközzünk az nagy Isten dolgáról.
 Az Uristent jóvoltáról magasztal..
 Romlott világnak megépülésit.
 Jóllehet nagy sokat szóltunk.
 Sion hegyéről szabadítottad.

Az „ecouenedik“ (?) napra valók.

Teremtő Atyát, egek' szent Urát.
 Jákob magvának rendelt.

Sok drága jóvait.
 Jött be új esztendő.
 Nincs ég alatt ember.
 Illy parancsolat Isten' törvényiben.
 Isten' törvénye szerént may ...

Új esztendőre valók.

Új esztendőt az nagy Úrnak.
 Új esztendő napin vigadjunk.
 Zsidó szentek' innepit.

„Ezuegiwttes“ innepére valók.

„Ezuegiwttes“ innepe vagyok.
 Gyarló embernek földén élete.

Úr sátorára valók.

Urunk Istenünk örvendetes.
 Szünek és szemnek világos.

Mindenkorra is.

Szent , kegyelmes, szent Úr.

Apostoli Igaz hitről.

NB. Halld meg, vak világ, azt ...

Sanyargatásra valók.

Seregid uristen állnak teelötted.

(Vége a' codex' első részének).

Krisztus Urunk mondja.
 Szólok az alamizsnáról.
 Jámbor vitéz Dávid Saul előtt futna.
 Neked mondok dicséretet.
 Üdvezülendő Embernek.
 Ezt ládd nyughatatlan felséges Ur Isten.
 Látod Uram, mi szándékinkat.
 Emlékezzél meg gyarló ember.
 Honnét vagyok ez nagy veszedelmes.
 Tekints meg, Uram, az pogányságnak.
 Uj szövetségről halld meg.
 Halld meg ezt, vak világ *).
 Elváltasztottam Uram az tiedet.
 Mi dicsérjük az Urat.

*) Az első rész' vég előtti száma ez énekkel egy tartalmu vagy szövege, de nevezetes eltérésekkel.

Az első részben a' Sanyargatás' innepére való ének után ez áll: Finis; 's a' következő hexameterek, és magyar szövegű bevégzés: *Opus dedicatorium scriptoris.*

Lumine plus scriptos candelae, quamve solari
 Perfeci cantus; vires pacemque ministrans
 Omnipotens; cuius nomen celebretur ubique.
 Tu nil cum scribas, me Lector quisque cachinnas
 Te quoque, crede mihi, Dominus deridet ab alto,
 Inter difficiles descripsit namque labores
 Rusticus; et puro commendat corde Joanni
 Matthaei, Domino fido, semperque benigno.
 Relligionis iter, vestigia vera salutis
 Repperit, a teneris didicit, qui iussa Tonantis
 Illa sequi, totis conatur viribus, atque
 Propterea domni benedixit conditor orbis
 Familiis pariterque tibi et de foemore natis.
 Denique prosit opus, curet suprema potestas.

Vegezte el ez kws munkat 1617. esztendeonek a kezdetiben Nagy Solymoson lako Gabor Deak, az eo szerelmes, és jo akaro Uranak Kws Solijmoson lako Matefi Janosnak, kivel egjiwt az Nemes Tudomannynak kwszeóbet resz ideig niomdosta. Eltesse Isten ez keonyveczykenek urat, haza nepevel, egygiwt bekesegesen nãgij sok wdeig, Engedgie meg is hogy ez iras vagy keonyveczyke ne cziak maganak, hanem maradekinak is használhasson. Jollehet szereteo Janos Uram, ereolkeottem vetkekteol irasomat oltalmazni, de minthogy nehez paraszti munkaim, es szorgalmatossagim miat, kapdosva giora vilaganal kelletoót meg irnom, lehet Error benne, kire ha talalandsz, meg corrigald el ne mulasd. Vale quam feliciter.

Ezen első rész azonegy kéztől van írva egészen, az Indexet kivéve, 's e' kéz a' vitézlő *Gábor Deáké*, mint maga megvallja, saját kézvonásával, mellyek bár apróbban tartvák, mert ezeket már nem akarta énekelteni, de idegenéi épen nem lehetnek.

A' második résznek első levele iratlan, csak a' másod lap' alján állanak e' szavak: Cantio pia et observatu digna ex multorum dictis prophetarum Christi et Apostolorum conscripta pro movenda Dei ecclesia.

A' második levelen kezdődik az énekeskönyv:

„Szép ének hogy egy Istennél több nincs, ki az Úr Jézus Krisztus' atyja.“

Nota: Irgalmazz Uristen.

Krisztus Urunk' mondja, Minden meghallgassa Az ő beszédébül stb.

Ez ének öt levelet foglal el, az utolsó versszak így hangzik:

Ez verseket írák én nagy jó kedvemben
 Az keresztyénekhez való szerelmemben,
 Hogy mi részeltessünk az örök életben,
 'S ne ejsük magunkat nagy keserűségben.

Az ezer ötszázban és az nyolczvanegyben,
Mikoron írának ennyi esztendőben,
Farizeusoktól való félelmében,
Szolgáljon élteben minden Istennek.

II. Ének.

Ez ének rendeltetett egy bölcs és jámbor tudós embörtől, melly énekben szól az alamizsnálkodásról, mint lehet haszna valakinek abban, vegye jól eszében. Nota: Emlékezzél.

Szólok az alamizsnálkodásról, annak igaz módjáról, rendiről, hogy értsed mint kedves Isten előtt, és mit használj te magadnak vele 'stb (két levél 's fél, utána: Finis).

III. Ének. Ps. 34. Jónak 's latornak vége.

Nótája: Halljunk egy szép példát az régi eleinkrül:
Jámbor vitéz Dávid Saul előtt hogy futna,
Az szomszéd királyhoz egykor szolgálni álla,
De ott megismerék és beadák ki volna;
Dávid ijedtében tevő magát bolonddá.

Arra szája Ievét szakállára bocsátá 'stb.

IV. Ének. Szent szombati dolog, Mi Atyánk ki vagy 'stb.

Neked mondok dicséretet, mert Uram téged az illet,
Hirdetem természetedet, mind reggel bölcseségedet,
Mind estve te jótétedet, jeles gondviselésedet 'stb.

V. Üdvezülendő embernek penitentiát kell tartani.

VI. Cantio viatica és mindenkorra.

Nota: Szent Dávid próféta énekle 'stb.

Ezt látd nyughataltan, felséges Uristen, az embernek elméje 'stb.

VII. Cantio die Sabbati canenda:

Nota: Oh Izrael szerető népem hallg.

Látod, Uram, mi szándékinkat 'stb.

VIII. Die Sabbati Finita Concione.

Nota: Mostan Uristen hozzád kiált.

Emlékezzél meg te gyarló ember az te istenedről 'stb.

(Igy végződik: Finis adest operis).

Az eddig közlöttek csaknem mind különböző, de gyakorlott kezek' írása.

Immár következnék azon dogmákkal foglalkodó énekek, mik a' Jancsó-codexben létezni említették Lugossy úr által, de úgy látszik, a' vége felé hiányosan. A' mienk egészen közli e' szerint:

„Ez énekök renddel így következnék:

I. Hogy az Krisztus az Apostolokkal egyetemben az farizeusokkal egy valláson való, és egyaránt magyarázták az szent-írást:

Az Istennek egy volta felől is egyet értöttek.

II. Az új szövetségről és több dolgokról.

III. Az zsidó hütről.

IV. Az örök választásról, és hogy törvénynek cselekedetiben egy bűnös ember sem idvezülhet.

- V. Az megigazulásnak módjáról.
 VI. Az igaz penitentiáról, és annak minden nemeiről.
 VII. Az igaz isteni tiszteletéről.
 VIII. Az Isten ígéjének igazán való hallgatásáról.
 IX. Az könyörgésről, éneklésről és bőjtről.
 X. Az igaz alamizsnálkodásról.
 XI. Az lelkiismeretről.
 XII. Az Krisztus haláláról bőségesen annak minden módjairól, zsidóknak mostani állapotjokról 'stb.
 XIII. Az úrvacsorájáról és az mosódásról.
 XIII. Az innepokről, vérről, fujtottról, és fertelmes eledelről.
 XV. Az gyülekező helyről, a' temetkezésről, az kalendáriomról, álomról, jövődőlésről.

Ez Énekös könyv az hamis vallásoknak rontására, és az igaz vallásnak mindön részeinek megmutatására irattott.“

E' tizenöt számból álló énekes tanvitály 32 sűrűn beírt levelet foglal el. Az utolsó, XV., ének' utolsó versei ezek:

Ez Énekös könyvet tanul meg jól, Ember,
 Indíttással ebből az több tanulásra,
 És bővebben való jó tudakozásra,
 Mind igazságnak tapasztalására.
 Ezön végezöm el az Énekös könyvet,
 Kit útmutatásért
 Szörzöttem, és írtam az igaz vallásnak
 Nyilatkozásáért.

Mast kell immár egyet írni ezek kívül.

Adjad, nagy Uristen, ennek használatját,
 Igazságodnak ez által terjedését,
 Gyülekezőtöndnek bő szaporodását,
 Az te nagy nevednek sz. dicséretire.
 Finis hujus operis In. A. D. 1618.

(Más). Igen szép Ének, mellyet mind estve és reggel jó mondani.

Nota: Jer dicsérjük az Istennek fiát.

Adjunk hálat az nagy Uristennek,
 Urunk Jézus Krisztusnak Atyjával,
 Mennynek földnek szent teremőjének,
 Mindeneknek gondviseelőjének 'stb.

Ezt az éneket az unitáriusok ma is használják a' cultusban; néhány év előtt újra alakított 's igen is megroszúlt Énekes-könyvünkben is megvan. Valamint több más Énekei is e' szombatos könyvnek közösek voltak az unitáriusokéval, 's főleg régiebb énekes könyveinkben csekélyszerű variációkkal találhatók.

(Más). Alia pro tempore facta Argum. Igaz ember bízzál Istenben.

Jertek elé, szent Istennek minden hívei,
 Férfiai, asszony népi, és szép szüzei,
 Ifju sereg és küssebb rend, szenteknek magvai,
 Kik az Urat tanóltátok szenten dicsérni 'stb.

Áll ezen ének 22 versszakból. A' végén ez van: „Finis, scribebat kws Solmosini Petrus Zak junior Anno 1619. die 15. Januarij domino suo atque patrono Johannj literatj Mathefi, manens ibidem, in perpetuum memoriam suam.“

(MÁS). Cantio ad notam: Ha ki nagy bánatban.

Az nagy Úristennek kik fogadást töttünk, kezé alá állottunk.
 Penitentiára ha fogtuk magunkat zászlója alá juttunk,
 Ne legyen tollunk az visszafordulás soha nekünk míg élünk 'stb.

(MÁS). Az üdvességnek utára tanító ének.

Ó emberi állat, vedd jól eszedben,
 Hogy ne essél örök veszedelemben,
 Most míg időd vagy, térj igaz útban,
 Ne légy kemény, engedetlen szüvedben 'stb.

Finis hujus operis. Anno 1619.

(MÁS). Isten törvényének megtartására tanító ének, az Mátyás Király' Éneke' Nótájára. Ez Éneknek Első része, ez:

Tudjad, ember, és jól eszedben vegyed,
 Isten törvényét te megcselekedjed,
 Heja nélkül éppen tisztán betöltsed,
 Mert különbben nem üdvezülsz, megértsed 'stb.

Második része ez éneknek:

Csak egyedül az egy istent imádjad.

Harmadik része:

Ha megadod minden tartozásodat 'stb.

Negyedik része:

Halljátok meg tü . . . és tisztartók 'stb.

Finis laboris A. D. 1619. (Mind össze 11 sűrűn írt levél.)

(MÁS). Minden szombatra jó nóta:

Örök Atya isten az míg élek
 Csak téged dicsérlek.
 Irgalmas Uristen, szent nevedért
 Hallgass meg most minköt, bocsásd segítség 'stb.

(MÁS). Alia ad diem Sabbathi, mindenkorra jó elmondani.

(Nóta) Az ki veti segedelmét Az istennek hatalmában 'stb.

Boldogságunk szent uristen benned vagy 'stb.

(MÁS). Alia ad diem Sabbathi. Nota: Magasztallak 'stb.

Könyörögünk az istennek kegyelmesen ő népével.
 Törje fejét ellenségnek, kik tört vetnek életünknek 'stb.

Finis hujus operis Laus superis 1619.

(MÁS). Alia die Sabbathi dicenda. Nota: Vedd Uristen.

Úr mi istenünk , Édes lakó helyünk
Te voltál és vagy az mű gondviselőnk 'stb.

Finis hujus cantionis A. D. 1619.

(MÁS). Cantio pia , Nota : Jer dicsérjük . . .

Emlekezzél , szent ur , szabadíts meg ,
Ez világnak sarából tisztíts meg ,
Nagy rútságna árját te apaszd meg ,
Hogy ne jöjön reánk , kérünk , szárazd meg 'stb.

Finis adest operis , mercedem posco laboris.

(MÁS). Mikor Istennek az ő szömei mindennek utát forgatják ,
Vigyázzák emberek erkölcsét és természetét, minden járását és lépését látják stb.

Finis hujus operis.

(MÁS). Estvére való szép ének

Isten ki vagy nap és világ ,
Kinek sötétség nem árthat ,
Világosíts meg szívünket ,
Hogy ismerhessünk tégedet 'stb.

Finiebat Mich. Thordanus.

Más igen szép ének. Nota : Irgalmazz Uristen immáron én-
nekem.

Az jó hitű ember szilig ez világban ,
Senkire nem támad , bátor bosszút lánson ,
Megalégszik azzal hogy az úrra fusson ,
Ellenségi ellen ő imigyen szóljon :
Figyelmezzél , Uram , kérlek , ide hozzám ,
Mert ha megtekinted , nagy az én nyavalyám ,
Szegény fejem magam igen megalázám ,
Hogy ellenségimnek fejemet meghajtám 'stb.

(MÁS). Cantio elegans.

Bánatos szívem , tekints az égre ,
Istenhez folyamván ved reménységed
Teremtődben , neki hálát adván
Nyújts buzgó szüből szép könyörgést ,
Esedézzel örvendézzel neki hálát adván. 'stb.

(Összesen 16 stropha). Finis 1624.

(MÁS). Cantio pulchra elegantissima quoque.

Úristen , ki az napot estvén
Hattad , kezdjük : add jó végre.
Áldott légy oh , szent úr.
Reánk sötét éj már érkezett .
Föld árnyéka napot kezdett.
Áldott légy , oh szent úr.
Nézd , fényes hold estvének jele ,
Csillag fénye szép czégrére.
Áldott légy , oh szent úr.
Ezért , urat no jer dicsírjük ,
Víg énekkal no most áldjuk.
Áldott légy , oh szent úr.
Ki tartottál ma vigyáztunkban ,
Kérünk örözz aludtunkban.

Áldott légy, oh szent úr.
 Hagyjuk magunk már felségedre,
 Hadd diésírnjuk neved érte.
 Áldott légy, oh szent úr.
 Az dücsösség szent uré legyen,
 Dicsiretünk kérünk kelljen.
 Áldott légy, oh szent úr.
 Lehessünk hogy mi nyugodtunkban
 Láss végetlen boldogságban.
 Áldott légy, oh szent úr.
 Adj sok napokat boldog örömben,
 Szentül töltsük neked Amen;
 Áldott légy, oh szent úr.

Finita per me Sigismundum Thordanum 1626.

(*Más*). Cantio Funebralis, in qua canitur quo ritu, quave Lamentatione viri Deo dilecti, Sitos Lamentaverint, terraeque commiserint mortuos, Nuper una cum melodia, a uiro doctissimo Nobilissimoque genere nato ac piarum virtutum Specimine ornatissimo Sacraeque religionis accurate profitentissimo, nec non mandatorum Tonantis observantissimo in cationem redacta ac publice promulgata A. D. 1602.

Újabb kézírással így látszik igazítva: 1620. mi tán a' leírás' idejét jegyzi.

Az testi halál, melly Ádám miát müreánk szállott, keserget bennünket, Atyánkfiait, jó emberinket, szerelmesinket ő megfosztja töllünk, És megválasztja társágunkat, nyájasságunkat, együtt lakásunkat, Csak azok tudják keserüségét kik megkóstolták, csak azok ismerik. Vadon teremt az, az kinek ebben az nyavalyában semmi része nincsen, Kicsoda az ki atyját, vagy anyját, bátyját, vagy öcscsét, nénjét avagy hügát, vagy jó barátját, fiát, leányát, nem kesergené, édes atyjaliát 'stb.

Az egész ének 65 hosszú tömött sor.

Alia: Nyugodjék már az ő lelke békeségbe mennybe.
 Alvása az föld kebelébe, Legyen csendességbe, Feküdjék békességbe,
 Aludjék csendességbe, Urnak kegyelmébe.
 Míglen eljön az megváltó, Amaz vigasztaló, Drága szép koronanyújtó
 Szent Messiás bíró, hívek öröme-hozó, Jobb életre útnyitó, világ-
 bódogtító.
 Paradiosom őrizői, Fegyveres Angyali, Nyissatok kapukat neki, Tün-
 dökklő seregi örömmel mind jertek ki, Örvendjetez őneki, Keru-
 binok kari.
 Hadd teljék be édességgel, szent gyönyörködéssel, Paradiosom gyü-
 mölcsivel — Éden kenceivel, örökös békességgel Istennek szerel-
 mével, Hívek örömevel.

Igaz az Úr.

Isten, világ kösziklája, kinek igaz minden dolga,
 Tökélletes munkája, Itélet 's Hűség utja,
 Nincsen csalárdság azokba: mert ő Igazságnak atya,
 Egyedül csak ő tisztá, egyedül kegyes Atya.

Gazdag, nagy irgalmassággal, Igaz törvény látásával,
Erős, birodalmával, szabad akaratjával,
Bírsz-e valljon 's hatalmával? Bírsz-e Úr decretumával?
Győzhetetlen karjával, Mindenható voltával 'stb.

Az egész 8 stropha.

Ez ének néhány évvel fiatalabb iratúnak látszik a' többinél az orthographiát tekintve.

Itt végződik az egész. Hogy több ének is lett volna még a' többihez fűzve, a' könyv' kötéséből nem látszik. Egyébiránt is az utóbbi énekek főleg mind különböző írók által irattak le koronként.

Szinte e' levélből megértvén a' társaság, mikép erdélyi unit. püspök Aranyos-Rákosi Székely Sándor úr Péchy Simon', a' szombatosok' egykori híres főnöke' néhány saját predikációját bírja, ezek' megnyerése végett a' szükséges lépések megtetetni rendeltettek.

M. KIR. TERMÉSZETTUD. TÁRSULAT.

1851. nov. 12. tartott közgyűlés.

1. *Szőnyi Pál* elnök előadta, miszerint a' két havi rendes nyári szünidő a' közelebb lefolyt évnegyedbe esvén, kevés gyűlés tartatott, 's azoknak tárgyát, főként a' Pest-Buda vidéke helyirata körüli intézkedések tették, mellyek e' lapokban immár közöltettek. — 2. A' számadások és pénztár állása megvizsgálatván, kitünt, hogy a' közelebbi négy hó alatti bevétel, a' múlt évről ájtott 175 pft 36 kr. pénztári maradványon felül, 157 pftot teszen, a' kiadás 180 pft 42 krt, és így a' jelenlegi pénztári készlet 151 pft 54 kr. A' helybeli takarékpénztárba van betéve, mint a' társulat sajátja 214 pft, és a' Schuster-alapítvány kamatja kamatostul 501 pft. Van kün fizetetlen kamat az alapítóknál összesen: 429 pft 30 kr. — 3. A' társulat közelebbi pénztári viszonyai miatt hordatni megszűnt folyóiratok közül az olvasottabbaknak és Pestre nem járóknak vagy használás végett meg nem kaphatóknak meghozatala elhatároztatván, e' czélra a' választmány 120 pftig rendelkezni felhatalmaztatott. — 4. Rendes tagokul választattak *Mórocz István*, *Péterfi József*, *Reichenhaller Lajos* és *Jancsó József*; segéd tagnak *Tauscher Gyula*. — 5. *Lenhössék József* tagtárs szóval jelenté, hogy a' nő fogasvakony bonczolását elvállalja. — Addig is, míg a' társulati tagoknak rendes oklevelek küldethetnének, határoztatott: az eddig oklevelet nem kapott tagoknak küldessék a' szokott díjért írott ideiglenes oklevél.

1851. dec. 3. tartott kis gyűlés.

1. Az elnök bemutatta a' társulati gyűlések jegyzőkönyveinek másod titoknak *Haumann László* által elkészített letisztázását;

a' fáradságos munkáért köszönet szavaztatott. — 2. Első elnök előadta, miszerint *Marchand* úr ajánlást tett nála, mely szerint hajlandó volna Buda vidékének földtani térképét 500 színezett példányban a' társulat számára 40—50 pfrtért elkészíteni, mely árba mindazáltal csak is a' kiállítási költség lévén beszámítva, ő maga munkájáért semmi jutalmat nem kíván; sőt egész Magyarország földtani térképét is, mely egy részben már csaknem össze van állítva, kész 120 pfrt díjért 1100 példányban, mik közül 100 színezve lesz, a' társulat rendelkezése alá elkészíteni és kiállítani. A' munka korszerűségét elismervén a' kisgyűlés, késznek nyilatkozott a' vállalat elősegelésére, megkérte azonban első elnökét, hogy a' társulat neve alatt kijövő minden munkára nézve fennálló szabály értelmében szólítaná fel *Marchand* urat, miszerint tervét 's adatait a' társulat által kinevezendő egyéneknek előleges átvizsgálás végett adná át. Minélfogva a' tárgybani derekas határozat ezen gyűlésről elhalasztatott. — 3. Első titoknok *Takács János* felolvasta hallei tanár és geolog dr. *Andrae* urnak a' magyarókereki hegyomlásról vele közlött, és általa magyarosított tudósítását. Mely közlésért *Andrae* urnak köszönet szavaztatván, a' felolvasott tudósítás az Új Magyar Muzeumban, mint a' társulat hivatalos közlönyében kiadatni határozatott *).

TAKÁCS JÁNOS,
titoknok.

*) Közöljük azt a' jövő füzetben. Szerk.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK' HIVATALOS KÖZLÖNYE.

M. KIR. TERMÉSZETTUD. TÁRSULAT.

Az 1851. évi dec. 3. tartott ki gyűlésben olvastott hálai tanár *Andrae* úrnak a társulathoz küldött következő tudósítása az 1851. aug. 13. történt

MAGYAR-ÓKEREKI HEGYOMLÁSRÓL.

Azon sok hegyomlás, vízmosások stb. közt, melyekről ezen hasonló eseményekben gazdag évfolyam alatt, hírlapok útján honunk több vidékeiről, s jelesen Erdélyből tudósítatánk, nem legkevesebb érdekekkel birt minden bizonynyal az, mely ugyancsak Erdélyben Kolos megye Magyar-ókerék nevű faluja mellett folyó évi aug. 13.-kán történt — annyival inkább, mert az a hírlapi tudósításból mint igen rendkívüli s majdnem mint lehetlennel határos tünt fel. Magam is a hírlapokból olvasván az esemény lefolyását, minthogy az ki nem elégte, s hiteles leírását kívántam volna bírní, felkérék levélben egy pár azon vidéki szakértőt, biztos és kimerítő tudósítás közlésére. De fájdalommal kell megvallanom hogy úgy ezen mint más hasonló tárgyú felszólításomra is, még eddig kívánt tudósítást nem kapék. Mintha már annyira elzsibbadott volna még nemzetünk jobbjában is a hon földje eseményei iránti részvét, hogy még arról sem aggódnak: nem söpri-e el a vizár saját házukat, vagy nem borítja-e el egy leomló hegy azon földet, melyről véres veritékkel ugyan, de szép és jó fejár kenyereket eszik. Azonban egy szerencsés eset által legalább a magyar-okereki hegyomlás biztos leírásához jutván, sietek azt a tisztelt kis gyűléssel közleni.

Hálai tanár *Andrae* doctor folyó év tavaszán, részint mint magán vállalkozó, részint a porosz kormánytól segítve, Magyarországon át Erdélybe utazott az ottani földtani viszonyok megismerése végett, s egész nyarat ott töltvén, több érdekes adatokat szerze a tudomány és külföld számára, hogy így idővel mi is tudhassunk szokott módon külföldi forrásokból valamit honunkról; mit sajátlag annak kellene tőlünk megtanulnia, s minek megismertetését mi mint helytt lakók, és nem csak átutazók, minden egyes válto-

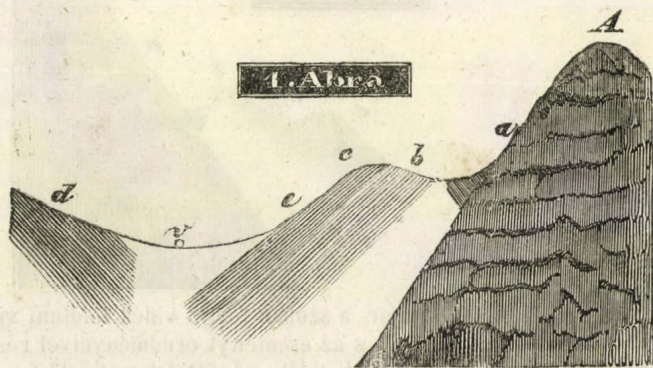
zásokat pontosan kísérhetvén, sokkal jobban, hitelesebben, részletesebben 's kielégítőbben is tehetnénk. De hiába! az eddigi sok latinizálás nem engede tért a természeti tudományoknak, s a magyar, — ki földjét, mely tartja, nem ismeri — Cicero, Horác, Virgil stb. munkáit, mint szokták mondani, ad ungvem tudja. És fájdalommal kell látnunk hogy ipartanodáink száma még most is kimondhatatlan kevés, sőt magyar, tudomra egy sincs; jövőre is jóval több mozgalmat, áldozatkészséget tapasztalunk a latin mint az ipariskolák felállítása körül kifejni. Mikor isméred meg, szegény nemzetem! valódi szükségedet; mikor lépsz a tartós felvirágzásához vezető útra?! — Fenn említett Andrae tanár barátságos közlése a magyar-ókereki, s más erdélyi hasonló de jelentéktlenebb eseményekről, — általam magyarosítva a következő:

Azon természeti események közül, melyek ez év folyama alatt Erdélyben történtek és kisebb nagyobb részletességgel a hírlapokban is megemlíttettek, a hegyomlások érdemelnek különösebb figyelmet. A hírlapi tudósítások nyomán több helyen kellett volna ilyeneknek történni, u. m. a Maros forrásánál Görgénytől nem messze Kolosvár környékén, és Segesvárnál. De tudósító a két első helyet illetőleg azt hiszi, hogy azok csak alaptalan gyanításokon épülnek, melyekre a mellettök folyó vizeknek fellepszakadások következtében kiütése által okozott rombolások adtak okot; mivel ezen helyeken sem másoktól nem hallotta, sem az általa látott eredményekből nem következtethette azt, hogy ott valóságban hegyomlások jöttek volna elő. Ugyanazon időben olvastuk a hírlapokból hogy a Maros vizét M.-Vásárhelynél, és azon felül valamely anyag, melytől a folyam halai megdöglöttek, feketére füstötte; tudósító nem volt ugyan M.-Vásárhelyen, hanem a sz. régi gyógyyszerésznél látott a Marosból azon megfeketültnek állított állapotjában vartett vizet, de semmit nem talált benne egyébét, mint az üveg fenekén valamely vastag, sötét, szag nélküli üledéket, mely kétségtelesen a megáradt víztől elsöprött televényföld (humus)-maradványokra mutatott. A halak megdöglésének természetes okát pedig abban találja, hogy az erdőkkel fedett szomszéd hegyekről a vízár által elsodrott nagy mennyiségű föld- és növényrészekből álló iszap lélekzések megakadályoztatván, halálukat okozta, és így e miatt sem szükséges, valamely az életszervezetre általánosan ártalmasan ható anyag jelenlétét feltennünk *). — A Kolosvár vidékén állító-

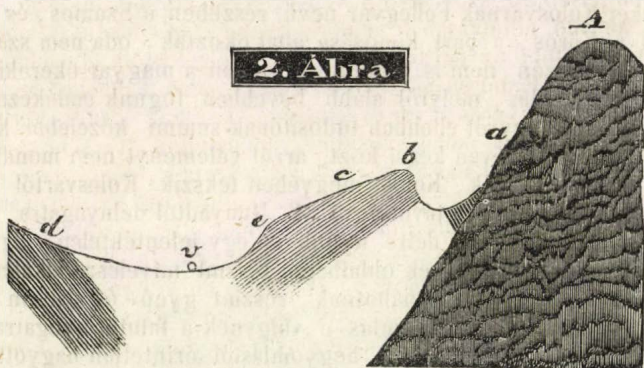
*) *Jegyzet.* Az itt említett maros-vásárhelyi eseményről, egy azon időben ott mulatott fiatal barátomtól következő szóbeli értesülést vettem. A Maros a hegyek közötti tartós esőzések s hihetőleg fellepszakadások miatt megáradván, Vécsen felül Kis-Ilva falunak és egy mellette fekvő dombnak egy részét elsöprötte. A domb gazdag földzsír tartalmú agyagból állván, a földdel együtt kimosott földzsír oly alakú foltokban váltott ki és

lag előfordult hegyomlások közül pedig, ha azon földzuhanásokat, melyeket Kolosvárnak Fellegvár nevű részében a Szamos, és Csucsánál a Körös, a part kimosása által okoztak, oda nem számítjuk, mit igazán nem is tehetünk, csupán a magyar-ókereki volt valódi hegyomlás, melyről alább bővebben fogunk emlékezni. A segesvári eseményről ellenben tudósítónak semmi közelebbi kielégítő adatok nem lévén kezei közt, arról véleményt nem mondhat.

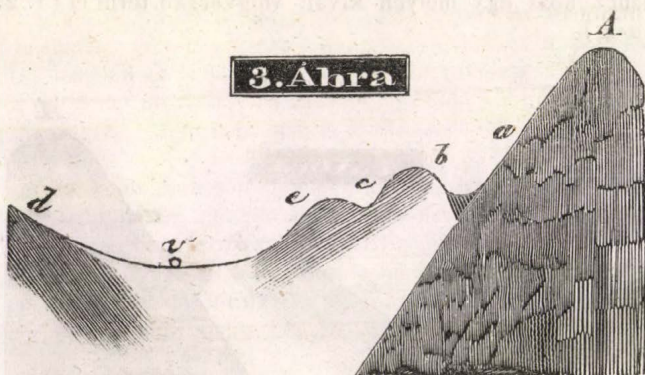
Magyar-ókerék, Kolos megyében fekszik Kolosvártól nyugatra mintegy hat óra távolságra, B.-Hunyadtól délnyugatra másfél órányira, éjszaktól délre nyúlik el egy jelentéktelen völgyben (1. 2. 3. ábr. v.), melynek oldalhágói részint művelésre alkalmasak és gabonatermelésre használatnak, részint gyep- és alacson bokrokkal borítvák. A hegyomlás e völgynek a falutól nyugatra eső hágóján történt, melynek a hegyomlástól érintetlen hagyott falu felőli része a falu felé meredeken lejt le (2. ábr. e); míg az eseménytől érintett résznek jelenleg lankásabb emelkedése van (1. ábr. e). Ennek háta megett ugyanazon irányban bizonyos távolságra egy hegylánc nyúlik el (1. 2. 3. ábr. A), mely az előtte fekvő dombos vidéknél jóval magasabb, és mely felé a hegyomlástól érintett rész (1. ábr. e-től a-ig) lassanként emelkedik föl; míg a másik érintetlen hagyott rész (2. ábr. e-től a-ig) a hegylánc előtt ormot képezvén, ezen orom, és az e tájon igen meredek már említett hegylánc közt egy mélyen kivájt völgyecske terül el (1. 2. ábr. b-től a-ig).

úszott a Maros színén, mint a melyet szoktak a víz színén úszó olajcseppek felvenni. Egyébiránt az erdős hegyekről lesodrott nagy mennyiségű iszap a Marost ezen foltokon kívül is sötét faszinre festvén, vizét igen vastaggá tette; úgy hogy az ekkor belőle edénybe merített folyadékból, több iszapos üledék mint tiszta víz váltott ki. Ennek előadása szerint is a halak elkábulása s utóbb pusztulása, a vízben úszó földrészeknek tulaj-

Hiteles egyének előadása szerint, a falu völgye oldalhágójának imént említett meredek lejtése, a hegyomlás előtt közel a falu északi végéig terjedett ki; még pedig oly formán, hogy a mint a felső sík felé lankásabban kezdett emelkedni (3. ábr. v-től e, c, és b-ig), előbb egy kis *Venyigés* nevű dombot s e mellett egy magasabb (3. ábr. e) *Gilisztás* nevűt alkotott; mire mutatnak a megtörtént hegyomlás több körülményei is.

Célszerű lesz most már a szóban forgó vidék földtani viszonyaival is megismerkednünk, s az eseményt eredményeivel részletesebben azután vizsgálunk. A vidék mögött felemelkedő fennebb említett magas hegyláncot, mely a falutól mintegy 2000 lépésre van, porphyr alkotja, csak tövén mutatkozik némi elmállási hajlam,

donítandó; mi eléggé megtetszik abból, hogy az elkábult halak tiszta vízbe téve, újra felelevenültek, s előbbi élelenségüket teljesen visszanyerték.

fennebb felszine részint apró kövecses poronddá porlott szét, részint az idő befolyásának némileg engedve lassanként gömbölgő alakot vett fel; az egésznek felszínét pedig lombfa (Laubholz) és fű nőtte bé. E heglánc tövénél a hegyomlás irányában legelőbb tarka, s jelesen veres agyagos telepeket (1. 2. 3. ábra, a) találunk, melyek után lefelé köles nagyságú nummulitákból, s még lejjebb nagy nummulitákból alakult rétegek következnek, ugyanezen nemnek kisebb fajaiból álló ragasz által tartatván össze. Érintett rétegek kétségtelenül a 3. alakulási korhoz tartoznak, s a porphyrhegy felé meredek, 50—60 foknyi nyugati esésök van. Innét a falu felé az imént megismért helytől már egy pár lépésre nagy mennyiségű tömör, fejtér mészkőtöredékeket találunk, melyeknek darabjai igen keveset egyeznek meg a durva mészképlet (Grobkalkbildung) hasonló ásványaival — sőt merőben liasmészkő (Liaskalk) kinézésűek (1. 2. 3. ábra, b c e). — Ettől csak hamar a hegyomláshoz érvén látjuk hogy az merőben ezen mészkő vidékében történt. — Ebben a kövületeknek semmi nyomára nem akadhatánk; az omladék déli szélén azonban láttunk olyan oldalfélt taszított rétegdarabokat, melyeknek a függő (felső) réteghez kellett tartozniok, s mészkövük meglehetősen mennyiségű sűrke tűzkövel (Hornstein) és fehér kova (Quarz) tömegekkel volt szorosan összenöve.

Mint fennebb említettük, a hegyomlás környéke délre keskeny ormóban nyúlik ki; itt, hol a fenn leírt mészkő még eredeti réteges összefüggésében tűnik elő, nagyon tisztán látszanak a rétegek. Maga a kötőmeg felette szétszakadozott esése 25—30 foknyi, s a mi igen szembetűnő, keleti (1. 2. 3. ábr. b c e) tehát a nummulita-rétegekével merőben ellenkező irányu; s ez új ok arra, hogy ezeket régibb alakulatnak tartsuk.

A falunak éjszaki végénél, a hegyomlással éppen szemben, a völgy keleti háglójának alján (1. 2. 3. ábr. d) valódi durva mészkő-rétegek tűnnek elő, számos ostrigafaj (Ostrea)-töredékekkel, melyeknek ismét nyugati, de a nummulita-rétegekénél lankásabb lejtésök van. Mind ezen rétegek éjszokról délre nyúlnak el, tehát a völgy hossza irányában, és a hátulsó porphyr-heglánccal csaknem párhuzamosan.

Egy hiteles szemtanú előadása szerint a hegyomlás több hétig tartó kemény esőzés után, aug. 13-kán délután a *Venyigés* nevű kisebb domb (3. ábr. e) megmozdulásával kezdődött; mire a völgy felett mintegy 600—700 láb magasra emelkedő nagyobb *Gilisztás* nevű is (3. ábr. b) lassan után indulván, az első elmozdulása által támadott hézagot betöltötte. Ezen mozgás aug. 14-ki délutánig tartott; egyes töredezett darabok azonban a következő három nap alatt is hengeregték a nagyobb tömeg után, és így származott a táj 3-dik ábra alatti átvágási alakjából az 1. ábra alatti mostani átvágási alak. Az eseménynek ilyen lefolyása annál hihe-

több, mivel ez mind azon körülményekkel, melyek alatt az megtörténhetett, teljes összehangzásban van. Az eddig előadottak nyomán kétségtelen, hogy előbb a kisebb domb meredekebb esésű rétegeinek bomlott meg egyen-súlya, miután a már különben is nagyon repedezett mészkőnek összetartó ragaszát a tartós esőzés felolvasztotta vagy kimosta, s ez okozta előbb a rétegek lefelé csúszását. A rétegek első részének erőszakos elszakadása által, a hátulsó magasabb dombnak, az idő-járási viszonyok által már úgy is lazzá tett rétegei is egyensúlyukban megingatva, kényszerültek a megindult tömeg után mozogni; nyomásuk által újabb okot adván egyszersmind az elsőbb rétegek tovább mozgására. A meglévő jelekből ítélve, a hátulsó *Gilisztás* nevű dombnak csak első része szakadott el és csuszott le; közelebbi felsőbb része pedig lesülyedt: mi föld alatti üregeknek, melyeket a mészkőben gyakran találunk, ugyanazon időbeni béomlására mutat. A hegyomlás alsó és közep táján, az elszakadozott, helyenként bokrokkal és gyepel fedett rétegdarabok rendetlenül összevissza feküsznek egymáson; a déli szög-nél pedig, hol a hajlás végét érte, a rétegek részint meredeken szakadtak és sülyedtek 20—30 láb mélységbe le, részint oldalfélt a mozdulatlan maradt részre tolódtak. — Az omlás ezen részén felül, a gyp-fedte lejjebb sülyedt rétegeken tántogó szakadások és nyílások láthatók, melyek a rétegekkel párhuzamos irányuak, s csak az éjszaki szög-nél, hol az esemény határát a felszínnek kisebb lesülyedése jeleli, találunk a rétegek esésével párhuzamos nyílásokat. — A fenn leírt hegyomlás szintére mintegy három negyed óra kerületű, csaknem három szög-alakú, melynek egyik szöge a falunak éjszaki végéhez esik; miért is az esemény a falu területére ki nem terjedett.

A hegyomlást semmi más, különös figyelmet érdemlő jelenet sem meg nem előzte, sem nem követte; sőt valóban megjegyzésre méltó, hogy a helybeli lelkész udvarán lévő tiszta szép forrás, mely kétségen kívül a völgy fenn említett nyugati hágójából ered, az esemény folyama alatt semmi legkisebb változást nem szenvedett. — Könnyen megeshetik, hogy hasonló előzmények után, a hegyormónak, a mostani hegyomlástól délre, a falu átellenében fekvő része is meg fog egyszer indulni, a nélkül azonban hogy legalább tudósító szemmértéke szerint abból a falura és legközelebbi környékére valami veszély hárulandna.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, OCT. 4. 1851.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztályai' számára).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Kállay, Szilasy, Pauler és Wenzel rr. és II. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Érdy, Győry, Jerney, Kiss K., Szemere Pál rr. tt. — Hunfalvy Pál, könyvtárnok 's a' titoknok' jelen nem léteben jegyző.

WENZEL GUSZTÁV lt.

a' magyarországi bányászat' jogviszonyairól a' régibb időkben, különösen bányavárosaink' törvénykönyveiről Miksa kir. bányatörvénykönyvei előtt, értekezett.

KIS GYÜLÉS, OCT. 6. 1851.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályból: Érdy, Jerney és Wenzel rr. és II. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry, Kállay, Szemere, Szilasy rr. tt., Hunfalvy, Pauler, Repický II. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

WENZEL GUSZTÁV lt.

sziléziai, lusziczi és morva utazásáról tett jelentést. A' tisztelt tag t. i. 1851. évi augusztusban a' nevezett tartományokba utazván, azon különös érdeknél fogva, mellyel ezen tartományok Magyarország' történetében bírnak, e' tekintetbeu előkorukat is a' hely' színén megvizsgálni czélul tűzte ki magának. És pedig mi

I. Sziléziát illeti, megjegyezte, mikép ez úgy, mint ennek egyes herczegségei 's névszerint Boroszló városa a' magyar történet buvár előtt három oknál fogva érdekesek: a) Felső-Sziléziának néhány fejedelemségei a' XV. és XVI. században Magyarország' ügyeinek tekintetéből több státusszerződésnek voltak tárgyai. Áll ez főkép Tessényről, Jägerndorfról, Troppauról, Ratiborról és Oppelnről; 's nem volna u. m. érdek nélküli dolog meghatározni, milly állásuk volt p. o. Corvinus János, Izabella királyné, Báthori Zsigmond 'stb. kormányuk alatt. b) Hazai tudósítások bizonyítják, hogy a' sziléziaiaknak 's névszerint a' boroszlóiaknak a' XIV. és XV. században élénk kereskedések volt Magyarországban. Maga Werbőczy (Hárm. k. II. 5.) a' külföldieket illető magyar jogszabályok' felvilágosítására a' hazánkban kétségkívül gyakran megfordult boroszlóiakat hozza fel például. Tudva van azon kívül, hogy még a' XVI.

század' kezdetén boroszlói kalmárok adtak alkalmat egy igen nevezetes pörre, melly Buda és Pest városok közt folyt (Podhradczyk: Buda és Pest' régi állapotokról. Pest, 1833. 95. l.). A' boroszlóiaknak Magyarországbani régi kereskedése tehát szintén a' magyar történet' egyik figyelemre méltó oldalát képezi. De c) főfigyelmet érdemel nem csak Szilézia, hanem Morvahon és Luzsicza is hazánk' XV. és XVI. századi történetében azon közel való összefüggésnél fogva, mellybe Mátyás királyunk' dicső haditettei a' három tartományt Magyarországgal hozták.

Első tekintetben tudósítónak nem sikerült új érdekes adatokat feltalálni, bár Ratiborban mind a' felső-sziléziai státusoknál, mind a' ratibori hercegnél, mind a' városi hatóságnál legnagyobb buzgalommal vizsgálkodott. Dicséri a' felső-sziléziai rendek' syndicusa báró Stössel, a' ratibori herceg' ügyigazgatója Lange, és a' ratibori polgármester Semprich uraknak iránta mutatott különös szíveségét. Egyébiránt a' felső-sziléziai státusok' testülete (Oberschlesische Landschaft) csak 1770-ben nyervén alakítását; a' ratibori hercegség pedig sok vizontagságokon menvén keresztül, a' folyó században is már háromszor változtatta hercegi családját (hg. Wittgenstein családtól átment 1815-ben hg. Hessen-Homburgra, ki a' hercegséget 1820-ban eladta az azt jelenleg bíró Hohenlohe-Schillingsfürst családnak): könnyen megfogható; hogy ezeknek levéltáraiban a' vidék 's általában felső-sziléziának régiebb történetét illető iratok nem igen találtak. De Ratibor városa is csak nagy Frigyes porosz király által szabadítottván fel a' hercegek' hatalma alól, levéltára az ezen időt megelőzőtt korra nézve nem igen bő okirati anyagot nyújt. A' polgármester' engedelmével tudósító az ebben őrzött régi okleveleket egyről egyig mind megvizsgálván, egyedül helybeli 's többnyire községi ügyeket illelőket talált; ollyanra pedig, mellyet a' magyar történet' szempontjából csak némileg érdekesnek lehetne mondani, szert nem tett. *Oppeln* városának archivuma, melly a' városházzal együtt a' múlt században elégett, a' ratiborinál még kevesebbet nyújt.

Szerencsésebbek voltak vizsgálatai második és harmadik tekintetben. Boroszló, melly általában a' már kelet felé eső Európának legérdekesebb városai közé tartozik, különösen a' magyar történet' szempontjából is felette fontos. Számos régi, leginkább középületei közt szinte a' nagyobb rész jelenleg is még azon korra mutat, midőn a' XV. század' második felében ezen város a' magyar királyok' tekintélyének hódolt. Kitünő szépségű régi városháza, mellyről határozottan nem tudatik, mikor kezdett épülni, ezen időben nyerte építési fődíszzeit. A' „Stadtvogtei“ nevű része 1471-ben készült el; az e' fölötti erkélyen 150 Q (1504); 's a' nyugati részen lévő lépcsők melletti ajtó felett 1 Q 81 (1481) számok olvashatók. Úgy szinte a' híres hercegi terem (Fürstensaal), mellyben

Szilezia' tartomány-gyűlései tartattak, ezen idő tájban épült ki; a' nagy tanásterembe vezető egyik ajtó fölött Mátyás királyunk' köböl kivésott czímere díszlik. Boroszló' templomai közt sz. Erzsébet, sz. Mária Magdolna, sz. Bernát, sz. Borbála 'stb. templomai; továbbá a' székesegyház és a' szent keresztli templom különösen említendők. Szent Erzsébet' templomának két tornya 1482-ben 480 lábnyi magasságra volt építve; de a' rézből készített 280 lábnyi magas csúcsa 1529. február' 24-kén egy hatalmas szélvész által döntetett le. Jelenleg a' tornyok' magassága 364 láb. Szent Borbála' templomában nevezetes II. Venczel szágáni herczeg' síremléke, ki 1488. halt meg, mint a' felírás mondja: Spretis Principatus honoribus religioni et sanctimonie in hac vrbe Wratislavia deditus.

Fel volt tudósító több részről szólítva, hogy a' boroszlói egyetemi épületben XV. századi *magyar* felírás levén, azt lemásolja. Illynemű felírást mindazonáltal ő egész Boroszlóban nem talált; legkevésbbé az egyetemi épületben, melynek alapköve csak 1728-ki május' 19-kén tététt le, 's mellyben semmi befalazott régiebb felírás nem létezik. De nevezetes sz. Erzsébet' templomában 19. szám alatt *Dudich Endre* híres hazánkfiának síremléke, mellynek felírását következőleg másolta le tudósító:

D. O. M. S.

Andreae Dudith ab Horehovicza Domino in Smigla antiquissima prosapia, virtute singulari, eruditione multiuga, diversissimarum linguarum excellenti cognitione, plurimarumque et maximarum rerum usu vere illustri et incomparabili viro, tribus Imperatoribus Ferdinando I, Maximiliano II et Rudolpho II Consiliario et Oratori primario, summis honoribus cum sacris tum profanis, legationibusque amplissimis apud exteros reges et dynastas maxima cum laude perfuncto; cunctis admirationi, carissimo omnibus, adverso nemini, marito exoptatissimo atque desideratissimo suo et liberorum nomine multis cum lacrumis posuit

Elisabetha ex illustri et amplissima Sboroviorum familia oriunda, quae ut in hac vita cum dulcissimo coniuge annos X coniunctissime vixit, ita ne mortuum quidem deserere, sed cum eodem in eodem sepulcro quiescere voluit. Vixit annos LVI, illa vixit annos — dies —. Breslae mense — die —. Ille obiit XIII Februarii MDLXXXVIII.

Tudósító ezek után Boroszló' városá' levéltáráról szólott, 's a' városi vagy is *Rhediger-féle könyvtárról*. Boroszló' minden gyűjteményei közt e' kettő a' magyar történetvizsgálóra nézve a' legfontosabb.

Bartsch polgármester és Anders syndicus urak' szivességének köszönte tud. főkép, hogy kutatásaiban szabadon használhatta a'

városi levéltárat, mely történetileg nevezetes oklevelekben jelenleg is még gazdag, ámbár Klose Samu' „Dokumentirte Geschichte und Beschreibung von Bresslau“ című munkájából az ottan dolgozó buvár észreveheti, mikép az utolsó ötven hatvan év alatt sok elveszett, minek Klose a' múlt században még hasznát vehette. Tudósító csak azon okleveleket vette vizsgálat alá, mellyek a' boroszlóiak' régi magyarországi kereskedését és magyar királyoktól ez iránt nyert privilegiumait; továbbá mellyek Boroszlónak viszonyait Mátyás király 's közvetlen utódjai' korában illetik. Vizsgálatai' részletes eredményét más alkalommal kívánja tudósító előterjeszteni. Általában említé, hogy ezen eredmény várakozását felülmúlta; hogy sok új adatra csak itt tett szert, mik fontos eseményekre új világot képesek vetni; hogy eddigi nézeteit sok történeti tényről megváltoztatta és megigazította; szóval hogy itteni archivalis vizsgálatai által sok újnak tudomásához jutott.

A' Rhediger-féle könyvtár, mely XVII. századbeli alapítója után viseli ezen nevet, mind jeles régi könyvekben, mind részint igen becses kéziratokban olly gazdag, hogy e' tekintetben Németország nevezetesebb könyvtárai közé számítandó. Könyvtárnoka *Menzel Károly Adolf* híres német történetíró, kinek szívességéért tudósító magát lekötöztetettnek vallja. A' könyvtár' kincsei közül különösen említé Boroszlónak 1440-től 1479-ig terjedő, eredetileg latin nyelven szerkesztett kézirati történetét, mellyet a' város' akkori jegyzője Eschenloer Péter mint szemtanu jegyzett össze. E' munkának egykoru német átdolgozását, mellyet maga a' szerző készített, dr. Kunisch boroszlói gymnasiumi tanár 1828. adta ki két kötetben. Egyébiránt a' latin és német szöveg közti nevezetes különbségekre már Klose (id. munk. I köt. 5 sk. l.) volt figyelmes, és tudósító ennek mutatóványául több adatot hozott fel. Kívánatos volna, ha az academiának sikerülne a' latin példányt talán kölcsönképen rövid időre Pestre kinyerni. Az ott másolatban közlött számos levelek és okiratok, mellyek' nagyobb részét a' német átdolgozás egészen elmellőzi és kisebb részét is csak német fordításban közli, hazai történetünknek is nem csekély nyereségyére szolgálnának.

Miután tudósító még az iránti sajnálkozását fejezé ki, hogy *Stenzel Gusztáv Adolfot* boroszlói egyetemi professort és a' sziléziai státusok' levéltára' igazgatóját, ki az egész tartományban a' sziléziai történet' főismerőjének tekintetik, 's kinek társalgásától ő sokat várt, Boroszlóban nem találta; még az ezen városban levő két tudományos intézetről ú. m. a' „Schlesische Gesellschaft für vaterländische Cultur“ és a' „Verein für schlesische Geschichte“-ről közlött néhány minket közelebb érdekelhető adatot.

II. *Luzsicza*. — Sziléziából Luzsiczába folytatván útját tudósító, itt a' Görlitzben lévő „Oberlausitzische Gesellschaft der Wis-

senschaften“ nevű tudós egyesületben tanulmányainak legbiztosabb támaszát nyerte. Ezen egyesület, mellynek évi nagy gyűlésében is vett részt, gyűjteményeiben és munkálataiban a’ felső luzsiczai történetnek olly hű képét állítja elő, hogy egyesítvén ezekkel az elhunyt *Worbs*nak Alsó-Luzsiczát illető munkálkodását, a’ magyar történetbuvárnak rajtok kívül csak kevés teendője marad. Görlitz és Budissin városok’ levéltáraiban tett kutatásai győzték erről meg a’ tudósítót. Mindamellett Felső-Luzsiczának három nevezetességét emelé ki, mellyek minden magyar tudósra nézve rendkívül érdekesek.

1) *Janus Pannonius* XV. századi jeles hazai tudósunknak elveszettnek vélt paraphrasisa Plutarch’ munkája felett: *Quibus modis ab inimicis iuvari possumus* (πῶς ἀντις ὑπ’ ἐχθρων ὠφελοῖτο) Görlitzben az u. n. milichschi könyvtár’ kéziratái közt létezik jelenleg is. Más becses kéziratokkal egybe kötve, egészben 12 levélnél többet nem tesz. Az egykoru irás igen tiszta és csinos. Előre bocsáttatik Janus’ levele Marcellin velencei dogéhoz, kit M. Aureliusnak nevez (Janus M. Aurelio S.). A’ levélnek kelte: kal. Decembris MCCCCVI. Montamani.

2) *Görlitz*’ városházának egyik kapuja fölött jelenleg is létezik Mátyás királyunk’ ’s országunk’ czimere köből kifaragva, melly 1488-ban eresztetett ott be. A’ város’ évjegyzeteiben (Görlitzer Rathsannalen) erre vonatkozólag következők olvashatók: „Die Ersamen Burgermeister vnnnd Rathmann dysser Stad haben zu eren dem allerdurch (leuch) tigsten grossmechtigsten fursten vnd hern hern Mathie zu Hungern Behmen Dalmacien Kroacien etc. konig’, Marggrauen zu Mehren Hertzogen zu Osterreich Lutzenburg vnd zum Slezien, Marggrauen zu obir vnnnd nyder lausitz etc. irin allergnedigsten hern, seiner koniglichen maiestat wopenn, einen Steinmetzen in ein wergstucke zu hawen vordinget, der denne ein jar weniger funff wochen doran geerbit, also. dass sie im alle wochen einen hung. gulden zu lohne gegeben haben, vnd so er das nach Christi geburd tausand vierhundert vnnnd im acht vnnnd achtigsten jaren gantz vorbrocht vnnnd am sonnbande vor Mathei mit hulle der Stadt bawhemeister ober den eingang des Rothauses hette eingemawert, vnnnd in mossen wie im das vordingt geweret, haben im die Rathmann acht hung. gulden zu einem tranggelt gegeben.“

3) Luzsiczának a’ magyart érdeklő nevezetességei közt előkelő helyt foglal *Mátyás királynak köből készített* ’s a’ budissini várnak főkapuja fölött díszlő *szobra*. Királyi méltóságának ékeivel látjuk a’ királyt thronusán ülve, mindkét lábát orozlánra támasztva; feje fölött két angyal tartotta a’ koronát, de ez engedve az idő’ befolyásának, leesett már; mint szinte a’ különféle tartományok’ czimerei is, mellyek a’ szobrot eredetileg körülfogták, Ma-

gyar- és Csehországnak a' thronus' födelén látható czimerein kívül, mind eltűntek már. Mindezen csonkitások mellett is a' szobor Mátyás király' hű arczképét mutatván, felette érdekes. Felirása: „Mathias Rex anno MCCCCLXXXVI salu“ készítésének évét adja tudtul. Stein György, a' király' helytartója Luzsiczában, ki a' bu-dissini várat építtette, állíttatta ott fel urának szobrát.

III. *Morvaország.* — A' morva történet' nyomozását ezen tar-tomány' státusai az által könnyítették, hogy a', fájdalom, körán elhúnyt Boczeket historiographusukká nevezvén, őt illő fizetés és segedelemnyújtás mellett avval bizták meg, miszerint kútfők 's név-szerint oklevelek' gyűjtésére fordítsa idejét. Így és e' mellett né-hány más szerzesek által keletkezett azon gyűjtemény, mely mindjárt eredetileg a' morva státusoké volt; úgy szinte Boczek' gyűjteménye is, melyet ennek halála után özvegyétől a' státusok szép somma pénzért átvettek. Az egész gyűjtemény czélirányosan rendezve Brünnben létezik, hol minden történetbuvár annak hasz-nálására a' státusok' épületében könnyen eszközölhet magának en-gedelmet. Központosítva látjuk már benne kevés kivétellel a' morva történet' minden jelentékenyebb kézirati segédszereit.

Tudósító magyar-morva történeli tanulmányait Olmüczben kezdte; mely város az 1477-ki békekesség és az 1527-ki congres-sus által történetünkben nevezetes. Azon kevés adatok, melyeket itt talált, gondosan készített másolatban mind megvannak a' státu-sok' brünni gyűjteményében. Szükségtelennek látta másokból is Morvaország' részletes beutazását. E' gyűjtemény a' magyar törté-netbuvárra nézve annál nagyobb érdeklél bir, minthogy Morvaország gyakran igen szoros viszonyban állt Magyarországhoz. Tudósító általánosan úgy nyilatkozott, hogy ott sok nevezetést talált, mit más alkalommal részletenként fog előterjeszteni.

— Ezen előadás' következtén a' boroszlói Rhediger-könyvtárban levő deák Eschenloer, úgy a' görliczi könyvtárban fenmaradt Janus Pannonius-féle plutarchi töredék fordítás' másoltatása, valamint a' bodessini Mátyás-émlék' lerajzoltatása elrendeltetett; a' tudós előadó' buzgó és fáradhatatlan iparkodásai e' hazai történet' gazdagítása körül teljes köszönettel méltattattak.

— Ezek után Jerney János rt. azon indítványra hívta fel az osztály' figyelmét, hogy, miután a' **török-magyar kor'** viszonyai' előadását kívánó academiái pályakérdés' sorsa bebizonyította, mely szükséges legyen histo-riánk' e' fő érdekű részére valahára már ébरेbb figyelmet fordítanunk. Miu-tán pedig jelenleg alkönyvtárnok és lev. tag Repicky János úrban olly tagot bír az academia, ki alapos nyelvismereteinél fogva a' Turcicák körül az osz-tálynak 's a' magyar történelmi tudományosságnak lényeges szolgálatot tehet: ajánlja indítványozó, szólítaná fel a' társaság hírlapi úton a' községek, ekklé-zsiák, könyv- és levéltárak' előjáróit úgy, mint magányosokat, hogy gond-jok vagy birtokukban lévő, *mindennemű török iratokat* másoltathatás végett közlenének az academiával; továbbá hogy Repicky János alkönyvtárnok e' török iratok' átvizsgálása, a' fontosak' kivonása vagy épen lemásolása és for-dításával, valamint a' *hazánkat is érdeklő fontosabb török történetiróknak* a' szükséghez képest kivonva vagy egészben áttételével bízhatnék meg. Az

osztály buzgón fogván fel e' nagy fontosságú ügyet, 's azt minden részeiben pártolván, elhatároztatott, mikép az osztály bizottmányilag részletes tervet készítend, 's azt az öszves academiának előterjesztendi, kérvén a' maga idejében a' nmélt. elnököt, hogy addig is, míg az igazgatóság e' részben intézkedhetnék, a' tisztelt tagnak, az ügy' sikereseb előmozdítására teljeseb igénybe vehetése végett, rendszeres díjt utalványozna. Az így támadandó történeti forrás-gyűjtemény addig, míg netán az academia' anyagi állása annak közzé tételét megengedné, köz használat végett a' könyvtárban felállítandó lévén.

KIS GYÜLÉS, OCT. 18. 1851.

(A' mathematical és természettudom. osztályok' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Györy, Kiss Kár. r. tt. Nendtvich lt. — Egyéb osztályokból: Erdy, Horváth C., Jerney, Szilasy rr. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

GYÖRY SÁNDOR rt.

a' cubik gyökerek' kihuzásáról a' következőkben értekezett.

A' cubik gyökerek' egyenlete :

$$x = \sqrt[3]{Q} \text{ mellyből: } x^3 = Q; x^3 - Q = 0$$

Tegyük tehát a' Q-nak valamellyik megközelített gyökerét = q 's nem különben

$$(x - q)^2 = x^2 - 2qx + q^2 = 0 \text{ leszen}$$

$$x^2 = 2qx - q^2 \text{ mellyből}$$

$$x^3 = 2qx^2 - q^2x$$

$$x^3 = 4q^2x - 2q^3 - q^2x$$

$$= 3q^2x - 2q^3$$

és mivel egyszersmind $x^3 = Q$

$$3q^2x - 2q^3 - Q = 0 \text{ mellyből:}$$

$$x = \frac{Q + 2q^3}{3q^2}$$

igen egyszerű alkat a' cubik gyökerek' kihuzására.

Például: Kerestessék a' 2-nek cubik gyökere $x = \sqrt[3]{2}$; minek következtében $Q = 2$; 's legyen $x_0 = q = 1$ leszen:

$$x_1 = \frac{2+2}{3} = \frac{4}{3} = 1,3 \text{ tehát folytatólag:}$$

$$q = 1,3; q^2 = 1,69; q^3 = 2,197 \text{ honnét:}$$

$$x_2 = \frac{2+4,394}{5,07} = 1,26114 \dots \dots \text{további közelítéssel:}$$

$$q = 1,26; q^2 = 1,5876; q^3 = 2,000376$$

$$x_3 = \frac{6,000752}{4,7628} = 1,25992\ 10\ 54\ \dots\dots$$

$$q = 1,25992; q^2 = 1,5873984064; q^3 = 1,99995000191488$$

$$x_4 = \frac{5,999990000382976}{4,7621952192} = 1,25992\ 10498\ 957\ \dots\dots$$

vagy ha x_r -ből $x_{r+1} = x_r + p$; p által kerestetik:

$$p = \frac{Q + 2q^3}{3q^2} - q = \frac{Q - q^3}{3q^2}$$

ezen utóbbi 's' a' fentebbinél is még egyszerűbb alkat szerint, a' keresett gyökér' már egyszer kitalált részének ismételt keresését el lehet kerülni.

Például: Legközelebb találtatott $x_r - x_3 = 1,25992$

mellyből $x_{r+1} = x_4$ -nek kiszámítására nézve,

$$p = \frac{2 - 1,9999500019148}{4,7621952192} = \frac{0,0000500019148}{4,7621952192}$$

azaz:

$p = 0,0000500019148$ mellyből $x_4 = x_3 + p$; vagy is:

$x_4 = 1,25992\ 10498\ 957$ mint fentebb.

A' mi az elkövethető legnagyobb hiba' számbavételét illeti:

Legyen az x -nek valamelyik megközelített értéke q ; mellyből a' következő közelítést nevezvén ξ -nek, leszén:

$$\xi = \frac{Q + 2q^3}{3q^2} \text{ vagy } 3q^2 \xi = Q + 2q^3$$

Ezeknek folytatában ξ -nek értékét azon feltétel alatt hoztuk ki, miszerint $(x - q)^2$ -öt 0-hoz egyenlítettük.

Legyen ellenben $(x - q) = w$.

Leszen az elkövethető hiba' számbavételével együtt

$$x^2 - 2q x + 2q = w^2$$

$$x^2 = 2q x + w^2 - 2q \text{ honnét}$$

$$x^3 = 2q x + (w^2 - q^2)x \text{ helyetteszéssel}$$

$$= 4q^2 x + 2q(w^2 - q^2) + (w^2 - q^2)x \text{ tehát:}$$

$$(3q^2 + w^2)x + 2q(w^2 - q^2) - Q = 0$$

Következőleg ha a' kitalált alkatokban x_r -nek valamelyik megközelített értékét az elkövethető hiba' számba vétele nélkül q -nak; x_{r+1} -ét ξ -nek; 's ugyan ezt az elkövethető hiba' számbavételével együtt $(\xi + k)$ -nak nevezzük

$$(3q^2 + w^2)(\xi + k) + 2q(w^2 - q^2) - Q = 0$$

$$3q^2 \xi + w^2 \xi + (3q^2 + w^2)k + 2qw^2 - 2q^3 - Q = 0$$

azaz mivel $3q^2 \xi = Q + 2q^3$

$$(3q^2 + w^2)k = \frac{-(2q + \xi)w^2}{3q^2 + w^2}$$

Minthogy pedig q -nak és ξ -nek értékei az első számjegyekben összeegyeznek, w^2 pedig a' nevezőben mellőzhető lévén, az elkövethető hiba $k < \frac{-w^2}{q}$

A' fentebbiekre alkalmazva:

Az első közelítést találtuk

$$1) x_1 = q = 1, 3$$

A' második közelítést az elkövethető hiba' beszámítása nélkül:

$$x_2 = \xi = 1, 26$$

melly az elkövethető hiba' betudásával együtt legyen $\xi + k$; 's végezetre:

A' két egymás után következő közelítések' külzése

$$w = (1, 3 - 1, 26) = 0, 004$$

leszen az x_2 -ön elkövethető legnagyobb hiba

$$k < \frac{-0, 0016}{1, 3} < -0, 0012$$

2) A' második közelítés volt:

$$x_2 = q = 1, 26$$

A' harmadik közelítés az elkövethető hiba' számbavétele nélkül $x_3 = \xi = 1, 25992 1054 \dots$

$$w = (q - \xi) = 0, 048$$

$$k < \frac{0, 0064}{1, 26} < 0, 005$$

3) A' harmadik közelítés $x_3 = 1, 25992 = q$

$$x_4 = \xi = 1, 25992 10498 957$$

$$w = (\xi - q) = 0, 00105$$

$$k < \frac{0, 00110}{1, 26} < 0, 00087$$

További kiszámítások' folytában találhatik;

$$x = 1, 25992 10498 94873 164 \dots$$

Sebesebben közelítő alkatokat találunk, ha az $(x - q)$ -t felsőbb hatványokra emeljük 's kitételeinket azokból hozzuk le. Legyen tehát

$$(x - q)^3 = x^3 - 3q^2x + 3qx^2 - q^3 = 0 \text{ azaz:}$$

$$\frac{*}{+ Q \dots \text{ helyetteszve}}$$

$$-3qx^2 + 3q^2x + Q - q^3 = 0 \text{ mellyből}$$

$$x^2 = qx + \frac{Q - q^3}{3q}$$

$$x^3 = qx^2 + \frac{(Q - q^3)}{3q} x \text{ helyetteszve}$$

$$* \quad q^3x + \frac{q(Q-q^3)}{3q} \text{ azaz:}$$

$$\frac{Q+2q^3}{3q}x + \frac{q(Q-q^3)}{3q} - \frac{3qQ}{3q} = 0 \text{ honnét}$$

$$x = \frac{2Qq+q^4}{Q+2q^3} = \frac{(2Q+q^3)q}{Q+2q^3}$$

Például. Legyen mint fentebb a' 2-nek megközelített cubik gyökere $q=1, 26$; $q^2=1, 5876$; $q^3=2, 000376$; $q^4=2, 52047376$ melyekből további közelítéssel:

$$\frac{x = 7, 56047376}{6, 000752} = 1, 25992 \ 10498 \ 9 \ 507$$

Ha pedig:

$$q = 1, 25992; \quad q^2 = 1, 5873984064; \quad q^3 = 1, 999995000191488$$

$$q^4 = 2, 51983370064125956096$$

$$x = \frac{7, 559 \ 513 \ 700 \ 641 \ 259 \ 56096}{5, 999 \ 990 \ 000 \ 382 \ 976} = 1, 25992 \ 10498 \ 94873$$

16428 ...

vagy is ha az x_r -dik közelítés' pótlékát x_{r+1} -re p -nek, x_r -et magát q -nak nevezzük: a' következő közelítés p által adva:

$$p = \frac{2Qq+q^4}{Q+2q^3} - q = \frac{Qq-q^4}{Q+2q^3} = \frac{(Q-q^3)q}{Q+2q^3}$$

$$= \frac{0, 0^s \ 629935874043904}{5, 999 \ 990 \ 000 \ 382976} = 0, 0^s \ 10498 \ 94873 \ 16428 \ 118 \dots$$

mint fentebb.

Ezen második alkat öszveégyezik azzal, a' mi a' közönségesen ismeretes kitételből:

$$x = \frac{2q(Q-q^m)}{(m+1)q^m + (m-1)Q}$$

a' cubik gyökerek' kihúzására nézve következnek. Egyébiránt sebesebben közelít ugyan az elsőnél, de egyszersmind annyival fáradságosabb és szövevényesebb munkálatokat kíván, melyben semmi nyereség nincsen. Az elkövethető legnagyobb hiba' számbavételére nézve pedig bennünket egészen bizonytalanságban hagy.

Azonban még ennél is sebesebben, sőt olly sebesen közelítő alkatokat találhatunk, a' millyeket akarunk, mint már említettem felsőbb főlemelések' közbe jöttével. Mellyre nézve legyen:

$$(x-q)^4 = x^4 - 4qx^3 + 6q^2x^2 - 4q^3x + q^4 = 0 \text{ mellyből}$$

$$* \quad * \quad + Qx - 4qQ \text{ helyetteszéssel}$$

$$6q^2x^2 + (Q-4q^3)x + (q^4-4qQ) = 0$$

$$x^2 = \frac{4q^3-Q}{6q^2}x + \frac{4qQ-q^4}{6q^2}$$

$$x^3 = \frac{4q^3 - Q}{6q^2} x^2 + \frac{4qQ - q^4}{6q^2} X$$

$$\star \frac{(4q^3 - Q)^2 x}{36q^4} \times \frac{(4qQ - q^4)(4q^3 - Q)}{36q^4}$$

$$\left[\frac{\text{honnét: } 6q^2(4qQ - q^4) + (4q^3 - Q)^2}{36q^4} \right] x + \frac{(4qQ - q^4)(4q^3 - Q)}{36q^4} - \frac{36q^4 Q}{36q^4}$$

$$x = \frac{\text{végezetre: } [36q^3 Q - (4Q - q^3)(4q^3 - Q)] q}{6q^3(4Q - q^3) + (4q^3 - Q)^2}$$

melly alkat szerint ha teszszük ismét mint fentebb $x_0 = 1, 26$

$$x_1 = \frac{\text{leszen: } [144,027072 - (5,999624 \cdot 6,001504)] 1,26}{12,002256 \cdot 5,999624 + (6,001504)^2}$$

$$= \frac{[144,027072 - (36,006767434496)] 1,26}{72,009023151744 + 36,018050262016}$$

$$= \frac{108,020304565504 \cdot 1,26}{108,027073413760}$$

$$= \frac{136,10558375253504}{108,027073413760} = 1,25992 \ 10498 \ 94873 \ 1 \ \underline{71}$$

$$= 1,25992 \ 10498 \ 94873 \ 1 \ \underline{71}$$

$$= 1,25992 \ 10498 \ 94873 \ 1 \ \underline{71}$$

Itten a' két első tizedes jegyből, azonnal *tizenhat* találtatt meg hibátlanul. Azonban, mint mondtam, a' sebesebb közelítéseken semmi nyereség sincs; mert a' szükséges munkálatokat itt is csak ugyan végre kell hajtánunk, valamint a' lassúbb közelítések folytában, azonkívül pedig a' számvetések sokkal szövevényesebbekké válnak, melyek gyakoribb tévedéseket is okoznak.

Nagyobb figyelmet érdemel azon kérdés, hogy a' második alkat szerint, mellyről mondtam, hogy a' közönségesen ismeretes kitétel' használata mellett, az elkövethető legnagyobb hiba' számba-vételére nézve bizonytalanak maradunk, miképen biztosíthassuk magunkat kiszámításaink' meddig terjedő hibállanságáról?

Ezen kérdést illetőleg, itt is a' fentebbi lehozatokhoz hasonló alkalmazásokat tehetünk. Ugyan is x -nek valamely megközelített értékét $x_r = q$ ez utóbbi alkatban is azon feltétel alatt hoztuk ki, miszerint tettük $(x - q)^3 = 0$

Legyen ellenben a' q -n elkövetett hiba $x - q = w$ lesz:

$$x^3 - 3qx^2 + 3q^2x - q^3 = w^3 \text{ vagy}$$

$$- 3qx^2 + 3q^2x + Q - q^3 - w^3 = 0$$

$$x^2 = qx - \frac{(Q - q^3 - w^3)}{3q}$$

$$x^3 = qx^2 + \frac{(Q - q^3 - w^3)x}{3q} \text{ helyetteszve}$$

$$* \quad q^2x + \frac{q(Q - q^3 - w^3)}{3q}$$

honnét:

$$\frac{Q + 2q^3 - w^3}{3q} x + \frac{q(Q - q^3 - w^3)}{3q} - \frac{3qQ}{3q} = 0$$

$$(Q + 2q^3 - w^3)x - (2qQ + q^4 + qw^3) = 0$$

x helyett $\xi + k$ -át helyetteszvé:

$$(Q + 2q^3 - w^3)(\xi + k) - (2qQ + q^4 + qw^3) = 0$$

$$(Q + 2q^3)\xi - w^3\xi + (Q + 2q^3 - w^3)k = 2qQ + q^4 + qw^3$$

és mivel kitalált alkatunk szerint: $(Q + 2q^3)\xi = 2qQ + q^4$

$$k = \frac{(q + \xi)w^3}{Q + 2q^3 - w^3}. \text{ Ezen kitételben ha csupán az első számjegyek}$$

kivántatnak, tehetjük $q + \xi = 2q$'s a' nevezőben w^3 mellőzhető lévén

$$k = \frac{2qw^3}{Q + 2q^3}; k < \frac{2qw^3}{3q^3}; k < \frac{2w^3}{3q^2}$$

Például. Második lehozat szerint $x_0 = 1$, 26-ból találatot

$$x_1 = 1, 25992 \quad 10498 \quad 9 \quad 507$$

mellyből $w = 0, 0^8$; $w^3 = 0, 0^{25}12$

$$H < \frac{0, 0^{11}024}{4, 7628} < 0, 0^{12}214$$

mint az eddigi kiszámításokból világosan kitetszik.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, OCT. 20. 1851.

Nmélt. gróf Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen: Bajza, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Kállay, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Hunfalvy, Repicky, Wargha, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Mindenek előtt Albert cs. k. főherczegnek a' magyarországi kormány' élére állittatása' következtén az Elnök ő exja kéréselt, hogy egy küldöttséget az academia' képében ő Fenségének bemutatni, 's az intézetet a' főherczeg-kormányzónak ajánlani méltóztatnék.

— Örömmel értette az academia' Bartakovics Albert egri érsek úr ő exjának sept. 24. költ leveléből, hogy a Virginia-codexet hazafiúi készséggel átengedi; mellyet a' titoknok egyszersmind át is nyújtott jelentvén, hogy a' viszont-kedveskedésül ajánlt munkák (Évkönyvek, Nyelvmelékek és Tudománytár) szinte átküldettek rendeltetésök' helyére. Az elnök kéréselt, hogy az érseknek az academia' hazafiúi köszönetét megírná.

— Szinte kedvesen értette az ülés a' történettudományi-osztály' bizottmányának véleményét Lukácsy Kristóf gyulafejevári tanár' kézirati munkájáról: „A' magyarok' őselei, őrmény kútfők után“; melly szerint ez olly becsesnek, a' magyar őstörténetre új világosságot vetőnek találatott, hogy az academia a' szerzőnek méltán dicsérő elismerést szavazhat.

— A' *könyvtár'* számára a' titoknok *Soltész János* sárospataki tanártól ennek legújabb munkáját: *Népszerű Orvostan, Patak, 1851.*, 's a' *jó és olcsó könyvkiadó egyesület'* részéről ennek hat rendbeli új kiadását mutatta be; a' *kézirattár'* számára pedig a' *korponai deák krónika'* másolatát, melly az academiái irodában készült; valamint *Pauler Tivador* ltól egy 1769—ki eredeti török levelet III. Musztafa zultántól, *Repicky* alkönyvtárnok' tartalomjegyzékével együtt.

KIS GYÜLÉS, NOV. 8. 1851.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' számára).

Némli. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt.

Jelen az osztályból: Czuczor, Szemere, Vörösmarty rr. tt., Mátray és Tasner lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Fogarasy, Gebhardt, Horváth Cyrill, Kállay, Kiss K., Szilasy, rr. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

CZUCZOR GERGELY rt.

a' *magyar nyelv' etymologiai és hasonlító vizsgálata' elvéről* értekezett, a' következőkben:

Midőn ezelőtt hat évvel a' m. tudós Társaság' nagy becsű bizodalma csekélységemet a' Nagyszótár' szerkesztésére meghívta volt: nem tagadom, tünődtem rajta, mitevő legyek? Épen akkor lábadozék egy halálveszes kórból, 's már maga testem' roncsolt állapota ijeszte illy nagy munka' elvállalásától, mellynek terheit, úgy gondolám, megbírni képes nem lehetek. Még sulyosb nehézséget górdított előmbe annak elgondolása, hogy illy munkához, milylyet a' magyar olvasó közönség várva vár, ne mondjam, követel, nem bír nyelvtudományi irodalmunk elégséges előkészülettel, nem annyi kifejtett, egybegyűjtött, és idomított anyaggal, mellyből egy köz igénynek megfelelő művet összeállítani lehessen.

Eszembe vevém, hogy több valami néz rám, mint csupán szerkesztőségi munkálat, melly szorosan véve a' már kézhez adott anyagok' kiválasztásában, és czélszerű elrendezésében áll; mi csak maga is egy ép testtel, és vas türelemmel áldott emberkor' feladata. Hát ha még tekintetbe vesszük hogy műtani nyelvünk most van keletkezésben, hogy minden óra új meg új műszókat alkot, mellyek közül gyakran az utóbbiak az elébbieket az élet' mezejéről leszorítják; hogy eddig megjelent műszótáraink válogatás nélkül öszvehalmozott próba-kifejezések' gyűjteménye (mi illy kezdeményes korban máskép nem is lehet); ha továbbá tekintjük, hogy táj-szótárunk igen hiányos, hogy a' régi nyelvemlékekben rejtőzö ritka kincseket itészetileg ki nem szemeltük, azon változatokat, és módosulatokat, mellyeken szavaink századok' lefolyta alatt átestek volt, ki nem jeleltük; végre, mit én a' szók' értelmezésére nézve legfontosb dolognak tartok, ha a' szóelemzés' határozatlan, és ingadozó álláspontját vesszük: lehetetlen nem éreznünk azon bökros nehézségeket, mellyekkel először az anyag' öszszegyűjtésében

's megválogatásában, továbbá a' szók' eredeti, alkalmazott, és átvitt értelmének, 's az értelem' különféle színezeteinek meghatározásában küzdeni kell.

Ide járul, hogy szótárírónak tüzetesen nem készültem, ám-bár nyelvünk' természete körül első ifjuságomtól fogva bizonyos vonzalmi hajlammal vizsgálkodni szerettem, 's a' nép' nyelve, és sajátos kifejezései már mint gyermeknek meg-megragadták figyelmemet. És ezen öntudat bírt leginkább rá, hogy a' tek. társaság' becses meghívását készséggel fogadjam, 's azon terhes feladatot, mellyről nehéz volna megmondani, vajjon tárgyisméret kell-e több, vagy türelem hozzá, munkába vegyem. Hízolgés és dicsekvés nélkül legyen mondva, szerkesztő- és tagtársam Fogarassi János' nagy avatottságu segítsége mellett tettem, mit erőm tenni engede, 's mi tagadás benne, munkálat között sokban felvilágosodtam; de úgy elhitt nem vagyok, hogy minden szavamra esküdjem, mert olly szövevényes szerkezményt, millyen egy nyelvé, csak nagy idő, és folytonos vizsgálás képes kibonyolítani, midön némelly egyes szók' tisztába hozatala is napokba kerül. Mint-hogy azonban szerkesztési eljárásunkra nézve holmi ellenvetések történének, az ügy kívánja, hogy némi szót szóljak mellette.

Az Új Magyar Muzeum' 12-dik füzetében ugyanis Hunfalvy Pál tisztelt tagtársunk a' nyelvhasznítás' elveiről és elemeiről értekezvén, a' XV-d. pont alatt roszallja, és megrója a' magyar nyelv-vizsgálók' eljárását, mellyet a' szóelemzés körül követnek, midön a' betük' jelentése és szógyökök' meghatározásával foglalkodnak a' nélkül, hogy az idegen, kivált rokon nyelveket illő tekintetbe vénének; holott, mint állítja, ezek' alapos tudása nélkül nyelvünk' szógyökeiről okosan beszélni nem lehet. Innen alkalmat veszen ugyanezen eljárást a' Nagyszótár' szerkesztésében gáncsolni, 's azon ohajtását nyilvánítja, hogy a' képzelt szógyökökerek' tanát vessük el egészen, mert az a' tudomány' tekintélyét nem bírja.

Hogy a' nyelvhasznítás a' szóelemzésre sok világot derít, nem tagadom, sőt némelly esetekben egyedül ez által juthatunk biztos eredményhez, kivált olly nyelvekben, mellyek akár mesterkélés, akár belső megromlás által az eredeti egyszerűségtől eltávolztak. Így a' francia *soi, loi, veau, cheval, doigt* szókat lehetetlen elemzeni a' latin *fides, lex, vitulus, caballus, digitus* nélkül. Hasonlóan a' német *strecken, stossen, netzen, schmier, knopf* szók' elemeit a' magyar *teresk* (tereszék, terjeszék), *toszít, nedez* (nedvez), *ír, gomb* szókban tisztábban fölleljük, mint a' németben; de azt általában vitatni nem merném, hogy nyelvhasznítás nélkül a' betük és gyökök' jelentéseire nézve soha tisztába nem jöhetünk. Sőt egészen ellenkezőleg állítom, hogy nyelvünknek igen igen sok elemeit, illetőleg gyökeit és ezeknek jelentéseit alaposan

ki lehet magából nyelvünkben mutatni. Még azt is hajlandó lesz megengedni tisztelt tagtársunk, hogy valamint lehetnek esetek, midőn a' magyar szók' értelmére, és eredetére az idegen nyelvek derítnek világot: úgy ellenben a' dolog megfordítva is állhat, de áll is.

Egyébiránt jól mondja értekező úr, hogy nem szótárakból merített tudás, hanem a' nyelvek' természetével bensőleg megismerkedett tudás szükséges a' betűk' metafizikai értékei' meghatározására. Miből én azt tanulom hogy, ha nyelvünk csinját-binját igazán tudni akarjuk, mindenek előtt ezzel kell a' legapróbb részletességekig megismérkednünk, mert csak élő anyai vagy hazai nyelvünkben ismerhetünk szabatosan minden hangot, és izecskét. Azért véleményem szerént is összehasonlításon kell kezdeni a' nyelvvizsgálatot, t. i. saját nyelvünk' szavainak összehasonlításán, melynek egyszerű 's legbiztosb módja az, ha az egyhangu és egyértelmű, a' rokonhangu és rokonértelmű szókat sorba állítjuk, és ha ezt teszszük, bámulat lép meg bennünket azon rendszeres, összefüggő, szabatos, és természetben alapuló mód fölött, melyet nyelvünk mind a' szók' alakításában, mind a' gyökök' jelentéseinek meghatározásában követett, és követ.

De lássuk a' dolgot néhány példában.

a) Ezen ellentétek: *illy olly, ilyen ollyan, illyes ollyas, illyetén ollyatán, itt ott, itten ottan, ide oda, ideig odaig; inn onn, innen onnan, így ógy (úgy) világosan mutatják, hogy az i közelt, az o pedig távolt jelent. Továbbá, az i-hez legközelebb áll azon e, mellyel számos szóinkban, kivált régiesen és tájszokásilag fel szok cseréltetni, mint is es, mind mend, világ ve-lág, giliszta geleszta, gidó gedó, hián heán, kíván keván, ismér esmér, Istók Estók, Pista Pesta 'stb. Az o-hoz legközelebb áll a' gömbölyű a, innen a tol tal, tolu talu, toliga taliga, toszit taszit, homu hamu, boglya baglya 'stb. hangváltozatok. És ime ez a. m. istud vicinum, az a. m. illud remotum, 's ugyanezen ellentét van az: eddig addig, ekkor akkor, ennyi annyi, emilly amolly, emitt amott, emide amoda, emerre amarra, ehol ahol, ehen ni! ahon la! a' közelre hívó ne ne! és a' távolító haj haj! szók között. Ezek, úgy hiszem, világos adatok. Kérdem már: ne tegyük ki a' szótárban, hogy az említett szókban az i e közelt, az o a pedig távolt jelentenek?*

b) Hasonlítsuk össze e' következő szókat: *ied, ieszt, hi! gyi! csibi! sicz! csit!* (vagy *cset!* csikó-v. lóhajtó szó) *czibak, czibaktik, czibál, czibekel, csigat* (stimulat), *hibarcz, hibók, hibban, libeg, libben, zsibbad, zsibong, iczeg biczeg, ficza, ficzánkol, ficzkandozik, viczkos; bicsak, bicsaktik; idő, ideg, idegen, lidércz, vidor, vidul, hid; lifeg; iget, csiga, csigolya, pige, vig, így, igyekszik; iktat, czika, czikáz, csikland, csikló,*

csikoltó, sik sikos, sikamlík, fika (gyalog járó katona. és orrból folyó nedv), *csik, gyík; illan, illen, billen, illeg billeg, csillog, csillag, csillám, villám, villant, pillant, pillangó, pilinga, milling, nyil, nyit, nyílik, nyilallik, pili, pille, tilt; hinba, hinbál, linba, linbál, linbus, himlik, himt, in, inger, int, inog, ingó bingó, ringat, indit, indúl, inal, inas, ingat, hinczk, czincza, czinczál, fincz, finczos, finczároz, finta, fintor, fintorgat, hinar, hinta; hintál, hintó, hinnyog; ipar, iparkodik, lipiczkel; iseg, piseg, iszam, iszamodik, iszap* (csúszó, iszamló, sikámló sár), *iszony, iszonyodik, csiszam, csiszamodik, kiszt, viszket* (izged); *bitang, fityma, lityeg fityeg; iz* (articulus) *izeg, izgat, bizgat, izgága, izom, pizkál; pizse, pizselle, pizslen* (pislen), *zsizsi, zsizsik* 'stb. Mindezekben először alapeszme a' könnyü, vagy kicsi, vagy hirtelen, vagy rövid *mozgás*, 's általában a' *mozgás*' fogalma alá tartoznak; másodsor, mindnyájokban, midőn a' többi hangok változnak, egyedül az *i* hang az, melly állhatatosan megmarad. Vajjon nem szabad-e okszerűleg állítanunk, hogy itt az *i* a' tiszta gyök, és jelentése *mozgás*, ha nem tudnók is, hogy a' sanskritban és rokonaiban szinte bir ezen jelentéssel?

c) Az *iszik*' gyöke világosan *i*, ebből lettek: *i-t-at, i-hat-ik, i-v-ó i-v-ó-ka, i-v-og-at, i-sz-a, i-sz-ák, i-sz-ák-os, i-dd-og-ál* (i-sz-d-og-ál), *i-sz-og-at; i-t, i-t--lan; i-t-at*. De hasonlitsuk össze velök ezen szókat is: *pityók pityókos, pityó, pityós, pikó pikós, piti, pitihangos, pitizál, piócza, tivornya*. Vajjon nem az ivás' fogalma alá tartozók-e mind ezek is? Minthogy pedig, mit más alkalommal százszoros példával kimutatok, több előbetük, különösen a' *b p v f h* hangok csak fuvást, vagy lehet jelentenek, ennél fogva ez utolsók' gyöke is *i*, 's eredetileg így hangzottak: *ityók, ityókos, ityó, ityós, ikó ikós, iti, itihanyos, itizál, iócza, iwornya*.

d) Figyeljünk a' következő szókban az alapeszme, 's a' hangra, mellyben mindannyian egyeznek: *bob, bób, bóbíta, boborcsó, czob, czobók, czobor, csob, csobány, csobánka, csobolyó, dob* (lympanum), *dobasz, dobzó, dobosz, dobancs, kob kobak, tob toboz; bocz, bocska, kocbord, rocška; bocz, boczkó, bócz, pocz poczos, poczok; odv, bod, bodak, bodza, bodon, bodor, fodor; pofa; bog, boglár, bogács, bogrács, boglya, pogácsa; bogy, bogyó, bogya, mogy, mogyoró, mogyal* (magyal), *fogyal* (fagyal), *bojt, bojtörján, tojás; boka, bokoló, bokor, csokor, tok, toka, toklász, tokmány; golyó, golyva, kolbász; bomcz* (boncz, monile), *czomb, czompó, csom, csomó, csomor; csombók, dom, domb, dombor, gom, gomb, gomboly, gombócz, gomba, gomoly, gomolyg, gomolya, gyomor, homor, homorú, homolít, homolka, homlok, kom, komló, pompos, szomak, tompor, zomok; ponk, bondor, gondor, kondor, mongolicza, kondér, konya, konty,*

bongy, bongyolit, bony, bonyolít, mony, monyorú, csop csopor, hoporcs, hoportyag, botk botkos, motóla, motoz, motozik, motyó, potroh, 's több mások. Kérdem: nem tartoznak-e mind a' gömbölyűség, vagy kerekdedség, vagy forgás' fogalma alá? és nincs-e meg bennök a' gömbölyü o hang? És nem természettel egyező dolog-e, midőn a' gömbölyü, kerek, forgó tárgyakat gömbölyü ajakkal képzett hangon fejezzük ki?

Az o-hoz rokon az ö mint gömbölyü, sőt gömbölyűbb ajakkal ejtett hang. Innen gömbölyüt vagy kereket jelentenek ezen szók is: *öb, öböl, csöb csöbör, döb, döbör, döbörke, döbörcze, döbön, göb göbre, göbös, köb köből* (edény, mert ez ősibb és eredetibb, mint a' matematikai köb), *köpczös* (köböczös), *pöcz, pöczced; csöcs, göcs; böd, bödön, göd gödör, dödölle, vödör, pöd, pödör, pözs* (vesszőkéve), *pöfék, pöfékel, pöfeteg; bög, bögre, csög, gög, kög; ököl, csök, csököny, czök, gyök, tök; öl* (sinus, brachium incurvatum), *köldök, göldör, völgy; göm gömböcz, gömbölyeg, csöm csömör, csömbölyék, döm, dömbicz, gömör, gyöm, gyömggy* (gyöngy), *gyömöszöl, höm, hömpölg, hömbör, hömbörg, hömbörödik, tömlö, szöm, szömörccs, zömök; böndö, göny, köny, könyök, könyü; csöp, köpü, köpücze; kösöntyü* (lunula); *bötk bötkös, bötyk bötykös; öv, övedz, hövedez* (övedez), *sövény* (vessző vagy más fonott kerítés), *kövé, söveg*. Az r gyökűeket, mint *ör örv örvény* 'stb. nem is említem. Vajjon ezekről se tegyük ki, hogy jellembetűjük ö, és gömbölyüt, kerekdedet, forgót jelentenek?

Jelenleg nem akarok több példával eléállni, de az imént mondottakból is láthatni, hogy százanként kimutathatók a' magyar gyökszók' jelentései és pedig csupán a' honi szók' összehasonlítása nyomán. Ha csak kedvünk nem tartja azt állítani, hogy ez összehangzat merő véletlen vakeset.

Ezen elemzési és értelmezési uton járva talán nem álmodunk, ha a *felhö* v. *föhlö* szót ekkép fejtegetjük, és értelmezzük, nem ugyan kézzelfoghatólag, mint tisztelt társunk az ellenkezőt tartja bebizonyíthatónak, hanem nagy valószínűséggel, az analogiára és nyelvünk' szokására építve véleményünket. *Felhö* v. *felhö* v. *föhlö* gyöke a' felfelé fuvó, 's magasat jelentő *fe* v. *fe* v. *fö*, 's jelenti az állati, különösen emberi test' legmagasabb részét (caput); mint *fe* fordul elő a' müncheni codexben, 's ugyanott *fedelm* a. m. legmagasabb rangu személy. Hangváltozattal *fe fö*. 's megnyujtva *fé, fö* p. *fékötö, fökötö*, sőt tájszokásilag *fi* is, mint: *fikötö*. Innen ered a' *fék* (fe-ek) a. m. capistrum, a capite, mint *hasló* a' has, *szügyelő* a' süzgy, *nyakló* a' nyak, *farmatring* a' far gyököktől. A' *fe* később lett *fej*, mint a' *hi híj, he hej, di dij, szí száj, szá száj, é éj, taré taréj, paré paréj, vatalé vataléj* 'stb. A' *fedelm* lett *fejdelm*.

A *fe, fé, fö* gyökből lettek a) *fed, fed, főd*, azaz valamire tetőt, azaz legmagasb részt tesz fel, tájszokásilag *fid*, mellyből lett *fidel*, Komárom vármegyében asszonyi fejfödő, azaz fedel, födel; b) *fen, fén, fön* v. *fenn, fenn, fön*n a. m. magasán, azután *feny, fény, föny, fenny, fenny fönny, fennyen fennyen, fönnyen*, és *fenyő* v. *fenyű*, mint a' féle magas sudárfa; c) *fent, fent, fönt*, a. m. magas helyen, mert a' *t* itt helyet jelent; d) *fel fel föl* 1) elavult ige, a. m. magasra száll, innen a' gyakorlatos *feleg, feleg, föleg*; 's kettőztetve *felleg* ige is név is, mint *zár zár, nyom nyom, les les, halász halász* 'stb. *n* közbevetve *felleng, fellengsz*; 2) melléknév, mellyből *felebb, felebbez, felső, felség*; tájszokásilag *fil*, innen Csallóközben van *Al-istál, Fil-istál*. A' magyar kártyajátékban is a' *filkő* p. tökfilkő a. m. tökfölső, e' helyett: *felkő*, mint *Ferkő, Petykő, Erzsők, Petők*, e' helyett: *Ferkő, Petykő, Erzsők, Petők*, Ide tartozik a' *filegória*, mely a. m. *föle-gória* azaz magasra épített göré, házikó; 3) főnév, p. téjnek *föle*, innen *fölöz* a. m. valaminek fölélt szedi; 4) határozó, és igekötő, mint *felmegy, föl száll*.

A' *fel fel föl* elavult igéből lett *fel-ő, fel-ő, föl-ő*, 's *h* közbevetve *fel-h-ő, fel-h-ő, föl-h-ő*, mint *taró tarhó, czuró czurhó, kunyó kunyhó, golyó golyhó, szélüdik szélhüdik, helyeztet helyeztet, bünödik bünhödik, vénedik vénhedik, büzödik büzhödik, göres görhes, posad poshad, loma lomha* 'stb. *Felhő* tehát eredetileg igenév, 's főnevül használtatik, mint nyelvünkben száz és száz szó, 's a. m. magasra vagy magasán szálló, t. i. gőz, vagy pára.

Fogalomra és némileg hangra nézve is rokon vele a *pelyh, pölyh, pili, pilis, pih, pihe*, és *pille*, midőn a. m. a' tejnek föle.

Hogy a' finn nyelvben a' felhő *pilwi*, a' törökben *bölüt*, ez a' mi értelmezésünket még inkább erősíti; mert hiszen a' finn nyelv ostjaki szójárásában is a' magas *pil*, a' permiben *wylyn wylym*; ismét az ég a' volgai finneknél *pil*, minthogy az ég és magasság viszonyeszmék. Arra tisztelt tagtársunkat, mint szenvedélyes nyelvüvált figyeltetni úgy sem kell, hogy a' *b, p, v, f*, hangok nem csak a' magyar, hanem más nyelvekben is rokon szervü létök miatt gyakran fölcseréltetnek, és így a *pilwi*, a. m. *filwi, filhi*, és *bölüt* a. m. *fölüt*. Így jönnek öszve a' magyar *fa*, a' német *baum*, a' finn *pa*, továbbá a' magyar *fe sejt* a' finn *pä, peja pija, poja bui* szókkal. Adelung a' *wolke* szó' elemzésére három véleményt is felhoz, a' nélkül hogy valamelyiknek teljes értéket adna; mint legvalószínűbbet oda tette volna negyedikül, hogy a' *wolke* rokon a' *fölhő és pilwi* szókkal.

Az *aczél* szóról sem mondhatni olly kereken, mint tisztelt tagtársunk odavetőleg állítja, hogy idegen (talán tót szó?) Mert bonczolgassuk csak egy kevéssé. *Aczél*, Dunán túl tájszokásilag *aczé*, azon szók' sorába tartozik, mellyek az *igeneves ó ő képzőt*

é-re változtatják, mint *ámó ámé, bámó bámé, taró taré, góró góré, csóró csóré, vataló vatalé* (vedelő), a' régies *tanó tané, szabadó szabadé*, honnan tanojt tanéjt, szabadojt szabadejt, *tápó tápé*, 's mellyek néha *l, ly v. r j* toldalékot vesznek fel, mint; *födő födé födel v. föde födel, kötő köté kötél v. köte, kötel, seregő, seregé, seregély, karé, karéj, karély, ősz-tőpő, ősztőpé, ősztőpér, ősztővér, köbő köbé köbér kövér*, 'stb. Az *aczé* is így lett *aczel*, de eredetileg *aczó*. Ennek tiszta elvont gyöke a' nyilást jelentő, 's nyílt szájjal ejtett *a*, vékony hangon *e*, 's a' tevést jelentő *d*-vel lett *ad ed*, 's a. m. nyilást tesz, valamint a' távot jelentő gömbölyű *a o d* képzővel lesz: *ad od*. *Ad*-ből lett egyszerűen *acz*, mint *dud ducz, mord morcz, id icz, ideg iczeg, lépdél lépczel, vadkor* (vadkör, vadkörte), *vaczkor, gombóda gombócza* 'stb. *Acz* elavult ígéből lett *aczó, aczé, aczel aczélos*. Az *ed*-ből gyakorlatos *ez*-vel lett *edez* öszszevonva *edz*. Innen *edzeni* és *aczélozni* tökéletesen egyet jelent, 's a. m. vasat, vagy más szilárd testet keményítés által élessé, és így metsző, hasító, nyilást eszközlő erejűvé tenni. Ekkép a' tőéritelem bennök a' metszés, hasítás által eszközlött *nyílás, elválás*, mit a' legnagyobb szájjal ejtett *a e* hangok legjellemzetesben festenek. Közvetlen értelmök pedig keményítés, szilárdítás. Innen átvitt ért. *aczélos búza* a. m. kemény, tömött szemű búza; *aczélos v. aczintos föld* a. m. kemény, nehéz szántatu agyagföld; *aczintoskodni* a' székelyeknél a. m. akaratoskodni, keménynyakaszkodni. Hogy az *edz* és *aczélos* szók közvetlenül *keményítést* jelentenek, 's hogy véleményem szerint közvetlen értelmök *élesítés*, végső tőértelmök pedig *nyílás, hasítás*, az értelmek' ezen fokozatos átmenetelén megütközni nem fogunk ha észre vesszük, hogy illy értelmi átmenetekre vannak általán minden nyelvben példák. Itt csak néhányat hozok fel.

Él (vivit) eredetileg rövid *el* a. m. mozog, 's minthogy az állatok' azon állapota, mit *életnek* hívunk, mozgás által jelenkezik, innen *el* v. *él* a. m. belerejénél fogva mozog; *eledel eleség* a. m. állati táplálék, melly az életet, 's közvetőleg az állati mozgó tehetséget fentartja. Ennélfogva az *el* vagy *él* első tőértelme *movent se v. movetur*, másod értelme *vivit*, harmad értelme: *esca vitam, ergo mediate movendi facultatem sustentat*. Azért ha az *eledel* szót elemezzük, gyöke *el*, ebből *eled* v. *éled* a. m. élővé élővé teszi magát, innen *eledő*, mi által az állat magát élővé (mozgóvá) teszi; azután *elede*, végre *eledel*, mint *di-adó di-ada diadal, viadó viada viadal, riadó riada riadal*. Így az *o'* egyik értelme, mint fennebb mondám, távolság, innen *oo* öszszevonva *ó* a. m. távolít p. *óni magát valamitől* a. m. magát valamitől távol tartani, valamitől távolodni; innen *ól* jelent vadakat, orokat, idővizontagságot ovó, távolító kerítést a' barmok', számára. Hasonlóan egyeznek a' latin *caveo* és *caula's* a' hellen: *ἀνλη* m. Ide tarto-

zik a' német die *hut, hüthen*, és származékaik. Átvitt értelemben *ok*, jelenti valaminek tényező eredetét, miért a' germánál *Ursache*, tehát előbb, régebben létezett vagy is időben távolabb alapját, latinul *causa*, melly szinte a' *caveo* és *caula* szókkal rokon. Az *okos* is nem csak azt jelenti, hogy valaki a' dolgok' eredetének isméréstében jártas, tanult, hanem annyit is tesz, hogy ovakodó (*cautus*) ki vaktában nem cselekszik, ki a' bajt, veszélyt kikerüli, vagy el-távolítja magától. Az *ok cautio* értelemmel jön elő a' Münch. Codexben is.

A' *gond* eredetileg *gomd, komd*, gyöke a' görbülést, összehajlást jelentő *gom, kom*, honnan a' *gondor, kondor*. És így a' *gond'* töértelme görbült meghajlott állapot, közvetlen értelme: a' lélek' azon állapota, midőn holmi dolgokkal tündök, tőprenkedik. Az összszefüggés köztök abban áll, hogy a' gondok, illetőleg gondolkodás alatt fejünket lehajtjuk, 's testünk meggörbed. Illy viszony létezik a' latin *curvus* és *cura*, a' német *krumm* és *kummer* között.

Az *aczélos* és *edz* szókkal egy értelmű a' *nádol*, mert péld. *szántóvasat nádolni* a. m. aczélozni v. edzeni. Ennek gyöke valószínűleg az átvitt értelmű *nád*, mert az edzés néha úgy történik, kivált a' szántóvasaknál, hogy vékony nádforma vasat toldanak a' kopott élhez, valamint a' hordódongák közé csíptetett vékony vesszőt vagy kákát némelly vidéken szinte nádnak nevezik. Vagy talán *nádol* eredetileg *nadol*, 's törzsöke *nad* előtét nélkül *ad*, mint *nám ám, ni! i! nini! ii! no o! nogat ogat*. Innen érthetni az atraczel (*anchusa*) szót is, melly rendezve *artaczel* mint *ketrecz kertecz, vötröcze vörtöcze, hedre herde, sedre serde, fetreng ferteng*. Az atraczel fünek t. i. egyik bélyegjegye, hogy levelei szőrösek, ezt jelenti az *ar*, másik jegye, hogy levelei láncsásak, tehát élesek, metszők, és ezt jelenti az *aczél*.

Ugyanezen alapfogalom és gyök rejlik a' hasító *ék* (latinban fordítva és vastag hangon *cuneus*, németül *keil*), *eke*, a' metsző *él*, a' görög *ἀκονη, ἀκη, ἀκίς, ἀκη, ἀξίση, ὄξυς, ἐγγυος, ἀνχη*; a' latin *acuo, acies, acetum, acus* (tü, és szurós polyva), *acer, acutus, acinaces, acumen, aculeus, angulus*; a' német *ätzen, age, achel, axt, hache, ecke, eng* szókbán. Hogy az imént idézett görög, és némelly latin-német szókbán a' *cz* helyett *k* áll, semmi ütközni való nincs benne, mert a' *cz* néha a' magyarban is *k-ra* változik, mint *kuczor kukor, kuczorodik kukorodik, moczczan mokkan* 'stb. Nem tudom, a' szláv nyelv képes-e az *oczil* v. *oczilka* szóhoz annyi rokon szót kapcsolni; mi ha úgy volna is, vég elemzésben oda üt ki a' dolog, hogy az *aczél* gyöke amaz öt eredeti nyelv' tisztos maradványa, mellyben a' magyar, az indoeurópai, 's több más nyelvek egyesülve voltak. Így maradt fenn tisztán a' magyar és indoeurópai nyelvekben az *eszik* ige' *e* gyöke.

Mellesleg jegyzem meg, hogy a' dolgot történetileg véve furcsaság, valóságos paradoxumként kellene tekinteni, ha a' hadakozó magyarok, kik aczélos kardokkal törtek utat e' honba, még csak az itt leigázott népektől tanulták volna az *aczel* nevet.

Több mondani valóm volna tiszt. tagtársunk' állításaira, különösen mellyek a' Magyar Nyelv' Rendszerére vonatkoznak; de ennek csak úgy lehet sikere, ha a' dolgot tős tövén, t. i. a' betűk' meghatározásán, osztályozásán, és hangtanon kezdjük, mire nézve előleg igénybe veszem a' tek. társaság, és olvasó-közönség' figyelmét. Azonban el nem mellőzhetem, hogy egyre ne feleljek. Tiszt. tagtársunk hibás eljárásnak tartja, hogy mi szerkesztők ugyanazon gyökészónak többféle értelmet tulajdonítunk. Ez oda mutatna, hogy nyelvünkben hasonszavak (homonümák) nincsenek, holott ezek nélkül egy nyelv sem létezhetik. Minek egyszerű természetes oka az, mert minden nyelv' szavai eredetileg a' hangszervek' utánozó alakítása által képeztettek; mivel pedig a' hangszerv kevés, ellenben az eszmék, vagy inkább megnevezendő tárgyak számentalannak, innen következik, hogy a' hangszervek' ugyanazon idomításával több különböző eszmét vagyunk kénytelenek kifejezni. Így keletkeztek a' *dob* jacit, *dob* tympanum, *dob* tumultus hasonszavak. És vajjon honnan ezen megegyezés? Mert az első szóban a' távolság az alapeszme, mit kidudorított szájjal (os *tendendo*, mint a' latin mondja), a' másikkban gömbölyűség' eszméje rejlik, mit ismét dudorított szájjal; a' harmadikkban vastag tompa hang a' lényeg, mit szinte dudorított szájjal ejthetünk ki jellemzetesen. Mivel pedig az *o*-val rokon az *ö*, innen a' fennemlített szókkal rokonok a' *döb*-ben (megijedve az ijesztő tárgytól mintegy távolodik), *döbön*, és *döbö*g szavak. E' szerént elemzendők a' *kontat*, *kondor*, *konog*, *bont*, *bondor* *bonog*; *büik* *bügyor*, *büg*; *üz*, *üst* (vasfazék), *üölt*. Így a' *kor* kerekest, kerekdedet jelent a' *korba*, *korbács* (karikás ostor), *korong*, *korlat* (nem korlát), *kornyad*, *korona*, *korsó* szókban; törést, romlást a' *korhol*, *korhad*, *kordács* (csapógereben) *korholódik*, *korpa*, *korcs* szókban; erős légrázkodtató, morgó hangot a' *korog*, *korgatyú*, *korty* szókban, azon természeti hangutánzásnál fogva, melly szerént mind a' forgást, mind a' törést, romlást, mind a' légrázkodtató hangot az *r* betű festőileg jellemzi.

Igy az *orom*, *orsó*, *ort* (irt), *ordít* szók' közös gyöke *or*; az elsőben jelent magast, mint az *orj*, *óriás*, *hóri*, *góre*, *kóro* szókban, a' másikkban forgó, a' harmadikkban rontó, a' negyedikben légrázó mozgást.

Ugy van ez más nyelvekben is, p. a' hellenben a' *ῥόδον*' (rózsa) gyöke a' vöröset jelentő *ρο*' s rokon a' latin *rosa*, *ruber*, *rubigo*, a' német *morgen*, *rose*, *roth*, *rost*, kreis (krebs), a' magyar *rózsa*, *róka*, *rosda*, *rogya*, *rák* (roak,) a' heber *or*, a' szláv *zora* szók' gyökeivel, a' *ῥόμος*' (farágó nyű) gyöke a' romlást jelentő *ρο*

's rokon vele a' latin *rodo, rumen, rumino, ruo, rudus*, a' magyar *rom, rongy, ront, rág* (roag), a' ῥοδίζος, ῥόχθειω (recseg csikorog) gyöke az erős hangot jelentő *ro*, mint a' latin *ronchus*, a' magyar *robog, ropog, rozog, rozsan, horny, forty, korty, szorty* szókban.

A' latin *orbis, orbita, orbiculus*' gyöke a' kerekdedet jelentő *or*'s megvan a' *corbis, cor, corona, ora, orca, chorus, chorea, rota, rotundus* szókban; az *orbo, orbus, orphanus*' gyöke a' fosztást, erőszakos ragadást jelentő *or*, melly egy a' magyar *or*, latin *fur*, a' finnféle *wor wora, warras* szókkal.

A' rokon eszmék és hangok' összeállításából tudjuk, hogy a' latin nyelvben ezek: *edax, edulis, edulium, epulum, epulor, esca, esculentus, esur, esurios jejunium* (ejunium) az *edo* szó' e gyökétől erednek, valamint a' magyarban az *ét, étel, étek, eh, ches, chom*, v. *éh éhes, éhom, éjom, eddegél, éd, édes, éb, ebéd, edény, bégy, böjt* (bejt, éjt) az *eszik* ige' e gyökétől származnak.

Ennyiből is kivehetni, hogy a' gyökszók' elemzése nagyot mozdit a' szók' valódi értelmének meghatározásán. — Még csak azt adom elő, mint járunk mi el a' szók' értelmének kikutatása, osztályozása, és kimutatása körül.

Elő dolgunk a' szógyököt keresni, azután az egész szótárt általfutva összeállítani mindazon szókat, mellyekben e' gyök föltalálatik. Ha ugyanazon gyöknek többféle értelmére akadtunk, az egész öszveget eszmerokonságok szerént osztályozzuk. Azután nagyobb igazság' kedvéért öszve hasonlítjuk más nyelvekbeli rokonhangú és rokoneszméü szókkal. Végre a' magyar nyelvnek mind régi, mind jelen, mind általános, mind tájdivatos használata' nyomán elsorozzuk tulajdon, átvitt, és képes jelentéseit, az illető közmondásokat, sajtáságokat, 'stb. p. *szaru* v. *szarv*, tiszta gyöke az emelkedést, magasodást, növést, tehát fölfelé mozgást jelentő *r*, segédhanggal *ar*, melly megvan az *ar* (növény, fű, honnan *av-ar* a. m. avult növény, fű), *paré, taré, sar, sarj, sarjadzék, sarju, saru, sark, part, mart, tartis, tarj, tarjag, har, haraszt, harmat, (har-med, a' haron, növényen megszálló 's különösen észrevehető med, ned. E' mad* rokon a' latin *madet, madidus* szókkal), *ár, árk, szár, meredek, mereklye, berz, berzenkedik, serdül, serken, geréb, fermed, erdő, eresztvény, cserj, bércz, or, orj, orom, óriás, hóri, borz, borzas, borzad, torz, torzad, torlik, gór, góre, sórény, sörte, szőr, szörny, szörnyeteg, hörcsök* 'stb. szókban. Jelent eredetileg az állati homlokból vágy fejből emelkedő keményebb vagy lágyabbféle hegyesedő kinövést, mint ökör' szarva, csiga' szarva, bogár' szarva. Átvitt értelemben: *kazal, kemencze' szarva*. Képes kifejezéssel a. m. kevélység, hatalom. Innen: *szarvat emelni, letörni valakinek a' szarvát* 'stb. Ugyanezen gyök és értelem van a' gö-

rög *κερας*, a' latin *cornu*, german *horn*, szlav *roh*, a' finn *szare*, *sarvi*, *scharwi*, *zarwi*, *sjor*, *czur* szókban.

Sarló, igenévből lett főnév, törzsöke *sarol*, gyöke a' met-zsést, vágást, rontást jelentő *r*, 's ugyanezen gyök rejlik a' *tar*, *tarol*, *tarló*, *arat*, *gyarat*, *sarabol*, *karczsol*, *kard*, *garda* (Cypri-nus *cultratus*), *barazda*, *barkócza*, *baracz* (baraczk), *dercze dara*, *dirib*, *darab*, *farag*, *harap*, *mar*, *sarj* (midőn a. m. acies, honnan *sarjazni* a' *vasat*, *kardot* a. m. élesíteni), *horol*, *hornyol*, *horzsol*, *korhol*, *korpa*, *borda*, *ordas* (vonásos, mintha metszelt volna), *orló* (olló), *ort*, *ró*, *borotva*, *csoroszla*, *doroszol*, *doroszló*, *ír*, *irt*, *nyír*, *nyírkál*, *cser*, *cserep*, *cserepes*, *derzál*, *gerezd*, *dörgöl*, *dörzsol*, *tör*, *fűrészes*, *fűr*, stb. Általán e' rokonsághoz tartoznak a' hellen *αρασω* (metszek; meto, aratok), *αροβηλος* (vargakés), *αρπη* (kasza), *ερεικω* (török), *ορυττω* (ások), a' megfordított *ραω* (rontok), *γραφω*, *χαραττω* (irok, rovok), *ρεγννω* *ρεσσω* (török), *ρινη* (ráspó), *ρομοξ* (farágó nyü), *ρωσκω* (rágok, eszem), *ρομ-φαια* (kard), *δρεπανη* (kasza); a' latin *aro* szántok, *arvum* szán-tótföld, *arma*, *forfex*, *forat*, *serra*, *terit*, *tergít*, *scribit*, *scarpit*, *sarculum*, *sarmentum*, *furfur*; a' megfordított *rodit*, *radit*, *rumi-nat*, *runcinat*, *ruit*, *rumpit*, *rudus*, *ruina* stb., a' német: *rotten*, *rune*, *bohren*, *scheere*, *schwert*, *scharte*, *kratzen*, *brechen*, *riss*, *trümmer*, *schreiben*, *scherbe*, *ritz*, *ritzen* stb.

Igy van ez az indoeurópai, így a' semitici, így a' finn nyelvekben. Mire bizalmasan figyelmeztetek minden nyelvbuvárt, és kérem mindnyájok' segédmunkálatát, mert magát a' nyelvhasonlí-tást egy ember' életkora nem képes kimeríteni. Építsük szóelem-zéseinket a' hangok és eszmék' rokonságára, ez után juthatunk a' legbiztosb eredményhez. Így leljük fel az emberi észnek egyszere-ű és egyenlő működését. Hogy ezt tehessük, tudnivaló hogy saját nyelvünk' belső titkait kell mindenek előtt kifürkésznünk. Így a' szók' értelmét nem kívülről becsempészni, és feltukmálni hanem belülről ki fogjuk fejteni.

— Ezután olvastatott a' *nagyszótári munkálatok' mibenléte* iránt ki-küldött választmány' tudósítása az osztályhoz, mellyből kitűnt, hogy az utolsó tudósítás olta a' szótár a' *Hézag* szótól a' *Ka*-ig haladt elő, melly rész mintegy 8000 czikket foglal magában; hogy azokban már nem csak az értelmező, hanem az utóbb bővített terv szerint a' *szófejtő* és nyelvhasonlító elem is jóformán szerepel; sőt hogy ott, hol a' szók' rokonsága más, az elébbi betűk' sorában álló szókra vezetett vissza, ezek is bővebb kifejtést nyertek. Továbbá, hogy az idők' 's a' megbízott férfiak' közébejött viszonyai által többször megszakadt munkálat sept. 1-től ismét rendszeren, sőt kettőzött élénk-séggel foly. Mi az etymologiai és nyelvhasonlítási fejtegetéseknek netán sza-bandó határokat illeti: hosszas tanácskozás után úgy nyilatkozott a' választ-mány, miszerint leginkább a' tudva, 's a' kétesen idegen szók, mellyek több-kevesebb nyelvészek által, 's nem minden ok nélkül idegeneknek tartat-nak, ovatosan tárgyaltassanak és hódíttassanak a' magyar nyelv' eredeti bír-tokául; a' nyelvhasonlítás pedig a' rokon hangu és értelmű szók' egymás mellett

elsorolására szorítottassék: kivéven hol az egyik vagy másik nyelvből vétel nagyobb-kisebb bizonyossággal állíthatatik. E' javaslatban az osztály megnyugodván, az a' két szerkesztőnek figyelmébe ajánlatott.

— **Zerpák Antal** eszterházi káplán' következő *helyneves közleménye* Czuczor rt. jelentésére itt közzé tétetik.

Hegykő. Mezőváros Sopron vármegyében, közel a' Fertő' kiáradásaihoz. Hogy itt valaha római gyarmat létezett, itt-ott talált sírkövek bizonyítják; ilyen azon sírkő, melly a' hegyközi templom' oltár-padlózata alatt látható.

A' sírkő' felső részén egy félhold, alatta Juno' madara, a' páva, előtte valami edényféle; alább eme' felírás:

TCANIUS
ILCINNANVS
NEGOTIATOR
AN LXX
H S E
TCANIVSTF
AETERNA HS
LCANIVSTF
CINNA FILI VNT

Szinte egy paraszt' házában látható illy feliratú csonka darab kö:

	III'
....	ILETONDON
....	N'II HSS
....	RI POSVRVNT

Hozzá járul még szinte egy a' széplaki plebánia-ház' falában látható kö, melly szinte síremlék lehetett. A' sírkő' felső részén egy emberfej kivehető; alább ezen felirat:

TEVRISCV
TVTIAEF
ANNXX
H S E
AMMODA
MATER IBI

Némelly betü még kivehető, de az értelmet tovább puhatolni bajjal lehet. Melly adatokból világosan lehet következtetni, hogy e' tájon csakugyan római gyarmat létezett. Ezen érdekes köveket nem ártana a' Muzeumba vitetni.

Halmok, dombok a' hegyközi határban: a) Szent-Mihály' dombja, hihetőleg a' hajdan szent Mihálynak tiszteletére itt létezett szoborról, vagy kápolnáról (az egyház ma is e' szentet tiszteli véd-szentjéül); b) Úrak' dombja; c) Kakashalom.

Erek, folyók: a) Kulcsár' ere; b) Széplaki-ér (Széplak felé).

Tavak: a) Kövecses, b) Halomalja, c) Boszorkány-mártó,

mély víz a' nádasban, hol hihetőleg a' nép a' mult századokban a' boszorkányoknak vélteteket belémártással ítélgette.

Utak a' nádason keresztül a' Fertőre: a) Homoki-folyat, b) Folyat, ezen jő ki a' tiszta Fertő a' nádasra.

Rétek: a) Szigetrétek, b) Halomaljai rétek, c) Hosszúrét, d) Paprét, e) Vellány' rétje. — *Legelők:* a) Pusztafertő, b) Urak' dombja. *Dülők:* a) Pokusás (talán pokol-sás, mint más határookban poku-fa = pokol-fa), b) Konyha' alja, c) Sívágó, d) Kelemente (Pinnye felé, a' Kis-Kele viz hajdan erre folyt), e) Kövecses-mező, f) Nagytág, g) Ujtág, h) Bajcsa, i) Bokrok' köze, j) Kakashalmi dülő, k) Sulykos, l) Szilfa, m) Kenderszer, n) Kétut' köze, o) Marczí' völgye, p) Pajraalja, q) Bánhossza, r) Bánróvidék, s) Téglástó (hajdan templariusok¹² zárdája, 's téglavető a' plebánia-föld felé).

Saród. Helység Sopron vármegyében. Nagyrészt a' Fertő' mocsarában fekszik határa; lakosai gyékény-szövésből, nád-eladásból, és halászatból élnek leginkább; egy kis tenger melléki helység' képét tünteti elé a' Fertő' partján.

Halmok a' határban: a) Hármadomb, b) Keserű-halom, c) Tonya-ere' dombja, d) Gáncs' halma, e) Fövénydomb; f) Nyéki-szálla a' fertőparton, g) Bi- v. Bösaród, a' helység mellett elterülő dombos hely.

Folyók: a) Ikva, mely a' sopronyi hegyekből eredvén, több erekkel egyesülve Spittalbach név alatt Sopronyon keresztül folydogálván, miután több határokon átfolyt volna, a' Hanyságban, különösen az Eger-erdőben elenyézik; b) Kelemente, több határon átfolydogáló ér' neve, különösen az eszterházi Lés nevű hercegi kerten keresztül jő a' saródi határba; c) Folyás, mely az Eszterház felé fekvő forrásból csurdogál; d) Folyat, a' nádasba foly, 's összeköti a' Glubiczot (tavat) a' Fertővel.

Tavak, és tisztások a' nádasban: a) Lonya (tó' neve a' nádasban), b) Mocsola vagy Mocsila (kis és nagy), úgy látszik, pocsola (?), c) Szegtonya, d) Szék, a' nádasban, e) Glubicz, f) Békástó, g) Herczegtó, h) Belsőut, i) Vörösgyékényes, 's több más tó, mellyek nevöket azoktól vették, kik birták; így: Borsoké, Marczinoké, Galambosoké, Fencz' tisztása (a' nádasban), Mihók' tisztása, 'stb.

Beöntött tavak: a) Kerektó, a' falu' közelében, b) Czamuta, c) Halastó, d) Vellányrétje (tó volt).

Erek: a) Ér, per antonomasiam; b) Angyali' ere; c) Lonya' ere.

Dülők: a) Pöz, b) Farsangföld, c) Angyali-föld 'stb. ismeretes elnevezések, p. o. kis, öreg föld, rétrejáró, pözrejáró, pözszeglet 'stb.

Rétek, 's legelők: a) Kacsza (kis, közep, nagy), b) Teheneskút, c) Nyáras, d) Cseplész.

Ré, vagy révutak a' nádasban: a) Réut, b) Kamput, c) Hájout, a' tiszta Fertőre visz; itt van még a' Borsok, és Tótokutja, d) Székut.

Lápok, vagy sáros, iszapos, mocsáros helyek: Lonyaláp, Borsok' lágjai, Szalaiak' lágjai, mind a' tulajdonosok' nevével.

Helyszók: Folyosz; merede, roham, körislábkötél, mind halászszerszámok; *lőbő* a. m. hullám; *sejmék* (sémék), *selymék*, a' kákaról lehuzott vékony szál, melyből zsineg sodortatik a' gyékény-készítéshez. *Gyuk*-szélnek nevezik a' vidéken azon szelet, mely a' Fertő' jegét felolvasztja. *Horhágyra* fagy p. o. a' Fertő' nádasa, midőn nagy szél' alkalmával a' hullámok a' nádra fagyván, a' víz alatt üreget hagynak; illy befagyása a' nádasnak nem nyújt legkecsegtetőbb reményeket az egyebiránt óhajtott nádaratáshoz. *Fórisz*, remegős rézpillangókból álló hajékesség a' paraszt lányoknál; Rábaközben nagyon viselik. *Folyogár*, kis hajó' neme, lélekvesztő. *Jupli*, gyupli, felsőöltöny, melyet más vidéken dolmány-nak (eine Jacke) neveznek, 's a' paraszt legénység viseli. Vajjon eredeti magyar szó-e ez? nem tudom; aligha nem egy forrásból eredt, vagy talán maga a' német: *Jope*, francia: *jupe*, *jupon*, közep latin: jupa, jipo, chopa, jupellum, jupli (lásd, Adelung: Gram. krit. Wörterbuch, Wien 1811, II. kötet, 1440. l.).

Csúfnevek: Japa, Mérges, Bokros, Riba, Sajtos, Tésztás, Pityer, Pisce, Trabács, Brüczi, Csorba, Meszes, Kakas, Kukacz, Kuksi, Ficzkó, Durmonyas, Dori, Litya, Litykó, Ficsi, Bundás, Csöre, Palányi; — Löttyök, Faszi, Korpa, Istentakácsa, Gosztolya, Sótalan, Gilicz, Pontyos, Vásondi, Csicseri, Likas Márton, Kantó, Roskó, Lapos, Fanyevű, Nádnünű, Bózsa, Laczó, Klutty.

Süttör, eredetileg *Sültér*, azért neveztetvén így, mert itt valaha zombékos, turfás hely, süppedő hany létezett, mely a' maig is szokásban levő hanyégetés' alkalmával (különösen nagyobb szárazságokban, mint 1834-ben, ölig leégett a' zombék, 's azért gyujtatván meg késő őszzel 's kora tavasszal, hogy jobb szüleőség teremjen) egészen le- és kiégve alkalmas helyet hagyott hátra a' házak' építéséhez; 's így a' vizes helynek kiégett, kísült állapotjától vette a' mai Süttör, eredetileg Sült-ér nevezetét.

Dülök, rétek a' süttöri határban: a) Belsőtelek, b) Várhely, hol egykor vár létezett, melynek környületén maig is sánczok, itt-ott likacosabb helyek látszanak, most szántó; c) Erdőnáltal; d) Mársánt, így neveztetvén egy bizonyos herczegi szolgál' nevével, ki ezen földben valami különös növényeket termesztett; ma szántó, 's bekerített legelő; e) Tócsa; f) Külső, és Belső-Urkony, eredetileg Urkompja, hol valaha a' herczeg' kompja létezett, Pomogyról szállítván ide az utasokat; de később

a' Hanyságon keresztül Eszterházától Pomogyig épített nagyszerű töltés nélkülözhetővé tette a' kompot. A' hercegi családnak soká réce-, szárcsavadászó helye volt, mint a' maig is ugyanott fennálló házikó bizonyítja; g) Mocsila, vagy Mocsola (innen pocsola, pocséta), h) Középdülő, i) Pusztaláp, a' dombosa szántó, a' lápja posványos legelő; j) Geleszta, Verembeli, szántók; k) Savanyicza, Kamonyicza, Kracsina, Lukovacs, dülök' elnevezései, oda mutatnak, hogy Süttört egykor horvátok is birhatták; l) Sóskafele, Ikválja, és Ikván-áttal, szántók és rétek, m) Ispánvölgy, Osztott-dülő, Kissóska, Parrag, mind szántók; n) Hosszúrét, Általrét, Irtási-dülő, Osztály, Szabadhany, szinte szántók, ökörlegelő, és kaszálló rétek; o) Hanyi-rét, ezen részen van az ugy nevezett Jakab-sziget; p) Pomogyi-töltési; az 1849-ki hadjáratban a' császári seregek itt sánczokat építvén, ásás közben több emberfejet, lábszárakat találtak; miből következtetni lehet, hogy itt kuruczfutaskor, vagy előbb csata volt (rendes temető itt, a' mocsáros helyen alig létezhetett, a' helység is nagyon messze esvén); az ásáson felül nem messze van az ugy nevezett Emberölő, hol a' monda szerint sok ember lelta halálát a' posványosságban; q) Négy rendes, Fűcset, Endrédi-ut, Hosszú-föld, Kápolnai, Lésaljai, szinte szántók és rétek, r) lési erdő, ugy hatszáz holdból álló bekerített hercegi vadaskert.

Némely helységekben találtató nevezetesebb *helynevek*:

Átoli (találtatik Bü helységben), Abláncz (a' csepregi határban legelő, s hegy'neve), Almakerék (Hövej), Agcseri (Pinnye), Aranyhegyi (Fertő-Szent-Miklós), Átoritás (Kis-Czenk), Ácsmányi (Sajtos-Kál), Bózsék (Csepreg), Bajdi (Nagy-Geresd), Bakcsárd (Nemes-Ládony), Brassó (Vitnyéd), Bodakitó' melléki (Pusztacsalád), Bellahadaró (u. o.), Bögei (Pórládony), Böde (Hidegség), Bodonyi (Pinnye), Butori (Német-Kövesd), Bébiczszeri (Lozs), Bartos (Röjtök), Beregaljai (Nemes-Vis), Bodonyi (Pinnye), Bakonyi (Fertő-Szent-Miklós), Bodonyos, Bödei (u. o.), Basnyák (Alsó-Szakony). Csemcsei (Csapod), Cziczmagó (Csepreg), Csékéd, Csókarigó (u. o.), Csemeszi (Csér), Csuhusi (Nagy-Geresd), Czimberi, Csondorret (u. o.), Czigelle-rét (Pór-Ládony), Csalita (Hövej), Csohos (Uj-Kér), Csuta, Csonkás, Csapófield (u. o.), Csedergai tábla (Pusztá-Család), Csankói (Vitnyéd), Csillahegy' (Hidegség), Csavarics (u. o.), Czibakházi-rét (Homok), Czérja (u. o.), Cserfaut (Röjtök), Csal, Csohos (u. o.), Cserneklei (Salamonfa), Csicseri (F.Sz.-Miklós), Czunai (Jánosfa), Csitkés (N.-Czenk), Czegléri (K.-Czenk), Dicsk (Csepreg), Dinnyésrét, Dudásrét (Kis-Geresd), Dinnyésdomb (Tamási), Dörgöcsei (Pór-Ládony), Dugolácz (Hidegség), Daszti (Uj-Kér). Egri (N.-Geresd), Ereszvényi (Lozs), Eresztény (Széplak), Fésztói (N.-Ládony), Gecseri (Tamási), Géremi (Bü), Gelegényes, Gálicz (Csapod), Gatyástó (Hidegség), Galgóczi (Vit-

nyéd), Göböcsei (Lózs), Gyékényes (Német-Kövesd), Gubahegyi (Lövvö), Gálintszegleti (u. o.), Gólyafa (Egyházásfalú), Gyűrűaljai (Nemes-Vis), Gyakorföld (a' széplaki Fertőn), Hanga Háásföldek, Igési, Járíki, Imelydomb, Imolás, Kincsed (Csepreg), Kócsód (Csér), Kunczi (Vitnyéd), Komlósi (Lozs), Kelemenyen-kivül (Pinnye), Kalódás, Karácson (F. Sz.-Miklós), Kecskebüri (Lozs), Laz (Csepreg), Langárok (N.-Kövesd), Helyréti (Pinnye), Lésaljai (F. Sz.-Miklós), Linkó (mocsáros hely a' szili határban, honnét Linkóere), Lórán (domb Széplakon). Metőczy dűlő (Pórládony, Keresztény), továbbá Magyalóki, Majcsai (Lozs), Megyes-dűlő (Ebergöcz), Magyali (u. o.), Magyarós, Macskás (Röjtök), Mikalkó (Fertő Sz. Miklós), Magyalos (Völcséj), Megyeluti (Alsó-Szakony), Mikói (Kis-Czenk), Mohács, rét (N.-Czenk), Megyeri (rét a' tamási 's farádi határ közt). Rámók (Alsó-Szakony, Csepreg), Rügöi (Salamonfa), Rigatszég (Felső-Szakony), Répczejáró (Csepreg), Rombótszeg (Lócs), Póstonalja (Bü), Piomkert (Csepreg, Szil és egyéb határookban), Piroskó, Pityer, Pető, Ponkai, Pörössös (Csepreg), Petes-egres (N.-Geresd), Pustyak (Hidegség), Petlenerdő (Rábaköz), Peten-erdő (N.-Ládony), Petriczdomb (F. Sz. Miklós.) Sülyösi (Ebergöcz), Sölös (Röjtök), Sijbokor (Salamonfa), Sajmegyes (Uj-Kér), *Sajmeggy*, apró, fekete savanyu meggy' neve, különböző az ugynevezett *halag-* vagy *hólyag-* meggytől), Sávágó (Pinnye), Sáfrányos, Sósréti (u. o.), Szeredi (F. Sz.-Miklós), Simongyakra-rét (F.-Szakony), Tordosa (ér' neve a' szárföldi határban), Tatárföld (Gyórá), Sír, vagy Sürdomb az osli határban; azért nevezetlén így, mert a' kuruczvilágban sokan ide menekültek sirni: de a' régibb levelekben Sür néven is fordul elő, talán mivel itt sűrű, rengeteg erdő létezett?

Jelentés.

A' magyar tudós társaság' némelly kiadásai leszállított áron.

Ezüst pénzben.

- Blair Hugo' rhetorikai és aetheticai leczkéi. 2 kötet. 1 ft. 40 kr. finom pap. 2 forint.
- Hellen Classicusok. 1. kötet: Sophocles' Oedipus Királya és Euripides' Iphigeniája Aulisban Guzmicstól. 40 kr.
- Romai Classicusok. 1. kötet: Sallust' épen maradt minden munkái Kazinczy Ferencztől. 48 kr. velinen 1 ft. 2. kötet: Cicero' válogatott beszédei és levelei Kazinczytól, 36 kr., velinen 45 kr. 3 és 4. k: Julius Caesar' minden munkái Szenczy Imrétől. 2 ft.
- Régi magyar Nyelvemlékek 1—3 köt. együtt: kötve. 12 ft. vászonba kötve 12 ft. 30 kr.
- A' m. tud. társ. Évkönyvei I—V kötet együtt. 15 ft. finom 20 ft.
—	—	—	külön 1. köt. 3 ft. finom 4 ft.
—	—	—	II. kötet 3 ft. 20 kr. finom 5 ft. 30 kr.
—	—	—	III. kötet 4 ft. finom 5 ft. 30 kr.
—	—	—	IV. köt. 2 ft. 40 kr. finom 3 ft.
—	—	—	V. kötet 3 ft. 40 kr. finom 4 ft.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'
HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, NOV. 10. 1851.

(A' philosophiai és társad. tud. osztályai' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth C., Kállay, Szilasy r., Pauler, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Agoston tt. — Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Jerney, Kiss K. r. Repický, ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak.

WENZEL GÜSZTÁV lt.

folytatta hazánk' bányajogi viszonyairól megkezdett értekezését, melly utóbb Értesítőnkben közölni is fog.

KÁLLAY FERENCZ rt.

az *elme* szó' ősvilági vallásos alapjáról értekezett a' következőkben.

Az 1848. évi február' 14-kén tartott osztályülésben az *elme*' műszóra nézve közös megállapodás történt, melly szerint az az ember' lelki tehetségeinek, ugy a' felsőbbeknek mint alsóbbaknak egész összességét jelenti; az *ész* (Vernunft) és *értelem* (=Verstand) az *elméhez* alárendelt viszonyban állnak. Jelen értekezésnek célja az említett megállapodás' némi indokolásával az *elme* szó' ősvilági vallásos alapját a' nyelv és bölcsészeti történetek' vezérfonalai után fejtegetni.

Molnár Albertben *elme*=mens, memoria, ingenium; *elmés*=ingeniosus, scitus, perspicax, memoriosus; *elmélkedik*=meditatur, considerat, ratiocinatur; Kresznericsben *elmének rüete* Bátori bibliájában=extasis; Révai ugyan csak e' bibliára hivatkozva idézi szüz Máriáról ime' helyt: „Nemberi gondolat alatt ferjfv elmet viselven“ (Antiqu. liter. hungar. 252. l.). Ennél régibb írásos nyomára az *elme* szónak magyar literatúránkban nem akadtam, még inkább az azt illető származtatási magyarázatokat kielégítőknek nem találtam, millyenek a' Debreczeni Grammatica' *emel* igéje (=elevat), Kassai' képzelt *öm* gyöke (=öml, ömlik, emlik e. h. III. csomó, 73. l.), melyekből származtak az *emle*, és *elme* szók.

Hason *em* gyököt fogadott el a' Literatúrai Lapokban egy névtelen író (Szemlélő 1836, 17. szám) az *emlék*-re nézve a' mutató *eme, ime!* szócskákra utalva, mikből lágyító *l'* segítségével 's *ék* ragozással kifejlett volna az *emlék* szó. Mind ezeknél sokkal merészebb 's alaptalanabb Dankovszky' származtatása: „*Elme, decurtatum ex el mente* valachice, cui respondet italicum *la mente*, latinum *mens.*“ (Magyar, linguæ lexicon. 301. l.)

A' magyar *elme* szóhoz mind alaki, mind tartalmi tekintetben — még a' jelentések' árnyéklaiban is — legközelebb áll az arab *elm*, vagy *ilm* törzsszó, mely mint főnév és igező bölcselkedést, 's annak eredményeit, a' tudást, tudományt 's az ezekkel foglalkozókat vagy bölcséket fejezi ki. Néhány példa közelebről felvilágosítja a' dolgot. Jahn' arab grammaticájában *alim* = wissen, *allam* = wissend machen, *ulama* (az *elm, ilm'* collectiv vagy többes formája, 30. 162. l.) = Gelehrte, azaz tudósok, bölcsék. Herbelotban *elm* = la science, *elm-al-kef* = chiromantia (Biblioth. Orient. T. II. edit. Paris 1783. 353. l.). Hammer keleti kéziratjait czimeiknél fogva elősorolván, két kéziratnak illy czímeit közli: „*Ilmi-Chira* = Viehzucht, *Ilmi-Beitare* = Veterinär-Kunde“ (Wiener Jahrb. LXI. B. Anz.-Blatt 8. l.). Persia' *Schiras'* városáról, a' híres Hafiz költő lakhelyéről, hol a' tudományok virágoztak, megjegyzi, hogy annak közneve keleten *Dar-ol-ilm* volt = Haus der Wissenschaft, mit magyarosan *elme-tárnak* lehetne fordítani (Wiener Jahrb. VIII. 331. l.). Ugyan csak e' tudós *ilmok*- és *ilmul* arab formáit is közlé az *elm* törzsnak „scientia, la science“ értelemben (I. France litteraire 1835., fevrier, 218., 219. l.), 's Dertsik' arab grammaticájában is *ulema* = cognovit (115. l.). Ewald' arab gramaticájában *ilm, elm* = scientia, mint igező- ugymond- *alimának* mondatik ki (I. 140. l.). Figyelmünket főleg Meninszki' nagy szótára igényli, melyben a' jelentések' árnyéklaiban is elősorolvák, ugymint *oellam* = valde sciens, omnia sciens, deus, *ylam* = certare cum aliquo de scientia, *ullam* = sapiens, *ulemis* = admiranda res, *ylmij* = doctrinalis, theoreticus, scientificus, *ylam* az *alam* ige' negyedik hajlítási formája = certiorum facere, edocere, substantive informatio, *oelam* = doctior, *ilma* szinte az *alam'* más igeformája = capere, comprehendere, *elmie, elmoe-y* = acer, ardens ingenio, perspicax, Wankuli' szótárára hivatkozva — a' mi a' magyar *elmést* tökéletesen kifejezi — hozzá tévén „cum cogitata vera esse et revera sic habere se et existere deprehenduntur“ (T. I. 201., 286., T. III. 672, 752, 758, l. edid. Jenisch).

A' drusok az *elm, ilm* szót hehentősen mondják ki *hhilm* formában, melyet a' müncheni orientalista Müller, az ottani arab kéziratok' nyomában leirván a' drusok' vallását, „ruhige Überlegung“ német szókkal magyaráz (Bayer, Gelehrte Anzeig. 1842; 17. sz.). E' hehentőség az arab földön is mutatkozik, mert Meninszki is némely származékjait a' törzsnak lágy hehentésű jeggyel adja. Hogy

a' török *ulema* az arab *aalim'* (=alm, elm, ilm) többes formája, már Hammer megjegyzé, mellyet a' törökök egyes számban is használnak, mint *bir-ulema* =ein Gesetzgelehrter vagy törvénytudó, 's bíró (Geschichte des osm. Reichs X. B. 664, 665. l.). Az új görög: *Ουλεμαδες* szó csak e' turk ulema után képezetett (Wien. Jahrb. XLVII. B. 76. l.).

Milly régi lehet az *elme* szó, kitetszik vagy csak onnan is, hogy a' Sinai hegykörnyékeken talált köfeliratokban is az nyomozható, mellyeket Tuch legbövebben és terjedelmes nyelvismerettel megmagyarázott (Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft III. B. II, III. Heft, 1849. 130. 215. l.). E' feliratok' nagy része Mohammed előtti időszakból való, mellyet Tuch' bizonyítványai szerint a' Kristus előtti harmadik századon lehet megkezdeni. Az egyik felirat szerint (i. h. 211. l.) tiszteleti czíme az egy zarándok papnak, ki a' sabaeismust követők' Pharan völgyi Venus Lucifer máskép Aphrodyte, Astaroth' nagy innepe' megüllésére utazott, hová messi vidékekből is meg szoktak jelenni a' csillagimádok; a' felirat' másolatjában *elohi* áll, mellyet Tuch az arab *alim, elim* (=sapiens, doctus) szóval egyeztet ki, miből kiindulva alaposan következik, hogy az ó-testamentomi *elohim*, mint az arab *ulema*, mindkettő pluralis majestaticus — az isten' neve és papjainak vagy bölcséinek czime' kifejezésére szorosán egybefüggő műszók, mellyek jóval Mózes 's Jozsue előtt, kik a' zsidó állam' alapítói voltak, az *elam*, vagy görögös *elimaios* nagy néptörzs közt Assyr-földön divatoztak, mellynek egyik ágazatja (a' nabathok vagy napimádok) később arab földre vonult, 's ott az arabok közt felolvadt (l. Quatremère-t Journal Asiat. 85, 86, 87. szám alatt).

A' dán tudós Raske szerint *Jehova* és *Elohim* nem zsidó eredetű hanem csak az *Elam* földről átörökölt szók, ezek az Elám földi királyoknak olly közönséges czimei voltak, mint millyen volt a' *Farah* név Aegyiptomban. Mózes később kizárólag az istenévre használta a *Jehova* szót (II. Mózes, 3, 13—15. v.), mit annál czélszerűbbnek talált, mert az *elohim* egyesszámban *eloah* (=élő) nemzetségi neve volt az Elam-föld' lakóinak, kiknek királyai a' *Jehova* (=jó, vagy jáo) tiszteleti czimben részesültek, 's a' mózesi rendszernél fogva Israelnek sem lett volna szabad Jehován kívül más királyt ismerni, de az események' folytában ott is — mint tudjuk — a' theocratiai állam később vegyülve lett a' politicalai királysággal. *Elam, Elym* — összehuzva *Elm, Ilm* — az Elohimből lett *ah* helyraggal = Elohime azaz isten' földé — hol Raske szerint az *Eden* kert is volt; így lett Kazdim-ból Kaldéa, 's midön Bochart írja: „Elam est pater Elamitarum“ (Geogr. Sacra 70. l. edit. Willemandi Lugd. Bat. 1707.), — azt csak *Elohimnak* azaz személynévnek kell venni, mert *Elam* az Elohimából kerekedett ki, 's a' földnévre használtatott, mint kitetszik a' Bochart által felhordott

szentírási helyekből is „adscende Elam, obside Madai“ (= Media), ismét „cunctis regibus Elam et cunctis regibus Madai“ ismét: „parthi, medi et elamitae.“ Igy Flavius Josephus is az elám-földi királyokat *elumos* néven említi, a' mi = Elymais, honnan indult ki Raske' mutogatásai szerint a' polgárosodás és műveltség, mit az Adámitáktól — az Elám-föld' őslakóitól, a' schemiták és aegyiptomiak örökölvén, azt a' későbbi Noachidák Phrygiában 's Mediában tovább terjeszték, 's Indiába is átvitték (l. Die älteste hebräische Zeitrechnung bis auf Moses von Erasmus Raske. Übersetzt von Mohnike. Leiptzig 1836. 52, 53, 110. l.). Hogy Assyriában, mely Babyloniát 's Kaldeát is magába foglalta, keletkezettek a' nyugat-ázsiai műveltség' első csirái, azt már Quatremére' értekezései a' nabáthokról gyaníttatják, Lajarde 's más francia tudósok fölfedezései a' legújabb ottani ásatások' nyomában még bizonyosabbá teszik, 's már maga azon körülmény, hogy Zoroaster kaldéai 's assyriai kalendáriumok után rendezte el a' parsismus' innepeit (l. Mémoire sur deux bas-reliefs mithriaques en Transilvanie. Paris, 1840, 60. l. Streber, Über die Mauern von Babylon und das Heiligthum des Bel. Abhandl. der bayer. Acad. München, 1847. V. B. I. Abth. 132. l.), hatalmasan szól a' tény mellett; mint szinte tudva van az is, hogy csillagimadás vagy sabaeismus váltván fel a' monotheismust, a' Venus-csillag' tisztelete (= Diana Lucifer, Aphrodyte, Astarte, Anahid) nyugati Ázsiában közönséges lett, mely *elymusok* által phoenicziai telepek' kíséretében Siciliába is korán átültetve, ott sokáig fenmaradt (Bochart i. h.), 's ha e' tudós a' siciliai *elymus* telep' nevét lakhelyek' magasságából magyarázza ki, elfeledte, hogy az elam földi Elymais fővárosban Venusnak szentelt pompás templomot leírván, maga idézi Lukács evangelista' helyét, mely szerint elymus = magus, szerinte is az arab *alim* ugyanazt jelentvén, többesben *ulema*, melyly hogy az arab földön köz tiszteleti nevek volt a' papoknak, kik a' keresztyénséget megelőző pogány időkben sabaeismust követték, 's messziről, még az aegyipti határszélekről is főleg Venus' templomához a' Pharan völgybe elzarándokoltak, azt már fönnebb Tuch' fejtegetéseiből megértettük. Az assyriai magusok' földéről, örmény kútfőkben *Moghk*, *Moghek* (l. Görres, Die Jafetiden. München, 1844. 113. 's k. l.) persául *Mogestan* = le pays des mages Herbelotban, hová vonták el magokat az üldözött gheberek (Bibl. Orient. T. III. 531. l.); Porter' utazásában *Moghistan*, ma pálmafáiról híres. Mindent egybevéve, az arab *elm*, *ilm* 's a' magyar *elme* szó az első anyanyelv' maradványának mutatkozik, mely közvetve az elohim-ból, ez pedig az *él* gyökből fejtett ki, azért a' héber nyelvben él (לם) ma is „robur, vis, potens, deus, sive verus Jova“ szókkal magyaráztatik (l. Wiener, Lexicon hebr. et chaldaicum. Lipsiae, 1828. 32. l.), melynek származékai a' kaldéai *elah*, syrus *aloha*, vagy *eloha*, arab

ilah, vagy *allah* 's a' héber *eloáh*, mely formák a' magyar *él, élő* szókkal könnyen kiegyeztetetők, mivel régi bölcselateknél fogva maga az isten az élet' kútfeje, az igaz vagy örök lét' sáfárja, minek további taglalását azonban máskorra kell hagynunk.

A' nagy-váradi káptalani jegyzetekben (Ritus explor. verit.) 1217. l. *Elam* convillanus említetik, hihetőleg ismaelitai név, mely a' syro-elam földre visszaemlékeztet, hová ismaelitáink mint Abu-Hanifa' követői tanulni kijártak; később az ozmánok is így sajátíták el az *ulema*, 's *aalim* tiszteleti névszókat (= der wissende), mint Hammer Freytag' arabszótárához adott toldalékjaiban fel is jegyezte (Wien. Jahrb. CXVI. B. 166. l.); a' persa *aalam* = mundus, *alemi* = mundanus, *ullam*, *ylam* = sciens, doctus, sapiens, *aelimane* = docte (Meninszki, T. III. 672. l.) hason elsajátítások az islamismusból. A' finn nyelvágazatokban a' mordvin *ojme* (= Geist) jár legközelebb a' magyar „elme“ szóhoz, az evangeliumok' mordvin fordításaiiban *svätö ojmeo* gyakran előfordul „im heiligen Geiste“ értelemben, mint azt Gablenz' mordvin grammaticája közli (Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. II. B. III. Heft. 415. l.). Igaz hogy Schott, berlini sinologus, ez *ojme* szót a' szinte finn *huja* (= Fassungsvermögen, Intelligenz), *aju* (= Hirn, Verstand und begreifen), *aiwo* (= Schlafbein, Gehirn), *aiwoinen mies* (= weiser Mann), a' mongol *ojo-u* (= Geist), *oi-la* (= sich merken), a' turk *ui* (= Gedanke), *ui-la* (= denken), a' jakut *öi* (= Verstand) szóformákkal rekonitja (l. Über das Altaische Sprachsystem. Abhandl. der Berlin. Akad. 1847. 335. l.); de nézetem szerint az általa elősorolt szók a' magyar *agy* gyökszóval öszvekötenők, mellyekben a' *gy j*-re lágyult el, minthogy már Gyarmatiban lapul *aju* = cerebrum, *ajutoin* = agyatlan, esthonic *ujo* (Affinitas 'stb. 376. l.). Sándor István' kivonatjaiban *aive* = agy, *aivajes* = agyas (pertinax), *aive jarrem* = agyjárás, szédelgés (vertigo), *aive-surjes* = agysér, agyfájás, cephalalgia (l. Sokféle, IX. D. 33. l.). Hogy mindezek a' Schott által idézettekkel alaki mint tartalmi tekintetben egyeznek, magában látható; azért én a' mordvin *ojme* formát (= Geist) inkább a' finn pogány isten' *ilma* nevével csatlalnám öszve, mely Mohne szerint a' lég és villámos égi háborúk' istene volt, ki *Vaina* (= vén) testvérjével az égi tüzet is teremté (Geschichte des Heidenthums. Darmstadt, 1822. I. B. 53. l. Castrent is a' Kalevaba eposlan *Ilmarin Ilma tár*, mint *Vaina*' testvérjeiről, kik már kevésbbé voltak bölcsék. Bulletin des sciences histor. de l'acad. imp. de Pétersb. T. VII. 163, 164. szám, 1850.), 's ez saját véleményem szerint az ismeretes szent *elm* tűz, miről a' francia academia' szótára Castor és Pollux alatt írja: „un météore igné, espèce de feu, qui parait en forme de gerbe autour des mâts et des cordages après une grande tempête. Lorsqu' il n' y a qu' une gerbe, on l' appelle Hélène, quand il y en a plusieurs, on les appelle féaux saint *Elme*,

ou Castor et Pollux.“ Az *elme* szó alatt írja ugyancsak e' szótár, hogy az a' víz' tetején lebegő tüzcsonó, mely leginkább szélvészeken után tűnik fel, 's leginkább az árboczhoz köti magát, a' görög mythológiában Castor és Pollux név alatt ismeretes. Csak röviden érintjük meg, hogy a' scytha Dioscurias nagykereskedő városnak honi nevezele más lehetett, mert a' görög mythus annak építését a' Dioscuroknak azaz Castornak és Polluxnak, némellyek szerint ezek' kocsisainak tulajdonítja (l. Bayle, Dict. hist. et crit. Art. Dioscurias), a' mit abból is gyanítok, mert *Dioscoride* szigetnek a' Veres-Tengerben helybeli neve Pinedo szerint *Zocotora*; Bayle e. h. Art. Dioscoride). A' mythusból annyi kijő, hogy az említett scytha városban az est- 's hajnali csillagok tisztelet' tárgyai voltak, 's mivel a' mythus' előadásai a' hajókázók' csudálatos kiszabadulásairól a' tenger' égiháboruiból Castor és Pollux által természetani újabb fölfedezések szerint az *Elm* tűz' világításában központosítandók (l. Jahrbücher der Chemie und Physik X. B. 105. I. 's Hallische Liter. - Zeit. 1833. 67. sz., hol egy szemtanu' érdekes közlései e' tüzi látványról 's az antik rajzok Castor és Pollux' kalapjairól magyarázatokkal ellátvák): sejdíteni lehet, mi régi időszakban gyökereszhetik e' vallásos mythus, mely hogy idők' folytában hely, és népek szerint bölcselő papok által különbözőleg idomított, a' dolog' természetéből önkényt folyt ki.

Mi elégnék tartottuk figyelem-ébresztésül megmutatni ügye-gyekezni, hogy az *elme*, mint a' tüzes lélek' munkásságának vagyis a' lelkességnek egyik fő tényezője, a' legszebb 's legmeglepőbb viszonylatban áll az isteni fölényhez, ki világot alkotott, abba életet öntött, 's az által a' tudás és tudomány' tárgyalapját letette, mely viszonylat az arab *alem*, hehentősen *halem*, *helm*, *hilm* szó' jelentéseiből is kitünik = quidquid est praeter deum, saeculum, tempus, status, res mundo contentae, mundus, creaturae (l. Meninszkit T. III. 672. l. edit. Jenisch). Legjelentősebben van azonban a' makro-'s mikrocosmosi viszonylat a' római költő' ismeretes versében öntudatosan felfogva: „Est deus in nobis, agitante calescimus illo.“

KIS GYÜLÉS, NOV. 22. 1851.

(A' történeli osztály' számára).

Nmél. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklele alatt

Jelen az osztályból: Bajza, Érdy, Jerney r., Podhradzky, Wenzel lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Czuczor, Gebhardt, Kállay, Kiss K., Szilasy, rr. tt. — Csorba, Hunfalvy, Mátray lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' magyar és kozár kapcsolatokról értekezett, a' következőkben:

Constantinus Porphyrogenitus' helyeit közli Stritter (Memoria populorum. T. III. p. 571. et seqq. Confer. Banduri, Imper. Orientale. T. I. c. 38.), mellyek szerint a' magyarok Lebediasban lak-

tak a' kozárok' szomszédságában, 's a' magyar Lebedias vezér kozár leányt vett nőül, de magtalanul maradt; a' császár azt is megjegyzi, hogy a' magyarok a' kozárok' háborúiban mindenkor részt vettek (omnibus eorum in bellis adiutores). Hogy Lebediasból a' besnyők kikergették a' magyarokat, ezek két részre oszlottak, egyik rész Lebedias vezér alatt Atelkuzuba ment, mikor is a' kozár chán Lebedias magához hívatta 's őt akarta magyar fejedlemmé tenni; de ez az ajánlatot nem fogadta el hanem Almst és ennek fiát ajánlá maga helyett, minek következtében Árpád kozár szokás szerint paizson fölemeltetett 's fővezérnek kikiáltatott.

A' császár nem irván meg az időt, mikor laktak a' magyarok és meddig Lebediasban, a' Lebedias és Atelkuzu földeknek is csak rövid ismertetését adván, nem csuda hogy különböző vélemények merültek e' tárgyban fel, mellyeket a' kritikának kell előbb utóbb közvetítőleg kiegyengetni.

Azok, kik *Lebedias* Oroszország' déli részében keresték, vagy keresik, *Atelkuzut* Moldvában 's Oláhországban, vagy mint Fessler, a' Bog és Szereth víz közti földön nyomozták, kielégítő okokat nem hordtak fel véleményök mellett; mert ellenök több nehézségek szólnak, u. m.

a) Lebedias tartományról Déli-Oroszországban hallgatnak az orosz, lengyel, magyar 's latin krónikák, egyedül a' görög császár említi azt azon megjegyzéssel, hogy ott a' *Chidmas* víz folydogál, mellynek más neve *Chyngilus*. Ha Lebedias nevü magyar tartomány létezett volna Déli-Oroszországban, nevezetesen a' charkowi megye lett volna az, mint Karamsin akarja: lehetetlen hogy arról Nestor 's más orosz és lengyel krónikások hallgatnának.

b) A' besnyők Volga 's Jaik folyóktól elkergettetve hogy' is ronhattak volna egyszerre a' charkowi 's chersoni földre, ha itt volt Lebedias? és innen hogy' mehetett egy része a' magyaroknak Persiába? A' térképi nehézségek sem leküzdve, sem a' lehetőség színezetek még eddig kitisztázva nincsenek.

c) A' kozár khán *Itil* városból tehát a' Volgán túli lakhelyéből chelandiát vagyis hajót küldött Lebediashoz Atelkuzuba, hogy őt látogatná meg; a' mit meg is tett. — A' képtelenség itt, Atelkuzut Moldvában, Oláhországban, vagy a' Dniepernél 's Bognál keresni, magában feltűnő, kivált hogy a' császár mind a' két vizet saját nevökön (Danapris, Bogu) meg is említi; Atelkuzu-földet pedig az azt átfolyó Atelkuzu víznév után nevezi el.

d) A' császár azt is tisztán írja, hogy a' magyarok Lebediasból Atelkuzuba vagyis olly földre mentek, melly nevét az azt átfolyó víztől vette, innen ismét olly *más földre* mentek, mellyet szinte a' folyó vizek után ír le (*Baruch, Kubu, Troullos, Broutos, Seretos*); innen ismét más földre vonultak, mellynek vizeit szinte megnevezi (*Timeses, Tutes, Moreses, Kruseos, Títza*), hol végre

meg is állapotok, 's állandó lakot nyertek. Hogy' írhatta hát Engel hogy Lebedias=Ukránia, Atelkuzu=Moldva, Oláhország Bessarabia, hol a' *Baruch, Kubu, Trullus, Sereth, Pruth, Dniester* vizek folynak? holott ez már a' harmadik hely, hová őket a' császár költözteti.

e) Atel viz alatt per eminentiam mindig a' Volgát értették a' keleti népek és írók; ha más folyóknál is használtott e' nevezet, mindig öszvetéttel történt az, mint *Dsolman-Idel, Ak-Idel, Schojeg-Idel, Jaik-Idel, Tana-Idel, Ufa-Idel* 'stb. vizek' nevei mutatják. Az Atelkuzu földet hát csak a' Volgánál lehet keresni, és Anonymus' *Dentumogeriája*, melyből a' magyarokat kiindítja, hihetöleg az atelkuzui föld lesz, mert szerinte Dentumogeriából nyugatra mentek: „Per deserta loca plurimos dies“ átúszták a' Volgát, és Susdalnak tartottak; 's mint Cassel mutogatja, a' kozstromai 's jaroslawi kormánymegyéken vonultak keresztül, mellyek nagyára térségek, viztökökkel 's erdöökkel ellátvák (Georgi, Geogr. Beschreibung von Russland. 2. 1. 188. Müller, Ugr. Volksstamm. 1. 2. 183.). Jaroslawnál van a' híres volgai átjáróhely (Karamsin, 2. 74. Müller l. c. 1. 2. 177.), mellyen a' magyarok is átkeltek; a' mi hogy úgy volt, onnan megtetszik, hogy azután Susdalba értek, melly Vladimirtól északra 30 verstnyire a' volgai átjáróhelytől csaknem mindenütt egyenes vonalban elérhető, 's az egész térség Susdalig mintegy 120 verstnyire számítható (l. Casselt is p. 171. Magyarische Alterth. Berlin, 1848.).

f) De még Nestor' előadásának sem lehet értelme, ha a' magyarok' Volgánáli lakát el nem fogadjuk; mert ő is keletről költözteti ki a' magyarokat, megemlíti hogy Kiewnek jöttek, 's a' Dnieperen átszállottak 's e' szerint egyezvén Anonymussal, ki mind ezt elmondja, Dentumogeriát annál is inkább atelkuzui földnek lehet 's kell is venni, mert Anonymus szerint: „Scythia maxima terra est, quae *Dentumoger* dicitur versus Orientem, finis eius ab aquilonari parte extenditur usque ad nigrum pontem, a tergo autem habet flumen, quod dicitur *Thanais* cum paludibus magnis: Scythica autem terra multum patula in longitudine et latitudine.“ (c. 1.) Schaffarik' pontos mutogatásai szerint (Slavische Alterthümer. I. B. S. 133, 139.) *Nagy-Skythia* Tanais és Volga közti, *Kis-Skythia* a' Balt és Kárpát közti földek voltak, mellyeket a' közép évi krónikások a' ravennai geographus' nyomában gyakran fölcseréltek egymással. Hammer pedig írja: „Eredetileg Kiptsák a' Volga 's Tanais közti föld volt, majd terjedtebb lett a' név a' Tanaistól Jaickig és Dnieperig, némellykor a' Kaspi-tenger' keleti részeig Jaxartes és Sihun folyóvizekig, nyugatra Dniester' partjáig“ 's hozzá teszi: „In dem engsten Sinne fallt Kiptsack ganz mit dem ursprünglichen Sitze der Ungarn zusammen, mit Atelkuzu“ (Die goldene Horde, S. 3.). Tudjuk hogy ez a' tudós, Lebediast Volgán túl a' viatkai vagy magyarosan vitkai kerületbe helyezé, melly

nézetét én egykor pártoltam is (Tud.-Tár. 1840. Mart. April, Maj.); itt még csak azt érintem, hogy Const. Porphyrogenitusban két helyt az *Atelkuzu* leírás különböző lévén, a' vélemények is a' helyes olvasás felett különbözővén, kérdésnek még mindig fenmarad: vajjon nem az egyszerű török *Atelkiösét* = Volga-köz, kellene-e ott olvasni az *Atel kai usu* olvasás helyett, mert *kiöse* törökül Hinduchlu' szótárában: *szegelet, sarok és zug* értelemben magyaráztatik, 's a' magyar *Szamos-köz, Keres-köz, Nyír- és Temes-köz* (l. Olahi Ungaria C. XII.) felvilágosításúl szolgálhatnának, hogy a' Volga és Tanais közti földet kell értenünk Atelkuzu alatt.

g) A' *Lebid* falu 's erdő, úgy az *Ingul* víznevek után következtetni Lebedias 's Atelkuzu fekvésekre nagy általánosság, mire már a' Lebediasról szóló cikkekben (T.-Tár. 1840.) bőven felelve van, 's miután Schaffarik és Bulgarin is elfogadták Hammer' utasításait a' vitkai földre, 's majd később ugyane' tudós a' magyar öslakot Keleti-Sziberiában Obi és Jenisei vizek közé helyhezé (Die gold. Horde, S. 17.), illő megjegyezni, hogy Hammer maga magának ellent mondani látszik, midőn a' magyarok' ősi lakát Keleti-Sziberiába helyhezzi, honnan, úgy mond, két felé szakadtak, egyik rész Perzsia felé, másik rész nyugatra Atelkuzuba ment; tehát Lebediasról egy újabb munkájában merőben hallgat, mellyet korábban 1836 körül (Acad. Évk. 1837. 131. l.) túl a' Volgán a' vitkai földön keresett. Meg kell még itt azt is jegyezni, hogy Bulgarin (Russland. Übersetzt von Braeckel. Riga, 1839. II. B. S. 207.) azt írja, hogy Karamsin nagyon megtévedt, midőn Lebediast a' charkovi megyében kereste, mert a' szláv népek Ugriának vagyis az Ugor-, Ogor földnek egy részét hívták így, honnan a' hattyúpelyheket kapták (Lebéd = hattyú). Tudjuk hogy a' szerb népdalokban is *labud* = hattyú (Wiener Jahrb. XXX. B. 220. l.), dalmatul Vrancsics' szótárában *lebuts*, 's ez a' magyar *libucz*, Lebediast tehát ezen orosz történetíró szerint is Déli-Oroszországban hiába keressük.

h) Anonymus' Dentumogeriája Turócziban három tartományt képez, u. m. *Baskardiát* (=Pascatir, v. Baskiria), *Dentiát* és *Magariát*; a' *Dentia* Tanais földre mutat, a' mi nyelvészeti úton bebizonyítható; *Magaria* végre a' Kuma viz melletti *Magyar* városra és az ottani tájvidékre utal, hol a' derbendi krónika már a' VIII. században magyarokat (mogorok) laktat. Hogy Turócz' Dentiája és Magariája az Anonymus' Dentumogeriája, magában látható, 's mivel Anonymus szerint a' Volgán átkelt magyarok nyugatra Kiew alá mentek, lehetetlen az atelkuzui földet másutt mint Volgánál 's Tanaisnál keresni. Azért Cassel is (i. h. 121—180. l.) Constantinus Porphy. a' magyarokat illető előadásait taglalván, más eredményre el nem juthatott, mint hogy (tekintve arra, hogy Lebedias kozár földi szomszédságban feküdt, a' hajóküldés is Itil városból Atelkuzu-

ba csak arra mutat) a' magyarokat Kuma' pusztáin laktassa, hol őseink a' Volgáig 's Tanaisig elterjedtek, hol Madschar város' romjai még ma is láthatók, 's a' mai kaukasi basiánok' szájhagyománya szerint is, kik magokat magyar ivadéknak tartják, egykor e-leik *Kirk Magar* (= Madschar) városban laktak.

Cassel és Dankovszky szerint Klaprothra hivatkozva a' Kuma' viz' neve cserkeszül *Gumisch*, 's ez a' C. Porphyr. Chidmas vize, *χιδμασ* az eredeti szövegben rossz leírás *χουμασ* helyett; a' *Chyn-gulos* Cassel szerint = *gangalíz* a' suánok' nyelvén, azaz Kuma, *gala*, *gol* törzsből (= viz), a' suánok Kuma' lakosainak töszomszédjai, 's ezek szinte mint az *ingusch*, *várkony*, *kubéts* vagy kováts 'stb. népesapatok a' Kaukasus' földén csak magyar ivadékok lesznek, miről Klaproth 's Reinnegg' kaukasi utazásaiból okólni lehet.

Dankovszky szinte Kuma viz mellé tette Lebediast, de önkényleg azt *Kimásznak* facsarta el, hogy a' Chidmas nevet megközelítse; holott a' cserkesz *Gumisch* 's Cassel' görögös *χουμασ*-a azt eröltetés nélkül visszatükrözi. Ritter is *Gamasch* vizet említ Schirvan tartományban, hol egykor kozárok uralkodtak (VI. B. II. Abth. S. 597.) a' kubecsek' egyik népágazatának *Gumisch-kem* a' neve, a' másiknak *Madschar* (Hammer, die gold. Horde, S. 24.). Törökül *Gumisch-kem* Hammer szerint ezüstmíveseket jelent; de jobb a' *Kama* vagy *Kuma* viznév mellett megmaradni, melly viz jelentésű *ős-világi szó*, 's maga Hammer Lebediast a' vitkai földre tévén, az épen a' *Kama* folyó viz' rendszerében esik, mellynek éjszak-nyugati részét a' viatkai kerület, délkeleti részét Baschkiria teszi, a' közepben eső Permiával tizezer □ föld területet (annyi mint Németország) képez. Igaz neve finnül (permül és syrjänül) *Kuma*, a' vitkaiak *budszhim* Kamnak = nagy viznek nevezik, *ham*, *kum* Pallas szerint is = viz (Reise durch versch. Provinzen II. 476. és Müller, der ugrische Stamm. II. 329, 336. l.). Scheffer' Laponniájában is *kimi* viz- és helységnevek említetnek (53. l.) 's a' mi különösb, a' vitkaiak a' Vitka és Kama folyóvizek közt lakván, lakukat *ham-kosipnak* nevezik „das Land zwischen den Kama Flüssen“ mint Klaproth magyarázza (Asia Polygl. p. 182.), 's ez a' *Kam Kosip* csak a' magyar *Cuzep-lak* (lásd Schama, de villa Cuzep-lak 1217-ből in ritu expl. verit. *Kuzepatak*-ot az 1339. oklevélben, Tudtár 1843, 127. l. *kuzep berch*, *keozepseu fylid* olvashatók az 1349, 's 1467. évi oklevelekben, 's vesd össze *Atelkuzu*, *Atelkiöse* neveket, mellyekről fönebb már szó volt). Mégvan a' *Kam* viznév keleti Siberiában is közel a' Madschar tóhoz, *Kem* viz az Altai-hegyek mellett. A' Jenisei viznek is régi neve a' chinai határban *Kem-Ta-Kimu* = oberer grosser *Kem* Ritterben, a' vidék' neve innen származott Jenisei' felső folyásánál; *Kem*, chinai, mandschu-tungus nyelvekben rendes neve a' Jeniseinek. Megkapjuk a' *Kameh* folyót

Kabul tartományban is, melly közel ered az Oxus' forrásához, 's nevét Ritter szerint *Kama* falutól vette; de inkább megfordítva áll a' dolog, mert Cam-boge helység' neve is *Koum* vízből van (l. *Nouveau journal asiat.* 1832, nro 59. p. 414, hol az 1687. készült laosi király' követének földleirása közöltetik, 's vesd össze Ritter: Erdkunde I. B. S. 488. 1025, 1030. 1110. V. B. S. 13, 198.). *Bullet'* kelta nagy szótárában is *kamma*, *kammo*, eau, ruisseau értelemben adatik sub voce *am*, a' görög *κυμα* = hab, *χυμασ* = succus a' cserkesz *gumisch* 's a' Casseltől kijavított *χυμασ*-sal Chidmos helyett öszvetalálnak, mikhez az abkhazi 's cserkesz földi *Goumista* 's *Kamoui* patak- 's a' magyar *Ghimes* hegyszorosassági 's víznevek Erdélyben csatlандók, mellyekről mint a' *Jaik* víznévről külön szölandunk.

i) A' Lebediast átfolyó viz' neve *Chidmas* másképp *Chyngulos*. Hammer amazt a' vitkai *Kilmas* folyóvízre alkalmazá, mert a' görög *l*, és *d*, uncialis betük a' leírásban könnyen fölcseréltetnek hasonlatos alakzataik miatt. Hogy a' *Chyngulos* csak a' török *Syngul*, 's nem a' magyar *kinn* = *gyűlő*, mint Dankovszky akarja, mutogatni sem szükséges; *Jaik* folyóvíznek ma is *Saingol* turk neve van. *Schungulek* tatár falut és *Schungulej* sós-tavat említ Pallas Krimiaiban (*Bemerkungen auf einer Reise in die südl. Statthalterschaften*, II. B. S. 340.). A' kasani földön Simbirsk kormány-megyében a' *Ssengilej* kerület ma is azért nevezetes, kogy Koeppen szerint minsterialis tudósítások' nyomán a' régi mordvaiak' maradéka a' mokschák vagy maksaiak, a' *karatájok* és az *erzsak* vagy irschaiak e' kerületben lának (*Bulletin de la classe des sciences hist. et phil.* T. I. nro 24. 1844 's Erdmann, *Beyträge zur Kenntniss des Innern Russlands* II. Theil, 58. l.). A' régi mordvánokról pedig tudjuk, hogy Const. Porphyr. szerint ök a' kozároknak éjszaki szomszédjaik voltak, tehát következtethető is, hogy mind a' maksaiak, mind az irschaiak' eldődei a' magyarokhoz rokon felekezetek voltak, 's én a' magyar *Szengyel* családi nevet is, Gregor de Zengel, 1439., Thomas Szengyel 1409. évi Bethlen-családi oklevelekben a' turk *Syngul* névhez köthetőnek tartom; mert a' magyarból az ki nem magyarázható: már pedig Shingal folyóvízről az orosz tudósítások keleti Sziberiában még a' XVII. században is emlékeznek, és 1621. egyik kalmuk főnök' neve is *Sengul* volt a' Tobol viz mellett (*Sammlung Russ. Geschichte von Frid. Müller*, II. B. S. 302, VIII. B. S. 285.). Ritter is említi a' mandschu földön a' *Songal* folyóvizet, mellynek más neve *Tschikiri*; említi az Altai-hegyekben a' *Selingol* folyót (i. h. I. B. S. 88, 90—195.). E' *Selingol*nak öszvehuzása a' *Singul*, *Selin*, *Sil*, *Silin*, scytha neve volt az európai 's ázsiai Tanaisnak (*Jaxartes*); — *gol*, *kol*, 'stb. formák turk-tatárnyelvekben vizet, tavat, tengert jelentnek, 's Müller Fridrik Gerhard a' baschkir-csúd kőházromokat leírván, 1735. írja, hogy ez

évben meglátogatta Selenga víznél „castra Lohsani principis mongolici tribus *Zongol* ad Tschicoium fluvium.“ (Commentar. acad. scienc. Petropol. T. I. p. 463.)

k) A' kabarok Atelkuzuban egyesültek a' magyarokkal „atque sic connexi inter se Cabari cum Turcis Pacinacitarum terram incoluerunt“ (Stritter, T. III. p. 612.). Hogy a' kabarok kozárok voltak, azt Const. Porphy. nyilván írja; hogy Kabardia tölök vette nevét, az kétséget sem szenved, 's előadtuk az első cikkben (Acad. Értesítő, 1850. 23. l.) a' cserkesz szájhagyományt, melly szerint a' cserkeszek, kik ma is a' két Kabardia' magas hegyeit lakják, 's *kabardah* nevű csapatjok mindig kőbóri volt, *Madschar* várostól nem messze laktak, hogy Reinegg szerint még ma is a' kaukasi avarok vagy várkonyiak könnyű közlekedésben állnak azzal Alsó-Kabardián keresztül. Mi természetesebb hát, mint hogy a' belső háború folytában kiüzött kabarok a' Tanais és Volga közli földön tanyázó magyarokhoz vették magokat, kikkel ugy is legszorosabb kapcsolatban kellett nekik már azelőtt is állaniok.

Ugy látszik hogy nem egyszer, hanem több ízben is csatlakoztak kabarok a' magyarokhoz; mert a' császár a' kozár belső háborút előadván, mellynek folytában a' feltámadt kabarok' egy része leöletett, más része Atelkuzuba üzetett, ujbán írja: „Post id vero tempus septem aliae gentes similiter a Chazaris discessionem facta ad Turcos concesserunt.“ (Stritter, T. III. p. 572.)

Ha Atelkuzu nem a' Volga és Tanais közt volt, hanem Moldvában, vagy, mint Häufler akarja, a' Fekete-Tenger' nyugati oldalánál feküdt, hol a' *Baruch*, *Kubu*, *Trullus* vizek folydogálának: ugy a' kabarok' csatlakozása Kabardiából merő képtelenség; legalább tisztókben állana az illy vélelményt pártolóknak, ha a' természetes és legközelebbi csatlakozási utat Kuma felé elnem fogadják, a' lehetőségét az általok választott nagyon is hosszú és távol eső utvonal mellett beh bizonyítani.

l) Häufler' egyeztetési módja ellen, mellyel a' császár, Anonymus, Nestor, 's a' nyugati latin krónikások' előadásait ügyekszik öszvehangzásba hozni, az is szól, hogy ő a' besnyöket kétszer vereti meg kozárok által, holott a' császár csak egy megveretésökről szól, mikor a' Volga-Jaik közti földről kiszorítottak; fejtellen hagyván Häufler azon más körülményt is, mi módon mehetek az ő Lebediasából a' Sabarto-asphalesek Persia' közelébe? De különben is a' császár Lebediást, Atelkuzut külön tartományoknak írja, 's elkülönözi a' *Baruch*, *Kubu*, *Trullus*, *Prut* és *Szereth* vizek közti földtől. Häufler ezt is — önkényleg Atelkuzuhoz csatolja, a' mi pedig nem áll, sőt az egyeztetési rendszer mellett maradva azt kell mondanunk, hogy Nestor és Anonymus hallgatván a' lebediasi 's atelkuzui dolgokról, helyesebben történik a' kiegyenlítés, ha Atelkuzuból vagyis Anonymus és Turóczy' Dentumogeriájából a' ma-

gyarokat a' kozstromi 's jaroslavi orosz megyéken át szállítjuk Kiew alá, honnan a' Dnieperen át (Anonymussal és Nestorral is egyezően) mentek a' Baruch, Kubu, Trullus, Pruth és Szereth víz közti földekre, melyekről történhetek csak a' Bulgáriába és Pannoniába irányzott kicsapásaik Leo és Arnulf császárok' felszólítása' következtében, mely már harmadik lakjok a' bulgárok és besnyők által dulattak fel, midőn aztán Const. Porphy. szerint is Nagy-Morvaországot elfoglalák: „Et ex eo tempore bellum cum Pacinacitis Turcae non habuerunt“ mint a' császár írja. Häufler a' kabarókat is (l. Österreich. Blätter für Literatur und Kunst, 1844. III. Quartal, nro 48.) avaroknak akarja vétetni; de ez nem áll, mert a' császár nyilván a' kozár származat mellett szól nem egy de több izben, a' kozár 's magyar nyelv közt különbséget is tesz, a' mellett a' kozár telepek magyar földön nyomozhatók is.

m) A' rejtélyes *Lebedias* névnek igaz értelmét sehogysen deríthetjük fel a' magyar nyelvből; pedig ha lett volna magyar *Lebedias*- tartomány hason nevű magyar vezérrel, annak nyoma fenn is maradt volna a' régi magyar emlékekben, mint más magyar hangzatu vezér- és földnevek egész épségben fentartattak a' krónikákban 's oklevelekben. Igen természetes következtetés tehát, hogy a' császárnak *Lebedias*t illető közlései félreértésen alapulnak, azaz szláv-orosz kereskedők 's Konstantinápolyt gyakran látogató szláv-orosz követek 's utazók' szájából került ki az egész közlés, melynek alapja különben is nyelvészeti és topographiai úton csak szláv-orosz történetekben levén nyomozható (Tuddár, 1840. Mart. April, Majus, „Lebedias“ czikk), 's e' szükségtől mintegy kényszerítve érezvén magokat a' magyar történetek' újabb írói, nem csuda, ha *Lebedias*' fekvését is a' szláv-orosz topographiával hozták öszvehangzásba, feledve vagy nem is tudva, hogy *Lebid*, *Ljubed*, *Lebed* személy- és helynevek a' nagy-orosz birodalom' éjszakeurópai 's ázsiai részeiben is egyformán szerepelnek, mint ez általam a' *Lebedias* czikkben még 1840. előadva volt; mikhez hozzáadható Gméliin Sámuel' közlése *Lebedian* városról Tanais' baloldalánál, hol 1768. megfordult, 's azt mint vásáros helyet le is írja (l. 121. l.). Igy Müller Ferdinánd a' Volga-földön is említ *Lebedin* tavat, hol Rurik a' *Wes*, vagy *Visu* földön várat építtetett (l. 150—157. l.). Az Áltai *Lebed* víz is csak orosz olnevezés, miután az oroszok ott foglalásokat tettek; mert épen e' viznél lakott telengutok' főnöke, Mandrak, 1633. orosz hatalomnak hódolt meg (Ritter, Erdkunde, I. 992. l. Lásd Lehrberget is a' lengyel honból 1653. kiköltözött kozákok' Lebedin telepjéről Ukrániában. Untersuchungen, S. 435.).

Méltán mondhatjuk azért, hogy magyar *Lebedias* vezér és tartomány nem léteztek, azok üres képzeleti tárgyak, mellyekkel bibelődésre a' császár által rosszul felfogott 's elferdítve közölt nevek szolgáltak alapokul. Kitetszik ez onnan is, hogy Turóczi *Eleud*

néven említi Almus' nagyatyját, ki Anonymus szerint is Árpádtól a' vértesi erdőt nyerte birtokúl; már pedig a' császár' előadása szerint Lebedias épen Almust 's Árpádot ajánlotta boebodnak azaz vajdának a' kozár chánál, következőleg Lebediasnak igaz magyar neve *Eleud* azaz *Elöd* volt; a' minthogy annak ugy-léte Katona, Dankovszky 's Kassai által felismertetett (Hist. crit. ducum, p. 112. — Szókönyv, II. csomó, 61. l., Hungaricae gentis avitum Cognomen etc. Posonii, 1815. p. 516.).

Nem lehetetlen, tekintve a' számos elferdített historiai nevek-re, hogy az *Eleud* szláv-orosz fülekben az akkori kihangoztatás szerint *Lebid* (*Ljubed*) alakban öröklvén meg, az a' görög fővárosban hitelességet nyert; de még hihetőbb a' szinte nem példátlan eset, hogy *Eleud*nek, ki a' kozárokkal legszorosb viszonyban állott, 's kozár leányt vett nőül, turk-kozár neve *Lewads* azaz *Leventa* volt, melly az orosz *Lebid*-del könnyen felcseréltetett. Ezt már Bayer gyanítja, ki azt épen a' *boebud* vagy vajda névvel egy categoriába tette (= ductor exercitus, I. Commentar. acad. scienc. Petropol. T. VIII. l. 427).

A' császár hát, ha hiteles kútfőből irhatna, a' magyar nyelv' természetét megközelítőleg imígy jegyezte volna fel a' dolog' állását: „A' magyar *leventa* *Eleud* Almust, 's ennek öregségét tekintve — annak vitéz fiát Árpádot ajánlá fel vajdának“; mert hogy az elgörögösített *boebud* (os raggal) a' magyaros vajda, az kétséget sem szenved, melly névszó már in ritu explor. veritatis 1217. l. imígy áll feljegyezve: „Judice Simon Voyanada“ ismét: „quidam potens nomine Vajavoda“ az első hibás leírás vajavoda helyett. Mellőzve itt a' vajda szó' fejtegetését vegyük figyelembe a' *leventa* szót, melly *Eleud*nek épen olly mellékeve lehetett, mint később I. Bélának, ki *pugil* 's *leventa* névvel emlittetik (Kéza, edit. Podhradezky p. 49., Katona, Hist. crit. ducum p. 643.) 's ha meggondoljuk, hogy az I. Károly alatt készült krónika' nyomában, Pray, 's őutána Horváth Péter (de initiis Cumanorum, p. 16.) a' hét kapitányon kívül (septem principales personae Anonymusban) *Ed*, *Csaba*, *Kadics*, *Leventa* 'stb. főszemélyeket említi, kik szinte Magyarország' meghódításában részt vettek, itt a' *Leventa* alatt csak *Eleud* értendő, kit Árpád a' vértesi erdővel megajándékozott, 's kinek nevét tán a' Vas megyei *Olad* mezőváros máig fenntartja.

Minden esetre a' *leventa* nevet magokkal hozták ki a' magyarok a' kozár 's turk népekkeli érintkezés' folytán, melly a' turk földön ma is okiratos nevezet. Bayer' *lewads*, *lews* szóalakjai hibás közlések az igazi turk *lewend* szó' helyett, mellyről Prokesch' keleti leveleiben olvashatni, hogy az alatt jelenben az ozmán földön katonát 's általában tengeri katonaságot értenek, 's megemlíti a' fő város bosporusi védvonalában Madscharburun mellett *Lewend Tschiflick* egykori erősség' romjait (Wien. Jahrb. LXV. B., Anz. Blatt. S. 30.).

Hammer szinte egyezőleg nyilatkozott az ozmán történetek' megírásában (X. B. S. 333.) 's e' könyve' második kiadásában (I. Lieferung, Pest 1834, S. 150.) azt is felemlíti, hogy Aali turk író a' *lewend* szót gyülevezs' katonacsoportra használta, millyen volt a' katalánok' hadteste is. Hajdan azonban vitéz és hősiesség értelmű volt e' szónak, mint azt a' Béla Leventa név magában már mutatja, 's Zrínyi' költeményeiben is illy értelemben többször használtatik; azért a' német *löwenherzböli* leszármaztatás (Sándor, Sokféle, VI. D. 160. l.) el sem fogadható, mert arra az *arszlán* szót használták mind a' turkok, mind a' kozárok 's magyarok, mint több historiai nevek mutatják, például a' cserkesz *Arszlán bég*, a' seldschuki *Alp-arszlán* 's *Kara-arszlán*, a' hoi-hou khitánok' *Aslan* vagy *Arselan* mellékeve 'stb.

Az 1302. oklevélben előforduló *populi de Labad* 's *Labod* helységnevek (Tudtár, 1840, 250. l.) szláv-orsz telepneveket mutatnak, millyen volt a' *Lebedin* kozák telep Ukrán földön, vagy pedig a' *laboda* szóval öszvefűzendők. Pázmándi említ is (296 l). Nestor után *provincia Loboti circa lacum Ilmen*; de meglehet az is, hogy Elbe viz mellől jött e' telep, mellynek szláv nevei *Laba*, *Lebed*, *Labedz*, *Labut* (Grimm, Gesch. der deutschen Sprache I. S. 325). Jermaknak Siberia' hódítása' idejében emlittetik ugyan ott *Lebuta* nevű tatár herczeg, de az a' Tawdába ömlő *Labuta* folyó után lesz nevezve (Müller, Samml. russ. Gesch. VI. Band, S. 348.). A' krimiai kún *Lebadha* város pedig (Wien. Jahrb. LXV. B. S. 11. Hammer, Gesch. der gold. Horde, S. 455, Reinegg I. S. 32.) régi görög elnevezése a' helynek, mire épen e' félszigetben számosak a' példák; 's ez a' *Lebadha* = *Livadia*, melly Ducange' szótárában *ληβαδιον*, *ληβάδη* alakokban felhozva *pratium* latin szóval magyaráztatik, az oláh nyelvben is hason értelmű lévén (Glossarium mediae et infimae graecitatis: T. I. p. 808. Lugd. 1688. Sulzer, Gesch. des Transalp. Daciens, II. S. 254.). Hogy ahhoz hason görög hely- és személynévek Kis- Ázsiában 's másutt is gyakoriak voltak, arról a' „*Lebedias*“ czikk a' Tudtárban 1840. elég bizonyítványt nyújt.

Mindent összevéve azt kell mondanunk, hogy az oroszos *Lebedias* Bulgarin szerint is a' régi Ugoria- vagy Jugria-földnek egy része lévén, az csak az Ural' déli részében a' *Jaik*, *Volga* 's *Káma* vizek melletti földön keresendő, melly mind a' *Vitka* mind a' *Baschkir* földrészeket magában foglalta. Ma is a' baschkirok *Aborigines* Déli-Uralban, van *kiptsák* 's *katai* tribus köztök, 's egy részök a' *Káma* viz mellett lakik (Müller, der ugrische Volksstamm I. S. 141—148.). Baschkiria mindig Nagy-Magyarországnak íratott az utazó barátok által, mellynek geographiai kiterjedése az időkben, 's a' magyarok' ott fészkelése alatt hihetőleg tágasabb is volt, mint a' mai Baschkir-föld: így a' Jaiknak is *Syngul* török neve, melly

Lebediást átfolyta, szépen kiegyeztethető a' császár' Chyngulosával, 's a' besnyök' elüzetése is Jaik mellől kozárok 's uzok által természetes magyarázatot nyer, mert onnan ismét az *atelkuzai* azaz Volga 's Tanais közt lakó magyarokra, a' dentumogerekre törtek a' besnyök, kik elől aztán *Susdalba* vonultak el, 's onnan tovább folytatták utjokat Pannonia' vagy Hunnia' elfoglalása végett, mint az már fönebb érintve volt. Hammer *kilmas*-a is a' Vitka földön, még inkább Cassel' *khumas*-a a' császár' *khidmas*-ával teljes öszvehangzásba jönnek; mert *kama* és *kuma* folyóvíz-nevek egy gyökből eredvén, csak kihangoztatási vagy is inkább szájjárási különbségek. Épen így van a' dolog a' suán *Gangaliz*, turk *Saingol*, *Syngul*, *Saingol* nevezetekkel is, 's ha a' magyar ivadékú *suán* vagy *szöny* kaukasi népcsapat Kuma vizet ma így nevezi, az csak dialectusi eltérés lesz Jaik', *Saingol*, *Syngul*, *Saingol* nevéből, mellyet én a' magyar *Szengyel* névvel egyeztettem öszve, 's melly az *Amur* föld *Schingal*, *Schungal* folyó víz' nevével — mellyet Pojarkow 1636. már említ (Samml. Russ. Gesch. II. S. 302.), ugyanazonosnak mutatkozik. Mindenik a' skytha *Sil*, *Silin*, *Silis* és *Gol*, *Kol* gyökökre eröltetés nélkül visszavezethető, miről mint a' *Jaik* névről, melly szinte ösvilági 's hason értelmű névszó, külön szólándok, itt csak azt jegyezvén még fel, hogy a' krakkói magyar tanulók' sergében 1514. *Lachus Levanti de Békes* említetik (Regestrum bursae cracov. Budae, 1821. p. 20), melly a' levanta szót tükrözi vissza.

Előadván eddig azon nehézségeket, mellyek Lebediásnak 's Atelkuzunak déli orosz földre 's Moldvába helyeztetése ellen szólnak 's kifejtvén munkánk' második czikkjében (Acad. Értés. 1850. 225. l.) a' hatalmas *Ogor* nép' szélesen kiterjedt népágozatjait, ugy vagyunk meggyőződve hogy a' kozárok 's magyarok egy törzsből származtak, a' mit már a' X. században a' biborban született görög császár is tanított (Const. Porphy. turcos orientales et Vngros a communi quadam stripe ortos esse contendit. Stritter, T. III. p. 581—613), 's annál fogva a' magyarok' ázsiai története a' kozárokéval szorosán egybefügg. Volga-urali, Káma víz földi, a' Volga és Tanais közti, végre a' Kaukasus feletti lakszomszédságok több százados szoros vérrokonsági kapcsolatra utalnak a' kozár nemzettel, a' mit a' derbendi krónika is igazol Reinnegnél, melly szerint 734-ben meggyőzvén az arabok a' kozárokat és mogyorokat, a' kumai és Madscharban lakó mogyorok elváltak egymástól, a' Kuma viz mellett lakók nyugatra mentek, a' Madscharban lakók éjszakra törzsrokonaihoz Nagy-Magyarországba vagy is a' Kuma vizi 's urali földre (Mordva, Viatka, Permia, Baschkiria vonultak). E' földterületen magyar ősrégiségeknek is bővebb és számosabb nyomai vannak mint a' chersoni földön, mellyek még az *Uralon* túl is nyomozhatók. Rövidség' okáért megemlítjük csak a' mordvin földi *maksai* 's *irschai*, a' baschkiri *kátai* népágozatokat, a' kaukasi nép-

fajokról nem is szólok, hol szinte számosak a' magyar hangzatu család- és topographiai nevek, midőn déli orosz földön az egy *kameni babákat* kivéve majd mit sem lehet tarlózni; de ezek is a' Dentumoger-földön szinte fellelhetők, például a' Volga-földi samarjai sírdombok' köszobrai emberi alakokra kifaragva 's arczczal keletre fordítva *bolváni* vagy bálvány név alatt ismeretesek (Müller, der ugrische Volksstamm I. S. 32, 33). Rytshkow' utazási naplója a' mult századból bő kalászatokat nyujt azon földrészekről, ki szerint 1174 körül még fennállt a' Wätka vagy Vitka víz mellett a' magas hegyen fekvő *Bolván v. Bálvány* város, melyet a' szláv fajú nowgorodiak bévettek, a' Bálvány- isten képét lerontották (Tagebuch, Riga 1775, 224, 230. l. 's Tappe, Gesch. Russlands I. S. 321). A' kőbábok nem csak a' Dnieper 's Donecz vagy Kis-Tanais' pusztáin, nem csak a' Kuban, 's Terek vizektől Manics hegy' aljáig elnyúló földeken találtatnak, hanem azok a' volga-urali és sziberiai földön keresztül China' határáig nyomozhatók, mint Pallas' utazásaiából láthatni, ki szerint ez utóbbiak idomtalanabb faragásuak ugyan; de megjegyzi, hogy a' Volga-Jaik földön sok illy öszvehányt 's elrontott kőbábok hevertek a' földön, a' kirgisi pusztán gazdag sírdombra akadt, hol ember-nagyságot is túlhaladó kőbáb volt felállítva (Bemerkungen auf einer Reise in die südl. Statthalt. I. S. 415, 435. Reise durch verschied. Provinzen I. S. 221, 222, 369). Meiners külön értekezett a' déli sziberiai 's volga-tanaisi régi emlékekről, leírja ez utóbbi földön talált sírdombokat, azokban talált régiségeket, a' sírokat környező férfi 's női arczra kifaragott babákat, mellyek emlék-feliratokkal is ellátvák, de szerinte még magyarázatlanak; nem csak a' kőbabák, de a' holttestek is a' sírokbán arczczal keletre fektetve voltak. Meiners oda nyilatkozott, hogy az illy emlékek' nagy része turk népektől eredt, a' helybeli ösmondákra támaszkodva, mellyeket figyeletlenül hagyni nem lehet: „similes tumuli — írja továbbá az ukráni kurgánok' hasonlatosságára utalva — in campis apertis locisve aridis inter *Tanaim* et *Volgam*, inter *Volgam* et *Jaik*, denique inter *Jaik* et *Irtisch* ingenti numero conspiciuntur atque continua serie a ripis Borysthenis usque ad Jeniseam pertingunt.“ Még a' csésze' kézben tartása, 's annak a' köldökhöz szoritása sem hiányzik az ottani kőbábokon, mint az öregebb Gmelin által leírva van (l. Commentat. societ. regiae scienc. Göttingens. Vol. XIII. p. 53 et seqq., Gmelin, Reise III. S. 275, 276, és Spangerberg' közléseit, tab. XVI.). Pallas még azt is írja *Magyar* város' romjairól, hogy ott közel sok sírdomb van, általában *Kuma'* vidéke rakva illyekkel, a' cserkeszek ma is a' Dschindschik hegytetőn látható köromokat *Madschar Junának* vagy magyarok' házainak nevezik (Bemerk. I. S. 40, 290, 306); mikből látható hogy az ottani ásátások még némi derűt nyujthatnának őseink' temetkezéseire, mellyeknél a' kőbabák nem hiányoztak, midőn a' mongolok-

ról tudva van, hogy azokat soha nem használták, ma sem használják, mint Meiners, 's legujabban Hyakinth' tudósításából kitetszik: *Plancarpin* pedig azt is megirta rólok, hogy köztök görbe kardot nem is láthatni, hanem hegyes, egy oldalról éles 's egyenes kardot viseltek (Bergeron, Voyages. T. I. p. 50.).

Az elmondottakból következetesen lehet azt is kivonni, hogy a' magyarok a' kozár háborúban, melyeket a' persákkal, arabokkal, bolgárokkal 's oroszokkal, besnyökkal, kúnokkal különböző időszakokban folytattak, állandó részt is vettek; a' miről C. Porphy. nem is hagy kételkedni, midőn írja, hogy „omnibus eorum in bellis adjutores fuerunt“ (Stritter, T. III. pars II., p. 571). Stritter úgy vélekedik (T. III. pars II. p. 607), hogy a' magyarok 829 előtt lakhatták csak Lebediást, mert Theophilus császár' uralkodása alatt (829—842) már a' Duna' közelében laktak, hol a' macedoniai görögökkel verekedtek. De munkánk' második czikkjében (Acad. Ért. 1850. 225. l.) felemlítvén a' historiai adatokat, melyek szerint az V. század óta folytonosan említetnek az *ogor* 's *ungri* népek' hadakozásai még a' nyugati latin krónikákban is, annyi bizonyosnak mutatkozik, hogy a' magyarokkal rokon nép-felekezeteket kell azok alatt érteni, miután pedig a' kozárok a' VII. században már Krimában és az orosz föld' belsőjében is hódításokat tettek, ezeknek szövetségében őseleink is a' VII. század óta részt vettek a' kozárok' nyugati és déleuropai háborúiban mind addig, míg a' besnyök a' IX. század' vége felé (884) ki nem üzték őket a' Volga, Ural, 's Volga és Tanais közti földről, mikor is, mint már érintve volt, Susdalon, Kiewen, 's a' Dnieperen keresztül a' *Baruch*, *Trullus*, *Kubu*, *Prut*, és *Szereth* vizek melletti földre vonultak, honnan a' Häußler által bőven előadott kicsapásokat és szaguldozásokat tették a' bolgár és morva földekre, mígnem innen is a' bolgárok és besnyök által végkép kiszorítottak *).

A' mit Häußler a' derbenti krónika' nyomán mond, hogy a' Kuma mellett lakó magyarok 734-ben nyugatra mentek, a' Tanais és Dnieper közt ismét egyesültek a' kozárokkal, kikről Leo Grammaticus 842., Hinkmar 862. mint Ungri-népről emlékeznek, igen hihe-tő; mert, mint már a' 3-dik czikkben előadva van (Acad. Értesítő. 1851. 29. l.), a' kozár hatalom a' VII-dik században orosz földön éjszakra az Oka vizig, délre Kiewig kiterjedt 's a' chersoni földön is parancsoltak, 's igen természetes, hogy magyar népcsapatok

*) Krug hibául róta Hammernek, hogy a' magyarokat 898-ban költözteti Kiew mellett el, mert Nestor ez évnél csak a' Dnieperen korábbi átmentőket adja elő 's későbbi történeteiket; a' közösebb megegyezés 884. évre tette a' magyarok' kiindulását a' volgai földről. Stritterrel egyeznek a' bajor történetírók, Sternfeld és Buchner is. L. Ungarn's IX. Jahrhundert. Abhandl. der Acad. 1841. III. B. I. Abth. Anhang, S. 141.

már 884 előtt is a' kozárok' társaságában feltűntek a' duna-torkolati földeken: de mi lett azoknak sorsa, nem tudni.

A' kozár faju kabaroknak is a' magyar néphez csatlakozása oda mutat, hogy a' magyar és kozár nemzet ogor rokon ágazatok voltak. A' X-dik században elholt Tabary a' kozárokat fejer ugroknak írja, 's Dorn a' magyarokra utal ennél fogva vissza, mint rokon népfajra 's az Ugria földre (Bulletin in de la classe des sciences 'stb. Pétersbourg, 1843. T. I. nro 3.). Ibn Haukal is szinte a' X-dik századból írja hogy a' kozár nyelv egészben más mint a' török és persa, arczvonásaikban sem hasonlítanak a' törökhöz, fekete hajúak; mondják hogy két kozár faj van: *fekete és fejer* (d' Ohsson p. 33.). Hogy a' fekete ugrok = magyarok, a' fejerek = kozárok, arról ma már köz a' megegyezés. Ugyancsak Haukal két baschkir néptömegről szól; egyik bolgár hatalom alatt áll, 's keletre lakik a' bolgároktól, másik számosabb, a' besnyök' szomszédságában és a' görög föld mellett, ezeket már török származatúaknak írja: holott más keleti írók, mint *Jakut, Casvini, Masoudi*, baskirok alatt mindig a' magyarokat értik (d' Ohsson, p. 257.), és Ruisbroek is írja „de illa regione Pascatir exierunt Huni, qui postea hungari.“ Hogy más arab írókban is Baskiria = Magyarország, Fejer György már mutogatá (Incunabula, pag. 257—258.) *). Millyen volt a' kozár' nyelv kezdetben, míg az a' törökkel meg nem kevertetett, azt ma már hiába kutatjuk, csak annyit mondhatunk, hogy ogor nyelv-törzshöz tartván, a' magyarral rokon volt. Const. Porphy. helyéből „unde et Chazarorum lingvam ipsos turcos docuerint habentque etiam hodie eundem dialectum, aliaque item Turcorum lingua utuntur.“ csak annyit tudhatni meg, hogy a' X. században már a' kabarok törökös kozár nyelven beszéltek, mely a' magyartól igen sokban különbözö volt. Neumann ugy vélekedik, hogy a' magyar nyelvben találtató turk szók azon időszakban csusztak be a' magyarba, mikor két száz evig a' Volga, Tanais, 's Dnieper mellett kozár hatalom alatt állottak a' magyar fajúak, hanem ha, ugy mond, a' finn-tatár nyelvrokonságból eredtek a' magyar turk szók (Die Völker des südl. Russlands, S. 96). E' tárgyban további vizsgálatok majd csak idővel várhatók, ha magyar irodalmunk újabb nyelvtudományi felvilágosításokkal el lesz látva, melyeket Regulitól biztosan várhatunk.

Kozár-magyar vérokonságra mutat az arab szájhagyomány is, mellyet hitelességétől már csak azért sem lehet megfosztani,

*) Ibn Haukal' geographiáját Ouseley 1819-ben hibás szöveg után adta ki, a' pétervári ázsiai museum' újabb szerzeményeiből a' szöveg sokban kijavítható. Frähn a' többek közt azt jegyzi meg, hogy hibásan áll Ouseley' kiadásában „a' kozárok turkok' szomszédságában lának“ e' helyett: hogy „a' kozárok sokat vannak a' turkokhoz.“ (Bulletin des sciences etc. 1843. T. I. nro 6.)

mert mint tudva van, az arabok több századon át harczoltak a' kozárokkal 's a' kumai magyarokkal, őket tértitgeték; azért mind a' két nemzetet jól is ismerték. E' hagyomány' nyomán írja már Aly-Dedeh „horum (Chozarorum) reliquiae ad *hanc usque memoriam nostram* (idest 997 Hegira= 1558. Christi) superstites sunt; natio scilicet nota sub nomine *Madschar*, inter quos in pagis dispersis territorii urbis Buduin (= Buda) reperiuntur, qui habitu cultuque Tartarorum sunt, et pars lingua eorum loquitur.“ (Frähn, Veteres memoriae Chazarorum. Mémoires de l' Academie Imper. de St. Pétersb. T. VIII. p. 822.).

Azon állítás, hogy a' magyaroknak a' kozárok egykor uraik voltak, melly véleményt Ewers' nyomán Neumann legújabbán is fölelevenített, nem helyes; mert ők mint rekon fajok csak egymás szövetségesei voltak, 's Masoudi is ezt írja (l. Frähnt, Ibn Foszlán p. 238.); de a' byzanti írókban is olvashatni „Turcorum gens hunnica fuit, habitans ad Caucasi montis partes septemtrionales, populosissima et *libera*, nulliusque usque nationis dominium experta“ (Stritter, III. p. 76.). Const. Porphy. is nyilván írja, hogy a' magyarok Árpád' ideje előtt független nép voltak, melly azelőtt senki-nek egyedüli uralkodását meg nem szenvedte: „principem vel indigenam vel alienigenam habuerunt nunquam (l. Karamsint is T. I. p. 313. nro 292.); ismét „octo vero hae turcorum gentes principibus suis subjectae non sunt“ (Banduri cap. 40.). A' magyarok közt felolvadt kozár származatra mutatnak a' *Kozárvári* család-név, mellyből való volt Kozárvári Zsófia az 1581. oklevél' nyomán, melly Benkő' kézirati gyűjteményeiben—ha azok még fenmaradtak volna—megolvasható. *Kozárvárról* Erdélyben szinte ő emlékezik Specialis Transylvaniájában, *Kozár Benedekről* pedig Istvánfi tesz említést, ki 1527-ben Trencsin' várnoka védte azt Kotzián ellen (Histor. rer. hungar. in folio Coloniae Agripp. 1724. p. IX.). A' „Regestrum bursae Cracoviensis“ czimű könyvben (Budae 1821. p. 25.) Blasius *Chazar* de Madaras 1511. említettik, mint krakkói tanuló több más magyarok' társaságában. Anonymus Maros és Szamos vizek közt Ifgon erdőnél laktatja a' kozárokat „terram, quae est inter Tisiam et silvam Ifgon, quae jacet ad Erdeuelu a fluvio Morus usque ad fluvium Zamus praeoccupavit sibi dux Morut — et terram illam habitaverunt gentes quae dicuntur *Cosar*“ (c. 11). *Chuzár* pusztát említ Győrben az 1224. oklevél, melly Erul' birtoka volt (Fejér, Cod. dipl. Vol. I. p. 464.). Salamon király' idejében, Belgrád' ostrománál 1071. a' besnyök' vezére *Kazar* nevű volt, Niketas császár kérte fel, hogy mentse meg Belgrádot a' magyarok ellen, de nem boldogulhatott (Taschenbuch für vaterl. Geschichte. VI. Jahrg. Wien 1825. S. 173.).

A' kaukasi földön még sok tarlózni való fenn maradt a' magyar történetekre nézve, hol a' magyar 's kozár rokonság nyilvános je-

lekben mutatkozik még ma is, hol a' kubécsek vagy kovácsok' földén jelenben is él a' *Madschar* nevű népágazat. Kabardiáról, *Kabartau* hegyről, mely a' régi kabarok' nevét fentartja, a' cserkeszekről, kik Hammer szerint is kozár ivadékok; az avarokról, 's más ottan magokat magyar és kozár ivadékoknak hívó apró népfajokról egy kimerítőbb dolgozat kívántatik nyelvtörténeti tekintetben is, mint a' mit Besse utazó nyújthatott, mely magyar tudományos hézag a' dologhoz jobban értők 's teljesen felkészült tudósaink 's ott helyben utazóink által leendő idővel kipótlendő. Bérekesztésül a' *kabar* névről azt jegyzem meg, hogy az nem a' persa *ghebr*, mint Horváth Péter magyarázta, nem is az arab *Kabar* istennő' nevéből származott, mint Pray akarta, még inkább nem köthető az *Kaba* (Chaba=csaba, a' Csabai nemes család ma is virágzó a' székely földön) Atila' fia' nevéhez, mint Katona véleményezé; legtermészetesebb azt a' magyar *kóbor* szóval öszvekötni, mert a' kabardi szájhagyomány szerint is, mint Klaproth feljegyező — egész történetők kóborságukat mutatja, ők mint a' varégek is, barangoltak, 's az elgörögösített *barangos* névből a' magyar *barangol barangló* szók kifejlettek.

A' göbi pusztán vándorló mongolok közt ma is megkapjuk *Kobur* megyét, 's *Kobur-nor* sós tengert (Hyacinth, Denkwürdigkeiten über die Mongoley. Berlin 1832. S. 53.), az Altai-hegyekben *Khabar* patakot, hol közel bányaromokra akadt Snegirew 1795. Ritter, Erdk. I. 785., ki a' fekete *Ungur* vízben aranyport keresett; Kurdföldön a' *Khabur* víz, mely a' Trigisbe szakad, a' régi *Chabor-as* görög írókban (VI. B. S. 705. Ritter). 'S ha Cassel a' zsidó *Khaber* szóhoz köti a' kabar nevet, az ellen nincs semmi kifogásunk; mert az is csak járó kelőt, utazót jelent, mellynek a' régi aegyptomi 's koptusi *tschaber* tökéletesen megfelel (I. Gesenii Thesaur. philolog. critic. lingvae hebr. et chaldaee T. II. 1840. in voce *khaber*).

Igy a' Herodot' volga-urali *Jyrken* népéről írja Hammer, hogy Karamsin már az alatt kobori, vagy járó-kelő turk csordanépet értett, és ma is Kis-Ázsiában, Persiában *Jürük*-nek, közönségesben *Juruk*nak nevezik a' kobori turk csapatokat (Geschichte des osm. Reichs B. X. S. 649). Hozzá tehetne volna, hogy már Karamsin előtt jóval Strahlenberg így magyarázta e' népevet (Das Nord und östl. Theil v. Europa und Asien. Stockholm, 1730, in 4to p. 66.). Ma is Irán' éjszaki szélében a' kobori csapatok' egyik részének Morier utazó szerint *Il-jarri* neve van (Ritter, VI. B. I. Th. S. 374). *Il* törökül = föld, és család, a' *jarri* pedig a' magyar jár, járó. Meninszkiben *jerlenmek* = migrare, *jürümek* = incedere, pergere, currere, *jürüdsche* = ambulator, *jürisch* = incessus vagy járás (T. IV. p. 1171, 1195.). *Ire* kalmuk, mongol nyelvben Be-regzsászi szerint = jere, vagy gyere, *irrene* = jární (p. 109—

126.), a' mit ő hihetőleg Strahlenberg' mongol-kalmuk szófűzéréből vett ki, mert abban is így magyaráztatik a' két szó (p. 137. l. c.). A' zsidó *járád* ige is egyez az egyszerűbb magyar *jár* törzszel, 's Mózes' I. 43. 20 szövegét *járód jaradnu* 'stb. magyarosan így kell fordítani: *járván jártunk* vagy *jöttünk* le Aegyiptomba. Most már felvilágosodást nyerünk a' magyar *Jára* család-, folyóvíz- és földnevekre is. Ladislaus de *Jára* említették az 1174. oklevélben, *Maros-Jára* víz az 1622. Tordában, ugyan itt *Jára* helység, *Járai* család, villa *Jarun* 1217. in Ritu expl. verit; *Járos-falca* hajdan falu, mint neve is mutatja, ma Udvarhely város' egy része (l. Benkő, mss. collect.), 's a' besnyőknek is megvolt *Jahre* nevű egyik tribusa (Hammer, die gold. Horde S. 27); 's hogy mind e' nevek a' *jár* törzs alá tartanak, kétségbe sem vonható; és Magas-Ázsiában is chinai határföldön feltaláljuk a' *Jára* nevű megyét, Koreában a' *Yaru* vizet (Ritter, Erdkunde I. B. S. 416. III. B. S. 573).

Figyelmeztetésül érinteni szükség, hogy a' vízfolyás és járás' rokon fogalmainál fogva gyakran a' vizek' elnevezésére is használatott a' *jár* törzs. Reland a' *Jordan* víz' nevét egyenesen ahhoz köti, midőn írja: „nomen descendit ab *járád* = descendit, labitur, hebraice *Jarden*“ (Palaestina, c. 43. Norimb. 1716.), és hogy ő ebben nem hibázott, kitetszik a' svéd tudós utazó Ackerblad' jegyzeteiből is a' Nilusról, melly szerint annak régi koptus neve *Jaro*, miből a' zsidók a' *Jeor* szót átvették = folyóvíz (l. Wiener' zsidó szótárát is, Lipsiae 1828, p. 392 in voce *Jeor*). A' koptusok e' törzsből — írja Ackerblad — igéket is formáltak, mellyek nála koptus betűkkel írva, hozzá téve „qui significant passer un rivière, és substantiv értelemben: passage,“ mert a' folyóvíz szerinte a' régiek' értelmében is jár, 's azon átjárnak és kelnek (Nouveau Journal Asiat. nro 76. p. 358.). Mindenben egyezőleg fejezte ki magát Bohlen is a' Nilus' *Jeor*, 's *Jaro* nevére nézve, a' koptus *Jaro* (= *ιαρο*) = der Gehende — tehát járóvíz (Alt-Indien II. S. 457. és die Genesis histor. critisch. erläutert. Königsberg, 1835. S. 379, vesd össze Burckhardot Reisen in Syrien und Palaestina. Weimar 1823. S. 494. a' *Jarden* vízről, elgörögösítve Jordanes). Hogy a' *Jaik* víznév is, melly 1200—1500 verst hosszasságu 's a' baschkirok, kirgisek és astrakháni kalmukok közt választó kőfalat képez, hason eredményre vezet, azt más értekezésben fogom előadni. A' *Kabur*, *Kobur* víz- és tengerneveknek, mint föntebb láttuk, hason értelmű alapjuk van.

— Ezen előadás után *Jerney János* rt. felkelvén, 's hivatkozva a' magyar őslakokra nézve legközelebb megjelent Keleti Utazásában előhordott okaira, röviden és világosan összálította mind azokat, mellyek a' Kállay Ferencz rt. által, a' felszólaló tisztelt tag' utazási eredményei' hallgató mellőzésével értekezése' epizódjában előadottak ellen szólnak, 's mellyekre az imént felszólalt tag még egyszer tüzetesen vissza fog térni.

— Ezek után

PODHRADCZKY JÓZSEF lt.

Két érdekes magyar levelet közöltt: egyet, mellyben *gr. Pálffy János* nádor Borsod vármegyét a' porosz ellen fegyverre szólítván, többi közt jelenté, hogy *Mária Theresia* királynak az örökülési háborúban az egész világ' csudájára méltó boldogulását isten után nemzetünknek tulajdonítja; mást, néhai *Foglár György* egri kanonok alapító-levelét, szinte Borsodhoz, mellyből az tűnik ki, hogy hazánkfiak a' törvényt még a' XVIII. század' közepe felé is patvariákon, sok esztendőig, nagy költséggel, sok szenvedéssel 's igen nehezen tanulták. Mind kettő az eredetiekből, az írásmód' hű megtartásával, így következik:

Excellentissime, Illustrissimi, Admodum Rndi, Spbles, ac Magnifici, Perillres item, et Grosi Dni mihi Colendissime, Obstmi! Felsőghes Koronás, és örökös Királynénknak, s- Kegyelmes Aszonyunkk most is tarto nagy kültségű, és sok felé való igasságtalan impetitioi, s- háborui közöt, anyival nagyob fajdalmot, s- érzékeniséget okoz az, hogy a' Borussiai királynak (a' kívül Silezianak Cessiojával is szorossab békességet kötöt vala) reméntelen ujab álhatatlansagat, és hit szegéssét már valóssagal tapasztalya.

Ugyan ennek álatomban való szándékít árnyékossan jelenteték azon Felsőges Aszonyunk Kegyelmes Rescriptumi, melyek által mégh sub 30. Martij, eő Felsőghe édes Hazánkot, s- Nemzetünket érhető irruptiorúl, s- veszedelemrül az egész Nemes Vármegyéket tudosétotta, és hogy Hazánk oltalmárúl előre gondolkodgyanak, e-leikben terjesztette, a' kinek akoron se szándékít világositani, s- anyival inkább országhunk Törvénye szerint, országotstul ellene szükséges rendelkezeket tenni nem lehetet, mivel titkos szándékínak változása is reméttetett, s- bizontalanúl eőtet Ellenséghnek declaralni, s- anyival inkább árra (mintha artatlanúl provocaltatnék) okot adni nem lehetet.

Most azomban már álhatatlansaganak, és hit szegéssének valóssaga nyilvánagos lévén, mert egy rendbéli Taborával már is Cseh országhban be csapot, más rendbéli hús Ezer Emberbül álló Corpussa penigh Silezianak szilire takaroszik, a' kívül édes Hazánkban, mihelyest alkalmatosságot latya, be csapni szandékozik, jelen tenem kívántam a' Tekintetes Nemes Vármegyének, hogy Felsőghes Királynénk, és Aszonyunk a' kétségh kívül való veszedelemre nézve, maga Felsőges Személyiben magat *üstént* (így! *füstín* helyett) ide Posonban megh alázza, s-maga belső Titkos Magyar Tanácsait, s- egyedül Magyar Ministeriumat mostani erőtlenségemre nézve, Házomhoz rendelvén. s- velünk edgyütt a' múlt Diaetabéli 11-dik Articulusnak elégétissével is, nagy Felsőghű Személyiben Felsőges Corregensünkel egyetemben, consideálván, édes Hazánkhoz való Anyai gondvisseléssébül, s- Nemzetünkhez vonzó, s- halatlan pél-

dájú különös szeretetibül, mind azon kétségh kívül való veszedelmit Országunknak, mind penigh azt, hogy mind magunk, mind eő Felséghe oltalmarul, s- megh maradássarul, Hazánk Törvényének rendelésse, s- azoknak minden sérelme nélkül gondolkodgyunk, Kegyelmissen előnkben terjesztette, s- ez iránt való rendelésseket, *mind maga Felséges személyinek, mind penigh Országunknak oltalmat önön Nemzetünkre bízta.*

Minthogy penigh sem a' veszedelemnek közel vólta, sem penigh egyibként, akár eő Felséghe, akár penigh Országunk részéről való szoros Circumstantiak nem engedik, hogy ez iránt Országunk Gyülésse által provideáltassék, midön kivált az irruptio ellen a' Sileziai, és Morvai Passussokat (a' kikhez, tudni illik, Morvaiak is concurrálni foghnak) hova hamarab ellekeszteni, és provideálni kölletik, s- ehez a' Törvény szerint való Particularis Insurrectiois elégtelen, kinek indictioja, és Publicatioja egyib aránt a' veszedelemnek ily megh ésmért nyilvánságában, az 1681-dik Esztendőbéli 47. Articulus szerint, Palatinalis Authoritassomnak is competálna, s- incumbálna.

Azért Felséges Aszonyunk minden kétségh kívül való telyes reménségel, s- minden kegyelmességel ragaszkodik az egész Nemes Vármegyékk azon nagy készségű dicsiretes, és Nemzetünknek réghi dücsösségit nevelő ajánlássához, melyet, tudni illik fönt jelentett Anyai intéssére, s- jelentéssére tett minden Nemes Vármegye, s- azért Törvényünknek minden sérelme, és praejudiciuma nélkül (mert annak derogálni nem kíván) magat csak arra Kegyelmissen provocalya, a' kit önön maga Kegyelmes Levelébül is a' Nemes Vármegye bővebben foghja meghérteni.

Most vagyon azért ideje, hogy minden üdö halasztás nélkül hova hamarab, a' veszedelemnek ily valósságában, és közelétéssében, s- az üdönek rövid vóltában is, édes Hazánkhoz való szeretetünkbul, magunkra, s- Országunkra vigyazunk, s- az Hite szeghü szomszédnak reánk is vagyodó kegyetlen Uralkodássatúl magunkat, s- Maradekinkat minden tehetségünkkel, utolsó Csep vérünkigh oltalmazuk. Most vagyon ideje, hogy Nemzetünkhez oly különös szeretettel, és nagy distinctioval visseltető Királynénkhoz, 's Aszonyunkhoz, és Anyánkhoz vighetlen hüvségünket, és vizront való szeretetünket bizonitsuk, a' *hi* a' réghi diffidentiaknak fére tételével, *első birodalmatúl foghrást, reménségit édes Hazánkban, s- Nemzetünkben vetvén, ekoráigh való, és az egész Világh csudajara méltó boldoghulassat is, Isten után, Nemzetünknek tulajdonitya, s- a' ki modot, és alkalmatosságot nyujtván Nemzetünk réghi vitézséginek, és dücsösségének recuperatiojara, mostani nagy híriben, és neviben, mind édes Anyánk, különössön gyönörködik.* Most vagyon mégh ideje, hogy ennek dücsösséges, kegyes, és Istenes birodalma alat, réghi Eleink által nagy érdemekel réghi Kiralyoktúl nyert sok vér ontással, s- Hazánkknak szokszori romlássával megh

tartot, s- ezen édes Anyank föll kent Koronas Királynénk által anyivalinkább megh erőssétet, de sokaknál erigységben lévő szabad-saginkot, s- Nemessi Praerogativankat megh tarcsuk, s- azon Kegyetlenül uralkodó szomszédnak (a' kinél nincsen semí szabadságh) birodalmatúl magunkat, Lakossinkat, és Jobbagyinkat, ambar végső veszedelmünkkel is, oltalmazuk.

Mert példánk lehet, ámbar békességgel általa nyert Silezia, a' holl minden Uraknak, s- Nemeseknek szabadsagit fenékel fordította, noha oly conditioval cedaltattak Felséges Aszonyunk által, hogy magok réghi Privilegiumiban conservaltassanak. Pédánk lehet ugyan azon Sileziának mégh a' békesség előt való, s- most is tartó boldoghtalansaga, a' hova, tudni illik, Fegyverinek ereje érkezvén, a' *Föld népét valogatva csuportossan, Tatárok modgyára, saját orszaghaban hajtatta, most is a' szerint valogatya, s- Gazdagab Atyakk Leanyait, Férjekk Felességeit ell szedi, és Önön maga teczése szerint házossétya.* Pédánk lehet ugyan azon Silezianak most is tartó mértiketlen adózassa, s- éghben kiáltó Zaroltatássa, a' kihez egisz Europaban tündöklő szabadságunk nem szokot, s- az Mindenható Úr Isten, s- Felséges Királyink, s- Uraink által lött különböztetissünk, természet szerint, írtózik.

Mivel azért mind a' természet ösztönöz, mind pedigh a' szabadságunk kincse önön magunkat, és királynénk oltalmára kinszerit, enyire világossétott veszedelmünkben *Fegyvert kiáltok, nagy dücsösségű édes Hazámnak, s- Nemzetemnek,* ugy mint választott Törvényes Feő Vezére, és Feő Kapitánya, föll áldozván előre ezen alkalmatosságalis Véremet, s- életemet ennek, s- Felséghes Királynénknek oltalmára, és segítségére, s- valamit hogy illik, hogy mutassuk ehez, ugy mint édes Anyánkhoz szeretetünket, ugy mint Aszonyunkhoz készségünket, és ugy mint föll kent koronas Királynénkhez, szüntelen hüvségünket, szabadságunk oltalmára penigh természet szerint való kötelességünket; Ugy szintén mind Uri, mind Nemessi renden lévőket intem, és szeretettel kérem, hogy Aszonyához, Anyához, és Királynéjához való hüvséges szeretetibül, ugy nem kölemben, édes Hazájához, és szabadságához való buzgosságabül, Nemzetünknek réghi dücsösséges szokássa szerint, fejeként Fegyvert kössön, s- Hadi expeditiora kiszülyen, s- az Uri, s- Nemessi rendeknek föll ülésén kívül, ezen Nemes Vármegye is, maga ereihez képest, mennél számossab Lovas, vagy Gyalog Katonákat Felséghes Aszonyunknak tett nagy készségű, és dicsiretes ajánlássához képest, hova hamarab álitson, ugy hogy mind azok, első orderemre, Országunknak Morva, és Silezia felül való szilein, és határin, s- ugyan is nem egyib képpen, hanem egyedül magunk, s- országunk oltalmára megh jelennyenek. Magam leszek mind ezeknek Törvényes Vezére, holott penigh erőtlenségem nem engedni, kinek távozássaért Istenemet imadom, hogy Felséges Aszo-

nyomhoz, és Hazámhoz való buzgósságomat bizonyithassam, akoron az Feő Commando Méltóságos Generalis Feld-Marschall, és Judexcuriae *Groff Eszterházy Jóseff* Uramot eő Excellentiajat foghja illetni: e' mellett penigh a' Seregek tulajdon Tisztein kívül, nem más által, hanem rész szerint Méltóságos Districtualis, és Cavalleriae Generalis *Groff Eszterházi Ferencz* Uram eő Excellentiaja, rész szerint General Feld-Marschall Laidinant *Groff Károly Ferencz*, rész szerint ugyan General Feld-Marschall Lajdinant *Baro Splény Gábor*, és Generalis *Beleznay Uraimik* eő Kglmek által foghnak commendiroztatni, s- Nemzetünknek, s- a' Nemes Vármegyéknek ilyetin ereivel igyekezünk minden tehetségünkkel országunkat azon Ellenségnek irruptiojátul megh oltalmazni. A' kiknek a' Táborban mind szemily, mind penig Lóbéli Portioit kenyérbül, Abrakbül, és Szénábül Felséghe Aszonyunk, mind ezen szorongatási, s- ily számtalan költségei közöt is, minyájunknak segítségére, s- buzgósságunknak könyebítésére, önön magaibül, s- az ottan erigálandó Magazinumokbül ingyen foghja megh adatni.

Jelenti e' mellet Felséges Aszonyunk önön maga rescriptuma által is Kegyelmissen, hogy a' menyire a' Nemes Vármegyék által statualandó Lovas, vagy gyalogh Katonasságh Puskakbül talán fogyatkozást szenvedne, ilyetin Fegyverelis foghja szükségünket segiteni, s- ugyan magam foghom azt azonnal, mihelyest a' Nemes Vármegye szükségének számat érthetem, akar itt, akar *Leopoldban* (Lipótvárában), vagy *Trenchinben* az föll állítandoknak számához képest assignálni.

Által láthatni mind ezekbül veszedelmünknek valóssagát, Felséges Aszonyunknak Anyai gondvisselését, s- ily nagy szorongatási, és számtalan költségei közöt is, segedelmünkre ajánlott kegyelmességit, s- mind ezekhez, de kivált a' veszedelemnek közelitéséhez képest hova hamarab föll üllésünknek, és oltalmunknak szükségit, a' kit hogy ezen Nemes Vármegye is szivére vegyen, s- veszedelmünk Circumstantiajában bőveben tekincsen; s- valami némő buzgóssággal magamat áldozom, hogy az Uri, és Nemessi rendek is hasonlott cselekedgyenek; az édes Hazámhoz tartozó viagyazassombül, s- kötelessigembül tovább is a' Nemes Vármegyit intem, obtestalom, és kérem. Cupiens, in reliquo, servet DEUS Praettas D. Vras diu, ad vota propria, incolumes, persevero. Praet-tar. Dnaonu Vrar Posony 23. Augusti 1744. Servus et Amicus ad officia paratmus Comes Joannes Palffy. m.p.

Tekéntetes Nemes Vármegye. Tudtára vagyon Nagtoknál Kglmeteknél, hogy míg in Ao. 1740. itten Egerben Nemes iffiak elő menetelire juridicum Studiumot fundálttam legyen egyedül Hazánk és Nemzetünkhez való szeretetibül, hogy egy iránt Úri fő rendek, és az szegeny Nemes emberek faj nagyob commoditással, mint sem Patvariákon tanulhassák az törvényt, ugy hogy a' kit

Patvariákon sok Esztendeig nagy külségel, sok szenvedéssel nehezen consequálhatják, itt két Esztendőnek forgássa alat (a' ki szorgalmatosan impendállya magát) ugy perfiціальhatya magát in iuridicis, hogy in Foro utroque, passive et active Causákat prosequálhattya cum honore. amint experientia passim per Districtus, et Comitatus bizonyittya.

En jöllehet ugyan ezen Fundátiómat cum consideratione Fasionáliter a' N. Káptalan ellöt meg irt Esztendőben deducálttam; de mutatis medio tempore circumstantijs, necessario más dispositiót kellett tennem, a' kit per modum Codicilli ujonnan a' N. Káptalanban bé vallottam, mellyet is in Acclusis Nemes Vármegyének jme küldem a' végre, hogy N. Vármegye ezen Fundátiómat méltóztassék maga Protectiója alá venni, a' mint is ezen Fassióban specialiter inter reliquos Protectores denominálttam a' Nemes Vármegyét, mellyet közel lévén reménlem nem fogja dificultálni töb Protectoraival együt magára válalni annak Curateláját maga uri és Nemesi fiainak Törvény tanulássaban valo comoditássára nézve is. Kérem is ezen Codicillussomat improthocoláltatni, és Institutumomnak Curateláját magára válalni méltóztassék.

Azomban szükségh képpen akarván e' jövö tavaszon az Collegiumnak fabricáját continuálni, és nagyobra extendálni, vettem Tokajban öttyszáz fenyő szálakat, mellyeket Babonáig leszállítottam a' Tiszán, alázatosan instálok a' N. Vármegyénél, méltóztassék annak ide Egerben való béhozatatássára vecturával megsegéteni, melly a' béli Hazánk és Nemzetünk közönséges javára czélozó fávörát, az Ur Isten megjutalmazza Nagtoknak Kglteknek, én pedig maradok Tekttes Nemes Vármegyének Eger 20. Januar. 1747. Alazatos Szolgaja Foglar György. m. k.

— Végül

WENZEL GUSZTÁV lt.

Hohenzollerni VI. Frigyes nürnbergi várgrófnak, a' porosz uralkodó család' alapítójának tartózkodásáról Magyarországbán és Zsigmond király' szolgálatában állásáról a' következőkben értekezett.

Zsigmond királyunk' országulásának egyik a' magyar történet-tudományi irodalomban mindeddig nem méltatott oldala t. i. a' római-német birodalomnak ezen időbeni kormányzati viszonyai, mellyeknek fonalai hazánkban öszpontosítottak, figyelmünket mindenkép érdemlik. *Hohenzollerni VI. Frigyes, nürnbergi várgróf, később a' brandenburgi örgrófság' birtokosa, és ennek megszerzése következtében a' mai porosz uralkodó családnak alapítója, volt ezen kormányzati és közigazgatási öszpontosításnak főkezelője. S minthogy a' viszonyok, mellyekre munkássága vonatkozott, Ma-*

gyarország' azon kori politicájának szempontjából több tekintetben érdekesek: *Frigyes várgrófnak* személye is ez által, és pedig annál inkább figyelemre méltóvá válik, minthogy hiteles okleveles adatokból bebizonyítható, hogy ő vagyont, mellyen a' brandenburgi örgrófságot szerezte, 's így a' porosz királyi család' hatalmának első alapkövét tette le, Magyarországon és a' magyar király' adományozása által nyerte. Így a' porosz és a' magyar történet közt egy igen érdekes érintkezési pont mutatkozik. Az ide tartozó eseményeket belső összefüggések szerint kútfőileg tárgyalandó, *először* Frigyes várgróf' személyes előzményeit; *azután* Magyarországon tartózkodását és itteni tetteit; *ennek folytában* Zsigmond királynak iránta mutatott kegyességét és adományait; 's *végre* a' brandenburgi örgrófságnak részéről megszerzését kívánom előadni.

I. VI. *Frigyes nürnbergi várgrófnak személyes előzményei.* — VI. Frigyes nürnbergi várgróf, V. Frigyesnek, a' hohenzollerni családból volt fia, ki szintén a' nürnbergi várgrófságot bírta. Atyja a' német birodalom' ezen kori dolgaiban nem csekély jelentőséggel tűnik fel; 's ugyan ő Magyarország' történetében is említetik, mert a' nikápolyi ütközetben részt vett. Halála után (1398) két fia maradt: *János* és VI. *Frigyes*.

A' Hohenzollern-ház' ezen ágának, mellyből VI. Frigyes származott, Frankóniában volt széke, 's ugyanott szép és terjedelmes jöszágokkal is bírt. De mindamellett V. Frigyes adóssággal terhelve hagyta vagyonát fiaira; sőt még életében arra volt indítva, hogy birtokait az őt terhelő adósságaival együtt ezekre átruházza. Az illető 1397-ki május' 29-kén kelt átvételi szerződésben ezek mondatnak: „Und wir obgenannten Bruder Burggrafe Johans und Burggraf Friederich wollen vnd sullen — auch alle schülde selber über vns nehmen zu gelten vnd ausszurichten, domit vnser vater nichts zu schicken haben soll“ *).

VI. Frigyesnek személyes előzményei' megítélésében különösen említendő a' két testvérnek atyjok' halála utáni vagyonszoruultsága. *János*, ki Zsigmond magyar király' nővérét Margitot bírta nőül, sógorától többször nyert segítséget. Névszerint kiemelem Zsigmondnak egyik még ki nem adott inscriptionalis levelét (Budae tertio die festi Sancte Trinitatis 1399.), mellyben többek közt rendeltetik, „ut sororio suo Johanni Burggravo Nuringbergensi tam ob consanguinitatis amorem, quam ob graves expensas, in festo purificationis Marie proxime futuro *viginti millia florenorum* persolvantur.“ Venczel király is 1397-ki november' 27-ke alatt 2000

*) Julius v. Minutoli: Friedrich I. Kurfürst von Brandenburg und Memorabilia aus dem Leben der Markgrafen von Brandenburg aus den Quellen des Plassenburger Archivs. Berlin 1850. 327. l. V. ö. u. o. 261. l.

forintnyi évi segedelmet rendelt számára *); 1404-ben azon kívül még 10,000 forintot inscribálván neki **). És mindamellett ő nem volt képes Erzsébet hűgának, kit Ruprecht római király bírt nőül, a' kirendelt nászpénznek (Ehegeld) őt illető fele részét csak egyetlen egyszer is kifizetni, erre egész haláláig siker nélkül intetvén ***); — ékszerait (clenodia) pedig a' két testvér nürnbergi zsidóknál kénytelenített elzálagosítani; mi midőn nagy terhökre látszott lenni, Lajos és Frigyes öttingi grófoknak mint ügyeik' elintézésére választott bírának 1404-ki itélete által Frigyesnek meghagyatott azok' beváltása, és más tisztes embernél elhelyezése ****). Sőt szorultságuk' következtében várgrófságuk' néhány igen fontos járulékaik' eladására és elzalogosítására is többször elhatározzák magokat *****). Frigyes bátyja szorultságának olly annyira volt részese, hogy, midőn Magyarországra jött, nejét Erzsébetet sem hozhatta el magával; hanem ezt, frankóniai birtokát és alattvalóit Ruprecht német király' különös pártfogásába ajánlotta.

II. *Frigyesnek Magyarországbán tartózkodása és állása Zsigmond király' szolgálatában.* Lajos bajor-ingolstadti herczeg az akkor már brandenburgi örgrófhöz Frigyeshez 1420-ki augusztus' 31-kén ezeket írta: „Wes beschuldigest du vnsern gnedigen herren den Römischen König (Zsigmond) vnd auch das volck in der marcke daran, das Du Dein gut vnendlich hast on worden, wann doch gar wissenlich ist, das Du verdorben wärdt vnd vor armut in diesen landen nicht beleiben mochtest vnd vor Du vnsern gnedigen herrn des königs diener wärdt vnd du die marck ye gesehen hättest, als wir mainen, vnd prachst mit schandd auf von könig Ruprecht salig, als dich ain farender man an seinem (Ruprecht) Hof in ainem lied sang, vnd furest gen vngern yetzo zu vnserm gnedigen herren dem Römischen könig, der Dich seyder erneret hat. — — — Gedenk auch was könig Ruprecht selb von Dir redet, darumb wir dich mit Im berichten müssten, vnd Dir sein genad erwerben.“

Frigyes erre ugyan 1420-ki october' 22. ezt felelte: „ — — Sunder als Du schreibst, wie wir von ihm (t. i. Ruprecht királytól) aufgeprochen vnd gegen vngern gezogen seyn von Armut wegen etc. Nu ist wol wissentlich, das vnser gnedigster herr der Römisch König (Zsigmond) on vnser wissen noch vns stellet vnd begeret zu seinen gnaden zu kommen, das wir auch mit vnsern herren kö-

*) Pelzel: Lebensgeschichte des Röm. und Böhm. Königs Wenceslaus. II. köt. Prag 1790. 356. l.

**) Adolph Friedr. Riedel: Zehn Jahre aus der Geschichte der Ahnherren des Preussischen Königshauses. Berlin 1851. 320. l.

***) Riedel i. m. 321. l.

****) Riedel i. m. 260. l.

*****) Riedel i. m. 322. l.

nig Ruprechts säligen erlauben, guten willen vnd wissen teten, das vnseren herren von Speyre seinem Canzler, vnserm Oheime von Otingen seinem Hofmaister der Zeit, vnd anderen seinen Räten geistlichen vnd weltlichen vnd vil frummen läuten wol wissentlich ist, vnd befulchen auch seinen gnaden vnser gemachel, alle vnser lannden vnd läute hinder vns — — —“ *).

E' két levélnek tartalmát tekintve, habár el kell ismernünk, hogy Lajos bajor herceg, ki Frígyessel nem a' legjobb egyetértésben élt, és 24,000 aranyforintnyi követeléssel lépett föl ellene, mi ennek személyes viszonyait illeti, nem minden kifogáson kívüli tudósítónak tekinthető; hogy tehát azon állítása, mikép Frígyes Ruprecht király iránti hűségét megszegvén, Zsigmond' szolgálatába lépett volna, miről grúnyének énekeltetett a' király' udvaránál (darumb ain farender man an seinem Hof in ainem lied sang), — közvetlen hitelt nem igényelhet: más részről mégis Frígyes sem tagadja, hogy vagyonszorultsága volt egyik fő oka annak, mikép Zsigmondnak, az akkor még csak magyar királynak szolgálatát elvállalta. Zsigmond neki 4000 forint évi fizetést rendelt **).

Hogy már Frígyesnek Magyarországbani szerepléséről ítéleshünk, szükséges Zsigmond' ügyeit tekintetbe vennünk, melyekben amaz neki szolgálhatott. Kétségkívül van, hogy személyes érdekei első helyt álltak. Egyébiránt 1410-ki inscriptionalis levelében a' király Magyarországnak' dolgai körüli érdemeit is említi, 's hogy Zsigmondnak római-német királylány választásában, később pedig a' német birodalomnak kormányzásában, neki igen fontos szolgálatoakat tett, az ezen kori német történetből ismeretes.

Nem tartom szükségesnek, Frígyes' ezen többnemű szolgálatai' részletes megvizsgálásába itt ereszkedni. Mennyiben mindazonáltal a' német birodalom' viszonyai ezen alkalommal a' magyar történet szempontjából is különös figyelmet igényelnek, említendő:

Hogy, miután Ruprecht király 1410-ki május' 19-kén meghalt volna, először, t. i. július' 25-ke alatt, Frígyesnek valami rendkívüli jutalmaztatására akadunk. Ezen időben az új királyválasztásra Németországban már készültek történetek, és Zsigmond ebben Frígyes' szolgálatát akarta érdekében használni. A' királyválasztás, míg t. i. Zsigmond minden választóktól egyértelműleg római-német

*) A' levelek, melyekből ezen helyek közöltetnek, a' müncheni királyi levéltárban találhatók. V. ö. Riedel id. munk. 319. 's k. 1.

**) Riedl id. munk. 3. l. Megjegyzést érdemel hogy Bernát braunschweigi hercegnek 1412-ben 1500 forintnyi (Riedel, Codex dipl. Brandenb. II. 3. 202. l.); Ulrich meklenburgi hercegnek 1414-ben 1000 forintnyi (U. o. 222. l.); Bernát badeni örgrófnak 1418-ban 2000 ftnyi (Aschbach Gesch. Kais. Sigmunds II. köt. 386. l.) évi fizetés rendeltetett, midőn Zsigmond szolgálatába léptek. Lajos bajor-ingolstadtí herceg ellenben, ki 1415-ban Zsigmondnak akkor 7 éves Erzsébet leánya udvari szolgálataiba hivatott, 12000 forintnyi évi fizetést nyert (Riedel id. m. 325. l.).

királynak elismerve és kihirdetve volt, 1411-ki julius' 21-ikéig huzódott *). Nevezetes, hogy Zsigmond mint magyar király ke-reste és nyerte ezen méltóságot; hogy 1410-ki september' 2-kán Frigyes egyenesen mint a' magyar király' követe fogadtatott el a' választóhelyül szolgáló Frankfurt várostól; hogy János majnczi és Frigyes kölni választók, kik kezdetben nem Zsigmondot, hanem Józsa (Jodók) morvai örgrófot akarták római királynak, midőn a' trieri és pfalcsi választók, és a' brandenburgi képviselő gyanánt fellépő Hohenzollern Frigyes 1410-ki september' 20-kán a' Zsigmondot választották, a' magyarországi praelatusok és főurak előtt különös levélben ügyeztek magokat igazolni, és a' történt választásnak helytelenségét megmutatni **); hogy midőn Józsa a' római királyság' elfogadására késznek nyilatkozott, Zsigmond fenyegetőzött, mikép a' tetteges elfogadás' esetében magyar hadával Morvahont elpusztítandja ***); hogy ugyanő 1411-ben Frankfurt várostól kívánta, mikép úrnápkor nevében a' római birodalmi és e' mellett a' magyar czímer felüggesztessék ****) 'stb.

Továbbá, figyelmet érdemel, hogy római-német királynak választatása után is Zsigmond rendesen Magyarországbán lakott, és udvarát itt tartotta; hogy ennek következtében nem csak a' német birodalom' kormányzása és igazgatása innen folyt, hanem a' német királyi méltóság' ékszerai is 1424 óta Magyarországbán és pedig Visegrádon őriztettek; sőt német országgyűlések is tartattak Magyarországbán. Különös említést érdemel azon német birodalmi országgyűlés, melly 1429-ki decemberben Pozsonyban állt; 's Németországnak ezen kori státusviszonyaira nézve igen jellemző, mikép ezen országgyűlésben Albert ausztriai herczeg, János zágrábi püspök és Garai Miklós nádor mint Zsigmond' biztosai részt vettek *****).

Ismét megjegyezendő, hogy Hohenzollern Frigyes ezen időben a' német birodalom' kormányzati ügyeinek egyik főkezelője volt *****). Zsigmond őt azon kívül 1418. birodalmi vicariusnak rendelé, 1422. a' hussita háború' fővezetésével őt bizta meg, 's mind a' mellett, hogy 1421—1423. a' szász választófejedelemség' ügyében némi

*) Zsigmond' római királyválasztásáról lásd: Aschbach, Geschichte Sigmunds I. köt. Hamburg, 1838. 282—310. l.

***) Fejér, Cod. dipl. Hung. X. 8, 502. 's k. l., hol a' két választó által felhozott okok' czáfolása is található.

****) Eberhardi Windeckii historia vitae Imper. Sigismundi, Menkennél Scriptores rerum Germanicarum I. köt. 1089. l.

*****) Olenschlager: Erläuterung der goldenen Bulle Kaiser Carls IV. Frankf. és Leipzig 1766. 212. l., a' függ. XCIX. száma.

*****) Ezen országgyűlést illetőleg lásd: Wencker, Apparatus et Instructus Archivorum, Argent. 1713. 320—326. l.

*****) Riedel: Zehn Jahre 'stb. 21. l.

feszültség volt köztök, Zsigmond Frigyestől kegyelmét még sem vonla meg *).

III. *Frigyes' szolgálatainak megjutalmaztatása.* Zsigmond király azokat, kik neki hű szolgálókat tettek, gazdagan szokta megjutalmazni, sőt olykor irántok mód nélkül bőkezű is volt. Ezt hohenzollerni Frigyes is tapasztalta. Azon korra nézve nevezetes 4000 forintnyi évi fizetésén kívül, említendő azon nevezetes birtok-inscriptio is, mellyet 1410. Magyarországbán nyert.

A' bambergi történettudományi társulatnak 1849-ben kiadott „Quellensammlung für fränkische Geschichte“ czimű kútfői közleményeinek második füzetében többek közt dr. Höfler Szilárd *Eyb Lajos* XV. századi német lovagnak, ki hohenzollerni VI. Frigyesnek szolgálatában állt, emlékiratát közli, mellyben **) Frigyesről ezeket írja:

„Als *Burggraf Fridrich* vill Schulden hatte, vor grosser Costung die Im gein den von Rotenburg uff den Krieg gangen was, Namen sein Rete in guter Maynung für, ein Ordnung zu machen, wie die schuld bezalt und wurd darauff gestellt, das irem herrn ein klein hofgesind zugeordnet wurde, und solt mit der hofhaltung zu kolmberg sein, das ward also beslossen und gehandelt. Indem kam der from Ritter Herr *Ernfried von Seckendorff* herauff von konig Sigmundten von Hungern, der vernam solch ordnung zu missfallen und sagt, es wer unauusstreglich mit dem erkargn die schuld zu bezalen. Es war dess ain Junger Furst gerads und starkleibs auch mit guter Vernunft versehen. Man solt in hinausthan, Es wurd da nichts mer auss Im dann ein Hasenjäger, das Glöck war Im nit versagt. Da was die frag von Reten, wohin doch. Gab Herr Ernfried die antwurt: Er wess kain stand yezo im Reich, denn bey konig Sigmundten von Hungern, der wer ein Liebhaber der Fursten, Ime zu dienen. Er were auch der Dinst notturftig, dann er mit etlichen seiner Landtleuten zu Hungern in kriegern stund. Mit kurz ward Herr Ernfried abgefertigt, solchs bei dem konig zu handeln, darein er sich gutwillig gab und bei dem konig soviel handelt, das Burggraf Fridrichen ein sold und dinstgeld versprochen, und also darauf zum konig gerüst und geschickt ward, das sich der gemelt Burggraf Fridrich bei dem konig und seinen gewalthabern also hielt, das im bevolhen wurd handlung des kriegs, darin er handelt, gegen der von widerwertigen, damit er ain ausskommen het *und sein sold für sich bracht ob den 80,000 hungerischen Guldin, das Im Verschreibung geben wurden, die zu haben uff ain lendlein oder gegent genant die schut.*“ Később Frigyes' barátjai Zsigmondnál in-

*) „Erat in flagranti Caesaris gratia.“ *Annales Boicae gentis* P. II. lib. 2 fol. 145. V. o. Haardt: *Acta Concilii Constantiensis* tom. IV. col. 1446.

**) 116. l.

ditványozták: „*Er soll Burggraf Fridrichen mit der Markt begeben, als ein halb verlornes land, dagegen sollt er im die Verschreibung die er het uff dem lendlein Schutt umb die 80,000 hungerisch guldin wider übergeben*“ 'stb. 'stb.

Egynak ezen tudósítása Frígyesnek Magyarországbani állását egészen új színben tüntette fel. De mennyiben ötet mint Csallóköz' zálogbirtokosát említve találjuk, melyet ő később, Zsigmond elleni követeléseinek tárgyában, a' brandenburi örgrófsággal cserélt volna fel; az egész tudósítás, ha valószínűtlennek nem, de még is homályosnak látszott lenni. A' bécsi 's a' mi academiánk' egyik legelőkelőbb tagja, *Chmel József* három esztendővel ezelőtt engem kérdezett, ha vajjon ez iránt felvilágosítást adni volnék-e képes? 's én akkor nem-mel voltam kénytelen felelni. Azólta mindazonáltal Frígyes' legújabb életirója Minutóli' útmutatása szerint sikerült egy, a' bajor kir. levéltárban létező, eredeti oklevélnek tudomásához jutnom, melly a' homályt tökéletesen felderíti. Ez Zsigmond királynak következő inscriptionalis levele:

„Nos Sigismundus Dei Gracia Rex Hungarie, Croacie, Dalmaeie etc. Marchioque Brandenburgensis et Sacri Romani Imperii Vicarius generalis, universis et singulis presentibus et futuris presentium noticiam habituris harum serie volumus fieri manifestum: Quod attendentes multiplicia laudabilia et meritoria virtutum gesta, que Illustris Princeps Dominus Fridericus Burgravius Norimbergensis auunculus noster carissimus, fidelis nobis et vberime dilectus, nedum ad nostre Maiestatis decus, verum eciam tocius Regni commodum, Reipublice augmentum et Regnicolarum utilitatem temporum processu et qualitate requirentibus, expensarum onera graua, sive ac suorum personarum iuges labores suportando magnifice fecit ac fructuose hactenus est operatus. Tum harum consideratione, tum eciam ob amorem sincere dileccionis et ex fauore gracioso, quibus ipsum amplectimur, cupientes sibi nostre munificencie manus aliquantisper aperire, *viginti millia florenorum auri puri* eidem de fisci nostri regalis erario prouenienda ac liberaliter et effectiue assignanda deputauimus et ascribimus realiter ista vice. Et volentes eundem de rehabicione ipsorum viginti millium florenorum auri indubium reddere ac vtique certificare, *ciuitatem et castrum nostrum Poseniense*, item *castra Comarom, Geztes et Vytan*, nec non oppida *Nezmeel et Tata*, ac locum venacionis nostre *Gencher* vocatum cum ipsius pertinentiis, item *turrem Vuluengi* (?) prope Budam et *enam curiam aliodialem in Kelenfeud*, ac villam *Mede* vocatam prope Albam Regalem; preterea villas *Kemten* cum vna piscina, medietatem ville *Bochaten* villam *Kendertow* desertam similiter cum vna piscina, villas *Magdad, Tarzan, Zalanach, Tarian, Tolman, Weynary*, cum curia nobili, duabus piscinis et vna vinea in facie eiusdem habitis; *Orsabe* similiter cum curia nobili, duabus

vineis et vna piscina, *Serysabe* cum vna curia nobili et equis equacialibus, nec non vna vinea ac vno molendino ibidem habitis. Item *Gardon* prope Albam Regalem cum curia nobili et equis equacialibus ibidem existentibus. Item *Marouth* prope Wissegrad, *Cheb* ad dictum castrum Comarom appropriatum; oppidum *Samarain* et villam *Almos* vocatas prope Nezmel habitam cum quadam alia villa sita circa ipsam cum eorum et ipsarum pertinenciis et vtilitatibus vniversis, de Prelatorum, Baronum et Regni nostri Procerum consilio et eorum vniformi deliberatione duximus obliganda; imo auctoritate nostra Regia obligamus tandiu per eundem Dominum Fridericum Burggrauium possidenda, tenendas et habenda, donec per nos vel successores nostros, Reges videlicet Hungarie eidem Domino Friderico Burggrauio de supra dictis viginti milibus auri per nos, vt premisimus deputatis et liberaliter assignari dispositis, vel eorum valore satisfactum fuerit quoad plenum sub presencium nostrarum Maiestatis nostre authentico sigillo impendenti munitarum vigore, testimonio et firmitate litterarum. Datum in Wissegrad in festo Beati Jacobi apostoli maioris, anno domini millesimo quadringentesimo decimo.“

Kitetszik ezekből, hogy Frigyes Magyarorszáiban tartózkodását nevezetes vagyon' szerzésére használta fel; valamint az is, hogy ő általában jó gazda volt, és Zsigmond' irányában, ki pénz' dolgában igen könnyelmű és pazar, szép sikerrel gazdálkodott. Már 1410-ben ez neki 20,000 aranyforinttal tartozott, mellyeknek biztosítására Magyarorszáiban valóban roppant birtokot inscribált. Ennek haszonvételeiből és más forrásokból vagyonát még inkább emelte, úgy, hogy pár évvel később Zsigmond neki már 80,000 forinttal tartozott. Csak így nyert ő módot a' brandenburgi örgrófságot megszerezni, 's így a' mai porosz uralkodó család' hatalmának alapját megvetni.

Egyébiránt úgy látszik, hogy Zsigmond ezután is vett fel még kölcsön Frigyesből pénzt, és használta ennek hitelét is más kölcsönöknél; minek folytán Frigyes nem ritkán maga is szorongott. Említésre méltó, mikép ő 1414-ben olly szorult állapotban volt, hogy konyhamestere Eben Konrád máskép magán segíteni nem tudván, a' háztartás' fedezésére azon 400 fthoz nyúlt, mellyeket egy magyar, Frigyesnek a' végett adott által, hogy ebből Wilsnackban a' szent vér' templomában örök időre misét alapítson. Még végrendeletében említi ezt sajnálkozva Frigyes *). És még is már 1415-ki julius' 10-ke alatt képes volt ő megint Kosztnitzban Zsigmondért jót állani, midőn ez 23,000 forintnyi kölcsönt vett fel. Például, melly gondosan nézett Frigyes Zsigmond' ellenébeni követeléseinek biztosítása után, szolgálhat azon adat, melly szerint 4000 forintnyi hiva-

*) Minutoli : Fridrich I. 'stb. 335. I.

talbeli évi fizetése neki 1412-ki január' 29-ke alatt Nürnberg, Rothenburg, Haller, Nördlingen, Schweinfurt, Dinkelspühl, Windsheim és Weissenburg német szabad birodalmi városoknak birodalmi adójával és a' nürnbergi zsidóadóval, úgy biztosítottatott, hogy azt közvetlen innen húzza, a' királyi kincstár pedig annak fizetésétől mentve legyen *).

IV. *Frígyes mint brandenburgi örgróf.* A' brandenburgi örgrófság 1373 óta a' luxemburgi háznak volt tulajdona, és IV. Károly császár' halála után (1378) jött végrendeletileg Zsigmondnak, a' későbbi magyar királynak birtokába. Ez majd folytonos pénztelenségében rokonának, Józsa morva örgrófnak zálogosította el a' tartományt (1388); ki azonban 1411-ki január' 17. meghalálózván, Zsigmond Brandenburgot azonnal átvette **). Ezen viszonyt kell szemügyre vennünk, midőn Frígyes' jogszerzését az örgrófságra akarjuk tárgyalni.

A' magdeburgi scabinoknak még kiadatlan régi kronikája következőket tartalmaz :

„Im demsuluen iare als MDCCCCXI als Markgreue Jost ghestoruen was, do sande der koning von vngheren Sigismundus, gekorn Römisch koning, syne bodeschap an die stede der olden marke vnd nyen marke to brandenborch vnd bescheyde se to komen up den Sondoch mydvasten to dem berlyn, to horen syne meyninghe vnd willen. Vnd vppe den genanten sondach weren to dem berlyn her Johan waldow, prouest darsulues, vnd her went van ylerborch van des koninges wagen vnd vrageden dar den reden der Stede : Sint der male, dat markgreue Jost vorstoruen were vnd de koning eyn recht gheborn erfphere were der lande, efft se ome der herschap bekentlik vnd bystendlik weren. Dar wart gheandwerdet van den reden : *Ja se waren*, Do wart den steden vnd der manschop van des koninges wegen bescheyden, dat se uppe sunte walburgen dage negest volgende *scholden komen in vngheren vnd dem koninge huldighe dan*. Do sanden de stede gemeynliken darhen de oren uthe den reden; sunder van der manschop vth dem lande toch neymand dar, wenn de eddele Jaspas gans von pollist, vnd deden dar dem koninge huldighe van der lande wegen vnd weren by dem koninge van sunte walburgen dage so lange, dat se ersten vme sunte Jacobes dage wedder to lande quemen vnd clageden dar dem koninge der lande missestande vnd notorft etc. Do louede de koning den reden der stede. Sint dem male, dat he suluen in de land nicht konde komen, wente he were to Romischen

*) Riedel, Cod. dipl. Brandenb. II. 4, 3. 1.

**) Riedel, a' brandenburgi specialis történetnek legujabb kútfő -vizsgálója számos okleveleket állított egybe, mellyekből kiteszik, mikép Zsigmond Jodoknak halála után azonnal ezen örgrófságot birtokba vette. V. ö. p. o. Codex dipl. Brandenb. II. 2 a' 97, 123, 130, 133, 149. 'stb. számokat.

koninge ghekoren etc. So wolde he on eynen heren, de on hulplik scholde wesen in de land senden, vnd benomede dar den hochgeborn forsten vnd heren, heren frederike borchgreuen to nurenberg, des de rede gar sere ervrawet weren vnd was on eyn gud touorsicht, also scheyden se gutliken van dem koninge vnd quemen vroliken wedder to lande“ *)).

Ezen körülményes elbeszélés, mellyel a' kor' többi ismeretes kútfői is mind megegyeznek, egyszersmind hohenzollerni Frigyes' első küldetéséről Brandenburgba tudósít; 's így nincs egyéb hátra, mint oklevelekből és egyéb kútfőkből ottani örgrófi hatalmának keletkezését megmutatni.

E' tekintetben fordítsuk figyelmünket azokra, mik 1411-ki júliusban Budán, és azután ezeknek következtében később Kostnitzban történtek, és pedig:

1) Budán 1411-ki július' 8-kán Zsigmond Frigyes a' brandenburgi örgrófság' kapitányául (Hauptmann der Mark Brandenburg) nevezi ki; miről ünnepélyes oklevelet adott ki, mellyet Kirchen János Zsigmond egyik német titoknok fogalmazott. Tanúk voltak Borbála királyné, továbbá „Johann zu Gran Erzbischof vnd Ewiger Span, des heiligen Römischen Stuhls Legat, vnser in dem heiligen Römischen Reiche Canzler;“ Eberhard zágrábi püspök és magyarországi korbátnok, és az apostoli követ. Zsigmondnak mint római-német királynak közép, és a' tanúk' szokásos pecsétjei függenek ez oklevelen **).

2) Ugyan Budán és ugyanazon napon Zsigmond Frigyesnek és utódjainak a' brandenburgi örgrófságra 100,000 magyar forintot inscribál; olly módon, hogy ő, vagy utódjai, az örgrófságot visszaadni csak akkor köteleztetnek, ha nekik Égerben (Csehországi város), Bécsben vagy Magdeburgban az említett összeg ki fog fizettetni ***).

3) Zsigmondnak nyílt-levele a' brandenburgi rendekhez, kelt Budán július' 11-kén 1411. ugyan ezen értelemben ****).

4) Ezen kinevezésnek 's illetőleg elzalogosításnak Venzel római császár általi jóváhagyása 1411-ki december' 15-kéről; és

5) Frigyesnek reversalisa 1411-ki december' 18-káról. Ezekhez járul

6) Zsigmondnak záloglevele, kelt Kosztnitzban april' 30-kán 1415., melly által a' brandenburgi örgrófságot most már 150,000 magyar forint' fejében Frigyesnek zálogképen általengedi, fentartván magának 's örökösének a' visszaváltási jogot;

*) Riedel' tudósítása szerint, Zehn Jahre 'sth. 329. 's k. 1.

**) Riedel, Cod. dipl. Brand. II. 3, 178. sz. a.

***) Riedel u. o. 180. sz. a.

****) U. o. 181. sz. a.

7) Frigyesnek ez iránti reversalisa, kelt ugyanott május' 3-káról *).

Mindezeknek alapján, miután később is Zsigmond, hogy pénztelenségén segítsen, Frigyesnek hol erszényére, hol közbenjáró hitelére szorult, 's így tömérdek költségei közt adósságait nem csak le nem róta, hanem inkább újjakkal növelte; végre a' brandenburgi örgrófságot, a' választósággal 's más vele egybekötött méltóságokkal együtt Frigyesnek örökre átengedte. Az ünnepélyes hűbéri investitura történt Kosztnitzban 1417-ki aprilis' 18-kán **), 's ezen alkalommal a' visszaváltási jog' fentartásáról már semmi említés többé. E' naptól kell tehát számítani a' hohenzollerni háznak uralmát Brandenburgban.

Ugyan ezen értelemben nyilatkoznak Frigyesnek Brandenburgra való jogszerzéséről hiteles irók is.

Windeck Eberhard, Zsigmond életleírásának XXII. fejezetében ezt mondja: „So leiht er (t. i. Zsigmond) von burggraff Fridrich von Nurmberg hundert tausend guldein auff der Mark zu Brandenburg zu geben, vnd machet zu furmunder des landes“ ***).

Becker Péter, Zerst városának követe a' kosztnitzi egyházi zsinaton, zersti még kiadatlan krónikájában így adja ezen tényt: „Königh Segemund — — sante in die marke den borggrauen van Norenberg, genent borchgrave frederik, vnd gaff dem beide marken, de alde vnd nye, in tu regiren vnd vortuwesen vor eyne summe geldis, also vor hundert tusend vngersche gulden“ ****).

Kanzow Tamás, pomerániai krónikájában ezt mondja: „Im Jare hirnach 1416 avergaf ock de keiser Sigismund Fridrich Burggrafen van Norenberg die Marcke zu Brandenburg, wie man sagt, vor II° tausend gulden. Mit demselben haben die Herzogen von Stettin vnd Pomern viel kriegs gehabt 'stb.“ *****).

Hafftitius Péter' krónikája 1415-re vonatkozólag így szól: „Auf demselben Concilio zu Costnitz — — hat keyser Sigismundus mit seinem bruder Wenceslav könige in Behmen hochgedachten H.

*) Ezen négy oklevél is Riedel' idézett munkájának III. részének 2. kötetében találtatik.

**) Buchholtz Samu: Versuch einer Geschichte der Churmark Brandenburg, Berlin 1759. II. köt. függ. 182. 's k. l. III. köt. 21. l. — Aschbach, Geschichte Kais. Sigmunds II. köt. Hamburg 1839, 237. 's k. l.

***) Mencken, Script. rer. Germ. I. köt. Riedel, ki azt ügyekszik bebizonyítani, hogy hohenzollerni Frigyes nem pénzen vette Brandenburgot, hanem érdemeinek jutalmául nyerte, egészen önkényileg olvas itt „leiht“ helyett „sait“, t. i. „So *sait* er vor burggraff“ 'stb., mi szerinte illyen értelmet ad: Ingleichen sagte er auch vorher dem Bgfn. Fridrich von Nürnberg 100,000 Gulden auf die Mark Bráandenburg zu geben zu.“ Zehn Jahre 'stb. 326. l.

****) Riedel: Zehn Jahre 'stb. 328. l.

*****) Baro Medem W. H.: Die besten Pommerschen Chroniken, Anclam 1840. 227. 's k. l.

friedrichen Burggraffen die Brandenburger Marcke erblichen verkauft mit solcher condition“ 'stb. *)).

Kitetszik ezekből, hogy Zsigmond hohenzollerni Frigyesnek már 1411-ben volt 100,000 forinttal adósa, mellyeknek fejében elzálogosította neki Brandenburgot; de nem sokkal később a' zálogadósság 50,000 forinttal növelkedett; mellyekhez 1415-ben, midön Zsigmond Spanyolországba utazni készült, még 250,000 forint jött. Frigyes' jogszerzése Brandenburgra ezen pénzkövetelésén alapult.

Értekezésem' vég eredményeül az elmondottakat egybe foglalván, látjuk, hogy hohenzollerni VI. Frigyes nürnbergi várgróf, kit főkép vagyonszorultsága indított arra, hogy Zsigmond magyar király' szolgálatába lépjen, érdemei' jutalmául és eszélyes gazdálkodás által Magyarországnak szép vagyont szerzett, mellyet ő azután a' brandenburgi örgrófságnak először zálogképeni, azután pedig örökben megszerzésére fordított. Ez által vetette ő meg 1417-ben alapját azon hatalomnak, mellyel azóltá utódjai azaz a' mostani porosz uralkodó ház éjszaki Németországban bír. A' porosz és a' magyar történet közt ez érdekes érintkezési pontot képez. De ha szoros értelmű magyar történeti szempontból vesszük szemügyre Frigyes' sorsát, benne csak egyik példáját találjuk azon nagy fontosságúnak, mellyel a' XIV. században a' német fejedelmek és főurak és általában Németország' irányában hazánk bírt. A' hatalom és politicalai tekintély' mi magas polczán állt Magyarországnak, midön német hercegek és főurak a' magyar királynak szolgálni különös dísznek tartották; midön nem csak az ország' aristocrátiája, hatalma és gazdagsága szerint Európától bámultatott, hanem külföldi fejedelmek is itt szerezheték meg családuk' emelésére a' biztos alapot és eszközt.

KIS GYÜLÉS, NOV. 24. 1851.

(A' mathematical és természettud. osztályok' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Gebhardt, Györy, Kiss Kár. r., Csorba, Nendtvich és Petényi lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Érdy, Jerney, Szilasy r., Bertha l. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

PETÉNYI SALAMON lt.

egy élő nöstén fogas vakony 's több kitömött példányok' bemutatása mellett e' nevezetes állatról értekezett.

*) Gerken F. W.: Fragmenta Marchica; oder Sammlung ungedruckter Urkunden und Nachrichten zur Brandenburgischen Historie (hat kötet 1755—1763.) III. köt. 206. 's k. l.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'

HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, DEC. 6. 1851.

Némelt. Széki gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen: Bajza, Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Fogarasi, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Jerney, Kállay, Kiss K., Szilasy rr. tt. — Brassai, Garay, Hunfalvy, Karvasy, Mátray, Repicky, Wenzel ll. tt. — Toldy F. titoknak

— Egyéb folyó tárgyak között eléfordult a' magyarországi cs. k. helytartóság' ideiglenes főnökének Budán oct 23. a' nmélt. Elnökhöz intézett levele, mellyben jelenté, hogy a' cs. k. közoktatási ministerium szívesen vette az academiának a' „Tanterv“ magyarítása körül mutatott készségét, 's ehhez képest azt ennek eszközlésére fel is kérvén, e' végre 200 ftot ad rendelkezése alá. A' munka' eszközlésére a' „Tanterv“ tárgyában már működött választmány bízott meg.

— A' jövő évi ülőssor a' szerint alapított meg, mint itt következik:

Jan. 10. Történeti osztály.	Apr. 19. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 12. Mathem. és term. tudd. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 24. Nyelv- és széptuud. oszt.	Máj. 1. Történeti osztály.
— 26. Philos. és társad. tudd. oszt.	— 3. Mathem. és term. tudd. oszt.
— — <i>Őszves academiái ülés.</i>	— 15. Nyelv- és széptuud. oszt.
Febr. 7. Történeti osztály.	— 17. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 9. Mathem. és term. tudd. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 21. Nyelv- és széptuud. oszt.	Jun. 5. Történeti osztály.
— 23. Philos. és társad. tudd. oszt.	— 7. Mathem. és term. tudd. oszt.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 19. Nyelv. és széptuud. oszt.
Mart. 6. Történeti osztály.	— 21. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 8. Mathem. és term. tudd. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 20. Nyelv- és széptuud. oszt.	Juli. 3. Történeti osztály.
— 22. Philos. és társad. tudd. oszt.	— 5. Mathem. és term. tudd. oszt.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 10. Nyelv- és széptuud. oszt.
Apr. 3. Történeti osztály.	— 12. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 5. Mathem. és term. tudd. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 17. Nyelv- és széptuud. oszt.	

S z ű n i d ő.

Sept. 18. Történeti osztály.	Nov. 8. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 20. Mathem. és term. tudd. oszt.	— 20. Történeti osztály.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 22. Mathem. és term. tudd. oszt.
Oct. 2. Nyelv- és széptuud. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>
— 4. Philos. és társad. tudd. oszt.	Dec. 4. Nyelv- és széptuud. oszt.
— 16. Történeti osztály.	— 16. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 18. Mathem. és term. tudd. oszt.	— 18. Történeti osztály.
— — <i>Őszves acad. ülés.</i>	— 20. Mathem. és term. tudd. oszt.
Nov. 6. Nyelv- és széptuud. oszt.	— — <i>Őszves acad. ülés.</i>

KIS GYÜLÉS, DEC. 9. 1851.

(A' nyelv- és széptudományi osztály' részére.)

Nmélt. Széki gr. Teleki József úr ö' exja' elnöklele alatt

Jelen az osztályból: Balogh és Czuczor, rr. tt., Garay, Hunfalvy és Mátyás lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Érdy, Györy, Horváth Cyr., Jerney, Kiss K., Szilasy, rr. tt. — Bertha, Tóth, Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— Jerney János rt. figyelmeztette az osztályt a' német hírlapok' utján közzé lett azon örvendetes hírre, miszerint Mátyás kir. budai könyvtárának jeles része Konstantinápolyban, a' cs. gyűjteményekben még fen volna, 's miszerint a' zultán rendeletet bocsátott ki, melly szerint ezentul külön feljelentés után a' külföldi tudósoknak e' tárgyak' megtekintésére engedelem adandó. A' titoknok annál élenkebb örömet fejezte ki e' hír felett, mert általa már most megalapítottnak látszik azon gyanítása, mellyet 1843. nov. 1. a' Corvináról tartott előadásában kifejezett, 's utóbb egy porosz consularis férfit által bizonyossá tetetvén, hogy a' budai könyvtár' tekintélyes része Konstantinápolyban lenne, Irodalmi Történetében (II. köt. 30. 1.) érintett is.

— Ez után

HUNFALVY PÁL lt.

a' magyar, finn és török nyelvek' összehasonlító leírását tárgyaló értekezését a' következőkben folytatta.

HARMADIK SZAKASZ.

Az igezőkről.

Az igezőkről mind azt adjuk elő, mi azok' természetének megmutatására 's az illető nyelvek' jellemzésére tartozik: mert a' magyar, finn és török nyelvek már a' névszók' ragozása által tünnek ki, még inkább jeleskednek az igezők által, 's öltének magokra fajbéli különiséget.

I. Az igezők' ragozásainak rendjei. Van-e a' magyar, finn és török igezők' ragozásában olyan különbség, hogy többféle ragozási rendet kelljen állatni? előttünk első kérdés, mivel az olvasókat lehető könnyen tájékoztatni szeretnők.

A' magyar igezőnek határozatlan idoma különbség nélkül *ni* raggal végződik, ennél fogva semmi okot nem találunk több ragozási rend' elfogadására; a' finn igezőnek határozatlan idoma végződik *ua*, *yä*, *in*, *ia*, *ea*, azután *aa* vagy *ää* és *a* vagy *ä* hangzókkal, minélfogva itt találunk okot több ragozási rend' elfogadására; a' török igezőnek határozatlan idoma *mak* vagy *mek*, a' szerint, hogy az ige al- vagy felhangzóú, azért a' törökben csak egy ragozási rendet kell állatni.

1) A' magyar igeragozás csak *egy* rendű, de azért nem *egyszerű*. Többszerűségét okozza először sok igeének rendhagyása (mi finben és törökben nincsen); másodsor az igeének vonatkozása mind az *önre* mind a' *tárgyra*.

Az igék' rendhagyásait nem tárgyaljuk itt, mert a' magyar olvasó mindjárt érti, ha csak megemlítjük. Rendhagyó igék p. o. *alunni*, alszom, alvám, alugyal; *nyugodni*, *haragunni*, *fekünni*, továbbá *hinni*, *jönni*, *lenni*, *menni*, *tenni*, *venni*, *vinni* 'stb.

De az ige már *idomában* befoglalja az önt és a' tárgyat, mit *vonatkozásnak az önre és tárgyra* nevezek, 's mi leginkább okoz többszerűséget a' ragozásban. Az önre vonatkozást világosan érezük ilyen igékben: *hallik*, *érezik*, 'stb., mellyek azért szorosán véve csak a' harmadik személyben birják ezen tulajdonságot. A' tárgyra vonatkozást majdnem minden ige kifejezi, mert az úgynevezett *benhatók* is könnyen válnak *áthatókká*, ha a' névviszonyítók *meg*, *el*, *ki* 'stb. hozzájuk járulnak. Ezen tárgyra vonatkozást még az ural-altaji nyelvekben sem találjuk egyebütt — legalább nekem nincs tudomásom, hogy az más nyelvben is megvolna — miszerint tehát ebben a' magyar nyelv mint *egyetlen* állana.

Az átható igék (verba transitiva) mintegy önként és természetesen fejezik ki a' tárgyra vonatkozást. Azért mindenik átható ige vagy *bizonyos és határozott* tárgyat ért, vagy nem ilyen bizonyost és határozottat.

A' benható igék, mint *ülök*, *állok* 'stb. áthatókká lesznek, ha *meg*, *ki*, *el* 'stb. járulnak hozzájuk, mint: *megüli* a' lovat, *elállja* az utat 'stb.

Minden ige, melly átható, vagy azzá lehet, 's a' vonatkozást határozott és nem határozott tárgyra kifejezi, különösen vonatkozhatik még a' második személyre is, de úgy, hogy ezen vonatkozást csak az első személyben fejezheti ki, így: *látlak*, *tudlak*, *kérlek*. Ezek szerint a' tárgy, mellyre az ige vonatkozik, vagy a' harmadik személyben (magára vivő névmások, p. o. *magadat sérted*, az első és második személyben is állhatnak) jelen meg: tehát az ige' mind a' három személye fejezheti ki azt a' vonatkozást; vagy a' második személyben áll: tehát az ige a' vonatkozást csak első személyében fejezheti ki.

2) A' finn igeszók' ragozásában több rendet kell elfogadni. Mert nemcsak a' határozatlan mód' végzetei különböznek, hanem az igéken is előtűnik azon sajátság, mellyet a' névszókön vettünk észre, hogy a' mássalhangzók részint megkeményednek, részint meglágyulnak; azután különben is elváltoznak. A' mássalhangzók' eme' változására nézve az *első* ragozási rendbe jutnának azon igék, mellyek' mássalhangzói a' ragozás közben lágyulnak; a' *másodikba* esnének azok, mellyek' hangzói viszontag megkeményednek; a' *harmadikat* végre azon igék tennék, mellyek a' két első rend közt eloszolnak a' mássalhangzók' változásaiban, egyébként pedig külön sajátságot bírnak. De ha figyelembe vesszük, mint alakulnak a' határozatlan módból az igének többi módjai 's azok idői, a' tanulást elősegítjük, ha négy ragozási rendet fogadunk el; annál is inkább,

mivel a' mássalhangzók' változásait is könnyen beléigtatjuk. E' szerint a' finn nyelvben az igeragozás' rendjei ímígy különböznek egymástól:

Az első rendbe tartoznak azon igék, mellyek' határozatlan módjában két külön hangzó van, p. o. *seisoa* állani, *pureksia* marakodni, *itkeä* sírni, *tytyä* elégedni, *hyötyä* nyerekedni, *parantua* jobbulni, *palentua* megfagyni, *oppia* tanulni, okni, *syttyä* szítani, gyujtani, *lukea* olvasni stb. Ezen rendben a' határozatlan mód' *t*-je változik *d*-re; *n* után *d* változik *n*-re; *m* után *b* változik *m*-re; *kk*, *pp*, *tt* elejtik az egyik mássalhangzót; továbbá *l* és *r* után *k* változik *j*-re, vagy ez el is marad; az egyes *p* pedig változik *w*-re, 's *r* után *t* változik *r*-re.

Határozatlan mód.

Határozott mód.

		<i>Jelen idő.</i>	<i>Mult idő.</i>
<i>tytyä</i>	elégedni	tydyn	tydyin
<i>parantua</i>	jobbulni	parannun	parannuin
<i>kambia</i>	kúszni	kammin	kammin
<i>rikkoa</i>	ketté törni	rikon	rikoin
<i>oppia</i>	tanulni	opin	opin
<i>karttua</i>	szaporodni	kartun	kartuin
<i>moittia</i>	ellenzeni, gáncsolni	moitin	moitin
<i>kulkea</i>	kullogni, járni	kuljen v. kulen	kuljin v. kulin
<i>särkeä</i>	törni	särjen, sären;	särjin, särin
<i>lukea</i>	olvasni	luwen	luwin
<i>huokua</i>	lélekzeni	huowun	huowuin
<i>kylpeä</i>	fürödni	kylwen	kylwin
<i>pyörtyä</i>	szédülni	pyörryn	pyörnyin 'stb.

Ezen első rendbe tartoznak a' *da*, *dä* végzetü igék is, mely-lyek idomra nézve a' magyar *enni*, *vinni*, *venni*-féle igékhez hasonlítanak.

<i>jäädä</i>	maradni	jään	jäin
<i>juoda</i>	inni	juon	join
<i>luoda</i>	teremteni	luon	loin
<i>lyödä</i>	ütnei, lönei	lyön	löin
<i>myödä</i>	árulni	myön	möin
<i>naida</i>	nőszni, feleséget venni	nain	nain
<i>puida</i>	csépelni	puin	puin
<i>saada</i>	valamihez jutni	saan	sain
<i>suoda</i>	szánni (neki)	suon	soin
<i>syödä</i>	enni	syön	söin
<i>uida</i>	úszni	uin	uin
<i>wiedä</i>	vinni	wien	wein
<i>woida</i>	tehetni, képes lenni	woin	woin.

Ezekben a' gyökér' *u* és *y*-je kiesik a' mult időben *).

A' második ragozási rendbe tartoznak azon igék, mellyek' határozatlan módjában kettős *aa* vagy *ää* van, 's mellyekben a' *tt* egy *t*-re; a' *t d*-re és *s*-re; *n* után a' *d n*-re és *s*-re; *r* után a' *t r*-re és *s*-re változnak.

Határozatlan mód.

<i>auttaa</i>	segíteni
<i>jättää</i>	elhagyni
<i>kaataa</i>	felfordítani
<i>löytää</i>	lelni
<i>kiertää</i>	tekerni, kötni
<i>parantaa</i>	javítani
<i>rakastaa</i>	szeretni
<i>säästää</i>	kimélni

Határozott mód.

<i>Jelen idő</i>	<i>Mult idő.</i>
<i>autan</i>	<i>autin</i>
<i>jätän</i>	<i>jätin</i>
<i>kaadan</i>	<i>kaasin</i>
<i>löydän</i>	<i>löysin</i>
<i>kierrän</i>	<i>kiersin</i>
<i>parannan</i>	<i>paransin</i>
<i>rakastan</i>	<i>rakastin</i>
<i>säästän</i>	<i>säästin</i> 'stb.

Némelylek az e' rendbe tartozók közül a' mult időben *in* végzet' élébe *o*-t vesznek fel:

<i>ajaa</i>	hajtani	<i>ajan</i>	<i>ajoin</i>
<i>alkaa</i>	kezdeni	<i>aljan, alan</i>	<i>aloin</i>
<i>jakaa</i>	osztani	<i>jaan</i>	<i>jaoin</i>
<i>laulaa</i>	dallani	<i>laulan</i>	<i>lauloin</i>
<i>palaa</i>	égni (pállik)	<i>palan</i>	<i>paloin</i> 'stb.
<i>andaa</i>	adni	<i>annan</i>	<i>annoin</i>
<i>kandaa</i>	hordani (Kandó név?)	<i>kannan</i>	<i>kannoin</i>
<i>tappaa</i>	ölni	<i>tapan</i>	<i>tapoin</i>
<i>kattaa</i>	takarni	<i>katan</i>	<i>katoin</i>

Látjuk, hogy az első és második ragozás-rendbe tartozó igék' mássalhangzói a' jelen és mult időben lágyulnak.

A' harmadik ragozás-rendet teszik azon igék, mellyek' határozatlan módjában egy hangzó van egy vagy két előző mássalhangzóval. A' kettős mássalhangzó elejti az egyiket; az *st*-ből el-

*) *Juoda, juon, join* inni, iszom (ivom), ivám; *juon*=ivom (*iának*, a' régi bibliában); *syödä* enni, *syön* eszem, öszöm, mintegy szöm; *lyödä* löni *lyön* lövök, *lövöm*; *naida* nőszni, *nain* nőszök (*nainen* nőszni való, nő, nöstény, *nais-puoli* nőféle); *suoda* szánni, *suon* szánok, szánom; *uida* uszni, *uin* uszom; *wiedä* vinni, *wien* viszem, szinte azonosak.

A' *myödä* szó figyelmet érdemel. *Myön* árulok, eladok, mult idő *möin* eladék, eladám. Feltétszik, hogy az *eladó* leányt mikor *oda* és *el* van *adva*, *meny*-nek híjjuk, 's a' *szuomék* vagy *finnek* is *miniä*-nek: pedig a' *vö*, finnül is *wäny* (olv. vevü), a' *venni* szótól származik. Finnben *myymi*, mi a' *myödä* vagy *myydä* szótól ered, teszi azon ajándékokat is, mellyeket a' meny leendő férje' szüleinek kioszt, mintegy maga *árát*. A' *meny*, *miniä* a' magyar *menni*, finn. *mennä* szónak származatja-e, vagy inkább a' *myydä*, *myödä* szó-e, melly a' magyarban már nincsen? — Igaz, mondjuk „*férjhez ment*“, 's a' török is a' meny *gelin*-nek, *kelönek*, *menönek* nevezi.

marad a' *t*; az egyes *t* pedig *n*-re változik, mikor is gyakran *k* szöktetetik be.

Határozatlan mód.

<i>kuolla</i>	halni
<i>kuulla</i>	hallani
<i>rukoilla</i>	imádni
<i>tulla</i>	jönni
<i>wietellä</i>	kisértetbe vinni
<i>mennä</i>	menni
<i>purra</i>	harapni
<i>napista</i>	morogni
<i>parata</i>	gyógyulni
<i>paheta</i>	roszabbá lenni
<i>seletä</i>	kiderülni
<i>paeta</i>	futni
<i>waleta</i>	fehérédni
<i>soeta</i>	megvakulni
<i>halaista</i>	hasítani

Másokban még más változások történnek, mint p. o.

<i>hangita</i>	fékezni	hangitsen	hangitsin
<i>hawaita</i>	ébredni	hawaitsen	hawaitsin
<i>tarita</i>	kinálni	taritsen	taritsin
<i>nähdä</i>	nézni	näen	näin
<i>tehdä</i>	tenni	teen	tein
<i>juosda</i>	futosni	juoksen	juoksin 'stb.

Látjuk, hogy ezen rend' igéiben néha lágyulnak, néha megkeményednek a' mássalhangzók.

A' *negyedik ragozási rendbe* jutnak az olyan igék, mellyek' határozatlan módjában *t* van két magánhangzó közt, melly *t* azután a' határozott módban kiesik, a' gyök' mássalhangzói megkeményedvén.

Határozatlan mód.

<i>arwata</i>	kitalálni, becsülni
<i>äkätä</i>	észrevenni
<i>hakata</i>	vágni
<i>haeta</i>	valamiért menni
<i>haleta</i>	hasadni
<i>kelwata</i>	kelleni, érni
<i>lewätä</i>	nyugodni
<i>puheta</i>	pukkadni
<i>rewetä</i>	repedni

Határozott mód.

<i>Jelen idő.</i>	<i>Mult idő.</i>
arwaan	arwasin
äkkään	äkkäsin
hakkaan	hakkasin
hakeen, haen	hakesin
kalkeen	halkesin
kelpaan	kelpasin
lepään	lepäsin
puhkeen	puhkesin
repeen	repesin 'stb.

Kik már két ragozási rendet fogadnak el a finn igére nézve, azok az első és második helyen jellemzett igéket, mint mellyek' határozatlan módjabeli mássalhangzók meglágyulnak, 's a harmadik helyen felhozottakból is egy részt az *első*, ellenben a' negyedik helyre sorozottakat a' harmadik helybeliek' másik részével együtt, mint a' mellyek' mássalhangzói viszontag megkeményednek, a' *második ragozási rendbe* sorozzák.

3) A' török igének határozatlan módja *mak*, *mek*-be végződik az ige-tő' hangzói szerint. Itt a' ragozási rend *egy és egyszerű*.

A' magyar ige' határozatlan módja *ni*; a' finnén mindenütt önhangzó; a' töröké *mak*, *mek* ragú. Első tekintetre legnagyobb különbözést gondol látni az ember. Azonban a' finn határozatlan módból elsimult egy szájpadrólási hang *h* vagy *k*, mit onnan tudunk, hogy valamikor a' határozatlan módhoz ragozva mondatik és iratik bizonyos kérdő, igenlő vagy tagadó szócska, mellynek első betűje *k*, ezen *k* kettőztetik. Illyen szócska *ki* vagy *kin* is, *ko* vagy *kö* kérdő *e*, *kaan*, vagy *kään* tagadó; p. o. *minäkin* én is, *isäki* az atya is; *minäkö* én-e? *isäkö* az atya-e? *ei kukaan* mintegy, *nem kisé*m. E' szócskák más névszók vagy igeszókhoz ragozva csak egy *k*-val maradnak, de az igék' határozatlan módjához ragozva kettős *k*-t tűntetnek elő, mint: *rakastaakkin* szeretni is, *rakastaakko* szeretni-e? *rakastaakkaan* (nem szeretni sem); *nähdäkkin* látni is, *nähdäkko*, *nähdäkään*. Innen világos, hogy a' határozatlan mód³ tulajdonképen *h*-val végződik, melly a' *k*-nak lágyítása, 's az említett szócskák előtt feléled. Azért teljesen írják is a' határozatlan módot: *tytääh*, *parantuah*, *kylpeäh*, *luodah*, *auttaah*, *mennäh* 'stb.

De így már tetemesen közeledik a' finn határozatlan mód a' törökhöz, amaz *ah äh* (ak, äk), ez *mak*, *mek* (mäk) levén. Az *eszt* vagy *viro* nyelvben, melly a' finnek ugyszólván édes testvére, minden határozatlan mód *ma* és mintegy *finnes* végzetű, p. o. *menni* eszt. *minnema* vagy *minna*, finn. *mennä*; lenni eszt. *ollema* és *olla*, finn. *olla*; valamivé lenni eszt. *sama* és *sada*, finn. *sauda*; tenni eszt. *teggema* és *tehja*, finn. *tehdä*; löni eszt. *löma* és *lüa*, finn. *lyödä* 'stb. Az *eszt* infinitivus majd egészen a' török.

Magyarban az *i* mellől nem látszik semmi sem elmaradtnak: mégis a' *ni* rag is belső rokonságra mutat *mak*, *mek* raggal, mit majd a' rokon nyelvek' tanulása által megismerendő változásai és cseréltetései a' betűknek meg fognak bizonyítani.

II. Az igeszók' személybeli ragjai. A' személyragok' legtöbb változatosságát a' magyar nyelv mutatja; egyenlők azok a' finn, nem egészen egyenlők a' török nyelvben.

1) Magyarban a' személyi ragok' három rendjét találjuk, mellyek legvilágosabban a' jelentő mód' jelen idejében tűnnek elő. Ezen többszerűséget okozzák az igének vonatkozásai az önre és tárgyra. 'S a' három renden kívül van még az első személynek a'

második személyre vonatkozó és magánosan álló ragja *l-k*. Azért a személyi ragok az egyes számban következők:

első személy	-k, -m, -m, -lak, lek.
második „	-sz, -l, -d, —
harmadik „	—, -ik, -ja, i —

tud-o-k, tudsz, tud; alsz-o-m, alsz-o-l, alsz-ik; tud-o-m, tud-o-d, tud-ja; tud-lak.

A' többes számban az első és második rend egygyé lesz:

első személy:	-unk v.ünk, -juk v. jük,
második „	-tok v. tek, -játok v. itek,
harmadik „	-nak v. nek, -ják v. ik.

'S bár ezen ragok a' mult időkben változnak is, az egyes szám' első személyében *k* helyett *m*, 's második személyében *sz* helyett *l* állván: mégis az első egyes személynek ragjai minden esetre *k* vagy *m*, a' másodikiké *sz*, *d* és *l*, a' harmadiké önhangzó vagy *ik*. A' magánosan álló *lak lek* rag is (tudlak, kérlek) nyilván mutatja a' második személybeli *l* ragnak összeolvadását az első személybeli *k*-val.

A' többes szám' ragjai a' jelen és mult idők szerint sem változnak.

2) Finnben a' személybeli ragok mind a' jelen, mind a' mult időben *egyenlők és egyszerűk*.

Az egyes szám' első személyében	-n
„ második „	-t
„ harmadik „	önhangzó.

A' többes szám' első személyében

„ második „	-me
„ harmadik „	-te

-wat, wät (hawat, häwät)
rakasta-n, rakasta-t, rakastaa; rakastam-me, rakastat-te, rakastawat; tule-n, tule-t, tulee; tulem-me, tulet-te, tule-wat.

3) Törökben a' személyragok a' jelen és mult időkben különböznek egymástól. A' jelen idők' személybeli ragjai:

egyes szám' első személyében	-im, üm,
„ második „	-szin,
„ harmadik „	az ige maga.
többes szám' első személyében	-iz, üz,
„ második „	-sziz
„ harmadik „	a' közönséges többes <i>lar</i> vagy <i>ler</i> .

A' mult idők' személyragai:

egyes szám' első személyében	-üm
„ második „	-ün *)
„ harmadik „	-i

*) Törökben minden genitívusban, 's a' mult idők' egyes és többes számainak második személyeiben az *n* orrhang, 's ugy ejtendő mint a' francia szó *mon*; mintha az *n*-ben *k* vagy *g* olvadt volna el.

többes szám' első személyében -ük
 „ második „ -ünüz
 „ harmadik „ -lar, ler.

Az igék' ezen személyragjai a' három nyelvben nem eredhetnek másunnan, mint a' személyi vagy birtoki névmásoktól; de az utóbbiak szintén az előbbiekre utálnak. Állassuk még egyszer azokat szemünk elé.

A' személyi névmások.

<i>magyarban :</i>	<i>finnben :</i>	<i>törökben :</i>
én, te, ő	minä, sinä, hän	ben (min), szen, ol, vagy o.
mi, ti, öök	me, te, he	biz, sziz, anlar.

A' magyar többes' első személye *mink* és *mü*, de volt *mük* is, mit a' híres „mik vagy *muk*“ -ból tudunk; így *ümögből* lett *üng* és *ing*; második személye hasonlóan *tik* és *tü*, hajdan bizonyosan *tük* volt. A' finnben is *me*, *te*, *he* mellett előfordul *mö*, *tö*, *hö*. A' török harmadik személy *ol* vagy *o*, többesben *anlar*, nem személyi, hanem mutató névmás, azért nem is származik tőle névszói vagy igezői rag.

A' birtoki névmások.

<i>magyarban :</i>	<i>finnben :</i>	<i>törökben :</i>
enyim, tied, övé	minun, sinun, hänen	benüm, szenün, antün
mienk, tietek, övék	meidän, teidän, heidän	bizüm, szizün, anlarün

Ragozzunk névszókat:

<i>magyar</i>	könyv-e-m,	könyv-e-d,	könyv-e,
	könyv-ünk,	könyv-e-tek,	könyv-ök;
<i>finn</i>	kirja-ni,	kirja-s,	kirja-nsa,
vagy:	kirja-in,	kirja-is,	kirja-nsa,
	kirja-mme,	kirja-nne,	kirja-nsa;
<i>török</i>	kitab-ü-m,	kitab-ü-n,	kitab-i,
	kitab-ü-müz,	kitab-ü-nüz,	kitab-leri.

Most az igék' személyragjait is összeállatván, a' hasonlítás megtörténhetik.

Jelen idő.

<i>magyar :</i>	1) ir-o-m,	ir-o-d,	ir-ja
	ir-juk,	ir-játok,	ir-ják,
	2) ir-o-k,	ir-sz, ir;	ir-unk, ir-tok, ir-nak.
	3) nyugsz-o-m,	nyugsz-o-l,	nyugszik
	nyugsz-unk,	nyugosz-tok,	nyugosz-nak.
<i>finn :</i>	kirjoita-n,	kirjoita-t,	kirjoitaa
	kirjoita-mme,	kirjoita-tte,	kirjoita-wat.
<i>török :</i>	jazar-ü-m,	jazar-szin,	jazar,
	jazar-üz,	jazar-sziz,	jazarlar.

Mult idő.

<i>magyar</i> :	ir-t-am, ir-t-ad, ir-ta, ir-t-uk, ir-t-átok, ir-ták. ir-t-am, ir-t-ál, ir-t, ir-t-unk, ir-t-atok, ir-tak.
<i>finnben</i> :	nincsen ilyen egyszerű mult.
<i>török</i> :	jaz-d-üm, jaz-d-ün, jaz-d-i jaz-d-ük, jaz-d-ünüz, jaz-d-iler.

A' három nyelvben mind a' névszók' birtoki, mind az igeszók' személyi ragjaiban az első személynek jellemzője az egyes számban *m* és *n*. A' magyar *k* ebben *irok*, *tudok*, *kérek* 'stb. tartozik az *n*-hez, mellynek orrhángú felét teszi, csak hogy nagy benne a' simuló *n* nem hallik. Így a' névragozásban a' magyar *nak nek* ragot tatárban *ning*, törökben orrhángú *n*, finnben már tiszta *n* által láttuk kifejezve; az igeszó-ragozásban pedig fogjuk látni, hogy a' szenvedő igének magyar *k* ragját (tudaték) a' finnben szinte *n* adja vissza (tietään). Azért tartoznak ezen bötük *n*, *ng*, *k* egy törzshanghoz, valamint másfelé *n* rokon a' *d*-vel is szinte az orrhángú *ng*, vagy *n* által.

A' második személyben még nagyobb hangcserét találunk. Magyarban ezen személynek jellemzője *d*, *l*, *sz*. *D* a' névszók' birtoki 's a' határozott vonatkozású igeszók' személyi ragja; *sz* és *l* az egyéb vonatkozású igeszóknak teszük személyi ragját. — Törökben orrhángú *n* áll mint névszók' birtoki ragja ott, hol magyarban *d*; azonfelül áll még a' mult idő' személyi ragjának is: de a' jelen időben *sz* a' második személynek jellemzője. — Finnben *s* a' névszók', *t* az igeszók' második személybeli ragja. Ennél fogva látjuk, hogy az egyes szám' második személyében *d*, *l*, *n*, *sz*, *t* uralkodnak felváltva, miszerint *d* és *n*, továbbá *l*, *sz*, *t* egymást felcserélik.

A' harmadik személy' jellemzője, hol rag fordul elő, önhangzó. A' magyar névszó' birtoki, és a' határozott vonatkozású igeszók' személyi ragja *ja*, *je=i*; *a*, *e*, melly nyilván az ő személyes névmás' elváltozása. A' határozatlan vonatkozású igeszók' rag nélkül áll ezen személyben. — A' finn névszó' birtoki ragja ezen harmadik személyben elüt a' *hän* személyes névmástól: de az igeszók' harmadik személyi ragja szinte önhangzó (*a*, *ä*, *o*, *ö*, *u*, *ü*, *i*). — A' török névszó' birtoki ragja szorosán simul a' magyarhoz, azért nem is származik *ol* névmástól, melly mutató névmás. Az igeszóknak harmadik személye a' jelen időben *igenévszó* (participium), a' mult időben ragja egészen az, mi a' névszóé.

A' többes szám' ragjairól ezt jegyezzük meg. A' magyar ragok mind névszók- mind igeszókban lehetőleg egyeznek, és származnak a' személyi névmás' többesétől *mük* *mink*, *tük* *tik*, *ök* szintegy, mint a' birtokosétól *mienk*, *tietek*, *övek*. — A' finn többes szám' ragjai inkább látszanak a' személyi névmás' többesétől *me*, *te*, *he* vagy *hävät*, mint a' birtokosétól *meidän*, *teidän*, *heidän* szár-

mazni. Csak a' névszó' többesének harmadik személye *-nsa nsä* üt el a' névmás *he* vagy *hewät*-től, mellyel annál szorosban egyez az igező' többesének harmadik személye. Azonban a' kettős *m* és kettős *t* mutatja, hogy az első és második személyben a' tiszta ragon *me*, *te* kívül még más valami van, mit eddig nem tudtam kitalálni. — A' törökben a' többes nagyobb nehézséget mutat mint a' magyar és finn nyelvben. A' névszó' többes ragjai *müz*, *-nüz* elütnek mind a' személyes *biz*, *sziz*-től, mind a' birtokos *bizün*, *szizün*-től : az igező' jelen idejének többese *iz*, *üz*, *sziz* inkább egyez a' személyi névmás' többesével; de a' mult időnek többes ragja *ük* nagyon idegenszerű, 's a' magyarhoz vonz. A' harmadik személynek többese az, mi a' névszóké is, *lar*, *ler*, — De a' névszó-rag *müz* még sem, más mint *biz*; *b* és *m* a' török-tatár nyelvben nagyon felváltván egymást.

III. Igeragozás táblája.

A) *Létige.*

1) A' létige a' magyar, finn és török nyelvekben sok figyelmet érdemel. Mi annak leírására szorítkozunk. Mind a' három nyelvben előfordul *val*, *ol*, 's e' mellett a' magyar és finnben *len* vagy *lien*, a' törökben *i* gyökér. Azután vannak még tagadó és igenlő létigék, mellyeket egyenként felhozunk. Előbb mutatjuk a' rendes létigét.

Magyar.

Finn.

Jelentő mód.

Jelen idő.

<i>Egy. sz.</i> vagyok,	vagy,	van,	vagyom;		olen,	olet,	on,
<i>Több. sz.</i> vagyunk,	vagytok,	vannak			olemme,	olette,	owat.

Aligmult idő.

<i>Egy. sz.</i> valék,	valál,	vala;		olin,	olít,	oli,
<i>Több. sz.</i> valánk,	valátok,	valának.		olimme,	olitte,	oliwat.

Mult idő.

<i>Egy. sz.</i> voltam		olen	}	
voltál		olet		} ollut
volt		on		
<i>Több. sz.</i> voltunk		olemme	}	olleet.
voltatok		olette		
voltak		owat		

Régenmult idő.

<i>Egy. sz.</i> voltam	}	vala	olin	}	ollut
voltál			olít		
volt			oli		

<i>Több. sz.</i> voltunk voltagek voltagek	} vala	olimme	} olleet
		olitte	
		olivat	

Jövendő idő.

<i>Egy. sz.</i> lesznek lész (leszesz) leszen	}	olen	} olewa
		olet	
		on	
<i>Több. sz.</i> leszünk lesztek lesznek	}	olemme	} olewat
		olette	
		owat	

Parancsoló mód.

<i>Egy. sz.</i> légy, legyen.		oleh v. ole, olkoon,
<i>Több. sz.</i> legyünk, legyetek, legyenek.		olkaamme, olkaatte, olkoot.

Foglaló mód.

Jelen idő.

<i>Egy. sz.</i> legyenek, legyél, legyen.		lienen, lienet, lienee.
<i>Több. sz.</i> legyünk, legyetek, legyenek.		liennemme, lienette, lienewät.

Aligmult idő.

<i>Egy. sz.</i> volnék, volnál, volna,		olisin, olisit, olisi,
<i>Több. sz.</i> volnánk, volnátok, volnának.		olisimme, olisitte, olisiwat.

Mult idő.

<i>Egy. sz.</i> voltam	} legyen	lienen	} ollut
voltál		lienet	
volt		lienee	
<i>Több. sz.</i> voltunk	} legyen	liennemme	} olleet
voltagek		lienette	
voltagek		lienewät	

Régment idő.

<i>Egy. sz.</i> voltam	} volna	olisin	} ollut
voltál		olisit	
volt		olisi	
<i>Több. sz.</i> voltunk	} volna	olisimme	} olleet
voltagek		olisitte	
voltagek		olisiwat	

Jövendő idő.

<i>Egy. sz.</i> leendek leendesz leend	}	lienen	} olewa
		lienet	
		lienee	
<i>Több. sz.</i> leendünk leendetek leendenek	}	liennemme	} olewat
		lienette	
		lienewät	

Határozatlan mód.

<i>Jelen idő.</i> lenni		ollah
<i>Mult idő.</i> —		oltua
	<i>Igenévszó.</i>	
levő		ollen
volt		ollut
leendő		olewa

A' finn nyelv mind a' határozatlan mód', mind az igenévszó' idomaiban sokkal gazdagabb a' magyar nyelvénél; de e' gazdagságát más igeszón fogjuk mutatni. Itt most a' magyar és finn léigének hasonlóságát és különbözősét tartjuk szemünk előtt.

Magyarban a' *val* gyökből csak a' jelentő mód' jelen és mult időji, 's a' foglaló mód' mult időji vannak meg; a' többi idők és a' parancsoló mód' *len* gyöktől származnak. Finnben az egész jelentő és parancsoló mód' ered az *ol* gyöktől, 's a' foglaló módnak csak jelen ideje, melyből a' jövőendő is alkottatik, lesz a' *len* gyökből.

Továbbá magyarban a' *val* gyöknek *l* betűje változik a' jelen időben *gy* és *n*-re, finnben csak azon időnek harmadik személyei nem tartják meg az *l*-t, hanem az egyes számú szinte *n*-t vesz fel, *on* = *van*, a' többes számuban elveszett az a' *w* előtt, *owat* = vannak.

A' *len* gyökérnek *n* betűje változik hol *gy*-re hol *sz*-re, mint *légy*, *leszek* 'stb. A' finn *lien* nem változtatja el az *n*-betűt.

Finnben *voltam* 'stb-nek megfelelő mult nincs, hanem helyette már összetett mult van *olen* *ollut* = vagyok volt. 'S az összetett multakban a' finn nyelv az igenévszót is a' többesben használja, így *olemm* *olleet* = vagyunk voltak, mert *olleet* többese az *ollut*-nak, melynek genitivusa *olleen*, 's a' többi viszonyító ragokkal *olleessa*, *olleella*, *olleelta* 'stb. többesben *olleet*.

2) A' török létige szinte két gyökü *ol* és *i*. Minthogy a' nyelvek' leírását 's nem egyedi sajátosságát, mennyiben az a' belső ételből származik, adjuk, azért a' két gyökü idomokat egymás mellé sorozzuk, jöllehet értelemre különböznek egymástól.

Jelentő mód.

Jelen idő.

<i>Egy. sz.</i> olurüm, olurszin, olur,		im v. em, szin, dür
<i>Több. sz.</i> olurüz, olursziz, olurlar.		iz, sziz, dürler

Aligmult idő.

<i>Egy. sz.</i> olurdüm, olürdün, olurdi		idüm, idün. idi
<i>Több. sz.</i> olurdük, olürdünüz, olurlaridi		idük, idünüz, idiler.

Mult idő.

<i>Egy. sz.</i> olmüsem	imisem
olmüs szin	imis szin
olmüs dür	imis dir

Több. sz. olműsüz
olműssziz
olműslerdür

imisiz
imissziz
imislerdür.

Régmúlt idő.

Egy. sz. olműsidüm
olműsidün
olműsidi

imisdüm, v. imisdüm
imisdün
imis idi

Több. sz. olműs idük
olműs idünüz
olműsler idi

imis idük
imisdünüz
imisler idi

Jövendő idő.

Egy. sz. oladsagüm,
Több. sz. oladsagüz,

oladsagszin,
oladsagsziz,

oladsagdür,
oladsaglerdür.

Parancsoló mód.

Egy. sz. ol, légy,
Több. sz. olalum,

olszun
olun

legyen.
olszunlar.

Foglaló mód.

Jelen idő.

Egy. sz. olszam, olszan,
Több. sz. olszak, olszanüz,

olsza,
olszalar

iszem, iszen, isze
iszek, iszeniz, iszeler.

Aligmúlt idő.

Egy. sz. olszajdüm, olszajdin, olszajdi
Több. sz. olszajduk, olszajdünüz, ol-
szajdiler

iszajdüm, iszajdün, iszajdi
iszajduk, iszajdünüz, iszaj-
diler.

Múlt idő.

Egy. sz. olműs { iszem
 { iszen
 { isze
Több. sz. olműs { iszek
 { iszeniz
 { iszeler

imis { iszem
 { iszen
 { isze
imis { iszek
 { iszeniz
 { iszeler.

Jövendő múlt.

Egy. sz. olműs { olürüm
 { olurszin
 { olur
Több. sz. olműs { olurüz
 { olursziz
 { olurlar

imis { olürüm
 { olurszin
 { olur
imis { olurüz
 { olursziz
 { olurlar.

Ohajtó mód.

Jelen és aligmúlt idő.

Egy. sz. olajdum,
Több. sz. olajduk,

olajdün,
olajdünüz,

olajdi,
olalar idi.

Jövendő idő.

Egy. sz.	olam,	olaszin,	ola
Több. sz.	olauz,	olaszüz,	olalar

Határozatlan mód.

Jelen idő.	olmak	—
	<i>Igenévszó.</i>	
Jelen idő.	olan, olur,	iken
mult idő.	{ olmüs olduk	{ imis idük
jövend. idő.	{ oladsak olmalü	{ — —

A' török létigének kettős szava, mint láttuk, majdnem végig minden időn keresztül ragoztatik; mégis teljesebb az *olmak* ige. Ennek *l* betűje sehol nem változik el; gyöke tisztán csak a' parancsolóban tűnik elő, egyebütt már képző járult hozzá, melly a' ragoztatást felveszi. Így *olurüm*-ban a' gyök *ol*, de *ur* képző, melly az igei igéből igenévszót alkot, úgy hogy *olur* „levőt“ tesz, 's az után jő a' személyrag *im* v. *üm*. — *Olürdüm*-ben szintén megvan a' gyök *ol*, a' képző *ur*, és *düm*, vagy *idüm* a' rag, vagy inkább tiszta létige. Mert az *i* gyökü létige legegyszerűbb és legtisztább, mellyben igazán más értelem nincs, mint a' létezés' értelme, azért jár olly közel a' *ben* v. *im* v. *min* én, *szen* te, *biz* mi, *sziz* ti személyi névmásokhoz: harmadik személye *dür*, *dürler* itt is másunnán van véve, mint a' személyi névmásoknál az *ol* v. *o*, többesben *anlar*. *Im* v. *em* én vagyok, *szin* te vagy, *iz* mi vagyunk, *sziz* ti vagytok, ezen idomokban csak a' személyek tűnnek ki, a' létezés' fogalma észrevétlenül hozzájuk ragadt. Az aligmultban van *d* képző, melly a' többi két nyelvben mint *t* áll elő, 's lett *i-d-üm*, *i-d-ün*, *i-d-i* 'stb. Már az *ol* ige is az *i* gyök' személyeivel ragoztatik, *olur-üm*, *olur-szin*; *olur-üz*, *olur-sziz* 'stb. Azért a' török ige általában áll névszóból (igenévszó vagy melléknévszóból is, mint *güzel* szép, *güzelim* szép vagyok) és az *i* gyökü létigéből. — A' magyar és finn *val* ol azonos a' török *ol* gyökü igével: de azok' *len* *lien* igéje nem egyszerű, mint a' török *i* gyökü ige, mert azokban a' levés, valamivé levés' fogalma rejlik, holott a' török tisztán csak lételt jelent.

3) Az említett létigéken kívül vannak még mások is e' nyelvekben. A' magyar *nincs* összetett ige; elő is fordul még a' régi biblia-fordításban *incs*, miből látjuk, hogy *nincs* annyi, mint *nem incs*, vagy *ne incs*. De az *incs* még is homályos marad előttem. Vajjon egyez-e a' török nyelvben is előforduló perzsa *hics* szóval, melly *semmi*-t teszen? — A' *van*' jelentése nagyon különbözik az első és második személyek' jelentésétől — szöfűzésileg; mert a' *vagyok*, *vagy* tisztán létige is, de *van* teszi valaminek határozott jelenlétét, meglevését, nem pedig elvont létét; a' *van*-ban állítás

rejlük. Ezen állítás' ellentéte a' *nincs* szó. P. o. van isten, nincs isten. Finnben ezen értelem nem tűnik fel; azért ott így mondják: „az ember *van* nagy“ ihminen *on* suuri, — vagy „az atya *van* jó“ isä *on* hyvä. De ott *olen olet on* 'stb. mellett van tagadó ige, *e*, melly a' személyi ragokkal egyesül, így: *en, et, ei, emme, ette, eiwät* nem én, nem te, nem ő, nem mi 'stb. Ez az igeszókkal együtt tagadó igéket alkot, mint:

<i>jelen idő:</i>	<i>en</i>	<i>oleh,</i>	<i>et</i>	<i>oleh,</i>	<i>ei</i>	<i>oleh,</i>	nem va- gyok 'stb.
		<i>emme</i>	<i>oleh,</i>	<i>ette</i>	<i>oleh,</i>	<i>eiwät</i>	nem va- gyunk 'stb.
<i>mult idő:</i>	<i>en</i>	<i>ollut,</i>	<i>et</i>	<i>ollut,</i>	<i>ei</i>	<i>ollut,</i>	nem va- lék 'stb.
		<i>emme</i>	<i>olleet,</i>	<i>ette</i>	<i>olleet,</i>	<i>eiwät</i>	nem va- lánk 'stb.
<i>régm. idő:</i>	<i>en</i>	<i>ole</i>	<i>ollut,</i>	<i>et</i>	<i>ole</i>	<i>ollut,</i>	nem vol- tam 'stb.
		<i>emme</i>	<i>ole</i>	<i>olleet</i>	'stb.		nem vol- tunk 'stb.

A' *parancsoló* módban más tagadó ige fordul elő: *äläh, älköön; älkäämme, älkää, älkööt* melly a' latin *noli*-val egyez. Így *äläh ole* noli esse, ne légy, *älköön olko* ne legyen; *älkäämme olko* ne legyünk 'stb.

Törökben minden ige tagadó idomot vesz fel *ma, me*, képző által, melly a' gyök után 's a' személyragok előtt áll. Így *olmak* lenni, tagadó *olmamak* nem lenni. Erről majd bővebben szólunk; itt csak felhozzuk az *olmak'* szokásban levő tagadó idomait.

De van még *dejül* vagy *degül* tagadó ige is, melly a' személyi ragokkal egyesülvén, az *olmamak'* idomait kiegészíti, így:

Jelentő mód, jelen idő: *dejülim, dejülszin, dejüldür, dejüliz, dejülsziz, dejüllerdür*, nem vagyok, nem vagy 'stb.

Aligmult idő: *dejüldüm, dejüldün, dejüldi,* 'stb.

dejülimisem, dejülimisszen, dejülimistür 'stb.

Jövendő idő: *olmam, olmazsin, olmaz; olmaiz, olmasziz, olmazler* nem leszek, nem lész 'stb.

Parancsoló mód: *olma* ne légy, *äläh olko, olmaszun* ne legyen, *älköön olko*; *olmajalum* le legyünk, *älkäämme olko, olmanüz* ne legyetek, *älkäät olko, olmaszunlar* ne legyenek, *älkööt olko*.

A' magyar *van* saját jelentésű szóval egyez a' török *var*. Mint mi mondjuk: nekem pénzem van, neked pénzem van, úgy mondja a' török is: *benüm akcsam var, szenün akcsan var* 'stb. De a' török *var* mintegy külön gyök, melly a' létige' harmadik személyével egyesül, így: *vardür* van, *var idi* vala, *var imis* volt; *var isze* legyen, *var iszeidi* volna. Nem kétséges előttem, hogy a' török *var* nem rokon az elavult magyar *valni* igével, mellynek

származékja *valál* = possessio, a' régi bibliafordításban megmaradt. De a' *valni* bizonyosan egy a' *vagyok* hiányos igével, miszerint két idoma lehetett : *vagyok*, *vagy*, *van*, és *valok*, *valsz*, *val*, — 's a' törökben az *ol* (olur) mellett is van *var*. De ilyeneket csak megérintek itt. Egyike a' három nyelvnek sem bír saját szót a' *habere* fogalom' kifejezésére, 's mindenike hasonlóan *ol*, *val* igével él az esetben. De némi különbséget mutat mindenik' sajátsága. A' magyar, *tulajdonító* raggal füzi össze a' *van* szót, így : *nekem* van pénzem; *Józsefnek* van esze. A' finn mintegy *nál* raggal, azaz locativussal füzi össze, 's a' birt dolgot nem adja birtoki raggal, hanem így : *minulla* on rahaa, mi szó szerint annyit tesz, mint : nálam van pénz. Így : *Josefilla* on ymmärrystä. Innen, ha magyarban így mondjuk : pénzem van, pénzed van, a' finn azt nem tudja a' személyi névmás *minulla*, *sinulla* nélkül kifejezni. A' török jobban közelít a' magyarhoz, mert ő a' birt dolgot birtoki raggal fejezi ki, azért a' birtokos rag pótolhatja az önt. *Akcsaszi var* pénze van, *akcsam var*, pénzem van; de ha az önt is oda teszi, azt nem a' tulajdonító, hanem genitivusi raggal használja, így, mint láttuk : *bizüm akcsamüz var*, szó szerint : mienk pénzünk van; *aganün akcsaszi varmi jokmi*, szó szerint : uradnak pénze van-e nincs-e?

Vége, valamint magyarban a' *van* állító igének ellenese *nincs* : ugy a' törökben is a' *var* állító igének ellenese *jok* = nincs, mellyhez szintén ragadnak a' létigének harmadik személyei, így : *joktür* nincs (a' *dür*-ben a' *d* keménynyé lesz kemény mássalhangzók után), *jok idi* nem volt. Pénzem nincs, *akcsám joktür*; pénzünk nincs, *akcsámüz joktür* 'stb. Az *incs*-nek hasonfele aligha nem rejlik a' *jok*-ban. Többször változott el nyelvünkben is az *i*. Így a' régi temetési beszédben : „es zoboducha wt urdung ildetuitul“ és szabadutsa őt ördöng üldetvétől. — A' régi bibliafordításban : „tanohatok minden nemzeteket“ tanocsatok = tanitsatok minden nemzeteket.

B) Közönséges ige.

Az igeragozást teljesebben mutatjuk közönséges igén, melly mind a' három nyelvben ugyanaz. Szó-tól ered *szólni*, finnben *sana*-tól *sanoah* = szólni, törökben *szöz*-től *szöjlemek*. Szó, sana, *szöz* lehetőleg azonos; a' török *szöz*-ben a' magyarnak rejlv *v* (szavat) bötüje *z* által fejeztetik ki, mellyet finnben *n* ad vissza. 'S valamint *l* képző által a' névszóból igerző lett (*szó*, *szólni* vagy *szólani*): így *szöz*-ből lesz *szöjle*(mek), szinte *l* által, a' *v*-t pótló *z* rokonabb *j*-re változván. Finnben *sana* = szó-ból lett *sanoah* szólni. Lássuk immár ezeken a' ragozást. — A' törökben *szöjler* igenév-szó : az igerőyek *szöjle*.

Jelentő mód.

Jelen idő.

Egyes szám.

szólok,	szólom	sanon	szöjlerim
szólsz,	szólod	sanot	szöjlerszin
szól,	szólja	sanoo	szöjlerdir

Többes szám.

szólunk,	szóljuk	sanomme	szöjleriz
szóltok,	szóljátok	sanotte	szöjlersziz
szólnak,	szólják	sanowat	szöjlerdirler

I. Aligmult.

Egyes szám.

szólok	} vala	szólom	} vala	—	szöjler-idüm v. szöj- lerdüm 'stb.
szólsz		szólod		—	szöjler-idün
szól		szólja		—	szöjler-idi

Többes szám.

szólunk	} vala	szóljuk	} vala	—	szöjler-idük
szóltok		szóljátok		—	szöjler-idünüz
szólnak		szólják		—	szöjlerler-idi v. szöj- ler-idiler.

II. Aligmult.

Egyes szám.

szólék	szólám	sanoín	—
szólál	szólád	sanoit	—
szóla	szólá	sanoi	—

Többes szám.

szólánk	szólók	sanoimme	—
szólatok	szólatók	sanoitte	—
szólának	szólák	sanoiwat	—

I. Mult idő.

Egyes szám.

szóltam	szóltam	—	szöjledüm
szóltál	szóltad	—	szöjledün
szólt	szólta	—	szöjledi

Többes szám.

szóltunk	szóltuk	—	szöjledük
szóltatok	szóltátok	—	szöjledünüz
szóltak	szólták	—	szöjlediler

II. Mult idő.

Egyes szám.

szóltam	} vala	szóltam	} vala	olen	} sanon	szöjlemis { im szin dir
szóltál		szóltad		olet		
szólt		szólta		on		

Többes szám.

szóltunk	} <i>vala</i>	szóltuk	} <i>vala</i>	olemme	} <i>sanoncet</i>	szőjlemis	} <i>iz</i>	
szóltatok		szóltátok		olette				} <i>sziz</i>
szóltak		szólták		owat				

III. *Mult idő.*

Egyes szám.

szóltam	} <i>volt</i>	szóltam	} <i>volt</i>	olin	} <i>sanohtu</i>	szőjlemis	} <i>idüm</i>	
szóltál		szóltad		olite				} <i>idün</i>
szólt		szólta		oli				

Többes szám.

szóltunk	} <i>volt</i>	szóltuk	} <i>volt</i>	olimme	} <i>sanoncet</i>	szőjlemis	} <i>idük</i>	
szóltatok		szóltátok		olitte				} <i>idünüz</i>
szóltak		szólták		oliwat				

Jövendő idő.

Magyarban és törökben a' jelen idő jövendőül is szolgál. De van összetett idom is.

Egyes szám.

fogok	} <i>és</i>	fogom	} <i>szólni</i>	olen	} <i>sanohtu</i>	szőjledseg	} <i>im</i>	
fogsz		fogod		olet				} <i>sziz</i>
fog		fogja		on				

Többes szám.

fogunk	} <i>és</i>	fogjuk	} <i>szólni</i>	olemme	} <i>sanohtu</i>	szőjledseg	} <i>iz</i>	
fogtok		fogjátok		olette				} <i>sziz</i>
fognak		fogják		owat				

Egyes szám.

	} <i>kell</i>	és	} —	szőjleszem	} <i>gerek</i>
szeretnem		—		szőjleszen	
szeretned		—		szőjlesze	

Többes szám.

szeretnünk	} <i>kell</i>	—	} —	szőjleszek	} <i>gerek</i>
szeretnetek		—		szőjleszenüz	
szeretniök		—		szőjleszeler	

Parancsoló mód.

Egyes szám.

szólj	szóld	sanoh	szőjle
szóljon	szólja	sanokoon	szőjleszün

Többes szám.

szóljunk	szóljuk	sanokaamme	szőjlejelüm
szóljatok	szóljátok	sanokaat	szőjletün
szóljanak	szólják	sanokoot	szőjleszünler

Foglaló mód.

Jelen idő.

Egyes szám.

szóljak	szóljam	sanonen	szőjlerszem
szóljal	szóljad	sanonet	szőjlerszen
szóljon	szólja	sanonee	szőjlersze

Többes szám.

szóljunk	szóljuk	sanonemme	szőjlerszek
szóljatok	szóljátok	sanonette	szőjlerszenüz
szóljanak	szólják	sanonewat	szőjlerlersze

Aligmult.

Egyes szám.

szólnék	szólnám	sanoisin	szőjleszem
szólnál	szólnád	sanoisit	szőjleszen
szólna	szólná	sanoisi	szőjlesze

Többes szám.

szólnánk	szólnók	sanoisimme	szőjleszek
szólnátok	szólnátok	sanoisitte	szőjleszenüz
szólnának	szólnák	sanoisiwat	szőjleszeler

I. Mult idő.

Egyes szám.

szóltam	szóltam	legyen	lienen	sanonut	szőjlemis	{ iszem iszen isze
szóltál	szóltad		lienet			
szólt	szóltá		lienee			

Többes szám.

szóltunk	szóltuk	legyen	lienemme	sanoneet	szőjlemis	{ iszek iszenüz iszeler
szóltatok	szóltátok		lienette			
szóltak	szólták		lienewät			

II. Mult idő.

Egyes szám.

szóltam	szóltam	volna	olisin	sanonut	szőjlemis	{ iszejdüm iszejdün iszejdi
szóltál	szóltad		olisit			
szólt	szóltá		olisi			

Többes szám.

szóltunk	szóltuk	volna	olisimme	sanoneet	szőjlemis	{ iszejdük iszejdünüz iszejdiler
szóltatok	szóltátok		olisitte			
szóltak	szólták		olisivat			

Jövendő idő.

Egyes szám.

szólandok	szólandom	lienen	sanonua	szőjledsek	{ iszem iszen isze
szólandsz	szólandod	lienet			
szóland	szólandja	lienee			

Többes szám.

szólandunk	szólandjuk	lienemme	} <small>SANOVAI</small>	szőjledsek	} iszek iszenüz iszeler
szólandotok	szólandjátok	lienette			
szólandanak	szólandják	lienewät			

O h a j t ó m ó d.

A' foglaló módban felhozott idomokon kívül csak a' török nyelvnek vannak még más idomai, melyeket *óhajtó módbelieknek* hínak :

Jelen idő : szőjlem, szőjleszin, szőjle, szólnék 'stb.
szőjlejüz, szőjlesziz, szőjleler.

Aligmult idő : szőjlejdüm, szőjlejdün, szőjlejdi,
szőjlejdük, szőjlejdünüz, szőjlerdiler.

Magyarban az óhajtó mód illyekben fejeztetik ki világosan : *ehetném, alhatnám, mehetnék* 'stb.

De a' török igének még a' jelen és aligmult időn kívül más idoma is van, melly a' cselekvésnek valóságos voltát fejezi ki, p. o. *szőjlerim* szólok, és *szőjlejürüm* szóló vagyok 'stb. *szőjlerdüm* *szőlék* és *szőjlejdürdüm* szóló valék 'stb.

H a t á r o z a t l a n m ó d.

Jelen idő.

szólni, sanoa (sanoah) szőjlemek.

A' magyar felveszi a' személyi ragokat, így : szólnom (szólni-om), szólnod, szólnia; szólnunk, szólnotok, szólniok; 's ezen idomok többféle szófűzésben használatnak, p. o. nem enged szólnom; kell szólnia 'stb. Egyéb ragozást nem enged a' magyar *szólni*.

A' finn *sanoa* viszonyító ragokat vevén fel, névszóvá válik, mint *sanoaksi* = szólni-nak, *sanoessa* = szólni-ban, *sanoen* vagy *sanoin* = szólván.

A' török *szőjlemek* nem csak viszonyító, hanem birtoki vagy személyi ragokat is veszen fel, annyira magára ölti a' névszó' természetét. Ragoztatik tehát : szőjlemegün (szólninak), szőjlemege, szőjlemegi, szőjlemekten, szőjlemekte, szőjlemegile, szőjlemek icsün, szőjlemek üzre 'stb. De a' *k* elvetésével áll *szőjleme*, szőjlemek helyett, melly ugy veszi fel a' viszonyító ragokat, mint szőjlemek, de a' többesben inkább használatik mint ez, p. o. szőjlemeler, szőjlemelerün 'stb. Birtoki ragokkal : szőjlemegüm, szőjlemegün, szőjlemegi 'stb. ezekkel is inkább ragoztatik *szőjleme* idom, így : szőjlemem, szőjlemen, szőjlemeszi; szőjlememüz, szőjlemenüz, szőjlemeleri.

Végre még *in* rag is járulhat a' határozatlan mód' jelen idejéhez, így : *szőjlemegin*, 's tesz annyit, mint a' magyar *beszélvén*.

Mult idő.

nincs sanottua szőjlemis olmak.

A' magyar nyelvben a' határozatlan mód' multjának egyetlen nyomát ismerem : *olta*, melly a' finn *oltua*-val teljesen egyez. A' szokásos *volta* mellett az *olta* megmutatja régi idomát ; abban az *a* rag , tehát *volta* igenévszó (részesülő), ebben az *a* nem rag.

A' finn mult közönséges használata. — A' török is előfordulhat.

Jövendő idő.

szólandani, sanowan, szőjledsek olmak.

A' magyar idom felveszi a' személyi ragokat, mint szólni ; tehát : szólandanom, szólandanod, szólandania 'stb. — A' finn egy viszonyító ragot vesz fel : *sanowana*.

Igenévszók (részesülők).

Jelen idő.

szóló sanowa, és sanoja, sőjler, sőjlen, és sőjlejdisi

Jöllehet csak egy jelen időbeli részesülőt fogadnak el nyelvtanaink, mindazáltal kitűnik, hogy arra nekünk is két idomunk van : *szóló*, melly inkább *főnévi*, és *szólva*, melly inkább melléknévi természetű. Ez utóbbinak ragjai kimultak a' szokásból, de hajdan erősen divatoztak így : szólvám, szólvád, szólvája, szólvánk, szólvátok, szólvájok. P. o. a' régi bibliafordításban : „Mert eljöttek ő taneitványi ez éjjel, 's mi *alvánk elurozták* őtet.“ — „Menjetek azért 's tanohatok minden nemzeteket megkeresztelvétek őket atyának fiúnak 's szentléleknek nevében.“ Két idom megmaradt belőle, *szólva* és *szólván*, mellynek elseje most néha multat és szenvedőt tesz, p. o. *meg van írva*, de tesz jelent és cselekvőt is, mint : *beszélve dolgozik* ; min nem csudálkozhatni, tekintve nyelvünk' abbeli szabadságát, minél fogva az *ívó* lehet ember, ki iszik, pohár, miből iszik, és bor, a' mit iszik ; 's minél fogva a' mult idomok jelen vagy bizonytalan időbeli jelentéssel bírnak, p. o. Isten áldjon meg *jártadban*, *keltebben*. Az utóbbi idom : *szólván* a' ragozott idomokhoz tartozik, 's jelentésben nagyon közel jár a' török *in* ragu infinitivushoz, melly a' következő mondásnak idejét, okát, indítóját 'stb. fejezi ki, p. o. beszélvén megbántotta őt, azaz, *mert* beszélt, vagy *azzal*, a' mit beszélt, vagy *akkor*, hogy beszélt, megbántotta őt.

Szóló idom nemcsak a' személyi, hanem a' viszonyító ragozat is felveszi, 's mindig inkább főnévi, mint melléknévi jelentésű. P. o. *menőben* vagyok.

Finnben *sanowa* melléknév', *sanoja* főnév' jelentésével bír, 's így az első rokonul a' *szólva*, a' másik a' *szóló* idomával.

Törökben három idomot találunk. Az első *sőjler*, mint láttuk, a' létigével teszi magát az ígét, így : *sőjler-im* = szóló vagyok = szók ; *sőjler-idüm* vagy *sőjlerdüm* = szóló valék = szolék. De állhat, mint melléknév' a' főnév előtt is, p. o. türkcse *okur adem*

varmi? törökül olvasó ember van-e? — A' második idom *szöjlen*, mely tatárul *gan gen* végzetű, p. o. *olan* helyett *bolgan* levő, leg-tisztább igenév, 's áll a' főnév előtt; de magában is, p. o. *beni oku-* dan khodsa gelijür, engem oktató mester jö; — *szev szeni szeveni*, szeresd a' téged szeretőt. — A' harmadik idom *szöjlejidsi* főnév' természetét tartja, 's megfelel a' magyar *szóló* 's a' finn *sanoja*-nak.

Mult idő.

szólt sanonut szöjlemis és szöjledük.

Ezen idomokra nézve, mikor az ige' mult időit képezik, a' három nyelv különbözik egymástól.

A' magy. igének multjai: *szóltam*, *szóltad*, vagy *szóltál* 'stb. *szóltam vala*, *szóltad* vagy *szóltál vala* 'stb. Feltetszik, hogy személyi rag nem olvad a' létigéhez. Azonban a' biblia-fordítás bizonyítja, hogy hajdan a' létigéhez is járultak a' személyi ragok, mint a' már egyszer felhozott példából látható, *Máté V. r.* „Ne akarjatok alajtanotok, hogy *jöttem legyenek* törvényt fejtenem.“ A' felhozott idomokon kívül a' török nyelv is bír a' magyarhoz hasonló idomot, p. o. *szöjledüm idi* szóltam vala, *szöjledüm idi* szóltál vala, *szöjledi idi* szólt vala 'stb. De mondhatja: *szöjledi idüm* szólt valék, *szöjledi idün* szólt valál 'stb; sőt így is, mint hajdan a' magyar: *szöjledüm idüm* szóltam valék, *szöjledün idün* szóltál valál 'stb.

A' finn igének multjai képeztetnek az igenévszó' multjából és a' létigéből, a' személyragok ehhez járván, így: *olen sanonut*, *olet sanonut*, *on sanonut*, *olemme sanoneet* 'stb; egészen mint a' latin: *sum locutus*, *es locutus*, *est locutus*, *sumus locuti* 'stb. mert *sanoneet* többese a' *sanonut*-nak. Itt hát változik szám szerint az igenévszó' multja.

A' török az igenévhez ragasztja a' létigét, így: *szöjlemis-im* *szöjlemis-szin*; többesben *szöjlemis-iz*, *szöjlemis-sziz* 'stb; ő sem változtatja szám szerint az igenévszónak multját.

De a' magyar nyelv hajdan a' tiszta igenévmultat ragozta is, mit szinte a' bibliafordításból bizonyítok: „És mikor eléb ment volna, látá Levit Alfeus fiát a' vámon *ülette* (azaz, ki ült), 's monda: kövess engemet.“ — „Es esmég úgy lött, mikor Úr szombaton vetemény által menne, 's ő taneitványi *járattok* kezdének gabonafőt szakgatniok.“

Törökben van a' *szöjlemis* mellett *szöjledük* is, mely a' személyi ragokat felvevén, nagyon megegyez a' magyar idommal. A' török mondhatja *szöjledügüm*, *szöjledügün*, *szöjledigi* szóltam, *szóltad*, *szólta* (dolog) p. o. *dögdügün adem kim dür?* Döngtetted-ember kicsoda? *Baban szattuqi atları gördüm*, atyád-vette lovakat láttam.

Jövendő idő.

szólandó sanowa szöjledsek.

A' finn jövendő egyez a' jelennel; a' török jövendő mellett vannak még más idomok: *szöjlejiszer*, *szöjlemelü*. A finn *sanowina* is áll *sanowa* mellett, azt jelentvén, hogy valaki *szólni akar*, *fog*.

Különösen pedig a' finn és török nyelvben divatoznak idomok, mellyek' megfelelőit a' magyar nyelv nem bírja.

A' finn *sanoma* = mondat, vagy a' mi mondva van, melly a' török *szöjleme*-vel alakban is egyez, viszonyító ragokat vevén fel, az igének határozatlan módját nagyon bővíti, így:

illativ. *sanomaan*, *allativ.* *sanomalleh*, *elativ.* *sanomasta*, *ablativ.* *sanomalta*, *inessiv.* *sanomassa*, *adessiv.* *sanomalla*, *abessiv.* *sanomatah*;

továbbá *sanowa*-ból lesz *genitiv.* *sanowan*, *essiv.* *sanowana*; végre *sanonut*-ból lesz *genitiv.* *sanoneen*. P. o. *sanomaan-ra*: *hän waati minua asiaan ryhtymään*, ő kért engem a' dologhoz hozzáfogni. Itt hozzáfogni *ryhtymään* által van ki kefejezve; melly származik ettől *ryhtyä* hozzányulni, fogni, *ryhtymä* hozzáfogás, *ryhtymään* annak illativusa. Bergeniläiset *weiwät hoksaamatah* lastin maalle ja siitä tarttui heti rutto, a' bergeni lakosok vivék (huzták) észrevétlenül a' terhet partra, 's onnan ragada el hamar a' dőghalál. Itt *hoksaamatah* abessivus, *hoksaan*, *hoksata* észrevenni, gondolni igétől 'stb. 'stb.

A' török igében divatoznak még következő idomok: *szöjler iken* szóló levén, melly alakult az igenév' jelenjéből *szöjler*, 's a' *lét-ige i*-ből; *szöjlejüp* szólva, *szöjlerék* szólva, *szöjlejindse* szólás közben, a' míg szól.

C) Összefoglalás.

Nézzük most általában a' három nyelvnek igéjét.

1) A' magyar ige a' tiszta gyökhöz, mellyet a' *ni* rag' elvetésével mindjárt meglátunk (tud-ni, szól-ni), veszi fel a' személyragokat, mellyek többszerűek. Ezek a' személyragok már a' létigében is azonkép előfordulnak, miszerint a' létige szorosán véve nem alakítja a' közönséges igét: ha nem tekintjük az összetett időket, mint *szólok vala* 'stb. *szólék vala* 'stb. *szóltam vala*, mellyek tulajdonképen *szófüzések*, mint a' *szólni fogok* is. Mert a' létige magában szint olyan ige mint a' többiek.

A' magyar igének időképzőit tekintve az egyfelől *önhangzó*, másfelől *t*. Az *önhangzó* előttük ebben *szól-é-k*, *szól-á-m*, *szól-á-l*, *szól-á-d* 'stb., a' *t* másik multban: *szól-t-am* 'stb. Hogy ezt kettősen is írjuk, mint: *szólott*, *tudattam*, más okból származhatik, ha nem csupa szokásból lett; *Pázmányi* és mások a' harmadik személyt mindig egyes *t*-vel írták. A' két időképző azért érdemel figyelmet, mivel az *önhangzós* a' jelent megnyújtani 's mintegy a' multig terjeszteni, a' *t* képző pedig a' multat a' jelentől elválasztani látszik.

Az időképzőn kívül szerepel magyarban a' parancsoló módnak

képzője *j*, mely az előző bötük szerint elváltozik, p. o. *bont, bonts*; *támaszt, támaszsz*; alszik, *aludjál* vagy *alugyal*.

2) A' finn ige szinte a' gyökhöz veszi fel a' személyragokat: de minthogy itt a' gyök gyakran önhangzóval végződik, nem válik az olyan tisztán ki, mint a' magyar ige-nyelv. A' mely igéket a' harmadik ragozási rendhez soroztunk, azok' gyökei világosan kitetszenek. *Mennä, tulla, kuolla, purra, parata, seletä, nähä, tehdä*, vagy teljesen írva *mennäh, tullah, kuollah* 'stb. ezekben az utolsó tag' elvételével marad *men, tul, kuol, pur, para* 'stb. mint gyök, melyhez a' személyi ragok járulnak: *men-e-n, tul-e-n, kuol-e-n, pur-e-n, para-ne-n, näen* (nähen) *teen* (tehen). De *sanoah, ragastaah arwatah* sem mutatnak nehézséget; az utolsó tagot elmetszvé, marad *sano, rakasza, arwa*, melyekhez a' személyi ragok járulnak így: *sano-n, sano-t; rakasza-n, rakasza-t*: csak az utolsó *arwa*, társaival együtt, melyek a' negyedik ragozási rendet teszik, kettőztetik a' hangzót: így *arwaa-n, arwaa-t* 'stb.

Mind ezen személyragok előfordulnak már a' létigében is, 's a' finn létige, bár másként, de szintén csak az összetett időket, mintegy szófüzésileg, alkotja.

Az időképzőket illetve, azok finnben is *önhangzó, és t*. Amaz előtűnik az aligmultban 's mindig *i*, mint: *sano-in, sano-it, sano-i; men-in, men-it, men-i; rakast-in, rakast-it, rakast-i; arwas-in, arwas-it, arwas-i* 'stb. akár a' gyökhöz járulva (*sano-in*), akár a' gyöknek hangzóját elnyelve (*rakast-in = rakastain*), akár eleibe a' mássalhangzót elváltoztatva, mint azt a' ragozási rendeknél megmutattuk (*arwasin*). A' *t* előtűnik az igenév' multjában, mint *sanonut, rakastanut*, 's a' határtalan mód' multjában, mint *sanottua, rakasztettua* 'stb. Megjegyzésre való, hogy itt is a' *t* hol egyes hol kettős alakban tűnik elő.

A' magyar parancsoló módban *j*, finnben *k* szerepel, ugyanazon képző, ott lágy, itt kemény betű gyanánt. *Sano*-ban a' *k, h*-nak áll, de összetételben *ko, kaan* szócskákka, a' *h* már *k*-nak irtatik és ejtetik; *sanokoon* szóljon, *sanokaamme* szóljunk 'stb. A' foglaló módban a' *k* elvesz 's *n* áll, holott magyarban a' *j* megmarad. De *n, gy, k, j* bötük a' finn és magyar nyelvben gyakran egymásra változnak.

3) A' török ige jelen, jövendő és legtöbb mult időben ige-névszóból (szöjler, szöjledsek, szöjlemis-ből) 's a' létigéből áll: azért itt nemcsak személyragok, hanem az egész létige' személyei és idői ragadnak az igenévszóhoz. Innen van, hogy a' többes harmadik személy gyakran nem az idom' végén, hanem közepén tétetik ki, p. o. *szöjlemisler-dür, szöjlemisdürler* helyett 'stb. — A' tiszta ige-nyelv, mely a' határozatlan mód' *mak, mek* végzete' elhagyásával tűnik elő, csak egy mult időben látszik meg: *szöjledüm* 'stb; de meglátszik a' parancsoló módban 's még egyébűtt is. Mint-

hogy az igét tulajdonkép a' létige alkotja, innen azon egyéb időképzőt nem láthatni, mint melly már a' létigében is volt. 'S ennek mult idője, *i-d-üm*, szintén *d* által képeztetik. Tehát a' *d* és *t* képzője a' mult időnek mind a' három nyelvben. De a' *j*, *k* magyar-finn képzőnek nem felel meg rokon képző a' török nyelvben.

4) A' mi leginkább megkülönbözteti a' magyar nyelvet a' finn és töröktől, az az igének többszörös ragozásán kívül a' névviszonyítók' szerepe az igék mellett. Tudniillik némelly viszonyítók, mint *be*, *meg*, *el*, *ki*, *le*, *föl* vagy *fel*, az igék' jelentését nemcsak anynyiban határozzák meg, mennyiben az mozgást tesz, hanem, különösen *meg* és *el*, másként is minősítik. A' finn nyelvben az ige mellett a' viszonyítók (praepositíók vagy postpositíók) csak mint a' külső, leginkább helybeli, viszonyokat megjelelők állanak. P. o. Apostolok' cselekedetei' II. 23-ban levő e' görög szókat: *τῆτον τῇ ὠρισμένη βελῆ καὶ προογνώσει τῆθεῶ ἐκδοτον*, azt az isten elvégezett tanácsából és előrendeléséből kiadottat, — (*Károlyi'* fordítása szerint: „azt, ki az istennek elvégezett tanácsából és rendeléséből adattaték halálra.“) — a' finn biblia fordítás így adja vissza: „Sen, joka jumalan aiwoitun neuwon ja säännön jälkeen oli annettu ulos“ (*ὅς ἦν ἐκδοτος*). Vagy a' következő versben álló eme' szókat; *ὁν ὁ θεὸς ἀνέστησε*, kit az isten feltámasztott, így adja a' finn biblia: „jonga jumala herätti ylös.“ A' török fordítás elkerüli a' viszonyítókat, az első mondatot így adván: „o allahün mükadder tedbiri ve *evvel bilmeszi* ile (*προογνώσει*) teszlim olunmus iken“ ki istennek megelőzött tanácsa és első tudásá-val adatott öletett levő; — 's a' másikat így: „ve allah — ani ikamet ejledi“ és isten őt állni tette.“ — De azt: *megmondom*, *elvégzem* 'stb. 'stb. a' finn, annál kevésbé a' török nyelv nem tudja így kifejezni. Azért is az említett *be*, *meg*, *el*, *ki*, *le*, *föl* vagy *fel* igeviszonyítókra nézve, hogy úgy mondjam, a' magyar nyelv a' hellén és német nyelvekhez hasonlít, ez utóbbit is felülmulván.

5) Lássuk mindjárt itt, melly főnevek, vagy általában, névszók származnak az igékből.

Magyarban leginkább *ás*, *at*, *mány*, *vány* képzők által, melylyek az igék' gyökeihez járulnak, lesznek névszók, mint *szólás*, *mondat*, *csinálmány*, *tanítvány*, ugy hogy a' két előbbi cselekvő idomuak, még pedig *ás* képzőbeli a' cselekvést, vagy levést, *at* képzőbeli azt jelenti, a' mi történt vagy lett: a' két utóbbi pedig szenvedő idomuak. De azon két idomuak' jelentése nagyon olvad egymásba.

A' *hat* idomuak (melyeket alább említendünk) könnyen származtatnak *atlan*, *etlen* képzők által mellékneveket, mint: *mondhatatlan*, *csinálhatatlan*, melyekből *ság* *ség* képzők ismét főneveket alkotnak, mint: *mondhatatlanság*.

Az *ás* és *atlan*, *etlen* képzők által lett névszók nemcsak *át-ható*, de *benható* és *szenvedő* igéktől is származhatnak.

Finbben az ige nagyon bő származtatója mindenféle névszók-nak. Minden igéből származnak következő idomok, mellyeket a' *sanoah* igén mutatunk :

<i>sanominin</i>	gen. <i>sanomisen</i>	mondomány, mondatni kellő,
<i>sanoma</i>	„ <i>sanoman</i>	mondat, a' mi mondva van,
<i>sanomus</i>	„ <i>sanomuksen</i>	mondás, monda,
<i>sanomatoin</i>	„ <i>sanomattoman</i>	mondatlan,
<i>sanomattomuus</i>	„ <i>sanomattomuuden</i>	mondatlanság,
<i>sanowainen</i>	„ <i>sanowaisen</i>	beszédes,
<i>sanowaisuus</i>	„ <i>sanuwaisuuden</i>	beszédesesség,
<i>sanottama</i>	„ <i>sanottaman</i>	mondatolt.

Ezeket kivül más igékből más idomok származnak *nto nnon*; *tin tlimen*; *o on*; *os oksen*; *i in* 'stb. képzők által, p. o. *säättää* rendezni, *sääntö*, *säännön* rendelés; *pestä* mosni, *pesetin*, *pesetti-men* szappan, a' mivel mosnak; *kasvaa* nőni teremni, *kaswo*, *kaswon* növény; *kasvos*, *oksen* növekvés, növény; *kaswi*, *kaswin* a' fának évi növése 'stb.

A' török ige leginkább következő idomokat ereszt : a' gyök-höz járulnak *idsi*, *is* és *m* képzők 's lesznek *szöjleidsi* szóló, *szöj-leis* szólás, *atmak* vetni, *atüm* vetés; *icsmek* inni, *icsüm* korty víz. A' határozatlan idomhoz járul *lik* képző, 's lesz *szöjlemeklik* beszéd; ige *bilmek* tudni, *bilmeklik* tudás, tudomány.

IV. Az igék' értelmi változásai.

Mikor az igék' értelmi változásairól kezdek szólni, ugy látszik nekem, mintha sűrű erdőbe bocsátkoznám, mellynek végét csak addig látom, míg belé nem léptem, de mellyben könnyen ellévedhetek. De szándékom nem rendszert mutatni be, hanem a' magyar, finn és török nyelveket leírni : a' leíró pedig csupán ismertetést adhatván, czélt ér, ha nem teljesen 's nem tudományos rendben adja is elő a' tényeket.

1) Az igék' értelmi változásai a' magyar nyelvben.

Azon változásokat nevezzük *nem-rendszerintiek* és *rendszerintieknek*. A' rendszerintiek alakulnak *gat*, *get*, *hat*, *het*, *tat*, *tet* vagy *at*, *et*, képzők által; a' nem-rendszerintiek különbélek, 's gyakran hangzók' változásait is okozzák.

a) Az igék' értelmének nem-rendszerinti változásai.

1) Némelly szókban a' vastag hangzó nagyot sokat jelent, a' vékony ellenben kicsit vagy keveset, mint : *csap*, *csip*; *kavar*, *ke-ver*; *omlik*, *ömlik*; *ont*, *önt*; *csattan*, *csetten*; *nyafog*, *nyefeg*, 'stb.

2) Némellyekben a' gyök' kettős bötűje egy tevést, egy mozdulást, viszontag egyes bötűje folytonosságot jelent, mint : *csattan csatog; lebben lebeg; lobban lobog; csöppen, csöpög; pattan, patog; roppan ropog; röppen, röpül; szökken, szökik; zökken, zökög; rikkan* (rikkant, *elrikkantja* magát); *ri, riv*, mellyben *v* lesz *k*-vá. A' folytonosságot jelentő igékben a' *g* bötű is jellemző. A' *csattan, lebben* idomúak *t* képző által átható értelműekké lesznek, mint : *csattant, lobbant, csöppent* 'stb. de *csatog, lobog*-idomúak *tat tet* képzők által lesznek áthatókká, mint *csatogtat, patogtat, roppogtat* 'stb.

A' szokás a' *csatog*-idomúakat is kettős mássalhangzóval írja, így : *csattog, pattog* : de itt, úgy látszik nekem, tévedez a' szokás, miután a' kettős mássalhangzó ezekben az egyszerű tevést, mozdulást jellemzi.

3) Vannak gyakorító igék, mellyek az egyszerű tevést vagy mozdulást *dül* képző által fejezik ki, 's ebből is alakítanak áthatókat, mint *mozog, mozdul*, átható *mozdít*, és *mozogtat; buzog, buzdul, buzdit; forog, fordul*, átható *fordít; pörög, pördül, pördít*; — *bussong, busúl, busít, hajlong, hajol* (hajlik), *hajlít*, inkább a' következőkhöz tartoznak.

4) Mert áthatókká lesznek, *úl* képző *ít* képzővé változván, p. o. *boldogúl, boldogít; hajul* (hajol) *hajít, hajt; javul javít; sárgul sárgít; tanul tanít; fül füt* (füit); *nyúlik nyújt* (nyulít, nyuljít, nyújt); *vakúl, vakít; nyílik nyit* (nyilít, nyilyít, nyiit) 'stb. — Továbbá lesznek azokká, *odik edik* képző *ít* képzővé változván, mint : *hegyesedik, hegyesít; élesedik, élesít; savanyodik, savanyít; mérgesedik, mérgesít* 'stb. Ezen átható képző mind azokban hajdan *éit, éjt, óit, ojt* volt, mint : *tanéitani, szabadóitani*, vagy *szabadójtani*, lásd a' régi bibliafordítást. Innen ma is szükségkép : *dől, dül düjt* (de *dönt* is); *fúlik fül*, mintegy *fól*, innen *fojt*. *Esik* szóból *ejt, feslik*-ből *fejt*.

5) *ad, ed* képző benható, *aszt, eszt* képző átható jelentésű, mint : *dagad dagaszt; marad, maraszt; éled éleszt; reped, repeszt; ragad ragaszt; virrad virraszt; hervad hervaszt* 'stb.

Ezeknek némellyei a' gyakorító-kincsinyítő értelmet nem *g* képző által fejezik ki, hanem *ez oz* által, mint : *téved (téveszt) tévedez; marad maradoz; reped repedez*; ilyenek : *verdez, csipdez*.

6) Benhatóból lesz áthatóvá, mikor a' gyökhöz *t* járul, melly egyéb bötűváltozást is okoz, mint : *bomol, bomlik bont; omol, omlik ont; ömöl, ömlik önt; romlik ront; hímlik hint; imik* (elavult, mellyből még némileg él *imettem, imetted, imette* Párizspápai szerint me *vigilante, te vigilante* 'stb.) — *int*.

7) Végre gyakorító-kicsinyítő jelentésű a' *kod ked, kál, kos* képzők, mint : *kap, kapkod; csip csipked; ír irkál; jár járkál; iszik iddogál; eszik eddegél; fut futkos* 'stb. Valamint *int* képző

egyszerű kicsiny tevést jelent, mint : *taszít taszint; legyez legyint; csap csapint* 'stb.

b) *Az igék' értelmének rendszerinti változásai.*

Ha az előbbi képzők inkább bizonyos, nem minden, igékhez járulnak : úgy *gat get, hat het, tat tet* vagy *at et* képzők mind az imént hét szám alatt elősorolt, mind más igékhez járulhatnak ; azért neveztük az általok lett változásokat rendszerintieknek.

Ezen képzők egyenkint a' gyökhöz ragadnak, de mikor öszszetalálkoznak, bizonyos elsőbbséget tartanak, minél fogva *gat get* megelőzi a' *hat het* 's *tat tet* megelőzi mind a' *gat get* mind *hat het* képzőt. P. o. szeret, *szeretget, szeretgethet* : kevésbbé szoktuk mondani : *szerethetget*. Azután : szeret, *szerettet, szerettetget, szerettetgethet*. Mikor pedig a' rendszerinties képzők a' nem-rendszerintiesekkel találkoznak, ezek után következnek, p. o. csattan*hat, csatoghat*; javít*gat*; forog*tat* 'stb. Azonban nem mind találkoznak amazok' mindenikével, minthogy vagy ellenkezés támadna a' képzők közt, vagy ismétlés volna. Így ha *csattangat* lehetséges volna is a' *gat* és *tt* képzők' ellenmondása' ellenére, mégis mást tenne mint *csatog*; 's ez : *csatog* nem igen vehet fel *gat* képzőt, hogy legyen *csatoggat*, mert összeférhellen ismétlés volna. De a' kétféle osztályú képzők' találkozásának törvényeit nem nyomozhatjuk itt : azért szorítkozunk a' rendszeresiek' találkozására.

Minthogy *gat get* képző megelőzi *hat het* képzőt, *tat tet* pedig mind a' két előbbit előzi meg : következő sorokat állatunk fel a' képzők' találkozására nézve.

Első sor : szeret, *szeretget, szerethet, szerettet* és *szerettetik*.

Második sor : *szeretget, szeretgethet*.

Harmadik sor : *szerettet, szerettetget, szerettetgethet, szerettetgethetik, szerettetgetik, szerettetgethetik*. — Lehetséges-e : *szerettetgetik* és *szerettetgethetik*? Mintha a' szenvedő idom a' gyakorító képzővel nem találkozhatnék.

Jegyzet. Mind a' két osztályú képzők azt mutatják, hogy *g* (k) gyakorító, *t* cselekedtető képző mindenütt : továbbá *tat tet* járul rendszeren több szótagú, *at et* rendszeren egy szótagú gyökökhöz.

2) *Az igék' értelmi változásai a' finn nyelkben.*

Ezen változásokat mind egy rendbe sorozván, így adom elő :

a) Két különböző hangzón végzettel bíró igék *benhatók*, mint : *parantua, parannun* javulni ; *tytyä, tydyn* megelégedni ; *oppia, opin* tanulni ; *kulkea, kuljen* vagy *kulen* kullogni ; *huokua, huowun* lélekzen ; *kylpeä, kylwen* fürödni ; *luopua, luowun* végződni ; *syttyä*

*syty*n gyűlni; *kiehua*, *kiehun* forrni; *rypeä*, *rywen* fetrengeni; 'stb. 'S ezek gyökigék.

De *aia*, *eiä*, *eia*, *ia* végzetűeknek magába térő jelentésök van, és származott igék, mint: *kummaraiä* hajlongzani, *kummar-taa*-tól hajtani; *laseiä* ereszkedni, *laskeatól* eresztetni; *kuleksia* kóborolni *kulkea*-tól; *syleksia* magát nyállal megpiszkítani, *sylikeä*-tól köpni, okádni; *pureksia* harapózni, *purra*-tól harapni.

b) Egy vagy hirtelen tevést, mozdulást jelentő igéket alkot *h* képző, mint:

haukahtaa, *haukahdan* egyet ugatni; *haukkua*, *haukun* ugatni.
pysähtää, *pysähdän* hirtelen megál- *pysyä*, *pysyn* megál-
 [lok; [lok.
lakahtaa, *lakahdan* keveset hirtelen *lakkaan*, *lakata* enged-
 [engedek; [ni.
paukahtaa, *paukahdan* pattanok; *paukkaan*, *paukata* pato-
 [gok.

pusahtaa, *pusahdan* hirtelen kibu-
 [zog a' viz;
lukahtaa, *lukahdan* hirtelen egyet *lukkua*, *lükun* mozgok.
 [mozdítok;
palehtyä, *palehdyn* hirtelen török *palota*, *paloan* törni
 [darabokra; [(falatokra)

seisahtua, *seisahdun* hirtelen elállók; *seisoa*, *seison* állók.

c) Az átható igék vagy a' benhatóktól származnak, vagy eredetiek. A' származottak vagy a' két különböző hangzó helyett két egyféle hangzót kapnak, vagy pedig *t* képző által lesznek, így:

parantaa, *parannan* jobbitani, *parantua* javulni.
kääntää, *käännän* fordítani, *kääntyä* fordulni.
pyörtää, *pyörrän* pörgetni, *pyörtyä* pörögni.
rikastaa, *rikastan* gazdagítani, *rikastua* gazdagodni.
rakastaa, *rakastan* szeretni, *rakastua* szerelmes lenni
 [?'stb.

tydyttää, *tydytän* elégíteni, *tytyä* elégedni.
opettaa, *opetan* tanítani, *oppiä* tanulni.
kyhwettä, *kyhwetän* fürösztetni, *kylpeä* fürödni.
luowuttaa, *luowutan* szüntetni, *luopua* szünni.
onnuttaa, *onnutan* sántítani, *ontua* sántulni
luottaa, *luotan* teremteni, *luoda* lenni
loskuttaa, *loskutan* locsogtatni, *loskua* locsog (a' víz)
loikuttaa, *loikutan* lóggatni, *loikkua* lógni.
lewentää, *lewennän* szélesíteni, *lewitä*, *lewiän* szélesedni.
lennättää, *lennätän* röpíteni, *lentää*, *lennen* röpülni.
kyllyttää, *kyllytän* elégíteni, *kyltyä* elégedni. 'stb.

Eredeti átható igék p. o. *lukea luwen* olvasni, *juoda*, *juon* iszom, *syödä syön* eszem, *wiedä wien* vinni 'stb. 'stb.

d) A' cselekedtető igék mind *t* képző által lesznek, mindenféle igékből, mint :

<i>parannuttaa</i> ,	<i>utan</i>	javíttatni,	parantua-tól
<i>opetuttaa</i> ,	<i>utan</i>	taníttatni,	oppia- „
<i>sytyttää</i> ,	<i>ytän</i>	szítatni, gyujtatni,	sytyä- „
<i>puhuttaa</i> ,	<i>puhutan</i>	beszéltetni, fuvatni,	puhua- „
<i>luwuttaa</i> ,	<i>luwetan</i>	olvastatni,	lukea- „
<i>rakastattaa</i> ,	<i>atan</i>	szerettetni,	rakastaa- „
<i>loydättää</i> ,	<i>ätän</i>	lletetni,	löylää- „
<i>audattaa</i> ,	<i>audatan</i>	segíttetni,	autaa- „
<i>juottaa</i> ,	<i>juotan</i>	itatni,	juoda- „
<i>syöttää</i> ,	<i>syötän</i>	etetni,	syödä- „
<i>laulattaa</i> ,	<i>atan</i>	énekelletni,	laulaa- „
<i>arwoittaa</i> ,	<i>arwoitan</i>	becsülletni,	arwata- „
<i>maikoittaa</i> ,	<i>oitan</i>	altatni,	makata- „
<i>teettää</i> ,	<i>teetän</i>	tetetni,	tehdä- „
<i>näettää</i> ,	<i>näetän</i>	nézetni,	nähdä- „ 'stb.

Mintogy pedig, mint magyarban is, az egyszerű átható igék idomra nézve a' cselekedtetőkhöz hasonlítanak, innen némely igék kettős *t* képzőt vesznek fel, mint p. o.

luwetattaa hallgattatni, *luwettaa* hallgatni, olvastatni, *lukea* [olvasni.

kylwetättää fürösztetni, *kylwettää* fürösztetni, *kylpeä* fürdeni
juotattaa itattatni, *juottaa* itatni, *juoda* inni.
syöttää etettetni, *syöttää* etetni, *syödä* enni.
juoksutattaa futattatni, *juoksuttaa* futatni, *juosda* futni.
sytyttää gyujtattatni, *sytyttää* gyujtani, *sytyä* gyulni.
rywetättää mázoltatni, *rywettää* mázolni, *rypeä*, *rywen* fet-
 [rengeni.

e) Mind az átható, mind a' cselekedtető igék *l* képző által gyakorítókká lesznek, p. o.

<i>parannelle</i>	jobbitgatni	parantaa-tól
<i>käännellä</i>	fordítgatni	kääntää- „
<i>rakastella</i>	szeretgélni	rakastaa- „
<i>puhella</i>	emlegetni, fuvogatni	puhua- „
<i>opetellä</i>	tanogatni	opettaa- „
<i>autella</i>	segítgetni	autaa- „
<i>laulella</i>	danolni	laulaa- „
<i>purennella</i>	harapdálni	purra- „
<i>teeskellä</i>	teddegélni	tehdä- „
<i>peseskellä</i>	mosogatni	pestä, pe- [sen- „
<i>menetellä</i>	költözgetni	menettää- „

melly *menetni* volna, *mennä-től* 'stb. 'stb.

f) A' szenvedő idom hasonlóan *t* képző által lesz, melly előtt

a helyett *e* hangzó áll néha, hogy az átható a' cselekedtető igéktől különbözzék. Egyébiránt a' finn szenvedő idom is, mint a' magyar, inkább a' személyi ragok, mintsem a' képző által ismerszik meg, mit alább mutatunk meg.

<i>käskettää</i>	parancsoltatni,	<i>käskeä</i>	parancsolni
<i>rakastettaa</i>	amari,	<i>rakastattaa</i>	amare facere
<i>säästettää</i>	parceri,	<i>säästättää</i>	parcere facere
<i>opittaa</i>	doceri,	<i>opettaa</i>	discere facere
<i>kuoltaa</i>	öletni,	<i>kuolla</i>	halni
<i>mentää</i>	itur, iri,	<i>mennä</i>	menni
<i>purtaa</i>	morderi,	<i>purra</i>	harapni
<i>wedettää</i>	duci,	<i>wetää</i>	huzni, vinni
<i>annettaa</i>	dari,	<i>antaa</i>	adni 'stb.

A' legföüleletesebb átnézet is mutatja, hogy azon képzők között, mellyek a' magyar és finn igék' értelmi változásait okozzák, nem kis rokonság van. Önhangzók' különbségei teszik magyarban a' benható igét áthatóvá, p. o. *jobbulni*, *jobbítani* : ugyan ezt látjuk a' finnben is, p. o. *parantua* jobbúlni, 's *parantaa* jobbitani. Azután *t* képző alkot mind a' két nyelvben átható és cselekedtető igéket, mint azt elég számos példákon vette észre az olvasó ; *t* a' szenvedő idomnak is képzője a' magyarban és finnben. Végre *l*, mint gyakorisító képző, uralkodik a' finnben, 's nem idegen a' magyarban, p. o. *vagdal*, *hajigál*, *iddogál* 'stb., viszontag a' *g* képző (*k*) uralkodik a' magyarban, 's nem idegen a' finnben is, mint : *teeskellä* teddegélⁿⁱ, *peseskellä* mosogatni, *söt oleskellä* gyakran lenni 'stb. 'stb.

3) Az igék' értelmi változásai a' török nyelvben.

Könnyebb áttekintés végett azokat öt sorra osztjuk, ugyanint átható, szenvedő, cselekedtető, viszonyosító és magába térő-re. A' nevezetek talán nem mindig jók : de szolgáljanak itt a' dolog' megjegyzésére.

a) Az átható sorba teszszük az igék' legegyszerűbb idomát, akar gyökszók akar származottak, 's valóban áthatók vagy benhatók legyenek. Így *szöjlemek*, *szermek* szeretni, *bakmak* nézni ; *atlanmak* lovagolni (*at* ló), *gidselemek* éjjelezni, hálⁿⁱ (*gidse* éj) 'stb. a' legegyszerűbb igeidom. Ehhez járulván *me* képző, melly tagadást tesz, 's *h* képző, melly a' tagadást mégerősíti (de betűnkkel nem iratik), lesznek új idomok : *szöjlememek* nem szólni, *szermemek* nem szeretni, *bakmamak* nem látni, — és *szerememek* nem szerethetni, *bakamamak* nem nézhetni.

b) Ha az ige' gyökéhez *il*, vagy, ha *l* betű a' gyökben előfordul, *in* vagy *un* képző járul : *szenvedő idom* lesz, mellyhez a' tagadást és lehetlenséget jelentő képzők társulhatnak, sőt a' cselekedtető is. Így *szermek* szeretni, *szevilmek* amari ; *szevilmemek* non amari, *szevilememek* non posse amari ; — *szevildürmek* facere

amari. *Bakmak* nézni, *bakilmak*, *bakilmamak*, *bakilamamak*, *bakildurmak*. De *almak* venni, *alimnak* nem *alilmak* vétetni, *alinmak* stb.

c) Ha az ige' gyökéhez *dür dur* képző járul, *cselekedtető idom* lesz, melyhez az előbbieket mind társulhatnak. P. o. *szevdürmek* szeretetni, *facere amare*, *bakturmak* láttatni (kemény bötű után a' *d* változik *t*-re); *szevdürmemek*, *szevdürememek*; *bakturamamak*, *bakturamamak*. Továbbá *szevdürilmek* (*cselekedtető és szenvedő idom*) *effici ut quis amet*, *szevdürilmemek*, és *szevdürilememek*, az előbbinek tagadója és lehetetlenje; *bakturilmak*, *bakturilmamak*, *bakturilamamak*. Itt már négy képzőt láttunk együtt.

A' cselekedtető idom néha csak *t = d* képző által lesz, névszerint ha az igének gyöke hangzóval vagy *r*-rel végződik. P. o. *okumak* olvasni, *okumak* olvastatni, *csagürmak* híni, *csagürmak* hivatni.

d) *Is* képző viszonosító idomot alkot, melyhez a' tagadó, az után a' szenvedő és ismét a' tagadó, a' cselekedtető meg' ismét a' tagadó, sőt a' cselekedtetőhöz a' szenvedő és tagadó képzők társulhatnak, így : *szevismek* egymást szeretni, *szevismemek*, *szevisememek*; azután *szevisilmek*, *szevisilmemek*, *szevisilememek*; továbbá *szevistürmek* egymást megszerettetni, *szevistürmemek*, *szevistürememek*; végre *szevistürilmek*, *szevistürilmemek*, *szevistürilememek*, *non posse effici se invicem amare*, hol öt képző gyült össze. Hogy ilyen idomok felette ritkán fordulnak elő, a' magyar nyelv' gyakorlata is mutatja.

e) *In* képző magába térő idomot alkot, mely a' magyar *ikes* idommal egyez. Társulnak ehhez is a' tagadó, szenvedő és cselekedtető képzők, p. o. *szevinmek* örülni, *szevinmemek*, *szevinememek*; *szevindürmek*, *szevindürmemek*, *szevindürememek*.

A' magába térő és a' szenvedő képző *il*, *in*, vagy inkább *l*, *n* szint olly közel állanak egymáshoz, mint a' magyar *ikes* idomok, melyek szenvedők és nem azok, mint *alszik*, *veretik*. — A' cselekedtető képző *t* vagy *dür*; mind kettő származtatható *it*mek tenni igétől, melynek harmadik személye a' jelentő mód' jelen idejében *idir* : rokon nagyon a' magyar *t* képzővel, mely átható és cselekedtető idomokat alkot. De a' magyar és török ebbeli képzők abban különböznek egymástól, hogy ezek nem gyakorolnak befolyást a' személyragokra, holott magyarban a' szenvedő idom' személyragjai nem azok, melyek a' cselekedtető idoméi.

Azon idomok' ragozására nézve, melyeket az igék' értelmi változásai bizonyos képzők által alkotnak, alig maradna még megjegyezni való, miután immost mondtuk, hogy a' török igében a' különböző képzők által lett idomok mind egyképen ragoztatnak; —

(mert, hogy azt itt ismételjük, a' török igének bármely idoma áll igenévszóból és a' tiszta létigéből, azért a' személyragok nem változhatnak) — 's miután a' finn igének idomai is, kivéve a' szenvedőt, egyképen ragoztatnak. De a' finn szenvedő idomot kell még külön megmutatni; a' finn és török ige' tagadó idomait összehasonlítás' kedvéért fogjuk ragozni.

Tagadó ige a' finn és török nyelvben.

Finnben két tagadó ige van, *ei* és *äläh*; mind kettő hiányos, amaz a' jelentő és foglaló, ez a' parancsoló módban fordul elő, ragozva a' személy-ragokkal, így: *en* nem én, *et* nem te, *ei* nem ő; *emme* nem mi, *ette* nem ti, *eiwät* (ei he) nem ők.

äläh vagy *älwös* noli, älköön ne ő (akarjon); *älkäämme* ne mi, *älkäät* ne ti, *älkööt* ne ők (akarjanak). Ezekhez járul a' más ige' parancsoló módja, vagy a' mult igenév, 's alakul az igének tagadó idoma.

Törökben az igének tagadása *me* képző által fejeztetik ki, melly a' gyökigéhez, 's annak cselekedtető, szenvedő, magába térő és viszonosító képzőihez járul. Mind a' kettőnek teljes ragozása így megyen:

<i>Finn.</i>	Jelentő mód.	<i>Török.</i>
	<i>Jelen idő.</i>	
<i>Egyes szám.</i>		
en)	nem szólok.	szöjlemezem nem szó-
et) sanoh	'stb.	vagy szöjlemem [lok
ei)		szöjlemezszin 'stb.
		szöjlemez
<i>Többes szám.</i>		
emme)	nem szólunk	szöjlemeziz nem szó-
ette) sanoh	'stb.	szöjlemezsziz [lunk
eiwät)		szöjlemezler 'stb.
A' török idom a' multnak minden időin keresztül ragoztatik, mint: I. <i>aligmult</i> szöjlemez idüm 'stb. II. szöjlemedüm, szöjlemédün, 'stb. A' finn tagadó idom nem olly teljes.		
<i>Egyes szám.</i>	<i>Mult idő.</i>	
en)		szöjlememis-im
et) sanonut		szöjlememis-szin
ei)		szöjlememis-tür
<i>Többes szám.</i>		
emme)		szöjlememis-iz
ette) sanoneet		szöjlememis-szíz
eiwät)		szöjlememis-tirler
<i>Régmult idő</i> : szöjlemis idüm 'stb.		

Jövendő idő.

Egyes szám.

en oleh }
 et oleh } sanowa
 ei oleh }

szöjlemezem , vagy
 szöjlemem 'stb.
 vagy szöjlemejedse-
 [gim 'stb.

Többes szám.

emme oleh }
 ette oleh } sanowat
 eiwät oleh }

Parancsoló mód.

Egyes szám.

aläh sanoh, ne szólj.
 älköön sanoko

szöjleme
 szöjlemeszün

Többes szám.

älkäämme }
 älkäät } sanoko
 älkööt }

szöjlemejelün
 szöjlemen
 szöjlemeszünler

Foglaló mód.

Jelen idő.

Egyes szám.

en }
 et } sanone
 ei }

szöjlemejem
 szöjlemejeszin vagy
 szöjlemeje

szöjlemez-szem
 szöjlemez-szen
 szöjlemez-sze

Többes szám.

emme)
 ette } sanone
 eiwät)

szöjlemejeüz
 szöjlemejesziz vagy
 szöjlemejeler

szöjlemez-szek
 szöjlemez-szenüz
 szöjlemezler-sze

Aligmult idő.

Egyes szám.

en }
 et } sanoisi
 ei }

szöjlemejeidüm
 szöjlemejeidün
 szöjlemejeidi

Többes szám.

emme)
 ette } sanoisi
 eiwät)

szöjlemejeidük
 szöjlemejeidünüz
 szöjlemejeler idi.

Finnben a' tagadás külön áll a' személyragokkal együtt, 's az ige személytelen állapotban kíséri : törökben a' tagadás *me* az ige-gyök 's a' személyragok, vagy inkább létige közt áll, mint más képző.

A' *szenvedő idom ragozása* némelly különösséget mutat a' finnben. Lehet azt, mint magyarban is, körülírva *olen* igével mondani, p. o. *olen sanottu, olet sanottu, on sanottu*, vagyok mondva

'stb. minden időn keresztül: de saját ragozása a jelentő módban személy- és számkülönbséget nem ismer, melyet hát a személyi névmások által fejezi ki. A foglalo módban a személy és számkülönbségek is megvannak.

Szenvedő idom, jelentő mód.

Jelen idő, egyes és többes szám: sanotaan, v. sanotahan.
Aligmult idő „ „ „ sanottiin, v. sanottihin.

Foglalo mód.

Jelen idő, egyes és többes szám: sanottaneen v. sanottanehen.
Aligmult idő „ „ „ sanottaisiin, v. sanottaisihin.

Parancsoló mód.

Egyes és többes szám: sanottakoon, v. sanottakohon.

Határozatlan mód.

sanottaah, sanottaaksi, sanottaissa 'stb.
 sanottaman, sanottamaan, sanottawa, sanottu.

Foglalo mód teljes ragozása:

Jelen idő.

Egyes sz. sanottanen, sanottanet, sanottanee,
Több. sz. sanottanemme, sanottanette, sanottanewat.

Aligmult idő.

Egyes sz. sanottaisin, sanottaisit, sanottaisi;
Több. sz. sanottaisimme, sanottaisitte, sanottaisiwat.

V. Beljebb tekintés.

1) Finnben a névszótól igen könnyen 's másmásképen származnak igék. Csak némely példákat hozhatunk fel, nehogy bőveket legyünk: *Silmä* szem azon sok jelentésben, melyben a magyar használta, *silmäilen* szemek, látok, szemlét tartok. *Jalka* láb, magyarban *gyal*(og), *jalkailen* lábolok, járok. *Imelet*, *imeleen* édeses és émedyös, *imellyn* édessé leszek, émedyem; *imeltän* édesíték, émedyitek. *Pää* fej, *päädyn* végére érek, végződöm, *päällistän* felülteszek, *pääätän* befejezek, végzek. *Pölyly* hely, pöhöly, *pölylyän* és *pölylytän* pöhölyt hajtok, port csinálok. — *Sia*, *sian* hely, tér, *sioitan* helyre teszek; *kirja* könyv, *kirjoitan* irok, mint magyarban *tan*, *tanojtani*; *tanéjtani*, *tanítani*. 'stb.

Törökben a melléknevek gyakran lesznek igékké, a létige hozzájuk ragadván, mint *güzel* szép, *güzel-im* szép vagyok, mintha mondhatnók *szépök*. — Főnevekből is néhány példát: *at* ló, *atlan-*

mak lovagolni; *ír* ének, *írlamak* énekelni; *kümis* ezüst, *kümisle-mek* ezüstölni; *altun* arany, *altunlamak* aranyozni; *bas* fej, *baslamak* kezdeni; *kudsak* öl, *kudsaklamak* ölelni 'stb. Látni ezekből, mennyire egyeznek a' két nyelv' s a' magyarnak képzői, mellyek névszókából igeszókat alkotnak.

2) Hogy a' bötük' változásainak törvényeit, 's a' képzők' alakulását is a' rokon nyelvek' összehasonlításából tudhatni meg csak, szinte néhány szón mutatom fel. Tudjuk ez alakokat: *saru*, és *sark*; *far* (faru) *fark*; *mar*, *marok*, *markolni*; *szer*, *szerü*, *szerv*, *szerkezik* 'stb. Honnan itt a' *k* képző? A' finn nyelv tanítja, hogy *k* és *v* egymással viszonylanak: hasonló törvény uralkodik a' mi nyelvünkben is. Finnben *tehdä* tenni, jelenidő: *teen* teszem, *teszek*, a' *h* bötü elveszett a' jelenidőben: de a' származott névszó *teko* tevés. Valamint tenniben *v* betű lappangott, úgy *tehdäben* *teenben* lappangott *h* és *k*, melly *teko* szóban előjő, 's ennek *k*-ja megfelel a' magyar *v*-nek tevésben. Hasonlót veszünk észre a' *saru* és *sark*-ban, *szerv* és *szerkezik*-ben. Továbbá, így értjük meg, miért *ri*, *riv* igének egyik származéka *rikat*, mintegy *ricat*, 's másika *rikkan*, *rikkant*, holott *rivvan*, *rivvant* kellene lenni, a' IV. 1) a) alatt előadottak szerint. — *Luku* olvasás, genitiv. *luun*, *lukea* olvasni, *luen*, *luen* olvasom. A' magyar gyök *olv*, bötü-áttétel által *lov*, *lok*, *luk*, *luku*; tehát itt is a' magyar *v* és a' finn *k* felelnek egymásnak. 'S nem jäték ez, hogy *olv*, *lov* a' finn *luk*. Igen sok szó van, melly bötü-áttélt mutat, mint: *mieli* elme, *se az*, *wuosi* év, *yö* éj, *wö* öv, *tie* út (mellyben *i* és *u* nem tesz különbséget, ha tudjuk, hogy török. *kucuk* magyarul *kücsöny*, 's most *kicsiny*), — *syön* eszem, *suon* iszom, mintegy *szöm*, *szom* (mit a' *szomj*, *szomjas* szóban aligha nem le-lünk), mellyek törökben *je* és *ics*, *je*-mek, *ics*mak, 'stb. Tehát a' magyar *olv* = *lov*, igen is a' finn *luk*-u, még pedig itt is ott is: *luen rahaa* olvasok pénzt, és *luen kirjaa* olvasok könyvet.

Légy, *legyezni*, *lendül*, *lendít*, *leng* szók nehezen látszanak egy tö' származékainak a' finn nyelv' tudása nélkül. De *n* és *gy* egymásnak megfelelő bötük, mint *lienen* legyenek, lenni, söt a' magyar *tenni tégy* 'stb.-ből is világos. Finnben *lentää* indicativ. praes. *lennän* röptülök, *lento*, *lennon* repülés, *lenninkäinen* légy = *lenninkäinen* (melly *k* képző, mint sok helyütt a' magyar *k* p. o. sarjadék, ivadék 'stb. a' sajátágos finn *ainen*, *äinen*-nel olvadt össze); *lennätän* röptíteni. A' *lennän*, *lentää*-vel szinte azonos *lendül*.

A' finn nyelv' tudása tehát sokban megalapítja a' magyar szószármaztatást, mint a' török azt más irányban kiegészíti, mit azonban itt meg sem érintek. Csak két szót hozok még fel: *felelni* és *levegő*. A' *fél*, *fele* (felelés), mellyet, mint már mutattam, a' *fő*, *fej*, és *föl* finnül *ylä*, gyököktől meg kell különböztetni, magyarnak igen sok származékot ereszt: hasonlóan a' finn *puoli*, melly egy a' magyar *fél*-lel. *Feleség* finnül *puoliso*, 'stb. A' sok származék közt

van *felelni*, finnül *puoltaa*, *puollan*, hol is a' runó-éneklésben az, ki az előnékesnek felel, *puoltaja*-nak neveztetik. De itt *puollan* felelem, felelek nemcsak tesz *respondere*, hanem *valakinek felén állani*, azaz *megfelelője* lenni.

Levegő. Gondolja tán valaki, hogy *levegő ég*, annyi mint *lebegő ég*. *Lewiä*, *än* finnül széles, *leweys* szélesség; *lewes*, *lepeen* széles mező; innen *lewiän*, *leweyn*, *lewenen* 's *leweennyn* szélesedni; *lewennän*, *lewiän* szélesítem, -ek, *lewites*, *lewitteen* az, mi valamire terítetik = lepedő. A' magyar *levegő* egy gyökű szó a' finn *lewiä* gyökkel, 's tesz *szélesedőt*, 's egyszersmind *elfedőt*, *beterítőt*, 's rokon vele a' *lep* gyök. *Ellepnä*, *meglepni* tesz tulajdonkép *elfedni*, *elborítani*, 's másod értelemben, meg lehet hogy roszul is, *elérni*. Így *lepedő* és *levegő* rokon szók, mind kettő eredetileg *szélesedőt*, 's mint ilyen valamit borítót tesz; benne a' *p* és *v* szint úgy megfelel egymásnak, mint finnben *lewes*, *lepeen* széles mező, 's *lewites*, *lewitteen* lepedő. E' szerint *levegő ég* annyi, mint *terjeszkedő ég*, 's tökéletesen adná vissza a' Genesis I. 6. versében említett *rakia*, firmamentum szót, mit a' magyar bibliafordítók nem tudván, azt „*kiterjesztett erősségnek*“ fordították. A' török fordító egyenesen megtartja a' héber szót, ezt: „*jēhi rakia bētokh hamāim*, vihi mavdīl bēn māim lamāim“ — így adván vissza: „Szularün ortaszinda bir rakia olszunki szulari szulardan aire“, vizeknek közötté egy rakia legyen ki vizeket vizektől válaszsza (el). Legyen kiterjesztett erősség a' víz között, melly elválaszsza a' vizeket a' vizektől. Az *ég* szónak tulajdonképi jelentését, mellynek megfelelője a' török *gök* vagy *kök*, melly *kéket* és *eget* tesz, nem tudom, sem azt nem, minő viszonyban áll a' *menny* szóval. Mind a' kettőt a' finn *taiwas taiwaan*, melly rokon lehet vagy *taiwun*, *taipua* hajlok, görbülök, vagy *taival*, *taipalen*-nel távolság — 's a' török *kök* fejezi ki.

3) Nem csak nyelvbéli, hanem egyéb rokonságra is mutat több jelenség a' finn és magyar nyelvben, mellyekből egyet kettőt fölhozni nem árt. Említettem már, hogy finnben is a' *meny* = *nurus miniä*, a' *vö* pedig *wäwy* (olv. vevü, mintegy vevő). E' találkozást, melly csudálatos, folytatják következők: *ip* vagy *ipa* finnül *appi*, mint nálunk is *após*, 's viszont a' finneknél az *appi* = *ip* mondatik *ati*-nak is. *Nap* vagy *napa* finnben *anoppi*; *appila*, *anoppila* és *atiwo* teszik az ipának napának házat; a' többes *atiwot* különösen teszi az atyafiaknak évenkénti vendégségét. Tegyük hozzá, hogy a' *koma* finnül *kummi*. Az ilyeneket a' török nyelv alkalmazásint elveszté, mikor a' nemzet a' Mohamed hitét elfogadta. — *Kila* törökül *kila*, de finnben is *kielo*; *véka* finn. *wakka*, törökül nem tudom ha így nevezik-e. A' mérők és rokonságok nevei nagy közelségről tanuskodnak. — A' *katona* szó hajdan nálunk lovast tett leginkább, mint azt a' közmondások 's egyéb történeti bizonyság

mutatja; mellette volt a' *hajdú* mint gyalog. A' török nyelvben is *katona* lovast jelent, akór mert tőlünk vették, akár más okból. 'S mit nem lehetne az *ur* szóról mondani, melly finnben *uros*, és hőst jelent, nem leánykérőt, hanem *vitézt*? de itt csak figyelemzetni szabad.

4) A' finn nyelvnek sok járása van. Ezt a' tulajdonképi nyugati finn nyelvről mondjuk, nem pedig olly értelemben, hogy a' finn nyelvnek több ágát kell elismerni, miről most ez értekezésben nem lehet szó. Hasonlóan van a' török nyelvben is több nyelvjárás, és nyelvág.

A' három nyelvnek leírását úgy akarjuk teljessé tenni, hogy mindenikből mutatványt is felhozzunk.

a) A' finnre nézve álljon itt *Gottlund Ottawaja*' I. részének 145. lapjáról néhány pont, előbb az író saját nyelvjárásában, azután a' közönségesben, melly általános írói nyelv.

„*Meijän vanhoiin* Jumalan tuntemuksesta ja Jumalan palveluksesta on varsin vähä sanottavaa, sillä se on jo tykkänään poiskadonna kansastamme. Kuitenkin löycämme myö näistä jällell jääneistä sanantavoista, että *hyö* uskovat yhtä Jumalata, jonka *hyö kuhuivat* taiwaan ja *moan* luojaksi, ja *puhuvat* hänestä, että *hään* oli taiwaan ja *moan* sepittänyt. Häntä kuhuttiin myöskin sen tautta taiwaan takojaksi, kaiken luonnon kalkuttajaksi; ja koska hänestä puhuttiin, sanottiin myös: Jumala ylhällä taiwoisessa, koska hänen istumensa luultiin olewan taiwahassa. Olennonsa puolesta, *hyö* pitivät häntä yhtenä henkenä, koska ei missäkään löyvy merkkiä, että *hyö oisivat* kuvailleet häntä moalisella tavalla, tahi tehneet häntä luonnollisella tavalla silmissämme nähtäväksi.“ — Közönséges nyelvben:

Meidän wanhoinme Jumalan tuntemuksesta ja Jumalan palveluksesta on warsin vähä sanottawa sillä se on jo tykkänään poiskadonna (vagy poiskadonneena) kansastamme. Kuitenkin löydämme myös näistä jällell jääneistä sanantavoista, että *he* uskoivat yhtä Jumalata, jonka *he kutsuivat* taiwaan ja *maan* luojaksi, ja *puhuivat* hänestä, että *hän* oli taiwaan ja *maan* sepittänyt. Häntä *kutsuttiin* myöskin sen tautta taiwahan takojaksi, kaiken luonnon kalkuttajaksi; ja koska hänestä puhuttiin, sanottiin myös: Jumala ylhällä taiwoisessa, koska hänen istumensa luultiin olewan taiwahassa. Olennonsa puolesta, *he* pitivät häntä yhtenä henkenä, koska ei missäkään löydy merkkiä, että *he olisivat* kuvailleet häntä maalisella tavalla, tahi tehneet häntä luonnollisella tavalla silmissämme nähdäväksi.

Meidän wanhoinme a' mi véneinknek, *wanha* vén; *tuntemuksesta* tudásról, *tuntemus*, — *uksen* tudás, *tunnen* tudom -ok, de *tiedän* is az; *ja és*; *palwelus-uksen* tisztelet, szolgálat, *palwelen* szolgáalom; *warsin* épen, nyelestül, *warsi-rren* nyél; *wähä* kevés; *sillä* mert; *se* az-tól; *jo* már; *tykkänään* egészen, szarastül, tö-

vestül, *tykkänänsä* helyett, *tykkä*, *än* szár, *tö*; *poiskadonnut* el-eselt, *katoon*, *kadotä* esni; *kadonneena*, összehuzva *kadonna* a' participium' essivus esete; *kansastamme* népünk-ből, *kansa*; *an*, nép, *sta* ból, *mme* rag; *kuitenkin* mind a' mellett; *löydämme* lelünk, *löytää* lelni, 's alább *löytyä* leöldni; *myös* még; *näistä* azokból, *tämä* az többesb. *nämät* azok; *jällellän* után, *jälki-len* jel és nyom; *jääneistä* maradtakból, *jään*, *jäädä* maradni, *jäänyt*, *jääneen* maradt; *sanantawoista* szólásokból, *sana* szó, *tapa*, *-wan* szokás; *että* hogy; *he* ök; *uskoivat* hívének, *usko* eskü, hit, *uskoa* hinni; *yhtä* egyet *yksi*, *yhden* egy, infinit. casus; *jumalata* istent, cas. infin. *jonka* kit; *kutsuivat* hívának, nevezének; *taiwaas*, *aan* ég; *maa*, *maan* föld; *luoda*, *luon* teremteni, *luojaksi* teremőnek; *puhua* beszélni; *hänestä* róla, *hän* ő; *sepitän* kovácsolok, teremtek; *hántä* őt, cas. inf. *kutsuttiin* nevezteték; *myöskin* is; *sentautta* annak okáért; *takoa*, *taon* kovácsolni, *takaja* kovácsoló; *kaiki*, *en* kiki, minden; *luonto*, *luonnon* teremtmény; *kalkuttaa* gyártani, kovácsolni; *koska* mikor; *ylhällä* oda fenn, mint mondjuk: őszszel, tavasszal, éjjel, úgy mondják ezt helyre nézve a' finnek; *istuin*, *istumen* szék, *istun* ülök; *luulen* vélem, gondolom; *olewan* levőt; *olennonsa* léte, *olento*, *nnon* lét; *puolesta* felől, *puoli*, *en* fél; *pitäwat* tartának, *pitää* tartani; *yhtenä* egynek, cas. essiv. *henki*, *ken* lélek; *ei-löydy* nem találtatik, leöldik; *missäkään* miben-sem, *mi* mi, *missä* miben; *merkkiä* jelek, idegen szó; *olisiwat* *kuwailleet* képeztek volna, *kuwa* kép, *kuwailen* képelni, kepezni; *maallisella* földivel, *maa* föld, *maallinen*, *-isen* földi; *tawalla* szokással, *tapa wan* szokás; *tahi* vagy. — (Nevezetes a' magyar, *akar*, *akar* p. o. *akar* *fekete* *akar* *fehér*, 's *akarki* *leyyen*); a' finn nyelv ezen szókat szinte képezi *tahu* és *tahto* akarat-ból, még *tahi* vagy, is onnan jö. Így *olkoon* *kenen* *tahansa*, legyen kié akaratja = legyen akarkié; *kuinka* *tahansa* miként akaratja = akarmiként; törökben is *iszter* (akar) vagy, mely a' finn *tahnak* felel meg; de a' latinban is azt találjuk, mint: *quivis*, *quaevis*, *quibusvis* 'stb.) — *Tehneet* particip. praet. *tehdä* tenni; *luonnollisella* *tawalla* természetes módon; *silmis-sämme* szemünkben, *silmä* szem, *silmät* *silmiin*, *silmissä* többes esetei.

Szószerinti fordítás.

Mienknek véneinknek istennek tudásról és istennek tiszteletről van épen kevés mondató, mert az már mindenestül kiesett népünk-ből. Mind a' mellett lelünk még azokból után-maradtakból szólásokból, hogy ök hívének egy istent, kit ök nevezének égnek és földnek teremőnek, és beszélének róla, hogy ő vala eget és földet kovácsolt. Őt nevezék is annak okért égnek kovácsolónak, mindennek teremtménynek gyártónak; és mikor róla beszélteték, mondaték is: isten fenn az egekben, minthogy annak széke gondoltaték

levőnek az égben. Léte felről (felől) ők tarták őt egynek léleknek, minthogy nem mibensem lelődik jegy, hogy ők képezték volna őt földi szokással, vagy tették (volna) őt természetes móddal szemekben láthatóvá.

b) Törökül adom Lokmának egy meséjét.

Arszlan ile öküzer meszeli dür. Arszlan iki öküün üzerine geldi. Öküzer ikiszi dakhi birbire müdstemi-olup bojnuzlar ile dö-güsmegin, arszlan aralarina girmek mümkin olmadi. Arszlan bunlari birbirinden ajrmak icsun hile ve khada szüluk idüp ben szize tear-ruz itmem dijü, anlari biri birinden ajrdi, ve ajrduktan szonra birer birer ikiszini dahi jirtti ve jedi.

Arszlan oroszán, *ile* vel, *özüzer* ökrök, *meszeli* meséje, *meszel* mese arab szó, *iki* kettő, *üzer* fel, *üzerine* feléje, *geldi* kelt, *gelmek* kelni, menni, *ikiszi* ketteje, *dahi* még, is; *bir* egy, *birbire* egy egyhez, egymáshoz; *müdstemi*-össze, együtt, arab szó; *olup* levő, levén, *olmak* lenni; *bojnuz* szarv; *dögüsmek* dögönyözni, ütközni, *dögüsmegin* ütközni által; *aralarina* közéjük, *ara* köz, *aralari* többes, a' harmadik személy' ragjával (n) a dativus végzete; *girmek* jönni, a' magyar *jer* hiányos idoma a' teljes igének *girmek*; *mümkin* tehető, arab szó; *olmadi* nem vala, *ol-mak* lenni, *olma-mak* nem lenni; *bunlari* őket; *birbirinden* egy egyétől, egymástól; *ajrmak* szakasztani; *icsün* végett; *hile* csalás, *ve* és, *khada* hamisság, mind a' három arab szó, *szüluk* út, arab szó; *idüp* tevő, tevén, *itmek* tenni, *iderim* teszem; *ben* én; *szize* nektek; *tearruz* ellenkezés, arab szó; *itmem* nem teszek, *itmek* tenni, *itmemek* nem tenni; *dijü* annyi mint *dijüp* mondván, *dimek* mondani; *anlari* őket; *ajrduktan szonra* elszakasztott után; *birer*, egyenkint; *ikiszini* kettejét; *jirtti* összetépett, *jirtmak* tépni, *irtani* vágni; *jedi* ett, *jemek* enni.

Szószerinti fordítás.

Oroszán-vel (és) ökrök meséje (van). Oroszán két ökörnek föléje kelt. Ökrök ketteje még egymással együtt levén szarvak-vel ütközni által — oroszán közéjük menni tehető nem vala. Oroszán őket egy egyétől elszakasztani végett, csalás- és hamisság-út-tevén: én nektek ellenzés nem teszek, mondván; őket egyet egyétől elszakasztá, 's elszakasztás után egyenkint egyenkint kettejét is összetépte és ette.

c) Még alkalmasabbnak véljük az összehasonlításra egy dolgot adni mind e' három nyelven. Máténak második részéből teszek ide néhány verset, de magyarul a' régi bibliafordítás szerint, mely 1466 előtt lett, minthogy ennek nyelve sokban inkább közeledik a' finn nyelv' szavaihoz. A' török szöveg mellett áll a' szószerinti fordítás. Egyszersmind látjuk, a' három nyelv mint használ idegen szókat.

második fejezete.

1) Mikor azért Jézus született volna Judeának Bethlehemében, Herodes királynak napiban, ime, a' mágosok jövének napkelettől Jéruszálembe, mondván :

2) Hol vagyon ki született zsidóknak királya, mert látók ő csilágát napkeleten, 's jövének őtet (ajándokokkal) imádnok.

3) Hallván kedig Herodesz király megszomoróttaték, 's ménd Jéruszálem ő vele.

4) 'S egybe győjtván a' papoknak minden fedelmeket, 's a' népeknek irástudóit, tudakozik vala ő tőlök, hol Krisztus születnék ;

toinen luku (olvasás).

1) Koska siis Jézus syntynyt oli Bethlehemissä Judan maalla, kuningas Herodeksen aikaan, katso, tietäjät tulivat idästä Jerusalemiin, ja sanoivat :

2) Kussa on se syntynyt Judalaisten kuningas? sillä me näimme hänen tähtensä idässä, ja tulimme häntä kumarten rukoilemaan.

3) Koska kuningas Herodesen kuuli, hämmästyi hän ja kaikki Jerusalemiin hänen kansansa,

4) Ja kokoit kaikki ylimmäiset papit, ja kirjanopponeet kansan seassa, ja kyseli heiltä kussa Christuksen syntymän piti ;

- 1) Mikor 'stb. koska 'stb. . . e' mondatot a' török fordítás legsajátban adja : Jézus születvén (született-ben). Született, finn. *syntynyt*, *syntyä* = születődni, a' gyök *szül* és *syn* ; török *togmak*, vagy *dogmak* ; *doktuk* particip. praeter. *da* ablativus ragja, *ban*. A' *dog* gyök megvan a' magyar *toj-ik* szóban ; *tojó*, *tik*, *tyuk*, török. *tavuk* testvérszók, mellyekhez a' hellén *τίκτω* = *gigno*, *τοκος* = genitum tartozhatik. — *Nap*, török. *gün*, napok *günler*, napjai *günleri*, napjaiban *günleri(n)de*, az n a' harmadik személy' birtoki ragja után mindig áll. A' finn *aikaan* tesz *idöbe*, aika, aijan, v. ajan = idő ; különös, hogy az *illativus* mikor kérdésre áll a' tinnben ; de a' magyar is mondja *minapában* volt, *télben* ment el 'stb. — *Király* nem magyar szó, valamint *kuningas* is svéd, és *melik* arab szó. — Judea mellett nincs magyarban ország, finnben van *maa* = föld, ország, törökben *vilajet*, melly arab szó. — *Ime*, *katso*, *iste* ; a' finn = magyar *kacs*-ítani. — *Mágosok*, *maduszlar* idegen szók, *tietäjät* tudósok, *tietää*-tól. *Napkelet* finn. *itä*, *idän*, törökben *mesrik* arab szó. — *Jövének* = *tulit*, vagy *tulivat*, *tulla* = jönni ; *vassil olup* példája annak, mint alkot a' török, arab szókból igéket, *vassil* tesz érkezőt, *olup* levő, való, *olmak*-ból ; így *vassil olurüm* jövek = érkező vagyok. *Mondani* = *sanoah* = *dimek* ; *didi* monda 'stb.
- 2) *Hol*, *kussa*, *kanda* ; *ku* = ki, mi, *ken* nagyon rokonok a' magyar *hon* = hol-val, csakhogy ragot vesznek fel : *sza*, *da* = ban. A' gyök : *ho*, *ku* *ka(n)*. Ki (az = se) sz. zs. k. — Se synt. Jud. kun. törökben csak így van : zsidóknak királya. — *Mert* = mi-ért, így *sillä* = se-llä az-zal, azért, miért ; török. *zira*. — *Látók*, me *nämme* = *nézök*, *nähdä* nézni ; *gördük*, *göz szem*, *gör*-mek szemlélni, látni. — *Csillag* finn. *tähti*, *tähten*, török. *jıldiz*, a' ragok : -át, -ensä, -ini. — *Jövének* ismét *tulla*, *tulimma*, török. *geldük*, *gel*-mek = kelni, finn. *käydä*, menni, kelni. — *Ötet*, *häntä*, *ani*, törökben *ana* dativ. — *Kumarten rukoilemaan* = leborulva imádni ; a' tö-

geliomának

ikindsi báb (kapu arabsz.)

1) Ve isza hirudesz nam melikün günderinde jehudā vilājetinde olan bejtלהamde dogdukta, iste mesrikten madsuszlar uriselime vāszil olup, didilerki :

2) Jehudilerin meliki kandūr? zirā biz anün jildizini mesrikte gördük, ve ana szedsede itmege geldük.

3) Hirudesz melik buni isitmege sāsdi, ve bilersizinde bütün uriselim dakhı.

4) Ve o dsümle bās imāmleri ve kaumün kätiblerini dsem idüb anlardan meszih neredede dogadsagını isztılām ejledi.

Szószerint.

És Jezus — Herodes nevü királynak napjaiban Juda országában való Bethlehembben született-ben — ime keletről magusok Jeruzsálemnek érkező-lévén, mondák ki (hogy):

Judaiaknak királya hon (ban) van? mert mi övé csillagát keletben látók, 's neki imádáste-vésre keltünk (jöttünk).

Herodesz király' azt hallani-val megijedt, 's vele egész Jeruzsálem is.

És ő minden főpapokat és népek tudósait együtt (össze) tevén, azoktól (tőlök) messiás mi helyben születendését tudakozás-tett.

rök szedsede itmek imádást tenni, az első arab szó, *itmek* v. *etmek* tenni; az arabból lett *meszsed* imádás helye, magyarul *meccset*, mely helyett annyira szeretik írónk a' *mosche* szót, helytelenül, használni.

- 3) A' magyar és török szófűzés a' nyelvek' szellemével inkább egyez, mint a' finn. *Hallván kedig Her. kir. török* : H. m. *buni* (azt) *isitmege* = *isitmek* hallani, *le v. ile* val, *vel*; *koska kuuli* midőn hallá; *hämmästyä* megdöb-benni, *sasmak* ugyanaz. — Ménd, *kaikki* = kiki, minden, *bütün* = egész. *Ó vele*, *hänen kansansa*, *kansa* nép, *kanssa* = kansassa népben, *val*, *vel*, úgy hogy a' kifejezés tulajdonkép teszi : *Ő népével*, = *ő vele*; *bile* = *ile* = *vel*; *bileszi* szintugy 3. szem. rag mint *kansansa*, (*n*)*dse* hozzájáruló ragaszték, így : *bilemdse* velem, *bilendse* veled, *bileszindse* vele.
- 4) *Egybe győjtén*, török. *dsem idüb*, *dsem* arabszó, gyűlés, *itmek* tenni, tehát gyűlés- *tenni* = egybe gyűjteni; *kokoit* gyűjte, *koko*, *koon* rakás, össze, innen *koko* minden és egész, *kokoan*, *koota* győjtök; *mintha gyó*, *gyü* és *ko* egy gyök volna. *Kaikki ylimmäisit papit* minden fővebkek papok; *yli föl*, *ylimpi* fölebb, *ylin* legfölebb, ebből *ylimmäinen* — *aisen*, többes *ylimmäiset*; *dsümle bās imāmleri*, *dsümle* arab sz. összeg, törökül minden, *imam* ar. sz. pap : *bās* törökül fej. — *Kirja*, *an* könyv, *oppia* tanulni, *oppenut* tanult, többes *oppeneet*, *kirjan oppeneet* könyvtanultak, tudósok, *kansan* népek, *seassa* benne, *ska*, *sean*vegyület és társaság; *kaumün* *kitableri* népek irástudói, arab szók. — Tudakozik vala *kyseli*, *kysyn* és gyakorító *kyselen* tudakozom; *tölök*, *heiltä*, hol *kussa*, *Christuhsen syntymän piti* Krisztusnak születni kellene, *pitää* tartani, ilyen szófűzésben tartozik, *kell*; *anlardan tölök*, *meszih* messiás arab sz. *nyeredede* e' helyett van : *ne mi*, *jer* hely, *de* ben, *nejerde* = *nerede* hol; *dogadsagını dogmak*, felebb mondtuk, ez itt futurum partic. 3 személy-rag és accusat. *isztılām ejledi* tudakozás tett, az első arab szó, *ejlemek* tenni.

5) 'S azok mondának, Judeának Betlehemében, mert így vagon irván profeta miatt:

6) És te Betlehem Judeának földő, semmivel vagy küsebb Judának fedelmiben; mert te belöled jö ki herceg, ki birja enépemet Izraelt.

7) Tahát Herodes titkon híván a' magosokat, szerelmest tanolja vala ő tölök a' csillagnak idejét, a' melly tetett vala nekik.

8) 'S eresztvén őket Bethlehembe monda: menjetek, 's kérdezkedjete szerelmest a' gyermekről, 's mikor meglelenditek, hirdessétek meg énnekem, hogy es én jutván imádjam ötet.

5) Ja he sanoiwat hänelle: Betlehemissä Judan maalla: sillä niin on Profetan kautta kirjoitettu:

6) Ja sinä Betlehem Judan maassa, et sinä oleh suinkaan wähin Judan Pää ruhtinasten seassa, sillä sinusta on tulewa se ruhtinas, jonka minun kansaani Israelia pitä hallitseman.

7) Silloin kutsui Herodes tietäjät salaa, ja tutkisteli wisusti heiltä, millä aja!la tähti ilmestyi.

8) Ja lähetti heidän Bethlehemiin, ja sanoi: menkää ja kysikää wisusti lapsesta, ja koska te löydätte, niin ilmoitakaat minulle, että minakin tulisin ja kumarraisin häntä.

- 5) *Ja he sanoiwat hänelle*, 's azok mondának neki; törökben és *dakhi*, a' többi szószerint van: *anlar ana didiler(ki)* hogy; *Judan maalla* Juda földében, hol kérdésre *lla llä* rag áll, törökben *de* = ben. *Niin* így, török. *böjle*, a' mi ered *bu ez*, és *le* képzőből, mintegy *ilyen*. *Pejgamber proféta*, perzsa szó, a' török fordítás mondja: a' proféta irt; *pejgamber jazdi*, *jazmak irni*; a' magyar és finn fordítás passive adja: így vagon irván proféta miatt, *niin on* így van, *profetan kautta* proféta miatt, *kirjoitettu* írott, *kirja* könyv, *kirjoitan* írok, mint szomorú, *szomorojtani*. A' *kautta* szó nevezetes. *Kausi*, *kauden* tesz összetett szókban időfolyás' körét, p. o. *kuu-kausi* hófolyta, hónap, *wuosikausi* évfolyta, esztendő, *ehtookausin* estvel, *yökäusin* éjjel. Ennyiben megfelel a' magyar *által* szónak, mert *hó által* = hófolytában. Már *kausi* (infinitusa *kautta* tesz által), eszközt, és térben mozgást jelentvén, mint a' *földön által ment*, meni *pellon* kautta, és *állalam* teve minun kauttani teke. *Proféta miatt* nem más, mint: *proféta miält* = miältal, mert *állat* = állt, át. 'S így a' finn és magyar egyképen alakult.
- 6) *Maassa* földben, *ssa* ban, ben, *et oleh* nem vagy, *suin kaan* épen nem, *wähin* legkisebb; *wähü* kevés, *kis*, *wähempi* kisebb, *wähin* legkisebb. *Ruhtinas* svéd szó, fejdelem; *pää* fej, mondhatják *päämies* is, főember; *seassa* benne, közötté. I, IV. — *Beg* fejdelem, *begleri* több. sz. 3. személy; *ara* köz, *arassi* köze, *araszinda* közében; *kücsük* kicsiny, *kücsükek* comparativus; *degül-szin* nem vagy, et oleh. — *Szenden* töled; *bir* egy, *hadi* vezér arab szó, mellytől *hidajet*, vezérlés, ered. *Khuruds* arab szó kimenetel, *ejleje* futur. *ejlemek-től* tenni. — *Sillä* mert, I. 2. v. *sinusta* = *szenden* belöled; *on tulewa* = van jövendő, *tulla* jöni, *ruhtinas* svéd szó, itt a' magyar fordítás az idegen *herceg*, 's a' török fordít. az arab *hadi* szót használja; *jonka pitä hallitseman* kinek kell igazgatnia; *pitä* I. 4. v. *hallitsen* gyámkodom, igazgatok, uralkodom, innen *hallitus* országlás; a' magyar: ki *birja* en népemet. *Biró*, mint *megbirni*, *birtok*, *birodalom* szók mutatják,

5) Anlar dakhi ana didiler ki jehudā vilājetinin bejtleheminde, zirā peġamber bōjle jazdiki :

6) Ve szen ej jehuda vilājetinün bejtlehami, jehuda begleri arāszinda kücsükrek degülszin, zirā szenden bir hādi khuruds ejleje ki iszrajil kaumūme hidājet ejleje.

7) Ozemān hirūdesz madsuszlari tenhāje csagirup jildizün ne zemān göründüġini — anlardan szüal ejledi.

8) Ve anlari bejtlehame gön-derüp anlara didiki, varün ol og-landsigün khuzaszinda dikketle tefahusz ejlejün, ve ani buldu-gunuz zemān bana ilām ejlejün, ki ben dakhi varup ana szedsede idejim.

Azok és annak (neki) mon-dák, hogy Juda országának Beth-lehemében : mert próféta így irt, hogy :

'S te o Juda országának Beth-lehemje, Juda fejdelmek közöttle (leg) küsebb nem vagy, mert be-löled (töled) egy vezér kijövetel-teend (kijöend), ki Izrael népem-nek vezérlés-teend (vezére leend).

Akkor Herodes magusokat kü-lön híván csillagnak mikor látta-tottját — azoktól kérdés-tevé.

'S őket Betlehembe küldvén nekik (azoknak) monda, hogy menjete a' fucskának ügyében szorosán vizsgálat-tegyetek, 's azt találotokkor nekem tudás-tegyetek, hogy én is menvén neki imádás-tegyek.

tett birtokost, urat és igazgatót ; miért is : birja en népemet = ki fogja né-pemet igazgatni. A' biró szónak mostani jelentése csak felét teszi a' régi jelentésnek ; birállani vagy bírálni szót pedig az új szokás helytelenül megítélni helyett használja, holott tett valakit biróvá tenni, annak elismerni. Így Eszterházy Pál' beszéde szerint : a' sz. írást bírálni anyyi , mint a' sz. ír. birónak elismerni.

- 7) Tahát = silloin = o zeman. A' török o = az, zeman arab szó idő, o zeman anyyi az kor, akkor, valamint ne zeman mi kor, mikor ; silloin setől , az, mint sillā azért (miért), így silloin akkor ; a' magyar tahát honnan jö ? A' régi bibliafordítás mindig akkor jelentésben használja. Minthogy az ige-határozók , mint mondtuk , a' mutató névmásoktól erednek , alig ha tahát nem maradéka egy elavult névmásnak , melly a' finn tuo az , amaz , szóval egyezhetett. Titkon = salaa , hívá = kutsui , kutsun hívok , törökül csagír-mak híni , csagirup híván ; tenhāje titkon helyett. — A' török fordítás egy mondatba szorítja , mint a' magyar is , a' finn kettőben adja ; innen a' török : jildizün ne zeman göründüġini = csillagnak mikor látottját ; görmek látni , görünnmek , görülmek helyett, láttatni , göründük partic. praet. -ini rag és accusat ; szual arab szó, kérdés. — Tutkisteli egészen tudakozék ; tunnen, -unta , érzeni , ismerni , tutkin , -ia vizsgálni , tudakozni , annak gyako-rítója tutkistelen ; wisusti szorgalmatosan , wisu vigyázó , szorgalmatos ; millü ajalla , mi — mi, aika ajan idő (kor) adessivus rag , millü ajalla = mikor = nezeman ; tähti , tähten csillag ; ilmestyj tetszék , nyilvánossá lett , a' magyar telett = tetszett ; ilma levegő ég , ilmestyn nyilvánulok.
- 8) Lähetti ereszté , küldé , lähden , lähettä credek , lehätän , lähettä ereszték ; törökül göndermek küldeni. Menjete = menkää , kérdezkedjete = hysikää , l. 4. v. Varin parancsoló mód , varmak menni. Wisusti szorgalma-tosan l. 7. v. Lapsi lapsen fiu , szláv szó , különben poika fiu anyyi érte-lemben mint nálunk ; lapsesta fiuról. — Ol oglandsigün khuzaszinda dik-

9) Kik mikor hallották volna a' királyt elmenének, 's ime a' csillag, kit láttak vala napkeleten, előlkeli vala őket, miglen jutván állana a' ház felett, hol vala a' gyermek.

10) Látván pedig a' csillagot, öröltének vala igen nagy örömmel.

11) 'S bemenvéjek a' házba lelék a' gyermeket Máriával ő anyjával, és leesvéjek imádák őtet, 's ő kencsek megnyitván ajánlának neki ajándokat aranyat, temjényt és mirrát.

9) Koska he oliwat kuningan kuulleet, meniwt he matkaansa, ja katso, tähti, jonka he oliwat nähneet idässä, käwi heidän edellänsä, niinkauwan kuin hän edelläkäyden seishti sen paikan päälle, jossa lapsi oli.

10) Koska he tähten näiwät, ihastuiwat he sangen suurella illolla.

11) Ja meniwt huoneseen, löysiwt lapsen äitinsä Marian kanssa: maahan lankeisiwat ja rukoiliwat häntä, ja awaisiwt tawaransa, ja lahjoitiwat hänelle kultaa, ja pyhäsauwua ja mirrhamita.

kelle tefahhusz ejlejün, oylan fiü, oglandsik fiucska, -ün -ának; khususz arab szó, harmadik személy-raggal i és (n) da ban, mintegy tulajdonában dolgában, dikket arab sz. vékonyság, pontosság, le vagy ile vel, dikketle = dikketile pontossággal, tefahhusz nyomozás, ejlejün parancs. mód, tegyetek. — Lelni = löytää = bulmak; de a' török fordítás: ani buldugünüz zaman, ötet találatok-kor, inkább egyez o' nyelvek' szellemével, mint a' magyar: mikor meglelenditek, v. a' finn: koska te löydätte. Ilmoitakaat hirdessétek, nyilvánítsátok, l. 7. v. ilmestyä feltetszeni, ilmoittaa feltetszetni, minulle nekem, minä én. Ilam ejlejün tudás-tegjetek l. 4. v. ilam arab szó, tudás; bana nekem, ben én. — Hogy es én = että minakin = ki ben dakhí. Tulisín jönnék, itt mennék, kumarraisin imádnám, kumartaa leborulni, häntä őtet. Varpú menvén, varmak menni, sedsede itmek imádni, l. 2. v.

9) *Meniwät he matkaansa, mint a' német mondja, sie gingen ihren Weg, "matka, malkan utazás, haladás, matkaan = matkahan illatv. nsa rag. — Anlar dakhí meliki isittükten szonra azok is királyt hallottok után; isittük hallani, isittük part. prater. szonra, után, den ragot vonzza; gittiler menének, gitmek menni. — 'S ime — napkeleten, ezt szóról szóra adja a' finn: ja katso, tähti, jonka (kit) he oliwat nähneet idässä, nähneet part. nähnyt látott többes nähneet, nähä-töl l. 2. v. A' török fordítás: iste görükleri jildiz, ime látottok csillag, l. 2. és 7. v. — Elölkeli vala őket = käwi heidän edellänsä kele nekik elöttök, käydä = kelni, menni, török. gelmek, käwi aligmult; önlérinde giderdi = elöttök ment; ön elő, önlér elő való, önléri rag és (n)de ben = elöttökben. — Miglen jutván álla a' ház felett, a' finn mondja: niinkauwan kuin hän edelläkäyden seishti sen paikan päälle olly sokáig mig ő előtt kelvén megállá a' hely felett, seisohk állani, seisahda hirtelen megállani: pajka hely, pää se, fej, päälle felett. Ta gelüp mig kelvén: olduk volt, olmaktól, jer hely, úzer föl, turmak maradni, turunmak passive, megállani; oglandsik oldujer jerün úzerindi turundsá = fiucska volta helynek fölötte megállt.*

10) *Ihastun örülni, sangen igen, nagyon, suuri suuren nagy, ilo, ilon öröm; tehát szószerint: öröltének nagy örömmel. Görüp látván, görmek látni, sijadessile, olyan idom, mint 8. versben dikkelle, zijade arab szó, nő-*

9) Anlar daksi meliki isittük-
ten szonra gittiler, ve iste gör-
dükleri jildiz önderinde giderdi,
tā gelüp oglandsik oldugi jerün
üzzerinde turundsa.

Azok is a' királyt hallottok
után elmentek, 's ime látottok
csillag előtökbe ment, míg kel-
vén a' fucska volta helynek fö-
lében megállt.

10) Ve anlar jildizi görüp zi-
jadeszile ferahnak oldiler;

'S ök a' csillagot látván na-
gyon örvendve voltak.

11) Ve eve girüp oglandsigi
anaszi merjem ile buldiler, ve jere
düsüp ana szedsede ejlediler, ve
khazinelerini ācsüp ana hedijeler
ältün, ve günlük ve mürri száfi
arz ittiler.

'S a' házba menvén a' fucskát
anyja Máriával találták, és a'
földre esvén, neki imádást tevé-
nek, 's kincseiket nyitván neki
ajándékokat aranyat és tömjényt
és tiszta mirrát elébe tettek.

KIS GYÜLÉS, DEC. 20. 1851.

(A' philosophial és társadalmi tud. osztályal' számára).

Nmélt. Széki gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth C., Kállay, Szilasy, rr. tt. — Egyéb
osztályokból: Bajza, Bugát, Czuczor, Erdy, Gebhardt, Györy, Jerney, Kiss K.,
rr. tt. — Garay, Hunfalvy, Mátray és Tasner ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

A' titoknok olvasta

HETÉNYI JÁNOS rt.

következő értekezését az ősrómaiak' philosophiájának főbb jellemvonásai és ér-
demeiről.

Ama' terhes vád, mellyel jelenkorunkban avatlanok által a'
philosophia terhelhetik, minél fogva ezek állítják, hogy : „olly tu-

vekvés, zijadeszi ragos, és ile vel = nagyon; ferahnak arabperzsa szó,
örülve, oldiler valának.

- 11) Huonet, huonen ház, hon, huoneseen házba, török. ev ház, eve dativus
háznak = házba; girüb menvén, jöven, girmek l. 7. v. — *Lelék a' gyer-
meket Máriával ö anyjával, itt a' török és finn Mária név elibe tette anya =
ana, äiti szót. — És leesvéjek imádkák ötet, maahan lankeisivat ja ruoiki-
wat häntä, lankenen, lanketa esni; — jere dösüp földre esvén, jer hely
föld, jere dativ. düsmek esni. Awaisivat tavaransa, nyiták kincseiket,
awaan awata nyitni, kitaráni, tavara tulajdonság, kincs, a' régi marha =
opes szó — *tavernicorum magisterunk* aligha innen nem származik, 's
aligha tár szó is hajdan nem annyira helyet jelentett, a' miben, mint va-
gyont, a' mit abban tartanak. — *Lahjoittaa* ajándékozni, kulta kullan arany,
meglehet, germán szó, *pyhäsaucu* szent füst = temjény. *Khazineler* kin-
csek, arab szó; *acsüp* nyitván, *acsmak* nyitni; *hedije* ajándék, *hedijeler*
arz ittiler ajándékok — eleibe adtak; *ältün* arany; *günlük* tömjény; *mürri*
száfi arab szó és füzés = mirra tiszta.*

domány, melynek elveit illetőleg, a' bölcselek magok sincsenek tisztában, alig lehet igen nagy fontosságu, és illy ingatag tudomány alig tartalmazhat sok igazat, és alapost: "e' vád, mondom, nem annyira magát a' philosophiát, mint ennek ügyetlen kezelőit sujtja, és terheli. Mert harmadfél ezer esztendeje immár, hogy a' nagy Socrates' lángesze nyilván kimutatta a' philosophia' működését, és elmondván, hogy: „A' philosophia' főteendője, nem a' különben is soha le nem leplezhető természet' lényének vizsgálata, nem is a' szószékekbeni fénylés' hiú vágya, hanem az élet' bölc's vezérlete:“ ez által az iskolai philosophiát valódi élettudományyá nemesíté, és mintegy szentesíté. Ez tehát, és nem más a' bölc'selésben a' főirány, melyre nem annyira az elméleti, mint a' gyakorlati bölc'selés' tudománya és ennek művelése vezet; mely utóbbi sokkal szilárdabb alapon is áll, mint a' szemlélődés, mely sokfelé menvén, chaoticus, sőt ellenkezes természetű.

És mégis a' philosophia' kezelői e' régi, és nagy igazságot annyira nem méltányolák, hogy Herder' helyes megjegyzése szerint: „Maga Socrates már Platóban, és Aristotelesben, ha él, épen nem ismer saját tanítványira;“ annyira nem méltányolák a' következett századok' bölc'selői is, hogy bár az ugynevezett fölséges Socratismus' dicső eredményeiből átláthaták, miként említett föelven alapul a' philosophiának minden érdeme, és jelentősége; mégis az élettudomány' egyetlen és örök telkéről lelépve, az elméletet, a' szemlélődést, a' természet' akózását, az ész' kritikáját tevék tulnyomóvá a' philosophiában, nem pedig a' biocaliát, vagy az egyéni, és társas élet' szépítését.

Szerintem ez az *eredeti büne* a' philosophiának, innen foly ennek ingatagsága és egyéb tudományok közt jelen becstelen állása; innen a' rendszerek' ephemer élete, az a' sok félszogség, mely itt uralkodik, a' scepticismus' hatalma, mely, mint pygmaeusokat, ugy veri le a' rendszerek' hőseit a' bölc'selés' csatatérén. Az élet is nagy Ocean ugyan, és olly Proteus természetű, hogy tán nincs két egyén, melyre ugyanazon életvezérlet illenek, a' körülmények változatossága miatt; de azért ugy véljük, hogy az élettudományt, mint igen nehezett, és feszes szabályok alá alig vehetőt, még sem lehet, mint mostoha gyermeket, elcsapni, és őt a' philosophia' teréről leszorítani. Mert, ha az élet Proteus természetű is, és majdnem kinyomozhatlan, még illyenebb a' szemlélődés, még illyenebb a' nagy természet, melynek képszoóra, *Saisban*, leplezve állott, annak jeleül, hogy ennek törvényeit igen, de magát fényre deríteni soha nem lehetvén, itt erőnköt hiába pazaroljuk.

Tiszteljük az elméletet, a' tudás', és az iskola' philosophiáját: és valljuk, hogy nem hiába, nem minden siker nélkül működött *Plato*, és *Aristoteles*; nem hiába fürkészé a' lélek' természetét *Leibnitz*, és *Locke*; nem siker nélkül fáradozott *Kant*, tanítványival, az isme-

ret' határainak megállításában : mert világító fáklya kell az észnek, hogy az életgyakorlat biztosabban haladhasson ; de azt is hiszszük, és valljuk, hogy míg az élet' egészletét központul nem teszszük, és ennek szépítését ; míg ennek gyakorlati oldalát úgy, mint kell, nem méltányoljuk ; míg az iskola' tanaiból egyedül azokat ki nem szemeljük, mikből az életre egyenes, és valóságos nyereség háramlik ; szóval, míg a' philosophiát élettudománynya nem magasítjuk, és az iskola' porából életvezérlő fenségre nem emeljük ; míg tehát ezeket nem teszszük : addig sem a' philosophia' belbecsét kellőleg nem ismerendjük, sem annak üdvös irányát soha, de soha fel nem fogandjuk.

E' fenséges körben forgott az igen nagy becsü *Socratismus*, melly nem téveszté el ugyan egészen üdvös irányát a' hellen bölcselőkben ; de, fájdalom ! nem is azon ösvényen haladtak ezek, mellyet nagy mesterök nekik kimutatott. Ebből megfejthető aztán, hogy majd mindannyian tévtutakra tértek, és néhány század elteltén, mivel nem egy lobogó alatt, bár dicsően küzdöttek, mégis a' kétely ellen folytatott nagy ütközetben, a' csatatérről lelépni kénytelenítették. Miért ez ? Azért, mert a' tudat, és elmélet' philosophiája életgyakorlati fő irány nélkül syreni csábének, Calypso' barlangja, melly előbb utóbb a' vizsgálat' tengerén szirtekre vezet, és elvégre is Junó helyett felhőt öleltet velünk.

Ezen nagyszerű eredményre vezet bennünket a' philosophia' történetírása ; de jegyezzük meg jól : nem az, melly az élet' igényeire mitsem tekintve, iskolai bölcselők, és szaktudások' számára íratik ; mellyben előszámláltak ugyan a' neves bölcselők' különféle tanai, mesterséges rendszerei, és elveikkel együtt megbíratatnak, sőt előfordulnak itt a' nemzetek' philosophiái is, és az iskolai philosophia' mérlege 's criteriona szerint megítéltetnek. Ámde az, mi fő dolog, itt mellőztetik, és épen nem vítattatik meg : mit tettek ezek a' nemzet' élete' szépítésére, minő hatásuk volt a' jelenre, és a' jövő korra, valljon nem tettek-e több kárt mint hasznot, és nyert-e általok az emberiség, vagy vesztett ? Ezeket, és az efféle kérdéseket az iskolai philosophia' történetírása mellőzni szokta ; mert az a' nagy részletesség, az a' nagy parcellirozás, melly itt divatos, ezt meg sem engedi ; innen a' philosophia' nagy egészlete, és az éltszépítés' igényei háttérbe tolatnak, és épen az nem éretik el, mi mindenütt, és mindenben fő irány, és kell hogy az legyen. Jelen dolgozatunkban tehát mi, hívek már egykor nyilvánított *) harmonisticai, és biocaliai elveinkhez, biocaliai szempontból ítéljük meg egy nagy nemzetnek, az ősrómaiaknak philosophiáját, és érdemeit, criterionul használva nem azt, mi az iskolai philosophia' mérlegét vezet, pl. „külebb vitték-e a' rómaiak' a' philosophia' ha-

*) A' magyar Acad. Évkönyvei. VI. köt., I. 35—64.

tárait, és gazdagították-e azt újabb tanokkal, és rendszerekkel? Hanem azt, mit tettek a rómaiak a hellen iskolai rendszerekből, mint módosították, és minő alakba öntötték azokat, és minő hasznukat vették az egyéni, és társalmi életkészítésre?

Ha a nemzeti bölcselők érdemeit ezen fensőbb nézőpontból tekintjük: négy jeles, sőt nagy nemzetet ismerünk, kiknek fénye meghomályosítja itt minden nemzetekét, és a kikkel az alapos bölcselés terén bármely híres nemzet is nem mérkőzhetik. Amazok közt kettő van, mely föltűnő hajlamot nyert a szemlélődő és elméleti philosophiára, ebben bámulatos haladást is tőn, és nagy nevet vitt ki magának. Egyik a hellen, másik a német nemzet. Amannál születék a philosophia, és ennek egésze oly tökélyre hágott, minőre azóta soha; bár nem tagadjuk, hogy egyes részei az újabb korban jelesebben kifejelettek. A derék németeknek is halhatlan érdemeik vannak itt, kik előtt, valljuk őszintén, tisztán lebeg a philosophia ideálja, mivel e nemzet élénk képzelemmel, és átható mély észszel van felruházva, nem is sülyedt még el a romlottság sarába; inkább szeret tehát élni, és léledzeni a bájoló ideálban, mint az igen is prózai valóban.

Azonban szinte két, föltűnő nagy nemzetet ismerünk, mely mindegyik különös nagy hajlamot nyert az életgyakorlati bölcselésre, és ennek segélyével, erőfenségével, és még sok szerencsés körülmény összejötte által, annyira ment, hogy mindegyik szinte viláгурalmat biztosíta magának. Első ezek közt a római, második a britt nemzet. Ezek nem meriték el magokat a szemlélődésbe, az elméleteknek szenvedélyes kedvelői nem voltak, hanem felhasználva azt, mit a metaphysicálni szerető nemzetek nekik nyujtottak, alkalmazák a való élet soknemű viszonyainak okos, és hasznos elintézésére, a közjó előmozdítására, a nemzeti nagyság lehető magas fokra emelésére; jól ismerve az ideál, és az elmélet e nagy céljait, hogy ezek nem másra mint a gyakorlati élet szépitésére való, mely ezek világánál fejlődhetik ki tiszta, nemes, sőt emberhez illő szépségre és méltóságra.

Ezen harmonismusban, vagy is elméletnek és ideálnak az élet igényeivel összeegyeztetésében, kibékítésében és egyenlítésében áll a valódi philosophia; és akkor éri el tetőpontját, midőn, mint már említők, az iskolai, vagy tudományos bölcselés, az egyéni, és társalmi életet szépitő, gyakorlati élettudományyá nemesítetik, és illyenné magasztaltatik: nem pedig félszeg irányban halad; és nem mint jelenleg, némely népeknél, költői, ábrándos nézeteket állít fel, és kivihetlen terveket ápol; sem pedig ezekkel ellenkező, szinte félszeg irányban nem működik, mint egy időben a francziáknál, az alsóbb élet-élvezésnek szolgálva, és oda dolgozva hogy a fensőbb, és szebb életre hivatott emberből tegyen egy finom, de egyedül az érzéki gyönyörök után látó barmot. Illyen harmoni-

smusból indúlok én ki, tek. Társaság! a' philosophia' fogalmának, körének, és érdemének meghatározásában, kerülve mindenek felett a' félszezséget, és egyoldalúságot; melly, ha valahol, bizony e' legnehezebb, és legelső tudományban legtöbb kárt okoz. Mert szüli a' ferde rendszerek' egymást érő leomlását, szüli a' fonák, és félig igaz tanokat, diadalt biztosít a' romboló, és rosz akaratu scepsisnek; a' philosophia' tekintélyét pedig szerfölött rontja, végül aláás a' morálnak, és a' tiszta vallásnak, mik pedig nemes alapjai voltak, és lesznek mindenkor az emberies műveltségnek és boldogságnak.

Most, e' nagy és kétségbe vonhatlan igazság' földerítésére, az *ősrómaiak' philosophiájának jellemzését* választám ki, olly irányból *elsőben*, hogy említett harmonismus' egyedül üdvös voltát kimutassam, és azt bebizonyítsam, mit már más alkalommal érintettem *), hogy az igaz philosophiának harmoniában kell lenni a' józan észszel, és étellel; minél fogva, — az egy Socratismust kivéve, — azért nem szilárdulhata meg eddig a' philosophia, azért ingadoz mai napig, azért szüli népek, 's nemzetek közt a' nagy forrongást és rázkódást, mivel a' gyakorlati philosophiák nincsenek öszhangban sem az észszel sem az étellel; *végül* és főleg azért, hogy egy practicaí szellemű nagy nemzet', minő vala az ősrómai, philosophiájának, melly hamis világításban tűnik fel, az ugynevezett philosophia' historiájában kellő méltánylást, sőt elégtételt szerezzenek, és még, ha lehetne, magyarjainknak is, kik majdnem olly gyakorlati szelleműek, mint a' rómaiak, ezek' példáiban józan ösvényt mutassak, és tájékozási látkört derítsek föl.

Mert, hogy már most kitüzött czéломra térjek, őszintén nyilvánítom, miként a' rómaiak' philosophiájáról nincs olly tiszta, és helyes fogalom mint kellene; és ezen valóban nagy nemzet, melly törvényhozásával, viselt dolgaival, párnélküli irodalmával, és művelt nyelvével Európát sok tekintetben polgárosította, ez, mondom, philosophiát illetőleg, korán sem dereng olly tiszta fényben, minőt érdemlene. Szokás a' derék római bölcselőket háttérbe szorítani, nagy példányaik, a' hellenek mellett, kiktől tanulták azok jobbadán az elmélő philosophiát; de, ha a' bölcselés' czélja, nemcsak az elméletben, a' szemlélődésben, hanem főleg az életvezérletben áll, azaz a' tanoknak az életre alkalmazásában, és általok egy szép és egyszerű, egyéni és társas élet' kitüntetésében, ha a' philosophia' saját iránya nem az, hogy mesterséges rendszereket alkossunk, miket aztán a' kételynek sikerül halomra dönteni, hanem főleg az, hogy fölséges, és a' forradalmak' viharait is kiálló, az állodalom' legnagyobb rázkódásaiban is rendületlen jellemű férfiakat képezzen, e' fölött kellemes családtyákat, jeles hazafiakat, egyenes lelkű

*) Idézett Évkönyvnek 46—52. lapjain.

birákat, emberies hadvezéreket, derék szónokokat növeljen, és állítson ki, — minőket képzett Athenében a' derék Socrates : — ugy bizonynyal meg kell vallanunk, hogy e' részben Róma nem áll egy fokkal is alább Athenénél; mert emennek eredetiségét amannak erélye, életrealósága ha fölül nem múlja is, legalább megközelíti. Igen tanúságos leend tehát, ezen hadakozni szerető, szabad szellemű, gyakorlati irányu, az iskolaiságra épen nem hajló, szóval hősies nemzetnek bölcselését, kellő fényben előtűntetni : mellyről bizonyos, hogy eleinte nem tűré a' hellenek' sophisticáját, és több ízben elüzé ezeket, nem birván ezeknek álbölcselését megegyeztetni sem a' philosophia' méltóságával, sem a' római szilárd, és nyilt jellemmel, sem a' köz boldogsággal, mellynek nincs veszélyesh ellene, mint az álnok sophismus, és az ezen épült rabulismus, mellynek köpenye alá minden galádság, félszegség, és aljasság alá fér.

Bizony igaza vala a' derék censor Catónak, hogy a' jellemtelen sophistákat Rómából kiűzeté, kik Plató ezen tanát : „nincs tökélyes bizonyosságu állítás“ fölhasználák a' veszélyes probabilismusra, az erkölcstan' megmérgezésére; különösen az ügyvédek az igazságtalan ügyek' védelmére : így aztán elferdült, sophismussá fajult nálok az életbölcsesség, és a' philosophia' fensége aljas vitatkozássá, iskolaisággá, és felekezetiiséggé silányult. Mihez járult még az is, hogy a' római ifjak nem magáért, és az ugy nevezett kebelszükségért tanulák a' philosophiát, hanem azért, hogy kitűnő ügyvédek, és nagy befolyásu államférfiak lehessenek; mi, tiszta jellemüeknél, nem megvetendő irány ugyan, de ezen mellékes, és nem mindig tiszta czél által, az élettudomány saját fenségéből levonatik, és megaljasittatik; mellynek haszna pedig, mint *Kölcseynk* szól, épen nem anyagi, hanem szellemi; minek árt szabni, sem lehető, sem illendő.

Szokás továbbá a' római bölcselőket ugy tüntetni fel, mint olyanokat, kik nem magáért tanulák a' hellenek' philosophiáját, és életszükségért, hanem, a' már érintett anyagi hasznon kívül, az élvezetért, mellyet szül az égtan' mélyebb értése, a' vele akkor egybekötött csillagokbólí jóslással együtt — mellyben a' szabad rómaiak közt kitűnő volt P. Nigidius Figulus, a' császárok alatt pedig Thrasyllus; — még a' derék *Tenneman* is előáll ezen alaptalan váddal, hogy : „a' rómaiak csak dilettansok valának itt :“ melly állításokat mi ezennel kereken visszautasítunk. Lehettek ilyenek a' nép' nagy tömegében; de a' római bölcselők' dicső chorusát ha tekintjük, egészen más eredményre jutandunk.

Mert az ugynevezett dilettantismus fölületességre, a' curiosumok' vadászata hiúságra szokott vezetni : mit a' római philosophokról állítani épen nem lehet. Sőt épen az teszi érték előtt igen becessé a' rómaiak' philosophiáját, hogy ez nem az iskolában, hanem

az életben tündöklött; itt mutatá ki, majdnem isteni erejét, és azt mit a' már sokszor dicsért Socratismus terményezett. Mikép a' nagy Socrates megdicsőült a' derék hadvezér Xenophonban, a' nagy szónok Aeschines, és Demosthenesben, a' példás életű Phocionban : ép ilyen jeles példákat látunk előtűnni a' szabad Róma' nagy embereiben is, kik az iskolának, és a' rhetoroknak engedék ugyan az akkori hellen philosophiának physical, és dialecticai részét, de már a' morált, a' jogtant, az életvezérletet, szóval a' gyakorlati bölcselést oly nagy előszeretettel, és gondal tanulák, hogy itt remekpéldául szolgálhatnak minden századnak. Ismerkedjünk csak meg szorosabban a' római nagy emberek' magános és mintegy házi-életével, és vizsgáljuk közelebbről, mi módon emelkedtek ők ama' classicai műveltségre, mellyet nyilvános életökben bámúl, és csodál a' római történetnek nem fölületes buvára : meglátjuk, hogy a' római jelesbek sokkal nagyobb előszeretettel hódoltak a' philosophiának, és nagyobb ügykezzettel művelék annak mezejét, mint egyelőre gondoltuk. Fölkeresék ezek Athenében, Rhodusban, Apolloniában, Alexandriában a' jelesb bölcselőket, és elsajátíták tanaikat 's elveiket nem csak, hanem Rómába is meghívák őket, és itt vagy saját házaikhoz fogadák, vagy velök iskolákat nyitattak, 's alkalmat nyújtottak a' bölcselés' nyilvános tanítására. Ilyenek valának : a' híres *Scipio Africanus*, a' ki Panaetiust hallgatta, mint szinte amannak barátja *Laelius*, a' ki Diogenest kedvelte, *Lucullus*, a' ki Antiochus' elveit szította be, a' derék *M. Brutus* a' ki oly nagy erénykedvelő, és jellemi fenséggel bir vala, *M. Piso*, a' ki Stasacitól tanult, *M. T. Cicero*, a' ki Philót és Diodorust hallgatta, *uticai Cato*, a' kit Athenodorus avatott be a' Stoa' elveibe, maga *Octavianus* császár, a' kit Athenodorus oktatott, és a' ki Arcust tartá házánál; melly példát aztán követék Rómának a' császárok alatt élt nagy emberei, pl. *Atticus*, kiről írja Cornelius Nepos *) hogy : „Életében kitűntetett nagy bölcseségét, és mérsékletét a' philosophia' tanulmányának tulajdonítá, mert a' nevesb világi bölcsék' tanaít, és elveit úgy tudta, hogy életét egyedül ezek szerint alkalmazá;“ *Maecenas*, a' ki a' hellen bölcselőket mellözve, commensalisaiul nemzetebeliéket választott, u. m. Virgilt, Horáczt, Variust, F. Aristiust, 's másokat; így ment ez, némelly ocsmány császárokat, jelesen Caligulát, Claudiust, Nerót, Domitiánust kivévé, egész *M. Aur. Antoninusig*, kiben az emberiséggel párosult philosophia megdicsőült, 's tetőpontot ért.

Igen : a' fát gyümölcseiből ismerhetjük meg legjobban. Azon erényhűség, azon mérséklet, azon igazságszeretet, azon emberbarátság, miket Scipióban, Laeliusban, a' Catóknban, Ciceróban, Atticusban, a' Brutusokban szemlélünk; és magasztalunk; azon szelid

*) Vita Pomponii Attici, c. XVII.

politica, mellyel vezérlé Maecenas Octavianust, — a' kit, hogy többet most ne említsek, midőn mint triumvir, a' római curiában sok főembert halálra ítélne, ezen szavakkal riaszta meg: Surge tandem, carnifex! — műve, és arany gyümölcse vala az életből-cseségnek, és philosophiának, mellyet a' rómaiak nem azért, hogy fényelegjenek, hanem kebelszükségből, önmagáért tanultak, és cselekvényeikben, érzelmökben tüntettek ki. Ez idomította jellemöket, lelkületöket, és elméjököt; és öket olly párnélküli magasságra, nemességre emelé, miként az éles tapintatu Herder el meré mondani, hogy: „Róma nagy embereihez, magas műveltséget illetőleg, sem az ó, sem az új kor' emberei nem hasonlíthatók.“

Sokkal nagyobb szerepet játszott tehát a' római élet' szépítésében, a' jellemképzésben az élettudomány, mint az iskolai philosophia' történetirői gondolják, és velünk is elhíttetni akarják; melly dologban annál méltányosabbaknak kell lennünk, hogy ezt derék kortársaik a' görög *Plutarchus*, és *Polybius* is elösmerek, kik Róma' egykori nagyságát nem a' szerencsének, hanem a' philosophia által teljes érsre jutott észfenségnek tulajdonítják: melly ítélet annál igazabb, hogy a' rómaiak közt a' legnagyobb befolyásu emberek adák magokat a' philosophiára, és ennek mezejét a' legnagyobb polgári hívatalt viselt emberek művelék, jelesen: volt consulok, praetorok, censorok, hadvezérek, sőt császárok. — Maga Octavianus is irt egy munkát, *Hortationes ad philosophiam* czimüt, de ez elveszett. — Innen megfejthető, hogy nálók a' philosophia életgyakorlati fenségéből soha sem is szállt alá, és olly aljas sophismákra nem vetemült, mint a' későbbi helleneknél, kiknél ezt a' belőle kenyérkeresetet csináló tanárok üzték; meglehetősen el is torzították, miként azt a' gúnyos, de ép érzékű *Lucianus' Icaromennippusából*, és: „*Bölcselők' árveréséből*“ láthatni.

Fő és igaz jellemvonása vala tehát az ősrómaiak' philosophiájának az, hogy kellemes öszhangban állott mind a' józan észszel, mind pedig az étellel. Ez az egyedül igaz criteriona minden helyes, és alapos bölcselésnek, mint már följebb érintettük. Sajnálható, hogy még a' dicső helleneknél, annál inkább a' németeknél, sem találjuk fel annak ezen megismertető jelét; egyedül az ősrómai és britt philosophia az, melly e' részben eleget tesz kívánatainknak. A' hellenek' philosophiája ugyanis — a' Socratismust mindig kivesszem — tele volt paradoxonokkal Platón kezdve Aenesidemusig, miket most hosszas lenne előszámlálni; még a' practicai irányu, és a' rómaiak által is legjobban kedvelt stoicismusban is képtelen paradoxonok, ferde állítások nyüzsgöttek: minő pl. ez, hogy a' stoicus egyedül bölcs, a' ki nem ilyen, legyen az király, főhivatalnok, vagy népbeli, értetlen, és mint ilyen szorgalommal orvoslandó. E' fonák nézet aztán mondhatlan erénygögöt, és neveléséges pöffeszkedést szült: melly alkalmat használva az ép eszű Horác, egy

gyönyörű satyrában, rendre igazítja Damasippust a' ki ha rajta áll, az egész római népet bolondok' házába zárhatja; kivel aztán, dolgát a' költő ekkép végzi: „O major tandem parcas insane minori.“ Nem díszteleníté a' római philosophiát mint igen észszerűt ama' minden illedelemmel daczoló, és goromba cynismus, melly Athenében, e' finom izlésű városban békével türetett; egy keitő találtatott illyen Rómában is, de ez guny tárgyja vala a' satyricusoknak: a' nép pedig nekik, mint ebeknek, csontot hányt, megvetése' jeléül, mivel ezek úton útfélen megtámadtak mindenkit és igen szemtelenek voltak.

Harmonizált a' rómaiak' philosophiája az *élettel* is, még pedig mind alakját, mind anyagát, vagy tartalmat illetőleg. *Alakja* ennek népszerű, és bárkitől is könnyen érthető volt, nem úgy mint a' régi helleneké, és a' mai németeké. Ki nem ismeri köztünk *Cicero*' gyönyörű párbeszédeit? — miket Herder irigylendőknek nevez. — Volt illyen több is a' római irodalomban, például: Plutarchus följegyzé *M. Brutus*' életrajzában, hogy olly derék philosophiát írt latin nyelven, melly a' hellenekét fölöslegessé teszi; ama' polyhistornak, *Terentius Varrónak* is voltak philosophiáról írt szép munkái, de elvesztek. Azt pedig Seneca állítja — századik levelében, hogy ama' híres történetíró *Livius* is írt igen jeles dialogusokat, 's más könyveket, philosophiai tartalmúakat. *Tacitus*' nagybecsű iratai életbölcseletet lehellenek, és az egy Agricola-jából több philosophiát tanulhatni, mint egy halomnyi sovány compendiumból.

Élet-, és népszerű vala a' rómaiak' philosophiája annyiban is, hogy költöik ennek gyakorlati részét főtanulmányukká tevén, az életbölcseletet művészi tökélyvel adták elő. Legjobban tündöklék itt a' kellemes előadású *Horác*, a' kit nem csak a' nagy Socrates, hanem a' hellenek' növendékinek is lehet tartani. Szébb, 's vonzalmas alakban már életbölcselet nem tűnhetik fel, mint Flaccus' satyráiban, és epistoláiban. Ha, mint Széchenyi akarja, oknéppé kívánjuk tenni a' magyart, illyen modorban írt könyveket kell annak kezébe adni minél többet; ilyeneket olvasva, fogadom, hogy megizelítendő az a' tudományok legfensőbbjét, mellytől most a' barbár előadás miatt méltán elfordúl. Én legalább Horácznak köszönöm, hogy belőle az igaz Socratismust megismerve, ennek, és a' rá épített biocalismusnak hódolok; mert, mellesleg megjegyezve, Plato a' philocaliában, én pedig a' biocaliában helyezem a' philosophia' lényét.

Hogy az épeszű, és helyes tapintatú rómaiak ép úgy elfordultak a' barbár előadású és rajos sophismustól, miként elfordulttől a' gyakorlati szellemű angol, és a' magyar is: az igen természetes. *Persius* ezért megrója a' rómaiakat *) , de nem méltán; mert a' nemzeti philosophiának ollyannak kell lenni, mint jó neve-

*) Persii Satyra III. v. 77—87.

lőnek, a' ki a' kiseddel úgy bán, mint nyájas *dajka*; a' felserdülttel úgy mint kellemes *társalkodónő*, az élemedettel úgy, mint komoly, de azért nem szigoru *Pallas*. A' Socratismus itt is dicsőítendő. Ama' főbölcselő, kire Juno születetek bizonynyal nem nevetett, olly beutat bírt szerezni kellemes alaku philosophiájának, hogy őt elragadó lelkesedéssel hallhatá nemcsak a' finom *Aspasia*, hanem még a' szépalakokhoz szokott *Lais*, sőt az igen együgyű *Theodota* is. Illyennek kell lenni a' használni akaró élettudomány-nak. De erről más alkalommal.

Legyünk tehát őszinték, és méltányosak: ne az iskolai philosophia' szűk köréből, hanem a' fensőbb élettudomány' panorámájából tekintve, itéljük meg a' rómaiak philosophiáját, melly kellemes alaku, igazán életdús tartalmu, életre, és jellemre ható, és olly eredménydús vala, hogy még ma is több hasznot tesz azoknál, kik a' római nagy nemzet és a' classicus régiség' szellemébe behatni birnak, mint az észszel és étellel ellenkezetbe jött korphilosophiák: mellyek bár ugy látszik, hogy a' tiszta észből fejlenek ki, miként pókháló a' pók' hasából, de aztán pókháló szilárdságuk is; és ha az alexandriai iskola' tanáival ismeretesek vagyunk, nem is olly tiszta, és eredeti származásúaknak látszanak előttünk, mint szerzőiktől hirteltetek.

Nem ismerői a' római philosophiának, vétkül és hibául rójják fel ennek, hogy ez *szemelvényes*, *nem tiszta*, és *vegyítékes* természetű. Ámde szeretném én látni az olly eredeti, és tiszta philosophiát, melly úgy ugrott volna elő valamely bölcselő agyából, mint *Pallas*, kiről *Lucretius* írja, hogy: *proles sine matre creata*. Illyen nem volt soha, nem is leend semmi időben. *Plato*, *Aristoteles*, *Zeno*, *Pyrrho*, *Des Cartes*, *Leibnitz*, *Kant*, — csillagai a' philosophiának — legalább nem illyenek, miként ezt avatottak tudják. Magát a' nagy *Socratest* sem lehet illyennek tartani. Hát már most becsmérelnünk kell a' derék rómaiakat azért, hogy ők kiküszöbölve a' hellen philosophia' paradoxonait, iskolai aljasságait, kiküszöbölve az iskolahösök' torzításait, de azért, mi a' szemét közt ékkő, 's drága gyöngy volt, felszedve, és azt az élettudomány' koronájába rakva, ezekből, és a' magok' kincstárából olly kellemes élettudományt alkottak, mellyet csodál, és követ még ma is minden szép lélek? Hát azt szeretnők, ha ezen életben, és polgárilag szabad szellemű nemzet, itt szolgálilag utánzó, és felekezeti majmoló legyen? Philosophhoz illő választékkal, szabadsággal, és szemelvénnyel éltek tehát ők: bölcsen ítélve, hogy, mivel még egyetlen tökéletes elméleti rendszer sem létezik, és sem *Plato* sem *Aristoteles* a' teljes mértéket meg nem üti, szabad nekik is a' már kész anyagokból olly épületet rakni, melly lelkületökkel, szilárd jellemökkel, tiszta, és romlatlan moráljukkal, szabad intézményeikkel, és nagy-szerű életökkel teljes összhangban álljon. Ők második *Socratesei*

valának a' philosophiának , kik tagadólag , és ténylegesen használtak ennek. *Tagadólag* annyiban , hogy ezt az élet' terére visszaállítva , kiküszöböltek ebből minden nem ide valót , minden curiosumot , fürkészhetlent , minden túlzottat , paradoxont ; *ténylegesen* annyiban , hogy a' görög philosophia' kincseit , az aretismust , — mit nem kell összetéveszteniünk a' tulságos , és erénygögös stoicismussal — megállapították , vele a' honestumot , a' decorumot , mint Ciceró „De officiis“ czimű jeles művéből látjuk — párosították ; mi itt legtöbb , az életben kitüntették , párnélküli népnevelésökben az elkölcsi censura által , mellynek tulajdonítja Montesquieu a' római nagyságot , gyümölcsöztették , és ezek által a' világnak olly törvényhozóivá lőnek , hogy bár jogtanuknak némelly ágai már ma elavultak , de eredeti szelleme ennek örökké élend , azért hogy ezt nem egy elnyomott , hűbéri , és más bilincsek alatt nyögött nemzet alkotta , hanem egy szabad , ép eszű , és velejű nép , melly az előjogokat , a' jogkölteményeket soha nem türte ; és bár hite és vallása felette babonás volt , mégis észere , és élettudományi fenség által világlagomra , sőt egyetemes törvényhozásra emelkedett.

Elhallgatva most már ama' fonákságot , sőt jogtalan bánást , mit az iskolások a' világ' philosophiája' történelmében a' rómaikon elkövetnek , minél fogva ezeknek legnagyobb bölcselőit , azért hogy Epicurusnak , vagy másnak egyes tanait , és elveit éltökben kitüntették , — bár a' hedonismusnak egyebiránt megvetőiül mutatkoztak , és aretismust követtek — erőnek erejével epicureusokká tesszik , pl. Atticust , Maecenast , Pliniust azért , hogy bölcsen a' zajos Rómában a' közhivataltól magokat elvonták , és a' nép' ingó kegyeit nem vadászták ; ezt elhallgatva , teljes meggyőződéséből állítom , hogy a' rómaiaknak fénylő érdemeik vannak nem ugyan az iskolai , hanem a' fensőbb élettudományra . Innen megfejtethető hogy ezeknek örök becsű iratait olvassák , tanulják a' hasonszellemű angolok ; ezeket kell nekünk is , magyaroknak , életvezéreinkül választani , kihagyva azonban némelly tanaikat , pl. az öngyilkolászóli nyilatkozatot , melly még pogány hitök' gyöngeségének tulajdonítható : mivel egyéb elveik , és tanaik olly szépek , olly nemesek , és olly üdvösek , hogy Cicerót , Senecát , M. Aureliust olvasva , úgy tetszik , mintha magát az örök bölcsesség' istennőjét hallanók , és Parthenona' szent falai között járdalnánk .

ÖSZVES KIS GYÜLÉS , DEC. 22. 1851.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő ezja' elnöklete által

Jelen : Balogh , Bugát , Czuczor , Érdy , Győry , Horváth Cyr. , Jerney , Kiss Kár. rr. tt. — Repicky , Szőnyi , Tasner , Tóth , Wargha Ist. lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

— A' nmélt. Elnök jelentette , hogy az academia' küldöttségével f. hó 21-dikén a' kormányzó főhercegnél megjelenván , 's az intézetet Ő Fensége

pártolásába ajánlván, szerencséseje volt a' küldöttség' tagjait fejenként bemutatni : melly tisztelgést Ő Fensége nyájasan méltóztatott fogadni.

— Következett a' *történettudományi osztály'* következő *bizalmányi jelentése* a' török-magyar kütfő-gyűjtés és fordítás' ügyében :

'Tekintetes Társaság! A' *történettudományi osztály'* dec. 15-dikén tartott értekezletében Bajza, Czech, Érdy, Jerney, Palugyay, Repický, Szilágyi r. és l. tagok 's a' titoknok a' turcicák' ügyében tanácskozáván, a' következőkben terjeszti elő javaslatát.

1) *Török levelek' beküldése végett* a' f. évi 14. pont alatti határozat' értelmében tétessék közzé egy titoknoki felszólítás valamennyi hazai könyv- és levéltárak' kezelőihez; azonkívül magán levelek által kerestessenek meg az egri, kecskeméti, pécsi, túri 's egyéb kijegyzendő levéltárak' előljárói. Ezek, a' mint beérkeznek, adassanak át Repický János ltagnak, ki a' fontosbakat másolja 's fordítsa le, a' kevesbbé fontosakról kivonatos lajstromokat készítsen.

2) A' *történetíróknak* Repický János a' következő jegyzékét adta be :

Jegyzéke azon kéziratoknak, mellyek a' török-magyar kori történetírásra szükségeselek.

(megvannak a' cs. k. könyvtárban Bécsben)

1) *Abdelkadir'* története, mellyet B. Hammer-Purgstall sem használt, de előfordul az történetének X. kötetében mint olyan, melly ozmán történetének befejezte után jutott a' cs. k. könyvtárba. Szerző leírja 1591-1644-ről Magyarországnak folyóit, Győr város' ostromát 'stb., mint szemtanu.

2) *Aali* : Tarichi Áli Oszman, írt 1597-ben; leginkább ajánlható, mert a' XVI. századbeli időkről hitelesen szól. T. i. a' kiadott Naima csak e' század' vége felé történeteken kezdi a' maga országos történetét, 's így ama' korról csak kéziratok adhatnak felvilágosítást.

3) *Hasanbegzade* : Tarichi Áli Oszman; ajánlható a' 2. szám alatt felhozott okoknál fogva.

4) *Szolakzade* : Tarichi Áli Oszman; főleg azért, hogy legjobb történelmi kivonatot írt 1644-ig.

5) *Tarichi Pecsevi*, azaz : egy pécsi születésű töröknek története, mellyet mint szemtanú írt, Szulejman uralkodásától 1631. évig.

6) *Tarichi Szelaniki*, Szulejman' utókoráról 1599-ig mint jelen volt írt mindent le, többi közt Sziget' ostromát is.

7) *Ghazevati Mohács* : mohácsi táborozás.

8) *Ghazevati Isztrugun ve üsztüni Belgrad*, vagyis az Esztergom és Sz. Fehérvár melletti táborozások.

9) *Munsiati Szultan Szulejman*, vagy Szulejmannak állami oklevelei. Benne a' budai táborozásnak naplója, Mohács és Budáról levelezés 'stb.

10) *Tarichi Kücsük Nisandzsi*, az ozman történetet egész Sziget' elfoglalásáig írta meg.

11) *Feszliket ettevárích*, Hadzsi Chalfától 1591—1654-ig terjed.

12) *Tarichi Huszejn Vedzsihi*, mely a' Naima és Rasid ozmán történetírók közti hézagot pótolja.

13) *Tarichi Ibrahim Naimeddin*, Temesvárról való, Eger' ostromáról emlékezik.

14) *Hadzsi Chalfa'* földrajza; említi 's leírja a' XIV szandzsák vagy kisebb kerületeket, melyekre Magyarország elosztva volt.

15) *Ali Efendi*: Szeged' elfoglalása.

16) *Ghazevati terjaki Ghazi Haszanpasa*, ki Kanizsát foglalta el.

17) *Abdurrahman' Vekajiname*-je, mely 1566—1681-ig terjed; mint külön korszak' történetírója ajánlható.

18) *Evlia Efendi'* földrajza, ki Erdélyben táborozott, 's az ujjvári ostromban részt vőn.

19) *Kocsibeg*: az országnak hanyatlásáról.

20) *Insai Abdulkerim Efendi*: országos oklevelek.

21) *Szári Abdallah Deszturu 'l insa*: az országos írásnak zsinórmértéke. Hiteles oklevelek' tekintetéből ajánlatik, melyek közt lehetnek Magyarországot illetők is.

22) *Egy névtelennek 1687—1704-ig terjedő története*, mint szemtanué, szintugy mint az academia' névtelene, a' zentai ütközetet is leírja. A' *berlini Diez-féle gyűjteményben 75. sz. alatt.*

23) *Haszanaga Dzseváhíret ettevárích'* „A' történet drága kövei“ című munkája. Ez Ahmed pasának magyar és velencei táborozásait adja.

24) *Nabi Mukátebat*, 294 darab oklevéllel.

25) *Munsiáti diváni humajun*: a' cs. tanácsnak iratai.

26) *Musztafa*: Hübértelkek, 1669-ről.

27) *Szigeti szandzsák'* lajstroma. A' drezdai könyvtárban.

28) *Esztergomi szandzsák* és Visegrád 's Nógrád' serege.

Szinte ott.

29) *Törvény 's oklevelek* a' cs. udvari könyvtárban 442. sz.

30) *Szinte illyek* a' XVII. század' végéről 's a' XVIII-iknak elejéről.

31) *Ibrahim melek Efendi*, temesvári születésűnek története 1683—1744.

32) *Szededdin* a' XVI. száz. előtti időkről, mint hiteles író (perzsául).

Az osztály e' jegyzéket részéről elfogadván, ajánlja, hogy az abban foglaltak tegyék hasonló módon a' megbízott tag' működéseit tárgyat, de ugy, hogy mennyire lehet, a' következő sorozat szerint:

- 1) *Dzsáfer pasa' névtelene* (az acad. könyvtárból).
- 2) *A' Munsitai Szulejman szultán' állami oklevelei'* átnézete, 's a' magyar historiai fontossággal bírók' lefordítása.
- 3) *Hadzszi Kalfa' történetírásának* magyar része.
- 4) *Daud' XVI. századi történetírásának* kivált földirati, Magyarországot illető része (Pétervártt).

Jerney társunk' ajánlatára a' *derbendi krónikának* angolországi kiadása is megszerzendő lesz.

Továbbá Szilágyi Ferencz a' Zinkeisen' Ozmán Historiájában idézett, Hammer által nem használt írók' kijegyzését ajánlotta, mi-ben Repicky János lt. fog eljáráni.

Dzsáfer' névtelene tenné tehát a' kezdetet, 's mellette a' Bécsből és Pétervárából idő közben megszerzendők' átnézése 's kidolgozása folyhatna.

Tétetnék egyszersmind a' tisztelt megbizott tagnak kötelességévé, hogy évnegyedenként az osztálynak munkálkodásait bemutassa, 's az ügy' állásáról tudósítást adjon.

Az öszves ülés magáévá tévén e' javaslatot, e' munkálkodásnak mindjárt az új év' kezdetével megindítása az Elnök által el is rendeltetett.

— Olvastatott *Augusz Antal* Pest kerületi főispán úrnak dec. 10. költ levele, mellyben némelly, e' kerület' nyomdáiban készült könyvek' megküldése mellett jelenti, hogy a' kerület' valamennyi hatóságainak meghagyatott, miszerint ezentul a' területökben találtató nyomdáknak megjelenő művek' egy egy példányát közvetlenül az academia' könyvtárába küldjék, mit ha azok elmulasztának, az academia rögtön tenne jelentést. Melly végre a' könyvtárnoknak a' megjelenő munkák' szemmel tartása, 's a' hiányoknak koronkénti bejelentése meghagyatott.

— Az Elnök ő exja *Demidoff Anatól* hgtől ajándékol a' következő munkákat nyújtotta be: 1. **Esquisse d' un Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée*. Paris, 1838. 2. **Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie*. Edition illustrée, par M. Anatole de Demidoff. Paris, 1841—2. 4 köt. 3. Ehhez **Atlasz*. 2 köt. fol. Paris, 1842. 4. *Lettres sur l' Empire de Russie*, publiées dans le *Journal des Débats*, par N. T. Paris, 1840. 5. *Observations Météorologiques, faites à Nyné Taguilsk*. Paris, 1842—7. Hat füzet. 6. *Statuts de la Maison de bienfaisance Demidoff*. Pétersbourg (1843). 7. *Des pieuses institutions Demidoff à Florence*. Florence, 1848. Az Elnök kéretett, hogy e' becses ajándékért a' herczeggel az academia' köszönetét levélben tudatná.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'

HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, JAN. 10. 1852.

(A' történetudományi osztály' részére).

Nmélt. Széki gr. Teleki József úr ö exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályból : Bajza, Érdy, Podhradczy rr. és l. tt. —
Más osztályokból : Bugát, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Kiss Kár., rr. tt. —
Csorba, Hunfalvy, Repicky, Tasner lev. tt.

REPICKY JÁNOS lt.

Jászberényi török levelek' gyűjteményét mutatta be 's ismertette meg, 's azok közül néhány darabot magyar fordításban fel is olvasott. Egyszersmind a' gr. *Gyulay Lajos-féle* gyűjtemény' nevezetű darabjait fölemlítette.

PODHRADCZKY JÓZSEF lt.

két érdekes országgyűlési beszédét közölte gróf Barkóczy Ferenc esztergami érseknek, mellyek' egyikével Mária Terézia királynét 1764. július' 3. köszöntötte, midőn a' pozsonyi országgyűlést megnyitotta, másikat pedig július' 5., mikor a' kir. előadásokat átvette. E' két beszédet — monda közlő — csak azért tartom fölolvasásra méltónak, mert a' szólnok mind kettejében amaz európai híru 1741-ki országgyűlésre vonatkozik, mellyen mint a' szepesi akkor még társas káptalan' nagyprépostja, jelen volt, 's mellyen viselt dolgoknál nevezetesebbet nem sokszor olvasni. Hogy t. i. egy vitéz és hős nemzet, minő a' magyar, fejedelmeért nem csak harcziasan vivni, hanem szerencsétlenségén, szíves indulattal 's őszintén még könyezni, sőt zokogni is tudjon; mint nagy emlékezetü apáink tettek, midőn a' minden oldalról megtámadott, 's mindenektől elhagyatott *Mária Terézia* mély gyászba öltözve magát, övéit, országoló házát, 's az egész monarchiát boldogtalan és nagyon ingadozó állapotában oltalmukba ajánlá.

Nem vontak tehát kardot, mint a' képirók állítják elő : ezt az egykoru országgyűlési naplók nem említik; de azt igen is, hogy olly nagy és közönséges volt a' megilletődés, hogy a' karok és rendek kivétel nélkül mindnyájan könyeztek, 's elszántukban életöket, véröket, 's mindenöket királyasszonyuk 's a' trón' oltalmára följánlották.

Bírom az egész történetet azon gyűlés' naplójából — belőle a' magyar színpadra egy nagyszerű drámát lehetne írni, 's a' szereplő személyeket fejenként nevek szerint kitenni ¹⁾. Ha kinek közölünk kedve volna, bizonyos föltételek alatt közleném vele az egész kéziratot, sőt kiadásra is átengedném : hogy a' külföld is ezt a' nevezetes, és az austriai monarchákra és az egész monarchiára vonatkozó hős történetet már valahára eredeti kútfőkből, 's azon nyelven olvashassa, mellyen íratott.

A' beszédek, mellyekben a' magyar érzelmű primás nemzetünk' szép tulajdonait, 's nemes lelkének saját vonásait olly igen eredetileg festi, ekkép hangzanak :

Augustissimi Principes ! Ter felicem merito dixerim Hungaricum, quae cum per Status, Ordinesque suos, a Patrio Tricolle convocatos, in occursum gloriose Regnantis Clementissimae Dominae, et Matris suae, ad Regni Limites, ovans tertio effunditur, iam Terna sua Tutelaria Capita, veluti totidem Terrestria Altissimi Illius Triunius Vicaria Numina, Augusto Diademate redimita, veneratur.

Ea Fortuna nostra, quanto nos omnes inpleat gaudio, nolim, quis metiatur solo serenorum vultuum nostrorum, totiusque huius festivi Apparatus adspectu, aut exspectet ab exquisitis Orationis figmentis. Sunt haec quidem etiam usitata laetitiae signa; sed non ita certa, ut a callidae simulationis artibus suapte scerni non possint; nostri vero intimi, et sinceri, quod ex conspectu Augustorum Principum nostrorum venit gaudii, augmenta ita sunt irrefragabilia, sicut solidae, et efficaces undique causae: hinc pium, iustum et tranquillum Gubernium; illinc fida, prompta, et alacris parendi Devotio.

Quae ambo, per haereditariam quidem Successionem nobis tradita; his tamen temporibus, sub auspiciatissimo isto Regimine, etiam peculiaribus mutuis studiis ita sunt confirmata, et aucta, ut sicut beatam tranquillitatem nostram, eiusque fructus omnes, in pium, providum, iustum, et clemens Maiestatum Vestrarum Gubernium, post Deum unice recondimus: ita sospitatem, felicitatem, et quaevis Maiestatum Vestrarum Ornamenta, ac Emolumenta, pro nostris nos habere, nulli dubium relinquamus.

Et Augusta quidem Maiestatum Vestrarum in Regnum hoc fidele, Merita, ac Beneficia tanta sunt, tamque conspicua, ut verbis multis haud opus sit, ubi res ipsae diserte loquuntur. Me nec momente, sentiunt omnes, quantum in dies in Regno hoc bis Mariano et Apostolico crescat totius tam fluxae, quam aeternae Beatitatis certum Pignus, sincerus Veri DEI Cultus; vident assurgere magnificas Aedes, Magno DEO sacras: nitere Altaria: honorari eorum

¹⁾ Némileg megelőzte ez ohajtást Csokonai, ki e' tárgyat ezelőtt ötvenhat évvel dramatizálta.

Ministros, tanta, qui Legatione funguntur pro Christo: gaudent excitari Publica exercendae Charitatis Christianae Domicilia: suscipiunt in florem assurgere Sacra, et Profana Pacis, Bellique Studia: laetantur florem Nobilitatis nostrae intimioribus Augustae Aulae Obsequiis, adeoque sacri Ipsius Corporis Custodia cum honorari, tum ad quaevis Saeculo convenientis Urbanitatis Officia excoli. Ad haec sarta, tectaque est sua Legibus, et Pactis nostris Sanctimonia, Magistratibus Authoritas, Juribus, Libertatibus, ac Praerogativis omnibus vigor.

Hanc omnem nostram Fortunam, etiam iniquis, nostraeque vicinia valde infestis temporibus, partim inchoatam, partim promotam, post DEUM, Stephanae sibi sacrae Haereditatis Tutelam, grata confessione in acceptis referimus, uni, plus, quam Maternae Clementissimae Dominae nostrae, de Nobis Sollicitudini, ac Providentiae;

Quam Augustissimus Imperator, Dominus, et Corregens noster, in Hungariam, iam inde a felici Eius incolatu (cuius memoria apud nos, in Benedictione est) benigne propensus, altis Consiliis et Studiis Suis, etiam ex hac nova, et perenni Felicitatis nostrae causa, benigne iuvat, ac sollicitate intendit, ut Augusta Soboles, Jurium, Virtutumque Austriacarum Haeres, in Amore Hungarorum, quem cum ipso Sanguine inbibit, Exempli quoque tam potentis vi geminata roboretur.

Et, o felicem metamorphosim Lacrymarum nostrarum! quibus fidis et calentibus, Te, Auguste Romanorum Rex! vix natum, ac in Unis Magnae Matris, de fluxa Sociorum fide vagientem, in hac ipsa Arce Regia ¹⁾ vigavimus! ²⁾, quem nunc, in Spes, et Praesidia nostra adultum, iamque Maiestatis Insignibus Angelicam nostram Coronam ornaturis, et sublevaturis auctum, laeti ac exultantes suspicimus et veneramur ³⁾.

Jucundas Res, et Spes has nostras, novissime, Insignis Ordinis Stephanaei solemnibus restitutis, ornatas: nunc vero indictis pro salute, et Felicitate Reipublicae Comitibus, cumulatam, quam gra-

¹⁾ Quippe Poseniensi, quam exortum Anno 1811. incendium, in triste rudus convertit.

²⁾ Augusta quippe Maria Theresia, dum eius Coniux Franciscus in Corregentem assumptus die 21. Septembris 1741. coram universis Statibus, et Ordinibus Regni Juramentum nuncupasset, Josephum 13. Martii eo Anno natum, aequè in Publicum proferri, et adtolli curando, dixit: „*Se etiam, cum nihil, praeter huncce Thesaurum haberet, libenter Illum etiam Statibus, et Ordinibus Regni offerre.*“

³⁾ Dum nomine SS. et OO. Regni Viennae ad Comitibus invitaretur, reposuit: „*Sincera Statuum et Ordinum Officia, grato Animo suscipimus; et cum a teneris iam erga bene meritam Hungarum Gentem, Animi senserimus Propensionem: eo lubentius huius Diaetae occasionem arripimus, in qua toti Nationi, et Singulis benevolum Animum nostrum demonstrare poterimus.*“

tis et devotis Animis prosequatur universa Gens nostra! invidiae vitandae causa, non prosequar ego Oratione. Loquantur pro me Facta sat vocalia, quibus Hungari, prisca, quam a Divo Stephano Propagatore acceperunt, Fide, adhuc ostendunt: Quod DEUM timeant, Regem honorificent, Eique obediant, non ad Oculum, et tanquam Homini: sed ex Animo, et uti DEO.

Dulce est iterum meminisse Laborum. Refricemus paulisper Adversorum, quae tutissimus veri Amoris Lapis Lydius sunt; Initiorum Memoriam. In hoc ipso Comitiorum Loco, Voce etiam nostrum Multorum, quos laetioribus his temporibus Divina Benignitas servavit ¹⁾, Ungaria in Tutelam Maiestatum Vestrarum, Vitam, et Sanguinem consecravit, reque ipsa, post: ea ducit, nondum in-tepuisse in Venis suis, Martios Maiorum Spiritus, neque longa desvetudine obtusos esse Gentis Gladios, quando in Regis, et Regni Hostem stringendi sunt. Amoris hic Hortus, Nobili Hungarorum Fletu, et Sanguine, reciprocisque Maternarum Gratiarum rivis rigatus, ac foecundatus, ea deinceps Belli, Pacisque tempore sumsit Incrementa, ut Fidelibus Subditis, solo Clementissimae Dominae ac Matris suae nutu intellecto, ea etiam dispersis, sed eodem Amoris vinculo unitis, factu visa sint facilia, quae collatis olim in commune Consiliis et Studiis, frustra optata esse meminimus.

Non persequar haec minutim, universim tamen commemoranda fuerunt, ut Sacratissimae Maiestates Vestrae, ex his, quae Facta sunt, clementissime intelligant, quid deinceps, a subdita Hungarorum Fide, et homagiali obsequendi Promptitudine exspectent? quando vident, non magis eos avitorum Jurium, Libertatum, adeoque Vitae ipsius suae, quam Regiae Dignitatis, cui sua in Tutelam tradiderunt, Eiusque Commodorum et Emolumentorum, quae semper cum suis coniuncta putant esse, studiosos.

Conciliavit hanc Studii aequalitatem, mutuus, tutissimum omnium Regnorum Praesidium, Amor; cui novis de nostra Felicitate Consiliis fovendo, et firmando, quum Sacratissimas Maiestates Vestras, in medium nostri, Sese demittentes, flexo Poplite, Animisque exultantibus veneramur, una humillime supplicamus: ut qua Fiducia nos Pacis, nuper operose constitutae Fructus, a Clementissima in nos Providentia, in auspiciatissimo hoc Conventu praestolamur, eam homagialis Fidei alacritatem, Sibi Maiestates Vestrae, de nobis benigne polliceantur: in his omnibus, quaecunque ex Sacris Reipublicae istius Institutis, ad iuvandam, et ornandam Regiae Dignitatis Maiestatem, conferri a nobis potuerint.

Ingredere, Augustissima Trias! in Haereditatem hanc Tuam, ea Benignitate et Clementia; qua Devotione, et Fide, a Gente, Tibi

¹⁾ Orator nempe, Anni 1741. Comitibus, ut Praepositus Collegiatae eotum Ecclesiae Scepusiensis interfuit.

subdita, excipieris. Sparge in Nobili hoc Amoris Regno uberiora Clementiae, et nostrae Publicae Felicitatis Semina: ut DEUS, a quo omne Datum Optimum, Divorum Regni Tutelarium Meritis, et Precibus placatus, augeat Incrementa Frugum Justitiae Tuae; Gens vero Tibi Fidelis. Subdita et Devota, arctioribus in dies obstricta Nexibus, sicuti avita Jura sua, sub umbra pia, iustae, ac gloriosae Aquilae, tuto requiescere gloriatur: ita devotae Fidei Officia, reciproci Amoris Legibus, quae limitem nullum sciunt, constanter metiatur. Dixi.

Augustissima Romanorum Imperatrix, Rex, et Domina Clementissima! Quod omni iustae et Firmae Jurisdictioni est proprium, ut uni Subditorum Felicitati studeat; id Sacrae Apostolicae Maiestati Vestrae, huius Coronae Jurisdictiones Jure haereditario Tenenti, semper propositum fuisse, grata confessione agnoscunt Fideles eisdem Coronae subiecti Status, et Ordines, Augusto Maiestatis Vestrae Solio profunda cum Veneratione advoluti.

Ita clementis, et iusti Gubernii opinionem mire confirmat, et augeat Sacratissima Maiestas Vestra, quando Nobis Fidelibus Subditis Suis, de Republica in medium consulturis, et in Sacra Sua Persona adesse, et benignas Propositiones, velut Lucem, ac Cynosoram Consiliorum, Studiorumque nostrorum, clementissime adsignare dignatur.

Utramque hanc Augustae Dignitatis, et providae Manuductionis Gratiam, flexo Poplite, Animisque aeternum devotis veneramur. Ut autem humillimae Gratitudinis Tributum referamus: primum, DEUM Optimum Maximum, per quem Reges regnant, et Legum Conditores Justa decernunt, assiduis Suspitiis precabimur: ut Nobis Gloriosam Justitiae, Tranquillitatis et Felicitatis Matrem, Sospitem, et ter Faustam, quam diutissime: in Augusto autem Virtutum, Juriumque Suorum Haerede, aeviterne Perennem praestet. Deinde: Consilia nostra, Studiaque omnia, alacribus Animis, benignis Maiestatis Vestrae Intentionibus ita adiungemus, ut Orbis Christianus agnoscat, Nos, etiam Commoda nostra, Beatitatemque Publicam et Stabilem, quam Maiestati Vestrae Cordi esse, venerabundi, et laeti conspicimus, non tam nostri Amore, quam ea de causa curare: ne unquam Augustae Regnanti Domui, molestum, aut indecorum sit, miseris, vilibusque Subditis imperare.

Cum natura ipsa, Principum et Subditorum arctissimo nexu est coniuncta: tum Maiorum nostrorum Exemplis, in primis autem, propria Animorum nostrorum Inductione, quam suave hoc Amoris Regnum in dies confirmat: ita instituti et comparati sumus; ut omnia Subiectorum Membrorum Ornamenta, et Commoda, praecipue ad Sacri Capitis nostri Dignitatem, Maiestatemque confirmandam, et augendam referamus.

Devotae, simulque Nobilis ac Ingenuae Propensionis huius

nostrae aeternum Monumentum sit Locus hic ipse, in quo, paulo difficiliore tempore Gens Hungara, in Obsequium, et Tutamen Maiestatis Vestrae, quod maximum, et pretiosissimum habuit, VITAM, et SANGUINEM, concordi, omnium Procerum, Statuum, et Ordinum Voce, inter tenerrimas LACRYMAS consecravit.

Quanto uberioribus Maternae Clementiae, et Providentiae Argumentis Maiestas Vestra hanc subditae Fidei Alacritatem, subinde sibi obstrinxit: tanto certior Expectatione de Nobis persvasum habere dignetur; Non Voluntatis, quae semper prompta et alacris fuit, est, et erit: sed alterius Facultatis vitium fore; proinde, non minori Nobis Ipsis, quam Sacratissimae Maiestati Vestrae moerori futurum, si qua in Re, benignis Votis, quae eadem fida nostra Desideria sunt, Fortuna, Eventusque minus respondebit.

Ita, cum Vires nostras, Consilia, Studiaque omnia Augusto Maiestatis Vestrae Throno, homagiali cum Devotione subiicimus: una in Clementissimo Maternarum Gratiarum Sinu, porro etiam sustineri, foveri, ac protegi, flexis Poplitibus humillime supplicamus. Dixi.

KIS GYÜLÉS, JAN. 12. 1852.

(A' mathematical és természettud. osztályok' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályok'ól: Bugát, Gebhardt, Györy, Kiss Kár., rr. tt., Csorba, Nendtvich lev. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Czuczor, Érdy, Jerney rr. tt. — Hunfalvy, Pauler lev. tt. — Helmecczy Mih. szavazatos pénztárnok.

BUGÁT PÁL rt.

az emberi szóhangók' áthatolásáról (compenetrálásról) tartott előadást.

— Utána Nendtvich Károly ltnak az osztály' nevében tett jelentése' nyomán Bodor Ferencz erdélyi volt bányanagy' bányász' műszótárának a' szótári gyűjtemények közé megvásárlása az öszves gyűlésnek ajánlatott.

KIS GYÜLÉS, JAN. 24. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztályok' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen az osztályból: Balogh, Czuczor, Hunfalvy, Mátray, Repicky, Tassner r. és l. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Czech, Érdy, Györy, Horváth C., Jerney, Kiss K. rr. tt. Tóth Lőrincz lt.

HUNFALVY PÁL lt.

befejezte a' finn, magyar és török nyelvek' összehasonlító leírását, mellyet a' harmadik folytatással egy tagban közöltünk a' dec. 9-dik napján tartott nyelv-tud. ülés alatt.

KIS GYÜLÉS, JAN. 26. 1852.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztályai' számára).

Kubinyi Ágoston tt. helyettes elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : Horváth C., rt. — Pauler, Szőnyi, Tóth lt. — Egyéb osztályokból : Bajza, Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Györy, Jerney, rr. tt. — Hunfalvy lt.

HORVÁTH CYRILL rt.

a' bölcseszett' eszméjéről folytatólag értekezett, a' következőkben.

A' bizonyosságról.

A' magyar nyelv e' szót : *bizonyos*, háromféle vonzatban használja, ugymint bizonyos iránta, bizonyos róla és bizonyos benne. Minő legyen azon különbség, melly e' vonzatok' előhozása és szelítibeni elterjesztésére indokul szolgált, leginkább akkor jövend napfényre : ha e' vonzatok a' *bizonyos* szó által kifejezett gondolatnak fejlődésfokaihoz arányosan ítéltetnek meg. Két eredményt fog e' megítélés előidézni : az első a' vonzatok' kutfejét, a' második azoknak egymáshoz viszonyát illetendi. Az első szerint a' fölemlített vonzatok nem az önkénynek, hanem a' nyelv' mivoltát szemmel tartó értelemnek szüleményei; a' második szerint a' közöttük fennálló különbség nem esetleges hanem szükségképi.

Ugy látszik mindamellet, mintha nálunk ama' különbség nem birna most akárcikre nézve hasonló érdekekkel. Most a' *bizonyos* szónak használási módjai az élet' közönséges viszonyainál szintugy, mint a' nyelv' tudományos kezelésekor több ízben fölcseréltetnek egymással. Azonfölül e' módok közül már az egyikken már a' másikon el is szokott siklani az írók' és beszélők' figyelme.

Ez ok nélkül nem történhetik. Honnan tehát ama' fölcserélés meg ama' közönyösségre mutató elsiklás? Vagy bir kellő nyomatékkal a' *bizonyos* szó által kifejezett gondolat, vagy nem; ha igen, mi hozta elő a' közönyösségre mutató elsiklást? ha nem, mi szükség volt a' használási módok' elfogadására? Lesznek, kik itt is a' korlátot nem ismerő önkényre, vagy a' mindig és mindenütt nagy befolyást gyakorló megszokásra hivatkoznak. A' vélemények' határai közt mozgó egyéneknel nem ujság az illyszerü hivatkozás. Tudniok kell azonban, hogy az önkény és megszokásrai hivatkozással valamint másutt ugy itt sem fog a' kérdezősködés lecsillapíthatni. Túl vagyunk már az értelmi fejlődés' ama' fokozatán, mellyet vaktában fölkapott nézetekhez szító fölületesség bélyegzett. Most minden oldalról megalapítottat vár a' dolgok' természetébe ható ész. Azért valahányszor most valamely szó' használási módjainál zavar vagy közönyösség mutatkozik, mindannyiszor értelmi hiányba ütöközünk : mellynek okait annál kevesebbé hagyhatja érintetlenül a' nyomozó ész, minél nagyobb a' kérdés alatti szó' által kifejezett gondolat és az elme' más működései közt létező összefüggés.

Hogy a' bizonyos szót épen oly befolyásos gondolat' kifejezésére szokta a' magyar használni, akár az élet' közönséges viszonyait akár a' nyelv' tudományos kezelését tekintjük: a' tapasztalás kétségbe nem hozhatólag tanúsítja. Különösen ama' követelési súly, melyet a' magyar e' szó' hangoztatásakor éreztet, világosan jelenti: miszerint az általa kifejezett gondolat mindenkép' tulható érvényességgel működik az élet' közönséges viszonyaiban. Ki az illy viszonyok közt saját bizonyosságára hivatkozik, az bánásmódjának súlypontját nem a' külsőség' folytonosan változó tárgyaiba, hanem a' szellem' bensejébe helyezi. Mi pedig a' bizonyos szó' tudományos kezelésének foganatát illeti, ez a' tudományok' történeti lapjaiból eléggé ismert. Mióta van már, hogy a' tudósok a' hívés' és tudás' köreinek meghatározatlansága miatt mindegyre felekeznek! És ha gyökerében ragadjuk meg e' visszalökő tüneményt, okát azon tévovázásban találjuk, mely a' bizonyos szó' által kifejezett gondolat körül folyvást uralkodik. A' tudósok' egyik felekezete az emberi ismeret' valódi becsét egyedül a' tudástól függeszti föl; míg a' másik felekezet csak akkor véli az igazságot legbiztosabban elértnek, ha azt hívés' alakjában birtokolja.

Mellyik felekezetnek legyen igaza: mindaddig bizonytalan, míg a' bizonyosság' fogalma kellőleg tisztába nem hozatott. Ugyanazt sürgeti a' bizonyos szó' használási módjai körül mutatkozó zavar és közönyösség is. Magától értetik, hogy ezen zavar' és közönyösség' okaira nézve annál sürgetőbb az eligazodás: minél jótékonyabb, ha sikerülten, és minél kártékonyabb, ha balúl fogatik föl a' gondolat és használt szó' közötti összefüggés. Tegyük, hogy valaki zavartságban van a' bevett szó' használási módjai körül, nem látszik-e mindjárt: hogy az olly egyén nem hozta még illő tisztaságba a' módok által kifejezendő gondolatot? Vagy ki mondhatná, hogy a' bevett szónak módjai iránt közönyös egyén kivántan átvizsgálta legyen ama' gondolatot, mellynek kifejezhetése végett a' szó' elfogadtaték?

Azonban a' bizonyos szó' iránti közönyösség sem mutatkozik nálunk egyenlő hiánynyal. Vannak, kik használási módjaival ügyesen tudnak bánni. Illyenek a' műgondos író és a' nyelvész. Amaz, hogy a' módok' helyszerű alkalmazásával az írálynak kecsegtető változatosságot kölcsönözzön; emez, hogy a' nyelv rejtettebb sajátságainak kiszemelése után a' nyelvtant újabb szabálylyal gazdagítsa. Mindeniknél kitűzött, de különb a' czél. A' műgondos író a' nyelvi szépség, a' nyelvész a' nyelvi helyesség után törekszik. A' műgondos írónál egyedül a' nyelv' külső, a' nyelvésznél egyedül a' nyelv' belső oldala forog kérdésben. De épen ez az, mi miatt sem az egyik sem a' másik nem juthat azon ponthoz, mely a' bizonyos szó' használási módjait valódilag elöidézte.

E' pontnak fölvilágosítása a' bölcsész' kötelességei közé tar-

tozik. Ennek áll érdekében oda törekedni, hogy az egyoldalúság és a' szokástól eltorzított ismétárgyak saját eredeti tisztaságukban legyenek fölmutatva.

Lássuk e' fölmutató törekvés' gyümölcsét a' bizonyosságnál, melly, mint már az eddigiekből tudva van, a' bölcsészet' eszméjének egyik lényeges oldalát teszi.

Mi voltaképen a' bizonyosság és minő álláspontokról kelljen azt tárgyalni, hogy kibontásával a' bölcsészet' eszméjének tartalmazása mindinkább öregbüljön, az igazság' bárhol kezdendő nyomozása tévakadályoktól tisztuljon, és a' bölcsész által célba vett megnyugtatás biztosítottá váljék : még mindig olly föladat, melly végérvényes föloldásra vár. A' bölcsészeti rendszerekben, valamint egyéb munkákban is, sokfélét találhatni, mik e' tárgyra közelebb-ről vonatkoznak ; de olly gondolati szövédéket, melly ez irányban tetemes fogyatkozottságot nem láttatna, nehezen tudunk fölmutatni. Az ennek okait fürkésző előtt azonnal elötűnnek a' bölcsészeti rendszerek' különködései, meg az egyes munkáknak igazán tiszta tudás helyett, mellékes érdekekre célzó törekvései. Számtalanszor, mint már megtörtént, föltéve, sokszor pedig követelve lön : hogy a' bizonyosság' fogalma iránt mindenki saját erejűleg jöjjen önmagával tisztába. Szinte fölöslegesnek tartatott az olly tárgynáli vesztelés, mellynek szükségelt megészmlését a' mozgásba hozott kedély' sugalmi is ösztönzőleg elősegítik. A' készakarva 's majd nyilván majd alattomban történt elhomályosítás vagy eltorzítás itt csak annyiból említendő, a' mennyiben az illy szándékkal is annál hathatósbabban kiemeltetett a' bizonyosság' természeti állása, minél nagyobb gond fordítatott annak illő helyéből kimozdítására. El lön mindenkitől ismerve, ha mindjárt nem mindenkitől vallva is, hogy a' bizonyosság' szükségképi viszonyban áll az emberi szellemhez. Annyi legalább tagadhatatlan, miszerint a' bizonyosság, a' hajdani bölcsészektől kezdve a' maiakig, mindenkor olly tárgy volt a' bölcsészet' határain belül, melly különös figyelemmel vizsgáltatott.

Hozatott is föl irányában több bölcelet, összehangzók alapsban, de nagyon eltérők eredményben. Ha különködési pontjaikat mellözve azon oldalait tartjuk szem előtt, mellyekben egymással megegyeznek, valamennyi a' dogmatismus, scepticismus és synthetismus alá sorozható.

Föladatunkat illetőleg a' dogmaticus így gondolkodik : az igazság van 's mi arról meggyőződhetünk, másokat is meggyőzhetünk.

A' scepticus ellenben így szól : az igazság van ; de mi arról meg nem győződhetünk, sem másokat meg nem győzhetünk.

A' syntheticus végre, békét akarván az eltávozó felek között létesíteni, következőleg nyilatkozik : az igazság van, 's mi arról részben meggyőződhetünk, részben pedig nem ; részben másokat is meggyőzhetünk, részben pedig nem.

Az imént fölhozottakból következő folyományok erednek : 1) mindenik fél elfogadja, hogy az igazság van ; 2) a' dogmaticus szerint az igazság és ember közötti viszony lényeges : azért ennek amabbani bizonyosságát elérhetőnek tartja ; 3) a' scepticus az igazság és ember közötti viszonyt nem ismeri lényegesnek : azért ennek amabbani bizonyosságát tagadja ; 4) a' syntheticus az igazság és ember közötti viszonyt lényegesnek tartja ugyan ; de azért még nem látja állíthatónak, hogy az ember mindenkép bizonyos lehet az igazságban.

A' dogmaticus, elvéhez hűven, törekvése fő irányát abba helyezi : hogy az igazságban bizonyosságot mind önmaga, mind másokra nézve minél nagyobb tökéletességgel megvalósíthassa.

A' scepticus ellenben valamennyi tehetségével azon dolgozik, hogy a' bizonyosság' irányában hiedelmet minden áron semmivé tegye. Szolgáljon például Sextus Empiricus, ki az igazság-nyomozókat azokhoz hasonlítja, kik a' sötétben kincset keresnek, 's ha valamikép módját ejthetik is a' kincsek, azt, a' setéltség miatt, nem képesek fölismerni. Hogy ezen összehasonlítás már azért is érvénytelen, mivel az igazság, mint index sui, maga tesz önmagáról bizonyosságot, csak mellestleg legyen megemlítve.

A' syntheticus' állítása szerint az igazságban bizonyosság megvalósítható ugyan ; de még sem teljesen. Szerinte az igazság végetlen, az ember pedig véges lény. Miképen lehetne tehát azt elfogadni : hogy a' határok közé szorított ember képes legyen azon lényt teljesen megismerni, mely fölötte van minden gondolható határnak ?

Illyképen nyilatkoznak az igazság és bizonyosság közötti viszonyról értekező bölcészek. Egyik sem tagadja az igazság' létezését, valamint azt sem, hogy mi, tehetségeink' korlátoltsága mellett is, bizonyosak lehetünk az igazság' iránt. Állítani, hogy a' scepticus az igazság' létezését és az az iránti bizonyosságot ellenmondás nélkül el nem fogadhatja, annyi mint őt minden józanságtól megfosztani. Tulajdoníttassék bárminő nyomosság azon okoknak, mellyekkel a' scepticus a' dogmaticus ellen föllép, mégsem fog belőlük következni : hogy a' scepticus az igazság' létezését és az ember' az iránti bizonyosságát tagadja. Ellent mond ugyan a' scepticus önmagának, de nem az igazság' létezésének és az az iránti bizonyosság'nak elfogadása miatt, hanem azért : mivel épen akkor követel saját elvére nézve bizonyosságot, midőn a' követelt nemű bizonyosságot teljesen le akarja rontani. Vagy talán nem követeli ezt a' scepticus ? Ha nem, akkor törekvése nem volna más, mint hiú fecsegés.

Áll tehát ezen állítás : az igazság van. Azon első kérdés, melly ennek hallása után azonnal fölmerül, így hangzik : mit foglal magában ezen állítás ? Tartalmára nézve nagyon sokat, 's innen van, hogy a' fölhozott kérdésre többféle válasz adathatik. Valamennyi

közül azonban leginkább ide tartozik a' következő : ha az igazság, mint olyan, van, nem lehet az emberi önkény' szüleménye. Ha pedig nem önkény' szüleménye, és mégis bennünk elútasíthatlanul van : akkor ránk nézve eredeti, vagy is olyas valami, a' mi nekünk teremtetésünk' perczekor adva lön.

Két sajátság tűnik itt föl, mellyek nélkül bennünk az igazság nincs, nem is lehet, ugymint az eredetiség és adottság. Eredeti ránk nézve az igazság, mert az sem előleg sem utólag nem szerethető. Nem előleg, mert ennek elfogadásával a' jelenbeni igazságot az előbbtől; ezt ismét az előbbtől, ezt megmeg egy másik előbbtől kellene leszarmaztatnunk, a' nélkül hogy valaha a' lánczolat' első szeméhez eljuthatnánk. Hogy ez képtelenség, könnyen átlátható. Nem utólag, mert tapasztalási úton csak az fog bennünk előzsendíttetni, a' minek már eredetileg birtokában vagyunk. Ezen állítás sok előtt különös és szokatlannak látszhatik; ámde túlléptük már azon küszöböt is, mellyen belül minden, a' mi valakire nézve különös és szokatlan, igaztalan is egyszersmind. Elég az hozzá, hogy mi az igazságot nem galyabítottuk önkény szerint, hanem azt, mint már bennünk találtat, következőleg mint lényiségünk' eredeti tartalmát, csak előfejtjük. Ha pedig ez így van, akkor az igazság nem szerzett vagyon, hanem eredeti adomány, vagy is oly kincs, melly nekünk, bizonyos czél' megvalósítása' tekintetéből adva lön.

Kettő fordul itt is elő : a' czél, melly általunk az igazság' irányában megvalósítandó, és az eredetileg adott igazság. Minő ez az eredetileg adott igazság? És miben áll az az általunk megvalósítandó czél?

Tapasztaljuk, sőt elmékedésünk' behatásával is azt hozzuk ki : hogy azony lény, melly előttünk folytonos működése által tulajdon létezéséről állandó és elvitázhatlan tanúságot tesz, nem csak másért, hanem önmagáért is van. Illyen az igazság is. Képtelenség állítani, hogy a' minket saját létezéséről állandóan meggyőző igazság sem önmagához viszonyban nincs, sem önálló léttel nem bír; mert az állandó meggyőzést csak azon föltét alatt hozhatja elő : ha tulajdon önálló létét saját erejü működésével folytonosan teszi. A' mi pedig önmagát saját erejüleg teszi, az, midőn e' működést végre hajtja, teszi önmagában saját szükségképi lényegét; és akkor az illy módon működő lény nem másért, hanem önmagáért van. Ámde mihelyt valamely, önmagát tevő, lény' létezése más lény által is tudva van : akkor amaz saját lényegét nem csak önmagában teszi, hanem teszi más önálló lényben is, még pedig azért, hogy ezen más lénytől, ha ismerő-tehetsége van, megismertessék. Azon öntevés, melly megismerhetés végett történik, kijelentés vagy kinyilatkoztatásnak szokott neveztetni.

Az isméképes lények közé, mellyek a' magát kinyilatkoztató igazságot elfogadhatják és megismerhetik, sorozandó az ember is.

A' végből van tehát ránk nézve az igazság, hogy azt szellemünkbeni megnyilatkozásakor elfogadjuk és megismerjük. Ámde hogy az elfogadott igazság' irányában a' megismerhetés tisztán végrehajtható legyen, elkerülhetlenül szükséges: miszerint az igazság olly határozatokban nyilatkozzék meg, mellyek által őt a' nem-igaztól állandóan meg lehessen különböztetni. Szükséges azonfölül, hogy a' határozatok közt egy a' többit úgy hassa keresztül, és ránk nézve a' többiek' sorában olly csalhatlan bélyegként tűnjék föl, mellynek tisztá 's teljes fölfogása után bizonyosak lehessünk magának az igazságnak bírásáról is.

Láttuk imént, hogy az igazság nem önkénytől függő, hanem eredeti adomány, mellynek megismerésére hivatva vagyunk. Magában találja tehát ezt mindenki, 's ha elméletileg nem tesz is annak megismerésében kitetsző haladást, gyakorlatilag a' lelkiösmeret' feddő vagy helyeslő szavában lehetetlen arra rá nem ismerni. Minek másolhatlan következtében ama' tárgyi határozat, mellyben és melly által magát bennünk nyilatkoztatja, nem lehet más, mint a' szükségképiség. Láttuk továbbá, hogy az igazság, midőn önmagát megismerhetés végett teszi, teszi saját lényegét, melly, mint tudva van, nem esetleges, hanem szükségképi. Akár alanyi akár tárgyi szempontból tekintessék tehát az igazság; mindenkor a' szükségképiségben találandjuk fel azon ismertető jegyet, mellyet bírva az igazság' bírása iránt tisztában lehetünk.

Ez lehetetlenségnek fog sokak előtt látszani, kik a' dolgot más szempontból nézik. Hogyan? — így szólандnak közbe, — hiszen ha ez áll, akkor a' scepticismusnak is állania kell. Hát nem azért vitálkodik-e a' scepticus a' bizonyosság ellen, mivel az ember folytonos változásainak közepette, az igazsághoz, mint minden változáson fölülálló szükségképiséghez, teljességgel el nem juthat? És ebben nem is gáncsolható, mert az ember csak azt képes megismerni, a' mi vele rokon. Már pedig, ha az igazság' fő bélyegét a' szükségképiség teszi, akkor a' megismerendő igazság és a' megismerő ember közt kikerülhetlen az ellenmondás. Mert ugyan miben áll az ismeképes szellem' fő bélyege, ha nem a' szabadságban? Ha tehát az igazság' fő bélyegét a' szükségképiség, a' szellemét ellenben a' szabadság teszi: hol azon pont, melly a' megismerendő igazság és a' megismerő emberi szellem közt némi közösségre mutat-hat? Pedig e' nélkül nem lehet helyt adnunk a' bizonyos ismereteknek. Vagy el kell tehát fogadnunk, hogy az igazság bizonyos megismérését tagadó scepticus' állítása csorbíthatlan érvényű; vagy el kell fogadnunk, hogy az igazság' fő bélyege nem a' szükségképiségben, hanem valami másban keresendő.

Igy hangzik az ellenvetés, mellytől nem lehet a' nyomatékosságot megtagadni; ámde mihelyt a' dolog' velejéig hatunk, azonnal kiviláglik, miszerint a' benne előfordultak a' scepticismus'

ügyére nézve csak látszólag érvényesek. „Az igazság és szabadság közt, így szól Heinroth, nincs ellenmondás, hanem csak ellentét.“ A' hol ellenmondás van, ott a' határozatok egymást kölcsönösen lerontják; a' hol ellentét van, ott egymást kölcsönösen korlátozzák. Hogy például a' kör kerek is legyen négyszögű is, lehetetlen; mert e' határozatok egymást kölcsönösen lerontják. De hogy az emberi szellem' mivoltát az egyediség és egyetemiség' egységébe helyez-zük, nem lehetetlen; mert az egyediség és egyetemiség' egymást nem rontják le, hanem korlátozzák. Így van a' dolog a' szabad ember és szükségképi igazsággal is.

Mind a' mellett a' szabadság és szükségképiség közt mindig mutatkoznak némi jelei az ellenmondásnak. Ugy látszik, mintha a' szabadság is a' szükségképiség is olyan elemeket foglalnának magukban, melyek az egymással megférést lehetetlenítik. Hogyan is lehetne ott bensőleg alapos megegyezés, hol az egészek' tartalmazó elemei nem rokonulnak egymáshoz? Külsőleg korlátozhatják egymást, de itt a' szabadság' és szükségképiség' külsőleg végrehajtott korlátozásánál valami magasabb kívántatik. És mégis úgy rémlik, mintha ezen magasabb valami, akár a' szabadságot akár a' szükségképiséget tekintjük, teljességgel nem volna kivihető.

Lássuk a' dolgot közelebről. Birjon például bárminő szabadsággal az ember, vajon képzelhető-e, hogy általa változást idézhessen elő a' szükségképiségen? A' ki állítja, önmagának mond ellent; mert egyfelől el kell fogadnia : hogy a' változhatatlanság a' szükségképi lény' lényegéhez tartozik, másfelől pedig állításával ugyanezt tagadja. De a' szükségképi lény sem határozhatja meg a' szabadságot; mert mivel bizonyítja be a' szabad lény azt, hogy szabadsággal bir, ha nem az által : hogy semmi más lénytől nem hagyja magát meghatározni?

Így okoskodhatnak az ellenmondást vitatók. Nézzük, mennyiben van igazuk. Két tényező tűnik itt föl : a' szabad ember és a' szükségképi igazság, vagy más viszonyból szemlélve, az önmagát saját szabadságában tevő ember, és az önmagát saját szükségképiségében tevő igazság. Tehát mindegyik tényekben teszi önmagát; de éppen azon oknál fogva, mivel a' tényekben mindegyik önmagát teszi, mindenik külön vett tény szükségképen viszonylik az önmagát tevő tényezőre. Következőleg midőn az ember teszi önmagát saját tényeiben, az így tett tényekben önmagánál marad, azokat önmagára viszonyítja, és azokat önmagával, még pedig tudva és szükségképen, egyesíti. Mi foly ebből? Többi közt az is, hogy a' ténykedve önmagát tevő ember az általa elővillantott tényekben csak azt fejtheti elő egymásutánilag önmagából, a' mi már, mint eredeti tartalom, azelőtt is benne foglaltatott. Hogy ezen eredeti tartalom nem önkénytől függő szülemény, sem nem kívülről származott esetleges módolat, hanem szükségképi adomány, a' fönnebb érintet-

tekből is eléggé világos. Ha pedig szükségképi adomány: benső viszonyban kell állania az igazsághoz, mert az igazság is szükségképi. Továbbá, ha az eredeti tartalom, adomány: azon lénytől kellett függenie, kitől adatott. De adhat-e vajon valamely lény más lénynek valami szükségképit, ha önmaga szükségképiséggel nem bírna? Azon axioma szerint: *non potest plus esse in effectu, quam in causa*, teljességgel nem. Ugyde a' szükségképiség az igazság' fő bélyegként mutatott föl; annak tehát, kitől eredeti tartalmunk, vagy is lényegünk, mint adomány, függ, 's ki bennünk a' szükségképiség által, mint igazság, megnyilatkozott, a' szükségképiség mellett szabadsága is van. Lehetetlen is adományozót szabadság nélkül gondolni. Azonfölül az adományozó, mielőtt magát az adomány' adására elhatározta, tartozott azt, és a' megadományozandó lényt is világosan megismerni. Ki tagadhatná ezek után, hogy azon lény, kitől a' mi szükségképi lényegünk van 's ki magát bennünk a' szükségképiség által kinyilatkoztatta, saját természeténél fogva értelmiséggel is akarattal is bír? Az értelmiség és akarattal bíró lény, mint tudva van, szellemnek mondatik.

Fölösleges ezek után minden további bonczolgotás, mert a' ki az imént vázoltakat fölfogta, igen könnyen megértheti, hogy a' fölemlített ellenmondásbani tényezők egymásra szellemileg működnek. Innen következtethető a' megnyilatkozhatás' lehetsége. A' „*similia similibus*“ elv szerint a' szellem a' szellemnek megnyilatkozhatik. Innen a' megismerhetés' lehetsége is.

Lehetetlen tehát helyt nem adnunk azon állításnak: hogy mi a' szellemnek, mint szükségképiség által megnyilatkozó igazságnak megismerésére képesek vagyunk.

De vajon hivatva vagyunk-e? Ha igen, mi az, a' mi minket hivatásunk ez iránybani teljesítettségéről biztosít? Ha nem: mi szükség volt az öntudatra, mely valamennyi földi lény közt egyedül az ember tulajdona? Vagy helyen kívüliek talán e' kérdések? Nem gondolnók. Mert, ha mi az igazság' megismerésére csakugyan hivatva vagyunk; akkor azon kellékekkel is el kelle láttatnunk, melyek nélkül az igazság' megismerése pusztá ohajtás. A' pusztá ohajtás ki nem elégít. De honnan ezen ohajtás? Hogy kívülről nem öntetett belénk, azt állandó ingerléséből is tudjuk. Természetünkben kell tehát azon ösztönnek lenni, mely amaz ohajtást előzsendítette és folytonosan fentartja. És ezen belülről fejlődő természeti ösztön az, mely velünk tudatja: hogy mi az igényelt kellékeknek birókában vagyunk, és hogy mi mind az igazság', mind magunk részéről biztosítékokhoz is juthatunk, melyek a' kérdés alatti megismerés iránt minden kétséget eloszlathatnak. Az igazság' részéről illy biztosíték a' már többször említett szükségképiség. Hát a' mi részünkről?

A' mi részünkről minden más előtt kiemelendő az öntudat.

Többször halljuk a' köznép' ajkairól e' kifejezést : „olly igaz , mint hogy én itt állok ;“ melly mit jelenthet egyebet , mint az öntudat' biztosítólag kitörő hatalmát ? Az öntudat' maga tesz önmagáról bizonyosságot. Nem is ok nélkül gyakorlott ő mindenkor annyira győző tekintélyt a' bölcsészet' körében. Az újabbkori bölcsészeknél különösen azon sulyponznak nézetik , melly épen olly összetartó hatalommal működik az ismeretek' országában , minővel a' nap a' naprendszerhez tartozó égi testek' irányában. Nélküle nincs életmozgás az ismeretek közt ; a' hol pedig ez nincs , ott az élő igazság nem talál hív tükörre.

Kiváló figyelmet igényel ezek után az önszemlélés , vagy is a' bennünk élő alaptény' azon működése , mellyel mindazt közvetlenül , de tárgyilag fölfogja , a' mi bennünk van. Hogy az illy móddal felfogott és szemléltben az eredeti a' nem-eredetitől , a' változó a' nem-változótól , a' lényeges a' nem-lényegestől nincs még kellőleg elválasztva , azaz , hogy az illy móddal felfogott tartalom olly egészet képez , melly nincs még önmagában tisztán megkülönböztetve , a' dolog' természetéből látható. Nem is az önszemlélés' hivatása az illy megkülönböztetés , hanem a' nyomozó értelemé. Az értelem választja el az eredetit a' nem-eredetitől , a' változót a' nem-változótól , a' lényegest a' nem-lényegestől , és miután mindenik kör' elemeit külön , és a' köztük létező viszonyokat is külön megvizsgálta , előáll az ész , hogy a' megvizsgáltakból szervezetet alkosson , mellyben mindenütt határozottan kitűnjék az összefüggés' tárgyalapos szükségképisége.

A dtunk eddig előzményeket , mellyekből a' következő eredmények folynak : 1) az ember az igazság' megismerésére hivatva van ; 2) az igazság és ember közötti viszony lényeges ; 3) e' viszony az öntudatos szellemben életviszonynyá fejlődvén , ezen szellemet mindenkép följogosítottnak mutatja arra : hogy az igazságban bizonyosságot önmagában folytonosan iparkodjék megszilárdítani.

És mit nyerünk ezen folytonosan megszilárdítandó bizonyossággal ? Nyerjük azon biztosítékot , melly részünkről az igazság' megismerésénél kívántatott. Két biztosítékra tehetünk szert az igazság' megismerésében : az egyik tárgyi , melly a' szükségképiségben , a' másik alanyi , melly a' bizonyosságban áll.

Ott vagyunk tehát ismét a' bizonyosságnál , de azon nyert tudattal gazdagítva , hogy az emberi szellem annak folytonos fejlesztése és megszilárdítására följogosítottatott. E' följogosítást a' szellem kétségbe nem vonható tények által tartozik megmutatni. Hogy ezen tények' összegében fog azután amaz állapot is megvalósulni , melly bizonyosságnak mondatik , a' dolog' természete hozza ugy magával.

Elég az , hogy a' bizonyosság szellemi állapot , melly csalhatlan tények által lesz megvalósítva. Ezt azonban nem ugy kell érteni , mintha a' bizonyossági állapotnak , mielőtt az öntudatunk' előterére fejtetnék , legkisebb nyoma sem volna ; mert ez homlokegycsont

ellenkeznek az emberi szellem és az igazság közt valódiilag fennálló életviszonynyal. Van bennünk a' bizonyági állapotnak mindenkor nyoma; de ez a' többi állapotok' nyomaival annyira el van vegyítve, hogy annak a' többiek' sorából tiszta és világos kiemelésére csak az képes, ki magát erre külön akarati elhatározottsággal előkészítette. Pedig épen ezen akarati elhatározásban áll ama' kellék, melly az embernek, igazságot és bizonyosságot illető, működésénél ritkán tökéletes. Hányadik az, ki az igazságot egyedül önmaga becse-ért méltányolná!

Első ezek után, mire föladatunk' megközelíthetése végett, ügyelnünk kell, a' szellem és igazság közti életviszony. Mint életviszony kölcsönös hatásban fog megnyilatkozni. E' kölcsönösségnél fogva: A) Az ember nincs, nem is lehet az igazságon kívül, hanem csak abban és az által. Minek következtében az igazság olly lét-elem rá nézve, mellyen kívül épen ugy nem élhet szellemi életet, a' hogyan testi életet nem élhet a' levegőn kívül. Bizonyítvány ez arra, hogy az ember át van hatva az igazság által; miért is azon állapot, mellybe amaz áthatás' erejénél fogva hozatott, nem önkényétől függő, hanem kénytetett. Hasztalanul iparkodnék az ember töle megmenekülni; mert erején fölül van az attóli megmenekülés. Leginkább tapasztalhatni ezt a' lelkiösmeret' furdálásínál. Sőt az is észrevehető, hogy minél inkább törekszik valaki ezen kénytetett állapottól megmenekülni, annál nagyobb erőt fog őrajta és létezése' valamennyi szálain gyakorolni. És ezen állapot' közvetlen fölfogása az, mi közvetlen bizonyosságnak neveztetik. B) Az ember által megismerendő igazság sincs az emberen kívül, hanem benne van, mint elsajátítandó tartalom. Ha pedig benne van, mint tartalom; akkor az igazság ugy tűnik föl a' belvilág' határain belül, mint nem-én, mellynek az öntudatos én ellene szegezkeedik, és magát annak irányában túlterjedőleg viseli. E' túlterjedés előtt az én a' nem-ént magától mintegy ellöki, hogy a' vele szemben állót, vagy is tárgyiasítottat annál jobban keresztülhathassa; ha pedig ennek végeztével a' keresztülhathottat önmagával rokonnak ismerte: rajta lesz, hogy vele mindinkább egygyé lehessen. Azon állapot, mellybe az ember a' fokoként áthatott igazságnak, mint nem-ének elrokonítása, és az ezt követő egygyé-létel által áttétetik, nem más, mint a' közvetett bizonyosság. C) Ha pedig az áthatottsági és áthatási állapotok egy, mindenkép megtudatolt állapotegységgé olvadnak össze; akkor ezen megtudatolt állapotegység összerü bizonyosságnak mondathatik.

Ezekből látható a' bizonyosság' fejlődésének három fokon keresztül történő menete is.

A) A' közvetlen bizonyosságnál első az igazság' közvetlen fölfogása. Mi legyen a' maga tiszta egyszerűségében az igazság' közvetlen fölfogása, azt most, a' mi sokképen közvetített álláspon-tunkról nagyon nehéz meghatározni. Annyra megszoktuk mi már

az igazságnak okokkal mesterségesen támogatott fölfogását, hogy szinte furcsaságnak látszik, ha most az igazság' közvetlen fölfogásáról van szó. Pedig hol veszi meggyőző erejét az igazság' közvetelt támogatása, ha nincs bennünk nyilatkozmány, melly a' közvetlen igazság' részére tanuskodik? És mi más ezen nyilatkozmány, mint a' bennünk eredetileg benlevő igazság' szava, mellynek hatályánál fogva az akárhonnan jövő igazságot, mint velünk rokont, öntudatlanul is elhasonítjuk, és ez által vele egygyé leszünk? Ez azonban nem önkényleges elhatározásnak, hanem másunnán származó kénytetésnek eredménye; mert a' közvetlen fölfogásban nincs még helye az én és nem-én közötti hézagnak.

Az igazság ugyan is olly tulterjedő egész, mellyben az ember, mint lét-elemben van és működik, de eleinte inkább fogékonnyan, mint önhatólag. Működik tehát benne, de az igazság' vonzó ereje annyira áthatja minden irányzatát, hogy az, saját meghódítottóságának érzetében, önmagáhozi viszonyát nem képes úgy megszilárdítani: hogy az igazságot, mint vele szemközt álló tárgyat, magától távol tarthatná. Képződik az ember, de képződése' folyamatában saját eredeti tartalmából nem azon elem villantatik elő, mellyet ő akar, 's mellyet, önmagának bővebb kifejlhetése végett, eszközül használhatna más lényekrei hatásakor; hanem eredeti tartalmából csak az emeltetik ki, mit benne a' kénytetőleg megnyilatkozó igazság szükségel.

Nézzük például a' mysticismus' híveit. Telvék emelkedett gondolatok és képzetekkel, mellyek mindnyájan az igazság' csálhatlan fenségére vonatkoznak; de csakhamar észrevehető, hogy azok nem a' czélt illető értelem' szövesztményei, hanem a' megihletett kedély' akaratlan sugalmi. Ha vallomásra szólítod fel őket: képzetekkel árasztanak el, mellyeken keresztül átvillannak ugyan a' legvalódiabb gondolatok; ámde hiában kívánnád tőlük, hogy ezen gondolatokat minden képzelmi burok nélkül úgy terjeszszék elő, a' hogyan azt az igazság' tisztán megismert beltartalma igényli. Tudják, hogy az igazság van; de hogy mi legyen önmagában az igazság, azt nem képesek fölmutatni. Ők tehát az igazság' létén túl nem terjeszkednek. Oka pedig ennek azon kénytetés, mellyet az igazságnak szükségképiségből megnyilatkozó léte az ő kedélyökre folytonosan gyakorol. E' kénytetés azután érzelmekben olvad föl. Innen az érzelmekbeni túláradás. De honnan az érzelem? Ez akkor idéztetik elő, midőn az igazság' léte az emberi szellem' létével közvetlenül egyesül. Ezen, szellemünkre nézve kénytetett egyesülésben zsen-dítettik föl a' közvetlen bizonyosság, mellynek alakja az érzelem. Tehát az, a' ki az igazság' irányában közvetlen bizonyossággal bír, érzi, hogy az igazság van. És az ilyenről mondja a' magyar, hogy az igazság iránt bizonyos. Nem tudja, hogy mi; de kétségbe nem hozhatólag elfogadja, hogy van.

Különösen két pont vonja itt magára a' vizsgáló' figyelmét : az igazság' léte , és a' bizonyosság'i alakká lett érzélem.

Irányukban a' következő kérdéseket lehet támasztani : mi által hat olly foganatosan az igazság' léte ? Mi az az emberben, minek segedelmével az embert hódolásra kényteteti ? Honnan kap az érzélem olly meggyőző erőt , melly minden kétséget kizár ?

Az ezen kérdésekre adandó válaszok már az imént előadottakban ben foglaltatnak. Ugyan is valamint minden másban , ugy az igazságban is a' lét, eredeti határozottság , azaz szükségképileg , vagy is határozott törvények szerint nyilatkozik meg. E' megnyilatkozáskor az igazság' szükségképi léte egyesül avval , a' mi vele az emberi szellemben rokon , 's ezen egyesülés' következtében túlnyomóvá lesz azon elemek fölöött , mellyek vele nem rokonok. Az igazság' szükségképiségével rokon a' szellembeni szükségképiség , melly szellemünk' lényegének , azaz a' szabadságnak egyik mivolti oldalát teszi. A' másik mivolti oldal az önkényben , vagy is a' választhatási tehetségben áll. Az igazság' közvetlen fölfogásakor , azaz a' közvetlen bizonyosságban , ezen önkény , a' szükségképi elemek' egyesülése 's túlnyomósága miatt , kellő mozgásától megfosztatván , a' szükségképiségnek ellenkezője lehetlenné válik. Azért lesz aztán az igazság' index sui ; mert a' tőle meghatott ember ugy kénytetik azt elfogadni , hogy annak másképeni lehetőségét képtelennek érzi.

Innen azon két elem , mellyek az igazság' érzésében előfordulnak , 's mellyek miatt ezen érzés vegyülménynyé lesz. Egyfelől érezzük , hogy az , a' mi minket kénytet , túlnyomóságánál fogva csak ugy lehet , a' hogyan van , és nem máskép ; másfelől érezzük , hogy a' szellem arra , a' mi a' szükségképiséggel ellenkezik , ön életének megcsorbítása nélkül nem vállalkozhatik. Az első állapot kedves , a' második kedvetlen. Amaz kedves , mert a' szellem magát az igazságban , minden kénytetés mellett , kielégítettnek és működésében lágitottnak érzi. Innen azon ihletettség és fenség , melly az igazság' érzésének sajátja. Az utóbbi állapot pedig kedvetlen , mert a' szabadság' önkényi oldalát , melly lebegni szeret , akadályozottnak tanúsítja. A' mint azután vagy az egyik vagy a' másik érzési állapot lesz az igazságot elfogadó és fölfogó egyénben túlnyomóvá , ahhoz képest az eredmény is kétféle irányzatra nyujt alkalmat. Az első állapotú egyén , a' benne előidézett megnyugvás és evvel együtt járó odaengedés miatt , mindenkép azon lesz : hogy a' közte és a' vele egyesült igazság' közötti viszony' közvetlenségét minél bensőbbé tegye érzelmének elevenítése és tartósítása által. A' másik állapotú egyén ellenben gyarapítani ohajtván az igazsággal egyesülés által benne fölzsendített , de még eléggé tisztán meg nem szilárdított , megnyugvási elemet , mindenkép azon lesz : hogy mindazt önmagától távol tartsa , a' mi az igazsággal , akár miféle oldalról ,

ellenkeznek. Innen a' közvetlen bizonyosságnál maradók' buzgóságának vagy positiv vagy negativ irányzatbani működése.

A' tagadólagos működés oly pont, melyet bürü gyanánt kell tekinteni a' közvetett bizonyossághoz. Nélküle torpulttá válnék a' szellemi működés. Ugyan is a' működés' tagadólagos irányzata nem volna létesíthető, ha előbb az ember azt, a' mi az igazsággal nem-rokon, határozottan meg nem különböztetné attól, a' mi az igazsággal rokon, következőleg magától az igazságtól is. De vajon végrehajtható-e e' megkülönböztetés a' rokon és nem-rokon közt, ha azok tárgyakúl nem nézetnek. Továbbá lehet-e azt, a' mi az igazsággal rokon, illyennek ismerni, ha előbb azt az igazsággal össze nem hasonlítjuk? Teljességgel nem. Miből látszik, hogy az igazság is ugy nézendő mint tárgy. A' tárgy másképen nem-énnek is neveztetik. A' nem-én, miként maga a' szó is mutatja, oly viszonytag, melly más viszonytag nélkül nem is gondolható. A' nem-énnek viszonytagja az én. Midőn tehát az emberi szellem azon fokhoz jut, mellyen magát én és nem-én nevet viselő oldalakra fejti, ugy lép föl, mint magát önmagában megkülönböző egész. Ez a' tudatnak foka. E' fokon világosan akarja már tudni, hogy mi az, a' mi van? Tudni akarja továbbá, hogy az, a' mi van, miféle elemekből áll? hogy az, a' mi az igazsággal rokon, miért rokon vele? és hogy az, a' mi az igazsággal nem-rokon, miért nem-rokon vele? Az emberi szellem ugyan is nem akar többé kénytetni, hanem választani. Ebben lép föl az önkény.

Itt is elfogadtatik az igazság, de nem azért, mivel a' szükségképesség' érzése elfogadásra kénytet; hanem azért, mivel az igazság saját szükségképessége által kétségbe nem hozható bizonyosságot tesz önmagáról a' vizsgáló én előtt. Elfogadja tehát az ember az igazságot, de nem azért, mivel az igazságtól meggyőzetik, hanem azért, mivel az igazságról meggyőződik. Azon állapot, melly az igazság' irányában így működő szellem által előidéztetik, közvetett bizonyosságnak szokott neveztetni.

B) A' közvetett bizonyosságnál az igazság' közvetett fölfogása mellőzhetlen föltét. Sokszor megtörténik, hogy a' közvetett fölfogás azonegynek állittatik a' közvetett bizonyossággal; pedig a' közt közt épen olyan a' különbség, minő az ok és okozat közötti. A' fölfogás, melly megtudatolásnak is neveztetik, ok; a' bizonyosság pedig okozmány. Az okozmány az ok' minőségét követi; mert minél világosabb és tisztább a' megtudatolás, mint ok: annál bensőbb és hatályosabb a' bizonyosság is, mint okozmány. Más oldalról minél bensőbb és hatályosabb a' bizonyosság: annál nagyobb inger lesz arra, hogy a' megtudatolás az igazság' áthatásában szünet nélkül gyarapodjék. E' kölcsönösségben rejtezik ama' rugony, melly a' tudásvágyat folytonos elevenségben tartja. Ez idézi elő amaz emelkedést is, melly mindaddig meg nem szünik, míg az igazság' közve-

tett fölfogása saját véghatáráig eljutván, napfényre nem hozza tulajdon hiányát, melyet önmaga nem lévén képes kiegészíteni, szükséglendi: hogy valami más által egészítsék ki. E' nyugtalanító szükséglésben nyilvánítandja ki azután magát a' közvetett bizonyosság' elégtelensége is.

Méltán fordítottak tehát oly kiváló gondot a' bölcészek az igazság' közvetett fölfogásának megmagyarázására. A' gondolás' eredeti törvényeit előadó könyvek telvék azon módokkal, mellyek szerint valamely igazság' megmutatása kivihető. Gondosan főlemlítetnek, sőt mind kútfejeik mind eredményeikre nézve tárgyavatott pontossággal kiemeltetnek ott a' tákokok, mellyek' segítségével a' czélba vett igazság' érvényesíthető. Mind a' mellett, hogy az illy könyvek' átolvasása után nem mindenkor lehet az igazság' fölfogása, bizonyosság' és egyéb ide tartozó tárgyak iránt kellőleg tisztába jöni, közönségesen ismert dolog.

Vessünk néhány pillantást Imre János, hazánk' egyik jelesebb bölcészének állításaira. Logikája' 94. §-ban így szól: „A' bizonyosság' oly állapotja a' léleknek, mellyben az igazságot elegendőképen, azaz, csalhatatlanul értjük; vagy rövidebben, a' bizonyosság' elegendő okok által való meggyőződés. Ugy bizonyos tehát valamiről az ember, ha tudja, hogy igaznak tartott észmérete igaztalan nem lehet.“ A' 13. §. szerint: „A' bizonyosság' tudást vagy hívést szül és támaszt. A' melly igazságnak elegendő okait magunk találjuk ki az észméret' mivoltából, azt tudjuk; azt pedig, melyet mások bizonyítása és tekintete miatt fogadunk be, hiszszük.“

Kant és követői a' felhozott fogalmakat másképen magyarázzák. Szerintök a' tudás valamely itéletnek mind az itélőre mind a' tárgyra nézve elegendő okokból való helybenhagyása; a' hit pedig csupán az itélőre nézve elegendő okokból való helybenhagyása. A' tudásnak csak a' szemlélhető és észkényszerítőleg bizonyos tárgyakban adnak helyet; a' többieket, a' közszólásmód ellen, a' hogyan Imre mondja, és sok tetemes tudományok' vesztére, pusztá hitre kárhoztatják. Ha a' hit valamely czélra szükséges eszköz, szükségesnek, ha pedig nem szükséges, esetinek mondják.

Hosszúra terjedne nyomozványunk, ha az imént megérintett véleményeket elágazó és megegyező elemeik és következményeikkel együtt akarnók méltányolni. Mindegyik megkívánja, hogy a' bizonyosság' szintugy mint a' hívés elégséges okokon nyugodjék, mellyek' forrásul azonban az első vélemény az ismeret' mivoltát, a' második vélemény pedig a' tárgyat és az itélő alanyt tüzi ki, ha bizonyosságról van szó; ha pedig hívésről van szó, az első vélemény mások' bizonyítása és tekintélyére, a' második vélemény csupán az itélő alanya támaszkodik. Az első vélemény szerint a' tudás és hívés a' bizonyosságnak szüleményei; a' második vélemény sze-

rint pedig úgy rémlik, mintha a bizonyosság a tudás és hívéssel együtt a helybenhagyás alá lennének sorozandók.

Sigwart e tárgyra vonatkozó gondolatai körülbelül illy rendet követnek. Azon érzésben, mely a ránk ható valóság által gerjesztetik föl bennünk, két elem van, az alanyi és a tárgyi, melyek közül már az egyik már a másik lesz túlnyomóvá. Hol a tárgyi elem lesz túlnyomó, ott ismeret; hol ellenben az alanyi elem lesz túlnyomó, ott érzelem támad.

Mi a tudást és hívést illeti, e szavak nem csak azt jelentik, hogy képzeletünkben valamit bírnak, hanem azt is, hogy annak igazságáról, a mit képzeletünkben bírnak, meg vagyunk győződve.

Ezen állítás két pontot tartalmaz. Az elsőre nézve a tudás és hives eleinte nem különböznek egymástól, de igen a másodikra nézve. Azonban a második pont különbsége, az elsőre vonatkozólag is különbséget idézhet elő.

E különbség a következő határozatokban állhat: 1) hivesnek mondjuk azon meggyőződést, mely nem tulajdon tapasztalásunk vagy belátásunkon, hanem más tapasztalásán vagy belátásán nyugszik. Tudásnak ellenben azon meggyőződést tartjuk, mely saját tapasztalásunk vagy belátásunkon nyugszik. 2) Hinni szoktuk azt is, a mi saját tapasztalásunk és belátásunkból következik ugyan, de nem szükségképen, sem nem világosan; ellenben arról, a mi saját tapasztalásunk vagy belátásunkból szükségképen és világosan következik, tudásunk van. 3) Sem a hives nincs meggyőződés nélkül sem a tudás; különbözik mégis a hives a tudástól, mert amannál a meggyőződés foka kisebb, emennél nagyobb.

Látszik innen, hogy a hives és tudás közötti különbség nem lényeges. Mindegyikben előfordul a meggyőződés, mint tartalmi, következőleg mint olly határozat, mely a hívést és tudást saját terjedékéhez tartozóknak mutatja. A ki tehát valamiről meggyőződik, az azt vagy hiszi vagy tudja, a mint a meggyőződés foka vagy kisebb vagy nagyobb. Ez volna az eddig előszámláltakból lehozható eredmény.

És mit nyertünk általa? Fölötte sokat. Fordulnak ugyan is benne elő pontok, melyek fölvilágosításával könnyítették a bizonyosság irányabani tájékozás. Meggyőződésről és annak fokairól van benne szó. De mi ezen meggyőződés? és honnan függ a meggyőződési fokok kisebb vagy nagyobb volta?

A közvetlen bizonyosságnál meggyőztünk az igazságtól, mit azonban a szellem özszerü szabadságával meg nem férhetők találván, midőn észre vette, hogy az igazság irányában teljességgel nem képes a kénytetéstől megmenekülni, módot is talált benne: hogy ezen kénytetés szükségességéről maga győzze meg önmagát. Innen a meggyőződés utáni törekvés. Ez szülte az én és nem-én közötti megkülönböztetést. Az én meg akar győződni az igazságról

mint nem-énről, hogy az ezt követő közvetett bizonyosságtól áthatatlan minden tévóvának véget vessen. De a' meggyőződésnek műtere nem a' nem-én, hanem az én: következőleg azon elemek, miknek segedelmével ezen meggyőződés valószínű, nem egyedül a' nem-énben, hanem az énben is keresendők. Mivel pedig tudatunkban nincs a' nem-én én nélkül; szükségképen követeltetik valami magasabb lény' működése, melly az ént nem különben mint a' nem-ént kénytető hatalommal fölkészítse. Tehát bennünk sem a' nem-én sem az én nem független, hanem függő, mástól meghatározott, véges lét; ellenben azon magasabb valami, mitől az én és nem-én függnék, önmagában független, mástól meg nem határozott, végtelen lét.

Továbbá mi, saját elhatározásunk' következtében, elégséges okok' segedelmével akarunk meggyőződni az igazságról; miből látszik, miszerint a' segedelmező okokat nem lehet másunnan kölcsönöznünk, mint az én, nem-én és a' végtelen lét' természetétől. Látszik azonfölül, hogy mi az okok' segedelmével csak azon föltét alatt győződhetünk meg az igazságról, ha az én, nem-én és végtelen létben is igazság van; mert mik lehetnek mások azon elégséges okok, mint az igazság' nyilatkozmányai? Ha igen: mindeniken föl kell tennie a' szükségképiségnek, mint az igazság' fő bélyegének. Midőn ennél fogva mi a' nem-én' természetéből merített okokat áthatjuk, hogy a' bennök megnyilatkozó igazságot áthatassuk, minden más előtt azon szükségképiségre kell a' figyelmet fordítanunk, melly az okokat és az okok' egymáshoz viszonyait érvényesíti, 's mellynek világos és tiszta fölfogása után az elfogadott igazságról ezt állíthatjuk: így kell lennie, mert ez másképp nem lehet. Ezen ítélet szilárdítandja meg azután bennünk amaz állapotot, melly tárgyilag közvetett bizonyosságnak neveztetik.

Ha pedig a' nem-énnek ellenében önmagát tevő éntre ügyelünk; azt veszszük észre, hogy az én, önkénye' hatalmánál fogva, minden nem-éntől elvonatkozhatik; de önmagától nem. Innen az öntudat' kénytető ereje. Kétkedhetem mindenről, csak önmagam létéről nem. „Nihil enim ad suum contrarium, ugymond Cartesius, sive ad destructionem sui ipsius ex propria natura ferri potest.“ Más helyen meg így szól: „Animadverti me, quia omnia ut falsa rejiciebam, dubitare plane non posse, quin ego ipse interim essem. Et quia videbam veritatem hujus pronuntiati; ego cogito, ergo sum, sive existo, adeo certam esse atque evidentem, ut nulla tam enormis dubitandi causa a Scepticis fingi possit, a qua illa non eximatur, credidi me tuto illam posse, ut primum ejus, quam quaerebam, philosophiae fundamentum admittere.“

Cartesius' szándokának, mindent kétségbe hozni, hogy az igazság és bizonyossághoz eljuthasson, azon igaz gondolat szolgált alapul, hogy csak az lehet igaz és bizonyos, a' mi a' keresztülvitt

kétékedés után, mint kétségbe nem hozható, fenmarad. Ez az öntudat, mellyben az én bizonyos önmagáról. E' bizonyosság alanyilag közvetettnek mondathatik.

De sem az éntől határolt nem-én, sem a' nem-éntől határolt én nem lehet végső alapja saját létének; sem nem lehetnek végső okai a' bennök szükségképileg fölfogott nyilatkozmányoknak. A' véges lét szükségképen utal a' végetlen létre. „Cum dicitis, mondja ismét Cartesius, in nobis ipsis sufficiens reperiri fundamentum ad ideam Dei formandam, nihil a mea opinione diversum affertis: ipse enim expresse dixi, hanc ideam mihi esse innotam, sive non aliunde quam a me ipso mihi advenire. Concedo etiam ipsam posse formari, licet ens summum existere nesciremus: sed non si revera non existeret; nam contra monui omnem vim argumenti in eo esse, quod fieri non possit ut facultas ideam istam formandi in me sit, nisi a Deo sim creatus.“

Igen helyesen, mondja e' szavak után, Werder, Cartesius teljes jogában van az észnek. Kezdetpontul a' mindent kétségbe vonó és gondoló öntudat' bizonyosságát használja. Elve így hangzik: cogitō, ergo sum. Ezen elvből foly a' következő mondat: mindaz, a' mit épen olly tisztán és világosan megismerek, igaz. Ettől függeszti föl azután a' minden dolog' általános elvéhez átmenetelt. Ezen általános elv nála az isten, ő auctor rerum omnium et fons luminis. A' mi csak van, őáltala van. Tőle van tehát az ő létéről meggyőződésünk is, melly az önbizonyosságból látszik eredni, de valódiilag őáltala van belénk oltva; mert ő mindennek oka levén, oka a' mi öntudatunknak is. Mi fejtjük ugyan elő az öntudatot; de csak azért, mert az nekünk már eredetileg adományképen adva lön. Saját öntudatunk' bizonyosságán nyugszik ugyan minden igazság, melly öntudatunk' irányában van; de az önmagában vett igazság mégis csak önmagán nyugodhatik, és csak ő adhatja öntudatunknak azon erőt, mellyel ez az igazság' irányában bír. Isten ugyan forrása a' mi működésünknek; de a' működés maga, mint valóságos tényezés, a' mi munkánk.

Igy tehát, gondolhatná valaki, a' közvetett bizonyosságnak valódi forrása az emberi önkény; mert csak ez vihet véghez ilyenemű tényezést? Igaz, hogy az önkénynek, azaz a' választó-tehetségnek alig nyílik valahol tágabb mező, mint a' közvetett bizonyosság' körében, mert itt szerepel a' sok nézet, szempont, és álláspont' különböző irányzata; itt töménytelenül a' vélemények, és badarabbnál badarabb elméletek' tábora, szával itt lelhetni föl az ingatagság és egyoldalúság' legkeresettebb sétahelyét; mindazonáltal téved, ki az önkényt a' közvetett bizonyosság' valódi forrásának itéli. Itt ő csak egy tényező, melly választ a' sok választható között. Hizeleg ugyan az emberi gyarlóságnak, hogy ő választhat a' sok nézet, szempont, álláspont, vélemény, elmélet és más egyéb között; de

vajmi gyakran megtörténik, hogy ez a választás alásülyedést hoz elő. Hogyan is szüljön az kellő megállapodást, minek valódi lételeme a mozgás?

És mégis, gondolhatná ismét valaki, ő az, minek a közvetett bizonyosság' előfejtésénél nyílt tér engedtetik. Igaz, engedtetik neki tér, mint egyik tényezőnek, de nem azért, hogy működése' határain túl ne haladjunk; hanem azért, hogy, ha az igazság és bizonyosság' fokainak s elemeinek egyenkénti előfejtése és viszonyítása után észre vettük, miszerint e' körben nem érthetik el a' várt érvényű megállapodás, annak feléje törekedjünk, a' mitől ezt biztosan várhatjuk. És hol érhetjük ezt el?

C) Az özszerű bizonyosságban, melly, mint fönnebb láttuk, a' közvetlen és közvetett bizonyosság' megtudatolt egységében áll. Oly állapot-egység tehát ez, melly bennünk a' fölfogott igazság' irányában minden hiányérzést kizár. A' ki e' bizonyossággal bír, az át van hatva az igazságtól, melly őt elfogadásra kényszeríti; de ő is áthatotta az igazságot, mellyet ő megnyilatkozásra készítetett. Nem csak tudja, hogy az igazság van; hanem azt is tudja, hogy mi ez az igazság. Elfogadja az igazságot, de nem azért, mivel arra kényszerítve volt; nem azért, mivel az igazságnak, mint valamelly külerőnek ellent nem állhatott; hanem azért, mivel az igazságot saját lényegével egygyé tettnek találja; elfogadja tehát, mivel ezen elfogadásról önmagának elegendő számot adván, meggyőződött arról, hogy az igazság szellemi életének valódi vagy is oly lét-eleme, melly nélkül a' szellem saját eredeti tartalmát ki nem fejtethi.

És mit nyer a' szellem e' kifejtés által? Nyeri azt, a' mit rendeltetése követel. Követeli pedig azt, hogy a' szellem önmagát szabadon szervezze oly alakká, mellynek segedelmével a' benne megnyilatkozó igazságot megismerhesse. Ez azon cél, melly végett őt az igazság elfogadásra kényszeríti; ez azon cél, melly végett az önkény mindaddig szemelgeti az igazsági elemeket és a' tudati alakokat, míg egyfelől a' közvetlen igazság más felől a' közvetlen bizonyosság' eredeti érvényessége az egyes nyilatkozmányokon keresztül nem sugárzik, hogy ez által belőlük tökéletes egész szerveződjék. Ezen egészben azután az igazság bizonyossá, a' bizonyosság pedig igazzá levén, a' szellem önmagának teljes birásáig felküzdend azaz saját eszméjének megvalósításával saját rendeltetésének megfelelend.

Hogy ez csak fejlődési fokon keresztül történhessék, az eszme' természete szükségesli.

Ez az özszerű bizonyosság' részéről így történik:

1) Ha az özszerű bizonyosságban a' közvetlen mozzanat túlnyomó a' közvetett fölött; akkor az igazság' elfogadásának érvényültsége a' közvetlen bizonyosságon alapszik. Forduljon elő akárhol az igazságnak valamelly nyilatkozmény, melly szellemünkre

hatván ezt működésbe hozza, a' nyilatkozmány szükségképisége azonnal egyesül a' szabadság' szükségképi oldalával 's ennek következtében túlnyomóvá lesz az önkényi oldal fölött, és az érzésre bujtott szellemet elfogadásra kénytetendi. Ámde mivel a' szellem öntudata birásában van, legott előáll a' szabadság' önkényi oldala is, és sürgetendi a' szellemet, hogy azt, a' mitől át van hatva, önmaga is áthassa. Csekélyebb lesz ugyan az áthatás' foka az áthatottságénál, mert az érzelembeli elmerülés akadályozza az elme' fölvilágosító működését; de az igazság némelly határozataira nézve mégis birand kellő érvényességgel. Az olyan egyén, kiben illy állapot idéztetik elő, bizonyos az igazság iránt, mert saját szellemi létét az igazságéval egyesítettnek érzendi; bizonyos az igazságról, mert az igazság' némi elemeit saját eredeti tartalmának elemeivel azonosaknak tudja; bizonyos végre az igazságban, mert meggyőződik arról, hogy a' közvetett igazság csak nyilatkozmányja a' közvetlennek, azaz meggyőződik arról, hogy a' szellem azon igazság' elfogadásakor önmagávali megegyezésében, önmagávali egységében és önmagávali azonosságában megmaradván, annak, a' mit elfogadott, ellenkezőjét teljességgel nem érezheti, hamindjárt bebizonyítani nem tudja is. És ez a' hívésnek köre.

2) Ha az özszerű bizonyosságban a' közvetelt mozzanat túlnyomó a' közvetlen fölött : akkor az igazság' elfogadásának érvényültsége a' közvetelt bizonyosságban nyugszik. Illyenkor az igazság' tárgyiasított nyilatkozmányát vizsgálat alá vesszük, 's miután mind más tárgyakhoz, mind önmagához, mind özszerű viszonyában kellőleg átértettük, és határozatait és az azok közötti viszonyokat a' közvetlenül igaz fölvekből is alaposan leszámaztattuk : elfogadjuk az igazságot, de nem azért, mivel erre a' neki létalapúl szolgáló fő elv' érvényessége kénytet, hanem azért, mivel a' tárgyiasított igazság és a' közvetlenül igaz fölve közötti összefüggés' szükséges voltát mi magunk czélszerűleg átláttuk. Az olyan egyén, ki magában illy állapotot idézett elő, bizonyos az igazság iránt, mert annak létét, a' titkosan ható kénytetés miatt, elfogadja; bizonyos a' tárgyiasított igazságról, mert annak határozatait a' köztük létező viszonyokkal együtt önmeggyőződését követvén, elfogadja; bizonyos az igazságban is, mert a' közvetlen és közvetett igazság közötti összefüggés' szükségképiségét átlátván, lehetetlennek állítja, hogy az, a' mi ez elfogadott igazsággal ellenkezik, igaz legyen. Ez a' tudásnak köre.

Lássuk példában. Egynémely állítja, hogy ő az isten' létét hiszi; egy másik, hogy ő az isten' létét tudja. Nagy a' különbség, melly e' két állítás között van. Azon egy a' tárgy, de különbek a' kiindulási pontok, melyekből a' tárgy' felfogása történik; különbek a' sulypontok, melyeken az állítások' érvényessége nyugszik; különböző végre a' bánásmód is, mellyel az istenszeme kezeltetik. A'

ki az isten létét hiszi, az nem tudja : voltaképen mi legyen az isten; de azt, hogy van, kétségbe nem hozhatónak mondja. Nem tagad ugyan meg minden ismeretet az istenről; de azt, hogy az ugynevezett argumenta pro existentia dei kielégítőleg meggyőzzenek az isten létéről, határozottan tagadja. Nála tehát a közvetlen bizonyosságot előidéző kénytetés a fő. Ha ez illyen bölceletet szervez : az isteneszmét, mint csalhatlan igazságot, látjuk rendszere élén; ebből fejt ki minden ismeretet a természet, emberiség és világ irányában, és ezeknek csak azért tulajdonít érvényességet, mivel az isteneszmébeni igazsággal szükségképen összefüggök.

Ellenben a ki az isten létét tudja : minden más előtt az említett argumentumokra fordítja figyelmét, szigorún megvizsgál bennök bármilly pontot, 's átértvén, hogy azok szükségképen vezetnek ezen lét elfogadásához 's átlátván, hogy ezen lét nem csak nem ellenkezik az istennek, általa szinte vizsgálat alá vett természetével, hanem abban szükségképi határozat; elfogadja az isten létét, mivel annak igazságáról meggyőződik. Nála tehát nem a közvetlen, hanem a közvetett bizonyosság a fő. Ha ez bölceletet szervez : az isteneszmét utóljára hagyja, mint az előbbiekből szükségképen következő eredményt.

Végre 3) egészen máskép tűnik föl a dolog azoknál, kiknek szellemében a közvetlen és közvetett bizonyosság egységbe olvadván, oly élelakká tökélyesül, mellyben az igazság szervezete ugy nyilatkoztatja ki magát, hogy az, az önbizonyos és öntudatos szellem által a maga tisztaságában megismertethetik. Ez az ismerés köre, mellyben a híves és tudás mozzanatai fejlődő egységbe olvadtak. Azon egyén, kit az illy egység mindenkép áthatott, 's ki viszontag az őt átható egységet mindenkép áthatotta, világosan átszellemült, vagy is olly egésznek mutatkozandik, hol a minden egy, és az egy minden, azaz, hol a szellem tökéletes alakjává lett az önmagát kinyilatkoztató igazságnak. Az illyen egyénnek ön eredeti tartalmát előfejtő, és így saját rendeltetésének megfelelő szellemében az isten principium et una finis. Hogy csak az illy bölcsész' szellemében fejlődhetik azután ki megnyugtatólag a bölcsészet' eszméje, melly, mint tudva van, az igazság' és bizonyosság egységében áll, további fejtegetés nélkül is látható.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, JAN. 26. 1851. 7. órákor.

Kubinyi Ágoston tt. helyettes elnöklete alatt

Jelen: *Bajza, Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, György, Horváth Cyr., Jerney, rr. tt. — Hunfalvy, Pauler, Szónyi, Tóth, lt. — Toldy Ferencz titoknak.*

— Olvastattott m. gr. *Delamotte Antal* úrnak, a magyarországi helytartóság' főnökének Budán jan. 18. költ. hiv. levele az Elnökhöz, melly mellett az academia által m. évi júniusban felterjesztett magyar nyelvtanítási tervet

a' közoktatási ministerium által elfogadva és kinyomatva küldvén le, egyszerűsmind kéri, hogy a' gymnasiumi tanterv' fordítása február' végeig küldessék fel. A' titoknok ez alkalommal jelentette, hogy a' fordítás már elkészült, 's jelenleg vizsgálat alatt van.

— A' titoknok gr. Attems pozsonyi kerületi főispán' hivatalos küldeményéből pozsonyi —, Sztankovics Fejér megyei főnök' küldeményéből *fejérvári* nyomtatványokat mutatott be. Továbbá ugyanaz a' Washingtoncityben székelő *Smithsonian Institution*' részéről következő, részint igen pompás kiadásokat adta be : 1) Report on the history of the discovery of Neptune, by Benj. Apthorp Gould. Wash. 1850. 2) Essay on the classification of Nemertes and Planariae, by Ch. Girald. Ott, 1851. 3) Smithsonian Reports, notices of public libraries in the United States of America, by Ch. C. Jewett. Ott, 1851. 4) Fourth annual Report of the board of Regents of the Smiths. Inst., for the year 1849. Ott, 1850. 5) Proceedings of the American Association for the advancement of sciences. Fourth meeting. Ott, 1851. — Ismét gr. *Forgács Kálmántól* egy 1479-beli deák 's egy 1483-beli német bibliát in fol., mindkettő Koberger' nürnbergi műhelyéből ; végre *Mátray Gábor* ltól a' muzeumi Pyrker- és nemzeti képcsarnokot illető, általa szerkesztett, négy rendbeli nyomtatványt.

— A' *kézirattár*' számára ugyanaz két nagy becsű ajándékot nyújtott be, egyet *Cserey Mihály*' *Erdélyi Historiája*' eredeti kéziratát *Gedő József* úr' ajándékából ; mást egy, hadi számadásokat tartalmazó magyarországi török *codexet* gr. *Gyulay Lajos* úr' részéről.

A' február' 7-kére kitűzött *Történettud. osztályi* ülés elnök' meg nem jelenése miatt meg nem tartatott.

KIS GYÜLÉS, FEBR. 9. 1852.

(A' math. és természettud. osztályok' részére).

Kubinyi Ágoston tt.' helyettes elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból : *Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K., Csorba és Nendtvich* rr. és *ll. tt.* — Más osztályokból : *Bajza, Balogh, Érdy, Jerney* rr. *tt.* — *Bertha és Hunfalvy* *ll. tt.*

GEBHARDT FERENCZ rt.

befejezte múlt évi febr. 15. megkezdett előadását az ember- és tehénhímlő körül.

Múlt évi február hóban felolvasott értekezésemben kijelenttem meggyőződésemet arról, hogy a' sikerrel végbevitt tehénhímlő-oltás *absolut* véderővel bír a' természetes emberhímlő ellen, melly állításomat tapasztalati okokkal is támogattam, 's ennek következtében tagadám az oltás' általános ismétlésének szükségét, sőt azt károsnak is mondtam ; de kijelöltem azon egyes eseteket, mellyekben az oltást ismételni lehet, vagy szükséges is. Azt is említém, hogy, midőn az ugy vélt sikerrel oltott egyének gyakrabban valóságos, vagy módosított emberhímlőbe estek, ezen bosszantó ténynek magyarázatát többen nem annyira a' tehénhímlő' relativ véderéjében, mint inkább a' védhímlő-anyag' elfajulásában keresték, melly t. i. az emberek' hosszú során keresztüli átjárása' következtében véderéjéből veszített volna. Ezt hitték és állították *Gölis, Lüders, Brissot* Párisban, *Kinklake* Angliában, és mások. Ezen vélemény-

nek ellenmondottak nagy hírű oltászok, mint *de Carro*, *Thomson*, *Fodere*, *Aiken* és még többen. Mindazonáltal, hogy a' védhímlő' ereje lassankénti elgyengülésének hiedelme csakugyan tulnyomó volt, abból világlik ki, hogy az orvosok ezen tárgyra különös figyelmet fordítottak, és a' vélt baj' elhárítására czélszerű intézkedéseket tettek vagy eszközöltek.

Mindenek előtt javasoltatott a' természetes tehénhímlők' felkeresése, és azoknak feltalálására illendő jutalmakkal történtek buzdítások; hasonló czélből az oltó-intézetek, mellyeknek eredeti oltóanyagot szerezni alkalmuk volt, s mellyek illy hírben álltak, mint a' londoni és kieli, oltó-anyagért szinte ostromoltattak. — Mások a' védhímlő' anyag' forrását ügyekeztek felkeresni, vagy védhímlőt készíteni a' lovak' csüdsömöréből (Pferdemauke). Maga *Jenner* is azt vélte, hogy a' tehénhímlő a' lovak' csüdsömöréből fejlődik ki, a' tehenészek' vallomásaira és azon történetes körülményre támaszkodván, hogy ott, a' hol hímlős tehenek előfordultak, előbb csüdsömörös lovak voltak. *Jenner*' vélekedése szerint csak forró csüdsömörből lehetséges a' valóságos tehénhímlő' készítése; azonban *Voodville*, *Viborg* és *Sacco* azt állítják, hogy a' tehénhímlő egészen függetlenül a' csüdsömörből fejlődhetik ki; mert sokszor előfordultak eredetiképen tehénhímlők ott, hol a' tehenek' tulajdonosai lovakkal nem bírtak, vagy hol a' tehenek lovakkal semmi érintkezésbe nem jöttek. — Dr. *Loy* Angliában, mint *Hering* említi, már 1801-ben próbálta a' csüdsömört tehenekbe és emberekbe oltani, többszöri sikertelen próbák után végre kívánt eredményrel három tehenet és három gyermeket oltott csüdsömör' híg folyadékával, és az ebből nyert hímlő- anyaggal folytatta oltásait. *Loy* ugyanazt tapasztalta mit *Jenner*, hogy csak forró csüdsömörből vett híg anyag fejt ki tehénhímlőt. *Sacco* munkájában (Neue Entdeckungen über Kuhpocken, Mauke, und Schutzpocken. Németre fordította Sprengel, 1812) hasonló tapasztalatokat hoz fel. Dr. *Hartwig* Berlinben 1834-ben, és *Ritter* kieli tanár' 1830-ban tett kísérleteinél fogva minden kétségen túl a' lovak' csüdsömöréből tehen-, és így védhímlőt a' természetes emberhímlő ellen készíteni lehet.

Egy másik közelebbi kútfejét a' tehénhímlőnek az emberi természetes hímlőkben keresték az oltászok, és valóban hihető hogy nagyobb e' két nyavalya' ugyanazonságának valószínűsége, mint a' csüdsömör és hímlőé. Több orvosok próbálták a' tehenek' beoltását természetes emberhímlővel, részint *Sunderland* szerint, a' természetes emberhímlős betegek' meleg takaróival és lepedőivel a' teheneket betakarván, részint a' hímlőanyagot szűrással a' tölgyek vagy fűlek' bőre alá hozván. Illyféle emberhímlővel teheneken végbe vitt oltásoknak kísérleteiről különféle véleményeket közölnek az oltó orvosok; így *Neumann*, *Sacco*, *Dalton* tett többszöri kísérleteik után abban egyeztek meg, hogy 6—7-dik napon megjelentek ugyan him-

lők, mellyek 10-kén a' legmagasabb álláspontot elérvén 's magokban híg folyadékot foglalván, pár nap mulva elszáradtak és hulltak; az ezekből szedett anyaggal történt oltások a' kisdedeknél himlőket fejtettek ugyan ki, de nem valóságosakat; minélfogva *Neumann* azt állítja, hogy az emberhimlő-anyagból teheneknél támadt himlőből soha sem lesz védhimlő. *Hering* munkájában (Über Kuhpocken an Kühen) említi, hogy a' berlini barmásztanodában tett tapasztalásoknál fogva egy emberhimlő-anyaggal oltott tehén himlőt kapott ugyan; de az ebből vett anyaggal oltott ember valóságos természetes himlőbe esett. — Szerencsésebb volt ezeknél *Billing* stockholmi tanár, ki az ottani barmász-intézetben *Sunderland'* bánásmódja szerint meleg takarókkal t. i. próbákat tett és valóságos tehénhimlőket fejtett ki, mellyekről az oltások embereken tovább folytattak. De legujabban Angliában is tettek próbák valóságos tehénhimlő' készítésével az emberhimlőből; jelesen: *Ceeley* Alisbury városban (*Henke's Zeitschrift für Stadsarzneykunde*, 1840) teheneket oltott emberhimlő-anyaggal; kísérletei *Sunderland* szerint meleg takarókkal nem sikerültek, de kívánt sikert tapasztalt az emberhimlő' több izbeni oltásával a' fülek' belső felületén, megjelent t. i. kúteg, melly a' valóságos eredeti tehénhimlőhöz tökéletesen hasonlítván, evvel embereket oltott, 's azt találta, hogy véderővel bir a' természetes emberhimlő ellen. *Ceeley'* kísérleteiről dr. *Mühry*, *Casper'* hetilapjában olvasható (*Kaspers Wochenschrift* 1840. 40. sz.) bővebb tudósítást adott értekezésében (Über die in England gelungene Erzeugung wahrer Vaccine durch Einimpfung des Menschenpockestoffes), mellyben némelylek *Ceeley'* tudósításából foglaltatnak, 's többi között azt mondja, hogy *Ceeley*től kapott emberhimlőből készült anyaggal Hannoverában védhimlő-oltásokat kívánt eredménnyel végbe vitt, 's hogy dr. *Baron* a' liverpooli orvossebész i társaságot ezen tárgyról hivatalosan tudósította; említi továbbá *Mühry* értekezésében, hogy *Ceeley* sebész teheneket emberhimlőanyaggal oltott, 's ez által a' védhimlőhöz tökéletesen hasonló genyedéket nemzett, 's hogy ezen, a' teheneken kifejlett himlőanyag az általa oltott gyermekeknél nem csak tökéletes védhimlőt fejtett ki, hanem ezen gyermekek később emberhimlő-anyaggal is oltatván, a' fertőzéstől mentve maradtak. *Ceeley* az általa készített védhimlővel oltásait gyermekeken folytatván, azt tudósítása' idejéig a' 36-dik generációra vitte. Ezen *Ceeley*-féle anyaggal más orvosok is tettek eredménydús kísérleteket, sőt a' londoni *Smale Pox and Vaccination Hospitálban* az használtatván, *Esslin* Bristolban, Dublinban pedig a' *Corpox Institution*, és más magán orvosok is vele oltottak. *Mühry'* értekezése' megjelenésekor Angliában már 2000 egyén ezen anyaggal oltatott, és ez ott *Ceeley'* felügyelése alatt a' 60-dik generációt érte el; ugyanezen anyaggal Hannoverában oltott dr. *Mühle*, ki az ottani oltó-intézet' régi anyagával is folytatván az ol-

tást, alkalma volt *Ceeley*' oltó-anyagának hatását a' régiével összehasonlítani, 's azt tapasztalá, hogy a' kétféle oltóanyag hatására egymástól sem helybeli, sem általános jelenségekre nézve nem különbözött. *Ceeley*' észlelései szerint az emberhimlőből teheneken készült himlőanyaggal oltással eleinte kicsiny hólyagocskák képeződven, csak 3-dik vagy 4-dik oltás, vagyis a' 3-dik vagy 4-dik generatio után fejlenek ki közönséges tökélyességű hólyagocskák. Dr. *Thiele* (*Henke's Zeitschrift für Stadsarzneykunde*, 1839) a' kasáni orvosi rendőség' felügyelője, közli az e' tárgyban tett kísérleteit és tapasztalatait. Ő 1836-ban teheneket emberhimlő-anyaggal oltatott jó sikerrel, 's az így nyert anyaggal több gyermeket oltott és valóságos védhimlőhöz hasonló küteg jelent meg. Illyféle oltóanyaga akkorig 75 nemzedéken ment keresztül 's vele közel 3000 egyént oltott. *Thiele* azt vallja egyébiránt, hogy előbb, mintsem sikerültek volna próbái, haszontalan volt minden ügyekezete a' tehénhimlő' készítésében emberhimlőből; minélfogva e' munka' végbevitelében következő, ön tapasztalatai által bebizonyodott bánásmódot javasol: 1) a' tehén 4—6 éves, nem régi fejős, 's ha lehetséges, fejér tölgyű legyen; 2) mezőre ne hajtassék, legyen Reaumur 15° melegségű szobában, táplálása szokott legyen, 's fejetése tovább folytassék; 3) az oltás' helyén a' szőr lenyíratassék, oltásra a' tölgy' hátsó része választatik, az oltás közönséges módon vitetik végbe, a' szurás' helye kendővel bekötetik; 4) az anyag közvetlenül természetes emberhimlőből vétessék, vagy előbb 10—20 napig üvegdarabocskán fentartatik; 5) harmad napra oltás' helyén a' tölgy' sejtszövetében keménység mutatkozik, 5-dik napon tehénhimlőhöz hasonló genyedék képeztetik, melly 7-kén víztisztaságú nyirket foglal magában, köldök alakú benyomása van, 9—11-dik napon leszárad, var képeztetik, melly himlőhelyet hagy maga után. A' 4—7-dik nap közt észlelhetni gyorsabb érverést, nagyobb melegséget, főképen a' szarvakon, a' tehén' általános jóléte 's az étvágy nem zavartatik meg. Az illy módon készült himlőanyag vagy egyenesen gyermekekbe oltatik, vagy előbb kis ideig üvegen tartatik fen; közönségesen fogamzik az oltás; 6) ezen anyagból gyermekeken kifejlett himlő a' közönséges védhimlőhöz tökéletesen hasonló. *Thiele* észleléseiből az ember- és tehénhimlőnek ugyanazonosságát következtetvén, próbálta az emberhimlőt tehén' közbe jötte nélkül is védhimlővé szelidíteni. Bánásmódja abban állott, hogy az emberhimlő-anyagot előbb két, viaszszal összeragasztott üveg darab között 10 napig tartotta, azt ez után tehéntéjjel meghigítá és azzal oltott; de e' bánásmódot, mivel illy anyagból nagy himlők, kétszeri fontos érláz, nagyobb és mélyebb himlőhelyek következtek, a' 10-dik nemzedékig folytatnia kellett.

Világos ezekből, hogy ámbár némelyek csak nagy bajjal, vagy épen nem voltak képesek emberhimlőből tehénhimlőt készíteni,

melly áttéve az emberre, valóságos védhímlővé vált volna; mások ellenben bebizonyították, hogy valósággal lehetséges e' védhímlő' készítése természetes emberhímlőből. Azonban az emberhímlőből valóságos tehénhímlő' természetének némelyek által tapasztalt sikeretlensége el ne ijessze az oltászokat, ha alkalom adatik, a' kísérletek' megújításától; mert csak ezeknek nagyobb száma jogosíthat bennünket azon következtetésre, hogy az emberhímlő-anyag a' tehenekre áttéve, soha sem állít elő tehénhímlőt, mely véderővel bír az emberhímlő ellen.

Harmadik kútfeje volt a' tehénhímlőnek a' védhímlő-anyag-gali visszaoltás (Rückimpfung) a' tehének' tölgyein, vagy is annak sokasítása, átvitele által emberről emberre, tehének, sőt más házi-állatokra is. Már a' tehénhímlő és ennek az emberhímlő elleni véde-reje' fölfedezése után mindenütt voltak lelkes férfiak, kik nem csak a' védhímlő-oltás' becsét elismerték és tehetségök szerint azt terjesztetni ügyekeztek, hanem tudományos buzgalomból, mint *Pearson* Angliában, is akarták a' tehénhímlő' természetét és működését, ha más állatokra is áttétnék, észlelni és ismerni. Ennél fogva védhímlő-anyaggal emberről oltottak teheneket, és más egyéb házi-állatokat, minek az a' célja is volt, hogy elégséges tehénhímlő' birtokában legyenek, és annak minden tulajdonait kitanulják az oltások. Későbbben a' védhímlő-visszaoltásnak más cél is tüzetett ki, t. i. a' tehénhímlő-anyagnak' fentartása, sokasítása, 's ez által a' védhímlőoltás' munkájának könnyebbítése, előmozdítása és biztosítása; végre pedig azon czélból történtek visszaoltások, hogy a' védhímlő-anyag, ha, mint némelyek vélték, elgyengülne, vagy elfajulna, eredeti mineműségét és hatását visszanyerje. — A' visszaoltások ezeknél fogva: 1) tudományos czélból, 2) az anyagnak fentartására és sokasítására, 3) a' védhímlő-anyag' felfrisítésére és megújítására történtek. Első czélból, mint említém, működtek *Pearson* Angliában, *Viborg* Kopenhágában 1804-ben, *Voodville* Coleman társával Londonban 1800-ban, *Caqué* Franciaországban 1800—, *Husson* Párisban, *Tenier* Versaillesben 1801. Németországban, mint *de Carro* állítja, dr. *Jaegge* jelesen Morvaországban 1802., dr. *Karl* Csehországban 1804-ben, dr. *Frank* Poroszországban 1803., *Sacco* Olaszországban 'stb. Minthogy efféle visszaoltások legtöbb esetekben sikerültek, és csak ott nem mutatkozott kívánt siker, hol azok eléggé nem ismételtettek: annál fogva a' visszaoltás az általános oltási munka' biztosítására használtatott, a' mennyiben t. i. az oltóanyag' fentartása, sokasítása és kívánt mennyiségű anyag' összeszedhetése eszközöltetett általa. *Sacco* Olaszországban, ki annak idejében a' tehénhímlő-vissza- és más állatokbai oltásokban legtöbb és különféle kísérleteket tett, később efféle oltásokat biztonság' kedvéért közönségesen fiatal bikákon gyakran vitt végbe, hogy, mint magát kifejezé, ha kívántatnék, fris oltóanyaggal akárkinek

szolgálhatson. Nem voltak illy szerencsések a' visszaoltásokban az orvosok Würtembergben, hol a' kormány' parancsára e' mütételt gyakorolták, de siker nélkül. Jelesen 1820-ban a' stuttgardi barmász-intézetben több fiatal tehének és borjúk, oltattak kivánt eredmény nélkül; de rövid ideig is folytatták ott a' kísérleteket, mivel kevés idő múlva az első kísérletek után több eredeti himlőbe esett tehen találtatott. *Herz* ezen sikertelen visszaoltásoknak okát abban is keresi, mivel ott az eredeti tehenhimlők gyakran előfordulván, a' visszaoltott tehének valószínűleg már himlőztek. E' második czélból visszaoltásokat tett a' kasáni dr. *Thiele* is. *Schumalov* grófnő pedig Muszkaországban jószágain időről időre 100 tehennél többet oltatott azon czélból, hogy az oltóanyag fentartassék.

A' visszaoltásnak *harmadik czélja* volt az emberi szervezeten többszöri átjárása után elgyengült védhimlőnek tisztítása és felfrisítése, mivel a' valóságos és módosított himlőjárványok' gyakori megjelenése elgyengült, vagy már elfajult védhimlő-anyagnak tulajdonítottatott, és a' védhimlőhözi bizalom csökkenni is-kezdett. Az oltás' munkájának több baráti, mint *Cölis*, *Lüders*, *Kinklake* és mások ajánlották e' czélra e' visszaoltást, — és fáradoztak is e' munkában *Neumann*, *Brisset*, *Rust*, *Clarus*, *Ekker*, *Haim* és *Printz* Dresdában, ki e' tárgyról jeles értekezést adott ki e' czím alatt: *Praktische Abhandlung über die Wiedererzeugung der Schutzpockenlymphe*. Dresden 1839. Nálunk Pesten visszaoltási kísérletek tétettek 1843-ban néhai főorvos *Stáhly Ignác*' felügyelése alatt a' pesti barmász-intézetben, de ezek sikernélküliek voltak. 1850-dik évben felsőbb parancs' következésében a' megye és városok' főorvosainak valamint nekem is meghagyatott, hogy tehenhimlő-visszaoltásokban kísérletek tétessenek. A' mennyiben tudomásomra esett, csak néhány főorvos urak adtak sikerült kísérleteikről hivatalos tudósításokat; de ezek közül egyikről sem tudom bizonyosan, valljon a' visszaoltás által nyert anyaggal oltásokat folytatták-e, s ha igen, az anyagot hányadik nemzedékig tartották fen. Magam is, *Printz*' utasításai szerint, *Zlamal Vilmos* tanár úrral ugyanazon évben tettem e' tárgyban kísérleteket, de azokkal nem valék olly szerencsés, mint a' fennérintett orvos urak; mult évben a' keleti marhavész miatt azok' folytatásában akadályozva levén, kedvezőbb körülmények között a' kísérleteket ismétlendem, s annak idejében azok' eredményét a' tisztelt természettudományi osztálylyal híven közleni el nem mulasztandom.

Hogy ezen visszaoltás' munkája nem kevés nehézségekkel van összekötve, kitetszik *Heim*' tudósításából (*Rust Magazin* 'stb. 38. B. 2. Heft. Berlin, 1832), ki azt mondja, hogy végre sok saját hasztalan próbák után a' védhimlő' oltása tehen' tölgyén 1826-ban egy westphaliai kerületi sebésznek sikerült. Nem boesátkozván itt a' védhimlő-anyag' elfajulása' kérdésébe, miről alább fogok szólni, itt csak

azt említem, hogy, ha nyerhetni is, miről kételkedni nem lehet, visszaoltás által jó és sikeres oltóanyagot; mégis arról kételkedem, hogy a' védhímlő-anyag, ha az további karról karra terjesztése, az emberi testen gyakori átjárása által különmemű természetében elromlott és elfajult, visszaoltás által javulna és sikeres oltásra alkalmasabbá válnék; mert annyi bizonyos, hogy a' romlott és elfajult hímlőanyagot a' kisdedeknél sem lehet karról karra fentartani, annál kevésbbé a' tehenekre átvinni. A' visszaoltások csak hathatós és csirhajlammal bíró anyaggal lehetségesek, ámbár még ilyenkor is sikernélküli a' kísérlet nem ritkán; mert amint az észlelők állítják: a' teheneknél minden körülmények között nehezebben fogamzik az oltás, mint a' kisded gyermekeknél. Senki sem képes romlott anyaggal hímlőt teheneken előállítani; mert a' romlott anyag nem fogamzik, 's ennél fogva annak megújítását, tisztítását és szinte újra-születését visszaoltások által végbe vinni akarni ál gondolat.

A' *negyedik kűfőt* sikeres és hatályos védhímlő-anyag' szerzésére teszik a' teheneken eredetiképen kifejtett hímlők. Ámbár tapasztaltattok Angliában, hogy a' valóságos tehénhímlők a' lovak' csüdsömörös betegsége' következtében fejlődhetnek ki; ez mindazonáltal Anglián kívül alig tapasztaltattott más valahol, és csaknem mindenütt e' kiütés a' teheneken magától fejlődött ki.

Midőn Jenner az orvosok' figyelmét ezen nyavalyára fordította, kiviláglott, hogy az Európának sőt más világrészeknek egyéb vidékein is előfordult, sőt hogy az már sokkal előbb észleltetett, és annak védereje emberhímlő ellen is tudva volt, jelesen Némethon' mecklenburgi 's holsteini tartományiban; *Olaszországban*, hol észlelte Sacco 1800. szeptember hóban teheneken, melyek Schweizből Lombardiába hajtattak; észlelték azt Felső-Olaszország' más orvosai is; 1812-ben éjszaki Nemetországnak több vidékein (Hufeland, Journal. 35. B. 1812) eredeti tehénhímlők találkoztak. Dr. *Bremmer* azokat látta berlini teheneken, és az ezekből vett anyaggal folytatta oltásait. *Mende* tanár Greifswald' vidékén helyezett *Kovall* helységben 27 hímlős tehenet talált. *Neumann* szerint Hollandiában 1805-ben láttak legelőször hímlős teheneket. *Stájerországban* is találtak 1841-ben eredeti tehénhímlőt, mellyel a' *János cs. kir. főherczeg'* oltalma alatt lévő sz. floriáni oltó-intézetben az oltások folytattattak, 's ebből az akkori királyi magyar helytartóság' útján magam is kaptam anyagot, melly szaporítottván, abból a' megyei főorvosoknak is küldetett oltóanyag. Klagenfort körül is voltak azon évben hímlős tehenek. Mult évi június hóban kis-martoni főorvos, *Dancsek-Dajka* ur báró Geringer ő excellentiájának küldött eredeti tehénhímlő-anyagot, mellyel én a' reám bizott központi oltó-intézetben sikerrel oltottam; evvel mint valóságos magyar védhímlő-anyaggal látom el azon idő óta a' megyei és városi fő és egyéb oltó orvosokat, kik engem oltóanyagért megkeresnek. Minthogy épen

akkor a' megyei főorvosok visszaoltásokkal kísérletekre felsőbb helyről utasítva voltak : nem valék bizonyos, valljon az említett oltóanyag valósággal eredeti, vagy visszaoltás által nyert anyag-e? ennél fogva fennevezett *Dancsek* dr. úrhoz e' kérdéseket intéztem: Eredeti vagy visszaoltás által nyert anyag-e az, melyet küldött? első esetben mellyik helységben fedeztetett föl a' tehénhimlő? mezőn járó, vagy istállóban tartott tehen-e? ki a' himlős tehen' feltalálója? a' himlős tehen' más tehenekkel egy istállóban volt-e, egy vagy több tehen' volt-e himlős? az elküldött anyag egyenesen a' tehen' himlőiből szedett-e? vagy, ha már gyermekre oltottból véteztett, hányadik nemzedék vagy generációbéli az anyag? — Ezekre nekem 1850-ki october' 16-kán ezeket válaszolá: Hogy az ő excellentiájának báró *Geringer* urnak az oltó-intézet' számára két üvegcsőben küldött oltó-anyag egyenesen fejős és himlős tehen' tölgyén székelő himlőkből szedett, a' nekem általadott anyag semmi gyermeket még át nem járt, 's ennél fogva az még semmi nemzedéknek nem levén alája vetve, eredeti tehen'himlő-anyag. Mint feltalálása' helyét kis-martoni kerületben levő Fehéregyház nevű (Donnerskirchen) mezővárosi nevezé, 's jelesen *Hakstock* János urasági haszonbérlo' majorját, mellyben 12 fejős tehen' közül csak kettő himlőzött; a' haszonbérlo' sógora fedezte föl a' himlős tehenet, *Dancsek* úr pedig maga szedte csöbe az anyagot, és oltott is abból. Én ezen anyaggal, mint említém, folytatam az oltásokat most már a' 75-dik generatióig, ezt küldöm szét a' főorvos és oltóorvos uraknak, evvel láttam el mult évben a' Vojvodinát és Szerbiát is. Hogy pedig a' régiebb bécsi oltóintézetből kapott, ámbár hasonlóképen hathatós anyaggal fel ne cseréltessek; most a' rendes oltásokat csak ezen magyar oltóanyaggal viszem végbe, 's ezt használok hivatalos szállításokra. Midőn itt *Dancsek* úr buzgóságaért, mellyel a' feltalált himlős teheneket azonnal haszonra fordítá, fölfedezését nem csak köz hírré tette, hanem — felsőbb hely' utján bennünket is új, eredeti tehen'himlőből vett magyar védhimlő-anyag' birtokába juttatott. az emberiség' nevében köszönetemet nyilvánítom, egyszersmind óhajtanám, hogy honunk' más orvosai is főképen ott, hol majorságok vannak, e' tárgyra némi figyelmet fordítanának.

Leggyakrabban találtnak az eredeti tehen'himlők Württembergben, hol az oltás' munkája példátlan buzgalommal kezeltetik, hol a' himlős tehenek' nagyobb száma évenként az ottani orvosoknak alkalmat nyújtott a' *Jenner* és *Sacco* által adott tehen'himlőknek leábrázolását észlelni, megvizsgálni 's javítani. *Hering* jeles munkájában (Über Kuhpocken an Kühen. Stuttgart, 1839) 1829 és 33-dik év között 282 himlős tehenet talált, 's ezeknek kórrajzát adja elő, melly alkalommal a' kórnak mind általános mind helybeli jelentéseit észlelte, azokat a' *Jenner* és *Sacco* által előadottakkal összehasonlította és vizsgálat alá vette. Érintett munkájában előadja a'

jeleket, mellyekből a' valóságos és további terjesztésre alkalmas himlőt megismerhetni, és az áltehénhimlőktől (millyenek : a' kékes, az utó, a' szömörforma, köles, gyántasárgás, fekete, sömörös, vizenyős álhimlők; Vaccinae caeruleae, secundariae, verucosae, miliars, succineae, herpeticæ, bullosae) megkülönböztethetni; előadja a' vidéknek, mellyben találtattak himlős tehenek, földleirati mineműségéből és tehéngazdászati iparából vett, valamint az időjárásból, az évszaktól, a' tehenek' korából, a' fejés' idejéből merített észleléseit, 's ezeknek eredményét; mindezekre nézve azokat, kiknek az eredeti tehénhimlő' feltalálása szívükön fekszik, az említett munkára utasítom.

Itt csak röviden említendőknek tartom még azokat, miket *Hering* a' valóságos oltásra használható tehénhimlő' lényeges jelenségeiről említ. *Jenner* az oltásnál nagy becsűnek tartotta az állományi vagy általános jelenségeket, ámbár ő maga hoz fel eseteket, mellyeknél azok hiányzottak; *Sacco* szerint az étvágyhiány, kóródzás üres szájjal, a' szemek' hálódzása, gyéreb tej-elválasztás, és érlázás mozgalmak járnak előre a' kórnak, mint előposták, mellyek csak 3—4 napig tartván, alábbhagynak. *Hering* némellykor észlelt érlázat, máskor nem, miből kitetszik, hogy az érláz itt nem állandó jelenség; leggyakrabban észlelte a' tejnek gyéreb elválasztását, ámbár némellyek szerint ezen tünetény a' sebzett csecsek miatti nehezebb fejés' munkájától is függ. A' ritkább általános jelentekhez pedig tartoznak, a' tehén' nagy nyugtalansága, véres téj' fejtése és hasmenés. — A' valóságos tehénhimlők megjelennek mind a' tölgyön, mind a' csecseken; *Jenner* szerint csak a' csecseken, a' tölgyön megjelenőket álhimlőknek tartotta, de *Hering* és mások tapasztalatokkal ezt megczáfolák. — Az egyes himlők' nagysága azok' csekélyebb számánál tetemesebb, mint ellenkező esetben; de csaknem mindig csekélyebb, mint a' kised gyermekekre átvitt himlőnél szokott lenni, közönségesen lencse szemnyi. — *Idomát* *Jenner* rendesnek, *Sacco* pedig azt laposnak, és közepen egy kissé benyomottnak mondja. Ezen utolsó alakban észleltettek himlők a' württembergi teheneknél, sokszor mindazonáltal, a' benyomás helyett csak barna pont látszott; egyébiránt a' tölgyeken gömbölyű, a' csecseken pedig hosszas szokott lenni. — Belső szerkezete sejtes 's ez legállandóbb criteriuma a' valóságos tehénhimlőnek; mert sokszor a' tölgyön előforduló küteg vizenyős hólyagos, midőn *Sacco* szerint a' himlők csak a' felbőrön székelnek, legcsekélyebb megilletés után fölrepednek, 's felszúratusuk után bennéők egyszerre kifoly; a' valóságos tehénhimlők a' bőr' sejtiszövetében helyheztenek. — *Sz i n é t* *Jenner* világos kékesnek, *Sacco* fényes, ezüst vagy ólom színűnek mondja; *Hering*' észleléseinél fogva a' tehén' egyénisége szerint majd kékesfehér, kékes, gyöngyház színezetű, fénylő, ezüstszínű, némellykor fejtér, sokszor pedig fejérsárgás genyszínű is

volt. — *Jenner* és *Sacco* szerint a' valóságos tehénhimlők elejénte keskeny, később szélesebb veres karimával, *udvarocskával* vétetnek körül; *Hering* szerint württembergi teheneken az udvarocska sokszor vagy igen halavány volt, vagy hiányzott is, ámbar a' sikerült további oltás efféle himlőket valóságosaknak bélyegzett. — A' himlő *bennéke* tiszta világos, egészen szag nélküli nedv, mely állományára nézve majd vizenyős, majd ragadzó; hogy később genyállományú lesz, az magából értetik; csak a' tiszta világos nyirk adhat reményt a' sikerülendő oltásra. — A' *var*, melybe átváltozik a' himlő legtöbb esetekben, meglehetősen vastag, és inkább homályos, mint világos barnaszínű; képezése középen kezdődik, és lapos, *körületére* nézve a' hólyagcsánál kisebb, *szélei* szinte átlátszók, *belső felülete* világos vagy sárgabarnás.

Általánosan azt bizonyítja a' tapasztalás, hogy az eredeti tehénhimlővel oltás több nehézségekkel jár, mint amaz a' gyermeknél karról karra. *Ritter*' eddigi tapasztalásai szerint az időszak, melyben az anyag oltásra használható, vagyis melyben az anyag víz állományú és világos, igen rövid; embernél 2—3, teheneknél csak egy napig tart. Gyakran tapasztaltatott, hogy emberhimlő-járványkor teheneknél is gyakrabban fordulnak elő a' himlők.

Ime röviden előadám a' kútfőket, melyekből védhimlő-anyagot merithetni, rész szerint annak sokasítására és fentartására, rész szerint mint némelyek hiszik felfrisítésére és javítására, rész szerint ha az valóban elromlott, kipótlására. Az a' kérdés' vitatása van még hátra: igaz-e, hogy a' védhimlő-anyag oltások' hosszabb ideigi folytatása által, midőn az az emberi szervezetek' hosszu során keresztüljárt, végre elfajul, vagy az más külhatások által mineműségileg úgy megváltozhatik-e, hogy oltások' folytatására alkalmatlan levén, az előadott kútfők' egyikéből, és melyikből pótolni kellések?

Azok, kik a' védhimlő-anyag' hosszabb ideigi használása, és a' szervezetek' hosszu során átjárása miatt következett elfajulását védelmezik, elleneiket nem csak teoriával ügykeznek meggyőzni, hanem elismervén a' tapasztalás' becsét, ezt is beszövik a' vitába. Azt mondják t. i. a' védhimlő' elfajulásának védői: Már az élet' fogalmánál fogva annak külső ártalmak elleni visszahatásában gyöke-rezik a' védhimlő' erejének módosíthatása; mert a' védhimlő, mint külső hatás, az életfolyam által módosíttatik szükségképen, és minél gyakrabban ismételtetik különféle egyéniségeknél életfolyam által a' védhimlő-ragály' módosítása, annál előbb, és bizonyosabban leveti eredeti jellemét, elveszti eredeti véderejét, elfajúl.

Azonban ámbar nyomos ezen életrőli fogalom: de mégis meg nem engedhető az abból vett következmény, hogy t. i. a' külső inger mindenkor és minden esetben az életfolyam' visszahatása által módosíttatik; mert azon egy oldalú nedvkórtani hypothesis tétélezi fel, hogy t. i. mindig ugyanaz az eredeti anyag jár a' sokféle em-

beri szervezeteken keresztül, 's ezek közül mindegyiktől mind inkább azonítatik 's végre elfajul. — Hogy nem minden az életfolyamra ható külinger amaz által módosíthatik, abból világos, hogy nem minden külinger módosítható. Illyféle nem módosítható ingerekhez tartoznak valamennyi erőbelileg működő sulytalan ingerek (potentiae inponderabiles), millyenek, a' világosság, meleg, villanyosság és delejesség. Nem képzelhetni valamely sulytalan ingernek határozott módoni módosítását azért, mivel az mindig ugyanaz az inger marad. A' világ, a' meleg és villanyosság különféle testekeli küzdésökben okoznak módosításokat a' testek' alakjában és anyagában; magok mindazáltal ezen sulytalan hatások semmi módosítást nem szenvednek. Csak azon külső hatások szenvedhetnek módosítást, az életfolyammali küzdésben, mellyek anyaggal és alakkal működnek az életfolyamra. De illyenek' sorába nem számíthatók a' ragályok, mert ezeknek mérhető (sulyos) vezetője az anyag, mellyhez köttetnek, t. i. a' vér, geny, takony, ev 'stb; — de sem a' vér, sem a' geny, takony vagy ev nem lehet maga a' ragály, mint-hogy ezen anyagok tapasztalásnál fogva a' jelenlevő ragályoknak csak vezetőkül szolgálnak, 's a' ragály ezen vezetőkhöz köttetik.

Világos ebből, hogy a' védhímlő' elfajulásának védői véleményök és észképök' megalapítására kénytelenek a' ragályt anyagos, nem pedig erőbelileg működő ingernek tartani, és a' nedvkörtan' elveire támaszkodván, azt állítani, hogy az eredeti tehénhímlő-ragály mint valami anyagos, az emberi testbe fölvétetvén, ez által az életfolyamban előidézett visszahatás, és a' különmemű kórfolyam' következtében megváltoztatván, mint megváltozott anyag a' testből ismét eltávoztatik; nem különben, hogy ezen eredeti, de már egyszer megváltozott védhímlő-anyag más testekre áttétetvén, újlag hasonló változásokt szenved, és így testből testbe járván, mindannyiszor megváltoztatván, elvégre olly sok szervezetek' azonító ereje által tökéletesen el kell fajulnia. Ezen áltételt még azon tapasztalatokkal ügyekeznek támogatni, melly szerint ragályos járványok' alkalmával az utolsó betegzések' esetei mindig enyhébbek, 's hogy némelly ragályos kórok pl. a' pestis, bujasenyv 'stb. keletkezésök óta, az egyének', mellyeken átjártak, sokasága által, mai időben minden kétségen kívül enyhébb jellemet mutatnak, sőt némellyek mint a' bélpoklos küteg (lepra) közel már el is enyészett. — Hogy a' ragály az életfolyamra nem anyagilag, hanem mint sulytalan és erőbelileg ható inger működik, azt már felül említettük; minél fogva mint illyen az emberi szervezetre csak erőbelileg hat, 's az avvali küzdésben el is enyészik. A' ragály' vezetője is, mint anyag, vagy áthasonítatik, vagy ellenkező esetben mint áthasoníthatatlan lény a' testből elválk, kiűrítettik, következésképen sem a' ragály, sem annak vezetője, mint illyenek az emberi szervezeten át nem járhatnak 's kifelé ismét fel nem tűnhetnek, — 's ez esetben

az élet törvényeivel megegyezőbb a' kórfolyam' azon theoriája, mellynél fogva a' ragály tisztán erőbelileg hat a' szervezetre, a' midőn ugyanaz a' ragály' hatása, és a' szervezet' visszahatásától előidézett ragályos kórnak különmemű folyama által valamint vezetője is elenyészik, de helyette új ragály születik. Az eredetileg felvett ragály ennél fogva soha sem fajulhat el, mivel a' visszahatás' percében elvesz és semmivé tétetik. Így enyészik el a' földbe vetett mag' s kevés idő múlva annak semmi nyoma nem található; de közöttte és a' föld között csírázás és kifejlődés' folyama képeztetik, melly legnagyobb virágzásában plántává fejlődik ki, melly nem magát a' vetett magvat, hanem ugyanazon nemű magvat foglal magában. De feltéve, hogy ezen új termelt mag' eltávozik a' legelőszőr elvetettől, nagyságára, súlyára 's más egyéb külső befolyásoktól függő tulajdonaira nézve; lehet-e akkor észszel (vagy logice) mondani: az elvetett mag' módosított, melly már nem is létezett akkor, midőn módosított nagysága, súlya 'stb. képeztetett? Lehet-e továbbá bizonyossággal azt állítani, hogy ezen új termelt nagyságra és súlyra módosított mag' más földbe vetve, és más kedvezőbb befolyásoknak kitéve, soha sem nyeri vissza a' legelőszőr elvetett mag'nak nagyságát és súlyát? Szerencsénkre a' tapasztalás ellenkezőt bizonyít.

Mivel minden egyénnél az életfolyamnak nemi és egyéni alapja van; azért annak minden terménye, következőképen a' ragályos kórfolyam által nemzett ragály is nemi és egyéni tulajdonnal bír.

Minden ragályosan beteg szervezet egyéniképen módosított ragályt fejt ki, melly mindazonáltal eredeti nemi jellemét mindig megtartja, és ez a' nemi jellem lényeges, állandó és soha el nem fajulható, épen úgy, mint az emberi élet' folyamában az, a' mi emberi, el nem fajulhat. A' vörhenyragály millió egyéneken átmehet, 's mindig újra kifejtetvén, tovább szaporodhatik, de soha más ragálylyá nem fog elfajulni; és valahányszor fogékonyásra akadand, vörhenykórt fog előidézni, mindegyik egyénnél módosítva áll elő ugyan, és minden újra kifejlett ragály egyéniképen módosítva lesz; de soha nem fog elfajulni, 's mindig vörheny és vörhenyragály leendő. Ezt kell érteni minden ragályokról, következőképen a' védhímlő-ragály 's az ő nemi jellemében létező véderejéről is.

De a' tapasztalás, — mellynél fogva a' ragályos járványok' alkalmával a' betegülések' utolsó esetei enyhébbek — sem kedvezőbb a' védhímlő-ragály' elgyengülésének, és elfajulásának bebizonyítására; mert, ha a' járványok' lassankénti szelídítését a' védhímlő-ragály' elgyengülése és elfajulása' bebizonyítására használják az ellenzők: akkor a' járványok' lassankénti kül- és belható (extensiv és intensiv) növekedése annak tetőpontjáig ellenünk harczol, minthogy a' járványokban észlelt apály és árnyak oka bizonyosan más valamben, mint a' betegező szervezetek által végbe vitt lassankénti ragály' gyengülésében rejlik; különben a' ragály' hatásának legmagasabb

foka a 'járvány' kezdetén, sőt a 'betegezesek' első eseteiben nyilvánítaná magát, minek a 'tapasztalás' ellenmond. De az analógiát is tekintetbe vevén, tudjuk hogy a 'levantei pestis' mindig mirigy-daganatokat és pokolvarakat, a 'bujasenyv bujasenyvet', a 'sárga hagymáz sárga érlázat', a 'vörös himlő vörös himlőt', a 'keleti marhavész marhavészt' stb. szül, ámbár ezeknek ragálya az emberiséget századokon át terményei által kínoztá, 's annak számos áldozatokat okozott. De a 'valóságos emberhimlő-anyaggali oltások sem enyhítették állandóan a 'himlő-ragályt, annál kevesebbé okozták annak elfajulását, 's épen ez okból már nem gyakoroltatnak efféle oltások 's törvényesen el is tiltattak. Nem ismerünk ragályt, melly fogékony szervezetre (Organismus) hatván, ugyanazt ki nem fejtette, vagy ugyanazon terményt nem szülte volna. A' meddig tehát a' tehénhimlő tehénhimlőt szül, addig az eredeti erejét megtartandja, a' mit más ragályokról is méltán mondhatni; a' védhimlő-ragály ugyan tökéletesen, és mindenkorra elenyészhetik, elrontathatik, de addig, — míg ragály marad, tulajdonságait megtartandja.

De sokkal számosabbak a' támokok, mellyek a' védhimlő-oltás körül a' védhimlő-ragály' elgyengülésének, és lassankénti elfajulásának bebizonyítására felhozhatnak.

Illyenek : 1) Ugyanazon védhimlő-anyag' hosszabb ideigi használása után nevezetes eltérések észleltettek a' himlő' lefolyásában, jelesen : az egyes időszakok elkéstek, a' hólyagcsák sokkal kisebbek, általános visszahatás ritkábban észleltetett, a' visszamaradó himlőhelyek nem olly nagyok, sem olly mélyek, mint azok magokat mutatták vagy mutatják, midőn a' védhimlő-anyag eredetéhez nem messze állott vagy áll. 2) Ugyanazon oltó-anyagnak huzamos ideigi használása után a' védhimlő-ragály iránti fogékonyág sokkal csekélyebb, 's ez okból az oltások gyakran eredménytelenek. 3) Az oltási ismétlések legtöbb esetekben eredményesek voltak ollyan egyéneknél is, kik nyilvános himlőhelyekkel voltak ellátva és kiknek valóságos védhimlőjük volt. 4) Már oltott egyéneket is megleptek a' természetes emberhimlők, a' mi főképen tapasztaltatott a' védhimlő-oltás' második évtizede után, melly idő előtt járványos himlőknek alig volt híre, 's legfőlebb csak szórványosan itt-ott fordultak elő, de később gyakrabban mutatkoztak himlőjárványok.

Hogy ezen állítások és ellenvetések tapasztalásokon épülnek, arról nem kételkedünk; de azokból a' védhimlő-ragály' elfajulását következőt meg sem lehet. Mert

A) Első támok. A' védhimlő' lefolyásában észlelt eltérések be nem bizonyítják a' himlőragály' elfajulását. Illyféle eltéréseket a' védhimlő-oltás' első idejében is észlelték az orvosok; de azokra, legnagyobb lévén akkor a' védhimlőhőzi bizalom, kevesebb figyelem fordított, 's csak 1817—1818 oltá — melly időig ritkán mutatkoztak természetes, vagy módosított himlők, — észleltetett nagyobb

vigyázattal a védhímlő' lefolyása. Észlelt ilyen eltéréseket *Cseh-Szombaty Sámuel* 's észleltem magam is, de ezeknek a' védhímlő' ragályosságára, és az ezen alapuló véderejére semmi befolyásuk nem volt. Az efféle eltérések az oltoncz' egyéniségétől, 's más egyéb külső történetességektől függnék, mit ama' gyakran előforduló lét-dolog bezonyít, hogy ugyanazon anyaggal oltottak közül egyiknél előbb, másiknál később, egyiknél kisebb, másiknál nagyobb hólyagocskák fejlődtek ki; hogy az egyiknél nyilvános, a' másiknál alig vagy épen nem észrevehető visszahatás észleltetett; egyiknél az udvarocská szélesebb, másiknál keskeny 's majd előbb majd utóbb, 's hogy egyiknél valóságos, másiknál ál-védhímlő jelent meg. Én mind 1850-ben, mind mult évben is, midőn az oltóanyag az eredetihez még igen is közel állott, észleltem ilyen eltéréseket, sőt voltak eseteim, mellyekben az oltástóli 7-dik napon alig mutatkozott udvarocská vagy visszahatás; mindazonáltal mégis illyféle hólyagcsák-ból szedett anyaggal folytattam az oltást, 's utána rendes lefolyásu hímlők fejlődtek ki. Ha tehát a' védhímlő' lassubb lefolyásának, a' kisebb hólyagcsáknak, vagy a' visszahatás' kisebb fokának oka a' ragály' elgyengültségében vagy elfajulásában rejlenék: akkor az épen említett védhímlő-eseteimben az elkésett lefolyásu, csekély udvarocskával ellátott hólyagcsából szedett anyaggal rendes lefolyásu, nagyobb és szélesebb udvarocskával ellátott 's nyilvános visszahatást előidéző hímlőket többé bizonyosan ki nem fejthettem, sem az oltóanyagot e' korig épségében föl nem tarthattam volna. Dr. *Bremmer* is azt állítja, hogy a' védhímlő' védereje az emberhímlő ellen még akkor is díszik, midőn a' hímlők kisebbek. — A' védhímlő' *idomára* nézve igaz ugyan, hogy legjobbnak tartjuk annak gömbölyü idomát; azonban ezer meg ezer tapasztalás után bebizonyult, hogy a' közönséges és szabályos alaktól eltért, pl. hosszas idomú hímlőből szedett anyag másokra áttéve, valóságos, és az emberhímlőtől védő hímlőt fejtett ki; minélfogva a' védhímlőnek némellykor megváltozott idoma sem mutat a' ragály' elfajultságára. — A' hímlőhelyekre nézve bizonyos, hogy azoknak nagysága és mélysége az oltoncz' korával egyenes arányban áll, 's hogy azok az előrejárt valóságos védhímlő' meghatározására biztos zsinórmértékül nem szolgálnak. Az álvédhímlő után is hímlőhelyek maradnak vissza.

B) Második támo k. *Ugyanazon oltó-anyagnak huzamos ideigi használata után a' védhímlő iránti fogékonyság sokkal csekélyebb 's ezen okból az oltások gyakran eredménytelenek.*

A' védhímlő iránti fogékonyság' kisebbedése, és az oltásnak ebből következtetett bal sikere, azt nem bizonyítja, hogy a' hímlő-ragály véderejére elgyengült vagy elfajult; mert ha 10 oltott közül csak egynél fejlett ki valóságos, további terjesztésre alkalmas védhímlő: akkor ez csak azt bizonyítja, hogy a' többi 9 egyénél meg

nem fogamzott anyagnak oka nem az anyag, hanem a szervezet egyénisége. Illyféle szervezeti egyéniségek újabb időkben is észleltek, melyek sokszor a szervezet valamely eddig föl nem fedezett és saját, sem a kúlhatásoktól, sem valami beteges körvegytől függő minőségében alapulnak. Hányszor nem fordulnak elő egyének, kiknél a többszöri oltás sem fogamzik, de következő évben azok beoltatván, szabályos és minden tulajdonokkal biró himlőket kapnak? Magam is gyakran egymás után siker nélkül oltottam kisdedeket, és csak a fél vagy egész év múlva ismételt oltás sikerült, annak bizonyításául, hogy azoknak első oltáskor himlőre hajlamuk nem volt. Ugyanezt tapasztaljuk más ragadó bőrkiütéseknél is; skárlát vagy vörös himlő-járvány' alkalmával nem minden egyén, ki ezen nyavalyákon még tul nincsen, esik azokba, midőn más alkalommal azt ki nem kerülí.

Hogy a járványok' nemtőjének erre jeles hatása legyen, arról nem kételkedhetni. Dr. *Szombaty* és *Manovicz*, kik Pesten sok évekig himlő-oltással foglalkodtak, 1831-ben, midőn a cholera-járvány dühöngött, előttem sokszor említék az oltásnak gyakori sikeretlenségét, és a himlőknek kevesebbé rendes lefolyását, jelesen, többeknél az oltás nem fogamzott, vagy a tett szurásoknál kevesebb hólyagcsák jelentek meg, ezek kisebbek, idomtalanak voltak, az udvarocskák nem díszlett, az általános visszahatás kevesebbé volt észlelhető. A cholera-contagionisták azt hívék, hogy a cholera-ragály a védhimlő-ragályt gyengítette 's elfajulásnak indította, 's annál fogva szükségesnek tarták új és fris anyagot keresni, és csakugyan 1832-ben Olasz- és Angolhonból oltóanyag hozattott, hogy t. i. a cholera' idejében honunkban elhanyagolt oltás' munkája új oltóanyaggal ismét foganatba vétessék. De dr. *Csch-Szombaty Sámuel* cholera' idejében is folytatta oltásait általa fen tartott védhimlő' anyagával, és mivel a járvány' megszüntével az emberi szervezet' fogékonysága a védhimlő-ragály iránt élénkebb lett, ugyanazzal szép, nagyobb és számosabb védhimlő-hólyagcsákat természetett. Én, mint már többször említém, ugyanazon magyar oltó-anyaggal 1850-dik évi június hótól oltok; de mégis mult nyártól fogva tapasztalom, hogy a hólyagcsák számosabbak, nagyobbak, élénkebb udvarocskával vétetnek körül és nyilvánosabb visszahatási érlázzal járnak, mint 1850-diki évben, ámbar ekkor az oltóanyag ifjabb volt, és eredetéhez közelebb állott, 's melynek pedig mult évben, már több szervezeteken átjárván, az elfajuláshoz közelebb kellett vala állnia. — És valljon mi ezen létolog' oka? Nem más, mint a mult évtől fogva uralkodó himlő-járvány, mely miatt az emberi szervezet' fogékonysága a himlő-ragályok iránt fel vagy on emelve. Világos mindezekből, hogy a védhimlő-ragály iránti fogékonyságnak okát nem az elgyengült vagy elfajult himlő-ragályban, hanem egyéb, az emberi szervezetre működő hatásokban kell ke-

resni, millyenek : a' járványok' indulatja, görvélyes, rühes, sömörös stb. kórvegyek (discrasiae).

Azt mondja talán valaki : ha külső hatások által eszközlött csekélyebb fogékonysága miatt az emberi szervezetnek kisebb számu, lassabban kifejlődő, kevesebbé nyilvános visszahatási érlázzal járó hólyagcsák fejlődnek ki az oltás után, azok minden kétségen tul kevesebbé védik az embert a' természetes emberhimlőtől. Azonban ezen véleményt megczáfolja, mint feljül említők, a' tapasztalás, valamint az analogia is, mellynél fogva a' valóságos emberhimlő is gyakran kisebb számmal és igen csekély érlázzal tünt fel — (rajtam is csecsemő koromban, mint anyám emlité, csak tizenkét himlő volt) 's utána mégis a' himlőbetegségei hajlam épen olly bizonyosan, mint a' nagyobb számmal, és fontos visszahatási érlázzal járó himlőbetegség után enyészett el.

C) Harmadik tá m o k. *Az oltási ismétlések legtöbb esetben eredményesek voltak olyan egyéneknél is, kik nyilvános himlőhelyekkel voltak ellátva 's kiknek előbb valóságos védhimlőjük volt 'stb.*

Azon körülmény, hogy némelly tartományokban 's egyéb helyeken itt-ott megjelenő emberhimlő miatt oltási ismétlések után, a' már oltottaknak csaknek egy harmad részénél valóságos védhimlők jelentek meg, ámbár az első oltásnak nyomai minden kétségen tul nyilvánosak voltak, csak azt bizonyítja, hogy az oltottak' ezen harmad részénél az első oltás nem volt sikeres, egyébiránt a' lefolyásában megzavart himlő után is maradnak vissza himlőhelyek. Arról, hogy a' sikerrel oltottaknál ismételt oltás után is valóságos védhimlők fejlettek volna ki, arról kételkedünk, 's erre nézve ide tartozandóknak vélem azokat, mellyeket mult évi értekezésemben az oltás' ismétlése' érdeméről mondtam.

D) N e g y e d i k t á m o k. *Már oltott egyénket is megleptek a' természetes emberhimlők, a' mi főképen tapasztaltatott a' védhimlő-oltás' második évtizede után, melly idő előtt járványos himlőknek alig volt híre és azok legfőbb csak szórványosan fordultak elő, de később gyakrabban mutatkoztak himlő-járványok is.*

Megengedjük, hogy a' védhimlő-oltás' első két évtizedében ritkán mutatkoztak valóságos emberhimlők, de ennek oka nem az, hogy akkor a' himlőanyag még nem volt elfajulva; mert nem a' himlőnek itt-ott feltünése, hanem e' nyavalyának járványos kiterjedése mutat a' jó vagy rosszul kezelt himlő-oltásra. Egyébiránt a' védhimlő-oltás az emberhimlőt felgerjesztő külső hatással semmi okbeli összeköttetésben nincsen; a' valóságos emberhimlő iránti fogékonyság pedig a' sikeres védhimlő-oltás által enyészik el. Azonban minden évben több az emberhimlő iránti fogékony egyén marad fen; ilyenek mindazok, kik soha sem oltattak, vagy ollyféle oltattak, kiknél nem valóságos, hanem csak ál védhimlő jelent meg, ám-

bár e' mellett sem mutatkoznak minden évben himlőjárványok. Minél fogva ha a' védhímlő-oltás' első két évtizedében természetes emberhímlők járványosan nem mutatkoztak, annak okát nem az akkor jobb és frisebb oltó-anyagban, vagy talán ügyesebben kezelt oltás' munkájában kell keresni, valamint a' későbbben és mai időben is az oltottaknál nem ritkán előforduló emberhímlőket sem lehet tulajdonítani elgyengült vagy elfajult himlőanyagnak.

De valljon a' valóságos emberhímlő' esetei, melyekről az oltás' másod évtizede után és még most is némely orvosok annyi zajt ütnek, oly igen számosak voltak-e: arról valóban kételkedni is lehet, mivel a' nem-orvosok az álhímlőnek különféle fajait igen gyakran módosított vagy valóságos hímlőknek tartották és az orvosok is kórisméjökben nem ritkán csaltakoztak 's máig is csaltakoznak; miről Henke 1832. évi folyó-iratában példákat hoz fel. Mult évi értekezésemben említék illy tévedési példákat saját tapasztalásomból. Ugyanazt leheté tapasztalni mult évben, midőn a' gyakran előforduló, módosított vagy álhímlők valóságosaknak tartattak többek által. Ez okból megkérém pesti főorvos urat, hogy az előforduló valóságos természetes emberhímlő' eseteit nekem bejelenteni sziveskednék, mit ő készséggel teljesítvén, alkalmam volt számos eset közül csak kettőt valóságos hímlőknek határozhatni, de ezek is olyan egyéneknél észleltettek, kik a' védhímlő-oltás' jótétményében soha sem részesültek. Melly észleléseimből azon meggyőződést szerzem magamnak, hogy némelyik orvos nem ügyekszik a' valóságos, módosított, és álhímlő' különféle fajainak különböztető és megismerhető bélyegeire nézve magával tisztába jönni, 's hogy hiányos észlelések hibás következményekre vezetik az embert. Egyébiránt valamint kétségkívüliek a' kétszeri valóságos hímlőzés' példái, ugy lehetséges ritkább esetekben a' sikeres védhímlő-oltás' utáni valóságos hímlőzés is. Dr. *Tesényi* pesti orvos úr nekem egy háromszori hímlőzésnek esetét említette, melyet maga észlelt.

Ha továbbá a' védhímlő-oltási kor' második évtizede után oltott egyének' valóságos hímlőtől meglepetésének oka a' védhímlő-anyag' elfajulása volna: akkor ezen második évtized' végén oltottaknak kelle vala esniök a' hímlőbe; de épen az ellenkezőt bizonyítják a' tudósítások, mert akkor többnyire 12—20 évesek, azaz olyanok estek valóságos hímlőbe, kik a' hímlőoltási kor' első éveiben 's így az eredetéhez közel álló védhímlő-anyaggal valának oltva.

Bizonyos végre, hogy hímlőjárványkor' legszámosabban ott fordultak elő és terjedtek el a' hímlők, hol az oltás' munkája leg hanyagabban kezeltetett; mire nézve ide iktatom dr. *Kind*' szavait (Auch einige Worte über Vaccination und Revaccination. Henke's Zeitschrift stb. 1830): „In den Jahren 1815 bis 1817 haben in hiesiger Gegend die natürlichen Menschenblattern sehr stark geherrscht, und ich kann mich wohl noch erinnern, dass damals die allgemeine

Sage war, die früherhin mit Erfolg geimpften würden, so wie die nicht geimpften Individuen, von den natürlichen Menschenblättern befallen. Aber ein ganz anderes Licht hat die dermalige Untersuchung auf die damalige Pocken-Epidemie geworfen, die falschen Sagen wiederlegt und die entstandenen Zweifel gehoben. Die Blättern hatten damals nicht die Geimpften, sondern die Ungeimpften ergriffen, und nur die Schaam wegen Vernachlässigung der Kinder, wegen der nicht zugelassenen Impfung ersann die Schutzlosigkeit der Kuhpocken, nur dadurch glaubten die Wiedersacher vor der Welt, wenn auch nicht vor ihrem eigenen Gewissen, sich zu rechtfertigen.“

De ha a' védhímlő-ragály a' szervezeteken évek' hosszú során átjárása általi el nem fajulhatása' bizonyítására oltászi tekintélyeket is szabad felhozni, emlitem mindenek előtt Cseh-Szombaty Sámuel, ki 1801 oltá ugyanazon anyaggal folytatván oltási munkáját, soha sem tapasztalta, hogy a' védhímlő' rendes lefolyása után oltottja valószínűságos hímlőbe esett volna. — Dr. Neurohr landaui főorvos Bajországbán 1828-ban kiadott értekezésében (*Über natürlichen Blättern und Varioloiden in Beziehung auf Schutzblättern*) ezeket mondja: „Ich impfe seit 27 Jahren unausgesetzt, man könnte sagen, mit dem nämlichen Impfstoffe. Die mit gehöriger Sorgfalt Geimpften erhalten heute, wie vor 25 Jahren, die nämlichen Pusteln mit allen ihren Erscheinungen. Ja die Vaccine ist hierin bestimmter, konstanter, als die wahre Variole selbst. Der rechte Impfstoff ist so konstant in seinen Folgen, dass es wirklich sonderbar ist, dass Männer vom ersten Range vorschlagen, ja sogar Preise darauf setzen konnten, frische Lymphe von Kühen zu erzielen. Man sollte fast glauben, diese Kuhpocken-beförderer seyen nie rechte Vaccinatoren gewesen. Als wenn diese Lymphe besser, wirksamer und sicherer wäre, als diejenige, die schon durch mehrere Generationen humaner geworden; alles ist Muthmassung.“ 'stb.

Dr. Epps (Leipzigier Zeitung, Nr. 36. 1839) a' Jenner-egyesület' elnöke Londonban, azt állítja, hogy az akkor feltalált valószínűságos tehénhímlő-anyaggali oltással felhagytak, minekutána azt találták, hogy az kevesebbé volt hathatós annál, melly Jenner' idejétől az egyesület által fentartatott. — Dr. Szabó József egyetemi helyettes tanár urat, midőn a' magas kormánytól a' világi műkiállítás végett Londonba küldetnék, megkértem, hogy némelly a' védhímlőoltás' dolgára vonatkozó 's neki részemről általadott kérdések' megfejtésében eljárni sziveskednék, visszajöttek ezekről tudósított. Van ott nemzeti, a' királynő' oltalma alatt lévő oltóintézet, melly három egyénből alakított tanácsból és hivatalnokokból áll, melly utóbbiak közé számíttatik 16 oltó orvos és egy felügyelő az oltó-személyzetre, kik utasítással vannak ellátva. Ezen intézet minden évben ő felsége' parancsára jelentését benyújtja a' parlamentnek. Az 1851-ki jelentés szerint 1850-ben onnan 7965 kérelemre

179,370 oltóanyag-küldemény történt. Béjelentetett 124,217 oltás, 's ebből Londonban 10,025 vitetett végbe. Sok anyag küldetett Éj-szak-Amerikába, Australia, Uj-Seeland, Afrika, Fülöp-szigetek, Chinába, Aegyptomba, Baaden-Baadenbe 'stb. Említetik az intézet' tudósításában, hogy az oltás' terjedésének még mindig vannak akadályai, u. m. *tudatlanság* a' legalsó rendű néposztálynál, és az *elő-ítélet* sok olyanoknál is, kiket tudatlansággal vádolni nem lehet; akadály végre sokszor az *oltók' hanyagsága* is, midőn t. i. az oltó-hivatalnokok nem figyelnek kellőleg a' kifejtett hólyagcsa' lefolyására. Fennemlített jelentésben továbbá említetik, hogy a' *vaccinatio*' véderejének bizonyos számú évekre megszorítása (mint némelyek vélekednek) csak hypothesis, mellyet sem tények, sem az analogia be nem bizonyítanak; a' nagyon megritkult himlő-halálozás, melly a' védhimlő-oltás' kezdete óta már mintegy fél századig diszlik, valóban visszatorol minden kedvezőtlen következtetést a' védhimlő-oltás ellen. *Szabó tanár úr*' tudósítása szerint vannak Londonban e' nemzeti oltóintézetten kívül más magán intézetek is; de ezek csak pénzért, a' nemzeti intézet pedig minden jutalom nélkül küldi szét az anyagot. Ezen királynő' ortalma alatt lévő nemzeti oltóintézet' részéről soha sem tétetnek visszaoltások az anyag' javítására; de tétettek illyenek némely magánintézetek' részéről, ámbár annak semmi előnyét nem tapasztalták; az oltóanyagot uj eredeti tehénhimlővel soha sem szokták kicserélni; a' Jenner' idejétől oltóanyagoknak épen anynyi erőt tulajdonítanak, mint az eredetinek; a' nemzeti intézetben még Jenner által feltalált védhimlő-anyaggal oltanak, ezt küldik szét a' világ' minden részébe, világos bebizonyítására annak, hogy a' védhimlő-ragály az emberi szervezetek' hosszú soráni átjárása által nem azonosítatik 's nem fajul el.

De midőn a' védhimlő-ragálynak szervezeteken átjárása általi el nem fajulhatását védelmezem, korántsem akarom tagadni azon gyakran előforduló tényt, mellynél fogva oltás után nem fejlődnek ki a' szükséges bélyegekkkel ellátott hólyagcsák, mellyekből szedett anyag nem fejt ki valóságos védhimlőt, melly további terjesztésre alkalmas lenne; ánde ennek okát nem az anyag' lassankénti azoní-tás általi elfajulásában, hanem más, az oltás' sikeretlenségét feltételező hatásokban kell keresni, 's ezek a' tapasztalásnál fogva a' következők:

1) az oltásra használt rosz oltóanyag, melly alatt nem talán a' sok emberi szervezeteken keresztüli járás által elfajultat (!), hanem olyant értünk, melly vagy a) eredetiképen áltehénhimlőből- vagy b) ámbár valóságos, de már genyedésnek indult himlőből szedetik, vagy c) melly érettsége előtt karczolás vagy nyomás által elrontott hólyagcsából vétetik, vagy d) melly régi, vagy rosszul tartatott fen, 's jelesen világosság, meleg, hideg vagy chemicus-hatások pl. chlor-gőzök által elrontatott.

2) az oltoncz' szervezetségének hibás minősége, ha t. i. a) az oltoncz már ezelőtt himlőzött; b) ha bőr- vagy nyirkrendszer-nyavalyában szenved. Ide tartoznak a' kórvegyek, az igen finom és lágy testi állomány, csekélyebb fogékonyság a' védhimlő-ragály iránt. Az oltás' sikerét meghiúsítják:

3) a' lég' hatásai, melyek a' bőr' szabályos működését akadályozzák u. m. az igen meleg, hideg és nedves időjárás, 's ennél fogva tavasz- és őszkor közönségesen legjobban fogamzik az oltás;

4) némely járványok, melyeknek hatása által az emberi szervezet' fő rendszerei gyengeség' állapotába süllyedvén, a' belső szervek kitünőleg szenvednek, 's ez által a' bőr' működése ellentélesen lehangoltatik, millyenek: a' hagymáz, vérhas, epés érláz, cholera 'stb. járvány;

5) hibás oltási modor, hová a' kevészámu vagy mély szurásokkal és tompa vagy tisztátalan eszközzel végbe vitt oltás tartozik;

6) a' gondatlanságnak, mellyel sokszor az oltóanyag szedetik, ennek hiányos véderejére befolyása van. Emlékezem, 25 év előtt De Carró-tól pénzért Bécsből tollakon vérrel vegyített oltóanyagot kaptam, mellyel ál-himlők fejlettek ki.

7) ugyanazon hólyagcsa két egymásutáni napon felszúrva és oltásra használva, okul szolgál az oltás' bal sikerére; mert a' hólyagcsa' felszúrása után a' gyuladás' időszaka siettetik 's ennél fogva a' gondos oltóorvos a' felszurt hólyagcsát másik oltásra nem használja, sem abból anyagot szállításokra nem szedend, minthogy már első pillanatra észre vehetni az előbbi napon felszurt hólyagcsának genyedéshezi közelítését.

Hogy pedig illyféle rosz, további terjesztésre haszontalan és az emberhimlő ellen véderővel nem bíró oltóanyag' természetese elháríttassék, az oltóanyag véderejében fentartassék 's így az oltások' sikeretlenségének eleje vétessék, az épen említett rosz himlőanyagot okozó hatások' elmellőzésén kívül még ezek szükségesek: 1) a' védhimlő-anyag, ha lehetséges, valóságos eredeti tehénhimlőből vétessék, 's az épségében fentartassék. Ellenkező esetekben a' kormány' felügyelése alatti, 's így kezességgel bíró-oltóintézetekből szerzettessék meg, mellyben t. i karról karra egész évben folytattik az oltás, 's az egyénekre, mellyekből szedetik az anyag, és mindazokra, a' szükséges figyelem fordítatik, mellyek a' tiszta és hathatós oltóanyagot feltételezik. Nem lehet ennél fogva általánosan helyesleni az oltóanyag' megszerzését távol levő tartományok és minden kezesség nélküli magán oltó-intézetekből, vagy árva- és lelencz-bázakból, bár kisdedeik izmosaknak és egészségeseeknek látszanak is; mert ezeknek kedvező küleményök nem szolgál biztosítékul az öröklött kórvegyek ellen, mellyekben szüleik, kiknek egészségi állapata közönségesen ismeretlen, talán sínlődnek, 's ennél fogva — 2) az egyén, mellyből az oltóanyag oltás-, és terjesz-

tésre szedetik, egészséges legyen, minek megítélésében nem csak physikai állapotára és külsőjére, hanem szülői és testvéreire is fordítottassék figyelem; 3) szükséges hogy a' fogamzott oltásnak lefolyása 7, 8, 9-dik napon pontosan észleltessék, valljon a' helybeli gyuladás szükséges minőséggel bír-e, hogy általa az oltonczok szervezetére visszahatás történhessék, mire nézve nem kell elfelejteni a' visszahatás' különféle fokának lehetőségét; így nagyobb a' visszahatás nyáron, mint télen, barna egyéneknél nagyobb, mint a' szőkékénél, nagyobb a' nő-, mint a' gyermekeknél; — 4) a' hólyagcsa, mellyből az anyag vétetik, olyan legyen, melly az oltástól harmadik napon nagyító üveggel sem volt látható, melly csak lassanként emelkedett és 6—7-dik nap között tiszta, több sejtekben foglalt nedvvel teljes, és tapintatra rugékonys legyen; — 5) legjobb hólyagcsából oltani, vagy anyagot szedni, mellynek udvarocskája még nem széles, soha 6-dik nap előtt, sem a' 7-dik után; 6) az első szűrés után kiszivárgó csepp leghathatósabb; 7) vérrel kevert anyag álhimlőket szül; 8) három szurásnál többet tenni mindegyik karon felesleges; 9) legbiztosabb karról karra oltani, 's minél fiatalabb és egészségesebb az egyén, annál jobb.

Nem lévén értekezésemnek tárgya a' valóságos védhimlő' lefolyásának, a' különféle oltási, anyag-szedési és fentartási módoknak rendszeres előadása, itt függelékül még csak azt akarom érinteni, hogy az oltás' munkájának sikeres kezelésére szükséges: a) hogy az emberiség' javára oly igen hasznos oltási munka mindig a' legjobb kezekben legyen, mert valóban nem ritkán ez csak olyanok által gyakoroltatik, kik kerülve a' fáradságot, nem a' hasznos ügy, hanem csak saját értékökért oltanak; b) kívánatos, hogy nagyobb városokban az oltás elégségesen ellenőrködtessék, s ne igen sokféle kezek által vitessék végbe; c) a' hólyagcsa' kifejlésére és szabályos lefolyására nagyobb figyelem, mint közönségesen, fordítottassék; d) az életkor, mellyben az oltás végbe viendő, megtartassék; e) a' himlőanyag' választásában különbség, valamint az oltonczok' elmulasztott észlelése, 's a' nem mindig szigoru pontossággal kezelt oltási naplók is káros következményűek; minthogy ilyenkor sikeres oltásról csak a' szülők' vallomásai, vagy a' hátramaradt himlőhelyek szolgálnak a' történt oltásnak bizonyításul.

Bérekésztem értekezésemet, mellyben a' természetes ember- és védhimlő' története' vázlatát előadni, egyéni meggyőződésemet a' tehénhimlő' teljes véderejéről az emberhimlő ellen, a' védhimlő-oltás' általános ismétlésének szükségtelenségéről kimondani, 's a' védhimlő' kútfőit bírálóképen elősorolni ügykeztem, továbbá mind észképi, mind tapasztalati okokkal véleményemet kifejtettem arról, hogy a' védhimlő-ragály, midőn évek által az emberi szervezetek' hosszú sorát átjárja, el nem fajul; végre megérintém a' hatásokat, mellyek a' rossz oltóanyagot feltételezik, ennek elmellőzésére némely

óvó szabályokat javasoltam, sőt az oltás' munkájára vonatkozó kívánatos dolgokat is említettem.

A' kívánság az emberiség' boldogságára és hasznára, olly nyomos tárgynak, mint a' védhímlő-oltás, felvilágítását, tett észleléseimmel és tapasztalattalimmal elősegíteni, és azon meggyőződés, hogy egyedül az észleléseknek gyűjtése és összehasonlítása, 's az ezekből kivont eredmények és nézetek vezethetnek a' valóságra, indított engem e' tárgy' vitatására.

Bár mindegyik orvost áthatná a' tökéletes meggyőződés a' tehénhímlő' teljes véderejéről a' valóságos emberhímlő ellen, és a' védhímlő-ragálnak az emberi szervezetek' hosszu során átjárása általi el nem fajulhatásáról! — De ez teljesedni fog bizonyosan, ha mindenik gondos észleléseket teend, 's a' valót a' valótlanról megkülönböztetni ügyekezendik.

— Utána

NENDTVICH KÁROLY lt.

a' buda-határi dolomitról, jeles példányok' bemutatása mellett értekezett.

Az előrajzban febr. 21. és 23-kára kitűzött ülések a' nm. Elnök úr' meg nem jelenhetése miatt meg nem tartathattak.

Jelentés

A' magyar tudós társaság' némely kiadásairól leszállított áron.

Ezüst pénzben.

Fabini János' Szembetegségei 1 ft.

Gegő Elek : A' moldvai telepekről, papir különbség nélkül 40 kr.

Györy Sándor : A' felsőbb analysis' elemei. 2 kötet 1 ft. 20 kr.

Horatius' levelei Kis Jánostól 1 ft.

Hradnay Ferencz Számolási segéd 1 ft.

Eredeti Játékszin 1—10 kötet. Minden egyes kötet 20 kr.

Külföldi Játékszin 1—19 kötet. Minden egyes kötet 20 kr.

Kazinczy Ferencz' Eredeti munkái. 2 kötet 1 ft. 20 kr. velinen 2 ft.

Magyar játékszini jutalmazott feleletek 12 kr.

Mocsy Mihály : Elmélkedések a' physiologia és psychologia' körében, tekintettel a' polgári és erkölcsi nevelésre 24 kr.

M. t. t. Névkönyv 1836—1845-ig 10 füzet 30 kr.

Nyelvtudományi pályamunkák. 2 kötet 1 ft.

Magyar tájszótár 40 kr.

Természettudományi pályamunkák. 1 kötet. A' pokolvarról D. Toperczer Tamás 20 kr. II. köt. Hazánk' szíkes vidékeiről. D. Balogh József 20 kr.

Történettud. pályamunkák. 1. köt. Honi városaink' befolyása nemzetünk' kifejlődésére és csinosbulására Hetényi Jánostól 40 kr. II. köt. A' magyar kereskedés' története az Árpádok alatt, Kossovics Károly és Horváth Mihálytól 1 ft.

Törvénytud. pályamunkák. I. kötet: A' büntetésről, 's különösebben a' halálbüntetésről. Szemere Bertalantól 48 kr.

Tudománytár. 1834—1844. Minden év papiroskülönbség nélkül 2 ft.

Vállas Antal: Felsőbb egyenletek egy ismeretlennel 40 kr.

Kaphatók az elsorolt munkák Eggenberger József és fia academiái könyv-árusoknál 's általok, a' fenn kitett árakon, minden hiteles könyv-árusoknál a' két hazában. Költ az igazgatóság' rendeletéből, Pesten, dec. 20. 1845.

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'
HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, MART. 6. 1852.

(A' történettudományi osztály' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen az osztályból: *Bajza, Czech, Érdy, Jerney, rr., Kiss Ferencz és Wenzel lev. tt. — Más osztályokból: Bugát, Czuczor, Gebhardt, Györy, Kiss K., rr. tt., Csatsko, Pauler, Repicky, Tasner tt. tt.*

REPICKY JÁNOS tt.

mint a' török-magyar történeti kútfők' gyűjtése és fordításával megbizott tag *Naima'* török történeteiből a' *váczi táborozás' kezdetéről (1596)* és *Szaturdzsi Mohammed tábornagyról*, ugy a' *zsitatoroki békekötésről* szóló cikkelyeket olvasta fel, mellyek a' készülő gyűjteménybe iktattatván, a' kéziratárba tétetni rendeltettek.

— Utána

WENZEL GUSZTÁV tt.

adatokat közölt *Dalmatia'* régi *poglizzai* kerületének történeti ismertetéséről, mint itt következnek.

Dalmatiának régi *poglizzai* kerületét több okok teszik előltünk érdekessé. *Dalmatia* a' magyar koronának hajdan egyik legvirágzóbb 's rangra nézve első tartománya volt, 's mégis mi keveset tudunk mindedig általában, név szerint pedig mi annak közelebbi egybeköttetését hazánkkal illeti, történetéről! A' dalmatiai történetnek tehát minden valóságos, akár anyagi, akár az események' combinatióját érdeklő, gazdagodása egyszersmind hazai történetünknek is nyeresiménye. 'S hogy ez nem csak a' tartomány' régi nagy gróf-ságairól és előkelőbb városairól, hanem részben annak egyes kisebb községeiről is áll, arra épen a' poglizzai kerület is szolgál helyes példának, mellynek története a' kerület' különszerű municipalis szervezete', de a' szoros értelmű magyarországi történet' szempontjából is érdemel figyelmet, mivel hazánk Árpád kori politicájának egyik, mind eddig figyelem nélkül maradt irányzatát szép világosságban tünteti fel. Értem azon *gyarmatosító rendszert*, mellynél fogva nemzetünk a' XIII. századot megelőzőtt korban az ujonan szerzett tartományokba a' maga kebeléből gyarmatokat küldött, általok amazokat szorosabban az anyaországához füzendő.

Poglizza' viszonyait, mennyiben a' meglevő adatok engedik, megfejtendő, I. a' kerület' alapításáról; II. annak későbbi történeteiről, míg t. i. Dalmatiában tartott a' magyar uralom; III. privilegi-umairól, és IV. a' török-velencei kor alatti viszonyairól kívánok pár szót szólni.

I. A' poglizzai kerület' alapítása.

Kálmán királyunk' birtokszerzése Dalmatiában csak a' Cettina folyamáig terjedt. A' Cettinán tul csak a' XIII. században terjesztetett ki a' magyar korona' hatalma; 's így a' poglizzai kerületnek alapítását, mivel a' Cettina' mentében feküdt, a' XIII. század előtt hiába keresnők.

Mennyiben tudósításaink vannak, a' XIII. századnak első negyedében elhatározták magokat néhány magyar nemesek, hogy családosul és embereikkel együtt Dalmátiába a' Cettina mellé telepedjenek. Bosznából is többen hozzájok csatlakozván, csakugyan 1235-ben vetették meg a' poglizzai kerületnek alapkövét. Az alapítási oklevélnek, mellyet ezen alkalommal készítettek, eredeti szövegét nem ismerjük; de megvan annak későbbi olasz fordítása, melly ez eseményről határozott tudósítást nyújt, 's mellyet a' zárai kormány-széki levéltárban tett kutatásaim' nyomán itt közlök.

„Adi 5 Aprile 1235 in Dalmazia luogo chiamato Gorizza ossia „Rogosnizza sopra la marina di terra ferma. La sopragranda misericordia e Maestà del Signor Iddio Nostro ha costituito sopra questo mondo i Rè, Principi et altri Dominatori in luogo suo per regger il di lui popolo e per essere eseguiti i di lui precetti. Ha voluto dunque che Noi Miklos Diclicich, Radivoi Rubnich, Mattias Davidovich, Uladmir Blaxeovich, Radivoi Miculich, Pribislau Vojnich et Uladislau Radich *Nobili coo. Ungari, che veniamo dal Regno di „Ungaria con tutte le nostre Famiglie ad abitare in questo Regno „di Dalmazia in terra ferma sulla Marina, e con se abbiamo condotto venti schiavi per servitù nostra, ancora questi anni passati „anni quattro popolando questo luogo, a cui abbiamo dato nome di „Rogoznizza avendolo trovato Noi fortissimo et aspro adornato con „forte bosco e gravemente grebandoso, e si portarono qui altri „dieci pastori da Bosina, li quali con li sopra detti venti schiavi li „abbiamo messi nel loro numero, perchè abbiano a servirsi, e perchè „chè svegrino e lavorino queste terre per il nostro vivere nobile!*“

Észrevétel nélkül nem hagyhatom, hogy az alapító' nevei itt már tetemesen el vannak fordítve, t. i. azon nyelvformára alkalmazva, melly az olasz lefordítás' korában ott divatozott és a' főcsalá-

1) A' poglizzai kerület' alapításáról érdekes vizsgálatokat tett Franceschi G. zárai tanár „La Dalmazia“ nevű folyóiratnak 1845-ki 22-dik számában (september' 25-ke alatt).

dok' neveit már szláv köntösbe öltöztette. Egyébiránt, a' ki az onomastica' kifejlődését ismeri, az ezen fel nem akad. De mind a' mellett érdekes volna eredeti magyar hangját a' hét névnek visszaadni.

II. XIII—XV. századi események.

Részletes fejtegetésekbe itt ereszkedni nem szándékozván, ezen események közül csak azokat emelem ki, mellyekben a' poglizzaiaknak folytonos történeti szereplése világossá válik. E' tekintetben három irány észrevehető.

1) A' XIII. században nevezetes a' poglizzaiak' háborúja Trau és Spalato egyesített városok ellen. Lucius ezen háborúról következőleg nyilatkozik : „Quale sia stata la causa della guerra, che li Traurini vniti con Spalatini haueuano con Poglizani habitanti nel monte Massaro e confinanti de Spalatini da Levante, non essendoui rincontro d' altre scritture, non si può addure alcuna certeza: si può però congetturare, che Poglizani loro (azaz az almissaiak) vicini all' hora infestassero il mare et impedissero la navigatione: il che douendo ridondare in danno di queste doi Città vicine, sara stato causa, che si vnissero contra di loro, come già s' vnirono contra li predetti Almissani“¹⁾.

Egyébiránt bármit tartsunk e' háború' közvetlen okáról, az bizonyos, hogy ezen időtájban a' poglizzaiak barátságos összekötésben éltek az almissaiakkal, 's hogy, midőn ezek tengeren mint a' velenceiek és barátaik' ellenségei, vagy — mint akkor mondani szokás volt — mint tengeri rablók léptek fel, e' miatti üldöztetésekben ők is részeseik voltak. Hatalmukról némi képzelünk lehet, ha meggondoljuk, hogy a' két város 1259-ki martius' 13-kán Spalatóban Sebestyén dömés perjel előtt Butteco gróffal tengeri bánál ünnepélyes frígyet kötött a' poglizzaiak ellen; 's hogy még 1268-ban a' trauiak Velence' irányában lekötötték magokat, mikép a' nálok fogva levő poglizzaiakat előbb el nem bocsátják, míg ezeknek frígytársai, az almissaiak egy nálok letartóztatott velencei polgárt és néhány, a' velenceiektől elvett jószágot ki nem adandnak²⁾.

2) Hogy a' XIII. századnak végén és a' XIV-nek kezdetén a' poglizzaiak a' szerb fejedelmekkel barátságos viszonyt tartottak, az kitészik privilegiumaikból, mellyeket ők akkor ezektől nyertek.

Ugy szinte nevezetes 3), hogy ők a' XIV. században Mladin, a' hatalmas brebíri grófnak főtársai közé tartoztak. Madius Mihály e' tekintetben 1322-re vonatkozólag határozottan mondja Mladenról: „Semper adhaesit amicitiae et auxilio Vlacorum et Policianorum“: — 's továbbá „Banus Mladenus fugit Policum et venit Clissae“ stb.³⁾.

¹⁾ Historia di Dalmatia, Venetia 1674. 106. l.

²⁾ Joannis Lucii: De Regno Dalmatiae et Croatiae lib. IV. cap. 9.

³⁾ Schwandtner: Scriptorum rerum Hungaricarum, tom. III. Vindob. 1748. 330 és 331. l.

Gyögyről, Mladin' testvéréről is tudjuk, hogy 1324-ben sereget gyűjtven, névszerint a' poglizzaiak' részéről támogatott¹⁾; 's hogy, midőn 1328-ban Spalato városával egyességre 's békére lépett, Jurinich Gergely gróf Poglizzából volt neki felhatalmazottja²⁾).

Végre 4) ismeretesek a' poglizzaiak' harcztettei nagy Lajos és Zsigmond magyar királyok' vezérei alatt. Ide mutatnak azon kegyelemlevelek is, mellyeket Novák és Ugrin, Raduch' fiai és poglizzai nemesek 1377-ben Erzsébet magyar királynétól és később Lajos királytól nyertek; 's mellyeket a' bécsi cs. kir. titk. házi, udvari és státus-levéltárban létező eredetiek szerint közlök.

Elizabet Dei gratia Regina Hungarie polonie dalmacie etc. fidei suo magnifico uiro domino Nicolao de Zech tocius dalmatie Croatie Bano vel ejus vices gerentibus Salutem et gratiam. Conqueruntur nobis Novak et Ugrinus filii Radach, nobiles de Polych, quod licet regia maiestas per litteras suas vobis alias mandaverit, ut vos ipsos in dominio quarundam possessionum suarum Dolyan et Ubylan vocatarum, quas Comes Iwanus filius Neleptii de Setyn ab ipsis potentialiter abstulisse dinoscitur pacifice relinquere debueritis easdem possessiones per ipsum Comitem Iwanu prenominatis nobilibus remitti et resignari facere debendo, quod tamen vos facere nondum curassetis, per quod ipsis multe injurie et dampna cottide inferentur. Super quo fidelitati Vestre firmissime precipimus et mandamus omnino volentes, quatenus statim visis presentibus prenominatos nobiles in supradictis possessionibus eorum pacifice relinquatis, ipsas per memoratum Comitem Iwanu eisdem nobilibus remitti et resignari faciendo secundum seriem litterarum preceptoriarum vobis in hac parte loquentium predicti Domini nostri Regis. Et aliud facere non audeatis, sic quod ipsi nobiles habito de premissis bono fine de cetero nec nos nec ipsum dominu nostrum regem infestent pro premissis, presentes autem prenominatis nobilibus reddi mandamus semper post lecturam. Datum in Chepel die dominico proximo post festum beatorum Petri et Pauli apostolorum anno domini millesimo CCC^o LXX° Septimo.

Eredetiye papiros, ben reá nyomott pecséttel, melly alatt e' szavak olvashatók : Relatio Magistrorum Michaelis Zudar et Georgii Bubek.

Ludovicus Dei gratia Rex Hungarie Polonie Dalmatie etc. fidei suo magnifico uiro domino Nicolao de Zeech Totius Croatie Bano uel eius vices gerentibus salutem et gratiam. Conqueruntur nobis Novak es Ugrinus filii Raduch nobiles de *Polych*, quod licet nos per alias litteras nostras vobis pridem dederimus in mandatis,

¹⁾ Giovanni Lucio : Historia di Dalmatia, Venezia 1674. 177. l.

²⁾ Egregius et Magnificus vir Dominus Georgius Comes Ciuitatum Dalmatie fecit, constituit et ordinavit nobilem virum Comitem Gregorium Jurinich de Polizia suum verum et legitimum procuratorem 'stb. A' felhatalmazó levél megvan saját gyűjteményemben.

ut vos ipsos in dominio quarundam possessionum ipsorum dolyan et vgljan vocatarum, quas comes Iwanus filius Nelephij de Chetyn ab ipsis potentialiter abstulisse dignoscitur, Amoto eodem comite Iwan de eisdem pacifice relinquere debetis. Tamen vos id facere non curassetis, per quod ipsis multe injurie et dampna cottidie inferrentur, de quo multum amiratur, quod mandata nostra executioni mandare non curastis. Quare fidelitati vestre firmissime precipimus et mandamus omnino volentes, quatenus statim visis presentibus pre-nominatos nobiles in supradictis eorum possessionibus pacifice relinquatis: memoratum Comitem Iwanum amouendo de eisdem, secundum seriem predictarum aliarum litterarum nostrarum preceptoriarum vobis in hac parte directarum aliud facere non audentes sic, quod ipsi nobiles habito de premissis bono fine de cetero nos non infestent pro premissis; presentes autem prenominationis nobilibus reddi mandamus semper post lecturam. Datum in Wyssagrad die dominico proximo ante festum beate Margarete virginis et martiris; anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo septimo.

A' reá nyomott pecsét lemállott.

III. A' poglizzaiak' privilegiumai.

Hogy a' poglizzaiak a' magyar királyoktól privilegiumokkal kegyeltettek, kétségenkívül van; mert ezek nem csak későbbi kiváltságleveleikben említetnek, hanem azon fő privilegiumnak is szolgáltak alapul, mellyet 1289-ben Nemagnich István szerb fejedelemtől nyertek. Mindamellett e' privilegiumok' szövegét nem ismerjük, és csak sejtjük, hogy hasonlók voltak azon kiváltságlevélhez, mellyel barátaik, az almissaiak 1258-ban IV. Béla királyunk által ruháztattak fel¹⁾.

Nevezetes főkép Nemagnich István szerb fejedelemnek a' poglizzaiak' részére kiadott privilegiuma, melly, mint látszik, eredetileg szerb nyelven költ, de mellynek én egyedül latin fordítását vagyok képes a' zárai kormányzékéi levéltár' actáiból közölni.

Stephanus Nemagnich Dei gratia Rex Russiae, Dalmatiae et Bosinae etc. omnibus Banis, Vajvodis, Comitibus, Sordariis, Officialibus et omnibus aliis Indicentibus militiae et locorum nostrorum dilectionem et salutem auguramus. Spectabiles Nobiles loci Rogoznicae in Dalmatia parum distantis a mari vocati Comites Diklicich, Rubraich (igy!), Davidovich, Blaxeovich, Miculich, Vojnich et Radich, qui omnes hic (igy!) pervenerunt a Regno Hungariae cum eorum familiis et possederunt ipsum locum cum omnibus suis pertinentiis, ex quibus Nobilibus multi postea nati sunt Nobiles, praesentaverunt se Majestati Nostrae unus pro familia missi a Sp. suo Comite Vajvoda, Judicibus et ab universo suo Consilio ad dedicandos se

¹⁾ Acta literaria Musei nationalis Hungarici, tom. I. Budae 1818. 149. l.

ipso, filios et universum suum populum Majestati Nostrae cum conditione, quod ipsi in eorum Consilio debeant creare Comitem Vajvodam, Judices, provisores sanitatis et Justitierem (?), et judicare in criminali et civili causa et facere judicia alterius naturae secundum eorum consuetudines et leges; et nunquam debeant solvere Nobis et Subditis Nostris tributum nullum de eorum fructibus generis cujusvis, nec de negotiis in ulla civitate et locis Regni Nostri, nec quiddam solvere herbatice, sed sint liberi et immunes a quovis genere tributorum; cum ipsi accurrerint affectu magno in bello cum exercitu nostro contra inimicos Nostros et saepe demonstrati sint fortes in armis et juraverunt fore fideles pro semper Majestati Nostrae. Nos igitur pro operibus eorum dignis confirmamus ipsis leges omnes, consuetudines, facta, indulta et concedimus eis tenere navicula pro eorum indigentis et piscatione; et Clementia Nostra concedit eis totum, quod supra petierunt et ut continetur cum perpetua confirmatione non solum, sed etiam concedimus Nobilibus praedictis, quod totum illud decisum erit ab eorum Comite Vajvoda, Judicibus et Consilio Nobilium, debet esse firmum, quantum si a Nobis judicatum esset. *Et confirmamus illis omnia privilegia concessa a Serenissimis Regibus Hungariae*, et omnia alia habita temporibus transactis et totum id pro semper, et munimus sigillo Nostro Regali argenteo pendente. Pristinæ quarta Octobris 1289.

Stephanus.

Ninoslaus Grabglunovich

Secretarius.

Ezen kiváltság többször megerősített; névszerint megerősítették azt:

1. 1310. Millosseri 6-a Septembris, Stephanus Cotromanovich Banus Bosinae. A' megerősítés határozottan „omnia privilegia Regum Hungariae“-ra vonatkozik. Említettnek „loca et civitates universi Banatus Nostri.“

2. 1360. Pristinæ 21-a Maii, Stephanus Tvardko Rex Russiae, Bosinae, Partium maris et Dalmatiae. Említettnek „loca et civitates Regni nostri.“

3. 1423. april' 4-kén a' velencei köztársaság.

4. 1437. martius' 30-kán Xansa Frangipani, Vegliae, Segnae, Modrussi, Cetinae, Clissae, Almissae Comes, Dalmatiae et Croatiae Banus.

Ezen kiváltságok' alapján hozták 1440. a' poglizzaiak statutu-
maikat, de már illyr nyelven és glagol irással ¹⁾.

IV. Velencei-török korszak.

Poglizza a' XV. század' folytatában a' velencei köztársaság' uralma alá jött, melly, mint már mondatott, 1423-ki aprilis' 4-kén

¹⁾ Giuseppe Zanella: Sullo stato delle ipoteche in Dalmazia. Ven. 1850. 81. l.

kiváltságait meg is erősítette. Marino Sanuto híres kézirati történetmüvének második kötetében, és pedig 1498-ki december' 8-kára mint velencei Poglizzát „*loco nostro*“-nak nevezvén, egyszersmind a' poglizzaiaknak községi állapotairól következőleg nyilatkozik: „*Hanno priuilegio lhorò di elezersi vno conte qual dia star vno anno, et questo e al presente etiam — uíhe, et ogni 4 mexi e tenuto caualchar per il paexe, tamen questo non va : per tanto saria da proveder fusse fato vno altro justa li soi priuilegii et dil caso se guite suquel di poliza dilputo fomenato via.*“

Látjuk ebből, mikép a' velencei köztársaság Poglizzának kiváltságos állapotját fentartotta.

De mindamellettt a' kerület' XV—XVII. századi eseményei annak nem igen örvendetes képét tüntetik fel előttünk. Majd folytonos küzdelmei a' törökökkel, kiknek többször ideiglenesen alá is volt vetve, nem ritkán nevezetes zavarokat idéztek ott elő; általában pedig a' vidéknek felvirágzását mindig hatráltatták, sőt meg is akaszták. Szabadjon ennek megmutatására már Marino Sanutó' idéztem munkájából néhány a' XV. és XVI. századok' fordulatpontját illető adatokat felhoznom.

Az említett történetmü' III. kötetében 1500-ki február' 10-kére olvassuk : *Da Spalato di ser Piero Triuixam Conte si haue di vna incursiom fata a Poliza per Turchi, e menato via zercha anime 150.*

Ugyan 1500-ki szeptember' 12-kére pedig szinte Trevisano Péter' jelentéséből : *Come a receuto li formonti et partesane et quelle partide tra li nobili et patrimoniali polizani, tra li qual e venuto discensione si che aricorda per sedarli se li manda altre 100 partesane.*

Baffo Jeromos dalmatai proveditor 1501. január' 3. és 7-dikére (Marino Sanutónak III. kötete január' 31-kai tudósítása szerint) jelenti : „*Come gionto de li li uene a trouar alcuni zenthilomeni de li per nome di la vniversita di la terra con gran mesticia Dicendo Esser partiti 5. di Poliza di primi di quella valle di auctorita et andati a far reverentia al sanzacho parente lhorò, e dubitano non siano andati a capitular e Poliza si reduchi soto il turcho. Et per tanto quella terra saria totalmente ruinata per esser Poliza propugnaculo e difesa di Spalato e di bona parte di Dalmatia. Et auanti lui, azonzesi, per il suo precessor fu mandato in Poliza per Dominigo di papali per interder la volunta lhorò e far venir alcuni a parlar con esso Conte, e tornoe et hebe promessi veriano, tamen non veneno; e uenendi li fara acoglientie e con sali o danari; perche a il modo di hauerli imprestado li fara bona man a conto di suo crediti. E si ha inzegnato Elezino vno suo e mandí ala Signoria nostra accio si prouedi.*“ Baffo különösen ajánlja, hogy a' poglizzaiak' kívánságai teljesíttessenek; minek következtében a'

corfui bailusnak meghagyatik, hogy néhány, keletről sóval visszatérő hajót azonnal küldjön Poglizzába, mikép az ottani lakosok evvel kielégíttessenek. Ezt január' 21-kén sürgeti ujonan Baffo, ki „*vorìa qualche marano di sal da Corfu per saldar il debito con Polizani.*“

Sok bajt szerzett a' velencezieknek Poglizzára nézve egy oda való születésű török zansak, ki főkép ottani rokonait a' törökök' részére vonni ügyekezett. E' tekintetben 1501-ki december' 28-kára Trivisani Péter spatatói conte Velenczébe így ír: „*dil venir ale parte del Ducado fu di carzezo vno sanzacho dil Turcho ha parenta im Poliza, e iui naque. Vnde per esser ali confini mando vno commissionato a Polizani, soto pena di rebeliom niun vi andasse da quello. Et poi dito sanzacho scrisso im Poliza a do nobili di li primi, videlicet Conte Marian Gregolich e Conte Juanis Nenadouich; et lui mando dal ditto Marian, venisse a Spalato e promesse venir; or mando il Canzelier suo li in Poliza con do di primi cittadini di Spalato. E tornati disseno haver parlato al dito Conte Marian e li disse: „Il sanzacho li a scritto;“ e li de la copia di la letera, qual manda; ma erra fidelissimo, ne voleua per alcun modo andarui, et non fo fato colloquio general, ma solum asunati alcuni patrimoniali, e si hanno dimostrati fidelissimi nostri. Item ozi intesi, li diti do Conti e uno patrimonial Jurai Sotoriza esser andati dal sanzacho. Subito mando el conte di essi Polizani con vno nobeli a intender el uero e proueder, si fazi el colloquio general, e di quello succedera, subito dara auiso. Item mandoe la propria letera dil sanzacho in lengua — translata da, nome de Mechmelbego, patron dil paese de Carcego scriuel ali ditti do conti sopra nominati li auisa il suo venir li a quel governo per nome dil gran Turcho e prega, vadino fin li, e li fa salvo conduto per esser la Signoria di Venecia in guera con el gran Turcho etc. E dice, se Dio mi varenta la simitara, con laqual me cenzo, che liberamente vegnadi, e da recauo con honor andati. (Marino Sanuto, III. kötet, 1502-ki)*

Diedo János, akkor időben dalmatiai fő-proveditor, Gregolich Marián és Nenadovich János' látogatását a' törököknél igen nehezen vette; de a' „Conte Xarcho“, egyik dalmatiai eredetű vezérnek eszedezésére megbocsátott nekik. Trauból 1502-ki martius' 10-kére t. i. azt írja Diedo a' velencezi kormánytesthez: „El Conte Mariano di Poliza, qual ando in Turchia, et il Conte Zuane di Poliza aricordaua fusse atosigato, ma il Conte Xarcho li afermo, esser andato da Turchi come disperato, et che erra fidel de la Signoria, unde esso proueditor li a prouisto, chel scriua vno suo fradello per vna paga a Spalato, e vno suo nepote in quelle compagne; e a scritto a quel Conte cussi fazi, e a dito Conte Mariano li dagi duc. — qui de prouisione, e restato contento.“ (Marino Sanuto III. kötet, martius' 25-kére).

Hogy egyébiránt a' velencei igazgatónknak sok bajuk volt Poglizzával, azt a' spalatói grófnak ugyanazon évi február' 5-kén részben szintén Gregulich Mariánra vonatkozó leveléből is látjuk, mellyben ez jelenti : „Come quella Poliza li da da far, perche erano sule arme fra l'horo tra patrimoniali e zentilhomini per differentie per cauna di certa villa ; li fo necessario andar impersona li doue si congreco tuti , e opero adeo li sedo , e deuenerio mandar 8 per parte a Spalato con li qual esso Conte hara a tratar, e ogni sua volonta si contentauno. Item a inteso , esser tornati di Turchia quelli andono dal sanzacho , ma il primo nominato Mariano ; aspeto di zio ordine , conseia si fazi secrete , per esser dito Mariano di auctorita e ha fauori assai in Poliza etc.“ (U. o. febr. 24-kére) 'S ez lehetett oka azon intézkedéseknek, mellyek által Velenceze a' poglizzaiak' szolgálatait és hűségét magának biztosítani ügyekezett.

Diedo János fő-proveditor Spalatóból martius' 5-kére azt írja : „Item a honorato assai e carezato *iusta li mandati* el Conte Zuanne di Poliza , e molti altri zentilhomini e patrimoniali polizani venuti li a trouarlo, et li a acordati insieme qualli dimandauano fusse prouisto a lucuer l'horo , per la sua prouisione li a dato bone parole“ (U. o. martius' 25-kére). Ugy látszik továbbá, hogy a' Signoria egyenes tárgyalásokba ereszkedett a' poglizzaiakkal, mire vonatkozik Baffo Jeromos akkori spalatói grófnak jelentése martius' 19-kére : „Come hauia fato intender a quelli di Poliza, la Signoria accetera li l'horo oratori, e crede, sara il Conte Zuanne per li polizani zentilhomini, et per li patrimoniali domino mathias, servitori tutti do di la Signoria nostra. Item el sal doueua venir di Corfu, non e ancor zonto“ 'stb.

További tudósításaink magából Poglizzából 1503-ról vannak. Dandolo János Antal spalatói proveditor ezen évi január' 19-kén jelenti a' velencei kormánynak, hogy a' poglizzaiak Maricich Ágoston spalatói nemest grófukul választották, mi Velenczére nézve kedvezőnek látszott. „Come adi 17 (zener) quelli di Poliza si reduseno in vno coloquio general cussi nobeli come patrimoniali ; e hanno electo nemine discrepante vno nobile di Spalato per Conte iuxta il consueto videlicet D. *Augustin Maricich*. Et za anni 9 non hanno piu fato, et de li non si feua justicia, et adi 29 ditto veneno XX. electi dalhoro dalui con lettere credenzial a presentar ditto Conte li fece bona ciera ; e lo amoni, fosse neutral atutti ; e li de sagramente a far justicia a tutti ; si che e anni 25 che polizani non sano in tanto amor quanto horra ; et al ben e utile di la Signoria nostra ; e faria il tutto per quella“ etc. (Mar. San. IV. köt. 1503. martius' 8-kára)

Egyébiránt ezen kedvező viszony nem tartott soká ; mert a' mindinkább fenyegetődöz török veszedelem még az említett Maricich Ágoston' grófságának idejében erélyes készülteket tett szükségessé, mellyektől kezdetben a' poglizzaiak olly kevésé idegenked-

tek, hogy a' törökök' rohamát Poglizzára és Spalatóra ez által akadályoztatni szándékozván, vidékökre nézve fontos négy hidat a' Cettinán Maricich Ágoston' felszólítására legnagyobb készséggel lerontottak. Dandolo e' tekintetben február' 8-dikára azt jelenti: „Come per vno prete, sta li im Poliza venuto a dito soi amici in secretis, ua a dir al proveditor di Spalato, che stia con bone guardie, e questo hoste si prepara per Poliza, e per le ville de comum, le qual son 4, e son dal cauo de qua de Poliza et etiam per el borgo di Spalato. E inteso questo fe le debite provisione, e non dubita di etc. E im Poliza dal capo di soto verso Anocichi, doue e la fiumara di Cetina, el ge Rodobilia, la qual la mita e di qua dila fiumara al capo de Poliza; li quali di Rodobilia per sua comodita haueano fato 4 ponti sopra la fiumara, e poteua venir do cauali a paro. E dolendosi quelli di Poliza di diti ponti con quelli di Rodobilia, l'horu ge promise e obligose, si da quella banda mai hauea no danno, ni da hoste ni da martelosi; che l'horu uoleano satisfar il tuto. Or inteso di diti ponti cosa inusitata e per la hoste, che aria potuto venir adi 5, mando *D. Agustin Maricich conte nouiter eleto di Polizani* con vno commisionato a tuta luniversita di Poliza douesse andar con lui a ruiuarli. E cussi chiamono il suo colloquio, et tuti uolentieri uediteno, e adi 6° 700 di diti con la sua bandiera nachare e pue con gran alegrezza vniti, si nobeli come popolari idest patrimoniali, e ruino dicti ponti. E quelli di Rodobalia fuziteno tuti di la dila fiumara, e poi alcuni nobeli auto saluo conduto da dito *D. Augustin* vene di qua dimandando, per che rompeti diti ponti? Li rispose per segurta nostra per ladunation etc. Disseno, aucte gran raxon, e con loro ajutono a ruinarli dicendo, si sequira pace per nostra comodita, lasetili refare. Li rispose, vereti dal retor ui compiasera di tute cose honeste, si che da quella via non poleno venir con vna banda, doue fa far bone vardie.“ (U. o. febr. 18-kára).

Dandolo továbbá azt írja post scritta: „Venuto vno di Rodobilia dice, che inteso ai Mocichi il ruinar di ponti, e aduna im Poliza tanta zente, comenzo afar remor tra l'horu dicendo: Tornemo, semo sta discoperti, siche judicha, ditto hoste andaua im Poliza.“ etc.

Ugy látszik, mintha a' poglizzaiak ezen áldozat' következtében különös kedvezményeket vártak volna Velenczétől. De midőn ezek elmaradtak, érzelmök a' köztársaság iránt kezdetben rosszabbra változott, 's köztök egy a' velencei érdekekre nézve ellenséges párt keletkezett; ezen párt által pedig öt év alatt Poglizza egészen elidegenedett Velenczétől. Ennek megmutatására szolgáljanak a' következő adatok:

1503. november' 15-kén jelenti Bernardo Jeromos spalatói gróf: „Quelli nobeli di Poliza non hanno la so prouision di salli, voleano venir ala Signoria nostra; perho si scriui a Trau, li dagi iusta il consueto. Et adi 14 hanno conduto il Conte in Poliza, che

sta gran difficulta, auerli fati assetar per le differentie e tra l'horò, qual quasi tute e asetate, e il resto rimesse al andata dil ditto Conte li, al qual impose le adatasse. Item tutti quelli zenthilomeni e patriomionali e li lo prega, uogli spaza a la Chusa che fo retenuti a loro istanzia, per che non e in colpa. Et etiam di questo e sta richiesto dal Conte Stephano Marchouich, bon seruidor dela Signoria, chel uoglia lassar la moglier e la fia de Marcelo, la qual patisse senza colpa e con spesa dila Signoria nostra“ etc. (Marino Sanuto, V. köt. december' 15-kére.)

1508. september' 29-kére Marino Sanuto (VII. köt.) sebenicói és spalatói tudósításokat említ: „Come quella Poliza si pol dir presa, perche non voleno dar piu obedientia ala Signoria.“

A' törökök' hatalma Dalmátiában ezental folyton terjeszkedvén, Poglizza is kénytelen volt előtte meghajolni. De a' törökök is megerősítették a' lakosok' kiváltságait. Ennek fejtegetése mindaz által feladatombhoz nem tartozván, csak példát akarok még felhozni, mikép egyes poglizzaiak Velence és a' törökök közti viszonyokban szerepeltek. Illy példát nyújt a' XVI. század' kezdetén Iván (Ivanis, Vanissa) poglizzai nemes, kiről Marino Sanutónak már említett kézírati munkájában érdekes tudósítások foglaltatnak.

Iván, 1509-nek elején hazájából száműzetvén, kezdetben Poglizzát háborgatta, ez által ellenségein boszút állandó. Malipiero Péter spalatói gróf jelenti ez időben a' velencei kormánynak: „,Come quel Vanissa, e in bando di Poliza, adunato alcuni erra corso im Poliza, e danizato a do lochi e fato mal assai.“ Martius' 23-kán pedig Velenczében is megjelentek poglizzai küldöttek, hogy a' köztársaság' segítségét Iván ellen kérjék ki. „Veneno certi oratori di Poliza, che soto Spalato ala Signoria per alcune cosse, e molestati da quel conte Janissa fora ussito, che li fanno danno.“ (Marino Sanuto, VIII. köt.)

De Iván rövid idő alatt felhagyott ezen háborgatásokkal, 's megkegyelmeztetvén a' velencei kormánytól, a' Signoria' hadi szolgálatába lépett. „Vene vno Vanissa di Poliza qual per il Consiglio di Dieci e sta tolto a gratia, et pardonatoli; qual si oferisse venir con 500 cavalli lizieri Turchi.“ (Mar. San. IX. köt. 1509-ki nov. 3.) 'S így ő másfél évig állt velencei szolgálatban.

Jellemző a' velencei köztársaság' XVI. századi állapotaira nézve, hogy ámbár keresztyén státus volt, mégis Iván poglizzai nemesnek vezérlete alatt török zsoldosokat fogadott. De a' törökökben is volt e' tekintetben némi bizalmatlanság Velence iránt. Capello Alajos almissai és poglizzai proveditornak 1510-ki aprilis 8-ki jelentése szerint Ivánnak akkor még alig volt száz lova, 's ő nem többet mint 250-net remélt szerezhetni. „Il tardar — mond a' jelentő — e sta, perche li inimici hanno levato, chel ditto Vanissa vol tuor li Turchi con lui, per farli morir, vnde lui provedador mando

il suo canzelier fino in Turchia con dito Vayuoda, e darli la fede, non e vero. Pur ne vien qualche vno, et ne aspeta tien ara da cauali 300“ etc. (Marino Sanuto, X. köt. 1510-ki april' 27-kére).

Végre május' kezdetén Iván embereivel együtt jelent meg Velenczében. Marino Sanuto (X. köt.) e' tekintetben május' 2-kára vonatkozólag azt mondja: „Vene il conte Vanissa di Poliza vestito con vna casacha doro con la croce li fo donata, quando fu fato caualier per la signoria nostra. Et erra insieme con quasi la sua compagnia numero 80 in zercha tra li qual do capi daconto con caxache dorade ala Turchescha, et vno altro con stessa in cao; li altri tutti a modo Turchi con capuzini rossi in testa. E tochato la man al Principe presento lettere dil Conte di Poliza e Almissa ser Aluixe Capello. E poi stando im pie per via de interprete ditto Vanissa comenze a parlar cussi: Esser venuto qui juxta la promessa; menato tanti valenti homeni so fradelli, e piu ne haria menati, ma li inuidi ha seminato in Turchia, lui li vol far anegar et a busati li nauillii ouer tosegarli; tamen amena zercha 80 cauali con li homeni qui presenti, e seruirea con fede e ben questa Signoria; et aspeta altri cauali li vera drio; laudo il conte e prouedador suo ser Aluise Capello suo padre. Il principe lo charezoe dicendo, fosse ben venuto, e andasse presto in campo, perche li nimici nostri e propinqui, e si scriueria al prouedador Capello, punissa quelli a dito tal parole etc. 3. Mai. Vene Vanissa Vayuoda di Poliza con la casacha doro etc. E lui parlo perche sa latin chome va volentiera a servir.“ Sanuto ezen török zsoldosok' jellemzésére azt mondja: „E tal e in la soa compagnia, che a menato via XI milia christiane, perche vivono di questo.“

Iván vajda' csapatáról vannak tudósításaink Sanutó' XI. kötetében 1510-ki augustus' 4-ke és 19-ke, october' 16-ka, és november' 2-kára; továbbá a XII. kötetben 1511-ki april' 17-kére. Általában dicsértetik a' vajda (E bon seruidor nostro); embereiről pedig, kiknek száma 114-re szaporodott, mondatik, mikép mind a' mellett, hogy a' köztársaság' szolgálatában meggazdagodtak, nem szívesen szolgálnak és haza kívánkoznak (zercha 60 Turchi, qualli volseno ritornar in li soi paesi; erano fati ricchi. — 1510-ki november' 9-kére).

1511-ki julius' havában maga Iván megint Poglizzában van, hol új zsoldosok' fogadásáról gondoskodik. Ő maga ezt írja a' velencei kormánynak julius' 25-kén: „Come e zonto il suo Canzelier, e inteso il zonzer di duc. 1500. per far li cavali numero 200. Si duol, ne pol aver 400, et se i fosseno di qui, si faria fazende, tamen con li ditti vera“ etc. (Mar. Sanuto, XII. köt. 1511., augustus' 12-kére)

De ezen hadfogadásnak sikere nem volt. Ugy látszik, hogy maga a' zsoldosoknak szerzése több bajjal járt, mint Iván kezdetben gondolta vala; később pedig a' poglizzaiakkal összeveszván, czivó-

dás közben általok megöletett. Baxeio Endre spalatói gróf 1512. kezdetén tudósítja erről a' velencei kormányt t. i. „di la morte dil Conte Vanis di Poliza in Poliza da polizani medemi, con i quali el vene a parole, et dal furor lhorò fonno tutti uniti ad amazarlo.“ (Marino Sanuto' XIII. kötete 1512-ki január' 26-kára).

Ugy hiszem, az előre bocsátottakban Poglizzának a' velencei török kor alatti viszonyairól némi képet nyújtottam. Annak újabb állapotait illetőleg szabadjon még Dalmatiának leghíresebb XVIII. századi leirójára, Fortis Albert apátra hivatkoznom, ki többi közt így ír: ¹⁾ „Az egész poglizzai tartományban egy város sem található, senki sem is emlékezik, hogy abban város valaha létezett volna. Függetlenné tevén magát a' török uralomtól, mely alatt saját törvényei' fentartása mellett állott, önkényt keresett ótalmat a' velencei köztársaságnál. E' kis köztársaság megérdemli, hogy közelebb-ről ismertessék. Három osztályu lakosai' száma mintegy 15,000-re megyen. Az első osztály husz családból áll, kik eredetöket magyar nemeseiktől származtatják, kik, mint mondják, viharos időkben menekültek oda. A' második osztály felesebb, és boszna nemességtől veszi eredetét. A' többi nép az utolsó osztályba esik. A' poglizzaiak minden esztendőben összejönnek szent György' napján országgyűlés' tartása végett, melyet nyelvökön *zwornak* neveznek. Minden osztály külön tábornok ut a' gattai síkon, hol aztán tisztviselőit választja vagy megerősíti. Az állam' legelső embere a' *veliki knéz* vagy főispán (gran conte), ki mindig az első osztályból választatik. Őt rend szerint a' boszna nemességből való *alispánok* (kis grófok) vagy falvak' kormányzói választják, kik községeik' választó szavazatait országgyűlésre hozzák. Míg az alispánok a' főispán' választásával foglalkodnak, a' külön csapatokra osztott nép, mint a' falvak' képviselői, az alispánokat választja jövő esztendőre, vagy megerősíti a' régiéket, ha megérdemlik. Az első osztály ugyanazon időben választ kapitányt és két procurátort. A' főispán' választása ritkán megy véghez erőszaktételek nélkül, minthogy rendszerint több párt szokott lenni. Ha a' titkos választás eredménytelen: ez esetben a' leg buzgóbb párthívek' egyike elrabolja a' pénztárt, melyben a' tartomány' szabadalmi öröketnek, 's mellynek gondviselését a' nemzet a' főispánra bizza mindig. E' kincscsel a' tolvaj annak házába futamzik, kinek választását sürgeti. A' tanács' minden tagjának joga van megkövezni, löfegyverrel vagy törrel üldözni a' tolvajt, és sokan egész kiterjedésében gyakorolják e' jogot. Ha a' derék tolvaj szerencsésen intézte dolgát és sértetlenül érkezik a' házába: akkor a'

¹⁾ Abbate Alberto Fortis, Reise in Dalmatien. Aus. d. Ital. Bern. 1776. II Th. 125—128. l.

főispán' elválasztása jogszerű, és senki sem bátorkodik annak ellen szegülni. A' poglizzaiak' törvényei és szokásai magukon hordják még azon barbár időkör' rozsdáit, melyben azok szerkesztettek; azonban ésszerűek is vannak köztök. Ha birtok miatti vitatkozások, czivódások támadnak: a' bíró a' hely' színén megjelen, leül földre terített köpönyegére, 's kihallgatja mind két panaszos' okait; az után ítéletet hoz ülőhelyében, 's ezzel többnyire vége szokott szakadni az egész pörnek. Ha valamely poglizzait más, vele egyen jogu polgár meggyilkol: a' falu' kormányzója a' tettes' házába megy az előjárókkal, eszik, iszik, 's kényére zsákmányol. E' szertartás után hírt adnak a' főispánnak, ki szinte megjelen a' hely' színén, és tovább zsákmányol. Ha a' gyilkosságot enyhítő körülmények mentegetik: a' tettest negyven tallerra (mintegy nyolcz zechinára) büntetik. E' birságot *karrariná*-nak, vagy vérdíjnak nevezik. Hajdan a' gyilkost megkövezték; jelenleg azonban birságra büntetik, mert a' főispán nem akarja ítéletét fölebbezésnek kitenni. Olykor azonban megtörténik, mikép az eliteltet rögtön megkövezik, nehogy időt nyerjen, ügyét Dalmatia' fő-proveditorához fölebbezni. A' tűz- és forró víz-próbák még divatban vannak e' népnél; minek folytán gyakran félig megsütött 's béna ártatlanok vannak közöttök. Még más kínzási mód is dívik nálók, melly bátran mérközhetik a' művelt népek' efféle szép találmányaival. A' vádlottaknak t. i. fenyűszálkákat szurkálnak körmeik és az eleven hus közé; 's ezen eljárásnál épen nem hajlandók másféle fát használni, nehogy eltérni látszassanak a' régi szokástól, minthogy alapszabályaik világosan az e' nemű fát rendelik alkalmazni így esetekben."

KIS GYÜLÉS, MART. 8. 1852.

(A' mathematical és természettud. osztályok' részére).

Kubinyi Ágoston tiszt. tag' helyettes elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: *Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss Kár., rr. tt., Nendteich lev. tt.* — Más osztályokból: *Bajza, Balogh, Czech, Érdy, Jerney rr. tt.* — *Hunfalcy, Pauler, Wenzel lev. tt.* — *Toldy Fer. titoknok.*

GYÖRY SÁNDOR rt.

folytatta a' cubik gyökerekről oct. 18. megkezdett előadását a' következőkben:

Eddigiekben a' négyszög és köbök gyökerek' kihúzására a' következő alakokat találtuk:

$$x = \frac{Q+q^2}{2q}$$

$$x = \frac{Q+q^3}{3q^2}$$

tehát ráhasonlítás (analógia) szerint akármelylyik m-dik fokú gyökér' kihuzására nézve általában :

$$x = \frac{Q+q^m}{mq^{m-1}}$$

mellyben x a' keresendő gyökeret, Q a' gyökerezendő mennyiséget, q a' tudva levő közelítő gyökeret, m a' gyökérhuzás' fokát jelenti.

Ha pedig a' tudva levő, vagy valamelylyik kitalált közelítő gyökérnek pótlékát p-nek nevezzük :

a)	b)	c)
$p = \frac{Q-q^2}{2q}$;	$\frac{2q(Q-q^2)}{3q^2+Q}$;	$\frac{q^2(2Q-3q^2)+Q^2}{4q(q^2+Q)}$
$p = \frac{Q-q^3}{3q^2}$;	$\frac{q(Q-q^3)}{2q^3+Q}$;	$\frac{3q[q^3(Q-2q^3)+Q^2]}{q^3(16Q+10q^3)+Q^2}$

ráhasonlítás szerint általában :

$$p = \frac{Q-q^m}{mq^{m-1}} ; \frac{2q(Q-q^m)}{(m+1)q^m+(m-1)Q} \quad " \quad " \quad "$$

Ezen alkatokat folytathatnók akár meddig 's mindig sebesebben közelítő, de egyszersmind annál szövevényesebb szerkezetű 's nehezebben kiszámítható alkatokat találnánk, minél fogva csak az a) és b) alattiakat vegyük szemlélet alá.

A' b) alatti általános alkat közönségesen ismeretes, ámbár egészen más uton indult lehozatokból, mint a' mellyek eddigiekben előadattak. Sőt az a) alattiakat is ugyanazok szerint lehet kifejezni, ha az első hatványnál megállapodunk. Mivel azonban olly módokat adtam elő, mellyek nemcsak az egyszerű gyökér-kihuzásokra, hanem általában minden felsőbb egyenletek' gyökereinek (ki nem rekesztvén a' képzeteseket is) kiszámítására kiterjednek, mellyek szerint a' gyökérhuzás, mint természetesen lenni kell, csak a' felsőbb egyenletek' feloldásának legegyszerűbb feladata ; azoknak következtében az a) alatti általános alkatot következőképen lehet megmutatni. Tegyük : $x = q$ tehát :

$$(x-q)^2 = x^2 - 2qx + q^2 = Q \text{ mellyből :}$$

$$(1) x^2 = 2qx - q^2$$

mellyben tehát $m = 2$ értékével :

$$(2) x^m = mq^{m-1}x + (m-1)q^m$$

Ha pedig ezen utóbbi egyenletet x-xel szorozzuk :

$$(3) x^{m+1} = mq^{m-1}x^2 - (m-1)q^m x$$

azaz x^2 helyett annak (1) alatti értékével :

$$(4) x^{m+1} = (m+1)q^m x - mq^{m+1}$$

Honnét nyilván látható, hogy, ha kifejtett alkatunk m-nek valamely fölveti értékével igaz ; igaznak kell lenni (m+1) értékével is végtől végig. Igaznak kell pedig lenni $m = 2$ értékével, tehát igaznak egyszersmind $m = 3 = 4 = 5 \dots$ stb értékével véget-

lenig. Azért is bebizonyítva lévén m nek akármi felvétethető egész szám értékével :

$$x^m = mq^{m-1} - (m-1)q^m$$

leszen adott esetben $x^m = Q$ helyetteséssel :

$$x = \frac{Q + (m-1)q^m}{mq^{m-1}}$$

vagy is tévén valamely megközelített gyökérnek értékét $= q$;

$$p = x - q$$

$$p = \frac{Q - q^m}{mq^{m-1}}$$

'S ezen alkatok ugyanazok, melyeket rá hasonlítás után, előlegesen igazaknak állítottunk.

Hátra van, hogy az elkövethető legnagyobb hiba' mennyiségét tudjuk számba venni, mely nélkül minden közelítési kiszámítások bizonytalanak 's csaknem haszonvétlenek. Erre nézve, mivel általában

$$p = \frac{Q - q^m}{mq^{m-1}}$$

láttnivalóképen q helyett $(q+p)$ -ét helyetteszván, a' p -nek még közeleltőbb értékét találjuk fel, mint volt az elébbeni. Ekkor pedig alkattunk a' következőbe menend által :

$$p^1 = \frac{Q - (q+p)^m}{m(q+p)^{m-1}} = \frac{Q - (q^m + mq^{m-1}p + \frac{m \cdot m-1}{1 \cdot 2} q^{m-2} p^2 \dots)}{m(q^{m-1} + (m-1)q^{m-2}p + \frac{m-1 \cdot m-2}{1 \cdot 2} q^{m-2} p^2 \dots)}$$

vagyis az osztást valósággal végre hajtván, 's megjegyezvén, hogy

$$\frac{Q - q^m}{mq^{m-1}} = p;$$

mivel a' következő p^1 magát az elkövethető legnagyobb hiba' mennyiségét tünteti elő, ezekhez képest megfelelő helyzetételekkel :

$$H = \frac{(m-1)p^2}{2q}$$

'S az elkövethető legnagyobb hiba' számba vételére ez is igen egyszerű 's könnyen kiszámítható alkat.

Például 's kerestessék a' 2 nek ötödik gyökere $x = \sqrt[5]{Q}$

A' lehozott általános alkatból az ötödik gyökér' kihúzására nézve találjuk :

$$p = \frac{Q - q^5}{5q^4}; \quad H = \frac{2p^2}{q}$$

De ezekben, mielőtt tetteges kiszámításokhoz fognánk, előre láthatjuk, hogy kiszámításaink ugyan, az elkövethető legnagyobb hiba' számbavételére szolgáló alkat' következtében, a' p -nek további közelítő értékére nézve, csak mintegy kétannyi számjegyben lehetnek hibátlanok, mint volt az elébbeni. Már pedig, ha alkatunkat ki-

fejtjük, kiszámításainkban a' q-nak ötödik hatványát kell a' Q-ból levonnunk, mellynek következtében számítól körül-belül öt annyi számjegyet kell találnunk, mint volt a' q-nak elébbeni értéke; ezen kívül nevezőül hasonlólag mintegy négy annyit. Már hogy ezen számjegyek ahhoz képest, miszerint körül-belül csak mintegy kétannyi számjegyet találhatunk fel hibátlanul — fölöslegesek; következőleg azokkal véghezviendő munkálataink kelletinél hosszabbakká, nehezebbekké és szövevényesebbekké válandanak, magában látható.

Ezen alkalmatlanságot elkerülhetjük az által, hogy kitételünknek mind nevezőjét mind számítóját q^{m-2} vel osztjuk, mellynek következtében leszen:

$$p = \frac{Q}{q^{m-2} - q^2}; 's e' \text{ szerint már most a' } q-t$$

csak $m-2$ dik hatványig kell fölemelnünk 's azzal $Q-t$ osztanunk, nem tovább hanem csak addig, mignem legalább két annyi, vagy nagyobb biztosság' okáért két három számjeggyel többet találunk, mint volt a' q-nak elébbeni értéke; végezetre a' számítót egyszerűleg m-szer q-val osztanunk csupán addig, míg a' biztosan kitalálható számjegyeket feltaláljuk.

Példánkban : $m = 5$; $Q = 2$; $q_0 = 1$ tehát

$$p_0 = \frac{1}{5} = 0, 2$$

$$q_1 = 1, 2; q^2 = 1, 44; q^3 = 1, 728$$

$$p_1 = \frac{1, 728 - 1, 44}{2} = 0, 0476 \dots$$

$$q_2 = 1, 15 \dots; q^2 = 1, 3225; q^3 = 1, 520875$$

$$p_2 = \frac{1, 520875 - 1, 3225}{5, 75} = 0, 001299 \dots$$

$$q_3 = 1, 1487; q^2 = 1, 31951169; q^3 = 1, 51523078303$$

$$p_3 = \frac{1, 51523078303 - 1, 319551169}{5, 7435} = 0, 05164511$$

$$q_4 = 1, 1486983544(9)$$

Az elkövethető legnagyobb hibák :

$$p_1\text{-nél } H_1 < - 2(0, 05)^2 < - 0, 005$$

$$p_2\text{-nél } H_2 < - 2(0, 0013)^2 < - 0, 0434$$

$$p_3\text{-nál } H_3 < - 2(0, 0516)^2 < - 0, 0105$$

tehát a' q-nak utolsó értéke a' tizenegyedik tizedes helyig hibátlan.

KIS GYÜLÉS, MART. 13. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztályok' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból : Czuczor r. és Mátray lt. — Más osztályokból : Bajza , Bugát , Czech , Érdy , Fogarasy , Fivaldszky , Gebhardt , Győry , Horváth Cyr., Jerney , Kállay rr. tt. — Bertha , Pauler , Szőnyi , Wenzel lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmezy M. pénztárnok.

— Jelentvén az Elnök, hogy egészségi változásai 's a' rosz utak miatt februárban néhány ülés elmaradván, ezek' pótlása végett hirdetett mára a' nyelv-, 15-kére pedig a' philos. és társadalmi tud. osztályainak pótló üléseket,

CZUCZOR GERGELY rt.

foglalta el a' szóasztalt, 's a' magyar szóértelmezés' és szóelemzés' elveiről a' következőkben értekezett.

A' szóértelmezés, ha nevének valóban meg akar felelni, szóelemzés nélkül alapos, és szabatos nem lehet. Annyi igaz, hogy a' szók' jelentéseit megtanulhatjuk, mintegy gépileg, elemzés nélkül is; de világos, határozott képet csak ez által szerezhethünk rólok. Hogy példában szóljak: minden magyar molnár és fazokas jól tudja, mi a' *korong*; de eredeti értelmét csak az elemző nyelvbuvár fogja föl, midőn hang- és eszmehasonlítás által ráakad, hogy törzsöke a' kerek forgást jelentő *kor*, melly megvan a' kerekdedet vagy kerítést, vagy keringést jelentő *korsó*, *korlat*, *korba*, *korbács*, *korcz*, *korcsolat*, *kormány*, továbbá a' *kurittol*, *kurkál*, *kurkász*; a' *kar*, *karíngós*, *karé*, *karima*, *karika*, *karvály* (lat. spira); a' vékony hangu *ker*, *keres*, *kerdül*, *kerge*, *kerget*, *kergeteg*, *kerül*, *kerít*, *kör*, *körös*, 's több illy értelmű és hangzatu szókban.

Szinte minden magyar ember tudja, mi a' *könyök*, és pedig nem csak tulajdon hanem átvitt értelemben is, például midőn azt mondja, hogy a' görbe fának, vagy csavargó víznek, illetőleg partnak *könyöke* van; de világos fogalmat csak *szóelemzés* által szerethet róla, melly szerint a' *könyök'* törzsöke *köny* vagy *kön* jelent valami gömbölyűre görbedő hajlást, és illy hajlás által alakult testet. Ennél fogva a' *köny* (lacryma) a' magyar ember' fölfogása szerint am. gömbölyű csepp, melly a' szemből *kigördül*, és az arczon *leperreg*; a' *könyv* eredetileg, 's ősi alakjánál fogva am. beírott, és öszszegöngyölgetett hártya; *köntöl* a' szekér, midőn fara csavarodik; *köntő* am. tekercsbe göngyölgetett valami, péld. szalmaköntő, szénaköntő. És mi a' *könyök*? Azon csomó, vagy kidudorodás, melylyet a' karnak hajlása képez, melylyet a' hellenek γοϋν, a' németek öszszerántott *Knie* szó által a' térd' dudorodására alkalmaztak, t. i. a' térd sem más, mint a' lábnak *könyöke*. A' szláv *koleno'* gyöke is a' kört jelentő *kolo*.

De az elemzés itt nem áll meg, mert a' nyelv' természetéből észre veszi, hogy a' vastag hangu *kany*, és *kony* szinte számos szavainkban görbe, *körös* hajlást jelent, péld. *kany-ar*, *kany-arodik*,

*kany-arít, kany-úl, kany-ó, kony-a, kony-úl, kony-ít, konty, to-
vábbá a' kam-ó, kam-pó, kan-karodik, kám-pol, kám-picsorodik,
kom-ló, kon-csorgó, kondor* mind görbe hajlást, illetőleg kereket,
vagy gömbölyüt jelentenek.

Még ennél is tovább megyen, mert kifürkészvén, hogy a' *k*
hanggal közvetlenül rokon a' *g* hang; ugyanazon hang- és értelmi
rokonságot találja fel a' következő szókban is : *göm, gömb, göm-
böcz, gömbölyü, gömbölyeg, gömbörödik, gömör, göndör, göngyöl,
göngyölt, göny, Molnár A. szerint am. köny; gyöngy, gyöngyölt;
Gönyő helység, mely a' Dunába könyököl, valamint Gönyye* nevű
puszta Somogyban, mely szembetűnőleg a' Balatonba könyököl. A'
vastag hangnak közül : *gom, gomb, gomba, gombóc, gomboly,
gombolyag, gombolyít, gombóta, gomoly, gomolyg, gondor, gond* az-
az, *gond*, mely a' testnek meggörbedése által jelenkezik, mint a'
latin *curvus* és *cura*, a' német *krumm*, és *Kummer* mutatják; ezt
tanúsítja a' mélyen gondolkodó és szomorgó emberről szóló közmon-
dás : *Ugy jár, mintha az orra vére folyna*, azaz, görbedt testtel.
Hát a' görbe nyakú *gém*, a' görbedést jelentő *gémber*, és a' kapasz-
kodó kacsos szárú 's gömbölyded bogójú *génye* v. *gönye* növény
vajjon nem sorozhatók-e ide ?

Az élő nyelvnek, ha kivált benne születünk és nővelkedünk,
azon előnye van a' holt és idegen nyelvek fölött, hogy egész terjé-
ben minden színezeteivel, 's módosulásaival kitarul előttünk, 's nem
hagy ellebbenni legkisebb izecskét sem, mely igénytelennek tetsző
létére számos szavaknak csiráját rejti magában. Illyen az ökörhajtó
csa; midőn ezt kiáltja a' magyar béres az ökörnek, péld. *csa Bim-
bó!* azt akarja, hogy a' baloldalon befogott Bimbó ökör kifelé tolja
a' jobb oldalon befogott ökröt; hangzatosabban *csalé*, mely ele-
mezve : *csa elé!* azaz *csa* és azután *előre*; innen azon ökröt, mely
bal felől van befogva, *csalés*-nak hívják. A' *csa* v. *csalé'* ellentéte
hajs, *hojs*, mely eredetileg *haj ide, hoj ide*, összevonva *hájda
hojda, hajd, hojd, hajs* *hojs*. Ezen vezényszóval azt akarja a' bé-
res, hogy a' jobb felől befogott ökör befelé, vagyis balra tolja íga-
társát, ez oknál fogva ennek neve *hajszás*. A' lóhajtásban a' *csalé*-
nak megfelel a' *tüled* azaz *töled*, a *hajs*znak pedig a' *hozzád*. Az
irányadás t. i. a' jobb kéztől vétetik, midőn jobbunkat mintegy ter-
mészet elleni irányban kifelé hajlitjuk, az *csalé* v. *tüled*; midőn pe-
dig magunk felé, vagy is begörbitjük, az *hojs*, v. *hozzád*. Szoros
értelemben tehát a' *csa* v. *csalé* am. a' kifelé hajtott jobb kéznek
irányában, szélesb értelemben am. a' rendes, egyenes iránytól el-
térve, v. kifelé. Innen a' népnyelv szerint *csaléra áll* minden, a'
mi az egyenes iránytól eltér, péld. *csaléra áll a' ferde kaszál, a'
rozszant házfödél*. Átvitt értelemben jelent hamisságot, csalást,
tehát a' törvényes jó utról eltérést, péld. *hol hűtelen a' cseléd, vagy
gazdatiszt, sok megy ott csaléra*.

Már ha ezen *csa* szócskát önálló gyökül veszszük, a' mint országos szokás szerint az is, mert olly határozott jelentéssel bír, mint a' *fel* v. *le*, *ki* v. *be* : több szavaink' értelmét fölvilágosíthatjuk belőle; nevezetesen egyenes utról eltérést jelentenek ezen igék:

a) *csabukkol*, Kemenesaljon am. kalézol, tekereg, csavarog, elemezve : *csa-bu-og-ol*, azaz csá-ra bujdosik, a' *csa* és *buvik* összetett szókból; *csandarog*, a' székelyeknél mondaik a' baromról, midőn farkát ide oda forgatja, hadarja, sadarja; *csatangol*, am. ide oda járkál, csavarog, mellynek elemei a' *csa*, és a' távolt jelentő *ta*, ezekből lett *csatalog*, *csatalogol*, *csatalgol*, 's hangváltozattal *csatangol*. Ugyanezen értelemmel bír a' *csatolál*, azaz csára és tova járkál. *Csatrangol*, elemezve : *csa-tol-an-g-ol*; *csámolyog*, mondatik különösen az ökörről, midőn minduntalan kitér az utból, vagy nem marad a' kirendelt legelőn, hanem félre csapkod, elemezve : *csá-bolyog*, a' *b* fölcserélődvén *m*-mel, mint *bekeg*, *mekeg*, *bankó*, *mankó*, *báma*, *báva* 'stb. *Csal*, tulajd. ért. am. valakit a' rendes, igaz, egyenes utról félre édesget, hívogat, péld. *kicsal*, *becsal*, *elcsal*; átvitt értelemben ál okok, 's hitegetés által az elmét tévedésbe hozza, vagyis az észnek okszerű ösvényétől eltéríti. *Csavar*, keményen, és eredetileg *csafar*, azaz *csa-for*, am. valamely testet a' középponttól távolodó irányban forgat; mint főnév jelent olly eszközt, mellynek felszine tekergődő, szüntelen félre forduló vonalat képez. *Csap*, midőn am. valahová megy, innen : *kicsapó* am. az illem' vagy törvény' utjáról kitérő; *csapdi*, *csapodár*, ki majd ide majd oda szegődik; *csaponólag* am. rézsutosan, félreahajolva. Különbözik tőle a' hangutánzó *csap*, melly am. *tap*, innen : marhának *csapása* am. *tapása*; valakinek *tenyerébe csapni* am. *tapni*, *katonának felcsapni*.

b) Ezen nevek : *csajbos*, am. görbe gurba, péld. *csajbos fa*; *csajkó*, *csajva* ollós bogár, mellynek görbe szarvai vannak; *csat*, kajmós kapocs, mellyet valamibe akasztanak (hamus, Molnár A.); *csáforta*, azon fa, mellyel a' sajtóban körültekerik a' hengert, azaz *csára fortó*, innen érthető a' *csáforít* ige, Göcsejben am. fennhangon nevetözve, azaz száját félre húzgalva fecseg; továbbá a' *csafrinka*, azaz csintalan kicsapó leány, elemezve : *csaforingó*, *csaforinga*, megegyezik vele a' csangós *csafrá*, *csafrinka*. *Csáगतó* v. *csáगत्यú*, eketaliga' rúdját kormányzó *görbe fa*; mellynek egyik vége a' tengely és vánkos közé van szegezve, a' másik kampós vége a' taligarúdba vésve, 's rendeltetése, hogy az ekét kisebb vagy nagyobb fogásra igazítsa. *Csáb*, mellyből *csába*, *csábít*, *csábúl* erednek, tulajdon értelemben hitegetés, melly által valakit a' jó vagy igaz utról eltérítenek; *csába*, a' kit onnan el lehet téríteni; *csábít*, a' ki mást csábává, félretérővé tesz; átvitt ért. *csába* am. buta, ostoba, 's egy a' *kába* szóval, 's jelent gyöngye eszüt, kit az ész' ösvényéről könnyű félre vezetni. *Csák*, kifelé fityegő, vagy me-

redő része valaminek, péld. a' régies magyar süvegek' csákja, melly mint a' fül kifelé hajlott, ebből eredt az elavúlt *csák-ik*, 's innen *csákó* am. kifelé azaz csára álló, p. *csákó-szarvak*, mellyek kihajlanak, ellenléte *kajla*, melly befelé görbed, *csákó-süveg*; *csákány*, kiálló fokkal ellátott kapa, vagy fegyver, vagy bot; *csáklya*, végén horoggal ellátott pózna. *Csám*, *csámp*, *csámpa*, *csámpás*, kinek lábfejei kifelé fordulvák. *Csánk*, a' barmok' hátulsó lábszárai, mellyek csámpásan görbülnek ki, elemezve : *csám-k*. Innen, *valahinek csánkot vetni*, am. a' lábat meggörbítve eleje vetni, hogy el-essék. *Csáp*, a' bogarak' szarvai, mellyek rendszeren görbedt alakúak.

A' *csa*, mint gyök, összevonva megvan e' következő szókban is : *csóniga*, elemezve : *csa-on-ig-a*, *csa-in-og-a* Győr vármegyében gyermeki játék, t. i. hegyesre faragott kis fa, mellynek lapos végébe jobb és bal felől tollacsokot illesztnek, 's azt kis ostor által magasra lödözik. Ezen játékszer a' csákósan kiálló tollaktól vette nevét, mellyek röpdülés közben ide oda inognak. *Csórál*, ikerítve : *csórál mórál*, mondatik emberről, midőn valamit nem akar egyenesen kimondani, hanem csak kerülgetve, a' dolgot majd erre majd arra tekerve; elemezve : *csa-or-ál*, *csórál*, mellynek második tagja a' forgást jelentő *or*, tehát *csórál* = csára forgat. *Csótolog*, am. csatangol, csavarog, kelletlenül jár ide 's tova, elemezve : *csa-od-ol-og*, *Csóva*, csavarás által összegöngyölgetett szalma-, vagy szénatekerics, különféle használatul, röviden : *csova*, am. *csava*, mellyből *csovad* am. kicsikamlik, kicsuszik, tehát félre huzódik; *csovaszt*, péld. a' kötelet kicsovasztani a' kézből, am. kiszalasztani; átvitt értelemben füllent, hazud, vagy, mint mondani szokták : *görbéket beszél*. *Csóvál*, am. valamit ide oda forgat, teker, péld. *csóválja a' farkát*, *csóválja a' fejét*, am. ide oda tekeri, hajtogatja, *csóválja a' szalmacsutakot*, hogy a' belé dugott taplótól vagy üszöktől meggyúladjon. *Csótár* 1) lemezvas, v. csoroszla az ekén, melly a' földet kétfelé hasítja, nyitja, elemei : *csa* v. *csó* és *tár*, azaz nyit; 2) nyerges lovat takaró posztó, mellynek csákjai kétfelül kitarúlnak.

Mínthogy pedig a' *cs* hanghoz legközelebb áll az *s*, mellyel sokszor fölcseréltetik : azért a' *sa* is mint gyök némely szavainkban a' fen kitett jelentéssel bír, péld. *sató*, v. *satú*, v. *sotú*, v. *sajtó*, am. *csató*, v. *csatú*, v. *csotú*, v. *csajtó*, olly eszköz, mellynek csavarása által valamit leszorítanak. (A' latin *torcular*, *torqueo* szókban is alapfogalom a' forgás, mely az *or* gyökben rejlik, mi a' német *dreihenben* a' vékonyhangú, és átvettett *er* : *derhen*.) *Safarina*, elemezve : *csa-forina*, mellyből a' fennemlített kicsinyítő : *csafrinka*. *Sanda*, kinek szeme mintegy félre, kifelé van fordulva, 's nem néz egyenesen. *Sánta*, félre biczegve lép; hogy hajdan rövid lehetett : *santa*, mutatja a' *Santó* családnév. E' szerint *santa* és *sanda* egyértelműek, a' szem t. i. *sanda*, *sandít*, *sandikál*, a' láb pedig *santa*, *santit*, *santikál*. *Sandorol*, székeleyesen am. fél-

oldalt sunnyogva megy, és *salapol* szinte a' székelyeknél am. sokat jár, csavarog, talán eredetileg *sa-lábol*; *satrat*, azaz kikap, kihág.

Az s néha átmege *t* hangra; p. o. *tántorog* am. sántorog, csántorog, azaz félre lépegetve megy. Ugyan a' *cs* hang csangósan, és néhutt a' palóczoknál *cz*-re változik; mint: *cselleg czelleg, ripancs ripancz, állkapcsa állkapcsa, lapocska lapoczska* 'stb. Innen a' *cza* = *csa* a' következő szókban: *czafra, czafirka*, lásd felebb: *csafrinka*. *Czafrang*, kifelé fityegő szalag, szij, rojt 'stb, elemezve: *cza-for-an-g* (phalera). *Czandi, czandra*, am. *csandi, csandra*, v. *sandi, sandra* = kicsapó, csavargó nőszemély. *Czafat*, a' ruhától elszakadt, 's ideoda fityegő rongy. *Czankózik*, am. ólálkodva, rézsutosan, féloldalt megy. Végül, minthogy a' *cz* mint fogbetű rokon az *sz* és *z* hangokkal, a' *sza*, és *za* szinte félre irányzó mozgást jelent, mint a' fennemlített szavakban a' *cza*; péld. *szana* szét, am. ideoda rendetlenül; *száguldoz*, elemezve: *sza-ag-ol-d-oz*, szanaszét futkos, nyargalózik; *zabakol*, v. *zabukol*, am. zavar, péld. vizet; *zaklat*, valakit v. valamit ideoda hajszolva kerget; *zakota*, rendetlenül összevisszahányt holmi; *zalanbol*, am. tekereg, csavarog; *zavar*, valamit csavarodó, tekeredő irányban kever; péld. *zavarni zurboló fával a' vizet*; *zavarni a' gulyát, ménest*; *závoz*, oldalast megy, innen *závozva menni*, a' barkóknál am. féloldalt, rézsutosan. Mind ezen szókat összehasonlítván, azon eredményre jutunk, hogy gyökük két elemhangból áll; egyik a' fogak között kinyomuló, és taszító, toló erejű mássalhangzó *cs, s, t, sz, z* módosított alakokban, a' másik a' kitolt ajakkal képzett gömbölyű *a v. o*. Tehát mindkettő távolodást jelent, de a' bevett nyelvszókás szerint csak azon távolodást, mely kifelé forduló irányban mutatkozik. A' szóknak efféle bonczolgatása talán paradoxumnak látszik; de, ha seregesen hozhatunk fel szókat, mellyek' eredetét és alkotását illy uton világosan földeríthetjük, úgy hiszem, nem csak a' tárgyavatott nyelvbuvárok, hanem az avatlanok is hajlandók lesznek meggyőződni okszerűségéről.

Ha létezik nyelv, mellyet elemeire felbonczolni lehetséges: úgy bizonyosan a' miénk az, minek egyszerű oka abban fekszik, hogy nyelvünkben a' szók egymáshoz akgatott értelmes tagokból álló halmazok, 's hogy hasonlatosságban szóljak, valóságos réteges testek, mellyeknek részeit egyenként ki lehet szakgatni, 's mind a' mellett a' hátramaradtak bizonyos épet, egészet képeznek. De szóljanak példák.

Ahétatosság, alkotó részeit egyenként elhagyogatva leszen: *ahétatos, ahétat, ahét, ahé, ah*. E' hosszú szónak rövid gyöke a' vágyat, sohajt jelentő természeti, 's általános emberi hang, *ah!* mellyhez a' magyar különösen azon vágy és sohaj' értelmét kapcsolta, mellyre az imádkozó, vallásilag buzgó ember szokott fakadni; *ah* tehát ezen szóban am. buzgó sohaj; a' melléknevet képző *é* já-

rulván hozzá, lett: *ahé*, am. *ahó*, azaz buzgó sohajú, mint *ám*, *ámé*, *bám* *bámé*, 'stb; *t*, cselekvő képzővel lett: *ah-é-t*, buzgó sohajú hangon tesz, péld. kér valamit, mint *ámé*, *ámét*, *bámé*, *bámét*. Ezen törzsök kétfelé ágazik; ugyanis *oz* képzővel lesz *ahétoz*, v. *ahétozik*, innen *ahétozó*, *ahétozás*; más felül *at* képzővel lett: *ah-é-t-at*, cselekedet, melyet valaki buzgó sohajokat bocsátva vitt véghez; ebből *os* képzővel: *ah-é-t-at-os*, buzgó sohajok' bocsátását gyakorló; végre: *ah-é-t-at-os-ság*, minthogy a' *ság* eredetileg az alapszó' értelmének sokasági, nagysági, terjedelmi minőségét jelenti, innen *ahétatosság* am. sok buzgó sohajok' bocsátását gyakorló működési tulajdonság. Az újabb nyelv szokás szerint az *é* hosszú *é*-re változván, lett *ahítatosság*, változatai: a' megnyújtott *áh* gyökéből: *áhítatosság*, és *áj*-ből összevonva: *ájtatosság*, röviden: *ájtatosság*. Illy módon és könnyen fölbonzolhatók: áll-hat-at-os-ság, becs-öl-et-es-ség, er-ed-et-i-ség, ó-v-at-os-ság, isz-ony-at-os-ság, 'stb 'stb.

Taliga v. *toliga*, ennek gyöke a' távolságot jelentő *ta*, v. *to*, mely önállólag is él, péld. midőn a' hajtó azt kiáltja a' baromnak: *to te! to la!* vagy midőn azt akarja, hogy a' barom félre mozdítsa a' farát: *far to!* azaz farral tovább; a' lónak és ebnek szólva lágyabban: *czo*, p. *czo Fakó!* *czo ki kutya!* Hozzá járulván az *t* képző, lesz: *tal* v. *tol*, távolra, továbbra *taszít* v. *toszít*; innen *tal-og* v. *tolog* v. *tolong*, folytonosan távolra taszító állapotban van; *talogó*, *tologó*, *taloga*, v. *tologa*, 's kicsinyítve *taliga*, *toliga*, am. kerékkel ellátott kis toló kocsi forma készület. Ebből értelmezendők ezen változatos szók: *talicska* *tolicska*, *taszít* *toszít*, *taszigál* *toszigál*, *talutólú*. A' *taliga*' alakjára képződtek: a' *gurigál*, *ránzigál*, *hajigál*, *taszigál* igék' törzsökei: *guriga*, *ránziga*, *hajiga*, *tasziga*, 's melyekben a' *g* keményebb *k* hangra változott, mint: *karika*, *sántika*, *vájka*, *túrka*, *szurka*, *furka* 'stb. mások, melyek elemezve: *karogó*, *karoga*, *kariga*; *sántogó*, *santoga*, *sántiga*; *vájogó*, *vájoga*, összevonva *vájga*; *türogó* *türoga*, *túrga*, *szurogó*, *szuroga*, *szurga*, *furogó*, *furoga*, *furga*, melyek igékké képződve eredetileg így hangzottak: *karogás*, *karigás*; *sántogál* *sántigál*, *vájogál*, *vájigál*; *türogál*, *turigál*; *szurogál*, *szurigál*; *furogál*, *furigál*.

Ha a' szókat első elemeikre vissza nem viszzük, 's a' hasonlóknak látszó gyökök' értelmét szabatosan meg nem határozzuk: úgy a' szók' értelmezésével soha tisztába nem jöhetünk. Kresznerics, kinek érdemeit nálamnál senki nagyobb hálával nem méltányolhatja, erre nézve még nagy homályban tapogatódzott, midőn egészen különböző értelmű szókat egy gyök vagy törzsök alá sorozott, péld. *iszik*, *iszalag*, *iszamodik*; holott ezek és illető származékaik más más eredetűek.

Iszik, elemezve *i-sz-ik*, tiszta gyöke *i*, mint a' míveltető *i-tat*, és tehető *i-hat-ik* bizonyítják; továbbá az *i-v-ó*, *i-v-ás*,

i-v-ott, és *i-tt*, 's a' régies félmult *i-un*, és múlt, *i-utt*. E' szerint az *iszik* már származék, és visszaható értelemmel bír, mert törzsöke az elavult *i-sz*, mint az *alszik* igéjé *alsz*, gyöke pedig *al*, mellyből lett a' régies *al-ás* (alvás), *al-ut* (al-ot, al-at). Illy tiszta gyökök a' *fek*, *nyug*, mellyekből : *fek-sz-ik*, *fek-tet*, *fek-het-ik*, *nyug-sz-ik*, *nyug-tat*, *nyug-hat-ik* erednek.

Az *iszalag* összetett szó az *i*, és *szalag* alkotó részekből, máskép *juszalag*. Ezen növény csakugyan szalagalakú sudaras indával bír, 's a' fákra szokott felfolyni. De miért *i-szalag* v. *ju-szalag*? Azért-e, hogy talán az ihok v. juhok rágicsálni szeretik, vagy tekerögöző alakja miatt az *ih'* beléhez hasonló; vagy ezen *i* mozgást jelent, 's am. folyó, felfutó szalag? meghatározni nem akarom; de annyi igaz, hogy jelentésénél vagy inkább természeténél fogva az *iszik* igének gyökével semmi köze. Ezen igéből származnak : *isz-a*, *isz-os*, *isz-ák*, *isz-ák-os*, mellyekhez hangra ugyan hasonlók, de értelemre egészen különbözök : *iszamik*, *iszamlík*, *iszamkodik*, *iszamodik*, *iszamadás*, *iszkódik*, *iszkurgyi*, *iszánkol*, mellyeknek általános köz értelme : helyből kimozdulás, kisikamlás; előtéttel ugyanezen jelentéssel bírnak : *csiszamik*, *csiszamodik*, *píszkál*; továbbá ide tartozik : *isz-ap*, azaz síkos, csúszós sár, mellyen a' láb iszamodik; *isz-ony*, a' félelemnek legnagyobb foka, melly viszsza-rezzenti az embert. Mind ezeknek köz gyöke a' mozgást jelentő *isz*, melly az *iczeg*, *biczeg*, *ficza*, *ficzánkol*, *viczkos* szókban az *icz*; továbbá az *iz*, *izeg*, *izgat*, *bizgat*, szókban az *iz* gyökökkel egy jelentésű. Az *isz* megvan önállólag is e' kutyaüző szóban : *isz ki!* = menj ki.

Az elemzésben szemmel kell tartani természeti tulajdonságát azon dolognak, mellyet a' szó jelent, péld. e' szók : *hamu*, *homok*, *föveny*, abban hasonlók egymáshoz, hogy omló, vagy omladékony részekből állanak, és csakugyan mindhárman ezen minőségtől vették nevöket. *Hamu*, régiesen *homu*, mellyben a' *h* előleh, 's törzsöke *omu*, azaz *omó*; hamu t. i. nem más, mint az elégett testnek szerte *omó*, *omló* részecskéi. *Homok*, szinte annyi mint : *om-ok*, azaz *om-ék*, olly földfaj, mellynek részecskéi nem ragadnak össze, hanem omladozók. *Föveny*, ennek gyöke a' vékony hangu *öm*, innen : *öm-eny*, *öv-eny*, 's erős előfuvással : *föveny*, a' homoknál valamivel nagyobbacska, de szinte oszlékony részekből álló földfaj. Szinte az omlásnak, vagy omladékonyáságnak eszméje, és az *om* gyök rejlik ezen szókban : *bont*, am. *bom-t*, *bonzol* am. *bom-cz-ol*, *boncs* (czafrang) am. *bom-cs*, *czondora* am. *czom-d-or-a*, szétomló ruha, rongy, 'stb. másokban.

Vigyázni kell az alapfogalomra is, melly bizonyos osztályu, és hasonló képződésű szókat egy fogalom alá húz össze, péld. az *ingatag*, *lankatag*, *hervatag*, *zuhatag*, *roskatag*, *csüggeteg*, *förgeteg*, 's az ezekhez hasonló képzésű szókban alapfogalom : némi hajlam, kész-

ség, könnyűség azon állapotnak, vagy szenvedésnek gyakorlására, melyet a' törzsökige jelent, péld. *ingatag ember*, ki ingásra hajlandó, ki könnyen ingadoz, *lankatag utas*, *munkás*, ki könnyen ellankad; *hervatag virág*, mely előbb utóbb elhervad; *zuhatag víz*, mely magas esésénél fogva zuhogni kész; *roskatag épület*, mely roskadásra hajlik 'stb. Ezen szókban tehát az alapige nem átható v. kiható hanem önható értelemmel bír, mert *ingatag* nem am. mást ingató, hanem magában ingadó; *lankatag* nem am. mást lankasztó, hanem magában lankadó 'stb, és így a' törzsök nem *ingat*, *lankat*, *hervat*, *zuhat*, *roskat*, *csügget* 'stb, hanem *ingad*, *lankad*, *hervad*, *zuhad*, *roskad*, *csügged*, *förged*. Ezeknek igenevei: *ingadó*, *lankadó*, *hervadó*, *zuhadó*, *roskadó*, *csüggedő*, *förgedő*, 's módosított alakban: *ingada*, *lankada*, *hervada*, *zuhada*, *roskada*, *csüggede*, *förgede*, épenugy mint: *bugyogó bugyoga*, *csinegő czinege*, *fecsegő fecsege*, *csaló csala*, *húzó vonó húza vona*, *kellő kottló, kelle kotta*, *serdő perdő, serde perde* 'stb; végre a' gyakorlatot, vagy folytonosságot, vagy sokaságot jelentő *g* járulván hozzájuk, lettek: *ingadag*, *lankadag*, *hervadag*, *zuhadag*, *roskadag*, *csüggedeg*, *förgedeg*; de a' nyelvszokásnak tetszett a' *d* hangot a' legközelebbi *t* rokonával fölcserélni 's így hangoztatni: *ingatag*, *lankatag* 'stb. Tudtomra egyetlen szó van nyelvünkben, mely az eredeti alakhoz hű maradt, azon különbséggel, hogy a' végső lágyabb *g* hangot keményebb *k*-ra változtatta, és ez a' *meredek*, mely az emelkedést jelentő *mer* gyökből származik, 's értelménél fogva szabatosan annyit tesz, mint: *meredeg*, v. *mereteg*, a' *mered* törzsökből; *meredek* t. i. az, a' mi belső tulajdonságánál fogva fölmeredő, emelkedő állapotban létezik, a' mi folytonosan mered, p. *meredek hegy*, *meredek kőszikla*, *meredek part*, *meredek út*. Nyelvünk' szép hangzati geniuszának kell köszönnünk, hogy a' többi rokonszók' képzésében nem ezen utat követte, mert ez által ismét több kemény *k* hanggal szaporodtak volna szavaink, legalább az én fülemben keményebben hangzanának az: *ingadak*, *lankadak*, *förgedek* 'stb. mint az: *ingatag*, *lankatag*, *förgeteg* 'stb.

A' szók' alapértelmét, ugy mondván, bensőségét kutatni nem csak szükséges, hogy értelmezésök lehetőségig szabatos legyen, de hasznos is a' nyelvbővítésre nézve; mert az illy eljárás' nyomán a' hasonló törzsökökből hasonló új származékokat képezhetni. Hogy az imént felhozott példa mellett maradjunk, az *ad ed* képzőü önható igékből, az ügyes író, a' mint alkalmasnak és helyesnek találandja, alkothat új és új szokat, melyeket a' nyelv' természetével csak kissé ismerős magyar is legott kész megérteni, péld. ezeket, mint szokottakat jó formán minden magyar érti: *avatag*, *zuhatag*, *fuvatag*, *sorvatag*, *fonnyatag*, *reszketeg*, *viszketeg*, *görgeteg*, *pöfeteg*, *csörgeteg*, *rengeteg*; de hamar, vagy rövid gondolkozás után kivált a' viszonyló főnév' természetéből meg fogja érteni e' szokatlanakat is:

puffatag duda, has; *pöffeteg* kevelység; *gornyatag* betegség; *olvatag viasz*, vaj, hó, ércz; *horgatag ág*, drót, ujjak, *horgatag* körműsas, macska; *hamvatag* üszkők; *szikkatag* sár; *lappatag* erszény, *hólyag*; *lohatag* daganat; *dagatag* korász, has; *dusztatag* pofa; *pirkatag* hajnal, rózsa; *szakatag* ruha, kötél; *riatag* kürt; *enyheteg* fájdalom; *engeteg* fagy, hó; *görbeteg* szeg; *görnyeteg* agg ember; *süppeteg* láb, sár, ágy, pamlag; *csüggeteg* fej; *életeg* látszhalott; *ereteg* seb; *epeteg* szív; *gerjeteg* indulat; *hegeteg* nyílás, lyuk, seb; *pillyeteg* ajak; *reketeg* torok; *repeteg* szövet, cserép; *reveteg* fa; *rüheteg* malacz; *senyreteg* tagok; *súlyeteg* gépek a' színházban; *terpeteg* almafa; *tespeteg* élet; *töppeteg* szőlő 'stb.

A' fennemlítetttek közül némelyek, 's több mások önállóságra jutottak, 's főnevekkül divatoznak, mint : *zuhatag*, *fuvatag*, *pöfeteg*, *förgeteg*, *rengeteg*, *viszketeg*, *csörgeteg*, a' helynevek : *Sugatag*, *Görgeteg* 'stb., de ezek is belső önhatási jelentéssel bírnak. E' tekintetben elüt tőlök a' nyelvünkben talán egyetlen *szörnyeteg*, Sándor István' latínózata szerint, *monstrum*. E' szónak törzsöke *szörny*, mellyből a' *szörnyű*, *szörnyül*, *szörnyülködik*, *szörnyít*, és *szörnyed* erednek. Ha gondolóra vesszük, hogy ezen szónak alapértelme : a' félelem' fő foka, mellytől lényünk és hajunk borzadásra gerjed, mit a' latin *horridus*, *trux*, *teter*, *atrox*, *dirus*, *terrificus* szók is az r, mint legreszkettetőbb hang által fejeznek ki, továbbá hogy *szörnyedni* am. belsőleg a' nagy félelem miatt borzadni, megháborodni : innen eredeti tulajdon értelemben a' *szörnyeteg* nem olly valamit jelent, a' mi szörnyít, borzaszt, hanem a' félelemnek azon tulajdonságát, mellynél fogva valaki szörnyedő, borzadó állapotba jöhet, például : a' *halál' félelmétől szörnyeteg ember*. Átvitt értelemben jött tehát szokásba, azt is szörnyetegnek mondani, a' mi rettentő veszély vagy félelem által fenyeget, és szörnyedésre, borzadásra indit. Ugyan átvitt értelemben mondatik olly emberről, vagy más állatról, melly nem rendes, természeti alakot visel, hanem undok, utálatos, visszás formája miatt borzadást okoz, péld. lólábu, kutyafejű ember.

A' szóelemzésnek, és értelmezésnek egyik vezércsillaga a' *nyelv' története* is. Nyilván dolog, hogy a' szók gyakran eredeti jelentéseik helyett más újabbakat vesznek föl, mellyek' tulajdon értelmét csak úgy nyomozhatjuk ki, ha eredetökre visszamegyünk. Lássuk a' dolgot egy-két példában.

Nyavalya, a' mai szokás szerént am. betegség, p. *nehéz nyavalya*, morbus caducus, *nyavalya törjön ki*; *ragadós*, *rothasztó nyavalya*; innen : *nyavalyás*, am. beteges, *nyavalyáskodik*, am. betegeskedik. Szélesebb értelemmel bírnak : *nyavalyog*, *nyavalygás*, *nyavalyodik*, mellyek ennyit is jelentenek : *nyomorog*, *nyomorgás*, *nyomorodik*, sőt a' nyavalyás is bír ezen értelemmel, péld. midőn megvetőleg azt mondjuk valakinek : *oh te nyavalyás!* Az ezelőtt majd

három századdal született Molnár A. szótára szerint *nyavalya* latin. *miseria*, *aerumna*, *nyavalyás*, *miser*, *aerumnosus*, *nyavalyáska*, *misellus*, *nyavalyásság*, *miseria*, *calamitas*, *nyavalyg*, *affligitur*, *angitur*, 's legvégül áll, *aegrotat*, mintha ezen értelme ritkább volt, 's csak akkor kezdődött volna. A' bécsi, és müncheni bibliákban: *nyavalya* am. *penuria*; Pesti szerint *szegénység*, Erdősiként *szükség*; *nyavalyás*, *egenus*, Pesti és Erdösi' magyarázata szerint: *szegény*; *nyavalyg*, eget, péld. midőn Lukács' evangyeliomában a' tékozló fiúról mondja a' Vulgata: *et coepit egere*, *kezde nyavalygania*, Pesti-nél: *kezde szűkölködni*, Erdősínél: *nagy szükségben kezdte lenni*. Ezen korban tehát a' *nyavalya* jelentett *szükséget*, *szegénységet*. De hogyan elemezzük tehát ezen szót, mert illy hosszú létére nem valószínű, hogy tiszta gyök legyen. Utba igazít bennünket a' még régibb korból való, 's Margit' életében előforduló *névolás* és *névolaságos*, mellyeket én röviden olvasok: *nevólás*, *nevolaságos*, mellyek világosan a' *nevola* törzsből erednek, 's azt jelentik, mit a' fennebb említett: *nyavalya*, *nyavalyás*. E' szerint *nevola*, összetett szó, a' tagadó *ne*, és a' vagyont, birtokot jelentő *vola* v. *vala* szóból. Tudjuk, hogy a' régi nyelvben *vol* v. *val*, annyit jelentett, mint: *habet*, innen az igenév *voló*, v. *való* am. *habens*, az után *vola* v. *vala* am. *habentia*, *possessio*, mint *csal csala*, *csigol csigola*, *szül szüle*, *ill illa*, tehát: *nevola*, v. *nevala* am. *nemvola*, *nem-vala*, *non habentia*, *non possessio*, seu *egestas*, *paupertas*. Ebből hangrend szerint lett: *navala*, 's lágyítva *nyavalya*, mint: *sehol sohol*, *sehonna sehonna*, *sohonnya*.

A' *seбай* (am. *nem baj*, *nincs baj*), megtartotta eredeti alakját. Ezen elemzés szerint a' *nyavalya*' eredeti, és tulajdon értelme: *szűkölködés*, *szegénység*, *vagyonnak*, *birtoknak hiánya*, *nem-léte*. Mivel pedig a' *szűkölködéssel* a' nyomoruság karöltve szokott járni: innen szélesebb átvitt értelemben jelent *nyomorú állapotot*, és ez volt a' történet szerint közvetlenül kifolyó második jelentése; végre, minthogy a' nyomoru állapot mind a' lelket, mind a' testet elgyöngíti, harmadik, távolabbi, 's még újabb közvetett értelme: *hórság*, *betegség*.

Véleményem szerint, a' *seбай*, *sehol*, *sehonna*, *senki*, *semerre* tagadást jelentő összetett szókön kívül, ide tartozik a' *néma* is, röviden ejtve: *nema*, olly ember, a' ki nem beszél. Egyik alkotó része volna a' tagadó *ne*, a' másik pedig *ma*, gömbölyűbben hangoztatva *mo*, melly mint gyök megvan a' *mond*, *moczczan*, *mokkan*, *mokog* *mahog* szókban; ide tartozik a' *málé száju*, és *mamlasz*, azaz tátott száju, továbbá a' *majzol*, és *máhol*, azaz száját tátogatva rágicsál valamit, mint a' majom. *Néma* v. *ne-ma* tehát annyi volna, mint olly ember, a' ki mitsem mond, a' ki nem makkan, nem mokkan, nem moczczan (görögül ἀφωπος) azaz hallgat. A' *majzol* és *máhol* igékkel rokonságban vannak a' latin *mando mandas*, vala-

mit erélyesen mondok, vagyis parancsolok, és a' *mando*, *mandis*, szájamat föltátom, midőn eszem, valamint az olasz, *mangiare*.

Tárgy, mai szokott értelemben am. *objectum*, p. *beszéd' tárgya*, *objectum* sermonis. Molnár A. szótárában csak *pluteus*, *meta*, nem pedig *objectum* is. Pázmány Péternél: *tárgy' közepe* am. *centrum* etc. sőt Dugonics' Közmondásai között is: *Ha madarat tárgy a l s z* (irányba veszesz), *újadat ne pöngesd*, az ijazó korból fennmaradt közmondás. Régen tehát *tárgy* jelentett irányt, vagy azon kitűzött pontot, hová irányozni, vagy menni kell, és ez eredeti értelme. Az *objectum* már újabb, és átvitt jelentés, melly eszmerokonságon alapszik; mert valamint az eredeti értelmű tárgy jelenti azon kitűzött irányt, vagy pontot, hová valamit irányozni kell: hasonlóan *beszédnek tárgya* az, mellyre a' beszédnek minden részei mint központra irányozvák; *vágyunknak tárgya* (meta desiderii), mellyet elérni, mellyhez oda jutni akarunk; *működés' tárgya* (meta agendi), mellyet mindig szem előtt tartunk, 's mellyre erőink irányozvák. De még hátra van a' bökkenő, t. i. ezen szónak elemzése. Az eredeti tulajdon értelmű *tárgy* szónak szabatosan megfelel 1) a' latin *meta*, a' *meo* ige' *me* (magyarul is *me*) gyökéből, t. i. *meta est locus, quo meandum est*; 2) a' német *ziel*, régiesen egyszerűn: *zil* v. *cil*, mellynek gyöke a' sebes menést jelentő *il*, 's egy az *eil*, *eile*, *eilen*, és *heil*, *pfeil* szók' *eil* gyökével, és a' magyar *illan*, *villan*-nal; 3) a' hellen *τελος*, mellyel rokon a' sietést jelentő *ἐλαυνω*, a' sebes futásu *ἐλαφος* (szarvas), és a' sebes röpülésü latin *telum*. Mind ezen szókban, mint a' dolog' természete hozza magával, két alapfogalom egyesül, először a' *menés*, másodsor bizonyos kitűzött pont, vagy hely, hová a' menés irányoztatik. Ugyanezen fogalmakat fejezi ki a' magyar *tárgy* is; t. i. a' végén álló *gy* nem egyéb, mint a' meglágyított helyképző *d*, tehát *tárd*, mint: Somod Somogy, Szilvád Szilvágy, Almád Almágy 's több helynevek. A' *tárd* szónak törzsöke a' *tár*, melly megrövidítve *tar*, 's *t* képzővel háromféle értelmű szóknak szolgál alapul: 1) *tar-t* am. valamit közvetlenül vagy valamely eszközzel bizonyos helyzetben maradni kényszerít, péld. *kézben*, *vállon*, *hón alatt*, *féken*, *kötelen tartani valamit*; megfelel neki a' hellen *τηρω τηρ*, a' latin *servo ser*, és a' szláv *derzsit' der* vékony hangú gyöke. Innen érthetők a': *taraglya*, és *saraglya*, *gestatorium*, *feretrum*, *tarcs*, *retinaculum*, *tartozik* tenetur, *tartalék*, *repagulum*, *fulcrum*, *tartalék sereg*, *reserv*; 2) *tart*, önható értelemmel, miért igazán *tard*, am. állapotát bizonyos hosszúságu időben folytatja, tehát: időben megy, halad. Innen értelmezendő a' *tarattyu* veteramentum, azaz régtől fogva tartó holmi. *Sokáig tart*, időben sokáig halad; *meddig tart eszen betegség*? mennyi ideig halad? *eltart három évig*, 'stb. Rokon vele a' latin *tardo*, sokáig késsem, *tardus*, a' ki lassan jár, és sokáig nem végez valamit. Továbbá megegyezik vele a' latin *durat*,

német *dauert*, és szláv *terwá*; 3) *tart*, am. bizonyos térben vagy pont felé megy, halad, tehát szinte önható értelmű, és szabatosabban *tard*, mintha volna *tar-ad*, p. *Budának tart*, Buda' irányába megy; *hegynek tart*, hegy felé megy; *alá tart*, alá felé megy; *jobbra tarts*, jobb felé menj; *hozzám tartsd magadat*, felém irányozva járj, v. ugy cselekedjél, mint én; *valakivel tartani*, vele lenni, járni kelni; *valakitől tartani*, *tartózkodni*, óvatosan távolodni. Ezen értelmű igének gyöke a' menést jelentő *ar*, mellyből *ara* am. meny, azaz menő, férjhezmenő asszony; *arány*, eredetileg meta, újabb értelemben: proportio; előtéttel *barangol*, *baracska*, *barkácsol* am. jár-kei, jön-megy; *sarashtra*, vulgiva-gus, *sarándok*, v. *zarándok*, peregrinator. Ide való a' *cervus tarandus*, iramszarvas, 'stb. Ezen mondatból: *valakivel tartani*, kitűnik, hogy a' *társ* (*socius*) sem egyéb, mint *társ*, *tar-os*, a' ki t. i. valakivel együtt szokott lenni, járni, kelni, *tartani*, péld. *kalandos társ*, *bajtárs*, *uti-társ*. Ezen harmadik értelemben vett *tart* igének *tar* törzsökéből lett *tar-d*, odamenésül kitűzött hely, vagy pont, 's lágyítva *targy*, megnyujtva: *tárgy*, vagyis kitűzött hely, mellynek irányozva vagy menve neki kell tartani. Rokonok vele a' vékony hangu hellen *τηρμα*, és latin *terminus*. Hogy a' *hosszu tárgy* helyett énszerintem a' rövid *targy* az eredeti, abban fel nem akadhatunk, ha gondosabb vizsgálás után reá jövünk, hogy eredeti rövid hangzóink igen sok szónkban részint tunya szokásból, részint hangzatosság miatt, megnyujtattak, péld. *ad ad*, *arpa arpa*, *urias urias*, *óriás óriás*, *fuwat fuwát*, *ajtatos ajtatos*, *ahitatos ahitatos*, *vagdós vágdós*, *csacsog csácsog*, *apol ápol*, *bogar bogár*, *agar agár*, *fonal fonál*; *vet vét*, *szel szél*, *nyel nyél*, *kel kél*, *neki néki*, *velem vélem*, *eger egér*, *kötél kötél* 'stb. 'stb.

A' szóelemző és értelmező nyelvésznek lehetetlen észre nem vennie, milly játszilag, de bizonyos rendszerrel változkodnak a' hangok. Erről részletesen, más alkalommal szándékom szólani.

KIS GYÜLÉS, MART. 15. 1852.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztálya' részére).

Némli. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Fogarasy, Horváth Cyr., Kállay rr. tt., Karvasy, Szőnyi, Tóth, Wenzel lev. tt. — Más osztályokból: Bajza, Bugát, Czech, Czuczor, Győry, Jerney rr. tt. — Hunfalvy, Repický lev. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmecczy Mih. szav. pénztárnok.

KÁLLAY FERENCZ rt.

a' *Gúti*, *Goth*, *Geta* nevek' vallásos alapját fejtegette a' következőkben:

I. *Guthi* puszta van Szabolcsban; *Guthi* Ország vezért említ Benkő a' XIII. századból Geréb-család' oklevelei után; *Guthi István*

1704. Rákóczi' vezére volt; 's Oláh Miklós említi „Gutta oppidum circa Comaricium.“ Meninszkiben *Ghutale* arabul, perzsaul, turkul nomen proprium et nomen arcis in Hungaria (T. III. 2840). *Guti Ország Mihályról* I. az academ. Évkönyveket III. k. 197. l., melly családnak 1567. magva szakadt. Cuspinian' diáriumában említetnek még *Emericus Ország de Guth* et Franciscus 1515-ből, az első II. Lajos' palotamestere, a' másik belgrádi bán volt (I. Bél' kiadását in Adparatu 287. l.). Kresznericsben *Guta* mezőváros Komáromban, 's hasonnevű falu van Nógrádban, *Gutaháza* csárda van Vasban, *Ó-Guta* puszta van ismét Komáromban.

Kéza így ír (p. 80. edit. Podhradczky): „Sed postea tempore Petri regis *Kelad* et *Gut* intrant tres fratres ex gente Suevorum procreati de castello Stof sunt nativi.“ A' kiadó hozzá teszi: „Abbatiam de *Lebyn* per hanc generationem fundatam confirmavit anno 1208. Andreas II. rex (Fejér, Dipl. T. III. Vol. I. p. 58.). De generatione *Gut keled* plura enarrantur in Chron. msc. Poson., Wagnerben (Collect. gen. Decas I. p. 27.). A' Báthori-család is Guthkeled-nemhez köttetik, melly az oklevelek szerint is Svéviából jött az országba, 's nem Wencellintől származott, mint némellyek hitték; mert attól a' *Ják*-nemzetség eredt. Ugyan csak Wagner (Decas IV. p. 78.) említi Szabolcsból *Guthi Országot* 1560-ból; 's ha már in Ritu expl. verit. 1217. l. olvassuk: „Genus *Gled-gouth*“ azt bizonyosan a' Kéza' *Gelad* et *Gut* bejöttéire kell érteni, melly az 1232. oklevélben *Ca-lad*nak is iratik, 's a' boszna hadjáratban kitüntette magát ugyancsak Kéza szerint (83. l.). A' Bethlen gróf családi okleveleiben 1298. „comes *Geleth* filius Beckhe de genere Beche Gregor“ említetik. Dugonics magyar Példabeszédeiben (II. Rész. Szeged, 1820. 31. l.) azon különöst jegyzé fel „ütné meg a' *guta*“ példabeszéde, hogy *Guta* Jakab igen híres haramja volt Ung megyében a' XIV. században, ki Szabolcsban *Komoró* faluban született, 's jó parittyás volt, 's a' példabeszéd róla eredt. Ez azonban nem hihető, mert Jankowich (Magyar Szónemzés. Pest 1822. 88. l.) a' *guta* szót (= apoplexia) egy XIV. századi kéziratból idézi: „remedii XIII. ad sanandum scythicas podagras et omne genus *gute*.“ Beregszászi is a' chaldaei *guta* szót (= Gicht, Schlag) a' magyar *guta* szóval fűzé egybe (p. 90). Ducange-ban (Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis. Lugd. 1688. T. I. p. 270) *Γωρα* = *gutta*, dolor in nervis, podagra. Francics' öt nyelvű szótárában (a' XVI. száz.) dalmatul *guta* = köszvény, olaszul *gota*, *gotto* = köszvényes, dalmatul: *guttass*. Grimm *githigi* = paralysis, *ge-githe* = morbus articularis — régi formáit közli a' német *gicht* szónak (Gramm. II. 724, 738), a' francia *goutte*, *goutteux* (= Gicht, gichtisch) épen ezt jelentik. Besse kaukási utjában (Páris 1838. 78. l.) említ ossét földön *Guta* nevű megyét, mellyet a' magyar *Guta* várral egyenlített ki. Kresznerics *Gut* falut említ Fejérben is, Kis- 's Nagy-*Gutot* Beregben, *Gutor*

falut Zalában, melly a' majd alább említendő, *Göther* székely család-névvel egy lesz, 's nem a' *Gut*-urból származott. Bél Mátyás (Not. Hung. Nov. T. III. p. 145) *Gutha* helységet *Csővárral* együtt Nóg-rádban jegyezt fel.

II. Georgia' történeteiben olvassuk, hogy a' parthus eredetű Pharnavaz király egy nagy bálványt állíttatott fel Karthli-hegyen, mellyet Armázi név alatt sok szertartással imádtak (l. Klaproth, Hist. de la Georgie. N. journ. asiat. 1834. nro. 73). Brosset *Choth tha*, *Chotta* pogány néven említi a' hegyet, hol az *Armaz* bálvány állott (= Ormuzd), 's Burnouf szerint a' perzsa *khoda*, a' szanszkrit *svadata*, zend *quadata*, miből lett a' perzsa *khoda*, a' georgiai *gouthi* = isten (donné de soi même, a' szanszkrit és zend szók' eredeti értelme. Journ. asiat. nro 80. August, p. 143). Klaproth is említi kaukási utazásában (T. II. p. 131) *Guthi* közsikláját 's völgyét Georgia'ban, mikből természetes következés, hogy a' német *Gott* és *Gut* szók' annál inkább figyelem alá vétessenek, mert a' *Gut*-keled-nemzetiség Magyarországban német eredetűnek állítatik a' krónikák 's oklevelek' nyomán. Bochart óta több tudósok, mint Ihre, Reland, Dorn, Hammer, a' perzsa *khoda* és német *Gott* szót egynek vették; azonban két fő tekintélyek, ugymint Bopp és Grimm Jakab még az egész dolgon kételkednek (l. Vergleich. Grammat. I. Abth. p. 35, 's Bayerische Gelehrte Anzeigen, 1837, nro 207.); de Grimm' mythologiájának bírálója a' csak most idézett bajor tudományos jelentésekben ezen habozások' daczára is egynek vette a' két szót, 's nézetem szerint helyesen; mert ha a' perzsa *khoda*, georgiai *guthi*, Burnouf szerint a' zend *quadata* megrövidítése volna is (= a se datus, increatus), melly feltétel alatt Grimm is hajlandó az egyeztetést elfogadni: ez olly régi időszakban történhetett már, hogy mi a' sejtelmennel nem mehetünk; azért az egyszerűbb gyökformák' megtartása mellett kell szavaznunk, mellyek valamely ősvilági anyanyelvől maradtak fenn 's tovább terjedtek. A' nyomozások legalább ez eredményre vezetnek.

Adelungban a' *Gott* szó' alakzatai Ulphilas óta *god*, *gud*, *guda*, *godar*; Dorn *guda*, *gud*, *god*, *gott* formákat közöl, 's a' perzsa *gudek* (= judex) szót is megérinti, mint Lepileur után a' görög *agathostis* (= bonus); mert Ihre Theokritból felmutatá ὦ γαῦθῆ kifejezést = o bon! oh gut! értelemben, mellynek laconiai formája γαῖος (= gut. L. Über die Verwandtschaft des pers. germ. griech. lat. Sprachstammes. Hamburg, 1827, p. 170). Azért Darius Codoman Dorn szerint = *gode mann*, *gut-mann*. Grimm' grammaticájában *cot* = gott kéréban, *cuat* = gut, *gyden* = dea, *god* = bonus, *godher* altnordisch = bonus deus, *quot* = bonum, *gauti* nomen proprium, *gott* = bonum, *got* = deus, *god* ugyanaz, *goet* = gut, *gud* gótul = idolum, *coelch* = divinus, *cuotlih* = gloriosus, *goed* = opes, *kuot* = bonus, *gadàn*, *gòd* 'sb. kiveszett igetörzs' jelen

's mult idő' formái : *kuöt* = bonus, 's ellenzi Welcker ellen az *ἀγαθός* szó' egyeztetését : *goeda*, *godjan* = bene se habere, ditare. Gautland Svédországban = Gothland, *Ghut* pedig helység' neve (I. 180, 228, 230, 290, 294, 318, 377, 481, 486, 605, 628, 708. II. 43. 455, 632). Ihre' suo góth szótárában Gothland *Gut* első főembertől vagy alapítótól nyerte nevét, Spellmann pedig *guit* (= insula)-ból vonja le, a' sziget' lakói *gautar*, vagy mint magok nevezik magokat, *gutar*, törvényeik' czime *lagh-gutha* = leges gothorum. Ugyan csak e' szótárban *agaethr*, *agjatur* = bonus, praestans, a' görög agathos. *Göda* szó alatt jegyzi meg, hogy az = meliorem reddere *god* gyökből (= bonus); ismét *Göter* szó alatt mondja : *götar* populi Scandinaviae inferioris, 's a' *gót* és *géta* nevet egynek veszi; a' mit Adelung' szótára kárhozzat ugyan, mint criticaí fogyatkozást, de Grimm Jakab mind a' mellett is legujabb munkájában a' német nyelv' történeteiről Ihrével egyet ért, 's egybevetéseit épen nem lehet criticaí tapintat nélkülieknek mondani. A' székely *Göthér* családnév egyenesen Ihre' *Göter* neve, Grimm' *gödher*-je = bonus deus; de hol vette az magát székely földön : a' régi *géta* földtől-e? vagy szász érintkezésből? még nincs kipuhatolva. *Göter*, *Götar*, *Göthér* név-formák az islandi *Grugas* című X. századbeli törvénykönyvben *Godar* alakban tűnnek fel, mely a' kerületekre 's törvénykezésre felügyelőknék általános címök volt a' még 874. ott letelepült skandinávok közt (I. Hall. Lit.-Zeitung. Januar, 1832. 63—83. I.).

III. Hammer az isten' perzsa ötven neve közt a' *khoda* vagy *choda* névnek is, *chuda*, összetételben *choda-wend*, *bar-choda*, alakzatait felmutatta (Wiener Jahrbücher. LIII. B. Anz.-Bl. p. 84), 's ugyanott elébb (p. 66.) a' perzsa *gut* szót (= magnus) a' német *gut* (= jó)-tal egyezteté.

Azt lehetne hinni, hogy a' török *chüda* (= isten, Hindouglu' szótárában) csak a' perzsából kölcsönözött *khoda*; mert Garzoni is kurd grammaticájában és szöfüzérében a' kurd *gödé* = isten, és perzsa *choda* szókat egynek mondja (Grammatica e vocabulario della lingua Kurda. Rom. 1787.), leszgusul is *gede* = gott (Asia Polygl. Tab. V.), samojédul *ket* (I. 102); de miután a' kirgiz földön is *koudai* a' jó isten' neve (France Literaire, 1835. p. 336), más tatár csoporok közt is *chudai*, *chodai*, *ghudo*, *kutai*, *chuta* névalakok használtak az isten' kifejezésére (Arndt p. 124, 309). Klaproth is a' kamsadáli *kut*, *kutcha*, *hutchai* szókat (= gott) felemlíti, 's azokat a' török *chudai*, *chutai* 's perzsa *chuda* szókkal egyezteti (A. P. p. 321); méltán kételkedhetünk a' kölcsönözetről : inkább kiható az átöröklés az első ős anyanyelvűből, mely Ázsia éjszaki csúcsától elkezdve, Imka' legdélibb csúcsáig ma is nyomozható.

Anynyi tán megengedhető, hogy a' buddhismus' utján vergődött fel éjszakra az isten' neve *gott*, *god*, *khuda*, *khod* 'stb formákban, mert némelyek szerint az éjszakon uralkodó schamanismus a'

hajdan virágzott buddhismus' romjaiból alakult; ámbár Schott ezt alapos okoknál fogva tagadja, 's a' mandschu tungus földi schamanismust saját szerű eredetiséggel ruházza fel (l. Abhand. der Berlin. Acad. 1842 a' *Schaman* szóról). A' schamanismus' fő istene Siam, Pegu 's némelly chinai tartományokban a' *Somono-kodom*, melly összetett név a' régi Schaman vagy Sramana papok' istenét fejezi ki, kikiről Strabo már említést tesz. Buddhának *samanu*, *godama*, *koduma*, *gotama*, *gauama* melléknevei voltak, 's a' *somono kodom* = szent isten; mert *samana* Ceylonban, 's Déli-Indiában = szent, *kodom* pedig = Buddha, vagy, mint Hammer Colebrocke után rég megfejté, = az egyedül szent isten, azaz Buddha, a' perzsa *choda*, német *gott*; mint Buddha a' tübeti 's tatár *But*, a' siami *Put* (Wien. Jahrb. II. B. p. 322. l. Tudom.-Tár 1839, Julius, 18 l. a' szent Gautamáról hindu földön). Bayle Péter *Sommona codom* cikje (Diction. hist. et critique T. IV. p. 217. Basle, 1741) Loubere és Tachard chinai missionariusok' tudó-ításai után több felvilágosítást ad ez ember-istenről, Tachard Sommono khodom-nak írja, 's testvérjét *Thevathatnak* nevezi, ki kevélységből szinte isten akart lenni, de méltó büntetését a' pokolban szenvedé máig is, kinck az ottani hit szerint a' keresztyének tanítványai. Valamint a' *Sommona khodom*-ban az utolsó szótág a' perzsa *khoda*, ugy *Thevathat* névben is az első szótág a' perzsa *diw*, zend *daéva* (= rosz daemon), szanszkrit: *déwas* = deus, *diw* gyökből = coelestem naturam habere; zingiberül *devel* (Bopp, Glossar. Sanscrit. p. 83. Rosen, Rad. Sanscrit. p. 301. Bohlen, de lingua Zendica p. 45). A' latin *divus*, *deus*, lithván *diwas* = deus, a' görög *theos*, góth *thiuths* (= bonus. Grimm, Gram. I. 108. l.) egyezők értelemben és formában azon különbséggel, hogy a' perzsa *diw* 's velök rokon népek a' felbomlott vallási viszonyoknál fogva rosz értelmet kötöttek a' szóhoz, mások az eredeti jó értelmet megtarták. A' perzsa *diw*, zend *daéva*-ból lett a' *Typhon* név, 's mythologia, melly a' német *tuifal*, *deöfol*, *difil*, *teufel* nevekre törte fel az utat; a' kurdok' egy része ma is azzal dicsekszik, hogy a' *diw*-től másképp typhon, ármány, vagy sátántól eredtek (Ritter, VI. 2. Abth. p. 726. 748).

A' missionariusok' *thevathat*-ja is a' Bayle által közlött kivonatok szerint nem más, mint a' rosz daemon, sátán, vagy Arimán, másképp typhon — a' jó isten' ellentéte. De jó értelemben is használtatott, mert Wilford szerint a' buddhisták 's dshaimások' főszentje is *devá-tát*, mi = *déva taschta*, vagy *taschta* = isteni művész. Schott szerint *Déwadatta* = *Theodatus*- jó értelemben Buddha is, de annak ellensége is, ez utóbbi értelemben gyakrabban fordul elő buddhai iratokban (Abhandl. der Berlin. Acad. 1847. 167. l., hol az éjszak-ázsiai buddhismusról ír).

Raffles' emlékirataiban a' jávai kormányról olvashatni, hogy Pulonyas szigetben Sumatrától nem messze a' főisten' neve *Sumban-*

quit, szó szerint ég' ura, azt hiszik egy fővalóságnak; de vagynak házi isteneik is, u. m. őseik' fa metszetű törzsképei, melyeket tisztelthen tartanak (Wien. Jahrb. LV. B. p. 88).

A' schamanismus' földén hason jeleneteket jegyzettek fel Ruisbroeck, 's perzsa írók Tahamurs' időszakából (Malcolm, Gesch. von Persien I. 9, 10. l.), ugy hogy *Sumban-quit* nézetem szerint csak a' schamán *khod* v. *Sommona khodom* lesz.

Minden oda mutat, hogy a' német *god, gud, gott, gut, a' perzsa khoda, a' kirgiz koudai, tatár ghudo kutai, kut, kutcha, schamán khodom, jávai quit, bengálai chaty, ghut* formák (Ritter, IV. 429. l.) 's Buddha' *godama, kodama, gotama* nevei egy forrásra utalnak vissza, és már Ihre' szótárában *gud* = deus, *god* = deastrum, *god, gode* = idolum.

A' schémi nyelv sem nélkülözi a' hason formákat. Esaiásban (65, II.) *gad* dei alciuius nomen, mellyet Bochart már a' német *god* 's *gott*-al ugyanazonított (G. S. p. 896). Winerben *gad* = fortuna, numen, Babyloiiis fuit Belus stb, de ezt csak Hyde állítja; Selden, Michaelis 's mások deastrumnak vették 's az arab *ghad* (= dschad) igével felvilágosíták = felix, fortunatus fuit, prospera fortuna (p. 168. L. Relandot is Palaest. p. 272, C. 56. p. 366, libr. 2. C. 10. p. 581. Edit. Norimb. 1716 in 4°).

A' Genesisben *Gad*, Jákób' neje Leah szolgáló leányától született. „Et dixit Leah venit prosperitas, et vocavit nomen eius Gad.“ Ez azt mutatja, hogy itt szerencsés csillagzat alatti születést kell érteni, melly a' palaestinaei és syrus földön tiszteltetett. Valóban ez ugy is van, 's ez volt a' phoenicziai *Astarte*, a' syrus *Atar-gat*, máskép *Astara, Astaroth*, a' görög Venus Urania, melly *gád, gat* a' *Szargath*, később *Szarkhad* syriai város-névben is feltűnik, hol ezen istennőnek gazdag temploma 's oltárai voltak. Ugyancsak a' Genesisben említetik Aradi, *Gád'* fia, ki Jákóbbal Aegyptomba ment lakni (46, 16); Dávid' idejében híres volt *Gad* nevű próféta is, ki Dávid' viselt dolgait megírta (I. Chron. XXIX. v. 29).

A' *gád* 's arab *dschad* formák mellett bírja a' schémi nyelv a' *khad-khod*, arabul *khad-khadh* kettőzötetett gyökformákat is szikrázó, fénylő, nagyon piros értelemben (Winer p. 460), bírja a' *kadosch* igét = sanctus fuit, *kadosch* = sanctus (de deo), *kodesch* = sanctitas (Wiener p. 841). Menisz kiben *kuds, kudas* arabul : sanctum, purum esse, honnan törökül *kudoslü* = coelestis, divinus; arabul *kud-dus* = nomen dei veri (T. III. p. 974, 976. Edit. Jenisch). Jahn' arab grammaticájában *kaddusz* = sehr heilig (p. 24), Ewaldban *kudsz, kudusz* = sanctitas (verbum oblitteratum *kadusza* p. 140. I. B.), kop-tusul *kedschat* = sanctitas (Beregszászi p. 20). Otrokocsi már sajtítja, hogy a' *kadosch* a' magyar kegyes, a' kegy' más formája hajdan *ked* lehetett, melly a' *kedves*-ben is mutatkozik, 's ma is a' *ked* kegyel-med helyett használtatik (I. Tájszótár, 198. l., Kassait 128 l.). Al-

ting' syrus grammatikájában (p. 85) *kudscho* = sanctitas; ellenben *chadwo*, *chadutho* = gaudium (p. 78) a' magyar kedv; Winerben zsidóul *khedva*, *khadha* vagy *chada* gyökből = gavisus, laetatus est, melly a' schémi nyelv' más ágazataiban is keresztülfonódik (p. 302).

Az audi szultán' perzsa nagy szótárában *khodscha* = der Meister, isten' helytartója a' földön, királyok 's fejedelmek' czíme (Wiener Jahrb. XXXV. B. p. 141 és B. XXXIII. p. 6). Aegyptomban *chavadscha*, a' turk *kodscha* = idős, tiszteleti czím a' chinai annalsok' *tingling*-je, melly a' *lungritól* (= isten) el nem választható (l. Rittert V. 585, 624); mikből következik, hogy az előszámlált névformáknak 's igéknek törzse *khod*, *khad*, *khud* volt, melly az egyszerű *gott*, *gut khod*, *god gad kuch* isten' neveinek hasonmása, 's nem két öszvetett szónak (quadáta, svadata) eszmeileg véghez vitt megrövidítése.

A' zsidó és syrus *gad* isten' neve az *Atargad*, perzsául *Adargad* (= tüzisten) öszvetett szóban tisztán meglévén, Dercsik' arab grammatikája után azt is megjegyezzük (p. 115), hogy arabul *gáda* (= dschada) igeszó = bonus, egregius, liberalis fuit, benefecit, a' mi az isten' jó tulajdonságát fejezi ki; de az általa öszvehasznált zsidó *gad* ige épen ellenkezőt jelentvén (l. Joh. Simonis Lexicon Hebr. et Chald. Halae 1757 p. 165. 's Winert p. 168, 174); melly pusztító 's öldöklő értelemben az arab és syrus *ghad* igében ismét feltűnik, más út nincs ez ellenkező értelmek' kiegyenlítésére az anthropomorphismusnál, melly jót 's roszat emberi gyengeségnél fogva az istenre is átruház, a' vallásban megszakadás 's kölcsönös gyűlölség is az illy hason gyökszók' két ellenkező értelmében nem kis szerepet játszván, mit az *ármány*, *düw*, vagy *teufel*, *bal*, 's *baal*' stb. szók is igazolnak.

A' *ghad* isten-névre nézve figyelmünket érdemli még Morin' kis értekezése byzánti István' *Agathe* nevü városáról Langvedociában, vagyis a' mai lyoni földön Franciaországban (l. Bochartot, edit. Willemandi p. 797), mellyben Bochart' sejtelmét, hogy az a' schémi nyelv-ágazatokban gyakori *gad* törzshöz kötendő — honnan a' *lagad*, *hagad*, *agad*, *bagad* elnevezések is, nem csak helyesli, de Hieronymus' időszakától elkezdve a' magyarázok 's bibliafordítók' nyomán annak jó szerencse értelmezését kifejti, mit Winer is a' hetven fordítóra utalva elfogadott, 's mikkel Ihre' már idézett későbbi fölfedezései a' görög *agathos* szóról szoros kapcsolatban állnak.

Az ázsiai *sommanocodom*-ra is némi felvilágosítást nyerünk Bochart' buvárlataiban idézett munkájában (p. 1189, 1219), mellyben Gosselin' könyvét a' régi gallusokról magyarázatokkal ellátta, 's *Codon* helység' nevét, mikép az a' XII. században íratott, isten' lakának értelmezte. „Cluverius enim observat illos pro *god*, *cod* vel odan dixisse, unde factum, ut mare Balticum *codanum Fretum*

hoc est divinum, unamque ex insulis danicis *codamam* vel *codanoniām* id est divinam *referente Mela* vocarint.“

Szmodits' czigány szótárában *godī* = ész, mi az isten' eszméjével megállhat, mint az ó-német *kēt* = mens, *kēti-los*, *gēt-los* = amens, furens, ma *gottlos*, a' *gott* törzsön alapulnak, habár Grimm egykor — de csak kételkedve a' kiveszett *godan* igére is figyelmeztetett = *jungere* (Gramm. III. 559 l.). A' Bethlen-család' ősei közt Aba király' idejéből említi Mikola László *Gud* nevűt comes Marhard' fiát; a' nagyváradi káptalani jegyzetekben 1235. *Guda* személynév fordul elő, Bel Mátyás' 1263. oklevelében *Gad* Kossuth' fiának iratik, ki jószágot nyert (Nova Hungar. Tom. I. p. 336). Anonymus CXI. említi „Dux nomine *Gaad* de Buudym“ ki Marostól Urschia vágig foglalásokat tett a' ki jött magyarokkal. *Göd* helység van Esztergomban, 's Hammer 1571-ről említi, hogy *Gede* várát a' füleki bég csalással foglalta el (Gesch. der Osm. IV. 177. l.). Ugyan e' kötetben (p. 177) írja *Hamsa* hercegről, a' perzsa schah *Khoda-bend'* fiáról, hogy 1587. Dschudi által öletett meg; hogy *khoda bend* = isten' vára — elég megemlíteni. Kresnerics *Gadács*, *Gadány*, *Gadna* pusztákat és falukat a' *gad*, *Gede* löbb falut a' *ged*, *Géder lakot* a' *géd*, *Göd*, *Gödöllő* falukat a' *göd* törzsök alatt hord fel. Valljon e' nevek mind öszvetartnak-e, vagy nem — 's a' *gad*, *god*, *gott* istennév' formáival kiegyeztetelhetők-e? elhatározni nem tudom; a' *gadány* bizonyosan = *quadány*, honnan a' *Gvadányi* vagy *Quadányi* nemzetségi név, a' mi a' *vodán*, *quodan* isten-névből eredt (l. Grimm, Gramm. I. 294); a' *Géder* vagy az arab *Kádár*, *kheder*, vagy a' bibliai *Gether* lesz, a' *Gödöllő* pedig egyenesen a' *quad* német nemzeti név, melly mit jelentett, Grimm sem merte elhatározni. A' *quád kadolt*, *chadoldus*, *chadalho*, *kadaloh* historiai nevek a' magyar *Gödöllőre* utalnak vissza (Grimm, Gesch. der deutschen Sprache I. 506. l.); 's tudva lévő dolog, hogy a' *quádok* Felső-Pannoniát bírták. Nézetem szerint a' *quad*, *góth*, *géta* nemzeti nevek csak dialectusi különbségek, a' *quád* a' skandinávi *vodan*, *quodan* isten-névek egyszerűbb alakja, melly a' *gád*, *god*, *gud*, *gode*, *khod*, *khud* 'stb. már felhordott törzsfarmákkal könnyen kiegyeztetelhető, 's a' *Quadányi* névnek is alapja, mint a' *góthból* a' meghosszabbított *göter*, *götár*, *göthér* skandinávi nép-ágazatok' nevei kifejlettek, mikhez az arámföldi *gether* nemzeti név is csatlандó (Genesis X. 23), mellyről Winer csak annyit jegyez meg, hogy semmi bizonyost róla nem tudni (p. 202). De ugyanazon nemzetségi táblázatban Arámnak fiai együttneveztetvén meg, úgy mint *Uz* v. *Us*, *Hul*, *Gether* és *Masch*, a' samaritáni szövegben *Masa*, nem ok nélkül következteti Halling, hogy itt az arám-földi *scytha* fajokat kell érteni, mellyek latin 's görög írókban *aramaeusoknak* is íratnak, például Pliniusban (6. 19): „*Persae illos (scythas) Sacas in universum appellavere a proxima gente, antiqui Aramaeos*“; a' népnevek is, *Uz*, *Hul*, *Gether*, *Masch* a' chinai annalisok' nyomán 's

a' görög latin írókból egyenként felmutathatók a' scythák' történeteiben, mellyeket hiában nyomozunk Schem' utódaiban (l. Gesch. der Skythen I. 143—183. l. 's Wiener Jahrb. LXIII. B. p. 118). A' *Géther* és *Masch* nevek később az összetett Massagéta 's Moesogéta névben szerepelnek, mellyek mind keleti mind nyugati kútfőkben külön is előjönnek. Grimmnek *kat*, *quaet*, *quad*, *quath* szóformái (= malus, pejor) a' *quád* névre megemlítve, nehézséget nem szülnék, mert ezek vagy nem oda tartnak vagy, ha oda tartanak is — közvetíthetők, miután a' *diw*, *déva* 'stb. formák is jó és rosz értelemben használtattak.

Gosche szerint is vallásos szavakban az illy ellenkező jelentések nem lévén szokatlanok; 's épen az örmény *dew* (= daemon) szóra írja, hogy annak okát, miért a' perzsa iráni nyelvekben az rosz *geniust*, feketét jelent? — „Id tantummodo hostili gentium indicarum et arianarum separatione explicari potest“ (l. De ariana linguae gentisque armeniacae indole. Berol. 1847. p. 7). A' *quád* — hát = *gád*, *ghad*, *dschad*, *god*, *gude*, *gode*, *khod*, *khud* — melly, sommano-khodbán is mutatkozik, 's ha a' *góth*, 's *géta* népekről megmutatható, hogy istenies nevek volt, ugy a' rokon *quad* (Ptolomoeusban *κῶάδ*) fajtól sem lehet azt eltagadni; 's ez az, a' mit a' IV. szám alatt mindjárt tárgyalandunk, megjegyezvén még Hammer után, hogy a' perzsa *chodscha* nem csak isten helytartója, hanem azon felül = dominus, doctor, a' *góth gudja* = Priester (W. Jahrb. B. LI.), 's Reinegsben (T. II. p. 255) Góbitól nyugatra *Ghuda* elhagyott pusztá falu említettik. Dubois de Montpéreaux kaukási utazásában pedig (T. II. p. 399. Paris, 1839) *Choda* hegyek Phasis' bal partján Georgiában említvék, Brossetben — mint már láttuk *chotta*, hol Ormuzd' bálványképe állott. Mind Gosche (l. c. p. 7), mind Bopp a' német *gott* szót elkülönözik a' zend *quadata*, a' szanszkrit — szerintek *svayandatta* formáktól, de hajlandók a' perzsa *khoda* nevet megrovidítésnek venni, 's Bopp kérdésnek még azt is kiteszi: valljon a' görög *agathos* a' szanszkrit *agada*-e? (= tief) *góthul* *goths*, thema *goda* (Vergl. Gramm. I. p. 410). Végre Hammer a' már tárgyalt *ghad* isten-nevet (arabul: *dschad*-*dschid* = bonus) a' német *gut*-tal egyezteté (W. Jahrb. XLVIII. B. p. 27).

IV. Láttuk már főlebb néhány tudósok' abbéli meggyőződését, hogy a' *góth* nemzetnek istenies neve volt, kikhez Tappét 's Bulgárint is sorolhatjuk. Az első az eddhai mythologia' alapján írja, hogy *ás*-ok mivelték *Gothlandot* vagyis Skandináviát, kiket *Odin*, *Oden*, *Guoden*, *Wodan* = *Gott* vezetett Svédországba, a' mi *Gotaland*nak is nevezetett az aranyidőben, *as* és *góth* két neve ugyanazon egy nemzetnek (Gesch. Russlands I. 22—25). Bulgárin a' *góthok*' régi *gothiod* nevét egyenesen isten' népének magyarázta, igen következetesen, mert *thiod*, *thiuda*, *deut* 'stb. formák népet, nemzetet jelentettek, mint azt Schmeller 's Grimm okadatosán kimutatták, 's

Castiglioni is az ulphilási bibliai góth kéziratban *guthiuda*-t olvasott mint góth nemzeti nevet (I. Grimm, Grammat. III. 474, Bulgarin's Russland I. 82, 86., a' majlandi góth calendariumban tisztán áll *guthiuda*, mellyel Schmeller a' *sód thiod*-ot (= svéd nép) hasonlítja egybe. Abhandl. der Bayer. Acad. I. B. p. 717). Grimm Jakab (Geschichte der deutschen Sprache p. 177, 186, 190, 192, 447, 730, 779, 818) azt ügyeszkik bebizonyítani, hogy a' *géta* vagy *dák* 's *góth* nemzet egy faj, 's a' scythák' egyik fő törzsét tették Ázsiában. Rückert hozzá csatlakozott (Allgem. Literatur-Zeitung, 1850. Nro 152—154), és így mind ketten Halling' nyomába léptek, ámbár eltérő más más utakon akarván a' célhoz eljutni. Maga Ritter is, ki a' szöke képü scytha fajok' költözködéseit chinai annalisok után bőven közli, a' *khoute* nép-ágazat' nevében, melly a' hiungnokkal egyesült, góth nevet sejdít (Erdkunde I. 192, 433. l.). Schott Vilmos is hason kérdést tett az usunokkal egyesült *kute* népről, vajjon nem góth nép volt-e az? (Versuch über die tatar. Sprachen. 1836. p. 6). Az előttem ismeretes történeti vizsgálatokból itt csak azt érintem meg, a' mi a' góth nemzet' istenies nevére közelebből vagy távolabbról felvilágosíthatást nyujthat. Grimm szerint *géta*, *dák* egy törzs, *getae* = guthai, *guthans*, *géta* = gutha; azonban hozzáteszi, a' latin *getes* (in indigetes) görög *γέτος*, 's *gutha* név ugy látszik hogy sem a' *guth* (= deus), sem a' *gods* (= bonus) szókkal nincsenek összefüggésben; majd történeti nyomozásai' alapján ugyanazon munkája' folytán más meggyőződésre jutott, 's első kételkedését visszavonta. Ugyanis Herodot a' gétákat férfias, igazságos 's hallhatatlan melléknevekkel ruházta fel, mi fontos körülmény egy görög író' szájában, ki mint más görög írók is a' thrákokat barbaroknak festik. Strabóban a' *dákok*' neve *daoj*, *dioj*, Thukydidesben *divi* = die göttlichen, *divi* és *dakoj* egy dolgot jelentő nevek, *dakos* = decus, a' góth *dags*, a' *dák*, *dies*, *tag*, *dags* összetartnak, a' *divi* csak annyi mint *dakoj*; így a' *guthans* (= góthok) név a' *guth*-ból lett (= deus) a' *Γυθαί* vagy *getae* ehhez kötenődök. Ptolomaeus' földabroszán Skandináviában *Γοῦται καὶ Δαυκίαντες* nép-nevek följegyezvék, a' *gutha*, *guth* (= deus), *gudja* (= sacerdos) egy törzsré mutat, 's habár a' *guth*, *gods*, 's görög *agathos* szók (= bonus) etymologice nem látszanak is egybefüggni az isten és pap névformákkal, de a' *guthan* igével közvetítve mégis az tetszik ki, hogy a' két forma egymástól el nem szakítható. A' *dák* és góth papok' nevei *gudjano* 's *gudja*, éjszakon *godí*, hochdeutsch *cotinc*, a' régi szász *Guddingna* falu' neve is pogány papok' lakhelyére utal; az Etymolog. Magnum' IX. századi írójában „*Gouthos* princeps scytharum gothorum“ (*Γοῦτθων*) áll. Eddig Grimm. Hogy itt a' *Gouthos* góth király' nevében az *os* csak görög ragozás, tehát *Gouth*-nak kell a' nevet olvasni, elég megemlíteni, ezt már Ihre így olvasta, mint főlebb közöltük, 's mivel Herodot is említ scytha *Goito-syr*

istent (= szerinte Apolló; Ritterben = Buddha, die Vorhalle europ. Völkergesch. Berlin 1820. p. 30), mely az usbéki *kut* (= esprit, ame) a' turk *Idi-kut*, *Tangli-kut* nevekben ma is szerepel (l. Kátá-föld, VII. szám alatt): nem ok nélkül lehet következtetni a' góthok' istenies nevére, mely már Buddha' szent *Gautama*, *Gotama*, *god ama*, *kod ama* neveiben is szerepel. Ha Eichoff Goito-syr helyett *oito-suros*-t olvas, 's azt a' szanszkrit *aidha suras*-sal (= brillant soleil) egyeztetni, azon sem akadok fel; mert volt *Ovítia* scytha föld, és *Ovítiai* scytha nép is, mely némely kéziratokban *kovítiai*-nak iratik (Strabo XI. 7. IV. 455. Edit. Tschucke), a' mi ismét a' *kout*, *goit gath*, *goth* formákra vezet vissza, mert örmény írók is a' IV. századból mint Agathangelos, 's Elisiaeus, 's még előbb Choronei Mózses a' góth nemzeti nevet *guth* és *kut* formákban irták, mint Neumann idézi (Die Völker des südl. Russlands p. 18). Ámbar e' tudós a' góth nevet a' gott-ból (= isten) eredtnek nem hiszi, 's a' géta és góth nemzeti neveket is elkülönözi; de méltán kérdehetjük, miért irták hát a' régi örmény írók a' góth nevet *guth*-nak és *kut*-nak, ha az a' *god* vagy gott szókkal nem egy? miért Brosset szerint is a' georgiai *chotha*, *chotta*, a' perzsa *khoda* isten-név, milly nevű hegyen állott Ormuzd' bálványképe? miért a' georgiai nyelvben ma is *gouthi* = isten? miért említnek a' történetek *Guththa* nevű királyt a' III. századból Georgiában, ki perzsa földre rontott, 's az örmény Tirdat király' fiával kettős bajt vívott? (Klaproth' kaukasi utja T. II. 1814. p. 140)? Miért maradt fenn máig is Georgiában a' Guthi' kösziklája és völgye? miért említ legközelebb is Dubois de Montpéreaux ottani utjában *Gado*, *Choda*, *Kadela* hegyeket, mellyek az Ormuzd' szent hegyére 's a' perzsa khodára visszautalnak? (Voyage autour du Caucase T. II. p. 352, 392. edit. 1839. Paris) 's miután maga Neumann a' skandinávi *as* nevet istennek és isteni tulajdonnal bíró embernek veszi, mely a' góth alánok' maradékjai' nevében (*oss*, *osset*) fenn maradt, és már Ruisbroeck' utazásában is olvasható: „Venerunt ad nos quidam Alani, qui ibi dicuntur *Aas*“ (l. c. p. 41. l. Klaproth' Georgia' históriáját is N. journal asiat. 1834. 73. szám, 49. l. és Asia Polygl. p. 82; a' georgiai krónikák már az I. században említik ez *os* vagy *as* népet; 's vesd össze a' *káta* földről írt értekez. IV. szám alatt, 's Dubois' kaukási utazását T. IV. Paris, 1841. 320—372, 385 l.). Miután mind ez az eddai mythologia által is — mint már előadtuk — bebizonyul, hogy *as* és *goth* két neve ugyanazon egy nemzetnek, mellynek Ihre szerint is *Guth* nevű királya volt, a' mit az Etymol. Magnum' írója is a' IX. századból tanusít; illy körülmények közt csupa tagadással nem lehet az alapzatosokat feldönteni, kivált hogy Strabo' helye is támaszul szolgál, mely szerint a' gétáknak szent hegye volt, 's papjok' közneve *Θεός* volt; tehát = isten, a' dák vagy géta és goth papok' neveit (*gudjans gudja godi*) görög szóval adván (l. Bochart' érdekes közléseit Geogr.

Sacra p. 1054. Edit. Willemandi, ki a' dák és géta nemzetet jóval Grimm előtt egynek vette, és Strabo 's más írók' helyeit magyarázatokkal ellátta. Mi a' *dák* név' értelmezését = dahi, tahi, mint a' magyar történetekre is befolyót, külön értekezésben fogjuk elöladni).

Halling „de flava gente Budinorum“ írt jeles értekezésében (Berol. 1834), Herodot 's utána élt görög 's római írók' helyeit egybevetvén, 's a' *Thussagét* nagy nemzetet megemlítvén, melly Herodot szerint a' budinok fölött volgai földön lakott, következő táblázatját adá a' góth faju népnevek' változó leírásainak u. m. *gotin*, *gothin*, *batein*, *vidin*, *udin*, *badin*, *kotin*, a' *goton* formára *botin*, *badén*, *bouton*, *goton*, *gothon*, *gutton* 's fejtegetéseit figyelemre méltó im' e' szavakkal zárta be : „Per omnia saeculorum spatia tres praecipuae gentium familiae, lingua quadam diversa utentes Scythiam a ponto septemtrionem versus incoluerunt, sclavonum, scandinaviorum, germanorum. Atque vocabulum, quo quaecunque earum gentium *deum* significabat, in istis *Gotinorum* et *Gotonum* nominibus expressum vides. Sclavonibus *bog* est deus, ex quo scriptura a Ptolomoeo allata $\beta\epsilon\gamma$ — $\epsilon\pi\tau\iota\omicron\iota$, germanis gothice *guth*, theotisce *cot*, anglo-saxonicé *gud* : unde scripturae Guttones, Gotones, Gothones, Gotini, Kotini. Sed scandinaviae gentes, quae ex regionibus supra Pontum sitis immigrarunt, summum deum nomine *Odin* coluerunt, ex cuius appellatione aperte orta sunt nomina *Udini*, *Vidini*, id quod graece scriptum est Οὐδυννοί , Οὐδῶνοι , ex quibus nominibus litera β assonans eodem modo fingi potest, quo $\beta\iota\sigma\acute{\epsilon}\lambda\alpha$, $\omicron\upsilon\iota\sigma\acute{\epsilon}\lambda\alpha$, $\omicron\upsilon\iota\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\alpha$, Vistula scriptum legis.“ Nevezetes körülmény az is, hogy egyik góth ágazat az *os* néppel Asciburg-hegyen lakott (a' mai Riesengebirge), a' másik, Vistulánál szinte *ost* nép' társaságában tűnik fel az írókban, mint *Odin* az *ás*-okkal skandináv földön szerepel, amott *gotini*, Vistulánál *guttones* néven említve Pytheas' ideje óta, ki száz évvel írt később Herodot után. A' *gotin*, *gutton*, Claudianusban *gothun*, Ptolomoeusban *güthon* ($\Gamma\acute{\upsilon}\theta\omega\nu\text{-}\epsilon\varsigma$), Vopiseusban Gautuni, Gruthungi 'stb formák a' góth törzs' többese *n* raggal, melylyel a' góth nyelv az első declinatiót többes számban ragozta. A' *budin*, *udin*, *vidin* népnevek mindezek szerint az *Odin* isten' tiszteletére mutatnak, a' *gothin*, *gothun* nevek pedig csak a' *gott* és *gut* szókkal öszveköthetők, kiválthogy Tacitus 's más írók a' germánoknak *teut* vagy *tuisto* istenéről is emlékeznek, melly gótul 's germánul jót jelentett (l. Grimm, Gram. I. 108 l.). Ez a' *teut* a' szanszkrit *tata* szóval függ öszve (= atya), melyet Humbold a' malaj *bapa* szóval (= papa 's apa) magyaráz, 's a' *déca-tát* névben, mint látuk, ismét eléjő isten atya, 's művész értelemben (l. Humbold, Über die Kavi Sprache p. 34).

Figyelmeztetjük olvasóinkat Schmeller' académiái értekezésére is a' germán ethnographiai köznévről (Abhandl. der Bayerisch. Acad. I. B. p. 717, et sequ.), melly szerint *Codanonia* = Svédország,

a' mare *codanum*, a' góth névvel függnek öszve; felemlíti a' *gutton gothin*, *cotin*, *gaetas*, *gautar*, *giotum*, *gutum* népnév-formákat, kik Góthland nevű különböző helyeken laktak, 's a' mi különös, *Juten* szigetet is *geatas* nép lakta, melly *Juten* forma az ázsiai géták' *jats*, *jates* *jetes*, *jauts jils*, *chati*, *zaht*, *zehl*, *cheily*, *yueti* névformáival találkozik, mint azok keleti írókban előfordulnak, kik a' *géta* földről gyakran emlékeznek. Schmeller azonban a' *géta* és *góth* nemzetek' egybekapcsolását bizonytalannak állítja.

Az ázsiai nagy és kis gétákról lásd Ritter' földiratát V. Band, p. 548, 571, 585, 605, 611, 613, 623, 624, 625, 647, 658, 672, 675, 676., Remusatot, Recherches sur les langues tartares I. 289, 298, Hallingot, Gesch. der Skythen I. 160, 373., Neumannt Nouv. journ. asiat. nro 80. 1834-ből az orientalis literatura czikkben, és Zeitschrift für die Kunde des Morgenl. I. III. B. I. Heft I. 124., és az angol utazó James Tod' hasonlítgatásait Götting. Gelehrte Anzeigen, 1831. Nro 102, 103. Mi itt elégnek tartjuk a' perzsa író Cherif-eddin után némelly közléseket tenni, mellyek szerint Timur gétákra akadt nyugatra Delhitől *Samana* városnál Kékher viz mellett; a' mi a' *Somonokhodom* vagy is Buddha' nevével áll kapcsolatban, melly Neumann szerint is *Somino-codom*, máskép *samana Gautama*, azaz szent Gautama, vagy Buddha. Timur más gétákra is akadt a' Sihon (= Jaxartes) viznél, kiket szinte meghódított, hol épen Ptolomoeus keletre Kaspiumtól *Iwra* (= iut, jot) népet laktat; továbbá írja Cherif-eddin De-la Croix' fordítása szerint: „Ils coururent ainsi par toutes les provinces des Getes, et s' avancerent jusqu' au dela *Almalegh*“ ez *géta* város volt a' fordító szerint 102° hosszasság, 44° szélesség közt. Ez az *Almalegh* város Ritterben (V. B. p. 728) *Almalig*, ferghanai város = Hain der Apfelbaume, *Alma-tu* pedig más hely = reich an Apfel: az első a' magyar *Almaliget*, a' másik *Almatő* lesz. Indus földön is van *géta* föld, Rennel 's d' Anville az indus-gétákat scythia maradványoknak tartják, ma *jats*, *jates*, *jétes* nek íratnak, James Tod szerint *dschit*, melly = góth. Wahl' hivatkozásai szerint (Hindustan, p. 186—382) a' dschátok *Agra* földön laknak, kiket arab írók *dschudi* néven írnak, Ferischtah arab író a' lahori *dschudi* és indus dschátokat egy fajunak állítja, 's azt írja, hogy 546. Krisztus előtt az indus király *Koderadsch* (= isten király) a' pendschábi 's lahori földet meghódítja, de a' hegyek' népei ellene feltámadtak, 's magokat függetleníték; e' hegynépek *dschudi gakhar*, *tshoppi* Halling szerint (I. 378) a' mai afghánok, vagy beludschok' eldődei, és már Neumann szerint a' buddhismus 805. Krisztus előtt (talán 600 körül, Schott ez időszakra határozza a' buddhismus' keletkezését, de tán megtévedt, ha igaz, hogy Buddha 1029. született 's megholt 950-ben Kr. előtt, mint Neumann állítja) e' földön terjedezett; a' harmadik buddhai patriarcha afghán földre ment lakni, hol a' yuechi vagy *géta* nemzet lakott, hol 292.

Krisztus előtt a' buddhai torony is állott, a' 19-dik patriárcha is géta földön született, 120 évvel Krisztus előtt éjszakra is felhatott az új vallás's egy hún király Buddha' arany bálványának áldozott (l. Rittert is l. c. p. 676). Khotán tartomány' neve is a' góth's géta névvel állhat kapcsolatban, Remusat szerint az a' búddhismusnak anyafészke volt Tartariában, *Ju-tan Hou-tan, Khiou-tan, Jouthian* név' formáit idézi, 's azt is írja, hogy a' hiungnuk 200 évvel Kr. előtt Khotánig terjesztették hatalmokat, kiknek szomszédjaik voltak ott a' *yetha* vagy *géta* népek, 's az *usunok*, kik szinte góth fajuk voltak (l. c. p. 290, 297, 327). Ritter is említi az *usunok'* hat csapatja közt *houte* vagy *khute* nevűt, 's megjegyzi, hogy az Indiába leszakadt gétáktól eredt a' *Jat* vagy *Jut* földnév a'fgán földön, mivel a' görög írók *καθαίους, καθαίνα, χατραιοί καθαροι* 's a' magyarázók' *chatri*, *chatei*, *chatria* indus nép-nevei egybe vevendők (l. Halling, I. 373), 's mivel Achmed Arabsja (írt 1431.) még *Dschete* földet említi Turkestán mellett 's azt a' Kátai földtől (el-khatta) elkülönözi, jónak találtam a' *Káta* földet külön tárgyalni, hogy idővel — több segédforrás mellett tisztába hozassék, vajjon a' *guthi*, *góth*, *géta* nevek álltak-e valami kapcsolatban a' *Káta* földnévvel, mivel Aschbach' bírálója is (Geschichte der Westgothen, 1827. I. Wiener Jahrb. LV. B. p. 121) a' géta nevet a' tatár *Dschete* tőke nevével egynek vette; a' mit csak történeti adatokkal lehet 's kell bebizonyítani, de azt tenni a' bíráló elmulasztá.

V. *Khotan'* tartománynevről Ritter eltérő magyarázatot ad az általam IV. szám alatt előadottól, hogy az a' szanszkrit *kustana* = Brust der Erde, mammele de la terre (V. B. 352, 365); de ő azt egy buddhismusi regén alapítja, melyet Remusat után bőven közöl, hogy egy khotáni királynak nem lévén örököse, könyörgött az istenhez, kinek aztán homlokából kipattant a' gyermek, kit a' föld' emlője növelt fel. Ez a' hellén mythushoz nagyon hasonlít, mely szerint Pallas Minerva Jupiter' agyából pattant ki; azonban lehet-e illy regére építeni? az más kérdés; — ellenokaimat Ritternek előadásából merítem. Maga megismeri, hogy Khotán földön Krisztus előtt két századdal már germán-géta dynastia parancsolt, nem hiungnu, nem is turk dynastia; 's míg a' buddhismus oda fel nem hatott, a' géta királyok *kuangte*, *kiunte*, *kung-sun* fehér lovakkal áldoztak, arany tiarát viseltek, 's e' dynastia még a' VI. század' elején is fentartá magát, mikor egy szinte Kuangte című király a' *Sokhiu* vagy Saka földet is elfoglalta, 's itt már (p. 359) azt jegyzi meg, hogy Khotán' neve nem a' mongol *khoda* (= Feste), hanem a' szanszkrit *kotta*, v. *kote* után lett (= Festung), és így a' *kustana* formát abban hagyja, mely csak a' német *küste*, latin *costa*, angol *coast*-nak viszhangja; a' megnevezett királyok neveit pedig a' germán *König* szóhoz köti, melynek azok csak chinai átírásai. Ezen ellentmondás mellett azt is megjegyzem, hogy a' ckuang-te Schott Vil-

mos szerint *kuang-ta*, mellyel chinai írók a' *hiungnu tangli-kutu* és *tschen-jü* tiszteleti czímeit királyaiknak magyarázzák, az első ég' fiát jelent mint a' második is; a' *tschen-jü* *hiungnu* királyi czímre nem tud a' turk-tatár nyelvekből hason szót idézni, de a' chinai *kuangta*-ra ezt jegyzi meg, hogy mind a' két cím az által „mit Beziehung auf den Himmel“ magyaráztatik (l. Über das altaische Sprachen-Geschlecht a' berlini acad. Évkönyveiben, 1847. p. 290). A' *khotan*, *khitan*, *káta* föld- és dynastia-nevek szerintem összefüggők, ha csakugyan azok a' *géta*, 's *góth* névtől elszakítandók, 's mivel a' *hiungnuk*' nyelvéből Schott szerint mindössze is csak 80 szó maradt fenn chinai iratokban, 's azok közt a' *tangli-kutu* és *tschen-jü* általa ég' fiának magyaráztatnak, figyelmeztetjük olvasóinkat itt már előre a' scythák' *Tanais* nevü királyára Justin által említve, melly a' *tschen-jü* átirása vagy pedig elrontott formája lehet, mert chinául is *t'ien-tse* szinte Schott szerint = ég' fia, 's a' *t'ien* chinául 's a' turk-tatár *tangry*, *tenri* egy eredetűek, hajdan nem az ég' anyagját, hanem a' teremtő 's az eget is fentartó isteni lényt jelentett, 's ma is a' mongoloknál védangyaloknak, geniusoknak tartatnak. Hogy a' magyar *tenger*, turktatár *tangri*, egy szó, többé kérdés alá sem jöhet, a' magyar tenger szó mint a' scytha *Tanais* egyezők értelemben, 's itt fekszik a' bölcséleti uton megoldandó csomó az ég' és *tenger*' külön vált fogalmainak összpontosítására a' skytha vallásban buvárkodás által, miről nézeteinket a' *tenger* és *Tanais* szók alatt elmondandjuk.

VI. Choronei Mózsés' *guda-makari*-ai (Fejér, Incunabula p. 89) a' góthoktól elkülönözendők; Herbelot' *gioud*-ja (= hegylánczolat Zablestan 's Gaur földek közt) *dsudi*-nak olvasandó, melly a' *Masius*-hegynek arab neve éjszakra Nisibistől, melly a' kurd hegyekhez tart (l. Wien. Jahrb. XIII. B. 236). A' *dsud* lett a' régi *kurd*, *gord* (montes gordiaci) névből, a' legrégebb keleti földiratokban még *dschordi* forma áll, leirási hibából támadt az uj nevezet, mert az arab *r* és *v*, hasonalakúak, a' mit már Frähn feljegyzett (Ibn Foszlan, p. 54). Ha Ferischtah a' lahari *dsudi* 's indus *dschat* vagy géta fajokat egynek vette is, mint főlebb láttuk, a' *dsudi* név csak hegylakjaira értendő, 's így a' *guda*-makarok is csak a' *masius*hegyi magyarok lesznek, hol *Theophylactus* *sabir* és magyar várakat említ, hol a' *Mátra*-hegy is fekszik (l. Acad. Értesítő 1850—1. 3. füzet, 150, 151. l.). A' *guda*, *dsudi*, vagy kurd magyarok a' nagy ógor 's illetőleg *mogor*-nemzet' egyik ágazatja, nézetem szerint, ők *götsei* vagy *görtse* magyarok voltak, a' mi a' kurd régi *gord* (ma *gurdsch*) névvel könnyen kiegyenlíthető; mert az *ógor* 's *mógor* nevezet is hasonjelentésű. A' mi végre Besse' — ossétföldi *gudiss*, 's magyar *gudits* család- és föld-neveit illeti (Voyage, p. 78), azok a' *Kadics* (a' régi *cadusok*' neve) magyar törzs alá sorozandók, melly a' szé-

kely *Kadicsfalea* névben még tisztán fennmaradt, de ennek is fejtegetését a' többivel együtt most mellőzni kénytelenek vagyunk.

Nem hallgathatjuk továbbá el, miszerint Lassen, James Tod ellen vitatkozva tagadja, hogy *Gats* (= *Jauts*, *Jatsch*) indus földön skytha maradék' neve volna, pedig megengedi hogy az indo-skythák' egy része géta nevet viselt, Ritterre hivatkozva (IV. T. 486, 553), de annak ellene van, hogy Pendschab vagy az ötviz-folyam' földlakóinak az közneve lenne. Lassen szerint *Gats* g'artikából lett, minek rövidebb formája *g'arta*, a' mi tán praktiban *g'atta* vagy *g'ata* lehet; ez a' *gats* vagy *gat* néptörzs a' Himalaya előhegyekig elterjedt e' név alatt nyugatra Industól a' hegyszorosokig, melyeken át *Kelat*' magas síkjaira vezet az út (*Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* III. B. 2. Heft 1. 208). Megigérte ez alkalommal, hogy az indo-scythák' hovátüntéről külön fog értekezni, a' mit teljesített-e, vagy nem, azt nem tudom. Mi elégnék tartjuk ezekre megjegyezni, hogy Lassen' *g'ats* vagy *g'at* néptörzs-neve csak az ujabb írók' *dsat*, *dschat*, *jat*, *jauts*, *jats* 'stb hason alakzatja, mely a' chinai írók' *yetha*, *yta*, *juetschi* (= géta), a' tatár *dseheta* nép-törzsnevével kiegyeztethető, 's a' bengalai *Asiat. journal* (VII. 711), melyre Lassen hivatkozik, sem állít egyebet, minthogy az illy nevű néptörzs az indus földön messzire elágazott, a' mi részben már főlebb is érintve 's a' káta-földről szóltunkban szinte kiemelve van (III. szám alatt). Hogy *g'arta* 's *g'ats* egy szó volna, csak gyanítás, annak prakt *g'atta*, vagy *g'ata* formája nincs bebizonyítva, hanemha az az indus földön szinte elterjedt *quate*, *ghat*, *kota* térképi név, melyek különösen hegyszorosságokra, várakra, meredek lépcsőzetekre használtatnak, 's a' *kuta* (= csúcs, magasság) 's *gat* szókkal összefüggők.

Figyelmünket érdemli itt Bühle missionariusnak 1847. tudósítása a' dekkán földi *kota* népfajról, mely ott *kotrának* is mondatik ki, Ő említ *Kotra-giri* falut azon megjegyzéssel, hogy a' helynevekhez ez a' *giri* rendes ragaszték, a' mi nézetem szerint a' szanszkrit *giri*, zend *gairi* (= hegy), a' skyta-magyar *gór*, mely az *ógor* 's *jugor* nevekben is mutatkozik; megjegyzi azt is, hogy e' *kota* népfaj' neve angol utazók által rosszul iratik *kethwohna* az igaz *káti* név helyett; mely népfaj azt hiszi magáról, hogy kétezer év óta lakja az említett földet, de a' tudósító szerint 400 éve csak, hogy éjszakibb részről oda le költözött (*Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellschaft*, III. B. I. Heft. 1849. I. 108). A' lakosság' köz hiedelme alaposabb-e a' közlő' tudósítasanál, nem tudom; az első esetben az az indo-skythák' leköltözésére utalna Közép-Ázsiából; minden esetre a' *kotragiri*, vagy *kátigiri* nevet feltűnőleg összevág a' hún *utugur* 's *utugur* népágazatok' neveivel, melyeket már a' byzanti írók *kotraguroknak* írnak (*κοτρογούροι*, *επιγούροι* Agathiásban), 's nevök a' mordvin földi 's krimi *Kutschugur* víz- és helynevekben maig fenntartva áll,

mi Pallás' értelmezése szerint tatáros közneve a' bokros de meredek lejtésű halmoknak 's homokdomboknak (Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthaltersch. I. 43. II. 313). A' kafferistáni *kueter, kuttare, kotoor, katur, kulla-ur* nép-faj' neve, mellyet Halling az arimáspok' *cacidár* egyik ágazatjára alkalmaztat (arimaspi antea *cacidari* Pliniusban 6, 18), a' kurdisztáni *Kotoor* város- és víz név tán csak a' *kotragirinik*, tatárosan *kutssugurnak* megrövidítése lesz, mint a' mai *Outschkor* kozák őrhelynév Kubán víz' baloldalán a' byzanti írók' *utugurjaira* visszavezetendő (Bulletin des sciences de Petersb. 1849. T. VII. 159 szám, hol Tokaref' levele Brossethez közöltetik), azon módon, mint történettényileg áll, hogy a' colchisi *Onugur* rövidítve *Ungur* város a' hunugur vagy *hun-ogor* nemzet' nevéből keletkezett. Bühler csak egy éneket közölvén a' badaga törzsűek' nyelvén, 's azt is nyelvtanilag nem fejtegetvén, a' káti nép-faj' mai nyelvéről mitsem szólhatunk; hihetőleg az indo-skythák rég felolvadtak az eredeti lakosok, 's bevándorlott perzsák, arabok, 's tatárok közt, mint felolvadtak a' kozárok a' kaukási, kaspiumi, őrmény, georgiai, orosz és magyar földeken, a' kátaföldi alánok Spanyolországban, kik még csak Catalonia tartomány-névben élnek, 's kiket Kéza a' hún fajhoz számlált azon hozzátétellel, hogy spanyol földön maradván el Ethele' haláláig, a' későbbi hún csatákban nem részesültek „habitatores tandem Katalauniae sunt effecti“ (l. 25). Hason sors ért más nagyobb 's kisebb nemzeteket az idők' rohama alatt; azért épen nem csuda, ha az indo-skytha nyelv is végkép elenyészett az indus földön, csak néhány pogány nevek maradván fenn az emlék- és pénz-feliratokon, mellyeknek fejtegetésében a' tudósok most is törik fejüket. Ugy vagyok meggyőződve, hogy a' véda, szanszkrit, 's újabb hindustani literatúrában felavatottak idővel még több fölfedezéseket tesznek az indó-skythák' irányában, vagy már eddig is tettek, de segédeszközeik' szűk volta miatt mi azokat nélkülözni kénytelenítettünk.

— Utána

WENZEL GUSZTÁV II.

jogtörténeti párhuzamát kezdte adni Magyarország és Erdély' törvényhozásának és jogrendszerének Werbőczy óta a' következőkben.

Ha elvonva a' jogtudomány' azon irányától, melly közvetlen és egyedül a' praxist tekinti, kizárólag jogtörténeti szempontból vizsgáljuk hazai jogunkat: azt találjuk, hogy ennek körében alig van érdekesebb, alig tanulságosabb tárgy, mint a' magyarországi és erdélyi törvényhozásnak, és azon különféle viszonyok és tünényeknek összehasonlító vizsgálása, mellyek Werbőczy óta a' két testvér haza' jogrendszerének kifejlődésében észrevehetők.

Jogtörténeti vizsgálatoknak célja és hivatása iránt az újabb jogtudomány immár tisztában van magával. Nem a' jogtantól külön álló valami tudományt képeznek azok; hanem inkább annak egyik

— lehet mondani — igen fontos részét. Bármelyik státusnak vagy nemzetnek jogrendszerét csak jogtörténeti tanulmányok' alapján érthetjük valólag; csak ezeknek illő tekintetbe-vétele mellett emelkedhetünk azon álláspontra, mely korunkban a' törvényhozás' feladatának megfelel 's mely a' practicus jogélet' *magasabb* kívánalmait méltatni képes. Innen van, hogy nem csak a' németeknél, hanem a' francziáknál, olaszoknál, angoloknál és oroszoknál is nagy tekintetben áll a' jogtörténet. Mi magyarok pedig olly viszonyokban élünk, hogy sem 1848. előtti jogrendszerünket, sem általában jogéletünknek leglényegesebb momentumait jogtörténeti tanulmányok nélkül érteni képesek nem vagyunk.

Ezen alkalommal Magyarországnak és Erdélynek csak Werbőczy ótai törvényhozására és jogviszonyaira kívánván figyelmemet fordítani, vizsgálataimat öt szakaszra osztom, melyeknek *elsejében* Werbőczy István' Hármaskönyvéről mint a' magyar-erdélyi újabb jogrendszer és jogtudomány' alapjáról; *másodikában* jogtörténeti szempontból Erdélynek Magyarországtól elszakadásáról; *harmadikában* Magyarországnak Werbőczy ótai törvényhozásáról és jogrendszeréről; *negyedikében* Erdélynek szinte Werbőczy ótai jogéletéről; végre *ötödikében* a' magyarországi és az erdélyi jogrendszereknek kifejlődése közti érintkező pontjairól és közelebbi viszonyáról szölok.

I. Werbőczy István' Hármaskönyve, mint a' magyar-erdélyi újabb jogrendszer és jogtudomány' alapja.

Werbőczy' Hármaskönyve jelen tanulmányaimnak kiindulási pontja lévén, annak itt nem keletkezését és eredetét, hanem csak hatását Magyarországnak és Erdélynek későbbi jogéletére veszem szemügyre. A' régiebb magyar jogtudomány' központosító vég eredménye gyanánt tűnik az fel előttünk, mely annál nevezetesebb, minél nagyobb tekintetben állt Werbőczy, tudománya után, külföldieknél nem kevésbé, mint a' hazában. Azonkívül foglalja magában a' gyököket, melyekből mind Magyarország mind Erdély' későbbi jogéletének fő tényezői fejlődtek ki. Egyébiránt nem csak ezen pozitív hatásánál, hanem azon oknál fogva is nevezetes e' munka, mert annak köszönhetjük főképen, hogy a' romai jog nálunk a' jogéletet soha meg nem hódította, 's hogy mind jogrendszerünk, mind jogpraxisunk 1848-ig megtartotta nemzeti önállóságát.

Ezekhez képest, ha Werbőczy' Hármaskönyvének állását és jelentőségét Magyarország és Erdély' jogrendszereinek kifejlődésében akarjuk méltatni, két irányu, t. i. *positív* és *negatív* hatását kell megkülönböztetnünk.

Positív hatása szerint bizonyos, hogy *mind a' két magyar hazának későbbi jogélete, és pedig törvényhozási nem kevésbé, mint*

törvénykezési és doctrinalis tekintetben Werbőczy' Hármaskönyve által istápoltatott.

Törvényhozási tekintetben tény, hogy a' XVI. és XVII. században mind Magyarországon, mind Erdélyben törvények többnyire csak casuisticus szellemben, és azon esetekre vonatkozólag hoztak, melyekre nézve az élet' szüksége legsürgetősb vala, azaz melyekre nézve a' Hármaskönyv kielégítő és határozott elveket nem tartalmazott. Igaz ugyan, hogy Magyarországon a' XVI. század' lefolyása alatt Werbőczy' munkájának törvényes ereje nem egyszer vonatott kétségbe; hogy, mint alább látni fogjuk, annak teljes elmellőzésével új kimerítő törvénykönyvnek készítése többször rendeltetett; hogy az u. n. *Opus Quadripartitum Juris Consuetudinarii* ezen irányu ügyeketeknek egyik mutatóványát állítja elénkbe; hogy 1588 : 24-ben *legelőször* látjuk a' Hármaskönyvet országos törvény által kötelező szabály gyanánt idézve; sőt hogy Kitonich János még a' XVII. század' elején is Werbőczyt olly módon említi (Dir. Meth. Cap. IV. Qu. 24. §. 2.), mintha magán irónál egyéb nem volna. De mindezeknek daczára is társadalmi létünknek valami benső szüksége, melyet a' Hármaskönyv kielégített, fentartotta tekintélyét; a' XVII. században pedig annak kötelező erejéről senki sem kételkedett többé. Azóta véleménykülönbség csak annyiban találtatik, mennyiben azon kérdés támadt, ha valljon valóságos törvény vagy szokás' erejét kell-e a' Hármaskönyvnek tulajdonítani?

Ezen eredmény részint *törvénykezési*, részint *doctrinalis tényezőktől* függött. A' *hazai törvényszékek* és *bíróságok* t. i. Werbőczy' munkáját igen haszonvehetőnek tapasztalván, ítéleteiket annak elveire alapították; az *elméleti jogtudomány* pedig, mennyiben magyar hazai joggal foglalkodott, szinte a' Hármaskönyvben tanainak legbiztosabb támaszát nyerte. *Első* tekintetben a' XVI. és XVII. századokból korunkra jutott periatokra hivatkozhatom; *másodikban* a' Quadripartitum, Werbőczy' számos kiadásai és fordításai, a' magyar törvénytárnak 1628-ki bécsi és minden későbbi kiadásai, melyekbe a' Tripartitum fel volt véve, az Enchyridion, Kitonich' Directiója, Szegedy' Tyrociniuma, és sok más tudományos és irodalmi munkák szolgálhatnak például.

Erdélyben Werbőczy' Hármaskönyvének tekintélye még erősebb alappal bírt. A' *törvényhozásra* nézve Eder helyesen veszi észre : „Possim fortassis fidenter dicere, haud multo post, quam Verböczi Tripartitum in lucem editum est, majorem etiam fuisse hujus Operis in Transsilvania, iisque Vngariae provinciis, quae cum Transsilvania in fide Joannis Zápolya fuerunt, quam in reliqua Vngaria autoritatem. Nempe Verböcius, unus e principibus Zápolyanarum partium, facile nimirum apud suos, ut Tripartito integra constaret autoritas, perfecit; contra in Vngaria Ferdinando dedita, adnitente vel imprimis Palatino eodemque acerrimo Verböcii aemulo

Bathorio, jam anno 1527. de obliterando Verböczi Operere consilia inita fuisse, docet articulus tertius Comitiorum hoc anno Budae peractorum“ 'stb 'stb. Ugy szinte a' Leopoldinum Diploma Werböczy' Hármaskönyvét határozottan elismeri országos törvénynek. 'S ezek így lévén, egészen rendén volt, hogy az *erdélyi törvénykezés és elméleti jogtárgyalás* hasonlólag Werböczyt követték.

A *Hármaskönyv' negatív jelentőségét* illetőleg, hazai jogunk szempontjából nagy szerencsének tarthatjuk, melyet főkép Werböczynek köszönhetni, hogy, kivéve az egyházi jogot és néhány particularis statutumokat (p. o. az erdélyi szászok, és a' fiumei kerület' statutarius jogait); kivéve továbbá azon inkább jogtörténeti és doctrinalis, mint practicus befolyást, mellyről Werböczy (II. 6) emlékezik, a' romai jog nálunk soha, és pedig sem mint az ország' közönséges joga, sem mint annak segédforrása érvényességre nem emelkedett.

Ha valaki, úgy bizonyosan én a' romai jog' jelességét és nagy becsét méltányolni mindig kész vagyok. De egyedül *classicus jognak* vegyük azt. Elvei és határozatai a' romai, azaz a' mienktől lényegesen különböző népeletre vonatkozólag keletkezvén, a' mi életviszonyaink' fő tényezőitől tetemesen elütnek, 's korunk' állapotaira csak némi erőltetéssel és nem ritkán ferde irányban alkalmazhatók; mi semmi esetre a' jog' rendeltetésének meg nem felel. Ismerjük tapasztalásból az eredményt, mellyhez a' romai jogkönyvek' alkalmazása mindenütt vezetett, hol a' honi jogelemek' elmellőzésével kötelező és szabályozó törvény gyanánt voltak elfogadva. Elég legyen e' tekintetben az előbbi romai-német birodalom' és a' dunai fejedelemségek' példájára hivatkoznom.

A' *romai-német birodalomban* a' romai és a' nemzeti német jog' pártolói közt a' XV. században nem csekély vitatkozások folytak, mellyek több helytt kedvetlen jeleneteket is idéztek elő. Sokan t. i. a' német nemzetnek ősi jogintézeteit 's az ennek népeletéből kifejlődött jogelveket minden módon fenn ügyekeztek tartani; míg mások, főkép az akkor időben már nem csak Olasz- és Franciaországban, hanem Németországban is virágzó egyetemekenél tanulmányaik' alapján doctorokká avatott romanisták Justinian' jogkönyveit, mellyek Európának egész nyugatán doctrinalis uton már nagy tekintetre jutottak volt, az életben és praxisban is minden áron kötelező erőre emelni iparkodtak. I. Miksa császár az u. n. *Reichskammergericht* alapítván, és annak 1495. adott utasításában a' romai jog' megtartását rendelvén, eldöntötte a' vitát. Azóta a' romai jog, és pedig követte ez elvet: *Quod agnoscit glossa, agnoscit Curia; quod non agnoscit glossa, non agnoscit Curia*: a' német birodalom' jogéletének fő alapja, és a' közönséges németthoni jognak fő eleme lön. Mellette léteztek ugyan még számos particularis, azaz provincialis és helyhatósági jogok is, mellyek főleg az

1648-ki westfáliai béke óta az akkor megalapított territorialitásnak elve szerint túlnyomó tekintélyre emelkedtek; de ezekben is a' nemzeti német jogintézetek és jogelvek csak igen gyöngye támaszt bírtak; mert részint a' XVI. századnak kezdete óta már a' romai jog Némethon' provincialis jogéületét is gyorsan áthatotta, részint a' fejedelmek, herczegek és egyházi 's világi főurak' rendelkezései inkább, mint a' régi nemzeti jogkönyvek, szokások és helyhatósági statutumok határozták a' particularis jogokat: minek következtében, hozzá járulván a' romai-német birodalom' legfőbb törvényszékeitől hozott ítéletek' praejudicialis ereje, a' XVIII. század' közepéig, azaz azon időig, mellyben az újabb codificationalis irány kezdődik, Justinian' romai császár' törvényei a' glossa' magyarázata szerint, voltak a' némethoni jog' főalkatrésze.

Látjuk ebből, hogy az újabb némethoni jogtörténet csakugyan inkább, mint akármely másik szolgálhat adatul, ha a' romai jogelvek' más nemzeteknél behozásának következményeiről van szó. Annál nevezetesebb, hogy épen itt a' tapasztalás határozottan kedvezetlen eredményt mutat fel; hogy, mihelyt a' mult században a' német nemzetnek újabb szellemi emelkedése kezdődött, azonnal találkoztak lelkes férfiak, kik a' romai jog' alkalmazásának hazájokbani ártalmas befolyását tisztán bebizonyították (számos mások közül itt elég legyen a' híres Möser Justusra, és az újabb német jogtudomány' egyik legelőkelőbb emberére, Thibautra hivatkoznom); hogy érzvén ezen ártalmas befolyást, az egyes német státusok' törvényhozásai közt is már legtöbben a' romanisticus iránytól eltértek, oda fordítván ügyekezeteiket, mikép a' romai jognak elmellőzésével korunk' kívánalmainak és az ész' alapelveinek megfelelő törvénykönyveket alkossanak. Észrevehető ez a' mult század' közepe óta főkép Bajorországban, Poroszországban és Austriában; 's a' porosz „Landrecht“ nem kevésbbé, mint az austriai általános polgári törvénykönyv' szolgál ezen új irány' bizonyosságul. Nem is találkozott még német törvényhozó, ki, mint XIV. Lajos francia király, a' romai jogot írásba foglalt észnek — *raison écrite* — nevezte volna.

Ezeknél még kedvetlenebb tüneményekre találunk a' *dunai fejdelemségekben*. Havasalföldnek és Moldvának földén t. i. nem Justinian' császárnak nyugati irányu, hanem a' bizanci törvények és jogkönyvek jutottak szintén eredetileg szokások és doctrinalis úton, érvényességre. Így a' Basilikák 's ezeknek scholiái, synopsisai 'stb., mellyeket p. o. Psellus, Zonaras, Aristenus, Balsamon, Arsenius 'stb. készítettek, de főkép *Harmenopolusnak* „*Ἱεροχειρον νομων*“ -ja, bírtak ott szintolly tekintettel, mint Nyugati-Európában Justinian' jogkönyvei és ezeknek glossája; 's valamint itt ezek, ugy amott szintén egyházi institutiók és rendelkezések által istápolattak. Azon törvénykönyv, mellyet Moldvában Jó Sándor fejedelem (1401—1433) adott, kizárólag illy elemekből készült. Sőt, midőn Moldvában Albá-

niai Vazul (1634—1654), és Havasalföldön Bessaraba Mátyás fejedelemek (1634, nomokanon vagy indereptare legii nevezete alatt) polgári törvénykönyveket hirdettek ki, a' basilikák, Justinian és Leo császárok' novellái és Harmenopolus mind a' mellett érvényességben maradtak. A' sok baj, melly ezen zavaros jogállapotnak volt következése, 's melly a' némethoni jelenetknél még sokkal kedveltebb színben mutatkozott, végre újabb időben különös polgári törvénykönyvekre adott alkalmat, mellyeket Moldvában Kallimachi (1817 és 1833), Havasalföldön pedig Ypsilanti Sándor (1774) és Karadja (1813) fejedelmek hoztak.

Világos ezekből, hogy bármi nagy is a' romai jognak, ha egyedül classicus jognak vétetik, becse és jelessége; mégis, hol más nemzetknél practicus érvényességgel ruházott fel, jótékonyan nem hatott; 's így világos egyszersmind, mikép Werbőczynek nagy érdemül kell beszámítani, hogy Hármaskönyvét készítvén, Magyarországon és Erdélyben a' nemzeti elemekből keletkezett jog, további kifejlődésében, is megtarthatta e' tekintetben önállóságát, 's hogy a' romai jog soha annak természetszerű alakulását meg nem háborgatta, meg nem zavarta.

II. Erdélynek elválása Magyarországtól jogtörténeti szempontból.

Azon számos csapások közt, mellyekkel a' XVI. században a' sors hazánkat sújtotta, Erdélynek Magyarországtól elszakadása volt egyike a' legnehezebbeknek. Zápolya János halálától lehet ezt számítani. Egyébiránt nem egyszerre, az egyik vagy másik rész valami szándokos elhatározásából történt ezen elválás; hanem fokoként azon sajnós események' következtében, mellyek a' mohácsi ütközet után érték nemzetünket. Mi befolyással volt ezen elválás az erdélyi jognak egészen külön módon kiképzésére, azt alább fogjuk látni. Itt magát az elválásnak tényét akarom jogtörténeti szempontból méltatni.

Erdélynek Magyarországtól elszakadását történetileg két oldalról tekinthetjük: 1) azon viszonyokat vizsgálván, mellyek Erdélyben inkább a' jog' külső alakulását, mint benső alkotását illették; és 2) azon bensőleg működő momentumokra ügyelvén, mellyek az elszakadásnak következtetésében Erdélynek jogi és társadalmi különléte' alapját adták meg. Az *első* szempont túlnyomólag a' közjog', a' *második* inkább a' magánjog' történetére vonatkozik.

1) Ha végig tekintünk azon eseményeken, mellyek Erdélynek Magyarországtól elszakadását vonták maguk után, egy részről nem csekély számú és jelentőségű elemeket veszünk észre, mellyek, ha másképp nem lehetett, separatisticus irányban kerestek önállóságot; de más részről folytonos törekedést is találunk, hogy a' két magyar hazának előbbi egysége mégis soha egészen fel ne bontassék. Számos státusszerződések, mellyek ezen időben Erdélynek Magyaror-

szághoz politikai állását meghatározták, magokban foglalták egy-szersmind azon momentumokat is, mellyek az ujonnan alkotott fejedelemség' különlétének megadták formáját. De bármennyire voltak is e' separatisticus irányban Erdély' státusviszonyai kifejtve; mégis az egység' fentartására czélzó törekedések soha nem hiányoztak. 'S ezek nem annyiban — mint többnyire állítják — Erdélynek 1552-ki és 1602-ki csak rövid időig tartott Magyarországához visszakapcsolatásában, mint inkább azon szellemben gyökereztek, melly a' két testvérhaza' lakosait lelkesítette, 's melly szerint egymás' irányában magokat mindig testvéreknek nézték.

Erdély' története a' nemzeti fejedelmek' korszakában nem csak önálló és független a' magyarországitól, hanem több igen érdekes fénypontokat is mutat. Néhány fejedelmeinek politikai hatalma, Erdélynek befolyása az Európa' azonkori ujjaalakulására nézve felette fontos westfáliai békességre (1648); azon erős támasz, mellyet főképp a' XVII. században az erdélyi politika Keleti-Europában a' protestantismusnak, az erdélyi udvar pedig a' magyar nyelvnek és irodalomnak nyujtottak, és sok más események világosan bizonyítják, hogy a' Fényes Portának felsősége mellett, és a' balsors' számos csapásainak daczára is az erdélyi fejedelemség Magyarországától különlétében is a' XVII. században Európa' legnevezetesebb státusai közé tartozott. 'S ez, mind a' mellett hogy a' régi Magyarországgal összefüggésének fonala soha egészen meg nem szakadt, hogy a' XVI. és XVII. században a' fejedelemségnek politikai intézetei többnyire olly privilegiumok' alapján fejlődtek ki, mellyek magyar királyoktól eredtek; 's hogy újabb időben is számos viszonyok léteztek, mellyek, mint az erdélyi nemességnek alapeszméje, miszerint az ottani nemesek szintugy mint a' magyarországiak a' magyar korona' tagjainak tekintettek; Erdély' főhivatalainak „királyi“ czíme; az erdélyi romai cath. püspöknek részvéte a' magyarországi diétán 'stb., a' régi egységnek emlékét tartották fen: az erdélyi 1526. ótai jognak a' magyarországitól független iránybani alakulását elegendőleg indokolja.

Már az 1526. előtti korban Erdélynek külön diétái voltak ¹⁾. A' dolog' természeténél fogva ezek akkor időben csak provinciális gyűlések lehettek. De midőn a' XVI. században Erdély elvált Magyarországtól, ezen gyűlések csakhamar valóságos országgyűlésekké változtak által, mellyek önálló törvényhozást gyakoroltak. Alább ezen törvényhozásról és működéséről szólandok. Itt főképp arra figyelmeztetek, hogy az erdélyi approbationalis és compilationalis jognak mind anyagi, mind alaki alapját megadták.

A' későbbi t. i. 1691-ótai időt illetőleg, Erdély' jogviszonyai

¹⁾ Bedeus: Die Verfassung des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Wien 1844, 25. 's k. l.

a' Diploma Leopoldinumban határozott módon az u. n. novellaris czikkek' formájában rendeztetek és szabályoztattak; melyeken kívül a' szokás, a' legfelsőbb rendelkezések és privilegiumok, a' helyhatósági statutumok és a' törvényszékek' gyakorlata fejtették még részletenként ki az újabb erdélyi jogot.

2) Ezeket előre bocsátva, ha azon bensőleg működő momentumokat keressük, melyek Magyarországtól elszakadásának következtében Erdélynek megadták jogi és társadalmi különletének alapját; 's ha ehhez képest azon ellentétet vesszük szemügyre, mely az 1526. előtti és az ezen esztendő ótai állapotok közt létezett: főkép Erdélynek nemzeti és vallásos viszonyaira szükséges figyelmünket fordítani.

Az u. n. *három egyesült nemzet uniója*, melynek első csiráját a' kápolnai unióban (1437.) találjuk, 's mely az 1542-ki tordai diéta óta bevégzett ténynek tekinthető, nem csak politikai tekintetben, hanem jogiban is fontos esemény volt. Alább látni fogjuk, mikép mind a' magyar, mind a' székely, mind a' szász nemzet önnön köreikben önállólag és egymástól függetlenül szabályozták külön jogviszonyaikat. Magasabb szempontból tekintve a' dolgot, főkép a' *három* nemzetiségnek hatására kell ügyelni, mely a' jogviszonyok' alkotásában és meghatározásában különféle módon mutatkozott. E' mellett Erdély' román eredetű lakosai a' míveltségnek és politikai jelentőségnek sokkal alsóbb polczán álltak, semhogy a' jogviszonyok' alakulására nevezetesebb befolyást nyerhettek volna.

Egyébiránt nem csak a' jog' rendezésében és szabályozásában, hanem a' bírói és végrehajtó hatalomnak gyakorlásában is a' három egyesült nemzeteknél különböző elvekre és intézkedésekre találunk.

Mi a' *vallási viszonyokat* illeti, ezeknek jogi jelentőségét a' XVI. században előtérbe lépett reformationnak minden egyéb társadalmi érdekeket magának alárendelni törekedő eredeti szelleme szerint kell megítélni. Erdélyben a' catholica, evangelica, reformata és unitaria vallások és egyházak közt az egyenjoguságnak elve volt törvény által megállapítva. Ezen elv, valamint egy részről Erdély' azon lakosainak, kik az említett egyházak' valamelyikéhez nem tartoznak, nevezetes jogi megszorításával járt, ugy másikról ezeknek követői közt teljes politikai és jogi egyenlőséget akarván létesíteni, ez által számos intézkedésekre adott alkalmat, melyek az erdélyi XVI. és XVII. századi jog' jellemző vonásai közé tartoznak.

'S ezeket egy szempontba egyesítve, tekintve továbbá, mikép az 1526. előtti magyarországi törvények és jogrendszer később is megtartották Erdélyben érvényességöket; az óta pedig a' nemzeti ségek' azon mechanicus különállása, 's a' vallásos és egyházi viszonyoknak azon egyébként a' történetben példanélküli rendezése, mely Erdélyben divatozott, és az erdélyi jog' kifejlődésére olly nevezet-

tesen hatott, Magyarországnak nemzetiségi és egyházi viszonyaitól lényegesen különbözött : látjuk, hogy Erdélynek Magyarországtól elszakadása jogtörténeti tekintetben igen fontos következményeket vont maga után, melyeket szemmel tartani jelen vizsgálataimnak egyik fő feladata leszen.

III. Magyarország' törvényhozása és jogrendszere Werböczytől fogva 1848-ig.

A' jogtörténet más alapnézetekből indulván ki, mint a' fennálló jognak dogmaticus tárgyalása, e' helyen bátran túlléphetünk azon határon, melyet az előbbi királyi curia' praxisa vont, 's melly a' magyar jog' újabb commentatorai által talán kelletlenül nagyobb szigorral és lelkiösmérettel tartatott meg mindenha. A' jogtörténet egyébiránt a' tulajdonképi történettől is különbözik, a' mennyiben t. i. nem annyira a' nemzetnek vagy státusnak joglétét illető tényeket halmozza össze; mint inkább csak a' divatozó jogrendszernek kifejlődését vizsgálja, 's annak mulékony és maradandó elemeit elkülönöztetvén, a' fennálló jogot történeti előzményeinek fejtegetése által világosítja fel.

Ekkép az én feladatom is közelebb meghatározatván, vizsgálataimban *általán* az országnak közönséges jogát, egyes részei, kerületei és helységei' municipalis jogaitól megkülönböztetem; az *előbbit* illetőleg pedig Magyarországnak Werböczy ótai törvényhozását és jogrendszerét *három történeti korszak* szerint tárgyalom, mellyeknek *elseje* 1514-től 1723-ig; *másodika* 1723-tól 1790-ig; és *harmadika* 1790-től 1848-ig terjed; és mellyeknek mindenikében a' *törvényhozást, a' törvénykezést és jogpraxist, és a' jog' doctrinalis tárgyalását* külön tekintem.

A) Magyarország' Werböczy ótai közönséges joga

(Jus commune Regni).

Első korszak 1514—1723.

I. Törvényhozás.

A' törvényhozást az ország' alkotmányos rendszerénél fogva az országgyűlés gyakorolta. De miután az 1514-ki országgyűlés Werböczy' akkor elkészült Hármaskönyvének megvizsgálására tíz tagot küldvén ki a' maga kebeléből, ezeknek jelentésére a' 63-dik cikkben ezt végezte : „Quod Jura Regni Regia Majestas statim perlegi facere, et perlecta confirmare, confirmataque et sigillata ad singulos Regni Comitatus remittere dignetur“; — miután továbbá II. Ulászló király ugyanakkor előre bocsátván : „Nobis in praesenti Conventu et Congregatione Generali universorum Praelatorum, Baronum et Regni hujus Nobilium constitutis, iidem Praelati, Barones ac Nobiles universi nostrum accedentes in conspectum, quendam

libellum gentilitia, municipaliaque Jura, ac Leges et Consuetudines eorum vetustas et receptas continentem, Nostro jussu a' Magistro Stephano (Werböczy) collectum et conscriptum Nobis obtulerunt, supplicantes, ut quia ipsi eum libellum in cunctis suis clausulis, articulis et capitulis per Venerabilem Paulum de Warda, Praepositum Sancti Sigismundi, proventuum nostrorum Regalium Administratorem, ac Magnificum Benedictum de Batthyán, Castri nostri Budensis Castellanium, nec non Egregios Magistros Joannem de Ellywelgh Palatinalem, ac Albertum de Bellyén et Paulum Bolyár Personalis Praesentiae Nostrae Protonotarios; item Stephanum Kesserü de Gybarth Regni nostri Hungariae Vicepalatinum, Georgium de Mekche Secretarium nostrum, Michäelem de Zob, ac Paulum de Dombó Juratos Assessores Sedis nostrae Judiciariae, et Stephanum Henzellffy de Petrovcz, Directorem Causarum nostrarum Regalium, perlegi, revideri, discuti et examinari faciendo, super eorum legibus et approbatis consuetudinibus recto ordine et debito modo conscriptum esse agnovissent; — propterea ipsum libellum et omnia in eo contenta, quoad omnes clausulas, sensus, capita et articulos in formam nostri Privilegii redigi faciendo, admittere et approbare. eisdemque et eorum heredibus ac posteritatibus pro perpetuis Legibus et Consuetudinibus valiturum autoritate nostra Regia et de Regiae nostrae potestatis plenitudine roborare et confirmare dignemur“; Werböczy' Hármaskönyvét megerősítette; volt már egy munka, mely Magyarországnak fennálló jogrendszerét részletesen megismertette, 's mely — mennyiben szerzője a' divatozó jogszabályokat és jogelveket nem mint magánszemély, hanem a' király' meghagyásából és a' törvényhozó-test' nyilvános helybenhagyása mellett közlötta — egyes jogviszonyoknak törvény általi külön szabályozását szükségtelemmé tette. Így lehet már megmagyaráznunk, mikép történt hogy, ámbár Werböczy' Hármaskönyvének királyi megerősítésében a' peccsétnek odanyomatása elmaradt, 's ez okból formahiány miatt a' munkának eredeti törvényereje később több oldalról kétségbe vonatott, mégis már 1513-ban azt minden megyéhez szétküldve látjuk, mire hivatkozva az 1518. és 1519. Bácsan egybegyült országgyűlések annak megtartását ismételve elrendelik („Causae — — secundum Jura Regni scripta ad universos Comitatus jam destinata, semper adjudicentur, resque universae discutiantur“); később pedig az erejét megszüntetni törekedő minden ügyekezeteknek ellenében is tekintélyét a' legújabb időkig megtartotta; megmagyarázhatjuk azonkívül, mikép a' XVI. és XVII. században, midőn az ország részint a' törökök, részint polgári nyugtalanságok által majd folytonosan hányattatott, az országgyűlések jogelvek' vitatásával és meghatározására nem igen foglalkodtak; hanem csak a' legstürgetőbb szükségekre hoztak törvényeket, mellyek tehát nem is igen hatottak ezen túl, 's nem rendszert, hanem csak casuisticát mutatnak.

Látjuk ebből, hogy Magyarországnak ezen idei törvényhozása két irányban működött, mennyiben t. i. *egy részről* a' fennálló jogelvekre nézve Werböczy' Hármaskönyvének megtartása, vagy annak elmellőzésével más törvénykönyvnek készítése volt kérdés alatt; *másikről* pedig igen sokféle tárgyról, 's ezek közt olykor olykor jogkérdésekről is hozattak országgyűlési határozatok.

a) *Első tekintetben* már az 1527 : 3. törvényczikk azt rendeli : „Ut Majestas sua universa Decreta Praedecessorum suorum per illos sedecim electos Jurisperitos, et alios, qui Majestati suae videbuntur, infra futuram Generalem Diaetam emendari, emendataque in unum corpus redigi faciat; illaque in ipsa futura Generali Diaeta ex consensu omnium Statuum hujus Regni, confirmet gratiose.“ Ámbár ezen törvényczikk közvetlenül Werböczy' Hármaskönyvének elmellőzésére még nem látszik vonatkozni, mert 1514 : 63., melly a' Hármaskönyvet megerősítette, szintén rendeli egyszersmind : „Quod universa Decreta jam rectificentur et in unum comportentur“; miből csak az tetszik ki, hogy a' „Decreta Regum“ és a' „Jura Regni“ közt a' XVI. században különbséget tettek, 's az előbbieket alatt királyaink' végzeményeit, a' „Jura Regni“ alatt pedig a' hazai jogelveknek rendszeres és törvényes erővel felruházott egybefoglalását értették, millyen Werböczy' Hármaskönyve volt : még sincs kétség benne, hogy I. Ferdinánd király az ország' törvényeinek és jogainak rendezését gondjai' egyik fő tárgyául tűzte ki magának, miben előrelátható volt, hogy Werböczy' munkájával alig fogna megelégedni. A' későbbi intézkedések csakugyan bizonyítják is ezt; mire nézve következő országgyűlési törvényeink vannak :

1548 : 21. „Videntur per Regiam Majestatem eligendi aliquot viri Jurisperiti, qui *Jura Regni* revideant, et si quid contra aequitatem, Jusque Divinum esse videtur, in melius reforment. Et quicquid per eos fuerit conclusum, producat per ipsos in futura Diaeta, et eodem tempore super illis concludatur per Suam Majestatem.“

1550 : 10. „Probatur Ordinibus et Statibus Regni, quod Majestas Sua de *reformatione Decreti et Juris* interim aequa administratione clementer proposuit. Operae pretium esse censent, inceptum opus, quoad ejus fieri possit, celerius ad exitum perducere; ac proinde et sollicitandos eos, quibus haec provincia demandata est, et largius quoque, quam hactenus sumptus suppeditandos, ut omnium cunctatio facilius tollatur. — 11. Cum autem negotium hoc privilegia, libertates, jura, denique tranquillitatem tum praesentem, tum futuram Ordinum et Statuum Regni in se contineat; iidem Ordines et Status Regni constituerunt, ut simul ac Majestas Sua de hujusmodi revisione, reformationeque per ipsos ad id electos viros jam absoluta fuerit certior facta; tunc universis Comitatus per litteras suas jubere dignetur, ut ex singulo quoque Comitatu unus aut alter

praecipuus, Jurisque peritus Nobilis ad eum diem, quem Majestas Sua litteris suis praefatis ipsis Comitatus denunciamus duxerit, deligantur ad Suam Majestatem; quibus sic delectis Nobilibus, simul et Dominis Praelatis, Baronibus ac Judicibus Regni ordinariis, Magistrisque Protonotariis adhibitis Majestas Sua opus reformationis hujusmodi recognosci, pertractari et prout magis videbitur expedire, emendari, corrigi, addique aut imminui quaecumque videbuntur necessaria aut Juri consona, curare dignetur; tandemque his peractis absolutisque Generale Conventum omnibus Regni Statibus Majestas Sua indicat, in eoque Conventu recognitum atque absolutum opus Decretorum hujusmodi reformatorem publice coram cunctis perlegendum, promulgandumque exhibeat; atque ita omnibus Ordinum et Statuum suffragiis, unanimique consensu, voluntate atque approbatione, si quae adhuc in ipsis Decretis sic recognitis addenda, minuenda vel aliter videbuntur esse immulanda, addantur, minuantur atque immutentur, totumque opus ipsum perficiatur ac per Suam Majestatem demum confirmetur, in singulosque Comitatus sub sigillo Suae Majestatis transmittatur; ad solidam, perpetuamque omnium temporum observantiam.“

Ezen törvénczikkhez képest ¹⁾ I. Ferdinánd bizottmányt nevezett, mellynek a' hazai jog' (Jura Regni) rendbeszedése és írásbafoglalása szintugy, mint negyven évvel előbb Werbőczynek, meghagyott. A' bizottmány' tagjai voltak Gregoriánczy Pál zágrábi püspök, Ujlaki Ferencz győri püspök és királyi helytartó, Mérey Mihály kir. tanácsos és személynök, Zarvaskendi Sybrik Gergely kir. tanácsos, Kamaray Tamás alországbiró, Pókateleki Zomor János kir. ügyek' igazgatója, és Bodenarius Márton bécsi jogtudós. Ezek Werbőczy' Hármaskönyvét vették mindenek előtt tekintetbe, mellynek akkor már második nyomtatott kiadása (és pedig szintugy mint az első, bécsi) létezett; 's ennek alapján új munkát dolgoztak ki, mellyet rövid idő alatt Ferdinánd királynak be is nyújtottak. Ezen munka, mivel négy részből áll, közönségesen *Négyeskönyvnek* (Quadripartitum) nevezetik. A' királyhoz intézett előszavukban ezek Werbőczyről következőleg nyilatkoznak: „In Regno Majestatis Tuae Hungarico regnante olim Rege Uladislao vir excellens Stephanus Verbőczius rem tantopere neglectam, statuta videlicet et decreta, legesque et consuetudines Regni divulsa, mutila et male cohaerentia in unum convertere volumen, in scripturamque redigere ordinationem adgressus, quid effecerit, opus illud Tripartitum ab eodem editum sufficiens praebet testimonium. Clarum quidem illud, et prout in prima talis partus faetura fieri potuit, satis diligenter elimatum, atque recollectum, omnique laude prosequendum;

¹⁾ Joannes Szegedy: Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium, II. 6. §§. 13. és 14.

in quo tamen et ipso non pauca sunt vel penitus omissa, quae omitti non debebant, vel autem aliter, quam Juris Divini, naturalisque aequitas, vetusque Regni observatio exposcere videbatur, praesertim in negotio probationum, juramentaliumque depositionum, et aliis multis posita. Nam in quibus rebus dispositioni Juris communis tam Canonici, quam Civilis adversetur, ne commemorare quidem operae pretium existimamus, cum decreta hujus Regni Hungariae ad normam, regulamque illius Juris, sicut ab initio redigi noluerunt, ita neque redigenda sunt. Hi tamen operis praefati Tripartiti defectus non sunt tanti aestimandi, ut per eos nomini Verböcziano aliquid detrahi possit; primus enim ille inventor est, cujus singulari cura et diligentia, vigiliisque non modicis, doctrina quoque et eruditione, ac rerum experientia non vulgari leges et constitutiones, atque observationes, consuetudinesque Hungariae in novam pulchritudinem, atque moderatum et bene digestum compendium pervenere. Nullum autem penitus admisisse vel errorem, vel defectum coelesti quidem sapientiae peculiare est, humanae vero imbecillitati nullo modo possibile, eo quod humanorum operum ratio talis est, ut nihil fiat adeo politum, adeoque absolutum, ut non in melius reformari possit. *Atque de ipso quidem Tripartito opere hoc pronunciare libere, ingenueque possumus, quod nisi felicioribus illis adhuc temporibus Verböcziana opera illa produissent in lucem, magna profecto pars rituum et consuetudinum, judicialiumque hujus Regni observationum per subsequentes postea bellorum procellas, atque tempestates, quae in campis potissimum Mohacsii in similitudinem cladis Cannensis detonuerunt, cum tot clarissimis illis obrutis ingeniis pressa jaceret.*"

De, ámbár a' Quadripartitum hazánknak azonkori legjelesebb jogtudósai által nagy szorgalommal dolgoztatott ki, törvény' erejére még sem emeltetett. Az 1553 : 15. tcz. rendeli ugyan : „Quod ad revisionem reformati Decreti (itt ezen név alatt a' négyes-könyv értetik) attinet in presenti Conventu faciendam, cum majoris ea res momenti visa esse sit, quam ut minimo negotio, brevique temporis spatio et inter ceteras nunc curas absolvi queat; statutum est, ut ad festum S. Lucae proxime futurum ex singulis Comitatus unus vel alter Nobilis ad id unum duntaxat pertractandum concludendumque; similiter et ex Transylvania, Slavoniaeque, nec non ex singulis Capitulis, Civitatibusque potiores quinque (? talán „quique“) sumptibus eorum Posonium deligantur, per quos ita delectos (praesentibus ibidem authoribus reformationis, nec non Judicibus ordinariis, aut eorum Protonotariis et Vicesgerentibus) revisio ista omnis diligenter et accurate recognosci, et prout ex usu Regni et justitia fuerit esse visum, concludi et Sacrae Regiae Majestati clementer acceptanda et revidenda proponi debeat, quam etiam Majestas Sua revideat et recognoscat; et postea in proximo Conventu Generali

denuo cum fidelibus suis Statibus perlegat, et quae ulterius discutenda et concludenda fuerint, de eorum consilio discutiat, prout maturius visum fuerit, agat et concludat; ac ita demum ejusmodi reformationem absolutam auctoritate sua Regia approbet, confirmet et promulget. Ac praefatos quidem delectos sine alia vocatione ad id operis ad diem, locumque praescriptum convenire debere, in hoc ipso Conventu est omnium approbatione conclusum.“ De ezen másik gyűlésnek eredményéről, noha hihető, hogy megtartott, mitsem tudunk ¹⁾. Az 1563 : 30. tcz. az előbbi rendelést megújítván, ezt mondja : „Quoniam superioribus annis Sacrae Caesareae et Regiae Majestati per Status et ordines Regni supplicatum extitit, ut Leges et Jura Regni istius sui Ungariae propter non paucos in illis abusos per idoneas et jurisperitas personas Locumtenenti tunc suo adjuncas certum in ordinem redigenda, necessariisque in locis et punctis reformanda curare dignaretur; idque ab illis, quibus hunc laborem Sacra Sua Majestas demandare dignata fuit, factum praestitumque esse intelligunt; necessario Suae Majestati supplicandum duxerunt, ut delectis ex unoquoque Comitatu, Capitulis praeterea et Liberis Civitatibus idoneis, juriisque et legum Ungariae peritis hominibus, ac per Sacram quoque Majestatem Suam adjunctis aliquibus Jurisperitis personis, dignetur primum diem mensis Augusti anni proxime venturi, in quo ad Dominum Locumtenentem conveniant, praefigere; iisdemque ea, quae per dictas personas revisa et in unum comparata ac Sacrae Suae Majestati praesentata fuere, perlustranda et revidenda; ac si quae videbuntur reformanda, et denique Suae Majestati rursus ad ulteriorem deliberationem offerenda, extradare; et postea in proxime futura Diaeta publico Regni consensu et approbatione publicare et clementer confirmare.“ De ezen intézkedésnek sem lett fogantatja, ugy hogy a' Quadripartitum egészen félre tétetett. Figyelemre méltó, mit e' tekintetben Szegedy mond ²⁾, 's mire Kovachich József Miklós némi észrevételt tesz ³⁾. Kitionich, bár méltányolva, a' Quadripartitumot mégis csak mint magán munkát idézi ⁴⁾.

Még a' XVII. században is a' bécsi békesség' XI. pontjának alapján sürgettetett többször a' roformatio Decretorum (Koron. ut. 1608 : 1., 1609 : 69. 'stb); eredményre azonban nem találunk. 'S ugy történt, hogy Werbőczy' Hármaskönyvének tekintélye később kétségbe többé nem vonatott; 's hogy nem az országgyűlésnek, hanem két lelkes magyar püspöknek, Mossóczy Zákárnak és Telegdi Mik-

¹⁾ Lásd M. G. Kovachich : Suppl. ad Vestigia Comitiorum III. kötet. 237. és 238. l.

²⁾ Rubricae s. Synopses titulorum 'stb. Juris Ungarici. Tyrnaviae 1734. Pars II. 113. l.

³⁾ Astraea, tom. II. Budae 1823. 168. l.

⁴⁾ Directio Methodica. Cap. II. Qu. 3. Cap. VI. Qu. 4. és Cap. IV. Qu. 27.

lónak, kik ebben csak mint magánszemélyek jártak el, köszönjük hazai törvényeink' azon gyűjteményét, mely először 1584-ben jelent meg nyomtatásban, 's mely utóbb Corpus Juris Hungarici néven jogtudósainktól általánosan használtatott. Mivel pedig ez a' törvényhozás' minden hozzájárulása nélkül készült, úgy tekintendő, mint a' hazai jog' doctrinalis mívelésének egyik eredménye, melyről alább még szó lesz.

b) *Mi már a' magyar törvényhozásnak egyes, főkép a' polgári jog' körébe tartozó jogkérdésekre vonatkozó határozatait illeti*, a' fennebb kiindulási pontul vett 1514. esztendőől 1723-ig a' következőket vesszük észre :

α) *A' hon' lakosainak személyjogi állását* tekintve, a' régi felosztás : nemesekre (kikhez a' 1 : 2. értelmében magánjogilag a' főpapok és főurak is számítottak), polgárookra és parasztoakra, teljes épségében maradt, sőt a' személyjognak alaprendét foglalta magában. Egyes intézkedések mindazonáltal tétettek, mellyek az ide tartozó elveket részletesen tovább fejtették ki.

1550 : 77. A' honfiúsításra (indigenatus) nézve szabályozó határozat hozatik. Ez által egyszersmind az idegeneket sok jogoknak bírhatóságában megszorító előbbi törvények határozottabb értelmet nyertek ; p. o. nemesség és nemesi jószágok' szerzését illetőleg 1630 : 30.

A' nemesi praerogativa a' törvények' különös védelmében részesült. Látszik ez főkép ott, hol a' nemesek' érdekei a' polgárokéival jöttek összeütközésbe, p. o. 1647 : 78., melly későbbi törvények által többször megerősítettet (1649 : 19, 1681 : 42, 1715 : 36.)

Általában észrevehető, hogy a' szabad királyi városok' autonómiaja, melly a' XIV. és XV. században azoknak majdnem teljes önállóságot adott, ezen idő alatt mind szorosabb korlátok közé szorítottat. Sokat tett e' tekintetben főkép az ország' felső részeiben a' vallás és a' nemzetiség' kérdése, mellyre nézve a' szabad kir. városokat illetőleg, p. o. v. ö. 1608 : 13 a. c. ; 1609 : 44 ; 1613 : 40. Schwartzner (Statistik des Königr. Ungern, másod. kiad. I. köt. 125 's k. l.) néhány ezen törvényeknek felvilágosítására szolgáló érdekes adatot közöl. Ugy szinte 1625 : 40. és 1659 : 71., mellyek a' városi mesteremberek' készítményeinek árszabását a' megyei gyűlésekre bizzák, és a' czéhek' autonómiaját illetőleg 1715 : 79. a' városi polgároknak előbbi kedvezőbb jogi állását sok tekintetben roszabbra változtatta.

De még kedvetlenebb színekben mutatkozik a' parasztok' személyes állása.

Tudva van, mi kemény határozatokat hozott a' parasztnépre az 1514-ki országgyűlés, és ki csak némileg járatos hazánk' XIV. és XV. századi jogtörténetében, első pillanatra látja, hogy ezen országgyűlésnek a' parasztosztályra felette mostoha, sőt ellenséges

szelleme Werböczy' III : 25—31. címjeit is átlengi. Hogy az ezen törvényekben foglalt határozatok az örök igazsággal össze nem férnek, tehát a' humanitas' szempontjából igazságtalanok, azt magok elismerték az ország' rendei, 1547: 26. ekkép nyilatkozván: „Cum variis exemplis vetustis et recentioribus saepenumero innotuerit Dei Optimi Maximi vindex ira ob peccatum populi aliquod gravior; neque ulla res magis ab aliquot annis florenti quondam Ungariae nocuisse videatur, oppressione colonorum, quorum clamor ascendit jugiter ante conspectum Dei: ad avertendam indignationem summi omnium rerum Opificis, ejusdemque benignitatem, pietatem et clementiam aliquando tandem afflicto huic Regno reconciliandam; — Ordines et Status Regni concluderunt“ 'stb. De bár nem hiányzott a' törvényhozásban a' jó akarat, mégis minden rendelkezési, melyeket a' parasztok' érdekében hozott (p. o. 1538: 21 és 22. körös; 1547: 27; 1548: 48; 1550: 37; 1553: 13; 1556: 27 és 28, 1608: 13 p. c. 'stb.), mivel mind a' földesúr' mind a' parasztl' javát, az előbbinek megszorítása nélkül akarta összeegyeztetni, 's így lehetetlen után törekedett, siker nélkül maradtak. A' parasztl' röghöz volt kötve, és maga a' király is csak földesurának beléegyezésével jutalmazhatta őt nemességgel (1622: 17, 1630: 30 'stb.).

β) A' vagyonjogot illetőleg, miután a' paraszti jószágra nézve Werböczy' elve (III: 30): „Rusticus praeter laboris mercedem et praemium in terris Domini sui, quantum ad perpetuitatem, nihil juris habet; sed totius terrae proprietas ad Dominum terrestrem spectat et pertinet“ olly annyira fentartatott, hogy 1715: 62. értelmében az még hűtelenség' esetében is a' földesurra szállt ¹⁾; a' városi jószágok' állása pedig tulnyomólag a' városok' *municipalis* statutumai által szabályoztatott, ugy hogy 1647: 87. szerint csak hűtelenség' esetében tartotta meg erejét azon régi szokás, mely szerint azok a' kir. fiscusra szálltak (p. o. Fejér V. 2. 106), de azon határozott hozzáadással, hogy kik illy polgári jószágokkal kir. adomány által kegyelmeztetnek „Donatarii tales hereditates in Civitatibus et oppidis territoriisque eorum existentes, *Jure Civili* possideant;“ itt egyedül *nemesi jószágokról* (*jura possessionaria*) és *nemes személyek' vagyonáról* lehet szó.

Mellözve az u. n. inscriptiókat, melyek nem közvetlenül törvények, hanem csak a' törvények' korlátai közt az inscriptionalis levelek által szabályoztatottak; mindenek előtt észreveendő, hogy egyházi személyek (1498: 55 és 65; 1647: 17) és szabad királyi városok (1542: 33. poson.) nemesi jószágok' szerzéséből kizárattak.

Nevezetesek az 1542-ki beszterczebányai czikkek, melyek a' jószágoknak erőszakos elfoglalásaira nézve intézkednek, minden

¹⁾ Hogy ez régenten nem ugy volt, kitetszik Fejér' Codex Diplomaticusában foglalt több okiratokból p. o. VIII. 5. 233. l.

adományokat és inscriptiókat, mellyek II. Lajos' halála óta „*per adhaesionem*“ történtek, érvénytelenítének; 's általában az előbbi háborús idő alatt megzavart birtokviszonyokat, mennyire a' körülmények engedték, rendezik. A' koronázás előtti 1608 : 9. a' kir. adományok és inscriptiók' kiadásainak módjáról rendelkezik.

A' magszakadás' eseteiben eljárásról szól az 1618 : 47., melly Kitonich' Dir. Meth. Cap. I. Qu. 3. által nevezetes felvilágosítást nyer.

Hűtlenségből adományozásokra nézve főkép nevezetes az 1563 : 47. tcz. De miután a' hűtelenség' eseteire nézve ezen egész korszak alatt az I : 14-ben foglalt elvek szolgáltak zsinórmértékül, nem lesz érdeknélküli ezen elvek' alkalmazását néhány példából közelebb megismerni. Szabadjon e' tekintetben következő királyi adományokat idéznem.

1546. Posonii 14-a Februarii, I. Ferdinándnak adománylevele, melly által Zedy Pálnak, Abauj vármegye' alispánjának Korláth-lánczban egy birtokrészt Láczy János és Mihály fiának hűtlenségből adományoz : „in quam ex eo incurrisset, quod iidem nescitur qua temeritate et furore ducti, fraterni vinculi et amoris obliti nobilem similiter Láczy ipsius Joannis ex sorore fratrem ex quadam contentione inter eosdem ratione certarum terrarum orta super iisdem terris, pro quibus contendebant laetalibus vulneribus affecissent et fraterno se sanguine contaminassent.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1546. Pragae 23-a Augusti, I. Ferdinánd Kunowith Miklóst hűtlenségeért megkegyelmezi : „quam ex eo incurrit, quod superioribus temporibus idem Nicolaus Kwnowyth iter agens fortuito incidisset in nobilem Michaellem Tybolth, variosque inter eundem misceissent sermones injuriosos, ex quibus orta inter eosdem contentione et jurgiis ipse Nicolaus Kwnowyth eidem Michaeli Tybolth in mutua digladiatione aliquot vulnera inflixisset, ex quibus ipse Michael mortem obiisset.“ (Az eredeti kegyelemlevél' kivonatja)

1547. Lythomericii 16-a Februarii, I. Ferdinánd Gróf Bernát, György, Ambrus és Farkasnak adományozza Wyczai Wyczay Mihálynak Sopron megyében fekvő jószágait ennek hűtlenségből : „quod idem Michael Wyczay anno superiori hominem Regium de Curia Regia, et testimonium Conventus Ecclesiae de Saag ad exequendam sententiam pro parte nobilium Dominarum Dorotheae relictae quondam Francisci Fywssy ac Clarae filiae ejusdem, consortis vero Egregii Nicolai Goszthonyi contra et adversus Magnificum Franciscum Nyary de Bodeg etc. in Sede Judiciaria Suae Majestatis obtentam transmissos, dum ad faciem possessionis ejusdem Francisci Nyary Harasztheryen vocatae in Comitatu Honthensi habitae vicinis et commetaneis ejusdem ibidem legitime convocatis accessissent, ipsamque executionem debito modo peragere voluissent, cum certis suis complicitibus armata manu impetu facto comprehendisset, cap-

tosque primo Regium et dicti Conventus homines, deinde Nobilem Emericum Balogdy unum vicinorum, et quendam Stephanum servitorem praenominati Nicolai Goszthonyi, qui eosdem Regium et Conventus homines comitatus fuerat, et plures alios praesentes in terram dejectos misere plagis multis et verberibus affecisset, ex quibus quidem vulneribus servitor praenominatarum dominarum Dorotheae et Clarae filiae ejusdem, nec non Blasius Zalathnay et Stephanus Tót mortem obiissent; reliqui vero etiamnum aegritudinis lecto decumberent.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1548. Augustae Vindelicorum 15-a Aprilis, I. Ferdinánd Feledy Eustach és Gothoy Miklósnak adományozza Cholthoi Baso Mátyásnak Gömör megyében fekvő jószágait, 's névszerint Choltho helységnek birtokrészét annak hűtlenségéből: „in quam ex eo incidisse dicitur, quod malo ductus spiritu oppida Thysolcz et Gemer vocata in Comitatus Honthensi et Gomeriensi, nec non ecclesiam in possessione Rymabanya in eodem Comitatu Honthensi habitam igne exurenda curasset; falsam item et adulterinam monetam contra auctoritatem Regiam totiusque Regni Hungariae cudi fecisset, multaque nefanda facinora perpetrasset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1548. Viennae 21-a Julii, I. Ferdinánd Panydaróczy Jánosnak és Szilassy Györgynek adományozza Pynczi Juhos Péter' jószágait Nógrád megyében, annak hűtlenségéből: „quod idem Petrus Juhos ex quadam controversia et contentione inter se et Nobilem quondam Ladislaum Nagdaróczy orta eundem interfecisset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1552. Pragae 13-a Januarii, I. Ferdinánd Witéz Ferencznek és Nagy Bertalannak adományozza Ispán Péter a' csanádi vár' parancsnokának Külső-Szolnok megyében fekvő Kakath és minden egyéb jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem superioribus diebus dum Thurcae religionis christianae et patriae hostes Regnum Hungariae infesto Marte invasissent — — praedictam arcem Chandiensem desertam omnibusque praesidiis destitutam reliquisset et manibus dictorum hostium tradidisset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1552. Viennae 20-a Januarii, I. Ferdinánd Alagy Jánosnak adományozza Beken Györgynek Borsodban fekvő Sajónemphy és Czenterffalwa, továbbá Gömörben fekvő Banwevy, Zenthkirály és Zwaffew nevű jószágait annak: „hűtlenségéből quod idem malo seductus spiritu ac Divinae legis mandato posthabito nobilem Stephanum Sayonemphy fratrem suum condisionalem nece miserabili interimisse dicitur.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1552. Viennae 7-a Februarii, I. Ferdinánd Muthnoky Mihálynak, Chwzy Peternek és Nagwath Ferencznek adományozza Myskei Perkewd Mihálynak Zabolch megyében fekvő Miske helysége' részeit

és más jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem in quadam causa, quae inter ipsum tanquam in causam attractum ab una ac Nobilem Stephanum Kazdag de Nadwdwar veluti actorem partibus ab alia, ratione et praetextu certorum negotiorum mota coram Personalis in Judiciis Locumtenente ceterisque Judicibus Sedis Suae Majestatis Judiciariae contra Jura, Leges et Decreta Regni binariam repulsionem temere fecisset, exindeque in terminis celebrationis judiciorum festorum B. Lucae Evangelistae a. 1549. et epiphaniarum etiam proxime praeteritarum in nota perpetuae infidelitatis fuisset convictus.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1555. Oeniponti 3. Octobris, I. Ferdinánd Ruskai Soos Mátyásnak, Péternek és Jánosnak, és Hagymassy Péternek, adományozza Wezzewd András' jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem nobilem Dominam Annam de Wezzewd materteram suam usque ad effusionem sanguinis verberasset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1576. Viennae 2. Aprilis, Rudolf Chernelházaí Chernel Tamásnak és Jóó Balásznak adományozza ösvegy Székely, máskép Dalnoki Vaska Antalné Maghy Zsófiának jószágait annak hűtlenségéből: „quod ea immemor fidei et honoris sui Dei et hominum timore postposito eundem Anthonium Szekel alias Vaska de Dalnok maritum suum nescitur quo maligno spiritu ducta conductis ad id siccariis et latronibus nihil tale formidantem in domo sua propria animo deliberato crudeliter interfici curasset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1576. Viennae 21. Aprilis, Rudolf Erdewdi Pálffy Tamásnak, palotai kapitánynak adományozza Borssy Gergelynek jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem Gregorius Borssy nescitur unde motus immemor fidei Christianae nuper ex arce Suae Majestatis Palotha clam ad Turcas transfugisset et damnatae sectae Mahometicae adhaesisse dinoscitur.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1582. Viennae 6. Martii, Rudolf Buchai Budachky Györgynek adományozza Barilovich Dorottyának Zágráb megyében fekvő Baryllovichgrad vagy Gorycza vára birtokrésztét annak hűtlenségéből: „quod eadem Dei hominumque timore postposito, honorisque sui immemor cum Nobili Gaspere Barilowith fratre suo carnali concubuisse et susceptum ex illo infantem interemisse dinoscitur.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1613. Ratisbonae 21. Augusti, II. Mátyás Rueber György hadi tanácsosának adományozza Chomaközy Endre' jószágait annak hűtlenségéből: „quod idem Andreas Chomaközy superioribus annis Dei et hominum timore postposito Egregium Nicolaum Bornemisza in proprio suo domicilio armata manu adorsus fuisset et ex animo deliberato praeconceptaque malitia eundem interfecisset.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja)

1613. Ratisbonae 4. Septembris, II. Mátyás Ztarchay Gáspár-

nak és Vrnoczy Györgynek adományozza előbb Petrichevich Gáspárné, akkor pedig Gersei Petheő Jánosné Bedekovich Dorottyának jószágait annak hűtlenségéből : „in quam eadem ex eo, quod Dei et hominum timore postposito cuidam feminae tunc servitrici suae Helenae Thuztich nasum abscindi curasset, poenamque super mutilationibus membrorum juxta leges et Decreta Regni editam subire formidando incurrisse dinoscebatur.“ (Az eredeti adománylevél' kivonatja) 'stb. 'stb.

A' királyi adományozásnak szabályai a' Hármaskönyv' tartalma szerint alkalmaztattak. Különös intézkedések csak az új adományra nézve látszottak szükségeseknek, mellyek az 1464 : 20. és 1492 : 78. nyomán 1514 : 33. 1545 : 38. és más törvényekben tétettek, míg végre az 1715 : 70. tcz. az új adományt úgy rendezte, mint az a' legújabb időkig fennállt.

Érdekel bírnak még azon változások is, mellyek a' nemesi jószágok körüli *iktatások* (statutiók) iránt történtek. Régenten nem csak a' királyi adományokban, hanem úgy szólván minden birtokváltozásokban szükséges volt a' beiktatás. Werbőczy mondja (I : 63) hogy : „omnes fassiones perennales super quibuslibet bonis ac juri-bus possessionariis inter alienos ac extraneos quocunque modo factae ; imo etiam pignoris titulo ultra summam quinquaginta florenorum celebratae et emanatae infra integram unius anni revolutionem statutione legitima firmari solent atque debent.“ Sőt vannak példák, hogy örökösés' eseteiben is a' beiktatás kívántatott ¹⁾. Még az 1542-ki besztercebányai 23. tcz. intézkedik olly „Donationes et inscriptiones, contractus item de successionibus bonorum et hereditatum erecti, nec non emptiones perennales, Regii consensus et impignorationes“ körül, „quibus *videlicet* statutiones legitimae ex Decreto Regni necessariae sunt.“ Azóta a' haza' belzavarai miatt a' statutiók gyakran nehézséggel jártak. Az erre vonatkozó törvények p. o. 1543 : 35., 1563 : 45. kor. ut. 1608 : 21. 'stb. mind csak adományzott jószágokba iktatásokról szólnak ; míg végre az 1647 : 125. tcz. azt határozta, hogy elzálogosításoknál statutio nem kívántatik, mit a' későbbi szokás örök bevallásokra és más egyszerű birtokváltoztatásokra is kiterjesztett.

'S ezek azon elváltóságok' fővonásai, mellyek a' XVI. és XVII. században a' magyarországi vagyonjogban történtek. Látjuk, hogy általok a' magyar polgári jog semmi lényeges változást nem tapasztalt, 's hogy Werbőczy' tekintélye ezen irányban meg nem szorítatott.

A' kor' viharos eseményei mindazonáltal a' birtokviszonyokra nézve a' törvényhozásnak még néhány más jellemző intézkedéseire

¹⁾ P. o. Horváth István : Werbőczy István' emlékezete, II. Pesten 1819. XXVII, LXVIII, LXXX. 'stb.

adtak alkalmat; de mivel ezek elvhatározatot nem foglalnak magokba, a' legnevezetesbeknek általános említése itt elég legyen. Tartoznak ide főkép az erőszakos birtokháborgatásokról szóló törvények, p. o. 1595 : 36; 1596 : 49; K. u. 1608 : 3. és 4; 1638 : 27; 1647 : 81; 1649 : 18. 'stb; ugy szinte az elévülés' kiszabott idejéből bizonyos számú éveknél kizárása, p. o. a' beszerzebányai 1542 : 22., a' mohácsi ütközet óta lefolyt 15 évet és 6 hónapot, az 1622 : 58.; 1596-tól 1622-ig 18 esztendő, az 1649 : 93. az ezen országgyűlést megelőzőt 7 esztendő; az 1681 : 29. 1670-től kezdve általában a' zavaros esztendőket, mellyek 1699-ig, sőt a' függő perekre nézve 1700-ig számíttatnak; 1715 : 70. 1703-tól 1711-ig 8 esztendő vesznek ki az elévülési számításból 'stb. 'stb.

γ) A' *tartozási jogra* (jus obligationum) nézve, miután az 1486 : 17. és 1492 : 38. tcz. azon elvet mondják ki: „Quod secundum quod se quisque obligavit, judicium et justitiam recipiat“; Werböczy' Hármaskönyve pedig magába foglalja a' szabályokat, mellyek szerint örök bevállásoknak akkor időben történnie kellett (mihez — mint már láttuk — az ünnepélyes iktatás is tartozott a' maga jogi következményeivel), nemesi jószágoknak elidegenítésében bizonyos eljárási mód volt meghatározva. Pótlólag 's az 1471 : 26-ra vonatkozólag rendelte a' pozsonyi 1542 : 40. tcz., hogy „Fassiones seu inscriptiones, si quas aliqui Dominorum ac Nobilium, sive per aliquam violentam coactionem, sive alia quacunq; causa illegitima in praejudicium filiorum, fratrum et aliorum haerendum suorum super castris, castellis et aliis quibusvis bonis et juribus possessionariis a tempore obitus Regis Ludovici fecissent, de jure et de facto irritae sint“; mit későbbi törvények p. o. 1552 : 17; kor. ut. 1608 : 18., 1687 : 13., 1715 : 53. 'stb. általános és minden szerződésekről álló elv' erejére emeltek.

Letétele (depositum) az 1638 : 28. és 1647 : 106. és 107. tcz. azt határozzák, hogy ki a' magánál letett jószágot birói felszólítás után eltagadja, violentialis büntetésbe essék; sőt az 1622 : 16. súlyosabb esetekben a' kétszeres megtérítést és a' becstelenség' büntetését is határozzák.

Jószágok' elzálogosításáról jellemzőleg mondja Werböczy (I. 80.): „Quamquam jura possessionaria impignorantia nedum possidere aut gubernare damnabile, salutique contrarium, verum etiam aliquid de illis scribere, formidabile videatur; quoniam tamen leges Imperiales atque civiles ejus usum admittunt, adeo in hoc Regno partibusque sibi subjectis usus iste perniciosus multum inolevit, incrementumque grande cepit 'stb.“ Ezen szokás a' XVI. és XVII. században is annyira divatozott hazánkban, hogy ezen idei országos törvények a' nemesi jószágok' elzálogosításáról többször intézkedtek. Nevezetes, mi módon terjesztetett ki zálogügyekre nézve a' megyék' birói illetékessége (1504 : 7; 1618 : 62.; 1625 : 53.; 1638 : 29.;

1649 : 41.; 1681 : 33.). Említendő azonkívül, hogy hazánknak XVII. századbeli törvényhozása koránt sem mutatott már annyi ellenszenvet a' zálogkérdések iránt, mint Werbőczy. A' Hármaskönyv szerint a' nemesi jószágoknak elzálogosítása felette meg volt nehezítve. Az I : 60. szerint nemesi jószágok' elzálogosításának hiteles felvállás' formájában kellett történnie; 's ha a' zálogsomma ötven forintnál nagyobb volt, az I : 63. szerint ünnepélyes beiktatás (statutio); ha pedig a' jószágnak közbecsü árát meghaladta, az I : 65. szerint királyi helybenhagyás (Consensus Regius) kivántatott. A' későbbi törvények már sokkal engedékenyebbek voltak. Az 1655 : 52. rendeli, hogy „litterae obligatoriae sigillis et chyrographis privatis super pignore emanatae, ac usu et possessione reali honorum oppignoratorem roboratae, in quibuscunque Judiciis validae sint, admittanturque.“ Már előbb az 1647 : 125. határozta volt, hogy minden zálogot csak az egész zálogsommának visszafizetése mellett lehet visszaváltani, 's hogy az elzálogosított jószágot senki annak közbecsü áraért vissza nem veheti többé. Az 1635 : 90. pedig elv gyanánt, melly későbbi törvények által többször megerősítettet, azt rendeli : „Ut conditiones in litteris pignoratitiis non de summa duntaxat expressae, sed et aliae justae ac legitimae observentur.“

Pénzbeli 's névszerint *világos adósságokról* (debita liquida) az 1492 : 92. tcz. rendeli : „Si quis causabitur, sibi aliquem debitorem fore manifestum, hoc est, si debitor fuerit apertus et manifestus, qui debitum hujusmodi non negat, et materno sermone „szembevaló adós“ nuncupatur; talis etiam debitor detineri et ex parte ejusdem juxta Regni consuetudinem judicium fieri valeat.“ Ezen törvény, hozzá járulván még a' kamatokra nézve az 1647 : 144., volt a' XVIII. századig az egyedüli szabály, melly tiszta pénzbeli adósságokról létezett. Különös említést érdemel még e' tekintetben az 1622 : 41. tcz. rendelete, miszerint „debita (kötelezvények értetnek) Regnicolarum extranei praemere vel coemere nec possint, nec debeant; et si qui extranei debita Regnicolarum praemissent vel coemissent, aut in futurum praemerent vel coemerent, tales in acquisitione hujusmodi debitorum tam intra, quam extra Regnum incompetentes habeantur, ac tam emptor, quam venditor hujusmodi debitum amittant : salva tamen priorum debitorum per ipsosmet creditores in legitimis instantiis acquirendorum facultate utrinque permanente.“

Végre a' *haszonbérleti* viszonyok is nyertek ez időben törvény által némi új szabályozást; névszerint a' vámszedési jognak és az egyházi tizednek kibérlése. Az elsőre nézve főkép az 1630 : 15.; 1647 : 91.; 1649 : 79.; 1655 : 29. 'stb; a' másodikra nézve az 1481 : 8. tcziknek megváltoztatásával hozott törvények, t. i. 1546 : 55.; 1547 : 35.; 1548 : 61. 'stb.; de főleg az 1647 : 95. és 1655 : 89. említendők.

δ) *Családi és öröködési viszonyok.*

A' családviszonyok minden nemzetnél a' népelet' legtisztább nyilatkozatai közé tartoznak, és a' nemzetiség' szellemének leghibebb tükörképét mutatják. De bár e' szerint a' nemzetek' belső történetének legérdekesebb oldalát képezik, polgári törvények által mégis csak annyiban szabályoztatnak, mennyiben a' házi körnek alapját teszik, és e' tekintetben rendeztetésök a' státushatalomnak különös érdekében fekszik. A' családviszonyok nagyobb részt vallási és erkölcsi törvények alatt állnak, és a' polgári törvények, midőn rólok intézkednek, rendelkezésekben a' vallás és erkölcsiség' kívánalmait is tartásáig szem előtt.

Kitetszik ebből, hogy irott polgári törvényekben a' nemzetek' családi életének és családviszonyainak teljes képét nem igen találhatjuk; 's így nagyon hibázna, ki a' régi magyarok' családi életét egyedül Werbőczy' Hármaskönyve és régibb irott törvényeink után akarná megítélni. Ezekben a' magyar családélet' jogi oldalát látjuk kifejtve; fő momentumainak pedig csak némi nyomdokaira találunk. Sőt Werbőczy, a' XV. századi mívelt jogtudós, midőn I : 51. 's k. czímeiben az atyai hatalomról szól, a' romai jog' szabályait olly viszonyokra nézve is tekintetbe vette, hol a' magyar jognak szelleme egészen más irányt mutat, p. o. I : 52. és 53.

Mind a' mellett Werbőczynek egyes nyilatkozatai a' régi magyar családviszonyokra nézve igen becsesek. Tartozik ide főképp az I : 51., mellyből világosan kitetszik, hogy mindaddig, míg a' gyermekek az atyai hatalom alól fel nem mentetnek, ők *összesen* egy magába zárt házi-kört képeznek, mellynek feje a' családapa, 's melly nem csak a' gyermekeket, hanem a' fiak utáni unokákat is magába foglalja. Az atyai hatalom alól felszabadulásról mondatik, hogy „*juxta consuetudinem patriae nostrae ex parte filiorum per solam bonorum et jurium possessionariorum cum patre divisionem, ex parte vero filiarum, per earum desponsationem et nuptiarum solennitatem seu matrimonii consummationem fieri consuevit.*“ Hogy ezen viszonyokban közös háztartás volt, magától értetik; de felette fontos ezen családi közösségnek befolyása a' családbirtok' jogi állására. Atyjok' halála után is, míg a' testvérek nem osztozkodtak, fennállt köztök jószágra nézve is a' közösség, és I : 43. szerint „*fratres indivisi infra divisionis tempus et lucrum et damnum aequaliter participare, sufferreque et tollerare debent;*“ osztály után pedig az osztályozott jószágok ősiek, 's ezen természetöknél fogva, csak igen kevés, a' család' különös érdeke által indokolt eseteken kívül, a' családtól el nem idegeníthetnek, és egyedül az I : 60 (§. 8.) és 83. címek' korlátai közt elzalogosíthatók.

Ezen szoros kapcsón, melly régenten nálunk a' család' tagjai közt létezett, a' XVI. és XVII. századi törvényhozás sokat tágtított. A' személyes összefüggés megmaradt ugyan lényegében azután

is; de a' családi birtokra nézve nevezetes változások történtek. Az osztatlan állapotról az 1655 : 54. azt mondja : „*Cum notabili fratrum indivisorum injuria fieri solet, ut medio tempore indivisionis, uno fratrum acquirente, altero vero dilapidante, tempore divisionis fratres, etiam in remotiori gradu existentes, lucrum et damnum aequaliter participare sufferreque debeant. Ob hoc statutum est, ut lucrum et damnum juxta P. I. t. 43 inter fratres tantum carnales et uterinos indivisos currat, locumque habeat et non ultra.*“ Az 1723 : 47. ezen elvet fentartja ugyan, de egyszersmind úgy magyarázza, hogy közös osztálynak tárgya egyedül a' közös vagyonnak gyümölcséből szerzett jószágok legyenek; más szerzemények pedig a' szerző' szabad rendelkezésétől függjenek „*mutua nihilominus in praemissis bonis legali successione in casu defectus seminis pro reliquis fratribus vel sororibus, aut eorundem haeredibus in salvo permanente.*“

A' családi jószágoknak ősi *mi volta*, mikép az I : 58—61-ben megfejtetik, szintén megtartatott *eleben*; de az elvnek alkalmazása a' XVII. században már úgy történt, hogy egyszersmind egy új tan' alapkövét foglalja magába. Az ősi jószágok' elzalogosítására vonatkozó 1635 : 90.; 1647 : 125. (§. 1.), és 1655 : 52. (§. 1.) már fennebb voltak említve; s ezen törvények, főkép az 1647 : 125., érvénytelenített örök bevallásokra is kiterjesztettek. Néhány tartozásokért pedig az ősi jószágok soha nem kezeskedtek, p. o. az írott hitbérért, a' női hozományról (hacsak a' beruházás be nem bizonyított) 'stb.

Az ősi jószágoktól lényegesen különböznek a' *szerzeményiek*, melyekről az I : 5., 51. és 57. szerint azon általános elv áll, hogy szerzett jószágával kiki szabadon rendelkezhetik. Ezen szabad rendelkezési jog nem csak szerződési, hanem öröködési viszonyokban is lényeges jelentőséggel bír; mennyiben végrendeleti intézkedéseknek egyedül szerzeményes jószágok lehetnek alája vetve. Ugy szinte az 1687 : 9. egyedül *szerzeményes* jószágokra nézve engedi meg a' magyarországi főuraknak, hogy hitbizományokat alapítsanak.

A' törvényes öröködés, melyre nézve ezen időben lényeges változás nem történt, különösen nem említendő.

2) Törvénykezés.

Ámbár a' XVI. és XVII. század' háborús viszonyai miatt hazánkban az igazság' kiszolgáltatása igen zavart és gyakran akadályoztatva volt; s így törvénykezési tekintetben, mi a' gyakorlatot illeti, sok kedvezőt ezen korról mondani nem lehet: bizonyítja mégis Kitionichnak híres munkája, hogy egészben véve, a' magyar törvénykezés' rendszere és szabályai önállólag fejlődtek ki, s hogy az ország' legfőbb törvényszékeinek nem csak nagy tekintélye, hanem a' jog' alakulására is nem csekély befolyása volt.

Azon rendkívüli intézkedések és eljárások, mellyek egyes viszonyzavargások' kiegyenlítésében történtek, vizsgálataim' feladatalához nem tartozván, elég legyen általában megjegyezniem, hogy az igazság' kiszolgáltatásának főigazgatója (summus justiliarius Regni) a' király volt, kinek nevében az egyes bírák bírásokdtak; hogy az országgyűlések minden ügyeketeket oda fordították, miszerint a' bíróságok' törvényes tartása és működése, mennyire csak lehetséges, kieszközöltessék és semmi módon meg ne zavartassék; 's hogy a' rendezett országos bíróságok is kötelességök' teljesítésében mitsem mulasztottak el; de hogy a' hazának mostoha körülményei ezen szép ügyeketeket igen gyakran meghusították. Például szolgáljanak a' következő adatok.

A' *bírói ítéletek' végrehajtása* nem ritkán különös nehézségekkel járt. Erre vonatkoznak az 1536 : 18.; 1543 : 29. és 30.; 1563 : 29.; 1567 : 28.; 1599 : 39.; 1609 : 4.; 1622 : 11.; 1635 : 48.; 1647 : 59. és 148.; 1655 : 55.: 1659 : 25. és 69.; 1681 : 8. és 31. és számos más törvények.

Az 1603 : 21. rendeli : „*Ne Capitanei se in juris processus immisceant, seque a honorum occupationibus contineant*“; az 1598 : 39. pedig : „*Ne Sua Majestas permittat Cameris, ut quorumcunque bona, praeter viam juris adimant*“; és az 1659 : 46. : „*Judicatus Camerarum Ungaricarum, deinceps in acquirendis et redimendis bonis, juriisque possessionariis, nisi forte partes ita sese obligassent, nullum vigorem et locum habeat*.“

Hogy az igazság' kiszolgáltatása egyszerű parancsok által ne akadályoztassék, rendelik az 1543 : 31.; 1566 : 25.; 1613 : 34.; 1622 : 2. (§. 11.); 1625 : 5.; 1630 : 10.; 1647 : 15. (§. 1.) és 137.; 1655 : 53.; 1659 : 45.; 1681 : 30. 'stb. czikkek.

Az ország' törvényes bíróságait illetőleg, ezen korra nézve főfontosságuk az ország' rendes bírái (*Judices Regni ordinarii*, kikről az 1486 : 68. és 1492 : 42. szólnak. „*Quia (mond az 1486 : 68.) de Judicibus Ordinariis frequenter mentio fieri solet, et dubitatur a plurimis, qui sint et intelligantur Judices illi? Idcirco declaratur hic per expressum: Quod Judices ordinarii sunt imprimis Palatinus, deinde Judex Curiae et postmodum Secretarius Cancellarius (az esztergami érsek), si praesens fuerit, sin autem non, Locumtenens, hoc est, qui sigillum judiciale Regiae Majestatis pro tempore tenet (a' királyi személynök). Appellantur autem Judices ordinarii, quia quamlibet causam discutere et ipsi soli eorumque Vicesgerentes ad Sedem Judiciariam non vocati intrare et etiam alios, si quos pro testimonio aut alia re volent, advocare possunt. Isti autem subscripti, videlicet Magister Tavernicorum, Magnus Seneschalcus (a' Curiae Regiae Comes), Banus Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae et Waywoda Transylvanus non censentur Judices ordinarii et idcirco ad Sedem Judiciariam Regiae Majestatis non vo-*

cati intrare non debent, neque tenentur; sed tamen ex quo sunt Judices et officiales jurati, si quando sponte intrare voluerint sine Regia Majestas praesens fuerit, sive non, admitti et locum honorificum semper habere debebunt, quoniam et Protonotarii et in Judiciis Vicesgerentes similiter admitti debebunt; neminem tamen ad ipsam Sedem Judicariam sine permissione et annuentia praedictorum trium Judicum ordinariorum vocare poterunt. Hoc per expressum declarato, quod praefati Judices ordinarii etiam in absentia Regiae Majestatis sine istis aliis omnia Judicia libere facere possint.“ Egy névtelen szerzőnek XVII. századbéli kézirati munkája az *ars notarialis*-ről, az ország' rendes biráit illetőleg azt mondja: „Florente adhuc Regno Hungariae Palatinus Regni, Judex Curiae Regiae Majestatis, et Cancellarius seu Secretarius Regius et eorum Protonotarii et Vicesgerentes dicebantur Judices ordinarii. Nunc autem Regno diminuto loco Palatini habemus Propalatinum, Judicem Curiae, Locumtenentem Regium, et alterum Locumtenentem Personalem Praesentiae, qui pro Judicibus Regni ordinariis censentur.“

Mi pedig a' királyi helytartót illeti, már az 1485 : 9. tcz. ezen méltóságot némileg meghatározza; 's miután I. Ferdinánd 1536-ban helytartót nevezett, ezen évi 16. tcz. ekkép intézkedik : „Regia Majestas constituit Dominum Locumtenentem in Regno *authoritate solita* ;“ a' király pedig Wárdai Pál esztergami érseknek, ki 1543-tól 1549-ig királyi helytartó volt, többek közt adja a' hatalmat „quod habeat facultatem administrandi justitiam citra omnem appellationem.“ (Az 1563-iki czikkeknek sarkán). Egyébiránt a' kir. helytartó' birói hatalmáról szólnak az 1537 : 24.; beszterczeb. 1542 : 18.; 1543 : 32.; 1545 : 35.; 1546 : 35. és 60.; 1548 : 19.; 1550 : 57.; 1552 : 28.; 1553 : 20.; 1559 : 30.; 1563 : 25. és 29.; 1566 : 21. (§. 5.); 1574 : 18. czikkek.

'S ezeket előre bocsátván, érteni fogjuk a' magyar országgyűlések' ezen kori rendelkezéseit a' helytartói és a' nádori ítélőszékekről.

A' helytartói törvényszékek (Judicium Locumtenentiale) tagjait az 1559 : 38.; 1563 : 24. és 1567 : 26. nevezik meg, minek nyomán az 1582 : 3. 's k. és 1588 : 30. szoroson rendelik, hogy az a' teljes számú bíróságoknak részvétével tartassék. Az említett czikkekből látjuk, hogy a' nyolczados törvényszéktől a' helytartói törvényszékhez történt a' feljebbvitel. Azért ennek rendes tartása szükséges volt, mit az 1546 : 35.; 1552 : 26.; 1553 : 20.; 1554 : 16.; 1559 : 39.; 1563 : 25.; 1566 : 21.; 1567 : 26. 'stb. meg is rendeltek.

A' nádori törvényszék (Judicium Palatinale vagy Generale), mellynek tagjait p. o. az 1607 : 70. nevezi meg, az országnak ősi intézetei közé tartozik, és már mind az arany-bullának első és nyolczadik czikkében, mind az 1485 : 9. tczben rendezve volt; de az 1486 : 1. és 2. és az 1492 : 35. és 36. által főkép büntető ügyekben tetemesen megszorítottatott, miről Werbőczy (II. 2.) is említést

tesz. Az itt szóban lévő korra nézve a' nádori ítélőszék' tekintetében nevezetesek az 1556 : 34. és 35. és az 1557 : 8. törvényczikkek. Említés nélkül nem hagyhatom, hogy az 1538-ki nagyváradi békekötés, mely hazánkat I. Ferdinánd és János királyok közt két részre osztotta, a' nádori hivatalra nézve mégis azt rendelte: „Unus per totum Regnum communi voto Palatinus juxta vetustam legem atque libertatem Regni in Diaeta eligatur;“ mi a' nádori törvény-székek' tekintetében is ezen korra nézve fontosnak mutatkozik. Egyébiránt Nádasdi Tamás, ki 1554-ben, és Illésházy István, ki 1608-ban választatott nádorrá, és utódaik, az 1484 : 10. értelmében, egyszersmind azon birói hatalmat is gyakorolták, mely egyébként a' királyi helytartóknál volt; miről számos törvények hozattak, p. o. 1555 : 1. (§§. 10. 's k.) és 2.; a' bécsi békekesség' 3. pontja; 1613 : 7.; 1618 : 4.; 1638 : 32.; 1649 : 8. (§. 3.); 1655 : 1. (§. 2.); 1659 : 1. (§. 8.); 1681 : 1. (§. 1.). Ez által pedig a' helytartói és nádori törvény-székeknek különbsége háttérbe nyomtatván, mindkettőt gyakran azonosítva találjuk, p. o. 1559 : 38. (§§. 8. 's k.), 1563 : 24. 'stb. 'S ez azon szempont, mellyből Kitionich János is Directiójának előszavában a' gróf Thurzó György nádor alatt tartott törvény-székeket említi.

A' *nyolczados törvénszékek* (Judicia Octavalia) Magyarországbán régenten tartattak már; de csak I. Mátyás király' korában nyertek törvény általi rendezést (1462 : 1.; 1464 : 5; 1478 : 13. és 15; 1486 : 3.); a' XVI. és XVII. században pedig akkor meghatározott szerkezetök nevezetes változtatást nem szenvedett többé. Azon törvények, mellyek a' XVI. században róluk hozattak (p. o. 1542 : 31.; 1552 : 44; 1556 : 34; 1559 : 37; 1563 : 24; 1569 : 39.), többnyire csak rendes megtartásukat sürgetik; egyszersmind megmutatván, hogy e' tekintetben köztük és a' helytartói 's nádori törvénszékek közt törvénykezési összefüggés létezett. A' XVII. századi törvényekből (1649 : 76. és 1681 : 29.) látjuk, hogy akkor a' nyolczados törvénszékek csak igen ritkán tartathattak. A' későbbi királyi tábla 1726-ban az elévülési viszonyok' időszámításának könnyebbítésére schemát dolgozott ki, mely egyszersmind a' XVII. századi törvénykezési meddőségnek tiszta képét mutatja ¹⁾. A' nyolczados törvénszékek' ülései 1650-től 1700-ig elmaradtak; 's 1650 előtt is az ország' felső részeiben közel 40, másutt pedig 14 évig tartásuk félbe volt szakasztva, úgy hogy a' XVII. században részint 64, részint 90 esztendőig általában felsőbb, 's névszerint nyolczados törvénszékek nem tartattak.

Ezen általam említett törvénszékek, továbbá az *ítélőmesterek* (protonotarii, 1655 : 24.; 1659 : 32; 1715 : 28.), a' *megyei* és a' *városi bíróságok*, az alsóbb birákkal együtt azon *világi bíróságai*

¹⁾ Kitionich' Directio Methodicájának a' Corpus Jurisba foglalt kiadásában a' IV. fejezet' 23 kérdéséhez van függesztve.

voltak Magyarországnak, melyek az *egyházi bíróságoknak* irányában magában elzárt rendszert képeztek. Az 1647 : 16. tcz. az eseteket meghatározván, melyek minden tekintetben a' világi bíróság' elejébe tartoznak, az által egyszersmind a' világi és egyházi bíróságok közti határvonalat megszabta. Az 1618 : 70., 1630 : 13; 1638 : 31, 1647 : 15. tcz. az egyházi törvényszékek' részére határozták meg az illetékességet.

Egyébiránt az 1552 : 25.; 1553 : 22, 1557 : 9; 1559 : 40, 1563 : 27, 1567 : 25, 1618 : 70 'stb. az egyházi törvényszékeknek rendes tartásáról és az egyházi törvényeknek megtartásáról határozottan rendelkeznek.

Magyarország' törvényszékeinek ezen korbani eljárásáról feleltette becses felvilágosítást nyújt Kitonich' híres munkája : „*Directio methodica processus judiciarii Juris consuetudinarii I. Regni Hungariae*“, mellyre általában hivatkozni itt elég legyen. Látjuk e' munkából, hogy XVII. században azon eljárási módon, mellyel még Werböczynek Hármaskönyve megismertet, már tetemes változások történtek. Más alkalommal Kitonich' munkáját criticailag megvizsgálván, azon tényezőkre figyelmeztettem, melyek az eljárási módnak részint megváltoztatására, részint módosítására hatottak. E' változásoknak csak egyik igen jellemző példáját akarom itt felhozni. Az 1486 : 4. és 19.; és az 1492 : 54. általános szabályul határozzák, hogy „*universae causae etiam in facto possessionum et jurium possessionariorum coram quovis Judice movendae absque omni prorogatione et dilatione, semotaque omni exceptione in quatuor terminis finaliter terminentur*“, — minek értelmében a' Hármaskönyv' II : 18. azt mondja : „*Causae in facto jurium possessionariorum impignoratorum, jurium quartalitorum, dotum et rerum paraffernalium, debitorum, obligaminum, divisionum inter fratres indivisos fiendarum et novorum judiciorum per quemcunque impetrandum, etiam per simplicem evocationem motae eo praecise brevi terminio, quo causae per insinuationem intentatae, levari, discutique et terminari debent; reliquae vero causae per admonitionem vel aliam simplicem evocationem; aut statutionem et recapitationem bonorum, vel etiam metalem reambulationem inchoatae in quatuor terminis octavalibus finaliter concludi solent.*“ Világos ebből, hogy — mivel a' nyolczados törvényszékek esztendőnkénti hol négyszer (p. o. 1464 : 5. 'stb), hol kétszer (p. o. 1492 : 40, 1550 : 50.) ültek egybe, a' lörvény azt akarta, miszerint minden, 's még a' hosszas folyamodásu per is (longae litis processus) egy vagy két esztendő alatt bevégeztessék. De egészen mást látunk Kitonich' Directiójának Cap. VIII. Qu. 28-ájában. A' négy „*terminus*“ ugyanannyi „*perszakaszra*“ t. i. az ellenmondás (contradictio), inhibitio (eltiltás), prohibitio (megtiltás) és repulsio' (visszaűzés) stadiumára magyaráltván, azon értelmet nyerték, mintha a' törvény' szándéka oda ment volna, hogy

a' döntő ítéletet, újabb és újabb okokra hivatkozva, háromszor újra és újra meg lehessen akasztani, úgy hogy a' per csak a' negyedik döntő ítélet után legyen bevégezve teljesen, fenmaradván még akkor is a' perveztetett félnek a' pernek birtokon kívüli megújítása és új okoknak előadása.

Mi végre azon kérdést illeti: „valljon a' hazai anyagi jog szenvedett-e változást és mennyiben a' törvénykezésnek befolyása által e' korszakban, röviden felelek: hogy ezen úton csak némi csekélyebb módosítást, nem pedig valami lényeges változtatást tapasztalt.

3) A' magyarországi jognak doctrinalis tárgyalása.

A' magyarországi jognak ezen kori doctrinalis tárgyalásában két fő irányt veszünk észre: a' magyar királyok' végzeményeinek gyűjtését és tanulmányozását, és az anyagi jognak művelését.

A' királyok' végzeményeinek gyűjtése több oknál fogva látszóti hasznosnak. A' hazai történetírás általok szép nyereségre tehetett szert; miért is p. o. Zsámboky (Sambucus) János, midőn 1581. Frankfurtban Bonfin Antal' történeti decasait kiadta, függelék gyanánt a' magyar királyok' végzeményeit csatolta a' munkához. Ez a' magyar királyok' gyűjtött végzeményeinek első nyomtatási kiadása volt. Egyébiránt tudjuk, hogy akkor időben hazai jogtudósaink is ilyenmü gyűjtemények' készítésére különös gondot fordítottak, minek több egykoru kézirati példányait Kovachich József Miklós megismertette ¹⁾. Különös hirrel bírt az ilyen gyűjteményt magába foglaló u. n. Ilosvay-Codex, melyet Ilosvay István prépost 1544 körül készített, és mely jelenleg a' bécsi császári udvari könyvtárban létezik. 'S így jogtudományi szempontból is Mossóczy Zákár és Telegdy Miklós püspökök már 1584. Nagyszombaton ilyen gyűjteményt adtak ki ezen cím alatt: *Decreta, Constitutiones et Articuli Regum I. Regni Hungariae* 'stb. fol.

Mi pedig az anyagi jognak ezen kori művelését illeti, egyik jellemző vonása annak, hogy minden illy nemü ügyekzeteknek Werbőczy' Hármaskönyve volt kiindulási és úgy szólván központja is. Kitészik ez nem csak a' Hármaskönyv' számos kiadásaiból, fordításából és hol tartalmának hol legalább cím-felírásainak versekbe foglalásából ²⁾, hanem azon munkákból is, melyek önállólag készültek p. o. a' Quadripartitum, Kitonich' Directiója.

¹⁾ Notitiae praeliminares ad Syllogem Decretorum Comitium. Pestini 1820. 337. 's k. l.

²⁾ Palugyay Imre: „Werbőczy István rövid életrajza“-ban (Budán 1842. 13. 's k. l. 35. jegyz.) a' Hármaskönyvnek *negyvennyolcz* kiadását, fordítását 'stb. sorolja elő. En is különös figyelmet fordítván e' tárgyra, tanulmányaim közben az említett kiadásoknak nagyobb részét megismertem; mellyekhez adandó még: 49) Steph. Dudics, Nomenclator operis Tripartiti Verbőcziani. Pestini 1829. fol., és 50) Werbőczy István' Hármaskönyve, magyarul kiadta a' magyar tudós társaság. Pesten 1844. 8-o.

Szentiványi Márton 1696. *Corpus Juris Hungarici* nevezete alatt a' királyok' végzeményeit Werböczy' Hármaskönyvével egybefoglalván, a' két irányt egyesítette; mi azóta megadta a' magyar jogtudománynak a' maga anyagi alapját.

Ezeket általában megjegyezvén, még azon nevezetesebb munkákról kell röviden szólnom, mellyek a' XVI. és XVII. századi magyar jogtudomány' nyilatkozataul tekinthetők.

Ide tartozik mindenekelőtt a' már fenn említett „*Quadripartitum Opus Juris Consuetudinarii Regni Hungariae*“, mellynek eredetéről és szerzőiről már volt szó. Törvény' erejére nem emeltetvén, itt egyedül mint a' jog' doctrinalis művelésének egyik eredménye tekinthető. Ezen szempontból szerzőinek mind tudománya, mind fáradozása teljes elismerésünket érdemli; 's a' munka maga is különös dicséretre méltó, sőt azért is nagy becsesül bír, mert sok kérdésre nézve, mellyekben Werböczy' Hármaskönyve nem deríti fel a' homályt, felvilágosítást nyerünk általa. 'S ez oka annak, hogy ámbár p. o. Kitionich (Dir. Meth. Cap. VIII. Qu. 34.) Décsit hibáról vádolván, azt mondja: „*Secutus, ut apparet Opus Quadripartitum, quod inhibitionem facit duplicem, et alteram ponit pro prohibitione; quod fieri non potest, nisi forte Pythagoricus idem debeat esse leo, qui antea equus fuit. Cujus sicut nulla est autoritas absque autoritate Principis, ita quoque neque ullus usus esse potest absque consensu populi. Ergo frustra est calceus, cujus nulla est calceatio*“; — mégis XVII. és főkép XVIII. században hazai jogtudósaink a' quadripartitumot gyakran használták, és maga Kitionich is munkájának több helyein idézi. Miután 200 esztendőnél tovább csak kéziratban létezett, Novoszel Antal kir. tanácsos legfelsőbb engedelemmel kiadta a' quadripartitumot Zággrában 1798-ban.

A' magyar jogtudománynak egyik legnevezetesebb szüleménye e' következő: „*Index seu Enchiridion omnium Decretorum et Constitutionum Regni Vngariae ad annum 1579 usque per causarum locos distinctum, memoriae usibusque fori maxime utile. Cum Caesareo privilegio. Edidit Jaannes Sambucus Viennae excudebat Leonhardus Naszingerus 1581. fol. 75 levél.* Ezen munkáról a' kiadó, Zsámboky János, azt mondja, hogy hallotta: „*hujus promptuarii seu indicis ad usus forenses expediti per causarum locos praecipuos et conjectiones ad memoriam comportati auctorem fuisse Reverendissimum Dominum Nicolaum Telegdinum Quinque-Ecclesiensem Praesulem; mox incrementa et accessionem lectionibus, judicioque Reverendissimi Mossóczii Vaciensis etc. factam.*“ A' munkának czélja volt, hogy a' joggyakorlatban segítségül legyen, minek tekintetében a' királyok' végzeményeiről, mellyek 1578-ig megjelentek, néhány tudósításokat chronologiai sorozatban előre bocsátván, alphabeticus rendben tartalmaz számos kivonatokat azon végzeményekből, mellyeket később Mossóczy és Telegdy kiadtak,

és a' *Tripartitumból*. Használata akkor annál nagyobb lehetett, mint-hogy a' királyi végzemények' gyűjteménye nyomtatásban kiadva még nem volt, és jogtudásaink csak kézirati gyűjteményekkel élhettek, mellyek — a' korunkra jutott példányok után itélve — sok tekintetben hiányosak valának. Egyébiránt ezen munkát nem kell azon realis indexxel összezavarni, melly a' Mossóczy-Telegdy féle 1584. nyomtatásban megjelent törvénygyűjteményhez van függesztve; valamint Zsámboky is nem azért adta azt ki, hogy azon törvénygyűjteménynek szolgáljon felvilágosításul, mellyet ő Bonfinak 1581-ben általa szerzett frankfurti kiadásához ragasztott. Werböczy' Hármaskönyvének kivonatai szükségtelenek lettek volna mindkét esetben.

Ezen „*Enchiridion*“ később is többször megjelent nyomtatásban, névszerint *Löcsén Brever Lőrincz által 1600*; ugy Erdélyben is. Az 1749-ben Győrött kiadott u. n. Bipartita Cynosurának kiadója arról tudósít, hogy a' löcsei kiadásnak legtöbb példányai elvesztek, és azok' egyike vagy másika csak igen ritkán található; hozzá adván „*plura existere apud Transilvanos, qui enchiridion isthoc in causarum processibus allegare solent, secundis tertisque typis sub variis eorum Principibus recusum.*“ Én az első bécsi kiadásnak három példányát ismerem, mellyeknek egyike a' bécsi udvari könyvtárban, másika a' nemzeti museum-, harmadika (előbb Jancsóféle) a' magyar academia' könyvtárában létezik. Az erdélyi kiadások közt egy kolosvárit 1697-ről 4-o láttam, melly az 1581-ki bécsivel szóról szóra megegyezik.

De az *Enchiridion*-nak irodalmi fő fontossága az, hogy minden egyéb „*enchiridionoknak, cynosuráknak és repertoriumoknak*“ alapja, mellyek idő' folytában a' magyar törvénytár' használásának könnyebbitésére készültek. Ezeknek szerzői többnyire az 1581-ki *enchiridion*ot csak javították, tökélyesbítették és bővítették. Kísérletképen ezeket egybe állítván, következőket találtam:

a) *Farrago communion locorum Decretalium et Constitutionum Regni Vngariae, auctore Ludovico Bodó de Szelefaros, Ungghensis provinciae Juratum Notarium, 1636. körül.* (l. a' Bipartita Cynosura' előszavát)

b) *Index seu Compendium operis Tripartiti et Generalium Decretorum, Constitutionumque Incl. Regni Ungariae et partium eidem annexarum, auctore Stephano Aszalay* ¹⁾. Első kiadás Nagy-Szombatban 1650. 4-o; második a' még 1687-ig hozott törvények' kivonataival, a' tárnoki cikkekkel bővített, és az ország' rendleinek ajánlott kiadás, gróf Erdődy Györgynek, midőn tárnokmester lett, költségén ugyanott 1694. 4-o.

¹⁾ Előbb nádori ítélőmester és magyar kamarai tanácsos, utóbb alországbíró. L. róla az 1647 : 71. és 1655 : 3.

c) *Cynosura Jurisperitorum loca decretalia et articulos novissimarum constitutionum I. Regni Hungariae usque ad annum 1659. inclusive sub titulis ordine alphabetico collectis breviter repraesentans. Pottendorffii 1688. 8-o. Apud Hieronymum Verdussen* ¹⁾. Második és harmadik, az 1681-ki és 1687. törvényczikkekkel bővített kiadás, Löcsén 1687. és 1700. 8-o; negyedik kiadás, melly „*Index Corporis Juris Hungarici*“-nak is neveztetik, és az előbbieknél sokkal bővebb, Nagy-Szombathban 1722. fol.

Ezekhez járulnak még következő újabb munkák:

d) *Bipartita Cynosura universi Juris Ungarici de rebus, actionibus et personis a felici regimine S. Stephani primi Regis Ungarorum ad moderna usque tempora administratione justitiae florentissima; articulos quippe diaetales 1741. Jaurini 1749. 4-o. Pars prima: De rebus et actionibus; pars secunda: De personis et actionibus. Az első résznek szerzője Szegedy János, a másodiké Szentkereszty Pál. — Ez azon Cynosura, melly a' magyar törvénytárnak Szegedy János által készített kiadásában 1751. óta foglaltatik.*

e) *Repertorium Juris publici, privati et criminalis, seu Jure universalis personarum, rerum et actionum ex Jure consuetudinario Verböczyi, articulis comitalibus et tavericalibus, decisionibus Curiae Regiae, urbano et praxi criminali, quem ordine alphabetico juxta chronologicam legum seriem adornavit Josephus Bencsik. Posonii 1821. fol. — A' munka 21 évi fáradságos ügyekezethez gyümölcse.*

f) *Extractus synoptico-encyclopaedicus legum in Corpore Juris Hungarici contentarum in suas materias divisus, studio et opera Baronis Ignatii Eötvös. Budae 1829. fol.*

Mi a' többi magyarországi jogtudósokat illeti, kik ezen korokban a' magyar jog' doctrinalis művelésével foglalkodtak, emlitem a' következőket:

XVI. században: *Weres Balázs* (Werböczy' Hármaskönyvének magyarra első fordítója, Debreczen 1565.), *Baksai Bernát*,

¹⁾ Ezen kiadásról *Gryphius Kerestély* (Apparatus s. Dissert. Isagogica de scriptoribus historiam saeculi XVII. illustrantibus. Lipsiae, 1710. 8-o. Cap. IX. §. IV.) azt mondja: „Titulus quidem praefert librum *Bottendorffii exclusum fuisse, sed typi ostendunt Aureliam Allobrogum sive Genevam* locum impressionis.“ Ez Jony Jánost (De orig. et progr. Juris Hunno-Hungarici Sect. II. §. 40. jegyz.) és más hazai tudósokat tévedésbe hozta. Egyébiránt a' nyomtatási jelenségeket más, Pottendorffban Verdussen Jeromná nyomtatott könyvekkel összehasonlítván, azonosságot tapasztaltam. Ilyen könyvek p. o. Keresztyen imadságos könyvechke. A' Bodog Emlékezety Cardinal Pazmany Peter Esztergami Ecsék engedelmeiből először 1616, második 1622 esztendőben nyomtatott; mostan harmadszor valamennyi jobbitással és szaporítással nyomtatta Pottendorffon Hieronymus Verdussen 1669. 8-o; — a' „*Mausoleum Regum Hungariae*“ pottendorfi kiadása.

Wagner Ágoston (Werböczynek németre első fordítója, Bécs 1599);
Delicasius János, Révay Ferencz, Mérey Mihály.

XVII. században : *Kitonich János, Beigler János, Okolicsányi János, Nyerő Mihály, Székely Endre, Istvánffy István, Szirmay Endre, Schödel Márton, Lochner Endre, Aszalay István* stb.

Különös figyelmet érdemel a' hazai jog' doctrinalis tárgyalásának tekintetében a' nagy-szombati egyetem' jogtudományi karának alapítása *Losi Imre és Lippay György* által 1667.; kezdetben ugyan csak a' romai és egyházi jog' számára, de melly rövid idő alatt a' hazai jog' két tanszéke által is meg bővítettett és tökélyesbítettett. Első jogtanítók voltak *Textor (Takács) János Ádám, és Preyschaff Ferdinánd.*

Elejénte hazai jogunk' tudományos művelésére itt a' romai jognak alapnézetei és fő elvei tulnyomó befolyással voltak. Például szolgálhatnak *Foris Otrokocsi Ferencz,* a' nagy-szombati egyetem' egyik hazai jogtanítójának munkái : „*Breve specimen introductionis in Juris prudentiam methodicam*“; és „*Experimentum reductionis Juris Hungarici ad suos fontes.*“ (Tyrnavia 1699). De később itt is Werböczy' Hármaskönyvének tanulmányozására különös szorgalmat fordítottak; mit *Szentiványi Márton* és *Szegedy János*' munkái bizonyítanak.

Második korszak 1723—1790.

1. Törvényhozás.

Helyre levén állítva a' szatmári békeség által a' hazának belső nyugalma, III. Károly' uralkodásával a' magyarországi jogtörténetnek új korszaka kezdődik.

III. Károly (1715, 1723. és 1729.), és Mária Terezia' (1741, 1751. és 1765.) végzeményei minden tekintetben a' magyarországi törvényhozás' legnevezetesebb szerzeményei közé tartoznak, és különös figyelmet érdemelnek. Ez áll II. József' számos rendelkezéséről is.

Különbséget kell tenni a' törvények és kir. rendelkezések' közvetlen tartalma, és azon intézkedések közt, mellyek a' magyar törvényrendszernek újjáalakítása végett tétettek.

Első tekintetben említendők főképen azon rendelkezések, mellyek a' magyarországi státus- és jogéletnek lényeges momentumait és mintegy sarkallatos viszonyait érdeklik. Ezek közt az én szempontomhoz képest legérdekesebbek azok, mellyek az ország' biróságainak rendezését és működési körét új irányban meghatározták. A' befolyás, mellyet azóta az ujonnan rendezett királyi curiának döntvényei hazai jogunk' kifejtésére gyakoroltak, Werböczy' Hármaskönyvének II. 6. szabályát már nevezetesen tullepte.

Egyes törvények' tartalmát illetőleg, számos új szabályok hoztattak, mellyek Werböczy' Hármaskönyvének alapul vétele mellett,

részint a' régiobb hazai szokásokat egyszerűsítették vagy tovább kifejlették, részint más ausztriai vidékeken már divatozó intézkedéseket Magyarországon is terjesztettek; részint azon eszméknek létesítését tárgyazták, mellyek a' kor' kívánalmainak tekintettek. Ezen szabályoknak részletes tárgyalása értekezésem' feladatához nem tartozik. Csak például a' nevezetesbeknek néhányait akarom kiemelni.

Főfontosságu az 1715 : 27. tcz. a' nemesek és ezekhez hasonló rangu világi személyek' végrendeleteiről. Ugyanezen 1715-ki 16-dik törvényezikk a' catholicus praelatusok' végintézkedéseit szabályozza.

Az 1723 : 9. a' *hüllenség'* eseteit kisebb számra szorítván, ez által az I : 14. szokásos szigoru alkalmaztatását nevezetesen mérsékelte.

A' *nemesi praerogativa'* fentartására czéloznak az 1751 : 18 és 19; és az 1765 : 8 és 9.

Nevezetes főkép az előbbi perlekedési módnak egyszerűsítése, melly az országos bíróságoknak új rendszeresítésével történt.

A' parasztok' viszonyait az u. n. urbáriumok rendezték. III. Károlynak 1737-ki slavoniai urbáriumát Mária Terezia 1756. megbővítette; a' magyarországi urbárium pedig 1767., a' bánzági és horvátországi 1780. kiadattak. Ezen urbáriumok 1791 : 35; 1792 : 12; 1796 : 3; 1802 : 6; 1805 : 3; 1807 : 3; 1808 : 9; 1812 : 3; 1827 : 10. tcz. által ideiglen helyben hagyattak, és az 183%-ki urbéri törvényezikkeknek alapját teszik.

A' gyámságokról az 1715 : 68, és az 1765 : 26. tczikkek intézkedtek.

A' hitbizományokról (1687 : 9, és 1723 : 50.); a' betáblázásról és ennek alapján csödesetekbeni elsőségről (1723 : 107.) szóló és több más törvények az ausztriai jog' befolyását a' magyarországi viszonyokra tanusítják.

Említendők végre azon törvények is, mellyek által a' közérdekek magánszemélyek' jogai ellen istápolttak, p. o. 1751 : 14. és 16.

A' *magyar törvények rendszerének ujja-alakítása'* tekintetében az 1715 : 24-ben „*annuente Sua Caesareo-Regia Majestate Status et Ordines concluderunt, infrascriptos veluti integros, jurium et rerum patriarum peritos viros seligi, utpote 'stb. (következnek a' bizottmány' tagjainak nevei), quibus legum, judiciorumque emendandorum cura committitur; tenebunturque finita diaeta hujusmodi legum et judiciorum revisionem et emendationem assumere, peractamque ad proxime futuram diaetam reportare; ubi Status et Ordines Regni eam revidébunt, et in punctis, quibus fors aliquid addi vel demi debébit, modificabunt.*“ Ezen bizottmány „*Commissio systematica*“ -nak nevezete alatt ismeretes a' magyar törvényhozás'

történetében, és 1716, 1717, 1721 és 1722. üléseit tartotta Pozsonyban.

Ezen Commissio Systematica az által remélt hivatásának megfelelően, ha Werböczy' Hármaskönyvét útmutatásul véve, ebben mind azt megjavítaná 's illetőleg megváltoztatná, miben hiány tapasztaltatott, vagy mi egyébként céljának nem látszott megfelelni. Így azonban az 1723-ki országgyűlésnek nem valami törvényjavaslatot, hanem csak glossákat, jegyzeteket mutatott be.

Az országos rendek evvel meg nem elégedvén, azonnal új bizottmányt neveztek ki gróf Koháry István országbiró' elnöklete alatt, meghagyván neki, hogy a' hazának legsürgetősebb szükségait szemügyre véve, ezek' számára tüstént törvényjavaslatokat dolgozzék ki. Ezen bizottmány 1722-ki augusztus' 22-kén megkezdvén munkálatát, javaslatait részletenkint terjesztette az országgyűlési tárgyalás alá, 's így keletkeztek az 1723-ki legfontosabb törvényczikkek. A' Commissio Systematicának Werböczy' Hármaskönyvéhez jegyzeteit pedig, mellyeket ezen alkalommal az országgyűlés mellőzött, Szegedy János, a' magyar törvénytár' újabb kiadásának szerzője, nagyobb részt mind ebbe, mind tyrociniumba felvette. Egyébkint nyomtatva nem voltak.

A' törvényhozásnak munkája így még foganatosítva nem lévén 1751-től 1768-ig, tehát 18 évig, új meg új bizottmányok nevezettek ki célirányos törvények' javaslatainak készítésére. De sem az 1751-ki és 1765-ki országgyűlési bizottmányok, sem azon másik bizottmány, mellyet Mária Terezia 1768. gróf Döry Ferencznek elnöksége alatt kinevezett, a' várakozásnak nem feleltek meg; 's így végre a' királynő a' királyi curiát törvénykezési és jogi rendszerűnek némi javításával megbízta, 1768-ki november' 14-ke alatti legfelsőbb rendelése által neki meghagyván: „ut omnes, quae hactenus intervenerunt, decisiones seu praejudicia curialia cum principalibus motivis et rationibus per specialem eatenus ordinatam deputationem insimul colligantur, et in certas rubricas distribuuntur; opus demum per ipsos confectum per Septemviralem et Regiam Tabulas Judiciarias insimul consensuras per partes revideatur, ac relatio demisse submittatur.“ Ez az u. n. Planum Curiale-nak eredete, melly a' kir. curia' döntvényeit foglalja magába, és mellyről alább még szó lesz.

Más utat követett hazánkban is nagyszerű törvényhozási terveivel II. József. De bármi halára és elismerésre méltók valának szándokai; bármi üdvösnek mutatkozott sokban a' siker is: mégis halála előtt legtöbb rendeléseit, kivéve a' vallási tülelmességre és a' parasztok' személyes szabadságára vonatkozókat, önmaga visszavonta.

Utódja, II. Leopold alatt, hazai jogéletünkben új viszonyok álltak be, mellyekről a' harmadik korszakban lesz szó.

2. Törvénykezés.

A' XVIII. századi törvényhozás hazai jogunknak kimivelésében olly eredményt nem teremtven elő, melly a' fennálló jog' hiányainak teljes javítását előidézte volna, a' törvénykezés e' tekintetben nevezetes jelentősségre emelkedett, 's mondhatni, hogy mult században a' királyi curiának majdnem nagyobb befolyása volt jogviszonyainknak kifejtésére, mint az országgyűléseknek. Azért a' királyi curiának 1723 ótai működése különös figyelmet igényel.

A' királyi curiának ezen értelembeni megelőzőjeül lehet tekinteni a' helytartói és nyolczados törvényszékeket. Már az 1715: 24. tcz. említi a' hétszemélyes és a' királyi táblákat. A' hétszemélyes tábla, nevezetét azon hét tagtól vette, kikből eredetileg állt, 's kik az 1486 : 68. és 1492 : 42-ben említettnek. Idő' folytában ezek száma szaporodott, de a' táblának hivatalos czíme megmaradt (1723: 24; 1741: 24.). A' királyi ítélő-tábla 1723 : 25. tcz. által nyerte uj szerkezetét. Mind a' két tábla együtt, hozzá járulván még 1840 óta a' váltó-feltörvényszék, képezte a' királyi curiát, mikép az 1723-tól 1849-ig létezett.

Nagyon hibázna, ki a' XVIII. századi királyi curiát és annak működését egyedül azon nézetek szerint akarná megítélni, mellyek a' birói hatalomnak gyakorlásáról Európában divatoznak jelenleg.

A' magyar jognak természete, miként Werbőczy azt Hármaskönyvében 's névszerint II : 6-ban kifejtette, az ország' rendes biráinak sokkal nagyobb hatalmat engedett, mint mai felfogása szerint a' birói hivatásban foglaltatik; a' királyi curia pedig az ország' rendes biráinak törvénykezési utódja volt.

De azon kívül még két körülményt kell tekintetbe venni. Látuk t. i. hogy 1700 előtt 64 esztendeig, sőt az ország' felső részeiben 90 esztendeig nyolczados törvényszékek nem tartattak, minek következménye lőn, hogy — midőn 1715. az ország' legfőbb törvényszékeinek megint törvényes hivatásukban kelletett eljárni, nem találtattak férfiak, kik a' felsőbb törvényszékeknek előbbi praxisát öntapasztalásukból ismerték, 's így az ujonnan rendezett királyi curiának eljárását avval összekötni képesek voltak volna. A' királyi curia' tagjai — bármi kedvező ítéletet hozhatunk is egyébkint személyes jeles tulajdonukról — törvénykezési tekintetben uj emberek, homines novi, voltak, 's így egy új praxis' kezdői, nem pedig a' régiek' folytatói lettek.

Ezen új praxis' megkezdésére egy másik körülmény is nevezetes befolyással volt, t. i. a' királyi curiának az u. n. *neoacquisticus bizottmányokhoz* viszonya. 'S ezen viszonynak közelebbi megtekintése a' királyi curia' XVIII. században álláspontjának megismerésére sokat tesz.

Neoacquisticus, azaz az országnak ujonnan a' törököktől visz-

szafoglalt részeiben fekvő jószágokra nézve I. Leopold egy különös 1690-ki augusztus' 11-ke alatt minden megyéhez szétküldött nyilatározatban tudtul adja a' módot „qualiter Nos praehabita matura animi deliberatione et multifariis pugnantis motivationibus tam pro bono publico, quam Regiae nostrae Camerae emolumento certam et quidem potiozem partem bonorum ac dominiorum in terris per Dei gratiam et justitiam armorum a communi Christiani nominis hoste Turca, ejusque jugo barbarico et deditone tributaria emersorum sumtuum et copiosi sanguinis profusione eliberatis situatorum cum omnibus juribus et appertinentiis eorundem modalitate subsequenti dividendam et alienandam resolverimus“ 'stb; — hozzá adváu: „Cum Nobis ad maturandos hosce emptionis et venditionis tractatus provenientibus emptoribus plenam praestare securitatem incumbat; e converso autem quamplurimi Ecclesiastici pariter et saeculares diversis ex titulis ad nonnulla praefatorum bonorum, dominiorum et proventuum praetensiones et jura forment, et nobis pro restitutione eorundem (licet hae jure belli ac justitia armorum acquisitae, nec non sanguine vindicatae terrae restitutioni minime sint obnoxiae) humillime supplicent; eapropter universis harum patentium vigore ultimario intimatur, quod si quispiam jus aliquod reale vel proprietarium vel usufructuarium aut inscriptitium sibi competere existimaret, illud coram praementionata deputata Commissione (t. i. Bécsben) a 1-a venturi mensis Septembris currentis anni usque ad 1-am Martii anni proxime sequentis inclusive cum annexione authenticorum ad legitimationem et liquidationem requisitorum documentorum scriptotenus exponere, ulteriorem eatenus comparitionis suae citationem praestolari et expost pro exigente juris necessitate sufficienter edocere tenebitur; ut desuper nos facta humillima repraesentatione benigne declarare et conducentem ad dictam securitatem resolutionem decernere valeamus; hoc solum annexo, quod praenominatus terminus sex mensium sit preceptorius adeo, ut qui intra eundem dicto modo se non insinuaverit, amplius non sit audiendus, sed ab omni ulteriori praetensione exclusus.“

Látjuk ebből a' neoacquisticus bizottmánynak eredetét, mellynek működése az utóbbi időre is még kiterjesztetett; 's országos törvény (1715: 10. tcz.) által, három t. i. Pozsonyban, Kassán és Zágrábban létező bizottmányok' alakjában rendszeresített, és pedig azon világosan kimondott okkal 's móddal: „Ut praetendentes et quaerulantes *celeriozem* justitiae administrationem ac jurium suorum, quae comprobare poterunt, soliditatem consequi valeant.“

Vége az 1723: 19. tcz. rendelte: „Ut praetendentes ratione talium bonorum (t. i. e potestate Turcica vindicatorum) in Tabula Suae Majestatis Sacratissimae Regiae Judiciaria, praesentibus duobus Consiliariis Camerae Ungaricae jura sua prosecui et comprobare possint; quae Tabula Regiae Judiciaria cum omni autoritate et plena facultate

tate, modalitate ejusdem articuli (1715 : 10.) ex integro cognoscere, finaliter decidere, et reali etiam executione mancipare possit ac debeat; salvo nihilominus gravatis in hujusmodi causis ad Suam Sacratissimam Majestatem recursu. " Minek következtében a' királyi tábla's illetőleg a' királyi curia rendes eljárásán kívül, ezen neoacquisticus rendkívüli és sokkal sommásabb eljárással is élt; mig végre az 1741 : 21. tcz. a' neoacquisticus eljárást meg nem szüntette.

Ezeket tekintelbe véve:

a) Érteni fogjuk a' királyi curiának utasításaiba foglalt többi intézkedéseket, névszerint:

Az 1724. május' 1-je alatti utasításnak 10., 11-dik és 12-dik pontját. 10. „In terminorum praefixionibus, causantium comparitione et brevitate allegandi conformet se Tabula Nostra Regia dictaminum articulum 26 et 32 novissimae diaetae (1723). 11. Quoniam sensu articuli 19 ejusdem diaetae causarum quoque neoacquisticarum revisiones Tabulae nostrae Regiae concreditae essent, cujus dictamine gravatis ad Majestatem Nostram recursus admitteretur; hinc articulum istum ita intelligendum esse cupimus, ut appellatio seu recursus ad Majestatem Nostram intra dominium admittatur et lata sententia non alias, quam subsequuta B. Nostra Ratificatione executioni mancipetur. 12. Praeterea siquidem necdum omnes partes neoacquisticae Regno incorporatae, per consequens jurisdictioni Tabulae nostrae Regiae subjectae essent: hinc in similibus districtibus quoadusque articulus 20 praedictae diaetae effectuetur et praevia commissionis celebratione de reincorporatione reincorporandorum quidpiam certi determinatum fuerit, Tabu'a Nostra Judiciaria ibidem jurisdictionem non exerceat.“

Az 1734. január' 16-ka alatti utasításnak első pontját „Respectu causarum, quae nec lege, nec constitutione aut approbata consuetudine dirimi ac decidi possunt, veluti Tabulae Nostrae Regiae jam sub 6-ta septembris 1724. clementer intimavimus, ita hisce etiam ulterius mandamus, ut in talismodi occurrentibus casibus et causis, qui nimirum nec lege, nec constitutione aut approbata consuetudine dirimi ac decidi possunt, meritum quidem causae accurate discutere, investigare ac pro et contra examinare, causam tamen ipsam cum voto et opinione sua pro Benigna Resolutione Nostra Nobis praevie semper transmittere, ac eo etiam omnimode intenta esse debeat memorata Tabula Nostra Judiciaria, ne ulla causarum, quantumvis longissimi processus et quatuor terminorum ultra biennium extendatur.“

b) Látjuk, mi értelemben kell venni a' királyi curia' 1776. december' 27-ke alatti utasításának 18-dik pontját: „Siquidem Curia Nostra Regia esset ultimum forum, adeoque jura et fortunae Regnicolarum in manibus illius constituerentur; hinc utique eandem in dirimendis causis omnem possibilem attentionem et circumspeditionem adhibere convenit“ stb; — egybevetőleg a' királyi cancellaria'

1727-ki junius' 11-ke alatti utasításának az igazság' kiszolgáltatását általában illető 16-dik pontjával: „Quandoquidem administratio justitiae in Regno Hungariae juxta praescripta positivarum Regni legum Consistoriis Metropolitanorum et Dioecesanorum, Septemvirali, item Regiae ac Districtualibus Tabulis, nec non Judiciariis Comitatum, Dominalibusque Sedibus, ac tandem in L. et R. Civitatibus earundem Magistratui et Appellationis Foro commissa et concedita esset; igitur ubi quis regnicolarum in puncto administrandi eidem juris et justitiae ad Nos recurrerit, eidem per Decretum nomine Nostro expediendum erit injungendum, ut se eatenus apud competentem primae instantiae judicem, declarando eundem, insinuet; — ubi dein ex causa protractae vel plane denegatae justitiae quis querularetur, ad indilate, citraque ullam partialitatem impendendum eidem jus et justitiam serio et districtim moneri et efficaciter adstringi volumus. Quodsi vero quis causantium respectu latae contra se sententiae in jure aut aequitate fundatum gravamen nobis repraesentaret, in casu, quo revisionis forum in Regno adhuc superesset, idem tali cum benigna dispositione et ordinatione eo remittendus erit, ut praenotatum forum habita istiusmodi gravaminis specificè declarandi condigna reflexione juri et aequitati conforme remedium eo in passu adhibeat. Ceterum quia cursus juris in Regno nostro jam institutus et modus procedendi per Tabularum Districtualium erectionem tantisper mutatus, praeceptoriorumque mandatorum expeditio ad Tabulas Judiciarias necessaria non est — — —, ideo illa deinceps — — non expediantur. Circa declaratoria vero mandata Tabulae Regiae Judiciariae aliunde commissum jam fuit, ut dum in causarum processibus tales casus occurrunt, qui in nulla constitutione continentur, neque approbata consuetudine dirimi possunt, eadem Tabula respectu talium casuum meritum causae accurate quidem perpendat, investiget, pro et contra examinet et discutiat, causam tamen ipsam cum voto et opinione sua nobis pro benigna resolutione transmittat, juxta quod Decretum Cancellariae nostrae se dirigere, idemque in aliis et Foris et Tabulis respectu similium casuum ibidem quoque occurrentium observari curare, ac ubi ejusmodi casus evenerit, desuper opinionem suam nobis depromere noverit.“

'S mindezeket egybe foglalva, ha azon állásponton megállapodunk, mellyen a' mult században hazánk' törvényszékei léteztek, azt látjuk, hogy az *egyházi bíróságok* tökéletesen kiképzett jogrendszerrel foglalkodtak; de hogy a' *világi bíróságok* sem Werbőczy' Hármaskönyvében, sem az 1715. előtti hazai törvényekben, sem azon határozatokban, mellyek az 1715—1765-ki országgyűléseken hozottak, az élet' szükségéhez képest elegendőleg kifejtett jogelveket nem bírtak; hogy tehát más eszközről kellett gondoskodni, melly ezen hiányt kipótolja. 'S ezen eszköz a' *királyi curiának gyakorlata volt, mellyet annak döntvényeiben testesítve látunk.*

Feladatomhoz itt nem tartozván ezen döntvényeket eredetökre és benső momentumaira nézve bővebben megvizsgálni, csak általában jegyzem meg, hogy azon praejudicialis erőnél fogva, mellyel már előbb, de főkép 1769 óta a' magyarországi jogra nézve fel vannak ruházva, 's mellyet ő felségének helybenhagyása és a' későbbi szokás is megerősített, roppant befolyást gyakoroltak annak mostani alakulására. Ki organicus összefüggéseket a' hazának mult századi jogéletével meg akarja ismerni, azt következő akkor megjelent igen érdekes munkára utasítom : „Triunius argumenti veritas, in qua compendium processus Praepositurae Jánoshidensis fundationem ; synopsis processus Jesuiticas tabulas signo Regio munitas et reciprocum Cleri ac saecularis praescriptionem ; examen Verböczi-anum Tripartiti ortum, progressum et valorem exhibent. Auctore Comitatus Honthensis Tabulae assessore et causarum advocato, in libellis non ignoto.“ (Kövesdy László s. l. et a.). Mi pedig befolyásukat a' magyar jognak azótai kifejlesztésére illeti, ennek több oldalát lehet megkülönböztetni.

Kétségtől, hogy a' törvényszékeknek fő feladata a' divatozó és érvényes törvények vagy jogszokások által meghatározott jogelveteknek az élet' viszonyaira alkalmaztatása. A' királyi curiának is ez volt fő hivatása:

De egyes esetek előjövén, mellyekre nézve határozott jogelvek nem léteztek, hivatása azt is kívánta, hogy a' létező törvényeknek bírói megmagyarázása által azon szabályok szerint, mellyek utasításaiban foglaltattak, e' hiányon segítsen. Már ezen uton számos új jogelvek keletkeztek jogéletünkben, mellyek közvetlenül nem a' fennálló törvényekben, hanem a' királyi curia' tekintélyén alapulnak. 'S ez az, mi a' curialis döntvényeknek nagyobb jelentőséget ad.

Ezen utóbbi tekintetben is meg kell különböztetni azon döntvényeket, mellyek a' törvények' határozatait csak tovább fejtik ki, és azokat, mellyek egészen új elveket állítanak fel.

Ki a' magyar jog' szabályait a' királyi adományokról, örök bevallásokról, zálogokról, törvényes öröködésről 'stb. ismeri, az a' királyi curiának érdemét a' magyar jognak kimívelésében méltányolni és elismerni fogja.

De más részről tagadhatlan, hogy léteznek a' királyi curia' döntvényei közt olyanok is, mellyek régiebb magyar törvényhozásnak nem kevésbé, mint az új kornak szellemével összeütköznek ; és mellyek a' természetes igazsággal sem férnek egészen egybe. Például hozom fel a' nem-nemeseknek nemesi jószágokra nézve nálunk fennállt bírhatási képtelenségét, mellyet csak az 1844 : 4. tcz. szüntetett meg, 's melly egyedül a' kir. curia' döntvényein alapult¹⁾; — továbbá azon

¹⁾ Bármi érdekes is Gara Miklós nádornak 1376-ki ítélete, mellyet Bartal György (Comment. ad hist. status, jurisque publ. Tom. II. Posonii 1847.

gyakorlatot, miszerint a' kir. curia zálogokat visszaváltási perekben a' perköltségeket meg nem ítélte. A' királyi curia' döntvényeinek praejudicialis ereje a' haza' más világi bíróságaira is kiterjeszkedett.

3) A' jog' doctrinalis tárgyalása.

Miután a' több jeles hazánkfianak egyesített fáradozása által létesített hazai törvényeinknek gyűjteménye és a' hazai jognak Werbőczy' útmutatása szerinti doctrinalis feldolgozásai, XVII. században a' magyar jogtudományt már azon polczra emelték, hogy többé nem az alapnak letételéről, hanem csak a' magyar jognak rendszeres, és a' kor' szükségeinek és kívánalmainak megfelelő további megfejtéséről lehet szó : XVIII. században a' magyar jog' doctrinalis tárgyalása az azt megelőzőtől képest sokkal örvendetesebb színben mutatkozik. E' tekintetben a' *jogtudományi irodalmat*, és a' *jognak nyilvános tanítását* külön vehetjük szemügyre.

A' *jogtudományi irodalomban* mindenek előtt a' magyar törvénytárnak (*Corpus Juris Hungarici*) azon alakbani kiállítását kell említeni, mellyel legujabb ideig éltünk. Ennek szerzője *Szegedy János* volt, ki annak első kiadását két kötetben (Szentiványi Mártonnak kiadása csak egy kötetből állt) adta ki Nagy-Szombatban 1742—1751 ; másodiká ugyanott jelent meg 1771—1779 ; harmadika Budán 1822 ; negyediké szinte Budán 1845—47. A' törvénytárnak tökéletesebb kiadásával járt a' mutató-táblának javítása is, mellyről már fennebb volt szó.

Szegedy János még két jeles jogtudományi munkának is volt szerzője : *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium*, mellynek öt kiadásai voltak (Tyrnaviae 1733, 1751, 1755, és 1767 ; Zagrabiae 1736) ; és *Rubricae sive synopses titulorum, capitum et articulorum univrsi Juris Ungarici* (Tyrnaviae 1734).

Kitetszik ebből, hogy *Szegedy János* inkább a' magyar jog' kutfőinek tanulmányozásával és megfejtésével, mint annak rendszeres felfogásával foglalkodott. Ugy szinte *Prileszky Pál* (*Quadripartitum Juris consuetudinarii I. Regni Hungariae in suos libellos redactum. Sopronii 1743. 4°*) a' magyar jognak rendszeres felfogására még nem emelkedett.

A' magyar jogról rendszeres, ámbár e' tekintetben még igen tökéletlen munkát irt először *Husztly István* egri jogtanító ezen cím alatt : *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in Jus Hungaricum*, mellynek mult században több kiadásai voltak, az első Budán 1745., az utolsó Egerben 1794. 4°. Ide számolható *Fleischhacker János*, pozsonyi professor is, ki illy című munkát adott ki : *Institutiones Juris Hungarici, praemissis ejusdem historia ac prolegomenis, tres in libros divisae. Posenii 1795. 4°*.

fűg. XXX. l.) közöl, mégis általa ezen képtelenséget régi jogintézetekkel összekapcsolni nem lehet.

A jognak rendszeres tanítását mult században Foglár György egri kanonoknak igen érdekes levele illeti, mellyel 1747-ki január 20-ka alatt az általa alapított egri jogiskolát Borsod megye' rendeseinek ajánlja, 's mellyel hazánknak jeles tudósa Podhradczky József a' magyar academiának 1851. november' 22-ki ülésében közölt¹⁾. Tudtára adja a' nemes lelkü alapító Borsod megyének „hogy még in anno 1740 itten Egerben nemes ifjak előmenetelére juridicum studiumot fundáltam legyen egyedül hazánk és nemzetünkhez való szeretetiből, hogy egy iránt uri fő rendek, és az szegény nemes emberek fiai nagyobb commoditással, mint sem patvariákon tanulhassák az törvényt, úgy hogy a' kit patvariákon sok esztendeig nagy költséggel nehezen consequálhatják, itt két esztendőnek forgása alatt (a' ki szorgalmatosan impendálja magát) úgy perfictionalhatja magát in juridicis, hogy in foro utroque passive et active causasat prosequatúr cum honore; a' mint experientia passim per Districtus et Comitatus bizonyítja.“

Egyébiránt mult században a' magyar egyetemben, az academiákban, az épen említett egri jogiskolában és a' protestans főiskolákban tanított a' jogtudomány.

Mi hiányos volt a' nagyszombati egyetemnél mult században a' jogtudomány' tanítása, az kitetszik Zelenay János a' hazai jog' egyetemi professorának 1766. aprilis' 29-ke alatti jelentéséből a' helytartó tanáchoz: „Auditores utriusque juris patrii Professoris erant, *idem propter alternationem cursus juris vero sub theoretico durabant annis 15, sub practico autem annis 12, unde vix aliquis auditorum integrum cursum terminavit*²⁾).

Az academiákról rendelkezik az 1723 : 70; az egri jogiskoláról szól az 1741 : 44. tcz.

Protestantikus főiskoláknál, mellyeknek létele és egész szerkezete vallási és confessionalis tekintetek által volt föltételezve, a' jogtudományi oktatásra nem lehetett annyi gondot fordítani, mint a' catholicus tanintézetekben.

Harmadik korszak 1790—1848.

Ezen korszak a' magyarországi jogélet' legfőbb tényezőinek mind iránya, mind pedig egymáshoz állása által az előbbiektől lényegesen különbözik. A' *törvényhozás* olly pontra készült emelkedni, miszerint magában, önállólag és öntudatosan tökéletesen kiképzett jogrendszer teremtés elő; a' *törvénykezés* pedig előbbi emelkedettségéről leszállván, és a' *fennálló jognak tudománya* annyira kimívelve nem levén, hogy a' régi romai vagy mostani angol jogtudománynak példájára a' jogélet felett uralmat gyakorolhasson, a'

¹⁾ L. az academiái Értesítőt (Új Magyar Múzeum 185½-ki VII. füzete) 232. l.

²⁾ M. G. Kovachich : Merkur von Ungarn. II. Jahrgang. Pest 1847. 33. l.

törvényhozásban keresték hivatásos működésök alapját. Általános jelleme ezen korszaknak az átalakulási tendentia, melly mindazonáltal czélhoz nem jutott, és az 1848-ki események által megszakztatott.

Ehhez képest az ezen korszaki magyarországi jogélet' irányának fővonalat abban találjuk, hogy bizonyos elvek, mellyek jelenkorunk' kívánalmainak ismertettek el, létesíttessenek, 's hogy ezen elveknek életbe-léptetése a' fennálló viszonyokkal valami módon közvetítettessék.

Ezen elveknek részletes fejtegetése vizsgálataim' tárgyához itt nem tartozik. Ki róluk bővebb ismeretet keres, az 1790 ótai törvényekben, az országgyűlések' naplóiban és irományaiban, mellyek nyomtatásban léteznek, és a' megyei gyűlések' tárgyalásairól létező tudósításokban megtalálhatja azt. Ugy szinte az 1830—1848-ki hazai irodalom és journalistica e' tekintetben igen tanulságos. A' mi célunkat illetőleg elég legyen következőket megjegyezni:

1) A' *törvényhozás* korszerű törvények és törvénykönyvek' szükségét érezvén, 1790. óta illynemű törvényeknek kidolgozásában fáradozott. Az 1791 : 67. tcz. különös országgyűlési választmányokat nevezett ki, mellyek ez iránt a' szükséges javaslatokat elkészítsék, országgyűlési megvizsgálás után törvény' erejére jutandókat. De a' közbe jött francia háborúk hátráltatólag hatottak, 's az ezen munkával megbízott küldöttségeknek dolgozatain és néhány egyes korszerű törvényeken kívül 1825-ig mitsem bírnak. Az 1827 : 9. tcz. a' dolgot újra felkarolván, ugyanezen czélból új választmányokat nevezett ki, mellyeknek javaslatait szintén nyomtatásban bírjuk. Az 1837-ki országgyűlésnek feladata volt volna, ezen javaslatokat megvizsgálni és alapul vételök mellett czélszerű törvényeket hozni. De az urbéri cikkekben és néhány a' legsürgetősb' szükségeket illető törvényeken kívül misem készült.

Az 1840-ki országgyűlés más néhány fontos, főkép az ország' anyagi érdekeit illető törvényeken kívül, a' 15-dik tczikkben váltótörvénykönyvet hozott.

Az 1844-ki országgyűlés egy időközben az e' végett kiküldve volt bizottmány által kidolgozott javaslatnak alapján hasonló módon akart büntető törvénykönyvet készíteni; de szándéka a' kivitelben fennakadt.

Az 1848-ki cikkek közt az én álláspontomhoz képest a' 15-dik tcz. a' legnevezetesebb, melly az ösiséget elvileg megszüntetvén, azt rendelte, hogy az ösiség' teljes és tökéletes eltörlésének alapján polgári törvénykönyv' javaslata dolgoztassék ki.

Látjuk ezekből, hogy törvényhozási tekintetben 1790 óta az újabb kori codificationalis irány nálunk is mindinkább elfogadtatott, 's hogy 1840 óta országgyűléseink is magukévá tették azt.

2) *Törvénykezési* tekintetben említendő, hogy Molnár István

a' királyi curiának 1769 ótai ítéleteit egybe gyűjtötte, 's 1823 és 1828. nyomtatásban kiadta. 1822 óta a' királyi curia' ítéletei minden törvénykezési terminus alatt már sajtó útján is nyilvánosakká tettek.

Az 1836 : 16, és 1840 : 12. tcz. azt rendelvén, hogy az ítéletek mind polgári, mind büntető perekben *minden* bíróságok által okokkal támogatassanak, a' hétszemélyes táblának azon gyakorlata, miszerint ítéleteinek indokolását feleslegesnek tartotta, megszűnt.

Az 1840-ki váltótörvény önálló váltó-törvényszékeket állított fel, és azoknak eljárását egészen új elvek szerint határozta meg. Az ekkép a' váltó-törvénykönyv' II. részének 7-ik fejezete által váltótörvényszékek' számára meghatározott rendes eljárási mód azon oknál fogva is nevezetes, mivel az 1849-ki november' 3-ka és december' 28-ka alatti legfelsőbb rendelkezések által hazánknak ujonnan felállított bíróságaira általában kiterjesztetett.

3) Mi végre a' magyar jognak *doctrinalis tárgyalását* illeti, a' magyar jogtudományi irodalomnak újabb nevezetes emelkedési kell említeni, mely főkép 1830-tól fogva 1848-ig számos és nagy részben jeles vizsgálatokra adott alkalmat. Egyébiránt nagyon csatkozónék, ki ezen kedvező sikert a' némethoni irodalmi eredményekkel akarná párhuzamba tenni. Nálunk — bármennyire tökéletesebb volt is már a' mult századhoz képest hazánk' tanintézeteiben a' jogtudományi oktatás — nem az iskola, hanem az élet volt újabb időben a' jogtudományi irodalom' alapja; mellynek két főnyilatkozata, t. i. a' megyei 's illetőleg országgyűlési tanácskozások és a' journalistica irodalmi főtényezőknek is mutatkoztak. Ugy hiszem, hogy az általános magyar jogtudományi könyvjegyzék (bibliotheca juridica Hungarica), mellynek készítésével nagy érdemű hazánkfia *Tóth Lőrincz* foglalkodik, az újabb magyar jogirodalomnak részletes áttekintését fogja nyújtani, mellyet én mindazonáltal e' helyen mellőzök, és csak azon nagyobb munkákról akarok pár szót mondani, mellyek az újabb magyar jogtudománynak mintegy főképviselői. Ezek *Kövy Sándor*, *Kelemen Imre* és *Frank Ignác*' munkái. Mert ámbár más jeles munkák is léteznek e' körben, p. o. Georch Illés, Szlemenics Pál' 'stb. munkái, mégis ezek nem emelkedtek az irodalmi jelentőségnek azon fokára, hogy — mint amazok — különös jogtudományi irányok' képviselőinek tekintethetnének.

Kövy Sándor, sárospataki híres jogtanító, a' magyar hazai jogról két munkát irt : *Elementa Jurisprudentiae Hungaricae* (először Kassán 1800; mellynek hat kiadása, az utolsó 1835-ben, jelent meg), és : *Summarium Elementorum Jurisprudentiae Hungaricae*, magyarul : *A' magyar polgári törvény' rövid sommája* (mindkettő S. Patakon 1822, az utóbbi újra 1837.). Kövy ezen munkáiban a' magyar jognak, miként az a' királyi curiának döntvényei és ítéletei által kifejtve van, alapos és terjedelmes ismertetét tanúsítja, de a'

jog' tudományos elemére különös gondot nem fordított. Ő gyakorlati jogászok, nem pedig elméleti jogtudósok' számára írt, 's ebben szép sikerrel is járt el. Tudományának alphája és omegája, mellynek útmutatása szerint törvényeink' anyagát dolgozta fel, a' *Planum Tabulare*. De épen azért munkájának egész becse korának jogpraxisához annyira kötve van, hogy ennek megváltoztatásával amaz is okvetlenül megbukik és becsét veszti. Különös dicsérettel kell említeni *Fogarasy János'* munkáját is: *Magyar közpolgári törvénytudomány' elemei Kövy Sándor után, Pesten 1844.*

Kelemen Imre, pesti professor, négy vastag kötetből álló munkát írt a' magyar jogról: *Institutiones Juris privati Hungarici* (Pesten 1814; második kiadás 1818), mellynek második kiadása a' *Historia Juris priv. documentis ac testimoniis illustrata* által még bővítve van. Tudományos tekintetben Kelemen' munkája magasabb polczon áll, mint Kövy-é; ámbár practicus tekintetben ez haszonvetőbb. De Kelemen sem áll az újabb általános jogtudománynak, miként azt a' mivelt nemzeteknél általában kifejtve látjuk, színvonalán. Mind rendszeres felfogása, mind részletes vizsgálatainak modora Heinecciustól van kölcsönözve, ki a' mult századnak közepe' táján virágzott. Kelemen' munkájának kivonatját készítette *Grász Antal: Compendium Juris privati Hungarici* (Pesthini 1818); magyar fordítását pedig *Czövek* (Pesten 1822).

Frank Ignác, szinte pesti professor „*Principia Juris Civilis Hungarici'*“ (2 kötet, Pesten 1829) czímű munkájában Kövy' és Kelemen' érdemeit egyesítette, a' nélkül hogy hiányaikban részes volna. Sem a' királyi curia' döntvényei, sem Heineccius' tekintélye őt vizsgálataiban lebilincselve nem tartották. Hazai jogunk' külfölinek alapos ismeretét ő a' bel- és külföldi tudományos jogirodalom' szorgalmatos tanulmányozásával kötötte össze 's így képes volt a' jelen jogtudomány' színvonalára emelkedni. Fenn megnevezett munkája mind theoreticus, mind practicus tekintetben egyaránt jeles és haszonvető. Sőt mondhatjuk, hogy — ha Frank' munkája hiányoznék — jogtudományunk mostani átmeneti korában csak nehezen tájékozhatnók magunkat; holott ennek útmutatása jelenleg közvetítésül szolgálhat a' jogéletünk' multja és jövője közti viszonyoknak tiszta felfogásához. A' munkának magyar nyelvre átdolgozása („*A' közígazság' törvénye Magyarhonban*“ 2 kötet. Budán 1845—47) a' köz várakozásnak csak némi részben felelt meg, és sok tekintetben gyöngébb a' latin kiadásnál.

Frank' munkája hazai jogtudományunknak egy igen nevezetes hiányát is éreztette velünk, t. i. a' *magyar jog' történetének eddig majdnem teljes elhanyagolását*. Mit eddig a' magyar jogirodalom „*jogtörténet*“ nek nevezett, az nem egyéb néhány a' magyarországi törvényhozást illető, minden belső összefüggést nélkülöző adatoknak egybeállításánál; és a' magyarországi jognak és jogéletnek ki-

fejlődését nem ismerteti meg velünk. Egyébiránt a' tudós külföldön is csak az utolsó négy évtized alatt kezdődött annak tudományos művelése. A' *Korachichok'* munkái előtt nem is volt igen módja tudósainknak hazai jogtörténetünkről részletes vizsgálatokat tenni; 's így egyáltalában nem csudálhatni, hogy Frank' munkájában először találunk magyar tulajdonképi jogtörténeti tanulmányokra. Utána már többen p. o. *Krajner Imre* („A magyar nemes jószág' természete Werböczy' koráig“, Pesten 1843), *Bartal György* (*Commentarii ad historiam Status, Jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV.*“ 3 kötet Pozsony 1847), *Endlicher István* („die Gesetze des heiligen Stefan“ Bécs 1849) 'stb., szerencsésen művelték ezen nálunk új tudományt; 's jelen értekezésem' célja is az, hogy a' magyar jogtörténethez kis adalékot nyújtson.

B) Magyarország' egyes részeinek municipalis és helyhatósági jogai.

Werböczy' III : 2. szerint: „Quia leges dudum approbatae ac consuetudines Regnorum Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae et Transylvaniae certis in terminis et articulis a nostrae patriae, Regni scilicet hujus Hungariae legibus et consuetudinibus discrepare; nonnulli etiam Comitatus distinctim ac separatim ab aliis Comitatus, imo etiam ab ipsa Curia Regia certas consuetudines utcumque inductas longo usu observare videntur: ideo quaeritur: Utrum quilibet populus, vel Comitatus, aut quaelibet Civitas, possit per se et seorsim facere statuta?“

Dicendum, quod nullus populus, et nulla Universitas potest condere statuta, quae non habet jurisdictionem propriam, sed alterius subest dominio, nisi cum consensu sui superioris; et hoc quoque in casibus, qui iurē Divino et humano praejudicare non dignoscuntur; ita, ut statuta ipsa iniquum aliquid, salutique contrarium non contineant, neque iuribus aliorum palam derogare, praejudiciumque inferre videantur.“

Ezen általános elveken alapulnak azon municipalis és helyhatósági jogrendszerek, mellyek 1848 előtt Magyarországnak néhány egyes részeiben az ország' közönséges törvényei és szokásai mellett divatoztak. Vizsgálataimnak feladatához képest ezeknek nevezeteseiről még pár szót kell mondani. Ide tartoznak:

1) Dalmát-, Horvát- és Tótország' municipalis joga.

Ez Magyarország' u. n. kapcsolt részeinek, t. i. Dalmát-, Horvát- és Tótországoknak, provincialis gyűlésein hozott és ő felsége által megerősített statutumokból és divatozó szokásaiból keletkezett. Provincialis gyűlések előbbi időben gyakran tartattak, p. o. a' nemzeti muzeumnak egyik kézirati Codexe, mellynek címje: „*Extra-*

ctus articulorum Statuum et Ordinum Croatiae et Slavoniae ac Dalmatiae in celebratis Generalibus Regni Congregationibus ab anno 1562 usque annum 1756“ tehát 194 év alatt nem kevesebb mint 414 provinciális gyűlésekről szól. Néhány nevezetesebbeknek végzései a' magyar törvénytárba foglaltatnak p. o. 1492, 1538. Ugy szinte másoknak végzéseit, t. i. 1609—1635, mellyeket II. Ferdinánd 1636 augustus' 8-ka alatt; és 1643—1681, mellyeket I. Leopold 1681. augustus' 17-ke alatt megerősített, Szegedy adta ki (Tyrocinium 'stb. III : 3.). Ezen Statutumokról szól az 1715 : 120. törvénczikk.

Magyarország' kapcsolt részeinek municipalis jogáról igen érdekes munkát írt : *Kussevics József : De municipalibus juribus et statutis Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Zagrabiae 1830. 8-o.*

2) Egyes vármegyék' statutumai.

Werböczy III : 2. azt mondja : „In diversis Comitatus diversas constitutiones super agrorum, pratorum, sylvarum et fluviorum custodia vel molendinorum statu atque proventibus, et aliis ejuscemodi rebus; imo et terminorum ac processuum observationibus, ut scilicet hic breviori, et ibi longiori processu causa in sede judiciaria Comitatus terminetur; sana inter sese deliberatione praehabita facere quidem et stabilire possunt generali tamen Decreto totius Regni, atque vetustae et approbatae consuetudini Curiae Regiae in judiciis observari solitae, praejudicare ac derogare nusquam possunt.“

Illynemű statutumok az országnak majd minden megyéiben legujabb időig léteztek; névszerint pedig az 1791 : 63. tcz. által törvényjavaslatnak készítése végett kiküldött országgyűlési választmánynak Pest, Zólyom, Turócz, Árva, Vas, Veszprém, Somogy, Sopron, Moson, Gömör, Csongrád, Bihar, Marmaros és Varasd megyék nyújtották be törvénykezési és jogviszonyaikra vonatkozó statumaikat.

3) Kiváltságos kerületek.

Hazánk' előbbi kiváltságos kerületeinek statutumai közt a' *jászok's kúnok és Fiume kerülete* a' legnevezetesebbek.

A' *jászok és kúnok*, kiknek privilegiumait az 1715 : 34, és 1751 : 25. tcz. helybenhagyta, már mult században is különös statutumokkal bírtak, mellyeket Mária Terezia 1751. october' 5-ke alatt megerősített. Ujabb statumaik, mellyek főherczeg József nádornak megerősítése által kötelező erőre emeltettek, a' kerületeknek 1799-ki február' 13-kán tartott közgyűlésén hirdettettek ki. Mind az 1751-ki, mind az 1799-ki statutumok nyomtatásban is megjelentek.

Fiume kerülete, melyet Mária Terezia 1779. aprilis' 23-ka alatti privilegiuma által közvetlenül a' magyar koronához kapcsolt, 's mellynek jogait az 1807: 4. tcz. és más országos törvények megerősítették, régi statutumokkal bír, mellyek igen terjedelmesek (négy részből állnak, és az első rész 19, a' második 54, a' harmadik 55, és a' negyedik 21 czímből), és 1527-ki junius' 19-ke alatt I. Ferdinánd által helyben hagyattak. Egyébiránt Fiuménak más későbbi statutumai is vannak, mellyek nagy részben most is divatoznak.

4) Szabad királyi városok.

Majd minden szabad királyi városok külön helyhatósági joggal és külön statutumokkal éltek régenten, mellyeknek néhányai p. o. Buda, Selmece, Zágráb, Zeng városok' statutumai újabb időben nyomtatás által is közelebb megismertettek. Werböczy óta ezen statutumok előbbi jelentőségökből sokat vesztek. Egyes jogkérdésekre nézve mindazonáltal számos újabb városi statutumok is léteznek, mellyek nagy részben ki is nyomattak.

Különös figyelmet érdemelnek e' helyen az u. n. *tárnoki czikkek* (*articuli tavernicales*), mellyeknek alapján a' szabad királyi és tárnoki városok' részére különös particularis jogrendszer keletkezett. Ezen tárnoki jogról érdekes munkát adott ki *Wagner Sándor* illy czím alatt: *Jurisdictionis Tavernicalis ex actis et protocollis authenticis adumbrata. Pestini 1834. 8°.*

Más helységeknek és községeknek helybéli statutumait, p. o. *Nemes-Militics* (Bács megyében), *Felső- és Alsó-Ruttka* (Turóc m.), *Czvetkovich* és *Domágovich* (Zágráb m.) nemes községeinek, 's ugy szinte *Kis-Mária* (Bihar m.), *Krapina* (Varasd m.), *Zamobor* és *Jászka* (Zágráb m.) mezővárosoknak statutumait, ámbár ezek az 1791: 67. tcz. által kiküldött országos választmány előtt is fel voltak mutatva, itt mellözöm.

KIS GYÜLÉS, MART. 20. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' részére).

Nmélt. gr. *Teleki József* úr ö *exja'* elnöklete alatt

Jelen az osztályból: *Balogh, Czuczor, Hunfalvy, Repicky r. és l. tt.* — Egyéb osztályokból: *Bajza, Bugát, Czech, Gebhardt, Győry, Horváth C., rr. tt.* — *Pauler és Wenzel ll. tt.* — *Toldy Fer. titoknok, Helmecey Mih. szav. pénztárnok.*

HUNFALVY PÁL lt.

adalékokat olvasott a' magyar nyelvtudományhoz, névszerint a' szógyökökről, a' viszonyítókról, 's *fe, fel és al viszonyítók' némelly származékairól* 'stb.

I. A' szógyökök.

Mi lehet szónak gyökere? Erre bölceleti és tapasztalati úton találjuk a' feleletet. A' bölcselkedő azt látja, hogy a' természet és

a' szellem' világában nem az atomok, a' parányok vagy elemek az életnek elvei, jöllehet a' testek' alkotó részeitök teszik. Ezt a' természet' világaról a' természetian, 's az abból kinőtt vegytan minden nap bizonyítja. A' miben élet van, abban a' parányok vagy elemek bizonyosan teszik az élet' testét : de az élet' elve külön valami az elemektől. Ha ez másként volna, ha t. i. a' parányok' otlléte az élet' elvét magában tartaná : a' vegytan nemcsak bontani tudná a' testeket, hanem a' szétbontott részeket összerakván, életet is tudna kelteni azokban. A' természet' világában tehát, midőn valamely élőnek gyökerét, kezdetét kutatjuk, mindig más élőhöz, melly neki szülője, utasítottunk.

A' mi a' természet' világában áll, még inkább áll a' szellem' világában, melly *merő élet*; annyira, hogy teste is, mellyek az élet' alanyaiként tűnnek föl, étellel bírnak; így az állam, az egyház, minden testület 'stb. Ez hát általános törvény : hogy az élet' mindig csak élőtlől lehet származtatni, nem a' testeket alkotó elemektől, vagy parányoktól.

Az élő és a' parány között azon különbség van, hogy amaz egész, valami teljes, mozgó, ható, szülő, szóval életelvel bíró : a' parány ellenben nem egész, nem teljes, nem mozgó, nem is úgy ható, hogy valamit szülhetne; ha mozog, más által mozgattatik. A' léteget (organismus) a' szellemi világban azon szervezet, melly élőkblől, azaz önálló egészekblől áll, mellyek azonban egymástól függenek, egymást viszonyítják, 's együtt teszik a' fentebbi egészet. Önállás és függés, hatás és szenvedés, szóval közvetítés azon törvény, melly a' léteget' tényezőit összetartja.

Hová számítsuk a' nyelveket? a' természet vagy a' szellem' világába? Nem vitázunk e' fölött; azt is megengedjük, ha valaki a' kettő között lebegőknek véli. De azt erősen vitatjuk, hogy nincsenek kivéve azon törvény alól, melly a' természeti és szellemi világban uralkodik. Azt meg senki által tagadhatónak ítéljük, hogy a' nyelvek nem volnának létegetek.

A' nyelv hát, mint léteget, bizonyosan olyan részekblől áll, mellyek magok is egészek, 's különböző viszonylásaik által teszik a' fentebbi egészet, a' nyelvet. Azon egészek a' szók. De továbbá ezek okvetlen elemekblől, parányokblől állanak, mellyek nem lehetnek más, mint a' hangok, mellyek a' szókat alkotják, vagyis a' bötük, mellyek a' hangokat jelentik. Ha már a' szók egészek, önállóak, bizonyos tekintetben élők : úgy a' bötük, mellyek a' szók' testét, a' hangokat, jelentik, elemeik ugyan, vagy parányaik; de értelmök, azon szellemi életök, nem függhet csak a' parányoktól, 's a' szó maga sem alakult parányok' összeragadásából, mint a' természetben a' holttestek. Ha parányok' összeragadásából keletkeztek volna a' szók : úgy a' nyelvekben nem volna származás, azon csudálatra méltó nemzetségi összeköttetés a' szók között. Minden

nyelvben, ha a' szókat mint élőket megkérdezzük, honnan lettek más élőkhöz, gyökérszókhoz, utasítottunk. Tehát szót csak más szótól származtathatunk; a gyökérszók ennél fogva okvetellenül *egész szók*, nem parányok, vagy bötük. Mert a' nyelvekben is külön külön élet nyilatkozik; 's a' nyelvtudománynak feladata, ezen életet megvizsgálni, hogy törvényeit felfogja, nem pedig parányokból, bötükből, életet költeni, hogy mintegy nyelvet teremtsen.

A' bölcséleti utnak még egy másik ága van, melly különösen a' nyelveken halad keresztül, 's mellyen szint azon eredményre jutunk. Ha a' szó-gyökerek nem volnának egész szók, hanem parányok, ezek, mint láttuk, a' *bötük* volnának. De itt mindjárt nehézségekre akadunk. A' bötük között nagy különbség van. A' *hangzók* és *mássalhangzók* úgy különböznek egymástól, hogy ezek, és csak is ezek, az emberi szót *ízelt* (articulált) szóvá teszik. Ennél fogva nem a' *hangzók*, hanem inkább a' *mássalhangzók* lehetnének a' szók' gyökerei. Azt hiszem, hogy ez további fejtegetést nem kíván. Mert a' mi nem lénye a' dolognak, az nem is lehet annak elve, vagy gyökere. A' hangzók csak állati, nem emberi szónak, mint a' melly *ízelt* szó, jelentői: a' hangzók azért semmikép nem lehetnek a' szók' gyökerei. — Tehát a' *mássalhangzók* gyökerei a' szóknak! Ezt inkább lehetne gondolni, miután vannak írási rendszerek is, mellyek csak *mássalhangzókat* jegyeznek. De az nem bizonyítja ezt, hanem csak azt, hogy a' *mássalhangzók*, mint fajt határozók (hogy az emberi szó *ízelt* szó) nevezetesbek a' nyelvekben, mint a' *hangzók*. Szók' gyökerei azonban azok sem lehetnek, mert külön állva, vagy önkényt összerakva mitsem érnek, csak parányok, élet-elv nélküliek. De bizonyos meghatározott (nem okoskodás által, hanem tényleg meghatározott) összeköttetésben levő parányok, vagy bötük, hangzók és *mássalhangzók* együtt teszik azon testeket, mellyekben élet van, azaz tesznek szókat. A' szók' gyökerei tehát mindig csak egész szók lehetnek.

A' tapasztalati út is azon meggyőződésre vezetí a' tudományosan járót. A' tapasztalati út, t. i. a' nyelvek, mint adott létegetek, vagy történelmi tárgyak' felfogása és okszerű tanulása, mindig azt mutatja, 's tudomra minden nyelvben mutatja, hogy mindenféle szó-elemzésben csak a' gyökérszóig hathatni föl. Odáig van élet; odáig van tudomány, vagyis az adott életnek felfogása. Tul azon összehasonlítás által tán észre lehet venni, hogy ilyen vagy olyan osztályu szókban inkább ilyen vagy olyan, hogy úgy mondjam, anyagu parányok, vagy bötük fordulnak elő: de ezen parányok soha sem életelvei a' szóknak; azok soha sem határozzák meg az értelmet, hanem csak azzal járnak ilyen vagy olyan értelemben.

A' szógyökerek tehát szók, értelemmel bíró egész szók, ha mindjárt elavultak is már. Ezen gyökereknek alakulását nem tudjuk megfejteni: de azt kell és lehet tudnunk, mint származtak tőlök a'

származék-szók. E' származtatásban minden nyelv, mely ősi, azaz mely másokkal együtt és rokonságban ugyan, de önállólag, mintegy magától fejtett ki, saját *képzőket* hajt ki, melyek mintegy megannyi bogai, bimbaji a' fának és vesszőnek. A' *ragok* jobbára szinte szók: a' *képzők* a' nyelv' életének bimbózása, 's ezért inkább csak összegegyíteni és rendezni, mintsem magyarázni lehet.

A' szógyökerek, mennyiben azok nem „*onomatopoeontá*“ 's a' képzők, lehetőleg felvilágosíttatnak a' nyelvek' összehasonlítása által. De erre is a' természet az utmutató. Előbb kell valamely adott nyelvet az ő rokonaival összehasonlítani, hogy felfoghassuk fajbéli sajátját és különbségét: azután lehet csak a' magát egyedileg tökéletesen bírót más nyelvekhez is állatni. 'S a' természetnek ebbeli utja a' tudománynak is utja.

II. Némely viszonyítók, és származékaik.

A' viszonyító szók igen nevezeteseek. Eddig is volt már szerencsém velök a' tiszt. osztályt mulattatni vagy untatni; 's ki fáradtságát nem sajnálja, 's megolvassa, mit a' magyar, finn és török viszonyítókról előadtam, azon kevésben is bő anyagot találand elmélkedésre. Szabadjon ismét rájuk figyelmeztetni.

Viszonyító szók a' magyar nyelvben *be, se, kü* vagy *ki, le*; azután *al, el, mell, meg, köz*, 'stb. Hogy valódi természetöket jobban meglássuk, többféle alakokban és idomaikban kell nézünk.

a) Fokoztató képzővel az *al el* így tűnik elő: *alább, elébb* és *előbb*; sőt ha *mell* és *meg* is fölvennék azt, úgy érzi az ember, hogy *mellébb-, megébb-*et mondanánk inkább (mint *utóbb-*at is mondunk) de *mellebb, megebb* idomoktól idegenkednénk. Miért? alkalmasint azért, mivel a' nyelvi lelkiösmeret titkon sejtí a' törvényeket, melyek alatt a' csuda viszonyítók képződtek. *Alább, elébb, előbb* nyilván mutatják már *ala, ele, elő* eredeti alakjaikat; sőt az *ele, elő* alakot a' nyelvemlékek számtalanszor fel is hozzák. Két nevezetes példáját bírjuk az *Erdély* és *Havaselföld* szókban. A' Névtelen Erdélyt így írja: *Erdeu-eleu* = Erdő-elő, mi annyi, mint erdőn túl, trans sylvam. Erdő-előből lett *Erdel*, mint azt Debreczenben is ejtik, és *Erdély*, mellyben a' végső hangzó *y* által simult az *l* bötűhöz. *Havas-elföld* szintén csak terra *transalpina*; 's így is irták mindig, ujjabb korig, melly azon szót *Havasaljának* vélte. Mi hát kezdjük azt ismét nyelvtanilag írni és olvasni. Jegyzetképen álljon itt, hogy a' magyarok, mikor letelepedtek, mintegy háromszor foglalnak földet erdőn túl. Gácsországban utasíttatnak trans vagy ultra *Hovos* = *erdő előre*; azután *Tuhutum* foglalja el ez *Erdő-előt*, melly most *Erdély*; utoljára onnan is még *Havaselföldre* mennek.

Az *al, el, meg, mell'* fokoztatása már azt mutatja, mit némelyikéről a' nyelvemlékek is bizonyítanak, hogy azok' eredeti

alakja hangzóval végződött. A' finn nyelvben találatnak szintén hangzós végzetűek, mint *ali*, *esi* (al, el).

A' *be*, *fe*, *kü* vagy *ki* és *le* szók mikor fokoztatnak, így tünnek elé: *bejebb*, *fejebb*, *kijebb*, *lejebb*, nem pedig bébb, fébb, kibb, lébb: de *főbb* van, melly azonban már nem a' tiszta *fe*, hanem *fev* = *fő*-ből lett. A' *j* azon idomokban nem beszöktetett bötü, hanem a' gyökből fejlőd. *Kijebb* idomban a' *j* *e*-ből lett, mert a' gyök *kü*, vagy *kiv*, melly azután *ki* is, mint *fő* vagy *fej*, melly *fe* is; *fejebb* hát szintugy van. 'S a' mi kettőről áll, az áll a' többiről is, jóllehet *bej*, *lej* szokatlan is. De *bő*, *bőv* ugyan ez a' *be*-hez képest, mi *fő*, *főv*, *fej* a' *fe*-hez képest. Azt gondolhatni, hogy nem *bejebb*, *fejebb* 'stb. hanem *beljebb*, *feljebb* 'stb. Nem igaz. Először, mert nem mondjuk *lel*, pedig van *lejebb*. Azután nem mondjuk *alabb* 'stb. miért is nem lehet *belebb*, mint mindjárt látandjuk.

Ha ezeket meggondoljuk, azt következtetjük, hogy a' viszonyítók eredetileg valami alakban voltak, mellyben viszonyítást nem jelentének, 's hogy amaz alak mind hangzóba ment *ki*. De hogy viszonyítókká lehessenek, a' nyelvszellem hol képzőt csatolt hozzájuk, hol elvette tőlök a' hangzót. A' képző pedig *l* bötü, melly *be*, *fe*, *kü* vagy *kiv*hez járult, így: *bel*, *fel*, *kül* vagy *kivül*. *Lel* nincs, mert annak helyét *al* foglalta el: 's mivel *lel* nincs, *lejebb* pedig van, ezért mondtuk, és kellett mondanunk, hogy *lejebb*, *fejebb* az egyszerű eredeti alaknak fokozatja. Hogy az *l* bötü általános képző ezeknél, meggyőződünk, ha *ső* szó képzős alakukat veszszük. Így találjuk: *belső*, *felső*, *külső*, *közelső* — *hátulsó*, *utolsó*, a' régi Nyelvmélekekben *előlső*; 's a' hasonlatosság szerint kellene lenni *alolsó*, *mellőlő*, *megőlő*, 's lehetne *távolsó* is. *Megőlő* vagy helyette *megső* nem szokásos; *melső* van, *hátsó* is, mint *első*, *alsó*. De a' *ső*, *ső* képző voltaképen nem a' csupasz gyökhöz, hanem az *l* képzős szóhoz járul, jóllehet a' szokás, mellyre a' széphangzat is hat, némellyek mellől (hogy *mell-ől-ől* [mint *fe-l-ől*] ne legyen) az *l* képzőt elhagyta. A' *ső*, *ső* képző felveszi a' fokoztatást, így: *belsőbb*, *felsőbb*, *külsőbb*, *közelsőbb* 'stb.

Mondjuk ezeknél fogva, hogy bizonyos gyökszóknál az *l* képző az, melly azokat viszonyítókká teszi; olyanokhoz, mellyek' gyökbötüji közt *l* van a' végén, e' miatt nem járul a' viszonyító *l*. *Be*, *fe*, *kü* fölveszik a' *l*-t, így: *bel*, *fel*, *kül* vagy *kivül* (belé, felől 'stb); *al*, *el*, *mell* a' gyökbötü miatt nem veszik föl az *l* képzőt; *köz* a' képző *l*-lel és a' nélkül fordul elő, p. o. *közöttem*, és *közelem*, de különböző értelemben.

A' török viszonyítók' némellyikénél *r* bötü azon képző, melly e' gyökszót viszonyítóssá teszi, p. o. *üz* annyi mint *fe*, *ics* annyi mint *be*; viszonyítóképen áll *üzer* (fel), *icsér* (bel). Itt hát *r* bötü teszi azt, mit nálunk *l* bötü.

Nem kis meglepetésül szolgálhat, hogy a' finn vagy *somalán*

viszonyítók egyenlő törvény alatt állanak, minélfogva ott, hol a' gyökbötű is *l*, ez az eset' ragjaiból kiesik; ott pedig, hol a' gyökbötűk közt nincs *l*, az az eset' ragjaiban megmarad. Az olvasót azonban kénytelen vagyok arra figyelmeztetni, hogy a' szomalan viszonyítók rendszeren ragoztatnak, vagy inkább, hogy azok az esetek' közönséges ragjai által fejeztetnek ki: holott a' magyar viszonyítók eltérnek a' többi névszóktól, 's külön ragozási törvényt vallanak, mint annak helyén alóadtam ¹⁾.

Az említett tüneményt lássuk *pää* fe, és *ali* al viszonyítókon. *Pää* és *ali* (annak genitivusa *pään*, ezé *alen*) egyaránt hangzóba mennek ki, mint a' magyar fe és al-a is, csakhogy ez utolsóban a' véghangzó nem ejtetik, jöllehet *alább* idomban már előfordul. *Ali*-ből lesz fokoztató *alempi* = alább, *pää*-ből volna *päänempi* = fejjebb.

Viszonyítóképen *pää*-ből *ali*-ből

pää-llä fe-l-ett alla (al-ella helyett) al-att
pää-llen fe-l-é allen (al-ellen „) al-á
pää-llä fe-l-öl alta (al-elta „) al-ól.

b) De a' viszonyítók még nyomosabbak, ha származékaikat tekintjük. Mintha ezekben úgy mint gyökérszavaikban leginkább ki volna fejezve a' nyelvnek sajátága. Csak némelyeket sorolunk elő, mivel itt különös feladatunk van; még pedig a' *pää*, fe és *ali* al, viszonyítóknak azon származékait emelvén ki, melyek a' szomalan és magyar nyelvben azonosak, elhagyván mind azokat, melyek mindenik nyelvben sajátosságok és külön állók.

<i>Pää</i>	<i>Fe, fe-j, fő.</i>	<i>Ali</i>	<i>Al-a</i>
<i>päi</i> -nen	fejes	al-empi	al-á-abb
itse <i>päinen</i>	maga fejü	al-ainen	al-só, al-jas.
<i>pää</i> -löin	fej-etlen	al-atse	al-só
<i>pää</i> -hinen	fé-k	al-o	al-om
<i>päi</i> -tsi	fé-k	al-ammainen	al-á-zatos.
<i>pää</i> -kkä	fej-sze	al-aisuus	al-á-valóság.
<i>pää</i> -dyn	fej-ezödöm	al-us	valaminek al-ja.
<i>pää</i> -tän	befej-ezem	al-aa	al-á
—	—	al-enen	al-á-zkodom.
<i>pää</i> -llinen	fe-ljes	al-ennan	al-á-zom.
<i>pää</i> -llistan	fő-lözöm	al-ustan	aljazom, alapot
<i>pää</i> -llys	(tej)-fe-l		teszek.

Nincs ezen származékokkal az egész eredés vagy származás egyik nyelvben sem kimerítve: de határt kell magunknak tűznünk.

Látni való, hogy a' származékok vagy *csupasz gyöktől származnak*, mint: *al-á-z*, *fejes* (e' két származék is mutatja, hogy igazán *fejjebb*, nem *feljebb*-et kell ejteni és írni, mint ejtünk és írunk *alább*-at nem *alójabb*-at); továbbá *fejel*, *fejt* 'stb, vagy nem

¹⁾ Lásd az 185 $\frac{1}{2}$ -ki Értesítő' 205. lapját.

csupasz gyöktől, mint *fe-l-edni*, *fe-l-ejteni*; *köz-el-edni*, *köz-el-ejteni* 'stb.

Illyen származék *alajt* szó is, melly a' *fejt*-nek hasonmása.

A' régibb nyelvemlékekben számtalanszor fordul elő *alajtok* ige minden idomban; *alahad*, *alohad*-ében is *alajtsad* helyett, mint mai nap a' tájbeszéd *h* bőjtűt használ *ts* helyett, p. o. *fordék* fordíts helyett. Molnárnál az 1644-ki kiadásban szintén olvassuk *alítás*, *alítom*, *alétom*, *aleytom* sőt *alaytom* is. Párizzpápainál találni: *alítom*, *alétom* szókat, 's mindenütt és mindig *putare* jelentésben. Hogy ezen idomok egy, jól tudjuk; mert *ajt*, *ojt*, *éjt*, *ét*, *ít*, átmenetei az egy képzőnek, melly névszóból cselekvő igéket alkot, p. o. *tanból tanojtani*, *tunéjtani*, *tanétani*, *tanítani*; *szabad*-ból *szabadojtani*, *szabadéjtani*, *szabadétani*, *szabadítani* 'stb.

Első ellenvetésül vehetni azon kérdést, valljon a' régi nyelvemlékekben nem kell-e *alajtani*-t olvasni, minélfogva e' szó egy volna az *állítani* igével? Erre viszonzom, hogy ugyan e' nyelvemlékekben sohol nem találtam *ponere*, *statuere*' értelmében *állítani*, hanem csak *állatni* és *állaptatni*; 's *állatni* ige *ponere*, *statuere*-jelentésben azután is a' 16-dik és 17-dik században mindig áll. Továbbá Molnár már ékezet által különbözteti a' hosszú *á*-t, 's még inkább Párizzpápai: ők tehát valóban *alítom*, *alétom* 's nem *alítom*, *aléto*m-ot olvastak; azonkívül több következetességgel is, mint a' régibb nyelvemlékek az *állani* szót és származékait mindig két *l*-lel írják. E' két oknál fogva bizonyosan tudhatjuk, hogy *alajtok*, *aléjtök*, *alétök* vagy *alítök* nem *állani* gyöknek származéka.

De nekem nyelvtanilag is vannak nehézségeim, hogy az *allítani*-t ne mondjam származottnak az *állani* igétől: jóllehet tudom, hogy *füteni* és *fülni*, *fojtani* és *fülni*, *döjteni* és *dölni* olyan viszonyban vannak egymáshoz, minél fogva az első idom átható jelentése a' másinak, melly beható; az *ejt* és *esik*, *fejt* és *feslik* 'stb. hasonló viszonyát is látom. Mind a' mellett azon szabályt merem felállítani, hogy *ajt*, *ojt*, *éjt*, *ét*, *ít* képző által névszóból lesznek átható igék, valamint ugyanazokból a' megfelelő képző által behatók lesznek. 'S annyira merem azt, hogy inkább hiszem, miszerint azon igék, mellyek a' kimondott szabály ellen tanúskodni látszanak, névszóktól erednek, ámbár azokat nem bírja az előttünk tudra leő nyelv: mert hogy nyelvünk' birtokához még felette sok tartozik, mit nem tudunk, nekem legalább egynél több alkalmam volt észre venni.

Az *állítani* idom *állani* mellett látszólag igazoltatik a' *szólítani* idom által *szólni* mellett. De csak is látszik. *Szólni*, *szólítani* igék névszóból lettek. A' névszót *l* képző teszi igévé, mint (a' régi Nyelvemlékek szerint) *boldog*-ból lesz *boldogl*, *ország*-ból lesz *országl*, *forbát*-ból *forbátl*, *beteg*-ből *betegl*; így *szó*-ból lesz *szól*, mellyet hát egy *l*-lel kell írni. Ezen képző által a' névszónak jelentése

egyszerű igévé lesz, melyet a' német *ist* fejezne ki a' névszóval együtt, így : *boldogl* er *ist* glücklich, *betegl* er *ist* krank. — Továbbá a' névszót igévé teszi *l* képző, mely hangzóval toldatott, nem széphangzattal, hanem lényegessel. A' hangzó *ú* vagy *a*, 's az *l* egyszerű vagy kettős. Így : *beteg*, *betegl* er *ist* krank, *betegül* er wird krank, *betegelli* er hält ihn für krank; szó, *szó-l* er *ist* Stimme, er spricht, *szó-ul* nincs, *szó-all*, vagy *szó-al*. Hogy a' szokás és széphangzat nem tartotta fen minden névszónak mindenféle származékigéjét, mitsem bizonyít a' szabály ellen : mert illyet a' nyelvek mindenütt mutatnak. Az *ül*, *ül* képző, mely benható jelentést vall, *ajt*, *ajt*, *éjt*, *ét*, *ít* képzőnek enged helyet, mikor a' benható jelentés áthatóvá lesz. Így *szó*, *szó-l*, *szó-all* vagy *szó-lal*, *szó-léjt*, *szó-lít*. Így *ország*, *országl* (most *országot*), *ország-ül*, *ország-ít*. A' csekély különbség, melyet az ingatag hangzók tüntetnek elő, alig vétetik néha észre, 's ha nem vétetik, zavar keletkezik.

Ha ez igaz, mit a' névszóktól származott igék' képzőiről mondtam, úgy *állítani* állatni mellett korcs idom. 'S valóban, miután a' mondottakról meg vagyok győződve, 's miután tudtomra más ige (*szállani*, *szállítani*' kivételével, mely vizsgálatra méltó) nem mutat ehhez hasonló származtatást, miszerint benhatóból ekkép válnék kihatóvá : igen gyanítom, hogy a' nem értett *alítani*, és a' helytelenül elemezett *szólítani* ige, 's a' német és latin nyelvnek abbéli szokása, hogy *setzen*, *ponere*, *statuere* = állatni igék *putare*, *asserere*-t is tesz, vitte a' mi iróinkat arra, hogy *putare* értelemben *állítani*-t kezdtek a' helyes *alítani* helyett használni. Innen magyarázható azon ingatag-élés, mely *állítani* és *állatni* szónál feltűnik, midőn az egyik 's a' másik majd *putare* majd *ponere* ' jelentésében fordul elő.

Mi lehet valódi származása *aléjtani*, *alítani* igének? Az *al* névszótól származik, mely viszonyító is.

Csudaszóknak neveztem a' viszonyító szókat az uraltaji nyelvekben, 's minél inkább feltárulnak előttem, különösen a' finn és török nyelvek, annál inkább kezdem csudálni azokat. Ezek nemcsak szinte megszámlálhatlan származékok által foglalják el tetemes részét a' nyelvanyagnak, hanem a' külső természeti viszonyokat — mint az más nyelvben is történt — az értelem által gondolható viszonyoknak kifejezésére szolgáltatván, a' gondolatok' világát, hogy úgy mondjam, kézzel foghatóvá tették.

Hogy *fe* gyöktől származik *fejezni*, *fejteni* ige, tudjuk. *Fe*, *fej* valaminek tetejét, vagy általában fenlevőségét jelenti : *befejezni* tesz hát, valaminek fejét, végét hozzáadni, mint *lefejezni* valaminek fejét elvenni. Ha *fejez* ige jobbadán kiegészítést, megtökélést, vagy annak ellenkezőjét jelenti : a' *fejteni* ige megmagyarázást, összekuszált szálak' mintegy kiszedését teszi mind anyagi mind szellemi értelemben.

De valamint a' *fe*-nek, *fej*-nek ellenese az *al*, úgy az illető származékok is ilyen ellenlábcsak. Az *al*-nak származékai szintén nem csak természeti hanem szellemi értelemben használtak. Valakit *megalázni* más, mint *aljazni* 'stb. A' nyelvszokás csudaszépen használta az *alajtani*, *alétani*, *alítani* igét azon értelemben, hogy a' gondolat valamit vél, a' minek megfejtése nincs ott. *Alítani* tette hát eredetileg azt, mit a' latin *sub*, és görög *ὑπό*-val összetett igék tesznek, tehát *subponere*, *putare*, *ὑποτίθημι*. 'S *alítás* a' legjobb kifejezés a' hypothesis képzetre, melyre a' megfejtést elvárjuk. — Nemde az *állítás* szó, még ha helyes volna is — a' szokás egyébiránt már megszentésítette — sokkal szűkebb jelentésű, 's nagyobb bizonyosságot kifejező, mint *alítás* szó? 'S nem kellene ezt a' tudományak követelni, 's a' köz életnek ajánlani? Sok bolond új szót kapattunk fel már: régi jó szót ne ujtunk?

Fejteni és *alajtani*, *alítani* igék szellemi működést; *feledni*, *felejteni* szint olljat jelentenek. Mintha ezt sugnák nekem e' szók, hogy az ős magyarok csak akkor *feledtek*, *felejtettek* valamit, mikor már befejezték vagy megfejtették vala. Az *edni* képző átható jelentésben nem egyszer fordul elő: azonban lehet, hogy *feledni* valaha inkább benható, 's *felejteni* kiható jelentésű volt. Végre fel akarom hozni még ez uttal, hogy *alig*, *alég* és *elég*, *ölég* szók is *al*-tól és *fe*-től származnak. Az első világos: az utóbbi, t. i. *alég*, *ölég* csak úgy ismertetik el *fe*-nek származékjaul, ha tudjuk, hogy magyarban *fe*, *fő*, *fej* két névszót foglal magában, mely a' szomalan nyelvben *pää*, és *ýli* (üli), mint *ali*, magyarul *föl*, 's gyengített *f* mellett *völ*, *öl*). Üli, vagy öli, magyarul *ül*, vagy *öl* = *föl*. *Alég*, és *ölég* szinte olly szép származékok, mint *alajtani*, *alítani* és *fejteni*. 'S van szép társok *félig* szóban, miszerint *alig*, *félig*, *elég*, vagy *alég*, *félég*, *ölég* összetartoznak.

III. Monnó, monnal

A' XV-dik század végéig a' régi Nyelvmélekben nagyon közönséges szó a' *monnó*, ambo' értelmében. Szintugy gyakran fordul elő *monnal* is, mely *paene*, *tanquam* 'stb. tesz.

A' Nyelvmélek' III. kötetéből hozok föl néhány példát, melyekből a' két szónak használata kitessék. *Máté 9. részében*: De új bort új tömlőkbe eresztenek, 's *monnó* megtartatik. — *Máté 13. rész.* És mondá, ne talántál a' *konkoly kiszedvétek* ki irtsátok vele öszvő a' buzát es, de hagyjátok *monnót* nőni aratásiglan. *Lukács 1. rész.* Volt egy neminemő pap Zacharias nevő, 's ő felesége Áronnak leányi közzől, 's ő neve Ersébet: valának kedig *monnók* igazak. *Lukács 6. rész.* Mi nem vezethet vak vakot, nemde *monnon* a' verembe esnek-e? *Máté 15. rész.* Ha kedig a' vak a' vakot vezetendi, *monnaik* a' verembe esik. — Ennyi a' *monnó*' használatáról, miből megtanuljuk, hogy *monnó* szint ug y ragoztatott, mint a' szám-

és azon névszók, mellyek számot fejeznek ki. Monnó, monnót, monnon, monnaik; sok, sokat, sokan, sokuk; kettő, kettőt, ketten, kettejük 'stb. *Monnaik* különösen mutatja, hogy a' harmadik személy' birtoki ragja *a*, így *monna*, mint: ketteje, sokja, vagy soka, 's ehhez járult még az egyedesítő *ik*, *monnaik*, a' mi azután *uterque*-t jelent.

Ambo és *uterque* szók' kifejezésére, mellyek olly gyakran előfordulnak, 's a' beszédnek mind ékességül mind szabatoságul különösen szolgálnak, nem akarjuk e' jeles régi szavunkat ismét használni? 'S miért nem? Mert most már az írókban nem halljuk, vagy ujdonságul nem kínáltatunk vele? Annyi bizonyos, hogy népünk és irodalmunk' fogékonysága mellett azon szókat, mellyek nyelvünk' régi kincseiként Árpádektól ránk maradtak, nem venni használatba, 's inkább szükölködni, több mint hanyagság. Némelylek azt mondják talán: Azért nem akarózik e' szót használni, mert a' magyar nyelvben nincs gyökere. — Mintha a' gyökér-szó csak úgy volna érvényes, ha gyökerét tudjuk. Hisz azért gyökérszó valamely szó, mivel gyökér, mivel mástól nem származott; 's gyökérszónál csak a' *ὄτι*, hogy *van*, nem a' *διότι*-t, hogy *miért van*, lehet tudni.

Honnan származik a' görög *ἀμφω*, mellyből a' latin *ambo* lett? Nem tudom. Honnan származik a' német *beide*, az angol *both*? Mások, lehet, tudják, én nem tudom. Miért volna *monnó* kevésbbé jó nekünk, mint *beide* a' németnek, ámbár a' bécsi német soha nem használja is, hanem inkább *olle zwá*-t mond? Tehát inkább *mind kettő-zzünk*, hogyses meglevő jó és szép régi szót használjunk az *ambo* és *uterque*' értelmében?

'S a' *monnó* szó szintugy nem áll magánosan, mint nem a' latin *ambo*, 's nem a' német *beide*. A' szomalan nyelvben megvan hasonfele *mol* gyökben, melly ott *moli*-nak íratik, 's mellynek másodfokú idoma *molempi*, gen. *molemman*, de inkább többesben *molemmat*, gen. *molempain* használatos. P. o. *molemmat tunnewat*: monnók tudnak vagy tudják; *tehkäämme molemmiin*: tegyünk monnon. Mert a' szomalan nyelvben megvan azon többes is, melly nálunk sokaságot jelentő névszókon fordul elő, mint *sokan*, *monnon*, *molemmiin* 'stb. Már több izben volt szerencsém e' magyar és finn nyelvből felmutatni a' találkozó tényeket, mellyek egymást megvilágosítják; — de azért ne gondolja senki, hogy ez által egyik nyelvet a' másiktól akarnám származtatni! — Emlékeztetem a' tisztelt osztályt a' Lukács' 6. részében előforduló helyre: Ki csapandja egyik *tügödet*, tartsad neki a' másikat es; mellyben a' *tüg* = maxilla szóhoz a' szomalan *tykö*-t, melly oldalt jelent, 's mint viszonyító *mellett'* értelmében használtatik, hoztam fel, mint megvilágosítót. Ime most a' *monnót* a' szomalan *molemmat*' (mellynek gyöke *mol*, *moli*) kíséretében mutatom fel, mint ollyan gyökszót, melly több rokon nyelvben fordul elő.

De *monnó* és *moli* egy azon gyökeret mutatják-e? *Monnó*-ban bizonyosan rag van, mely *nó*-ban rejlik. Lássuk p. o. *kettő* szót a rokon nyelvekben, 's azt találjuk, hogy az finnben *kaksz* (ők írják kaksi, s = sz), esztben is *kaksz*, lappban *keekt*, törökben *iki*, vogulban *kik*, cseremisben *kak*, szürjenben *kük*; tehát mindenütt két *k* található a szóban, kivéve a török *iki*-t, melyből elül a *k* ellágyult 's hehentéssel íratik. De finnben *kaksz* genitiv. *kahden*; miből azt tanuljuk, hogy a' másik *k*-ban *h* bötü rejlik, 's *kahd* csak egyik alakja a' teljesebb *kaksz*-nak. A' magyar *kettő* hát azt gyaníttatja velünk, hogy abban is *kektő* helyett lön *kettő*; továbbá gyaníttatja velünk, sőt bizonyosan mutatja nekünk, hogy *kettő* szónak gyökere *kek*, vagy *kekt*, 's az *ő* vagy *tő* rag. Ezt találjuk a' *monnó* szóban is. A' finn *mol* v. *moli* lehetett a' magyarban is *mol*, melynek *l* betűje *n*-né vált a' *no* rag előtt, miszerint *molno* helyett lett *monnó*, mint *kektő* helyett *kettő*. Most még az *ő* rag, mely előtt itt *t*, amott *n* áll, megmutatandó. Hogy ez valósággal rag, a' felhozottakból bizonyos: de, hogy még többet mondjak, az *egy* szó is bizonyítja. Az a' finnben is *üksz*, az esztben *üksz*, a' lappban *akt*, cseremisben *ik*, vogulban *aku* stb. A' finn *üksz*' genitivusa *ühden*, mint a' *kaksz*-nak gen. *kahden*: azért mégis nem *eggyő*, mint *kettő*, vagy *monnó*, hanem csak *egy* rag nélkül. De hát minő rag van a' *kettő* és *monnó*-ban?

Idegen nyelvekben hasonló tényeket találunk. A' görög nyelvnek van *dualisa*, 's ebben áll *αἰμα* szó. A' latin nyelvben nincs *dualisa* — pedig milly közel áll a' göröghöz — mégis *ambo*, *duo* *dualis* idomában jelennek meg. A' magyarban, finnben és törökben nincs *dualis*, de van a' lappban, — elég arra, hogy a' *dualis* az uralaltaji nyelvcsaládban sem hibázik. A' kérdéses rag már a' *kettő* és *monnó* szókban nem többes, mert az *k* vagy *n*, mint sok-*ak* és sok-*an*, és — figyelemre méltó — Lukács' 9. rész. olvassuk: Valának kedig monnal ötszer ezer férfian, — tehát férfiak és férfian. Ha nem többes a' kérdésben levő rag, 's mégis viszonyító nélküli rag (nem áll *casus obliquus*-ban): ugy szükségkép *dualis*nak ragja. Tehát *molno* vagy *monnó*, *kektő* vagy *kettő* *dualis* idomok, 's *nyelvünknek eddigelé nem gyanított idomai*. Sőt most értjük csak, miért marad el a' *kettő*nek ragja, ha más névszó előtt áll, ugy hogy ekkép mondjuk *két ember*? Mert a' számnév ragozatlan áll más névszó előtt. (*Két ember* áll *kekt* ember helyett; a' nyelv' szelleme a' meghúzott hangzóban pótolta a' *kt*' erejét, — mely törvény, minél fogva a' mássalhangzók' kivetése hosszú hangzókkal mintegy helyre hozatik, még felvilágosítást vár). Hogy azonban *monnó* névszó előtt megtartja a' *dualis* ragot, mint p. o. Lukács' 5. rész. betölték *monnó hajót*, azt kirívó ténynek vegyük, míg talán erre is sikerül felelet adni.

Ekkép megmutatom *monnó* (és *kettő*) szónak *őti*-ját, azaz

hogyan van, de miért van nyelvünkben, a' *διότι* nem tartozik a' nyelvtudományba. De miután nemességét megmutattam, kezdjünk vele társalkodni; mert bizony nyelvünknek nagy, igen nagy díszére válik.

Lássuk most a' *monnal* szót. Erre is a' Nyelvemlékek' III. kötetéből hozok föl néhány példát, hogy régi használatát megértsük. Lukács' 1. részéb. Lakozott kedig ő vele Maria *monnal* három hónapokban; azaz mintegy három hónapokban. — Lukács 5. rész. 'S betölték monnó hajót, úgy hogy *monnal* elmerőlnének; azaz, hogy *csaknem* elmerőlnének. Lukács 6. r. Bódogok lesztek, mikor tütöket megszidalmaznak 's kivetendik tū neveteket *monnal* gonoszt; azaz, *mint gonoszt* vetendik ki. — Lukács 16. r. Vala egy nemine-mő kazdag ember, kinek vala folnagya, 's ez megőcsárlatott ő nála, *monnal* eltékozlotta volna ő javit; azaz, *mintha* eltékozlotta volna javait. János 1. r. Hogy kedig felmentek volna ő atyjafiai, tahát ő es felmene az ünnepnapra, nem jelennen, de *monnal* titkon; azaz, *úgy mint*, vagy *mintegy* titkon. A' felhozott példákból tanuljuk, hogy e' szó leginkább *mintha*, *mintegy*, *csaknem* értelmében használtatott.

De szükségét látom, hogy még több most már szokatlan, szóról hozzak fel példákat, ugyan ezen III-dik kötetéből a' régi Nyelvemlékeknek. Máté' 5. részéből: Azért ha viszed te ajándokodat az oltárra, 's ott megemlékezended, hogy te atyádfia val valamit te ellened, hadd meg ott te ajándokodat az oltár előtt, 's menj előszer egyesölj meg te atyádfiával, 's *tahát* jöved ajándékozjad te ajándokodat. Máté 17. r. Mikor juttak volna Caphernaumba, vépének Péterhez, kik a' didrágmát veszik vala, 's mondának neki: Tū mester-tek nem fizeti meg a' didrágmát; 's ő mondá: *tát* úgy. — Máté 21. r. A' papi fedelmek mondának neki (Jézusnak): Hallod-e mit mondanak ezek? Jézus kedig mondá nekik: *Tát* úgy.

(Mellékesen legyen szabad kiemelnem: az idők' használatára is mennyit tanulhatunk a' régi biblia-fordításból. „Ha *viszed* te ajándokodat, 's ott *megemlékezended*, hogy te atyádfia val valamit te ellened“ 'stb. Továbbá: „Mikor juttak volna Caphernaumba, vépének Péterhez, kik a' didrágmát veszik vala, 's mondának neki“ 'stb. Az első példában az *end*, *and* képzőjü jövendő' helyes használatát szemléljük, miszerint annak mindig feltétes módbeli jelentése van; a' másokban két alig-multat találunk, mellynek egyike: *vépének* (lépének), *mondának*, elbeszélő mult, a' másik: *veszik vala*, az elbeszélő multnak idejében tartós állapotot, melly az olvasóra nézve szintén elmúlt már, jelentő idő).

A' *monnal* szóhoz ennél fogva még *tahat* és *tat* szót adunk. Az elsőnek jelentését láttuk; a' másodikét a' két példa szinte világosan megmondja, hogy *akkor*-t tesz; a' harmadikét nem tudjuk

meg illy világosan a' felhozott példákból. Párizpápaiban „*tatt*“ tesz inquam, ich sage; Molnárban is így értelmeztetik röviden, miből gondolhatni, hogy Párizpápai csak Molnárból írta ki.

Az ugynevezett igehatározók a' magyar nyelvben legbeszéde-sebb tanuji a' régiségnek, mellyben a' szomalán és török nyelvek sokkal közelebb állottak a' magyarhoz, mint idő' jártában történt. Az *i-de*, *o-da* szókban a' török marasztó és mozduló rag világosan van meg; *ho-vá* szóban is inkább a' török dativus, mint egyéb rag. tetszik ki. Csak olyan képes azokat tagadni, ki a' török nyelvet mellőzi, általában, ki a' magyar nyelvet nem tartja össze a' rokon nyelvekkel. — Tényeket, nem önelges okoskodást követvén, kénytelen voltam megvallani, hogy majd minden igehatározó névmásoktól 's egyéb névszóktól származik. I-tt, o-tt, i-gy, u-gy, h-o-gy, i-de, o-da, h-o-vá *ez az* mutató névmásnak származékai, mint azt előadtam ¹⁾. Kérdés most: minők a' *tahat*, *tat* és *monnal* szók.

Tahat az említett példákban *akkor*-t tesz. E' szó szintugy összetett, mint *akkor*. *Ha*, nemcsak magyarban hanem törökben is *időt és helyet* jelent, mint nemcsak *minden*ha, hanem az egyszerű *ha* is bizonyítja, mellynek idő- és helybeli jelentése mintegy elhomályosulván, kötszó gyanánt használtatik, 's ezért áll *mikor* és *midőn* (mi-kor, mi-idő) igehatározók és kötszókkal viszonyban. *Ha* szó előfordul még raggal is, így *hát*. Ez eleinte, ugy látszhatik, nem bizonyos: de világossá lesz a' következők által. *Hát* ragos szó össze van téve *ta*-val. Ez már többször nem fordul elő, mint e' két szóban: *tahát* és *tat*, 's a' magyar nyelvből meg sem magyarázható. De a' szomalán nyelvben ott van ez mint mutató névmás: *tü* = *ez*, *tuo*, *to* az. Így már teljesen értjük a' *ta-hát* szót. *Tü* szomalánul és *ta* a' régi magyar nyelvben tesz *ez-t*, *az-t*; *ha* pedig tesz *időt*; a' *t* rag *ha*-ban olyan szerepet játszik, mint *n* rag az *idő*-ben, így *midő-n*. Ennél fogva *tahát* igazán nem más mint *akkor* (*az* = *ta*, *kor* = *ha*, *hát*). Most inkább *tehát*, mint *tahát*-ot használunk. *Ha* tudjuk, hogy *tü* szomalánul *ez-t*, *tuo* vagy *to*, *az-t* tesz: ugy vélhetjük, hogy hajdan monnó alak élt, így *tehát* = ekkor, *tahát* = akkor. Kérdés még: inkább kell-e *tehát*, *tahát*, vagy *tehat*, *tahat*-ot olvasni? Az élő nyelv a' *tehát* és *hát* szóban meghuzza az *á-t*: innen gondoljuk, hogy helyesen teszi, mig sikerül ezen ragnak természetét jobban megfejtenünk. Mert azt vagy különbözőnek kell vennünk azon *t* ragtól, melly i-tt, o-tt, Győr-öt 'stbiben előfordul; vagy, ha ezzel azonos, akkor a' szokást kellene jobbitanunk, 's *tehat*-, *hat*-ot ejtenünk.

A' *ta* régi szót, melly *az-t* jelent, találjuk a' *tat* szóban is, ugyanazon raggal, mellyel a' *tehát*, *hát* szókat látjuk. *Tat* e' szerint igazán nem más, mint *ugy*, melly szinte *az*-ból és *gy* ragból lett.

¹⁾ Lásd: az 185 $\frac{1}{2}$ Értésítő' 217. 'stb. lapjaít.

'S kérдем itt, nem gondolhatjuk-e, hogy azon rag, melly az *igy*, *ugy*, *hogy* szókban *gy* (dj), az *tehát*, *hát*, *tat* szókban *t*? A' hangbeli rokonságot az értelembeli rokonság szépen megerősíti. Tudván, hogy *tat* annyi mint *ugy*, kérdés: mint kell azt írni és ejteni? Addiglan, míg e' *t* ragnak természetét jobban nem értjük, a' hasonlottságot kell követnünk, 's *tehát*, *tahát*, *hát* után ezt is *tát*-nak írni és olvasni. Párizzpápai, ugy látszik, nem értette már; ő is olvashatta valahol, 's minthogy feleletképen találhatta, így értelmezte, de hibásan, hogy „inquam.“ Egyébiránt ugy látszik csak Molnárból írta ki.

De miért mondja a' régi biblia-fordítás: *tát ugy*? mi annyit tesz, mint *úgy úgy*? Mintha ekkor is már homályos volt volna értelme, 's a' homályos szóhoz 'per pleonasmum' világos szót tettek volna. Vagy pedig olyan szóbőség volt az, millyent p. o. a' mai közbeszéd *márma*-ban gyakorol. *Már* nem egyéd mint *mára*. 's *ma* ismét az; a' közember mondja mégis: *márma* ott voltam, a' helyett, hogy: *már* ott voltam. Igy mondjuk mindnyéjan *most már*, pedig *most is* = *most*, *ma-st*, és *már* szinte *má-ra*. De akármit van is a' dolog az ismétléssel: *tát*, *tahát* bizonyosan *ta* és *ha* szóknak ragos idomai.

Monnal is, hogy ezt, a' mivel kezdeni akartam, utoljára fejtessem meg, az ősidőnek megmaradt tanúja, csakhogy nem tanuskodik többé az élőknek, mint a' rosszul értett *tehát* szó. Azt tudjuk, hogy *val vel* viszonyítóval sok névszóból lesz igehatározó, p. o. *éjjel*, *nappal*, *hol-val* (holnap helyett), *reggel*, *estvel* 'stbi időjelentők; *halk-hal*, *szél-lel* (széllyel) 'stb. mikéntséget jelentők; *monnal* is azokhoz tartozik. Gyökere *mon*, melly a' szomalan nyelvben ma is olly közönséges használatu, mint a' *tá*, *to* = *ez*, amaz, mellyből nyelvünkben megvannak a' *tahát*, *tehát*, és *tát* szók. *Mon* annyit jelent, mint a' magyar *né* szó összetételben, mert magában nem él, p. o. *némelly*, *néhány* szókban. Ha *né* magában álló szó volna, *né-vel* annyit tenne, mint *mon-nal*. Azért jelenti a' régi Nyelvemlékekben azt, mit *most csaknem*, *majdnem*, *mintha* szóval fejezünk ki. Egyébiránt *monnal* nincsen rokonságban *monno* szóval; ennek gyökere *mol*, azé *mon*, melly latinul nonnullus = némelly-t jelent.

IV. Egy, fél, hason.

Az *egy* szónak származéka *egyetem*, *egyetemben*, melly mint a' latin *universus*, soknak egybefoglalt voltát teszi, arra int bennünket, hogy az *egy* szó többfélét jelent. Némelly kiteszőbb jelentést ki akarunk emelni.

Egyik ősrégi jelentését bírjuk az *egyház* szóban. Itt az *egy* nem tesz csak unus-t, hanem azt, mit a' görög szó καθολικόν, azaz *egyetömes*. *Egyház* tehát legszerencsésebb fordítása az *ecclesia catholikának*, 's tesz annyit, mint *egyetömes ház*. De *egyetemben* csak

azok lehetnek, kik valamiben *egyenlők*, *aequales*, innen az *egyenlő*-nek szorosabb jelentése nem a' számbeli egységtől, hanem a' fogalombeli egységtől vagy egytetemtől származik.

Az *egyház*, mint nagyon régi szó, különben is nevezetes. *Erdősy* (Sylvester) a' zsidó templomot is Jeruzsálemben *egyháznak* nevezi; régi helynevek, mint *Félegyháza* 'stb. is mutatják régi dialját. Miért nevezték a' magyar térítők a' templomot *egyháznak*, holott az európai nyelvekben a' latin és görög szók: *templum*, *ἐκκλησία*, *κυριακή* (kirche, kirk, finnben is *kirko*) divatosak? A' háznak a' magyarok között kellett már divatoznia, 's talán *isteni szentély*' értelmében; a' német nyelvből nem jött, mert ott a' templom nem *Haus*. Ház és Haus esetiesen hangoz össze, mint a' magyar *hon*, finn *huoni* és német *heim*.

Továbbá eredeti magyar felfogás szerint *egy tesz egészet*. Innen van az embernek keze, lába, szeme, füle; 's én azt tartom, az *ember kezeiről* 'stb. beszélni hibás. Azért van *félkeze*, *féllába*, *félszeme*, *félfüle*, mivel a' két kéz mintegy *egy* tett a' régi felfogásban. Nagyon közel eszmerokonságot mutat az, hogy a' szomalan, vagy finn nyelv szint úgy mondja: *silmä-puoli* szemfél, félszemü helyett, *jalka-puoli* féllábu, *käsi-puoli* félkezü 'stb.

Mint hogy *egy* egészet tesz, de egyenlőt is, innen a' *fél* nemcsak a' *félnek* hanem az *egyenlőnek* is kifejezi fogalmát. 'S a' *fél* szónak több jeles alkalmazása divatozott, melyet bizony érdemes volna ismét divatba hozni. *Feles* tesz valaminek feléhez tartozót, és egyenlőt; innen *feles feletlent játszani* helytelenül párost nem-párost játszani. *Felesíteni* párossá tenni, *felesség* két dolognak egyenlősége, 's így *feletlenség* két dolog közötti egyenlőtlenység. Ezen jelentésben áll *feleség* is, nemcsak hogy fele a' két hites félnek, hanem hogy egyenlő fele.

A' régibb nyelvszokás több jeles szólást mentett meg. *Feletársom* (felebarátom) az, ki velem egyenlő; *felemásom* az, ki velem nem egyenlő. A' régi magyar meséskönyv többször említi a' tanulságot, hogy *senki felemással ne társalkodjék*, mint p. o. a' teknős béka felemással kívánt társalkodni, midőn a' sást kérte meg, hogy tanítsa röpülni.

Ez ösmagyar felfogásból magyarázható még, hogy *hasomlik*, és *hasonlít* olly rokonok egymáshoz. A' mi egy és egész, az ketté *hasíthatatik*; az *elhasomlott* felek azért *hasonlók* egymáshoz, azaz *hasonlítanak* egymáshoz. *Meghasonlani*, vagy *meghasomlani* egymással, tesz azért két féllé szakadni; 's valamit valamihez *hozzáhasonlítani* tesz: tekinteni, valljon a' két dolog felek-e? azaz, együtt tesznek-e egészet, vagy felsőbb fogalomnak részei-e?

A' *feles* és *hasonlatos* szónak és társaiknak kitünő hasznát vehetjük a' gondolkodás- és természetrajz-tanban: a' köz életből

is a' nem magyar *pár* szót ki lehet vele írtani. Az élő lények *felek* nem *párok*, az élettelen dolgok *bokrok*, p. o. bokorkeztü. — A' ki nem tudja, hogy a' nyelvnek saját gazdagsága a' szellemnek legelső eszköze, az megvetheti az ilyen figyelmeztetéseket : a' gondos bizonyosan beveszi, ha magától nem jött volna még rá.

KIS GYÜLÉSRŐL, MART. 22. 1852.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztálya' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnökte alatt

Jelen az illető osztályokból : Horváth Cyrill és Tóth Lőr. r. és l. tt. — Egyéb osztályokból : Bajza, Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Jersey rr. tt. — Brassai, Csorba, Humfalvy, Tasner, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknak. Helmecsy M. szav. pénztárnok.

TOLDY FERENCZ titoknak

közelebről elhunyt Széchy Ágoston phil. osztálybeli lt' emlékezetét olvasta.

Kevés hetek előtt ez osztályoknak egy elaggott ugyan, de lekes, és egykor munkás tagját, Széchy Ágostont kísértük a' vég nyugalom' helyére. Legyen meg körünkben is vég tisztelete, midőn egy tekintetét vetvén lefolyt életére, érdemeinek megadjuk, mit érdemelnek : méltánylásunkat.

Széchy Ágoston Sáros-Patakon 1778. július' 5. született. Iskoláit Sátoralja-Újhelyben és Nagy-Károlyban végezvén, 1796-ban a' kegyes tanító rendbe lépett. A' bölcsezetet Váczon, a' hittudományt Nyitrán tanulta, 's miután a' latin nyelvtani osztályokban Podolinban és Váczon négy, a' szónoklati és költészetiekben Kalocsán és Szegeden három évig tanárkodék ; 1807-ben szerzete által a' bécs-újhelyi hadi academiába küldetett, hol majd huszonhat évig tanítós-kodott, a' magyar nyelvet, 's mint helyettes, külön időkben hol a' vallást, a' francia nyelvet, hol a' német nyelvet olaszul adta elő, és ezek mellett a' könyvtári hivatalt huszonkét évig viselte. Széchy ezen academiának olly jeles tagja volt, 's előjáróinál olly tekintetben állott, hogy véleménye a' hadi növendékek' nevelése körül nem egyszer kívántatott ki. Így a' katonanevelés' alapelveit tárgyazó, 1817-ben írt német munkája János főhg mint az academia' fő kormányzója által méltatással fogadtatván, annak elvei ő fensége' nevében a' helybeli kormányzóság által az intézet' előjáróinak és tanítóinak zsinórmértékül szabattak elé. Ismét 1826-ban az academia' újra-alakítása' alkalmával a' katonák' erkölcsi és tudományos kimíveltetéséről írt tervét vette a' helybeli kormányzóság fel a' megújított nevelési rendszer' alapjául. Végre 1831-ben történt kilépte előtt kevéssel szinte János főhg' felszólítására magának a' főherczegnek nyújtott be e' tárgy felett egy rövidebb emlékiratot, mellyben hosszas tapasztalásai' eredményeit állította össze, 's mellyből hat évvel

utóbb több adatok felvételtek az ekkor behozott legújabb tanrend-szerbe. Azon kitüntetésnek, mellyel ez academiának szolgált, kö-szönhette, hogy, bár az évenkénti szünidő csak egy hónapig tartott, a' főhg-kormányzó által mégis többször nyert huzamosb engedelm-et külföldi utazásokra, mellyeket önkimivelésére és szakbeli tapasztalásai' öregbítésére tett. Így már 1818-ban két hónapot fordított Felső-Austria 's Bajorország', 1823-ban három hónapot Olaszország' beutazására, melly alkalommal Velenczét, Ferrarát, Bolognát, Flo-renczet, Rómát, Nápolyt, Salernót és Paestumot, 's visszafelé Lom-bardiát, Krajnát és Stajerországot, 1825-ben pedig a' cseh és szász földet látogatta meg.

Két legnemesb érzeke, a' hallás és látás' elgyengülése kény-szerítette őt 1832-ben nyugalomra lépni, 's hazájába térni. Itt kez-dődött hazafiúi és magyar irodalmi működése, mellyre hosszas tan-pályája 's világtapasztalása mások felett képesítették. Nem említem nyelvünk körüli dolgozatait: az *anyanyelo' tanítása' szükségéről 's leghelyesb módjáról* a' Tud. Gyűjteményben 1839-ben közlött ér-tekezését, és derék *Elemi magyar nyelvtanát*, melly kétszer, 1840. és 1844-ben jelent meg; de kiemelem fő munkáját: *A' nevelés és oktatástan' vázolatát, az elemi tanítók' használatára*, melly sze-rény czíme' daczára irodalmunk' legjobb műveinek egyike e' nem-ben; 's mégis az illetők' részvéthiánya miatt csak egyik kötete lát-hatott, 1845-ben, világot. A' mi körünkben, mellyben szorgalmasan szokott megjelenni, 's mindennemű előadásokat figyelemmel hall-gatni, ő maga két ízben a' *történettan' életérdekű nyomossága és tanulásmódjáról* értekezett. Kéziratban két terjedelmesebb munkája maradt: *Nemzetgazdaságtani olvasókönyve*, melly közel nyolczvan ívből áll, 's mellyet Smith, Say, Soden, Storch, Rau, Lotz és Ric-cardo után dolgozott; másika *Életbölcészete*, mellyben a' boldog élet' szabályait tapasztalati alapon kilenczvenkét szakban tárgyalja. Élte' utolsó hét nyolcz évében mindazáltal szemei' folytonos gyen-gülése határt szabott munkásságának, melly már csak szerzete' ügyeire szorítkozott, mellynek kormánytanácsosa volt, míg f. évi martius' 6-d., élte' hetvennegyedik évében, tüdővészéből csendesen elszenvedt.

Ebből áll, mit az elhunyról, kit ez osztály 1840. óta vallott a' magáénak, mondhattam. Annak, ki egykor neveléstudományi iro-dalmunk' történetét irandja meg, leszen kegyeletes hivatása, kimu-tatni, mit vesztett ez benne és munkája' felakadásában, melly egy tapasztalt ember', felvilágosodott lélektani fő', buzgó hazafi' és ne-mes kebel' emléke marad.

— Ez után

WENZEL GUSZTÁV lt.

befejezte martius' 15. megszakasztott előadását *Magyarország és Erdély törvény-hozásának Verbőcsi óta.*

IV. Erdélynek törvényhozása és jogrendszere Werböczy' idejétől 1848-ig.

Erdélynek jogtörténetét, miután e' tartomány a' XVI. században Magyarországtól elvált, szintugy mint ez-ét, helyesen *három* korszakra lehet osztani. Az *első* korszak az Approbata és Compilata' elkészítéséig; a' *második* az Approbata és Compilata' korától 1790-ig; a' *harmadik* ezen évtől a' legújabb időkig terjed. Minden korszakban a' *törvényhozás*, a' *törvénykezés és jogpraxis*, 's a' *jognak doctrinális tárgyalása* külön tekintendő.

Egyébiránt ugy Erdélynek jogtörténetében, mint Magyarorszáგában, sőt azében még nagyobb mértékben kell különbséget tenni az összes fejedelemség' közönséges joga, és azon statutarius jogok közt, mellyekkel a' három egyesült nemzet, 's az ezek' kebelében létező egyes vidékek és községek egyenként éltek.

A) Erdély' közönséges törvényhozása és joga Werböczy óta.

I. korszak: Az Approbata és Compilata előtti kor.

1) *Törvényhozás.* Senki sem fogja kivánni, hogy itt az erdélyi diéták' részletes történetét előadjam. *Benkő József* azoknak vizsontagságairól ¹⁾, *Gaal László* pedig végzéseikről ²⁾ írtak. A' végzések' összegét nyomtatásban még nem bírjuk. Néhányat *Eder* ³⁾, 's az újabb időben gróf *Kemény József* ⁴⁾ adtak ki. Itt főkép a' polgári jogra és törvénykezésre szorítkozva, elég legyen általában megemlítenem, hogy az Approbata előtti korban Erdély' joga és jogrendszere az egyes diétális törvények által csak annyiban nyert gyarapodást, mennyiben a' mindenkori szükség a' törvényhozástól bizonyos rendelkezéseket okvetlenül kívánt. Innen megmagyarázható, hogy, ámbár 1540-től fogva 1690-ig 365 erdélyi diétát ismerünk, melyeknek mindenike különös végzeményt is hozott; még is ezen számos végzések által az erdélyi jogrendszer sokat nem nyert, hanem 1690-ben is még a' Werböczy' Hármaskönyvébe foglalt elvekre és szabályokra támaszkodott olly annyira, hogy a' Diploma Leopoldinum által a' Hármaskönyv is még valóságos országos törvénynek ismertetett el. Erdélyben tehát szintugy, mint Magyarorszáგban, a' XVI. és XVII. századi jogviszonyok' vizsgálásában Werböczy' munkája szolgál kiindulási pontul.

¹⁾ *Diaetae sive rectius Comitia Transilvanica. Cibinii et Claudiopoli 1791.*

²⁾ Az erdélyi diéták és országos végzéseik' nyomdokai és foglalatlja három kötet. Kolozsvárt 1837. 's k.

³⁾ *P. o. Ambrosii Simigiani Historia rerum Vngar. et Transilvanicarum lib. I. a' Scriptores rerum Transilv. II-dik köt. első részében. Szeben 1800. 140 és 200. l.*

⁴⁾ Erdélyország Történeti Tára, II kötet. Kolozsvárt 1837 és 1845.

A' III : 2. azt mondja : „Licet Transylvanienses in homagiorum et birsagiorum solutionibus, aliisque certis causarum processibus et terminorum observationibus alia consuetudine a nostra longe discrepante utantur, utendique et fruenti habeant auctoritatem; inter se modo quoque illis simile aliquid de consensu Principis statuere et ordinare possint : contra tamen generalia statuta et decreta Regni hujus Hungariae, et contra judicia, judiciariasque deliberationes super facto honorum et jurium possessionariorum in Curia Regia per Judices ordinarios administrari solita, celebrarique et pronunciari consuetas; nil quidpiam constituere possunt, nullamque statuendi habent facultatem.“

A' III : 3-ban említették „Generalis Diaeta et conventio Nobilium Transylvaniensium de Regio mandato vel Domini Waywodae Transylvani edicto celebranda.“

A' III : 4. szemügyre veszi, mikép „sunt Transylvanis in partibus Scythuli, nobiles privilegiati, quos nos corrupto quodam vocabulo Siculos appellamus; dissimili penitus lege et consuetudine gaudentes, qui per tribus et generationes atque lineas generationum (*antiquorum more*) haereditates ac officia inter sese partiuntur et dividunt.“ A' székelyek is tartottak már Werbőczy' korában különös nemzeti gyűléseket, névszerint 1451. Vásárhelyt, 1466. és 1505. Udvarhelyt, 1506. Agyagfalván, 1555. megint Udvarhelyt ¹⁾.

Ámbar pedig az erdélyi *szászokról* mint önálló törvényhatósággal felruházott nemzetről Werbőczy nem szól; hanem őket csak III : 25-ben említi : mégis a' szász tudósok' ügyekezetei teljesen bebizonyították, hogy az 1224-ben II. Endre királytól nyert nemzeti privilegium' alapján már 1526. előtt is léteztek, mint nemzeti testület, Erdélyben szászok, kik tulajdon grófjok alatt más számos politikai jogokkal felruházva voltak 's névszerint a' nemesek' és székelyek' módjára tulajdon nemzeti gyűléseket is tartottak ²⁾.

Erdély' negyedik nemzete pedig t. i. az *oláhok* vagy *románok*, az 1437-ki és 1514-ki néplázadások' következtében mint nemzeti testület, Werbőczy' korában már nem léteztek, és minden politikai jogokat nélkülöztek. Egyébiránt bármi hiányosak az oláhok' régiebb történetét illető kulfői adataink; 's bármennyire fáradoztak újabb historicusok, főkép az erdélyi szászok közöl, annak bebizonyításában, miszerint az oláhok 1437 előtt sem vittek soha politikai szerepet Erdélyben ³⁾, a' meglevő hiteles adatok' egybeállításából még-

¹⁾ A' nemes székely nemzetnek Constitutiói, Privilegiumai 'stb. Pesten 1818. 10. 24. 40. l. — Eder, Observationes ad Felmeri Historiam Transilvaniae. Cibinii 1803. 209. l.

²⁾ Eder u. o 211. 's k. l.

³⁾ L. főkép : *Supplex libellus Valachorum Transilvaniae jura tribus receptis nationibus communia postliminio sibi adseri postulantium, cum notis historico-criticis J. C. E. (Eder) Claudiopoli 1791.* Egyébiránt ezen jegyzetek'

is igen hihetővé válik, hogy régenten, 's névszerint a' XIII. és XIV. században az erdélyi oláhok tulajdon nemzetiségök alatt vettek részt a' politikai eseményekben, és nemzeti viszonyaikban is nem voltak érdek nélkül ¹⁾.

Ezek voltak azon alapelemek, melyekből a' XVI. században az erdélyi három nemzet' úgy nevezett uniója, és ennek alapján a' fejedelemségnek politikai alkotmánya keletkezett.

Már 1437-ben keletkezett az erdélyi nemesek, székelyek és szászok közt az u. n. kápolnai unió Lépes Lóránd alvajdának közbenjárásával ²⁾. De a' kápolnai uniónak Erdély' politikai viszonyai rendezésére eldöntő befolyása még nem volt. Csak Zápolya János' halála és Budának a' törökök általi elfoglaltatása után, midőn 1542. martius' végén (feria quarta post Dominicam Judica) a' három nemzet' képviselői Tordán ismét egybegyűltek, „omnes tres nationes convenerunt in hoc : Quod si aliquis hostis externus venerit ad hoc Regnum, vel etiam internus fuerit hostis, tunc teneantur singulae nationes cum omni apparatu bellico alias ordinato venire per singula capita, vel in ea parte, sicut Dominus Locumtenens eam curam habeat, ut saltem eam partem Regni de tribus nationibus ad bellum vocet, quae necessaria et sufficiens fuerit; alioquin puniantur, qui non venerint poena capitis, bona autem talium remaneant haeredibus ³⁾. 'S ez azon híres végzés, melly némi csekély utólagos módosítással három századig Erdély' fő alaptörvénye volt. Legnevezetesebb megújítása és megerősítése az 1630. január' 25-kén Gyulaféjérvárt tartott diétán történt, mellynek rendelése az Approbata' III.

tekintetében igen érdekes Edernek következő nyilatkozata, mellyet én hátra hagyott kézírataiból iktatok ide : „Anno 1791 libellum supplicem Valachorum Caesari oblatum notulis criticis auctum edidi opere tumultuario unius hebdomadae; erat enim properandum, sic adjuncta temporis ferrebant. Plura deinceps se mihi obtulerunt ad rem meam facientia. Equidem ut Valachorum conditio quam maxime tollerabilis fiat, enixe cupio: nam ad decus patriae meae vehementer interest, populum, cujus tanta sit in Transsylvania frequentia, ad culturam provehi, cujus quidem nulla spes est, nisi liberalius se haberi videat. *Quid quid agitavi agitoque in eo situm est, ut nationes receptas Transsilvaniae a calumnia vindicem, quasi hi Valachos juribus suis, quibus ad saeculum usque XVII. gavisii fuerint, vi exuissent.* Itaque quaestio haec historica est, non politica.“

¹⁾ Ezt szépen világosítja fel Gaal Lászlónak érdekes munkája „Az erdélyi Kenézségekről.“ Az erdélyi oláhoknak régi kedvezőbb politikai állását én is érintettem, midőn 1846-ban Hunyadi János' születési viszonyairól szoltam, L. Wiener Jahrbücher der Literatur (XIII. köt. 76. l.).

²⁾ Fejér, Cod. dipl. Hung. X. 7. 912. l.

³⁾ Az eredeti unio' ezen szövegét az erdélyi diéták' végzéseinek kézirati gyűjteményéből vettem, melly az előtt néhai Jancsó Imre ministerialis tanácsosé volt, 's mellyet most a' magyar academia bír. Ezen cikket mindazonáltal már így is láttam idézve : „Omnes tres nationes convenerunt de mutua pace fovenda, et rebus omnibus Regni eodem modo et pari consilio ac consensu gerendis.“

részének első czímébe iktattatott; az 1744 : 6. által pedig az unio az új politikai viszonyokra, főkép a' felség' jogait illetőleg, alkalmaztatva, szintén megerősítették, úgy hogy 1791 : 5. szerint a' nagyfejedelmi hódolattal egybe kapcsolattott.

Ezen unio magába foglalta alapeszméjét az erdélyi országgyűlésnek, miként ez a' XVI. század óta tartatott. Már az 1540. december' 12-kei tordai gyűlésben kéri az erdélyi rendek : „Ut sua Majestas faciat ad se accersiri Dominos Consiliarios et primarios viros hujus Regni et de quolibet Comitatu certos Dominos Nobiles et Siculos et Saxones, qui cum pleno mandato veniant ad Suam Majestatem ibique tractent et medium inveniant, per quod necessitatibus Suae Majestatis et Regni pro possibili consulatur.“¹⁾ Későbbi időből az 1585-ki erdélyi gyűlésnek tagjait, mind a' fejedelmi tanácsosok és a' főurak, mind a' nemesek, székelyek és szászok' sorából ismerjük már²⁾. Mi pedig az újabb kort illeti, az 1791 : 11., melly az erdélyi diétának alapszabályát foglalja magában, annak egyes tagjait is a' három nemzet szerint meghatározza.

Látjuk ebből, mi elemekből állt, 's ezeknek mimódoni egybefoglalása volt azon gyűlés, melly Erdélyben a' XVI. század óta a' törvényhozást gyakorolta.

Az erdélyi országgyűlés a' XVI. és XVII. században törvényhozói hivatásában a' magyarországitól némikép eltérőleg járt el. E' tekintetben észreveendő :

1. Hogy az országgyűlési törvények mellett Erdélyben az egyes nemzetek, vidékek és helységek' municipalis jogai nagyobb jelentőséggel bírtak, mint Magyarországbán. Az országgyűlés többnyire csak olly kérdésekkel és viszonyokkal foglalkodott, mellyek a' fejedelem' személyét, az egész fejedelemséget vagy a' nemzetek' politikai állását illették; ezeken kívül pedig még p. o. a' nemesek' jogi állapotjáról határozott. Tulajdonkép magánjogi kérdések többnyire a' municipalis jogok által intéztettek el.

2. Erdélyben a' törvényhozás és törvénykezés közti határvonalon nem tartatott meg szorosán; több példa van, hogy az erdélyi országgyűlés bíraskodott is; sőt hűtlenségi esetekben a' birói hatalom egész 1848-ig általa gyakoroltatott.

3. Werbőczy' Hármaskönyve kezdettől fogva Erdélyben nagyobb tekintéllyel bírt, mint Magyarországbán. Végre

4. A' reformatio' elvei Erdély' társadalmi létének rendezésére nagyobb befolyást gyakorlottak mint Magyarországbán. Ez nem csak a' törvényhozás' általános szellemében, hanem számos egyes viszo-

¹⁾ Benkő : *Diactae Transilvaniae* 26. l.

²⁾ U. o. 63. l.

nyokban is mutatkozik; a' romai jog is azon tekintélyét, mellyben az erdélyieknél állt, nagyobb részt annak köszönhetette, hogy a' reformatio, melly Erdélyben már korán vert gyökeret, annak kedvezett.

Mennyire hatottak ez időben a' kor' eseményei Erdély' törvényeire, arról nevezetes példát látunk a' székely nemzetnek 1562. országgyűlésileg kimondott hűtlenségi büntetésében, vagyis u. n. nótáztatásában. Izabella királyné t. i. 1552. Erdélyt I. Ferdinándnak szerződésileg átengedvén; ez Magyarországhoz csatoltatott, és Ferdinánd 1554. erősítette meg a' székelyek' szabadságait, minek alapján a' székely nemzetnek régi szokásos törvényei az 1555. aprilis' 28-kán Udvarhelyt tartott országgyűlésen Dobó István és Kendi Ferencz akkori erdélyi vajdák által is erősítették meg ¹⁾. Ezen privilegiumot, melly mindeddig kiadatlan, egész szövege szerint ide iktatom :

„Nos Ferdinandus 'stb. Quod fideles nostri agiles et egregii Blasius Bernald et Michael Sándor nuncii et oratores universorum fidelium Sicularum nostrorum ad nos missi, venientes nostri in praesentiam retulerunt nobis humillime; quod licet universi Siculi a priscis semper temporibus, quibus majores eorum Duce Atyla ad partes Regni nostri Transylvanen. venissent ibique consedisent a Divis Regibus Hungariae praedecessoribus nostris ab omni penitus censu seu taxa pecuniaria solvenda exempti fuissent et liberi, ac vera nobilitate usi fuissent, hoc dempto, quod singuli eorum tempore coronationis ac nuptiarum nec non nativitatis primogeniti filii Regum Hungariae unum bovem Regi dedissent; tamen non diu antea per Reverendum quondam fratrem Georgium Episcopum Waradiensem, qui post Serenissimam Isabellam Reginam cis et Transylvaniae praefuerat, variis artibus et practicis eos coegisset in sortem tum census Thurcici, tum subsidii pecuniarii dictae Reginae praestandi ad certam summam pecuniarum solvendam; qua ex re libertatis et nobilitatis eorum antiquae maximum praepjudicium factum esset. Supplicarunt itaque Majestati Nostrae suo et omnium aliorum Sicularum, a quibus missi erant, nomine, ut eos in pristinis eorum libertatibus, quibus ab antiquo usi essent, gratiose conservare dignemur. Nos itaque eorum humili supplicatione intellecta, considerantes etiam fidelia ipsorum servitia, quae Majestati Nostrae turbulentis his temporibus fideliter exhibuerunt, et de cetero quoque se constanter omni tempore exhibituros promisserunt, annuimus et gratiose concessimus, ut rebus ita, ut praefectur et Nobis retulerunt, stantibus et se habentibus nullum tributum seu censum pecuniarum nobis dare teneantur; sed in vetustis eorum libertatibus ac juribus, quibus usi sunt, pacifice conserventur et permaneant. Ita tamen,

¹⁾ A' nemes székely nemzetnek Constitúcióji 'stb. 40. 's k. l.

quod ea omnia, quae Divis olim Regibus Hungariae nostris praecessoribus in boum per singula capita connumeratione vel, ut vulgo dicitur, ustione ab antiquo suis semper consuetis temporibus praestiterunt, de cetero quoque semper praestare nobis et heredibus ac successoribus nostris Regibus Hungariae debeant et sint astricti; et praeter eam nihil contra eorum antiquam libertatem exhibere teneantur; imo annuimus et concedimus harum nostrarum, quibus secretum sigillum nostrum, quo ut Rex Hungariae utimur, est appresum vigore et testimonio litterarum. Datum in Civitate nostra Vienna Austriae 26-o die m. Aprilis a. D. 1554. Regnorum“ etc.

Az említett 1555-ki határozatoknak 30-ka pedig azt mondja: „Székely ember örökségét semmiképen el nem vesztheti; ha fejét hitetlenségeért elvesztené is; hanem atyjafiaira marad.“ Izabella később tettét megbánván, Erdélyt 1556. a' törökök' segítségével visszafoglalta, melyet 1559. september' 15-kén történ thalála után szinte a' törökök' segítségével fia János-Zsigmond is megtartott; sőt 1571. Miksa királylyal ezen értelemben békét is kötött. A' székelyek, kik 1555. Ferdinándnak hódoltak, ezen események alatt is ennek és fia Miksának részén álltak, és János-Zsigmondot fejedelmökül elismerni nem akarták. Ebből végre nyílt támadásuk származott; de legyőztetvén ők, az 1562-ki segesvári országgyűlésen nemzeti szabadságuk' nagy részét hitlenségi büntetés' czíme alatt elvesztették. Névszerint a' következő végzést hozta rájuk az említett országgyűlés: „Mint-hogy a' székelyek régi szabadságukban bizván, hogy ők jószágokat, örökségeket el nem vesztenék, a' király' méltósága ellen és országunknak békességes állapottya ellen sokszor feltámodának, és olly dolgokat mertenek sokszor késérteni, kiből országunkra nagy romlás következett; azért hogy minden efféle gonoszságnak és támodásnak okai közüllünk kivettessenek, végeztük: Hogy ezután valamikor ők olly dologban vétkeznének, kiből örök hitetlenség szokott következni, ők is azonképen mint a' nemesség és országbéli több hiveink örök hitetlenséggel büntettessenek, és mind fejeket, jószágokat és örökségeket elveszessék: miképen ez dologról más articulusok között országunkbeli hiveinknek közönséges végezéséről articulus vagyon“¹⁾. Ezen alkalommal hozatott be a' székelyeknél is a' „*jus regium*“ és a' *jobbágy*ság; és ámbár később az 1599. novemberben Gyulafejérvárt' tartott országgyűlés szabadságaikat visszaadta, és józsaigaik' leszállását már előbb az 1571-ki sz. Erzsébet' napján Kolozsvárt' tartott országgyűlés a' régi szokásra vezette vissza, mire az Appr. part. III. tit. 76. art. 25., és I. Rákóczy György 1636. január' 30-ka alatti kiváltságglevele²⁾ is vonatkoznak: még

¹⁾ Ezen országgyűlésnek a' székelyeket illető határozatait lásd: A' nemes székely nemzetnek Constitutioji 'stb. 51. 's k. l.

²⁾ Jóš. Benkő: Imago I. in Transsylvania nationis Siculicae. Cibinii 1837. 59. l.

is az 1562-ki intézkedéseknek számos utóhangjai maradtak a' szé-
kelyek közt újabb időig is.

Ezt egyébiránt itt csak egyes példának véve, már a' XVII. század' kezdetén fő hiányul tapasztaltatott az erdélyi jogban, hogy az országgyűlési végzemények' roppant sokasága mellett is csak kevés törvény létezett, melly a' jogélet' szükségéinek megfelelt. Már *Bethlen Gábor* szemügyre vette ezt 1619-ben, mint arról II. Rákóczy Györgynek az Approbatát megerősítő levele emlékezik: — „*Legibus emendandis manu et consilio admoto, non contemnendum juridici processus specimen ediderat, cujus ductus in dicendis iuribus et hodie (1653) plerumque observari solet.*“ Utána pedig I. Rákóczy György „*Sancita avitica ex publicis Comitatum et Civitatum archivis et protocollis colligi et erui procuraverat, nisi gravia regnanti negotia, otia ei rei sufficientia subtraxissent et rebus pacatis triumphanti vitae fila abrupta fuissent.*“ Mind a' két fejedelemnek ügyeketét felülmúlták II. Rákóczy György' törvényhozói intézkedései, mellyeknek eredménye az u. n. „*Approbatæ constitutiones Regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*“ lettek.

Két elődének törvényjavító tervére vonatkozólag, II. Rákóczy György midőn 1653-ki dd. *Albae Juliae 15. Martii* az Approbatát megerősíti, azt mondja: „*Ut illud (I. György' ügyekezete) necessitate interruptum; ita hoc (Bethlen' Specimenje) pro praesenti rerum statu justo compendiosius esse, nec priscorum statutorum succum plene exhausisse, nec sat distincta methodo rerum momenta discriminasse videtur. Plenius itaque et distinctius aliquod Juris enchiridion meditati, quo semota confusionum caligine et Judicium et litigantium, sed et Juris dicendi studiosorum commodo consulere- mus, in Comitii superioris anni (1652) certum antiquorum et recentiorum Decretorum ab anno videlicet 1540 ad hunc praesentem in unum systema colligendi modum, virtute publicae constitutionis praescripsimus, nominatis ad id idoneis et iurium ac consuetudinum patriarum peritis viris, quorum industria laudabili propositum istud eodem ipso anno suum etiam sortitum est finem. Angoribus tandem Deo propitio anni illius superatis, ut primum praesens 1653 affulsit actutum ad 15 Januarii mensis Dominis Regnicolis trium Nationum Regni nostri Transilvaniae et annexarum partium Hungariae Diaetam anniversariam in Civitatem nostram Albam Juliam tractandis rebus publicis et examini ac dispositioni dictorum articulorum indicare, e re esse visum est. Quibus congregatis et praecedaneis Comitiorum solennitatibus more modoque consueto peractis, inter cetera negotia publica, revisioni collectorum articulorum opera multa impensa est, ac primum etiam privatim in senatu examinati et in convenientem ordinem redacti, formam libelli accepere: qui ut elimatior prodiret, eum iterato Dominorum Consiliariorum examine*

trutinatum, tandem in consessu etiam Dominorum Regnicolarum publice lectum et relectum, et ad amussim jurium rerumque patriarum recognitum, in tales sectiones *non logico quidem, sed usuali ordine* partiri visum est: *primo* cura rerum ecclesiasticarum disponitur; *secundo* negotia Principum Statum et Fiscum concernentia pertractantur; *tertio* Dominos Regnicolas tangentia rerum momenta indigitantur; *quarto* causae forenses in suum ordinem rediguntur; *quinto* edictorum publicorum series subjicitur. Quibus ea etiam, quae juxta propositiones nostras in praesenti hoc conventu in articulos concludenda fuerant, ut rerum occasio jubebat, inserere placuit, totumque opus in forma libelli pure conscriptum Domini Status et Ordines trium Nationum Regni Transilvaniae et annexarum partium Hungariae nobis obtulere, demisse supplicantes, cum ipsi libellum illum publico calculo toties examinatum jurium suorum et justitiae administrationi proficuum et in omnibus clausulis consonum agnovissent, Nos etiam idem et omnia in eo contenta admittere et approbare, eisdemque et eorum heredibus ac posteritatibus pro legibus et consuetudinibus valiturum autoritate nostra Principali roborare et confirmare dignaemur.“ Ezen szavakból az Approbata eredete, keletkezése és célja is kitetszik. A' munka, melly az 1540-től 1653-ig Erdélyben tartott országgyűlések' határozatait öt részben foglalja magában, mindjárt akkor, és később még gyakran kinyomatott.

De az Approbata is már 1669-ben elégtelennek tapasztaltatván, I. Apafy Mihály alatt ugyanazon módon, mint II. Rákóczy György idejében az Approbata, az 1653-tól 1669-ig tartott diéták végzeményeiből hasonló törvénykönyv készült, mellyet Apafy Mihály 1669. martius' 4-kén Gyula-Fejérvárt országgyűlésileg megerősített. Ez „*Compilatae constitutiones Regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*“ név alatt ismeretes, és ugyanakkor ki is nyomtatott.

Egyes jogviszonyokra nézve, mellyek Erdélyben XVI. és XVII. századi az Approbata és Compilata-féle törvények által ujonnan rendezettek, különösen a' fejedelmi donatiókat, a' reformatio' társadalmi hatását néhány jogkérdésekre, a' törvényes örökösödésben történt néhány változásokat stb. stb. emlitem. A' jogélet nagyobb részt Werbőczy és Erdélynek Magyarországgal közös régibb törvényei szerint rendeztetett; de ezeknek az új viszonyok közti elégtelensége tapasztaltatván, új törvények is hoztak. Ki ezeket közelebb megismerni kívánja, *Répszeli László: Syntagma Juris Ungarici complectens una peculiare Principatus Transylvaniae leges*“ czímű munkájában, és pedig névszerint az 1742-ki kolosvári kiadás' II. részének 79's k. lapjain találhat felvilágosítást.

2) Törvénykezés.

Erdély' törvénykezési rendszere a' XVI. és XVII. században nem alapult azon bírósági intézeteken, melyeket ma az igazság' üdvös és jó kiszolgáltatása' főfeltételeinek nézünk. Egy részről a' fejedelmek' udvari befolyása a' bírakra gyakran volt észrevehető, mikép azután nem ritkán azon kedvetlen tünemény tapasztaltatott, mit a' németek „*Cabinets-justiz*“ -nak neveznek. Más részről a' bírói hatalom épen a' legfontosabb jogkérdésekre nézve nem függetlenül és önállólag, hanem hol törvényhozási, hol közigazgatási ügyekkel együtt az országgyűlés, vagy a' fejedelemség' főhivatalnokai által gyakoroltatott.

Mi eredményhez vezetett ez, arról az u. n. *jus ligatum*, mely Erdélynek XVI. és XVII. századi jogviszonyaiban olly szomorú szerepet visel, szolgálhat például. 1594-ki augusztus' 28-kán t. i. Báthory Zsigmond fejedelem Erdélynek főurai közül többeket, mert politikai tervei' elleneinek tartattak, 's kik — mivel vasárnap volt, neki tisztelkedni 's vele az isteni szolgálatban részt venni szándékoztak — rögtön elfogatott, 's a' nélkül hogy bíróilag elmarasztalva, vagy csak meghallgatva lettek volna, nagyobb részt mindjárt másnap, a' többieket pedig rövid idő alatt kivégeztetett. A' szerencsétlenek' nevei e' következők : Báthory Boldizsár, Kovacsóczy Farkas, Kendi Sándor, Iffiu János, Kendi Ferencz, Kendi Gábor, Forró János, Szentegyedi Gergely Deák, Bornemisza János, Szalánczi László. Gerendi János száműzetvén, Magyarországbán halt meg. Báthory Istvánnak sikerült futás által az őt fenyegető veszedelmet kikerülni. De mindezeknek és számos másoknak jószágai hűtlenség' czíme alatt elkoboztattak.

Ezen tárgy az 1595-ki április' 16-kán Gyulafejérvárt tartott országgyűlés' elejébe kerülvén, ez a' fejedelem' intézkedéseit nem csak jóvá hagyta, hanem meg is erősítette. „Megértettük, mondanak az egybegyűlt rendek Báthory Zsigmondhoz, Felségednek bőséges declaratiójából az pártos urak ugymint Báthori István, Báthori Boldizsár, Kovacsóczy Farkas, Kendi Sándor, Iffiu János, Radnóthi Kendi Ferencz, Kendi Gábor, Forró János, Gergely Deák Szent-Egyedi, Gerendi János, Bornemisza János, Lónyai Albert, Szalánczi László, Szalánczi György, Szilvási Boldizsár, Gávai Miklós, Thamásfalvi Diénes elfelejtkezvén magokról, Felségedhez való hűségekről és Felségednek velek való sok jótéteményiről, az elmúlt nyárban minémü talált praetextussal és szinnel akarták volna Felségedet birodalmából, székiéből kiszinleni és elküldeni : hogy mi országul Felségedet vagy megfognók és pogány török császár' kezébe adnók ; avvagy hogy Felségedet ez világból tollálnók ; kiktől való megmaradásért és az dolognak jobban való megtudakozásáért : ugy legyen-e az, az mint Felséged eleibe adták volt? kényszerítetett

volt Felséged, itt való házából kibontakozván, kövári házához menni és ott egy ideig lenni. Melly pártos urak vévén eszekbe Felségednek kövári házában való megtartozását, az több gonosz cselekedetekhez ezt is accumulálták volna, hogy ezalatt Kolozsváratt de novo principe eligendo nem csak gondolkodtak volna, sőt külön való tractatusok és igyekezetek lett volna. Ez mellett Fagiát-ot is az kastélyt, kiből az török kiszökvén, ide Felséged' birodalmához applicáltatott volt, in publicam perniciem ezalatt az töröknek kezekből sponte megeresztették volna. Mellyeket, mint efféle ujonnan lött dolgokat, *Felséged így comperiálván*, azon pártosokat detineáltatta, és érdemek szerént meg is büntettette volna. Terjesztvén Felséged ezt ezekből előnkbe, hogy Felséged nemhogy valamit ok nélkül, sőt mindent méltán cselekedett volna, kívánván Felséged az mi itéletünket, tetszésünket is felöle. Azért hálákat adunk stb. — — Azért, kegyelmes urunk, hogy Felségednek gondja volt magára és megmaradására; és ilyen gonosz igyekezetnek per ea media, az mellyeket az akkori üdö suppediált Felségednek, debito tempore occurralt Felséged: országul jovaljuk, és az Felséged cselekedetit ilyen személyeken, kik manifeste in crimen laesae Majestatis, amissionemque capitum et omnium bonorum tam priorum, quam uxorum et liberorum suorum incurraltak, minden résziben méltónak és illendőnek ítéljük lenni, és országul communibus votis et paribus suffragiis, unanimi consensu nullo nostrum dissentiente Serenitatis Vestrae et fraterni sanguinis et totius christianitatis proditores pronuncsiáljuk. — — — Noha pedig Báthori András az kardinál ez időkbén mikor ezek estek, itt az Felséged birodalmában személy szerént nem volt; mindazonáltal ez pártos dolgot és gonosz szándékot nem csak értette, sőt mind tanácsával és egyébbel is, valamivel tudta, segítette és ekképpen nekik consentiált volna; — — — azért — — — Báthori András felől is, mint az többi felől, azon itelethen vagyunk és sententiában, kit ott fenn megirtunk. Ezen határozathoz hozzá adatott: „Az pártos urak jószága között, ha mi olly zálogos volna, kit ők is non alio jure, hanem csak zálogul birtak volna, végeztük ezt: hogy efféle jószágok, azok az kiket a jószág jure cencernálna, arra való igazságokat producálván Felségednek, megadassanak nekik.“

A' későbbi eseményeknek historiai fonalát Neugeboren Károly' értekezése Báthori Endre bíbornokról ¹⁾; jogtudományi oldalát pedig az Approb. IV. részének 20. czíme ismerteti meg. Ennek szavai következők:

„Mind creditire nézve (holott in anno 1594. ez hazának te-

¹⁾ Andreas Báthori Kardinal und Fürst von Siebenbürgen. L. Transsilvania, periodische Zeitschrift für Landeskunde, redig. v. J. Benigni v. Mildenberg und Carl Neugeboren. I. B. (Nagy-Szeben 1833.) névszerint 16 's k. l.

tintetes nagy rendekből álló néhány számú hasznos fiai és tagjai *indicta causa, non citati neque legitime convicti*, öletetlenek meg, és *priváttaltanak* életekkel együtt magok és posteritások minden javoktól) mind következésére nézve (mellyel *praeccludáltatott* az igaz *haerese*ktől és *successorok*tól, hogy törvény szerint is igazságos *praetensió*jokat ne *prosequálhatnák*) sokaknak melly káros, de közönségesen keserves, és minden keresztyén nemzetek között irtózással hallhatandó *terminus* folyamodott légyen e' megveszett kulföböl, azoknak a' törvénytelen megöletett nagy rendeknek halálok után, ugymint a' *jus ligatum*nak nevezeti: szomorúan érezvén boldog emlékezetü eleink is annakutána in anno 1608. a' több dolgai között, ebben dicséretes cselekedetü idősbik Rákóczi Zsigmond, akkori méltóságos erdélyi fejedelem' idejében az eddig rabságban avagy kötelben tartatott igazságnak, szabados utját nyitották volt; melly noha kevés ideig volt is *processusban*, de ugyan akkori időbéli méltóságos fejedelem alatt, az országnak *státusi* vévén eszекbe, hogy a' megalunni látatott tűznek szikrája a' hazának felháborodásával kezdene újabb lángot vetni, kényszerítetttenek azért ismét azon elébbeni karba állatni, 's tovább való menetelét újabban meghatározni.“

„Noha pedig még csak nevezetinek is irtódzásával, mindazonáltal *propter bonum pacis, uníonemque ac concordiam Regnicolarum*, nemkülönben mint *amnestiába* ment dolgot, nem úgy az elsőszöri *adíveníált* kegyetlen *terminust* mint a' másodszozi meghatározást, örökös képen *loco amnestiae*, ez után való időkre is helyben hagyni végeztük, illy *declarátió*nak hozzátételével: hogy *jus ligatum*nak még csak nevezeti is, ezen kívül szegény hazánk és nemzetünk közöl, *etiam sub anathemate excludáltatra* légyen *in perpetuum*; sőt, kit istén' sz. fiáért minden keresztyén fejedelmektől és országoktól, s mitőlünk is, és posteritásinktól távoztasson, de olyan *casusban*, minden rendek *etiam ab homagio fidelitatis, et obedientiae principibus debítae, absolutusok* légyenek.“

A' *jus ligatum*ról igen érdekesek Nagy-Ajtaji Kovács Istvánnak észrevételei az Erdélyi Nemzeti Társalkodóban 1834. 10. és 11. számaiban.

Másik példa, melly mutatványul szolgálhat, mi módon gyakoroltatott Báthory Zsigmond' idejében az igazság' kiszolgáltatása, és alkalmaztattak a' régiebb törvények Erdélyben is, a' fejedelemnek egy Gyula-Fejérvártt 1595. aprilis' 3-kán kelt hűtlenségből adományozásában foglaltatik, mely által Sibrik Gáspárnak adományozza „*totalem et integram possessionem Gombás cum domo et curia nobilitari ibidem habita — — — quae Valentini, filii quondam Thomae Lajos praefuissent, sed ex eo, quod idem Valentinus Lajos in sede judiciaria ecclesiastica tam coram Superintendente, quam coram Synodo in illa causa, quam cum nobili domina Catharina con-*

juge sua, filia Egregii Joannis Várfalvy habebat, ob violatam compositionem inter ipsos initam, atque adeo violatam fidem conjugalem nota perpetuae infidelitatis tanquam perfidus condemnatus fuisset, juxta legem et consuetudinem hujus Regni, qua hujusmodi perfidorum et fidefragorum bona ad Fiscum nostrum devolvenda sunt, ad Serenitatem nostram Fiscumque nostrum consequenterque collationem nostram devolutae esse perhibentur et redactae.“

Egyébiránt, mi az országgyűlésen kívül működő bíróságok szerkezetét és eljárását illeti, Erdélynek *magyar és székely* földje Magyarországtól lényegesen el nem tért. Nyolczados törvényszékek, megyei és széki, továbbá városi és urodalmi bíróságok léteztek Erdélyben is, és Werbőczy' Hármaskönyve volt ezeknek eljárásában a' fő zsinórmérték. A' *szászok*-nál pedig privilegiumuk és municipális törvényeik szerint volt rendezve a' törvénykezés.

3. A' jognak doctrinalis tárgyalása.

A' jognak doctrinalis tárgyalására nézve a' XVI. és XVII. században Magyarország és Erdély közt némi ellentét észrevehető. Említettem már, hogy mindjárt kezdettől fogva Werbőczy' Hármaskönyvének Erdélyben nagyobb tekintélye volt, mint Magyarorszában; miből magyarázható, mikép a' tripartitumnak gyakorlati czélokra alkalmaztatására az erdélyiek a' XVI. században nagyobb gondot és fáradságot fordítottak, mint a' magyarországiak. De a' fő különbség abban áll, hogy míg Magyarorszában a' jogtudósok' ügyekezete az országgyűlési végzemények' összegyűjtésére, ezen gyűjteményeknek használatát közvetítő minél tökélyeteseb „Enchiridion“-nak készítésére, 's a' jogelveknek gyakorlati irányban fejtegetésére volt irányozva, a' romai jognak pedig a' hazai felett előny nem adatott: Erdélyben épen ellenkezőleg a' dietális végzemények' gyűjtésére különös gondot nem fordítottak, inkább a' divatozó jogelveket törvénykönyvvé alakítani ügyekeztek, és doctrinalis tekinteteknek, mellyek a' romai jogból merítve voltak, a' gyakorlati életre is befolyást engedtek. Ha nem lehet is ezen ellentétet épen a' két magyar haza közti vallásos és confessionalis különbségnek egyik következményéül tekinteni; még is feltűnő, hogy Magyarorszában a' jog' művelésében főkép vagy catholicus egyházi személyek (Mósóczy, Telegdy, Szentiványi, Szegedi stb.), vagy buzgó catholicusok (Kitonich) fáradoztak; Erdélyben a' jognak ujjaalakulására a' protestans szászok' részéről történtek az első lépések, 's protestansok (Bethlen Gábor, a' két Rakóczy György és I. Apafy Mihály, azaz az erdélyi törvényhozás' virágzó korában a' protestans vallás Erdélyben tulnyomó 's lehet mondani uralkodó volt) voltak később is mind a' törvényhozáásra, mind a' jogirodalomra (Honter) legtöbb befolyással.

Egyébiránt természetes, hogy a' magyarországi és erdélyi

jognak általam említett ellentétét légingább az irodalomban vagyis a' doctrinalis tárgyalásban lehet észre venni. Miután tehát a' magyarországi jog' doctrinalis tárgyalásáról fennebb szoltam, itt az erdélyit is röviden szemügyre veszem. Jogiskolák Erdélyben akkor nem léteztek, tehát csak a' jogirodalom lehet fejtegetésem' tárgya; 's erről is csak keveset mondhatok. Csak két nevezetes író említheték, t. i. *Honter* és *Decius Baroviust*. Ezeken kívül pedig egyedül az *Approbata* és *Compilata*' szerzésében vezérelvekövetett nézetek követelhetnek figyelembevételt.

Honter János, brassói születésű erdélyi szász, ki hazájának reformációi történetében híres szerepet viselt, többek közt mint jogtudományi író is működött. Mennyiben jogtudományi munkája az erdélyi szászok' municipalis törvényhozására vonatkozott, alább említem; 's itt egyedül jogirodalmi nevezetességképeként tekintem azt.

Czime e' munkának: *Compendium Juris Civilis in usum Civitatum ac Sedium Saxonicarum in Transylvania collectum MDXLIII*. Az utolsó lapon áll: *Impressum in Incolta Transylvaniae Corona MDXLIII*. Négy részből áll, melyeknek elseje 22; másodika, harmadika és negyedike pedig mindenik 21 czimre oszlik. Kitészik ebből, hogy az általános felosztás Justinian' Institutióinak mintájára, de a' részletek' nevezetes rövidítésével történt. Lapozva a' munka nincs; de kisebb nyolczadrétű leveleinek száma 103-nál többre nem megy. Az egész részletes tárgyalás, definitiók, felosztások, fejtegetések stb. olly annyira Justinian után készültek, hogy a' szász nemzeti elemnek legkisebb nyoma sem vehető észre. A' IV. könyv' 21-ik czímének tartalma hiányzik, ámbár ettől felírása után „*De privilegiis municipalibus*“ még talán legtöbbet várhatunk volna. Egyébiránt a' munka' szellemét jellemzi *Honter*' ajánlásának e' két verse:

Cuncta fluunt veterum (a' romaiakat érti) puris e fontibus, et nil
Barbarica secum de feritate trahunt.

Mit lehet munkától várni, melly a' nemzeti elemet „*barbarica feritas*“-nak bélyegzi?

Irodalmi tekintetben az előbbinél még nevezetesebb *Decius Barovius János*' munkája: *Syntagma Institutionum Juris Imperialis ac Ungarici, quatuor perspicuis quaestionum ac responsionum libris comprehensum*“ (Claudiopoli typis Heltaianis 1593. 4°). E' munkát Báthory Zsigmond fejedelemnek ajánlván, ezen alkalommal a' romai jogról olly módon nyilatkozik, hogy kétség sem marad, mikép ő annak Erdélybe behozását is igen üdvösnek tartotta.

Egyébiránt a' munkának különös tudományos beceje nincs, 's a' romai jogról keveset, a' magyar-erdélyiről pedig épen semmit sem lehet belőle tanulni.

Második korszak.

Az Approbata és Compilatától 1790-ig.

1. Törvényhozás.

I. Leopold, 1691-ki december' 4-kén híres és neve után „Diploma Leopoldinum“-nak nevezett ünnepélyes privilegiumát kiadván, mely az 1692. martius' 15-ki nagyszebeni országgyűléstől elfogadtatott, kihirdettetett és foganatosított, az erdélyi törvényhozásnak és jogéletnek egy új korszaka kezdődött. Mert ámbár maga ezen diploma akkor-időben csak ideiglenesen hozott be, és annak határozatai által minden kérdések elintézve még nem voltak, mellyek az erdélyi fejedelemségnek alkotmányára és statusviszonyaira nézve akkor fő fontossággal bírtak : le volt még is téve az alapkö, mellyen a' tények hatalma által nem sokára új rend keletkezett Erdélyben.

Azon törvények, mellyek azóta Erdélyben hozattak, közönségesen „*articuli novellares*“-nek neveztetnek. Kezdetben ugyan a' kor' háborus viszonyai és az ország' belzavarai nem engedték, hogy országgyűlések is, mellyek magánügyekkel voltak elárasztva, sikerrel működhesse. De miután I. Leopold a' Diploma Leopoldinumnak 10-ik pontját 1703-ban úgy alkalmazta némi módosítással, hogy azóta a' fejedelmek az országgyűlések' egybehívására és tartására nagyobb befolyást gyakoroltak, mit későbbi törvények is megerősítettek ; miután továbbá VI. (III.) Károly törvényhozói terveit Erdélyre is kiterjesztette : az erdélyi diaeták' végzései mindinkább tulajdonképi országos törvények' színét kezdték viselni. Egyébiránt szoros értelmű *articulus novellaris*oknak csak az 1744, 1747, 1748, 1751, 1752, 1753, 1754, 1755 és az 1791 ótai országgyűlési törvények vétettek.

Az erdélyi ezen koru törvényhozásnak egyik jellemző vonása azon hajlam, mellyet a' magyarországi törvényhozásnak működése iránt mutat. Tudva van, hogy 1696-ban, midőn Pozsonyban országgyűlés tartatott, az erdélyiek is meg voltak híva, és meg is jelentek. Ez ugyan a' későbbi időnek nem szolgált zsinórmértékül, mert a' XVIII. században Erdélynek országgyűlései a' magyarországiaktól mindig külön tartattak ; de nem csak csekélyebb jelentőségű határozatokban, hanem igen fontos törvényekben p. o. a' *pragmatica* sanctiónak elfogadásában is az erdélyi törvényhozás a' magyarországi törvényeket követte (1744 : 3 és 4 ; 1791 : 1 és 6) ; és az 1747-ki országgyűlésen is Erdély' bányaviszonyaira nézve, a' magyarországi miksai bányarendelet fogadtatott el országos kötelező törvénynek (1747 : 14) stb.

A' *novellaris* czikkek' szellemét illetőleg, róluk ugyanazt kell tartani, mit fennebb Magyarországnak III. Károly és Mária Te-

rézia' korában hozott törvényeiről mondottam. II. József, valamint Magyarországon, úgy Erdélyben is a' jogviszonyokat nagyobb szerű terv szerint és örökös német tartományai' mintájára akarta rendezni; de a' siker az volt, mi Magyarországon.

Erdély' novelláinak czikkeinek felvilágosítására szolgálnak: *Gáál László* „Az erdélyi diaeták és országos végzések' foglalataja,“ III-dik kötet (Kolosvárt 1837); és *Dálnoki Incze József* „Nemes Erdélyország nagyfejedelemségének újabb országgyűlési végzései.“ (Kolosvárt 1845).

2. Törvénykezés.

Erdély' bíróságai a' XVIII. században általán az előbbi korszakhoz képest sokkal rendezettebb formát nyertek; 's habár az eljárásra nézve oly lényeges változások nem történtek is, mint Magyarországon, még is Werbőczy az *Approbata-* és *Compilata-féle* törvényeknek 's néhány novellán czikknek alapján sok új intézkedések tétettek, mellyek valóságos és igen üdvös javítások voltak. Ezeknek részleteibe bocsátkozni itt szükségesnek nem tartván, általában említem, hogy azon utasítás, mellyet 1777. augusztus' 6-ka alatt az erdélyi királyi tábla nyert, magában foglalja az ottani magyarok és székelyek' pörlekedési viszonyait illető újabb törvénykezésnek főelveit. Egyébiránt e' tekintetben számos legfelsőbb rendelkezések is léteznek. Igen helyes intézkedés volt a' Maros-Vásárhelyt székely királyi táblánál, hogy az ott a' jogtudományi gyakorlat végzett létező ifjuság' számára az ítélőmesterek' igazgatása alatt előadások és repetitiorumok is tartattak. Törvénykezési tekintetben jeles munkácskát adott ki *Szász Károly*, előbb nagyenyedi jogtanító, ezen cím alatt: „Az erdélyi magyarok' és székelyek' rendes törvényszékein folyó pereknek 's az ezekben előforduló törvényes lépéseknek különbségeit kimutató tábla.“

A' *szászok* nemzeti alkotmányuk és municipalis törvényeik' alapján külön törvényszékekkel és különös pörlekedési renddel is bírtak. Csak a' gubernium és az udvari cancellaria voltak nekik a' magyarokkal és székelyekkel közös feljebbviteli törvényszékeik.

3. Az erdélyi jog' doctrinalis tárgyalása.

Erdélynek a' múlt században különösen nevezetes jogtudományi irodalma oly kevéssé volt, mint híres jogiskolák nem voltak. Az élet és a' gyakorlat voltak azon ösvény, mellyen az ifjak magokat jogtudósokká képezték, és elméleti tekintetben az erdélyi jogtudomány nevezetes eredményt nem teremtett elő. Mindazonáltal léteznek az erdélyi jogról néhány tudományos munkák is, mellyeket dicsérettel kell említeni. Ilyenek *Husztly András: Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica* (Cibinii 1742. 4°. 250 l.); és *Répszeli László: Syntagma Juris Ungarici complectens una peculiares Prin-*

cipatus Transilvaniae leges (Claudiopoli 1742). Mind a' két munka' czíme bizonyítja, hogy szerzőik a' magyarországi jognak segedelme mellett az erdélyi jogtudományt művelték. Egyébiránt Huszty 55 czimben inkább a' jogtudomány' fő és mintegy alapelveit igyekezett rendszeres formában tisztába hozni; Répszeli pedig betűrendben azon kérdéseket megfejteti, mellyek gyakorlatilag fontosoknak látszottak.

Említendő, hogy ezen időben történtek az első készülétek mind a' catholicus, mind a' reformatus, mind az unitarius iskoláknál, rendszeres jogtudományi oktatásnak életbe-léptetésére, mellyek mindazonáltal csak a' harmadik korszakban vezettek nevezetesb eredményhez.

Harmadik korszak, 1790—1848.

Erdélynek ezen koru jogélete szintazon phasisokon ment keresztül, mint a' magyarországi; tehát elég lesz, itt csak néhány általános észrevételt tennünk.

Az erdélyi törvényhozás, korszerű reformoknak szükségességét érezvén, új törvények és törvénykönyvek' kidolgozására határozta magát, és ez iránti javaslatoknak készítésével országos választmányokat bízott meg, mellyek mindazonáltal nem kedvezőbb sikerrel működtek, mint a' magyarországiak. Kivéve az urbéri czikkeket, mellyek az 184%-ki országgyűlésen kötelező erőre emeltettek, de mellyek már 1848-ban ettől megint megfosztattak, ezen uton erdélyi törvény nem keletkezett. Észreveendő itt, hogy az erdélyi országgyűlés törvényhozói hivatásában még nehezebben járt el, mint a' magyarországi. Magyarországbán minden országgyűlésnek végén a' magok módján hozott törvények ő felségének szentesítését megnyerték 's mint országos törvények ki is hirdették. Erdélyben ezen szentesítés többnyire csak a' másik országgyűlésen következett be. Ezen alkalommal gyakran nevezetes új akadályok jöhettek elő, 's így magyaríthatjuk meg, hogy Erdélyben ezen korszak alatt csak igen kevés országgyűlési törvény jöhetett létre. Ez másik részről nem csekély számu legfelsőbb rendelkezéseket tett szükségessé; és az egyes statutarius és municipalis jogoknak fontosságát emelte. Számos, Erdélynek jogviszonyait illető legfelsőbb rendelkezések léteznek ezen két gyűjteményben: *Országgyűlés, a' felséges udvar és királyi főhormány által kiadott szabályok vagyis útmutató felsőbb rendeletek* (Maros-Vásárhelytől 8°); — és *Praecipuarum civis patriae civi scitu digniorum, necessariarumque ordinationum normalium collectio*. (IV köt. Szebenben 1830—1841. 4°) Erdélynek municipalis jogairól pedig azonnal szölok.

Még kevésbé nevezetést lehet mondani a' törvénykezésről és az erdélyi jog' doctrinalis tárgyalásáról.

A' bíróságok és a' törvénykezési eljárás néhány csekély módosításokkal ugyanaz maradt, melly a' XVIII. században volt.

Erdély' jogiskoláinak jelentősége emelkedett ugyan, és néhány jogtanítók tudományuk és okszerű tanítási módjok által hírt és nevet szereztek magoknak, p. o. *Dózsa Elek* a' maros-vásárhelyi, és *Szász Károly* a' nagyenyedi reform. collegiumok' jogtanítói, kiknek szóbeli előadásaitak magokban foglaló kéziratait a' jogász közönség nagy becsben tartja. De ezek munkákat nem igen adtak ki, és így a' jogtudományi irodalom általok sokat nem nyert. Csak Szásztól jelent meg két munka: *Sylloge tractatum, aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta B. Diplomatis Leopoldini, Resolutionis item, quae Alvincziana vocatur, illustrantium* (Claudiopoli stb.); és a' már fenn idézett törvénykezési munkácska. De már ezeknek czíme mutatja, hogy az erdélyi polgári jogra nem vonatkoztak. *Vajda Lászlónak* pedig két munkája az erdélyi polgári jogról „(Synopsis historiae Juris Transsilvanici.“ *Claudiopoli* 1830, és: „Az erdélyi polgári magános törv. való esmeretségek.“ *Kolozs.* 1830. III. köt.) olly csekély értékű, hogy alig érdemel említést.

B. Erdély' egyes nemzeteinek, törvényhatóságainak és helységeinek municipalis és statutarius jogai.

Azon törvényhozási változtatásoknál fogva, mellyek 1540. óta Erdélyben történtek, főkép annak előbbi municipalis jogrendszerében, nevezetes átalakulás észrevehető. A' magyarországi törvényhozás t. i. semmi befolyást Erdély' jogviszonyaira többé nem gyakorolván, annak helyébe az erdélyi diéta lépett, mellynek végzéseiből Erdélynek XVI. és XVII. századi közönséges, vagy is az ugy nev. *Approbata* és *Compilata*-féle joga fejlődött ki. A' mint pedig az erdélyi fejedelem az előbbi vajdai méltóságnak átalakulásából eredt, és később a' székelyek' grófjának címét és állását is egyesítette személyében; ugy az erdélyi magyar nemzetnek jogügyei nem többé municipalis, hanem diétalis végzések által határozottak el; a' székelyek' viszonyai pedig főkép 1562-től fogva szintén, legalább túlnyomólag, a' diétán rendezettek. Csak a' szászok tartották meg néhány csekély módosításokkal előbbi nemzeti fejöket, és önálló municipalis jogukat. Ehhez képest

1) Erdély' magyar nemzetének jogviszonyait illetőleg :

Általában észreveendő, hogy 1540. óta ennek municipalis joga *Werböczy*-féle értelemben megszűnt tovább kifejlődni. Egyes megyéknek, vidékeknek és helységeknek voltak ugyan később is különös privilegiumai és statutumai, de ezeket nemzetieknek nevezni már nem lehetett. A' szempont, melly jelentőségöknek megfelelő, ugyanaz, mellyet a' magyarországi megyei és helybeli statu-

tumoknál közelebb megismerni már alkalmunk volt. Különös megjegyzést érdemel, hogy a' megyékben fekvő néhány városok p. o. Kolosvár, Szász-Régen a' szász municipalis törvényekhez tartották magokat; sőt hogy az utóbbtól a' feljebbvitel is a' szász confluxushoz ment.

2) A' székely' nemzet municipalis joga.

Fő fontossággal bírnak a' székely nemzet' szokásai és statutumai, mellyek az 1555-ki aprilis' 28-kán Udvarhelytt tartott diétán egybe gyűjtettek 's Dobó István és Kendi Ferencz akkori erdélyi vajdák által megerősítettek ¹⁾. Régibb municipalis joguk ezek által nagyobb határozottságot és tökélyesebb alakot nyert, és több pontokra nézve tovább fejtetett ki. Ezen számszerint 88 pontból álló statutumokat mint a' székelyek' nemzeti és municipalis jogának alapját lehet tekinteni.

Egyébiránt igen természetes volt, hogy ezen székely jog a nemzetnek 1562-ki nótáztatása és későbbi, némileg megváltoztatott alakbani, megkegyelmeztetése által sok tekintetben megváltozott, vagy legalább módosított. Ugy szinte a' székelyekről szóló Approbata és Compilata-beli törvények, és több XVIII. századi legfelsőbb rendelkezések nevezetes befolyással voltak municipalis jogviszonyaik' rendezésére. De ezek soha köz tekintély alatt egybe nem gyűjtettek, 's így külön tanulmányok' tárgya maradtak. *Székely Mihálynak* általam már többször idézett magán munkája: „*A' nemes székely nemzetnek constitutiói, privilegiumai és a' jószág' leszállását tárgya-zó némelly törvényes ítéletei több hiteles leveles tárokból egybe szedve*“ (Pesten 1818.) e' tekintetben a' legtanulságosabb. *Ötven kérdést ugyanannyi felelettel a' székelyek' jogáról Vargyasi Szolga János* ügyvéd szerkesztett, 1838-ban pedig *Lócsei Sp. László* Marosvásárhelyt ki is nyomatott.

3) A' szász nemzetnek municipalis joga.

Az erdélyi századoknak a' XVI. század előtt írott nemzeti és municipalis jogkönyve nem volt. *Schaser* ugyan irt egy értekezést „*De jure Flandrensi Saxonum Transsilvanorum*“ (Cibinii 1822), mellyben bizonyítani ügyekszik, hogy a' régi századok frandriai joggal éltek; de semmi írott jogkönyvnek alapján nem elmélkedhetvén, ő csak néhány oklevél' töredékes és határozatlan tételeit állítja egybe, mellyek az ő állítását be nem bizonyítják. Azon kézirati codex pedig, mellyet én 1841. Szebenben a' bruckenthali könyvtárban láttam, melly azelőtt az ottani városházban létezett, 's mellyben ezen szók olvashatók: „*Hoc opus fecit fieri egregius Mgr. Thomas Al-*

¹⁾ Többször kinyomattak p. o. *Rumy K.*, *Monumenta Hung.* I. r. 325. 's k. 1.; — *Benkő*: *Imago nationis Siculicae* 73. 's k. 1.; — *A' nemes' székely nemzetnek constitutiói* 'stb. 40. 's k. 1. 'stb.

tenberger, *magister civium et Judex Regius, nec non Camerarius urbis Cibiniensis anno Domini millesimo quadringentesimo octogesimo primo dicti sui officii Magistri civium anno nono*;“ mind a' mellett, hogy régenten a' szebeni polgármesterek tették le reá hivatali esküjüket, nem erdélyi szász jogot tartalmaz, hanem csak a' régi nürnbergi, magdeburgi és iglauri jogoknak pusztá egybeírása ¹⁾; tehát nem csak az erdélyi szászoknak nemzetiségéhez semmi közelebbi viszonyban nem áll, hanem inkább azt bizonyítja, hogy 1481. az erdélyi szászoknak tulajdon írott nemzeti jogkönyvük még nem volt. Ha létezett volna, miért kellett volna idegen jogokat, és pedig hivatalosan használni. Mind a' mellett kétségen kívül látszik lenni, hogy az erdélyi szászok már régenten jogviszonyaikra nézve külön nemzeti szokásokkal bírtak, 's nemzeti gyűléseiken, mint a' székelyek, ugy ők is statutumokat hoztak. Ezen utóbbiak mindazonáltal idő' folytában vagy elvesztek, vagy polgári jogkérdésekre nem vonatkoztak.

Az erdélyi szászoknak legrégebbi írásba foglalt statutarius és municipalis jogkönyve az, melyet — nyilván a' nemzeti gyűlésnek megbízásából — *Bomel Tamás* szebeni városi tanácsos a' XVI. századnak első felében készítette. A' gyűjteményemben meglévő kézirat példánya szerint 30 czikkből áll, és minden rajta észrevehető jelenségeket egybe véve, Bomel a' szászoknál divatozó szokások után jegyezte azt fel, ugy mindazonáltal hogy a' romai jognak némi befolyása benne már észrevehető. Miután ezen jogtörténeti szempontból felette érdekes jogkönyv nyomtatásban még nem jelent meg, szabadjon mutatványul ide iktatnom XIV. czikkét.

„De testamento.“

„Omnibus personis, dum sunt compotes mentis, licet testamentari, quocunque tempore velint, masculis quando sunt 14 annorum, feminis quando sunt 12 annorum, ita tamen, ne aliis detrahatur. Muti, surdi, stulti, propter aegritudinem impotes non possunt testamentari. Persona, quae testamentatur, sit compos mentis.

Testamentum fiat in praesentia 2 aut 3 honestorum virorum, qui vocabuntur, aut vocari curentur a testatore. Si tamen non vocati, sed sponte sua advenerint, testamentum erit firmum, sive sit scriptum, sive non; nisi testator revocet. Mulier in testimonium tale non recipiatur.

Legatariis, atque suis amicis liceat facere testimonia pro testamento.

Peste grassante licet testamentari ante duos viros aut duas mulieres, vel etiam qui simul in domo vivunt.

Si testator ab aliquo urgeatur, aut impediatur, aut testes per aliquem impediuntur, quo minus veniant, atque testamentum impe-

¹⁾ L. Ungarisches Magazin. I. Band (Pozsony 1781) 169. 's k. l.

diatur, talis omnem perdit hereditatem, quam amici tandem accipiunt.

Si conjunx antea irascens marito quid legavit bona voluntate, sit firma legatio, et contra vir conjugi.

Filiis aut nepotibus maneat dualitas ex hereditate testatoris. Sic mater potest legare ex tertialitate sua tertialitatem, dualitas maneat filiis aliis.

Patres et filii possunt conqueri de sua non satisfactione; remotiores vero non.

Si vir et mulier careant parentibus et avis fratribus, sororibus aut liberis, alter alteri omnem substantiam suam ex bona sua voluntate legare potest.

Legatarii non impediuntur describere testamentum.

Si pueris minus, quam debebat relinquatur, retribuatur illis aliquid judicio honestorum virorum, ne testamentum in universum rejiciatur.

Si litterae obscurentur in pingendis litteris Judexmet judicet conscientiose, quomodo intelligi debeant, atque tandem sic ordinet, prout intelligit.

Si legatoribus quid detur, quod postea videtur contra legitimum usum, id cedatur.

Tale testamentum est firmum, si aut propria, aut non propria manu scribatur; si testator scribere novit, subscribat proprium nomen. Testamentum ita curet, ne legatariis sit ad manus, ne odium quoddam oriatur testatori.

Nem tudatik, mi oknál fogva Bömeltől készített ezen jogkönyv a' százszok által municipalis törvényül el nem fogadtatott. Annyi bizonyos, hogy ámbár alkalmaztatott, valóságos municipalis törvénynyé még sem vált; sőt hogy 1544. *Honter János* egy másik javaslatnak készítésével volt meg bízva, melly megbizásnak ő fennidézett „*Compendium Juris Civilis*“-e által gondolt eleget tenni. Ezen munkáról jogtudományi és doctrinalis tekintetben már volt szó, 's hogy törvényül el nem fogadtatott, az csakugyan természetes vala. Azonban nem tartom érdeknélkülinek *Honternek* ajánló verseit „*ad prudentes et circumspectos Dominos Magistros Civium, Judices, juratosque Senatores Civitatum ac Sedium Saxonicarum, Coloniarum Germanici Imperii in Transylvania*“, mellyeknek néhányát közlöm.

Postquam inter medios quibus undique cingimur hostes

Proxima Bistonio dum plaga Marte tremit.

Summa salutiferi nobis clementia Christi

Dona sui verbi liberiora dedit:

Et tēplis passim cesserunt daemonis artes

Estque repurgatus religionis honor.

Mox vobis firmis legum compagibus urbes

Ut munirentur, sedula cura fuit.

Formamque optastis Juris Civilis habere
 Quae foret a nostra non aliena fide.
 Scilicet ut possent septem communibus arces
 Legibus atque una religione frui

— Leges sunt dona Dei mortalibus illud
 Jupiter aetherea munus ab arce dedit

— Quibus est pietas simul et sapientia cordi
 Hos Deus illustrat cognitione sui
 Perque illos leges et jura ministrat
 Atque eadem nostris usibus apta facit

Quas (leges) bene disponens haec in compendia strinxit
 Honterus patriae provida cura suae
 Parva quidem fateor sunt corpore : sed taman intus
 Majoris rivos utilitatis habent.
 Cuncta fluunt vterum puris e fontibus et nil
 Barbarica secum de feritate trahunt etc. etc.

Azon municipális törvénynek, mellyel az erdélyi szászok „*Statuta Jurium municipalium Saxonum in Transylvania*“ czímje alatt legujabb időkig éltek, szerzője *Fronius Mátyás* brassói tanácsnok volt.

Ezen statutumoknak keletkezéséről maga *Fronius a'* német eredeti fordításnak szövegéhez írt és *a'* szász nemzet' előjáróihoz intézett előszavában ezeket mondja :

Den Edlen Fürsichtigen Namhafften, vnd *Woll Weysen* Herrn, *Bürgermeistern*, Richtern, Eltesten, vnd *Amptleuten*, der *Sachssischen Städte* vnd stül, im *Siebenbürgen*, etc. meinen günstigen *Herrn*. EDLE, fürsichtige, Namhaffte, *Woll WEYSE* Herrn Nach dem ich zwar nicht von langen Jharen her, jedoch zum offtern von meinen gebietenden Herrn, Richtern vnd Rath dieser Stadt Cronen, in ewre Lands versamlungen, so gemeinen geschefften wegen die Universitet belangende, jährlichen haben müssen gehalten werden, ausgesandt, vnd in deren Namen inn E. E. F. W. mittel mit eingetretten bin : für nemlichen aber zu des rechts gemeinen Sitztagen, welche vnsere alte Forfahren aus weysen Ratth, der Litiganten spannige sachen zu verhören, vnd durchs recht zu örthern, auch auff getzwickte Tagzeiten verordnet, im rechten mitgesessen : Hab ich offtermal meltungen vnd fast gemeine beklagungen hierüber mit angehört, vnnnd leyder auch selbst erfahren, wie so vngleichere gestalt in gleichen sachen die vrtheil gefelt vnd die recht administriert worden, welches manche teidig oder Transmissorien bricff beweiset hat : Zu mehrem theil aber, dieweil der Sachssen gerichtshandel, gewonheiten vnd rechte, mit dem Hungerischen edlen recht vnd Decret vnübereinstimmig, am meisten theil dauon variren, das drumb auch ewre Sententien vnd gesprochene vrtheiler, an vnsers gnedigsten Herrn vnd Fürsten hoff vnd gerichtsh Taffel, jren bestand nicht haben, sondern zum mehren theil gewandelt vnd verandert

werden, daraus auch gefolget, das man des Rechts vngewis, im vrtheil finden gewancket, vnd zweyfflechtig worden, die teidigs Partheien auch jhres rechts vnd gerechtigkeit nicht allein nicht sein mögen berichtet noch getröstet, sondern in zweyffel stechende, zu lengeren teidigen, vnd schwerere vnkosten verursacht worden, welches alles, zweyffels on, nur hieraus kommen, das vnser Sachssen recht aus lauter gewonheiten administrirt vnd gehandelt, weder in schriefften gefasset, noch der Fürsten Consens vnd sterckung oder bekrefftigung nicht erlanget haben.

Damit aber solchen vntrath gerathen vnd geholffen würde, vnd vnser Recht vnd Gericht der Sachssen in Siebenbürgen (auff form vnd weise des Edlen rechts, so auff schriefften vnd confirmation seliger Könige im Hungern bestehet) auch bass bestellet; haben sie auch gewünschet vnd begeret, das jha einmal aus der Stedten recht, gewonheiten vnd Priuilegien, was gewisses vnd bestendiges mögte zusammen getragen, vnd inn gestalt eines gemeinen rechtens gefasset werden: dessen sich für jharen der Herr Tomas Bomelius, derselben zeit Rathsman in der Hermanstadt mit sonderm fleis vnterstanden, einen kurtzen ausszug Sachssischen rechts, beyd inn Latein vnd Deutsche sprache gebracht, eine anleitung gethan hat, welcher zwar gefellig vnd lieb verhalten, auch inn ziemlichen gebrauch kommen war, doch weil in hernoch lauffenden jharen, etliche nicht geringere felle vnd fragen mit eingelauffen, so zum meisten aus geschriebnen Kayser rechten erörtert, etliche auch aus der Stedte gewonheiten entschlossen, etliche aber der Sachssen Privilegien vnd freythüme berührten, war ein nothwendiges bedencken, vnd E. E. F. W. ermahnen an die Herren gesandte zum offtern mal, vnd durch sie an die Stedte in gemein, in sonders aber an jene, so für andre mit rechts erfahrenen Männern begabet, das anfangene kurtze rechts Büchel für hende zu nehmen, auff's new zu besichtigen, zu leuteren, vnd mit was dem rechten vnd dieser Landschaffe Sachssischer Nation gewonheiten gemess, zu mehren freundlichen massen befohlen, damit es gereichert an rechts regeln, vnd mit statuten locupletiret, scheinbarer würde, vnd also nachmals aus begnadung vnd Confirmation vnser gnedigsten Herrn vnd Landfürstes bestetiget, solche kraft vnd bestandt bequeme, dardurch sich die teidig Partheien sicherlich zu erhalten vnd auch zu vertrösten wisseten, vnd die Rechtsprecher auch nicht noch eygenem sinne vnd wohn (wie bisher sehr geschehen) sonder noch geschriebnen rechten sich richten, jre vrtheil darauff gründen, vnd mit richtigen bescheid den gemeinen Man können vnterrichten, vnnütze, langwirrige zankische vnd schedliche teidigen verhüten, wehren vnd abschafften, vnd also beyd jnen selbst vnd auch der Litiganten dagegen ruhe schafften.

Die weil mir nu solch E. E. F. W. wünschen beger vnd an-

foddern nicht verborgen, darzu auch meiner gebietender Herren des Woll weysen Rath in Cronen anhalten, mühe vnd fleis in des Büchels examination, mich verursacht, hab ich E. E. F. W. vnd einem erbarn Rath allhie zu gefallen, am meisten aber zu dienen gemeinem Vaterland, meinem wenigen geringen verstand, vnd inn geschriebenen Keyser rechten blöder vnerfahrenheit noch, gedachtes rechts Büchel für mich genohmen, E. E. F. W. zwar nicht ein genügen, sonder noch meinem vermögen auch nur einen schein vnd versuch stück thuen wollen, vnnnd so viel die kurtze zeit leyden köndte, dasselbe meinem bedencken noch auff die ordnung, so für zeiten der Hochberhümblte Herr MAGister Joannes Honterus, aller seligsten gedechtnis, mein geliebster Praeceptor, in seinem Juris compendio gehalten, erstlich etliche Titulos vnnnd Leges anders geordnet vnd versetzt, darnach aber neben etlichen Paragraphis vnd Distinctionibus, aus vnserer gewonheiten vnd gemeinen Privilegien (darzu E. E. F. W. geholffen vnd mit zugetragen haben) auch aus des Justiniani codice vnd recht Büchern, mit rechts regeln, gesetzen, Statuten, vnd mit etlichen gantz auff's new zugesetzten vnterschiedlichen Titulis also gereiniget gebessert gemehret vnd augmentirt, das ich des, so der vorgemelte erste Author oder anfaßer Inuentirt vnd gesetzt hat (ausser E. E. F. W. erster censur vnd nachmals des Edlen vnnnd Gestrengen Herren Martini von Berzeuice Cantzlers, auch der Ehrnuester, Hochgelhrter vnd Rechts verstendiger Doctoren, Herrn Henrici Lemka Syndici: Joannis Torbek, Secretarien der Weitberühmten Stadt Dantzik, an Königl. Maiest. Legaten vnnnd Simonis Brunschwig, Kön. Maiest. fiscalen im Land zu Preussen, welchen jre Mainstat die mühe der Examination, Correction, reinigung vnnnd besserung zu Nepolemitza auffgelegt bedencken vnd ausbutzen) im Latein gar nicht gemindert noch abgethan oder beschnitten, sonder die weil gemelte Herren Correctores (wie auch E. E. F. W. zuuoren) etliche Paragraphos als vbrige vnd vntüchtige ausgezogen vnd abgethan, die andre aber zum mehren theil jrem verstand, lehr vnd bedencken noch, im Latein mit deutlichern vnd zierlichern worten, dan auch die Leges an jhn selbst in ff. vnd Parag: gesetzt, erkleret haben, so hab ich drumb inn dieser meiner deutscher Version. etc. etc.

Báthory István pedig, Lengyelország' királya és Erdély' fejedelme, 1583-ki februar' 18-kán a' szászok' municipalis statutumait megerősítven, ekkép nyilatkozik:

„Nostrarum partium esse putavimus, etiam rationibus praedicti Regni nostri Transylvaniae providere. Itaque dum inter alios ejusdem provinciae nostrae subditos fidelium nostrorum vniuersorum Saxonum legati, fideles nostri Egregius *Albertus Syweg* iudex regius civitatis nostrae Cibiniensis, ac Prudentes et Circumspecti *Dominicus Dietrig*, iudex regius Segesvariensis, *Mathias Fronius* civis

juratus Brassoviensis, *Joachimus Koch* magister civium Megiensiens., et *Gaspar Budaki* iudex Bistriciensis, civitatum nostrarum Transylvanicarum, huc in Poloniam ad nos missi venissent, nobisque praeter alia privilegia antiquorum Hungariae regum confirmanda, etiam codicem *Juris Municipalis* seu legum et consvetudinum, longo usu et observatione receptarum, inque quibusdam locis de communi Saxonum ipsorum consensu auctarum, ac in quatuor libros et certa capita distinctarum, humilime nobis obtulissent, supplicantes, ut instar aliarum gentium et nationum, quarum leges literarum monumentis mandatae sunt, ne soli consvetudini, quae incerta, mutabilis et oblivioni obnoxia est, niterentur, praedictis iuribus et consvetudinibus, auctoritatem nostram regiam impertiremus, illisque vim iuris scripti tribueremus, et omnia in eo contenta, quoad omnes clausulas, sensus, capita, articulos, in formam privilegii nostri redigi facientes admittere, approbare, eisdem universis Saxonibus et eorum haeredibus ac posteritatibus pro perpetuis legibus et consvetudinibus valituras, de regiae nostrae potestatis plenitudine, roborare et confirmare dignaremur. " Minek következésében *Berzeviczi Márton* erdélyi cancellárjának jelentésére a' statutumokat megerősíti.

Az erdélyi szászok' statutumainak több commentatorai is voltak, és több munkák irattak. Névszerint említendő: *Reissenfelsi Reissner György*: Commentatio succincta ad Jus statutarium seu municipale Saxonum in Transylvania. Lipsiae 1744. 4°. — *Albrich János Károly*: Handbuch des Sächschischen Privatrechts. Hermannstadt 1817. 8°; *Branyitskai Nagy László*: Jus Transsilvanico-Saxonicum. Claudiopoli 1845. 8°.

V. A' magyarországi és az erdélyi, Werböczy ótai jogrendszerek' kifejlődése közti viszony és érintkező pontok.

Szegedy János, midőn 1734-ben tyrociniumát kiadta, az erdélyi jogot Werböczy Hármaskönyve III: 3. alá subsumálja, és ehhez képest Erdélynek Werböczy ótai jogrendszerét is csak mint a' magyarországi municipalis és statutaris jogoknak egyikét tekinti. Azon nézetek, mellyek őt ezen felfogásra bírták, s mellyek Erdélynek magyarországi legislativus egységét föltételezik, nem tartoznak értekezésem' körébe. Láttuk, hogy Erdélynek a' mohácsi ütközet óta külön és önálló törvényhozása és külön törvénykezési rendszere volt; világos tehát, hogy a' magyarországi és erdélyi ezen idej jogot azonosítani, vagy Erdély' jogrendszerét a' magyarországinak csak egyes alárendelt részletéül tekinteni nem lehet.

De mindamellett a' kettő közt igen közeli viszony és számos érintkező pontok léteznek, mellyeket szabadjon szóba hozni itten. Névszerint:

Mindkettőnek ugyanazon egy *alapja* van, t. i. Werbőczynek mindkettő' közös jogelőzményeit özpontosítólag magában foglaló Hármaskönyve.

A' *szellem*, melly mind a' magyarországi, mind az erdélyi 1526 óta törvényhozást átlengte és vezérelte, bensőleg ugyanazon nemzeti elemekből folyt, és külsőleg is igen hasonló történeti tényeknek és eseményeknek behatása alatt állt.

Nem csoda tehát, hogy az *eredmény* is lényegesen nem különbözik egymástól; 's hogy Magyarországnak és Erdélynek 1848. előtti jogélete legtöbb részleteiben igen hasonlónak, főpontjaiban pedig majdnem azonosnak mutatkozik. 'S mit így általános tényképen kimondottam, az minden egyes jogviszonyokra nézve, akár a' vagyon-, akár a' tartozási, akár a' család-, akár az örökösödési jogot tekintjük, szintén áll. A' történeti előzmények mindkettőt olly eredményhez vezették, melly lényegre nézve el nem tér egymástól.

'S ha ezt szem előtt tartva előre tekintünk, 's a' kettőt egyesítve kérdezzük: *Mi viszonyban áll a' magyar-erdélyi jog korunk' szelleméhez? 's valljon megfelel-e azon kívánalmaknak, mellyeket a' XIX. század tesz, 's mellyhez képest polgárisodott és mívelt statusokban és nemzeteknél korunkban a' törvényhozás gyakorolva, és a' jogrendszer kifejtve van?* Nem felelhetünk egyebet, mint mit Magyarországnak a' közszellem már régen és általában elismert, t. i. *hogy a' magyar-erdélyi jogéletnek nevezetes reformokra van szüksége*, és csak az a' kérdés marad fenn: *mi irányban kell ezen reformoknak történniök? 's mi helyt foglaland el jövrőre ezekben Werbőczy' Hármaskönyve?*

Ezen kérdések' megfejtését egyik utóbbi értekezésemnek tartom fenn. Szabadjon mindazonáltal már ezen alkalommal néhány megjegyzést tennem.

Werbőczy' Hármaskönyve a' magyar-erdélyi jogrendszernek három század óta alapja volt. A' törvényhozás' részéről ezen jogrendszer' egyes elveiben és határozataiban történt ugyan változtatás, módosítás és további kifejtés; törvénykezési úton, főképp a' magyarországi királyi curiának döntvényei és az erdélyi királyi tábla' utasítása által szinte nem csak egyes jogelvek megszüntetve és azok' helyébe ujak voltak életbe léptetve, hanem a' szokás az egész jogrendszernek már új szempontot közvetített, miben a' jognak doctrinális tárgyalása is segédkezet nyújtott annak. De ez jelen viszonyaink és szükségseinkhez képest még mind kevés.

Valamint népéletünkben a' legközelebb mult három század alatt általános átalakulás történt, mellynek — ha nemzetiségünknek méltóságához illő helyt akarunk a' mívelt nemzetek' sorában bírni — még tovább kell kifejlődnie; ugy ehhez képest jogéletünknek is még nevezetes változáson keresztül mennie, jogunknak pedig nem csak egyes részeiben, hanem egész rendszerében szintén átalakulnia

szükséges. Werbőczynek, a királyi curiának, és az erdélyi felsőbb törvényszékeknek jogrendszeri felfogása többé nem elégséges; a magyar-erdélyi jog' régiebb előzményeire visszamenni pedig még annál kevésbé lehet, minthogy már eddig is a Tripartitum mellett ezeknek nem egésze, hanem csak egyes részletei bírtak doctrinalis vagy practicus úton megtartani némi nevezetességet. Nem marad tehát egyéb hátra, mint általános jogreformok' terére lépni. E' tekintetben a' kezdet már meg van téve. Hazánknak 1840. ótái törvényei már a' jelenkor' törvényhozásának és jogreformjainak álláspontjára emelkedni ügyekeztek; az 1848 : 15. tetz., és az 1851-ki december' 31-ke alatti legfelsőbb rendelkezésnek 33-ik pontjai még határozottabban nyilatkoznak, törvényhozási reformjainknak a' codificatiónalis irányt előre kiszabván.

Mind a' mellett nem elölni, hanem átalakítani akarjuk jogéletünket; 's így annak multját el nem lökhetjük egyszerűen magunktól. Egyes jogintézeink népeletünkkel és nemzetiségünkkel igen szoros, lehet mondani, organicus összefüggésben vannak. Ezeknek legalább nagy részben nem csak multjok, hanem jövőjük is van még; ha pedig természetöket akarjuk megismerni vagy megmagyarázni: jogtörténeti előzményeinket kell szemügyre vennünk, 's e' tekintetben Werbőczy és a' Werbőczy előtti magyar-erdélyi jog tovább is fontos marad.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, MART. 22. 1852. 7. óraker.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen: Bajza, Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Jerney, Horváth Cyrill rr. tt. — Brassai, Csorba, Hunfalvy, Tasner, Tóth, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok, Helmeczy M. pénztárnok.

TOLDY FERENCZ titoknok

Lassu István közelebb elhunyt történettud. osztályi lt' rövid életrajzát olvasta.

Tisztelt osztály! Mult január hó' tizenkilencedikén egy becsületes közmunkás hagyta el sorainkat, ki, bár az idő által utólérve, sőt ömaga megállapodván, el is hagyta, éltében már elfelejtve járt közöttünk: megérdemli mégis, hogy, miután koporsójára az anyaföld takaró rögeit hánytuk, tettei emlékezetét még egyszer megújítván, vég Isten-hozzádot mondjunk az örökké távozottnak.

Lassú István, academiánknak ez osztályban lev. tagja' életét mondom el röviden, egyikét ugyan a' legegyszerűbbek 's egyformábbaknak, de díszesítettet még is a' buzgó közre munkálás 's a' fáradhatlanság' emlékezetével, míg t. i. egészsége engedé, 's a' siető haladás a' pályáról vissza nem utasítá.

Lassúnak Visk ada születést, Marmarosnak egyik tősgyökeres magyar városa, 1797. april 12-dikén, 's adá az első oktatást is,

mellyet a' virágzó Sziget fejezett be. A' reformált ifjak szokott philosophiai, theologiai és törvénytudományi pályájok' bevégeztével a' huszonnégy éves ifju férfi a' magyar udvari kamaránál lett alkalmazást mint írnoka a' lajstromzó hivatalnak. A' forradalom őt ugyanabban al-irattárnoknak találta.

A' magyar irodalomhoz vonzó szeretete Lassút már 1823-ban lépteté fel a' Tudományos Gyűjtemény' dolgozói között. Eleinte kapkodva, hol historiai, hol irodalmi dolgozatokat adott, millyek voltak : az órák' feltalálása' történetei, Orániai I. Vilmos' élete, Hunyadi János' védelme a' Pannonia nevű pesti német folyóiratnak egy czikkelye ellen; továbbá a' drámai költészet' története, 's néhány névtelen bírálat, melly őt az új ízlés 's az új nyelv' ellenzőjeként tüntette fel. Utóbb szinte kizárólag a' történet és földírat felé fordult, 's 1827-től 1830-ig hosszasabb sorát adta az államismeí, földíratí és egyszersmind történeti munkáknak, millyek a' statisticára való bevezetése, Europa' statistikai, geogr. és historiai rajzolatával 's a' tudományok' rövid történetével, Nagy-Britannia', Franciaország', az orosz birodalom', Porosz és Lengyelországok', a' török, austriai, skandináv birodalmak', az olasz státusok' 's Algir' leírásaival, melylyek öszvesen tizenegy, részint terjedelmesb, kötetet töltöttek be, a' közönség által kedvezőleg fogadtattak, sőt részben új kiadást is értek, mint Britannia, 's az orosz és török birodalmak' leírásai. Bár e' munkák, nem levén forrásokból dolgozva, szorgalmas compilátióknál nem egyebek, 's bár ugyanakkor Dóczy József, a' szentgothárdi cisterciek' derék tagja, szinte egy sok kötetű földíratí munkát ada Európáról; még is érezhető hézagot pótoltak irodalmunkban, a' mennyiben az elsorolt államok' történeteire is, néha bővebben, kiterjeszkedtek, és sajnálni lehetett, hogy szerzőjök, elkedvetlenülve íróársai élesebb nyilatkozatai által, végig nem ment az Európán kívüli világrészekben, mellyekről mind e' napig külön és bővebb munkákat nem bírnk. Ezekkel egyidőben kísérlette meg Horátnak magyarázó jegyzetekkel kiadását, de itt az iskola' emberei által, nem épen érdemetlenül, cserben hagyatva, az első kötetnél megállapodott, melly az Ódák' első könyvét tartalmazza. Ellenben Fejérnek akkori lelkes alispánja Szücs Lajos ur' felszólítására Zschokke' köz kedvességü Ahitatoság' Óráinak nyolcz kötetben eszközlött fordítását, mellyek közül kettőt, a' IV. és V-diket, maga tette át, a' többin javító kézzel ment keresztül. Most újra a' historiához fordulván, Világtörténetet kezdett, 's abból 1832 ben két kötetet ki is adott, a' legrégebb időktől Augustus' hatalma' megállapíttatásáig haladva. A' részvét' elégtelensége megakasztotta a' folytatást, de élénk részt vett az Esmeretek' Tárában, mellynek első négy kötetéhez számos, az utolsó négyhez pedig majd mind ő adta a' historiai cikkeket, 's az utóbbi köteteknek szerkesztését is ő vitte 1833. és 34-ben. Önálló munkálkodást 1836-ban indíta meg ismét egy ge-

neologiai, historiai és statistikai zsebkönyvvel „Merkúr“ cím alatt, abban kisebb czikkek mellett Franciaország újabb történetét, pár folyamra felosztva, adandó, ha a' könyvvizsgálatnál váratlan akadályokra nem talál. Hogy tehát az előfizetésre létesítendett vállalat' pártolónak némiképe eleget tegyen, Franciaország' régibb történetét rögtönözte, de a' hirtelen munka kemény megrovatást aratván, felhagyott ezzel is. Megkísérlé ugyan két-három évvel utóbb e' kéziratát egyes czikkekben a' Tud. Gyűjteményben kiadni, de alig jelent meg a' francia forradalom' okait vizsgáló értekezés' két darabja, annak folytatása ismét betiltatott. Ez által végkép elcsüggesztve, már csak pár, részint eredeti, részint fordított erkölcsi munkácskáját vettük, mint : az Ujévi Gondolatokat 1839-re, és James' útmutatását az idvességre, mellyekkel írói pályáját, be is fejezte.

Ennyiből áll, mit Lassú' irodalmi buzgó törekvéseiről mondhatunk. Nála szorgalom és jó akarat nem hiányzottak, de hiányzott az eredetiség, hiányzott a' történelíró' felsőbb hívatása : a' tényeken túl a' világszellemnek az eseményekben működő hatalmát felismerni és éreztetni, 's hiányzott az ízlés, melly nála zordon volt, 's emelkedő műveltségünk mögött elmaradó, ez pedig magát bosszulatlanul soha sem engedi mellőztetni. De azon írók közt Lassú' nevét az irodalmi történet még is fel fogja említeni, kik a' magok idejének, ha rövid ideig is, eleget tenni erőlködéssel igyekeztek.

Halála január' 19-dikén hosszas tüdőbajból érte utól. Áldás hazafüi lelkére, melly akkor sem szűnt meg örülni a' nemzet' haladásának, midőn avval verseny futni többé nem bírt, sőt makaczságból nem is akart.

— Ez után a' titkok az illető bizottmány' részéről benyújtotta a' *gymnasiumi tantervnek* a' közoktatási ministerium' felszólítására készült magyar kidolgozását, melly a' helytartóság' id. főnökéhez felküldetni határozatott.

— *Ugyanaz* a' kormány' rendelete' folytán újra több nyomdatulajdonosoktól érkezett hazai nyomtatványokat adott be, névszerint a' váczí, nagykanizsai, esztergami, miskolczy, kőszegi és pesti Landerer, Kozma és Trattner-féle nyomdákból. — Továbbá a' *tud. cs. akademiájától* : Sitzungsberichte der mathem. naturwissenschaftlichen Classe, VI : 5. VIII : 12. Heft. Sitzungsber. der philos.-histor. Classe : VII : 1. 2. H. — *A' bécsi cs. geologiai intézettől* 1850-ki Évkönyve' 3. 4. 's az 1851-ki folyam' 1, 2, 3. füzetait. — Végre magányosoktól, név szerint : *Bartal Györgytől* : *Comment. ad historiam status iurisque publici Hung. Poson. 1847. 3 kötet. *Ballagi Károly és Batizfalvi Istó*. *Történeti életrajzok. Első kötet. Pest, 1852. *Danielik János kanonoktól* : *Emlékkönyv. Első kötet. Pest, 1852. *Fogarasy János* rt. : *Egyszerű és kettős könyvvel Alapvonalai. Buda, 1850. A' pesti kegyesrendi nagygynasium' részéről : *Elemi tiszta mennyiségiani műszók* sorozata, Pest, 1852.

— Végre *ugyanaz* benyújtotta *Szlemenics Pál* rt' következő, az Évkönyvekbe szánt dolgozatait : 1. *Törvényeink' története austriai királyaink alatt II. Józseftől I. Ferencz' országlása' végeig*. 2. *Ugyanaz V. Ferdinánd alatt*. 3. *Pótlékok az előbbi részekhez*.

MAGYAR FÖLDTANI TÁRSULAT.

ELSŐ JELENTÉS.

I. *Keletkezésének története.* — 1) Sopron. Egy magyarhoni földtani és bányászati társulat alapítását *Zipser Endre* tanár és tudor első indítványozta a magyar orvosok és természetvizsgálók 1847-ben Sopronban tartott VIII. nagy-gyűlése alkalmával egy jeles értekezés által, mellyben a magyarhoni bányászat nagy fontosságát kiemelve, s ennek bizonyítására fölhozta, hogy hiteles adatok nyomán 1740-től 1782-ig, és így 32 év lefolyta alatt a selmeczi és körmöczi bányákból 100 millió értékű arany és ezüst került ki; Erdélyben és Nagybányán ugyanazon idő alatt pedig 50 millió értékű nemes érez hozatott a föld gyomrából napvilágra; megemlítve ezen egykor olly virágzó bányászat roppant hanyatlását az utolsó négy évtizeden át, reményét és ohajtását fejezvé ki, ezen hanyatlás meggátlását az egész országnak földtani átkutatása által eszközölni, mi egy földtani-bányászati egyesület által legcélszerűbben történhetnék. *Zipser* tanár úr előadása az említett gyűlésen eleven részvétellel hallgattatván, indítványa nagy tetszéssel fogadtatott, és az egész ügy a gyűlés akkori elnöke herczeg *Esterházy Pál* ő főméltósága hatalmas pártfogása alá helyeztetett; a herczeg minden jó, hasznos és közcélú vállalat hatalmas és bőkezű előmozdítója lévén, kegyeskedett az ajánlott pártfogást elfogadni, és a keletkező társulat gyámolítására évenként 400 pengő forintot aláírni; ezen fényes példát követve, csak hamar megteltek az alakuló társulat aláírási ívei azok neveivel, kik 5 pfnyi évi fizetés csekély kötelezettsége által a társulat gyakorlati és nagy fontosságú czélját, t. i. azon földrész gondos és tudományos átkutatását, mellyen élünk, melly mindnyájunknak naponkénti táplálékot nyújt, melly nemzeti jóllétünk és gazdagságunk legtisztább kiapadhatlan forrása, előmozdítani ohajtották.

2) *Videfalva.* A társulat további kifejlesztése és szervezése a soproni nagygyűlés által magokra az alakuló társulat tagjaira bízotván, a hasznos vállalatok fáradhatlan és lelkes előmozdítója kir. tanácsos, és muzeumi igazgató *Kubinyi Ágoston* úr, mint a soproni gyűlés volt alelnöke, több szakértő tudós honfit hívott meg *Videfalvára* Nograd megyébe tulajdon házához, a soproni nagygyűlés alkalmával nagy örömmel és buzgó részvétellel felkarolt eszmét: egy magyarhoni földtani és bányászegylet alakítását czélszerű alapszabályok meghatározása által rögtön életbe léptetendő. A ki-

lüzött napon 1848-ki január 3-án *Kubinyi Ferencz*, birtokos, *Marschan József*, cs. kir. bányász-mérnök Selmeczről, *Pettko János* cs. kir. bányatanácsnok, és tanár a' selmeczi bányásztanodában, és *Zipser András* tanár Beszterczebányáról megjelenvén, *Kubinyi Ágoston* elnökle alatt határozatott először is az országot a' társulat keletkezése- és előnyeire hírlapok utján figyelmeztetni, programot és aláírási íveket szétküldözni, és végre 1848-ki august. 18-ára és 19-ére Pestre közgyűlést hirdetni, addig is pedig a' társulat ügyei vezérlete elfogadására a' hasonló vállalatoknál buzgalomról hazaszerte ismeretes és szakjártas gróf *Andrássy György* határozatott az elnöklő úr által tisztelettel megkéretni, de a' nagyon tisztelt gróf ezen ajánlatot köz bánatra egy 1848-ik martius 1-ről Pozsonyból írt levele nyomán el nem fogadta. A' többi határozatok az 1848-ki év ismeretes viszonyai miatt nem teljesíthettek, a' később bekövetkezett szomorú hadi korszak tudományos vállalatoknak nem kedvezett, s így a' magyarhoni földtani és bányásztársulat ügye is két egész évig szunnyadott.

3) Bécs. A' fegyvercsörgés elhangzása után az emberboldogító eszmék újra felmerültek, és a' földművelési 's bányászati miniszterium az állam szükségletei bölcs méltánylása következtében ö Felségének terveket nyújtott be egy cs. kir. birodalmi földtani intézet alapítása végett, melly legmagasabb határozat következtében 1849-ki 1-ső decemberben életbe is lépett, az intézet élére osztálytanácsnok *Haidinger Vilmos* úr személyében egy olly férfi állítatván, kinek tudományos eredmények előállításában fáradhatlan tevékenysége és nagy szerencséje magába elég biztosság arra, hogy azon nagy remények és előnyök, mellyeket egy illy intézettől méltán várhatni, fényesen be fognak teljesedni. Az eszközök, mellyekkel ezen intézet császár ö felsége parancsára ellátatott, császáriak, és egy nagy birodalomhoz méltók. Ezen örvendetes események arra bírták királyi tanácsos *Kubinyi Ágoston* urat, hogy 1850-ki martius hóban a' lapokba egy „a' birodalmi földtani intézet, és az országos Muzeumok“ című külön czikket igtasson, mellyben a' földtani társulatokra nézve érdekes eszméket fejteget, és azoknak szükségét a' koronaországokban kiemeli. Későbbre osztálytanácsnok, és a' birodalmi földtani intézet igazgatója *Haidinger Vilmos* úr Bécsből 1850. aprilis 10-ről írt levelében nézeteinek muzeumi igazgató *Kubinyi Ágoston* úr nézeteivel tökéletes öszhangzását nyilvánítá, és kimondá, hogy a' feladat olly nagy, miszerint igen igen óhajtandó, hogy a' birodalmi földtani intézet mellett a' koronaországokban a' már meglevő hasonnemű magán egyletek fenntartassanak, az alakulók előmozdítassanak, és mindenhol hasonlók alakulására ösztön nyujtassék, mellyek mindnyájan függetlenül, de bárátságosan a' közös munka, és közös haladás nagy elve szerint egymás mellett működjenek. Ezen nézetekből kiindulva a' birodalmi

földtani intézet igazgatósága a' földművelési és bányászati magas ministeriumnak azon kérelmét nyújtotta be, miszerint kegyeskednék fontolóra venni, nem volna-e tanácsos olly országokban, hol még földtani magán egyesületek nem léteznek, azok létrejövetelét előkészíteni, a' magas ministerium hasonló egyesületek nagy fontosságáról és hasznáról meggyőződve oda nyilatkozott: hogy szívesen fogja az illy egyesületek alakulására célzó felhívásokat az alája rendelt hivataloknál pártolni, és azokat részvétre felszólítani, a' szükséges lépések megtételét a' birodalmi földtani intézet igazgatóságára bízván.

4) Pest. Az előadottak következtében a' földtani intézet igazgatósága 1850-ik május végével a' bécsi cs. ásványgyűjtemény első örsegedét dr. *Hörnes Mór* urat Pestre küldé, hogy az alakuló társulat tagjaival magát érintkezésbe tegye, a' tisztelt úr *Kubinyi Ágoston* ő nagysága történetes távollétében *Engel Sándor*, *Fuchs Vilmos*, *Kováts Gyula*, *Kubinyi Ferencz*, *Mikecz András*, *Nendtvich Károly*, *Petényi Salamon* és *Szabó József* t. cz. urakat hívá öszve előleges tanácskozmányra, mellyben a' következő vezérpontok állapították meg: 1. *Kubinyi Ágoston* úr felkéretik egy „magyarhoni földtani társulat” nevű egyesület alakulhatására felsőbb helyről engedelmet eszközölni. 2. *Kováts Gyula* megbíztatik ezen társulat számára alapszabályokat szerkeszteni, és az egybehívandó közgyűlés eleibe terjeszteni. 3. A' társulat minden gyűjteményeit a' m. n. muzeum gyűjteményeivel egybe olvasztja. 4. A' társulat célja honunk tudományos földtani vizsgálása.

A' felsőbb engedelem leérkezte után 1850-ki július 6-dikán közgyűlés tartatott, mellyben a' társulat magát alakulnak nyilvánította; a' felolvasott alapszabályok vizsgálat végett egy külön bizottmányhoz utasítottak, ugyanezen gyűlésben elnökül *Kubinyi Ágoston*, titoknokul *Kováts Gyula*, és pénztárnokul *Wagner Dániel* urak választattak meg. Eltávolíthatlan akadályok miatt a' második közgyűlés csak 1850-ki szeptember 3-án tartathatott meg, mellyben az alapszabályok végkép elfogadtattak. *Esterházy Pál* ő hercegsége pártfogónak kikiáltatott; tiszteleti tagokul: báró *Gerlinger Károly*, gróf *Thun* és *Thinnfeld* minister urak, osztálytanácsnok *Haidiger Vilmos*, gróf *Almássy Mór*icz, ministeri tanácsnok *Russegger József*, gróf *Andrássy György* és *Hauer József* t. cz. urak választattak; egyszersmind a' július 6-án tett választások megerősítettvén, alelnökül *Kubinyi Ferencz* úr, második titoknokul *Szabó József* tanár úr választatott; választmányi tagok lettek a' tisztviselőkön kívül: *Marschan József*, *Mikecz András*, *Nendtvich Károly* és *Petényi Salamon* t. cz. urak. Ezen ténnyel végződik a' magyarhoni földtani társulat keletkezésének története, további története azonos működésének és hatásának történetével, mellyről a' következő számban szólandunk.

II. *Eddigi működése.* Ezen csak második évben létező zsenge

egylet már ezen rövid idő alatt is életrevalóságát tettelegesen bizonyította; ugyanis

1. Megalakulása után mindjárt kiküldötte másod elnökét *Kubinyi Ferenczet* és első titoknokát *Kováts Gyulát* a' hegyaljai képlet megvizsgálására, és ottan eszközlendő nagyobb szerű gyűjtések végett, minek következtében 2697 részint idomított sziklapéldányok, részint két új, a' kiküldöttek által fölfedezett lehelyekről, *Erdőbényéről* és *Tállyáról* pompás növény-lenyomatok gyűjtettek; ezen felül Erdőbénye és Tállya között egy nagy malomkö-telepre akadtak, 's tulajdonosát *Szirmay Ödön* urat ennek műipari felhasználására figyelmeztették. Kiküldetésök eredményéről a' társulatot a' szakgyűlésben tartott tudományos értekezésben tudósítván.

2. Megbízá a' társulat *Marschan József* és *Mikecz András* tag urakat a' buda-pesti vidék földtani felvételével, melly feladatnak *Marschan József* úr akképen felelt meg, hogy a' szakgyűlésben e' vidék földtani abrosza előmutatása mellett tudományos értekezést tartott.

3. Felküldötte titoknokát *Kováts Gyulát* Bécsbe, hogy az 1850-ben a' Hegyalján gyűjtött növény-lenyomatokat a' bécsi földtani intézet gazdag tudományos eszközei segítségével meghatározza és lerajzoltassa; ezen feladat megoldatott, és a' nyert eredmény a' rajzok előmutatása mellett a' szakgyűlésben tartott kimerítő értekezés által lön bemutatva.

4. A' társulat alelnöke *Kubinyi Ferencz* úr a' recski és parádi vidéket két versenyt 1850 és 1851-ben megvizsgálta, és az ottani képletekből 200-at meghaladó idomított sziklapéldányokat gyűjtött, vizsgálatai eredményéről a' szakgyűlésekben két tudományos előadást tartván.

5. Buda vidéke vizsgálata 1851-ben a' társulat megbízása következtében *Kováts Gyula* által folytatattván, 600 részint idomított sziklafajok, részint lenyomatok gyűjtettek.

6. A' hegyaljai kutatások és gyűjtések bevégzésére 1851-ki szeptemberben *Kováts Gyula* lön kiküldve, ki is onnan és Telkebánya vidékéről 5837 sziklafajt, növény- és hal-lenyomatot hozott, most annak tudományos feldolgozásával foglalatoskodván, a' nyert eredményeket a' szakgyűlésekben elő fogja adni.

7. A' magyar nemzeti muzeum gyűjteményeit a' következő tárgyakkal szaporította a' társulat:

a) *Idomított sziklafajok.*

400 a' hegyaljai kutatásból 1850-ben.

200 a' Hegyaljáról és Telkebányáról 1851-ben.

50 a' Mátrából.

60 a' budai vidékről.

b) *Lenyomatok.*

600 Erdőbényéről és Tállyáról 1850-ben.

800 Tállyáról és Erdőbényéről 1851-ben.

300 Budáról.

c)

107 faj csiga és kagyló a' franciaországi ó harmad képletből, mellyeket a' társulat a' bécsi földtani intézettől hegyaljai tárgyakért cserében kapott.

Öszvesen 2570 sziklapéldány, lenyomat és kövület, mind válogatott, részint nagy és értékes darabok, mellyek értéke, ha példányát középáron csak 12 kr-ra teszszük, 514 forintot tesz pengő pénzben.

8. Választmányi határozat nyomán mindazon példányok, mellyek a' magyar nemzeti muzeumban nem szükségeltetnek, más egyletek, intézetek és iskoláknak szétosztandók, ennek következtében a' cs. k. földtani intézet és a' pesti egyetem az első hegyaljai gyűjteménnyel már elláttattak, a' József-ipar-tanoda, és a' brüni Werner-társulat részére a' gyűjtemények kiszemelvek, és mihelyt a' titoknok számos foglalatosságai engedik, szét fognak küldetni, 's ezeket más küldemények követendik.

9. A' társulat rendszeren hónaponként egy, néha két szakgyűlést tart, mellyekben kizárólag tudományos előadások tartatnak, 's mellyeken minden tudománykedvellő jelen lehet; ezekben dr. *Hausmann Ferencz*, *Kováts Gyula*, *Kubinyi Ferencz*, *Marschan József*, báró *Mednyánszky Dénes*, *Mikecz András*, *Petényi Salamon* és *Szabó József* t. cz. tag urak számos érdekes és nagybecsű tudományos előadásokat tartottak.

10. Ezen kívül a' társulat sok más tevékenységet fejtett ki, részint serkentés és buzdítás, részint még folyamatban levő munkák által; így például határozatba ment, a' szakgyűlésekben tartott tudományos értekezéseket, mihelyt a' társulat pénzereje megengedi, magyarul és németül kinyomatni, addig is pedig ezen Jelentést közre bocsátani. A' társulat felszólítása következtében 's ennek érdekében többen működnek és gyűjtenek, így p. o. *Koch* bányatanácsnok úr 333 öcsontot ajándékozott, mellyeket *Petényi* ör urnak adott át; továbbá *Marschall Gottlieb* tokaji gyógyszerész, *Wieser Alajos* herczeg Brethenheim jószágai felügyelője, ifj. *Wieser Alajos* az előbbinek fia, *Németh Ignác* tolcsvai gyógyszerész, *Lánczyi Samu* 's több más urak érdekes ajándékokkal gazdagították a' társulatot 's közvetve a' magyar nemzeti muzeumot.

III. *Alapszabályok.* (Ezeket tavali Közlönyünkben adtuk)

IV. *Tisztviseléség.* Pártfogó: hg. *Esterházy Pál*, elnök: *Kubinyi Ágoston*, alelnök: *Kubinyi Ferencz*, titoknok: *Kováts Gyula* muzeumi ör, másod titoknok: *Szabó József*, egyetemi helyettes ta-

nár; pénztárnok : *Wagner Dániel*; választmányi tagok : *Marschan József* volt selmeczi bányamérnök, *Mikecz András* volt pénzügyi titoknok, *Nendtvich Károly* József-ípartanodai tanár, *Petényi Sallamon* muzeumi ör. Tiszteleti tag 8, pártoló tag 2, alapító tag 41, újabb tag 29.

V. *Pénztár* dec. 31. 1851. (*Bevétel* 1580 fr. 5 kr.; *Kiadás* : 1435 fr. 10 kr. A' kiadási rovatok : Tudományos kutatásokra 500 fr. 19' kr. Szerszámok, eszközök, oklevelek és házi kiadásokra 289 fr. 51 kr. Hátralékok 95 fr., kamatra kiadatott 550 fr.)

VI. *Ajándékok*. (Némi pénz, természeti tárgyak, könyvek és földabroszok).

VII. *Visszapillantás*. A' magyarhoni földtani társulat eddigi munkálódásaiból látható, hogy a' társulat mindent iparkodott tenni, a' mit csekély pénz ereje megengedett; de az is kitetszik, hogy olly csekély eszközökkel a' minőkkel eddig rendelkezhetik, kitüzött célját, Magyarország földtani átvizsgálását, aligha elérheti, ugyanazért ohajtandó, hogy mind a' magas kormány közhasznu társulatkat évenkénti nagyobb pénzőszveggel segíteni kegyeskedjék, mind pedig, hogy mind azon egyesek, kik a' tudományt becsülik, kiknek szeretett hazánk virágzása szívökön fekszik, mint tagok a' társulathoz csatlakozzanak, és ez általa' társulat mind szellemi mind pedig anyagi pénz-erejét hatalmasan neveljék, mit a' társulat annál inkább vél megérdemelni, minthogy nyerészkedésre nincsen alapítva, hanem minden erejét a' tudomány és köz jóllét előmozdítására szenteli; tisztviselői ingyen szolgálnak, mi által a' társulat azon kellemes állásba jön, hogy minden pénzét tudományos czélokra fordíthatja, végre semmit maga számára nem gyűjt, hanem mindent a' m. muzeumnak ajándékoz, a' muzeumra nézve fölösleges tárgyakat pedig más intézeteknek és iskoláknak szétosztja.

(Egy második Jelentés, melly a' szakgyűlésekben tartott tudományos értekezéseket, legalább kivonatképen tartalmazandja, még ez év folytatán sajtó alá kerülend.)

A' MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZETEK'
HIVATALOS KÖZLÖNYE.

MAGYAR ACADEMIA.

KIS GYÜLÉS, APR. 3. 1852.

(A' történettudományi osztály' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő erja' elnöklete alatt

Jelen az osztályból : Bajza, Czech, Jerney rr. tt. — Kiss Ferencz és Wenzel G. ll. tt. — Más osztályokból : Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Györy, Horváth Cyr., Kállay rr. tt. — Bertha, Pauler, Répicky ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

TOLDY FERENCZ titoknok

Bárany Ágoston történeti osztályi ll' emlékezetét olvasta.

Olly idöket élünk, Tekintetes Academia, mellyekben a' köz érzés, egy nagy halott feletti bánatos elfásultában, nem veszi észre azon kicsiny hézagokat, miket a' természet' rende sorainkban egyesek' enyészete által ejt. Hazafiak tűnnek el közlünk, kik becsületesen munkáltak köz kincsünket, 's kiknek elhúnytá boldogabb korban fájdalommal látogat vala meg: most ök említetlenül tűnnek el, és csak akkor érezzük meg hiókat, midön közös munkához látva, 's számba véve erőinket, itt is ott is hiányban akad meg szemünk. Igy, és csak így szaporodott meg halottaink' sora ismét egy névvel, mellyet a' legbuzgóbbak' 's a' legnemesebbek' egyike viselt, kinek emlékezetét élte' vázlatában ma kívánom megújítani: Debreczeni *Bárany Ágostonécal*, ki épen három évvel ezelött, miután hosszas és eredményes munkálkodása' fészkeből, Torontálból, a' népharcz által kiűzetett, Makóra vette magát, 's ott, 1849. aprilis 11-kén, ideglázból elhúnyt.

Ö, ki annyi hazafinak emlékezetét költötte fel 's igyekezett dicsőíteni életrajzai által, megérdemli, hogy az övé mellett is részvéttel késsünk.

Barátunk egy régi 's egykor vagyonos nemes család sarjadéka, mellynek legtöbb tagja vérét ontotta a' hazáért, 's idővel birtokai-ban megfogyatkozott; fia egy bajnok apának, Bárany Andrásnak, ki az utolsó porosz háborúban mint köz huszár kezdett szolgálni, utóbb a' török háborúban II. József által a' csatasíkon káplárból főhadnagygyá nevezetett, 's mint illyen Kótim vára alatt, a' foksányi, jászvásári, majd a' martinestyei dülő ütközetekben Suwarow

alatt magát kitüntetvén, Coburg herczeg-fővezér által kétszer ajánlatott keresztre; végre a' francia háborúban, hol azonegy időben öt rokona szolgált, százados kapitánynya levén, a' francia földön, egy véres ütközetben bal mellén átlövetett, 's bár a' gyilkos ón vállapját szétzúzván, ő csak erejének teljes elfogytával hagyta el a' csatázást, még is hosszas kínos orvoslás után felgyógyult, 's nyugalmaztatván, kedélyes házi életét hetvenkét éves korában fejezte be.

Elmondtam ezeket, Tek. Társaság, mert a' mi elhunyt társunk képződésére ezen atya elhatározó befolyással volt. T. i. ő a' hadi pályán második természetévé vált szigorral nevelte az érzékeny fiút, ki, ha makacs indulatú, talán ellenszegül vala; de szelíd engedékeny kedélye a' katonás bánás által félnékké, tartózkodóvá, magába vonulóvá lett, 's ez indulatán soha egészen győzni nem képes: bár atyja, miután fiában meggyökerezve látta, mit mindenek felett becsült, a' jellemet, ennek tizenöt éves korán innen nem annyira nevelője 's atyja, mint barátja és játszó társa lett.

Iskoláit Bárány Ágoston, születése helyén, Miskolczon kezdé, 1805., élte hetedik évében, 's azokat Egerben 1817-ben fejezé be. Egy évi törvénygyakorlat után 1819. Borsodban esküdt lön, 's megnyilván ismét a' jókorig elzárt ügyészi vizsgáztatás, 1820-ban Pestre sietett, hol kir. táblai jegyzőnek esküdvén fel, 1851-ben ügyészszé lett. A' szülei ház 's egy más édes érzés ismét haza hívták, hol peres ügyeket vállalván, önálló életet kezdett, melyet, egészen nemes szíve' irányát követve, a' szegények és szerencsétlenek' védésében töltött; de e' mellett szabad óráit régi szerelmének, az irodalomnak, szánva. T. i. Bárány még egri iskolai pályája idején, az ottani magyar irodalom' tanára Ivánszky Antal' vezetése alatt, különösen a' költészetet megkedvelvén, már ez időben tette első kísérleteit, mik közül egy terjedelmes regény és feles dalok említendők. Világot ezek nem láttak ugyan, de az utóbbiak közül sok, hol híven, hol változtatva még most is énekeltetik leginkább Borsodban, 's ennek számszéd vidékein. Most, kivált, miután Kazinczy Ferenczet levéllel felkereste, 's általa prózai dolgozatokra buzdítottatott, az életírásban is tett kísérleteket. Irodalmunk e' tisztelt mesterén kívül Virág, a' két Kisfaludy és Berzsényi lettek kézikönyvei: leginkább még is az utóbbikba élte magát belé. Érzeteti ezt több megjelent versén kívül a' „Bölcső és sír“ című, melyet Kisfaludy az Aurórába felvételre méltányolt tiszta formája miatt: 's melyet annál fogva is kiemelek itt, mert Bárány' beteges világnézetének, melly nagyrészt nevelésének következése volt, eleven tanuja. Egész élete ez időben illy színt viselt. Andalgó volt, méla költemények' olvasása, illy dalok' éneklése, illy dallamok' zenélése, egész éjjeleknek versírásban eltöltése egészítették ki ügyészi pályáját, mellyen szinte olly tárgyakat vállalt csak, mellyekben érzése is részeltetve volt. 'S így nem csoda, hogy szerelmi viszonyának

szerencsétlen felbomlása után egy, különben meghülésből származott lázas betegsége ideges jellemet öltött, 's őt a 'sir' széléhez közelítette. A 'felgyógyult ifju még azon évben vesztette el atyját, 's ezzel, mint maga írja „örömeit és reményeit is.“

Azon lánczok, mellyek szülötte földéhez köték vala, elszakadtak. 1825. tavaszán Torontálba költözött, hol Szent-Györgyön urodalmi ügyész unokabátyjához vonult, hol ennek segéde lett. Némmely gyümölcsözőbb irodalmi dolgozatai itt készültek. Ezek közül Bege-Szentgyörgy' leírását azért emelem ki, mert ez helyrajzi munkái' elseje volt. Itt kezdé a 'német nyelv' tanulását is, 's néhány ez időben fordított színmű és regény leginkább stílygyakorlatul készültek. 1828. Bánlakon az urodalmi levéltár' lajstromozásával foglalkodott. Gyengélkedő egészsége' helyreállítása végett a' mehádiai és buziási fürdőket látogatván meg, ott és akkor készültek e' regényes vidékek' leírásai, miket aztán a' kassai Minervában vettünk. 1829. octoberben Torontál megyei tiszt. aljegyző lett, de bár e' kört egész lelki örömmel töltötte be, mint külmegyei abban elő nem mehetvén, az ügyészi hivatalba ment által. Itt több üressége lévén, összegyűjtötte 's bővítette — a' Minervában már megjelent — életrajzait, mik egy jókora kötetet tettek, de kiadót nem találhattak. A' magyar nyelvnek ohajtott közönségessé tételére vezelő végzések, miket megyei megbízatásra ő készített, nyomtatásban is megjelentek, és valamennyi megyékkel közöltettek. E' foglalkozásai között ürült meg a' megyei levéltárnoki hivatal, mellyre 1831. octoberben köz felkiáltás' utján el is választatott. 'S ennek köszönhetjük legfontosabb dolgozásait : a' délkeleti megyék régi történeteit és leírásait. Ezek közül kettő, u. m. *Keve Vármegye emléke*, és *Bodrog vármegye az előkorban* 1846-ban az academiánál versenyzett, de siker nélkül azért, mert a' jutalomtétel az újkori viszonyokat is kívánta ; ellenben világot láttak : *Torontál vármegye' hajdana* (Budán, 1845) és *Temes vármegye' emléke* (Nagy-Becskereken, 1848.), miben e' megyék' mind özvesz, mind részletes történetét adja a' legrégebbsz idők-től kezdve, 's forrásokból, egy részt oklevelekből, dolgozva. *Életrajzai* közül a' kassai Minervában a' következők láttak világot : Gúthi Ország Mihály nádor, Hg Esterházy Pál nádor, Perényi Imre nádor, Pázmány Péter, Forgács Zsigmond nádor, Pálfi Miklós nádor, Ilona, vak Béla kir. hitvese, Kovács Flórián szatmári püspök, Klubusiczky György monostori apát, Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferencz, Báthori Gábor erdélyi fejedelem, Szilágyi Mihály, Szécsi Mária, Lórántfi Zsuzsánna, Mária királyné, IV. Béla' hitvese, Mérey Mihály nádori helytartó ; továbbá több életrajz Básthy' gyűjteményében. E dolgozatok inkább népszerű, mint forrásokra alapult, történeti és lélektani becsű rajzok : de ő ezekkel is a nemzet' önértetét és hazafiságát kívánta költetni és ápolni, mire azok, igen is, alkalmasok voltak. Szépirodalmi dolgozásairól, mik az almanachok 's több fo-

lyóiratokban elszórják, hallgathatók. De nem arról, hogy Bárány, szerény polgári állása' daczára is nem csekély tényzője volt a' magyar ügyeknek egy hajdan magyar, de török és rác pusztítások által elhanyagolt és idegen telepekkel megrakott megyében; nem volt az a' nemzeti érdek, melyet ő ott lelkesen, 's nem csak, de sikeresen is, ne pártolt volna. 'S épen ezért egyike volt az 1848-ki fajdüh' czéltárgyainak; 's az, ki teljes életében szíves, segedelemre kész és jötevő emberbarát volt, élte' alkonyán, melyet egy nemes nő vidított fel, futni volt kénytelen, hogy gyilkosai elől meneküljön; 's az, kinek neve minden jó ügyben mint részvevő és előmozdító tényzőé hangzott, elhalt a' nélkül, hogy a' haza tudta volna, hogy áldást mondhatott volna poraira.

Tegyük azt most mi, bár későn, de hogy a' hazafi érdemnek kijárjon jutalma: a' jóknak méltánylása.

— Ez után

KISS FERENCZ lt.

a' néhány Jankowich Miklós' gyűjteményéből szerzett több rendbeli régi pecsét-nyomokat és gyűrűket mutatott be, és részint ismertetett.

REPICKY JÁNOS lt.

az academiái megbizásból általa lefordított Turcieák közül Hatvan és Eger' ostromát és meghódítását 1596-ban olvasta fel, Naima török történetirőből (I. 18—81) általtéve.

WENZEL GUSZTÁV lt.

Neugebauer' Dáciáját és Kövári László' Erdélyi Régiségeit ismertetvén, 's némely helyeiket pótló észrevetelekkel egészítvén ki, az ő indítványára a' honi régiségek' bővebb megismerése végett egy, az 1847-kihez hasonló felszólítás' kiadása rendeltetett a' hazafi közönséghez általan 's az academiá' tagjaihoz különösen, illy régiségekről teendő tudósítások' beküldése iránt.

KIS GYÜLÉS, APR. 5. 1852. 5. ór.

(A' mathematical és természettud. osztályok' számára).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry rr. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Czech, Czuczor, Erdy, Horváth Cyr., és Kállay rr. tt. — Hunfalvy, Lukács, Pauler, Repicky, Tóth és Wenzel lt. tt. — Toldy Fer. titoknok. Helmecey M. szav. pénztárnok.

BUGÁT PÁL lt.

a' hadzsídzsnek hatásáról az emberi testre, 's e' hatás' okairól értekezett.

ÖSZVES KIS GYÜLÉS, APR. 5. 1852. 7. óraker.

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöklete alatt

Jelen: Bajza, Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Győry, Horváth Cyrill, Jerney, Kállay rr. tt. — Hunfalvy, Lukács, Pauler, Repicky, Tóth és Wenzel lt. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

Olvastatott nmélt Gróf Teleki József úr ö Exjának Pesten aprilis' 5-én költ levele, mellyben „*Hunyadiak kora Magyarországon*“ czímű munkája' közelebről megjelent első kötetét ezer példányban, mellyek közül egyet az academia' számára ez által be is nyújtott, olly feltétel mellett ajánlja fel, hogy az abból bejövendő öszveg tőkésítettvén, az egész ugy és azon feltételek alatt kezeltessék, mint a' többi első alapítványok. E' szerint a' kamatok' batoda az academia' tőkéjéhez csatoltatván, az a' nagylelkű alapító' ohajtása, hogy az így fenmaradandó öt hatod fele a' Teleki-könyvtár' bővítésére, másik fele pedig a' történettudomány előmozdítására fordíttassék; a' könyvek' vételében az öszves academia' legsürgetősb' szükségei vétetvén tekintetbe, a' történettudomány' előmozdítását illető javaslatétel pedig egyenesen a' történeti osztályt illetvén. A' szükséges, és az illető kamatokat felül nem haladható, öszveg' kirendelése az elnökségtől függend, melly az iránt felelős, hogy az más czélokra ne fordíttassék: ezen tekintetből minden nagy gyűlésnek és ez által az igazgatóság'nak az időközben tett kirendelések fel lesznek jelentendők. — Az ülés a' nm. Elnök úr' ezen újabb hazafiúi áldozatát élénk örömmel és mély hálával vette; az alapító levél eredetiben a' pénztari hivatallal rendeltetett közöltetni, melly felügyelend arra, hogy a' bizományos könyvtáros minden év' végén pontosan számoljon; s mindjárt az év' elején a' kis gyűlést a' jövedelem' állásáról tudósítandja, hogy ez Ö Exja' hazafiúi szándéka' létesítéséről' mielőbb teljes készülettel gondoskodhassék. Tudomásul a' nagy gyűlésnek is fel lévén ez ügy jelentendő.

— Ez után a' titoknok jelentést tett a' versenyügy mibenlétéről, melly szerint I. az 1847. dec. 21., és újra 1850. június 24. kihirdetett ezen nyelv-tudományosztályi kérdésre: „Előre bocsáttatván a' nyelvrokonság és nyelvhasznalat' fogalmainak tudományos kifejtése, s ezek szerint a' nevezetes régi és új nyelvek' osztályozása és nyelvtani jellemképe; mutatassanak ki azon viszonyok, mellyekben a' magyar nyelv az indoeurópai, a' semíta, az ural- altaji s az egytagu nyelvosztályokhoz áll; s ezek' nyomán jeleltessék ki azon hely, melly a' magyar nyelvet az ismeretes nyelvek' rendszerében illeti. A' fejtegetések minél több példákkal világosíttassanak fel“ (juttalma száz arany) martius 31—ig mint határnapig következő jelmondatu két pályairat érkezett, t. i.

1. A' nyelvenyomozás a' nemzet régi történeti életének ismeretére vezető legbiztosabb fonal.

2. Verd a' vasat míg meleg. Arab közmondás.

II. A' mathematicai osztálynak 1846-ban, s újra 1850. jul. 20. kihirdetett, a' mathem. tudományok' encyclopaediáját kívánó száz aranyas jutalomtételre pályamunka most sem érkezett.

III. A' természettudományi osztálynak szinte először 1847. dec. 21., másodsor pedig 1850. jul. 20. Vitézféle 30 arany jutalom mellett kihirdetett ezen kérdésre: „Kívánatos levén főképen országunk közár vidékeim, hogy részint a' futó homok növényzet által megköltessék, részint az országutak' szélei fákkal beültetessenek, az a' kérdés: a' földvegyülethez és éghajlati különfélésegekhez képest alkalmaztatva országunk' külön vidékeire milly növényekkel, s mi módon lehetne e' kettős célzt elérni? hogy idővel ezen okszerű intézkedés, közzgazdászati tekintetben is, minél több hasznot hajtson hazánknak“: a' fenebbi határnapig csak egy pályairat érkezett illy jeligével: „*Mississippi*“.

Mind két rendbeli pályamunkák az illető osztályoknak adattak át megvizsgálás végett; a' jeligés levelek az ülés' színe előtt az elnök által az academia és Gebhardt Ferencz és Jerney János rr. tt. pecséteikkel lepecsételve a' levéltárba tétetni rendeltettek. A' mathem. jutalomtétel' megújítása a' tett tapasztalás után czéltalannak találtatott.

— A' titoknok előadta Lukács Móricz lt. abbeli kérelmét, hogy miután ő még e' hónapban nagyobb külföldi útra indulván, a' tudományos intézetekre különös gondot kíván fordítani, adna neki az academia, czéljai' előmozdítására, egy általános ajánlólevelet; mire a' nm. elnök egy illyennek kiadására kére-

tett: Lukács Móricz It pedig megkerestetni rendeltetett, lenne figyelemmel minden hazánkat a' külföldön is bármely tekintetben érdeklő dolgokra, 's tudósítaná illyekről az academiát, valamint koronként hol jártáról és tartózkodása' helyéről, hogy előforduló esetben a' társaság őt megbízásaival megalálhassa.

KIS GYÜLÉS, APR. 17. 1852.

(A' nyelv- és széptud. osztálya' részére).

Nmélt. gr. Teleki József úr ő exja' elnöktele alatt

Jelen az osztályból: Czuczor, Vörösmarty rr. tt. — Erdélyi, Hunfalvy, Repicky, Tasner ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Czech, Érdy, Gebhardt, Győry, Horváth Cyrill, Jerney, Kiss Kár., Szilasy rr. tt. — Bertha, Pauler, Tóth, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferencz titoknok.

CZUCZOR GERGELY rt.

folytatólag a' magyar szóelemzés' elveiről értekezett, a' következőkben.

Mint hogy a' nagy szótár a' tud. társaság, illetőleg a' nyelvutományi osztály' felügyelése, és ellenörködése alatt készül; köz érdekünkben áll, hogy rendeltetésének lehetőleg megfeleljen, különösen, ne foglaljon magában tanokat, mellyek nyelvünk' természetével ellenkeznek, vagy vele atyafiságos viszonyban nincsenek, 's tévutakra vezethetnének: de másfelül ki kell tüntetnie azon sajátságos rendszert is, mellyet nyelvünk, mint egyén, a' többi nyelvcsaládok közül kiválólag mind a' szók' alkotásában, mind a' szómódosításban követ. Van t. i. minden nyelvnek saját egyénisége, 's ha természetét akarjuk tanulni, mindenek előtt saját tulajdon jegyeit kell tekintetbe vennünk. Ha ezt cselekedtük, azaz ha nyelvünk' minden csinját kifürkésztük, ha a' szókat nem csak egyenként, hanem családokra és nemzetségekre osztályozva összehasonlítottuk; akkor nézünk kifelé, és utána fürkésztük, mint van ez, vagy az, más nyelvekben is? Mert hiszen a' nyelvek mind a' emberi ész' szüleményei, csakhogy az ész' működése kimeríthetetlen módosításokban mutatkozik, majd alkot, majd ront, majd állhatatosan megmarad elveinél, majd változtatja. Egy nyelvről sem állíthatjuk, hogy olly alakban él jelenen, mint az alkotó ész' műhelyében készült, hanem mindegyik majd több, majd kevesebb módosításokon és változásokon ment által. Vegyük figyelembe csak az új román nyelveket: mennyire elütnek ezek az eredeti latintól, 's legyenek kézzelfogható jelei a' nyelvek' átalakulásának, illetőleg romlásának, korszolásának. Ezen nyelvekben legtöbb szókat lehetetlen volna elemeznünk, ha anyjok, a' latin, útmutatóul nem állna előttünk.

Ellenben vannak nyelvek, mellyek az eredeti ősi alakhoz hívebben ragaszkodnak, 's már azon rendszernél fogva is, melly által szókat alkotnak, és módosítanak, az eredetiséget kevesebbé veszélyeztetik, midőn t. i. a' gyököt rendesen változatlanul hagyják, 's új és új ragok által alkotnak új és új származékokat. Ezek' feleke-

zetéhez tartozik nyelvünk is; mert hogy a' magyar szók nem a' gyökök' alaphangjainak változtatása, hanem a' ragoknak egymáshoz illesztése 's mintegy öszvehalmozása által képződnek, azt a' kevésbbé avatottak is tudják. A' nyelvelemzésnek, tehát a' szók' értelmezésének is az a' gyökeres kezelése, hogy a' lehetőleg legnagyobb valószínűségig kimutassuk mind azon elemeket, melyekből a' szók öszveillesztés által képződtek. Erről semmi kétség olly szókra nézve, melyeknek gyökei, mint mondani szokás, még élnek, p. ki kételkedhetnék benne, hogy a' *fejedelem*, *lejtegetés*, *viadalom*, *adomány*, *ingadékony*, *ülepedik*, *alacson*, *eredet* szók' gyökei : *fe*, *le*, *vi*, *ad*, *in*, *ül*, *al*, *er*, rövid szócskák, minthogy mindnyájan önállólag is, részint általán, részint tájszokásilag használtatnak? De másfelül vannak szavaink, melyek' gyökei önállással nem bírnak, 's az a' kérdés : mit tartsunk ezek felől? Azt mondjuk-e kereken, hogy ezek mitsem jelentenek, és soha mitsem jelentettek? vagy, hogy eredetileg ezek is birtak önállósággal, melly több divatból kiment? És ime ez egyik lényeges vitakérdés a' szóelemzésre nézve. Én részemről nem vak képzelődés, hanem buvárkodásan épült meggyőződés után e' második véleményhez állok, t. i. hogy *minden származékszónak hajdan élő, és értelemmel bíró gyökből kellett erednie, mert a' képzők már természetöknél fogva elvileg, az alapszónak csak módosításai, tehát az alapértelmenek is*, péld. a' *rohad*, *rojt*, *rom*, *romlik*, *ront*, *rongál*, *rongy*, *rossz*, *rozsan* szókban általános alapértelem, vagy alapeszme bizonyos egész' részeinek belső vagy külső erőszak általi szétválása; ez fogalom, melyben mindnyájan megegyeznek, tehát *genus proximum*, és ezt a' *ro* gyök fejezi ki, melly valamennyiben megvan, ebből képzők által — per differentias ultimas — keletkeznek az alárendelt egyes képletek, u. m. *ro-h*, az állati vagy növényi test' részeinek a' nedvek' megromlása által okozott feloszlása, mellyből lett *ro-h-ad*. E' gyökből származott az elavult ige *ro-j-ik*, mellyből *ro-j-ás*, *ro-j-at*, öszvehuzva *rojt*, a' fonalas testnek, szövedéknek szétomló szálai; *m* hanggal lett *ro-m*, általán minden, mi feloszlás által az egésztől elszakadt, honnan, *romol*, *romlik*, am. rommá lesz, v. válik, *romt*, rommá tesz; *romgál*, romokká teveget; *romgy*, lágyabbféle testnek, nevezetesen szövetnek roma; *romcs* apró romok; *romcsol*, apró romokká zúz, tör; *rost* am. rojt; *roz*, *rozos*, *rozoga*, *rozsan*, a' mi romló félben van, p. *rozoga* szekér.

Ezen elemzési módszer az észtan' szabályait követi, melyek szerint egyes tüneményekről emelkedünk fogalomra; mert a' nyelv, mint előttünk áll, a' tapasztalat' tárgya, és így elsöben az egyes tüneményeket, vagy eszméket kell öszvegyűjtenünk, azután közös jegyeik szerint osztályoznunk, 's ekkor látjuk, miben hasonlók, miben különböznek, így osztjuk fel a' szókat nemekre és fajokra. A' nyelvben, mint tapasztalati tantárgyban nem kezdhetjük az okos-

kodást előleg (a priori) hanem utólag (a posteriori), s ha egyszer ez uton néhány világos ismértekre jutottunk, csak ekkor lehet ezekből új ismérteket kövelkeztetni, s fogalmakat képezni. Illy előleges okoskodás volna, azt állítani, hogy egyetlenegy hangzóból nem lehet értelmes szó, mert a hangzó magában csak állati hang, mellynek lelke nincsen; holott a tapasztalás ellenkezőt tanusít, mert a nyelvekben valósággal találunk csupán egy hangzóból álló értelmes szokat; ilyenek a magyarban a harmadik személyes névmás *ő*, a régít jelentő *ó*, és a cavet, defendit értelmű *ó* ige; a kérdő *-e* p. eljősz-e? a mutató *a*, *e*, p. ott van *a!* ide jer *e!* a bámuló *a!* a haragos *i!* A török nyelv egyik szójárásában a harmadik személy *o*, a bizonyító igen *ö*, a ház nem csak *ui*, *eu*, hanem *u* is. Szamjed nyelvben a tej majd *uj* majd *u*, a fi pedig *i*. Szláv nyelvekben *a* am. pedig, p. ja szpivám, *a* on modli, én éneklek, *ö* pedig imádkozik; az *i* am. is, p. *i* ja *i* ti, én is, te is; az *o* 1) am. róla, felőle, p. *o* tome ne treba miszleti, a felől nem kell gondolkozni; 2) am. hoz, héz, p. udario *o* kamen, kő-höz ütötte, 3) am. körül, tájban, kor, p. *o* bozsityu, karácson-kor; az *u* 1) am. ban, ben, p. bio szom *u* czerkwu, templom-ban voltam; 2) nál, nél, p. ima *u* nyega, nála van (habet apud se). Ide számítandók mind azon két hangból álló magyar szók, mellyekben a *v* vagy *j* csak utóhang, u. m. *éj* hajdan *é*, *aj*, *íj*, *av*, *iv*, mellyekhez a *v*, *j*, csak úgy ragadt oda, mint a *di*, *hi*, *se*, *szi*, *nyí*, *nyü*, *mü*, *szá*, *lé*, *hé*, *taré*, *karé* szókból lett *dij*, *hij*, *fej*, *szij*, *nyiv*, *nyüv*, *müv*, *száj*, *lév*, *hév*, *taréj*, *karéj*. Illyenek a következő indulatszók, mellyekben a *h* és *j* csak elő- vagy utófuvatok, u. m. a nevelő *hi hi!* *he he!* *ha ha!* *ho ho!* a széles kedvű *i hu hu!* *i ju ju!* a haragos *eh ih!* a sohajtó *ah oh o!* a nagyító, csudálkozó *ej ha*, *ej no!* a barmokat üző *hi!* *no!* *czo!* *to!* *hü!* a hívó *ne!* *me!* *te!* *pi pi!* stb. Ezek ugyan mind állati hangok, mert az érzésnek kitörései, de azért nem életnélküliek, mert a gondolkodó ész egyszersmind lelket, azaz bizonyos határozott értelmet lehelt beléjük.

Nyelvhasonlat (analogia) útján több illy egy hangzou gyökökre akadhatunk, ha t. i. az illető képzöket elvonjuk, péld. az *ös*' (avitus) gyöke *ö*, mellynek vastag hangon megfelel az *ó* gyöktől származott *ós*, honnan: *ósdí*, valamint a *sós*' gyöke *só*, a *szós*-é *szó*, a *jós*-é *jó*, a *füs*-é *fü*, a *hös*-é *hő*, a *hüs*-é *hü*, a *büs*-é *bü*, a *düs*-é *dü*, mellyekben az *s* képző a gyöknek bőséges tulajdonságát jelenti, szinte az *üs*' gyöke a távolító *ü*, a *z* pedig gyakorlatos képző, mert üzni am. *ü ü* hangon kiáltozva valakit v. valamit folytonosan távolítani. Ezen elemzésnek analogiái: *tüz* (am. nectit, filat) a *tü*, *füz* a *fü*, *föz* a *fő*, *sóz* a *só* gyököktől, mellyekben a *z* folytonosságot, gyakorlatot jelent, mint a *szaladoz*, *maradoz*, *ragadoz*, *epedez*, *meredez*, *üldöz* igékben. Az *eszik*, *iszik* igék' gyökei is, mint már máskor érintettem volt, a *liszta é* és *i*, honnan *é-tet*,

i-tat, é-het-ik, i-hat-ik, é-et öszvehuzva *ét, i-t, i-t-al*. Analogiáik : *te, ve, le, vi, hi*, mellyekből lett *te-sz, ve-sz, le-sz, vi-sz, hi-sz, te-et (tét), ve-et (vét), le-et (lét), vi-t vi-t-el, hi-t hi-t-el, te-het, ve-het, le-het, vi-het, hi-het, te-end, ve-end, le-end, vi-end, hi-end*.

Kérdem már, lehet-e ezen gyökökről állítani, hogy értelmök nincs, ámbár elvont állapotban nem használatnak ?

Azon ellenvetésre vonatkozólag, melly szerint pusztá hangot nem lehet szógyökül venni, hivatkozom azon köz tudomásra, melly szerint a' magyar minden önálló hangot, illetőleg betűt, ragozhat, és értelmes szót alakíthat belőle, p. az ujonnan született kisedd *ááá-gat*. A' cigányok *cz* helyett *cs-ézni*, *sz* helyett *s-ezni* szoktak. Tisza' vidékén divatos a' *j-zés*, Dunán túl az *l-ezés*. Rábaközben a' hosszú *é* helyett *ié-znek* p. *édes, íedes*, a' palóczok pedig *ee-znek*, p. *eedes* anyám stb. Ime itt a' gyökök csak pusztá hangok, mégis érthető szók kertiltek belőlök.

Az úgy nevezett hangutánzók is az állatok, vagy más testek' hangjainak utánzásai, de azért nem holtak, és lelketlenek, hanem élők és lelkesek, mert bizonyos hangnak eszméjét fejezik ki, és ezen eszme teszi őket élökké, lelkesekké, p. a' *sziszeg, czinég, piszeg, czinczog* szók' értelmét a' magyar észjárás úgy meghatározza, hogy tulajdonkép csak azon állatokról használja, mellyek ezen hangot szokták ejteni, t. i. *sziszeg, piszeg* a' nyelvét tologató *higgyó* v. *lúd*, *czinég* a' *czinke, czinczog* az *egér*. Ellenben az ökörről nem mondjuk, 's okszerűleg nem is mondhatjuk, hogy *czinczog*, vagy *sziszeg*, hanem *bög* vagy *bömböl*, az oroszlánról sem mondhatjuk, hogy *czinczog*, hanem helyesebben, *ordít*; így a' kecske *begeg megeg*, a' bárány *bég*, a' kakas *kukorikol*, a' tyúk *kárrál*, ha jó kedve van, *kodácsol*, ha megijed, *kirrog*, ha ragadozó madarat lát, *kotyog*, ha csibéit hívja, *kotlik*, ha szomorú, 's költeni készül, és így minden állat saját természete és hangszervei szerint.

A' hangutánzók' meghatározásában is, mint fentebb mondám, tekintetbe veendő a' *genus proximum*, és *differentia ultima*, p. a' *horty, korty, forty, szorty* hangokban *genus proximum* az *orty*, a' *differentia* pedig az előhangok, mert *hortyog* az *orr*; *fortyog* a' *haragos ló* 's átvitt értelemben az ember; *szortyog* a' tisztátalan *nedves orr*, vagy rekedt és nedves cső p. pipaszár, *kortyog* a' *torok*, vagy *gyomor*. Hasonlóan különbséget tesz a' magyar ember' füle és esze a' *totyog, motyog, kotyog, szotyog, lotyog, potyog*; a' *dörög, csörög, hörög, zörög* között. Illyetén igék' száma nyelvünkben igen nagy, 's alkotásukban a' legeggyűgyűbb magyar ember is kifogyhatatlan, mellyeknek gyökei habár önállólag mind nem használatnak : de lehet-e azért elhatározólag állítani, hogy ezek nem értelmes szók ? Hiszen, ha teszik, akármellyiket is divatba hozhatjuk, mert valamint mondjuk : egy *szusz-szal* végezni valamit ; egy-két *kortyot*

inni; nagy *csőrrel pörrel* beszélni; ez az étel csak *lityloty*; a' vén ember *tity-toty*; a' vén asszony *dírdúr* stb. hasonlóan, hol szükség, vagy alkalom van rá, élhetünk a' többivel is, 's beszédünket a' magyar hallásu, és észjárásu ember legott megéri.

Nyelvünkben, kereken szólva, nincs egy ízecke, melly nem élne; mert minden ízecke képes új szónak adni életet. Minden szónk, a' mint valósággal létezik, vagy egyszerű, azaz gyök, vagy öszvetett, azaz származék. Ha a' gyök önálló, már magában él. De vannak szók, mellyeknek gyökei önállással nem bírnak, péld. *domb*, *gomb*, *gomoly*, *komor*, *mogyoró*, *forog*, *fereg* stb. Mindazáltal a' józan ész, nyelvhasznalat után indulva, átlátja, hogy ezen szók' gyökeiben bizonyos határozott értelemnek vagyis eszmének kell rejlenie, mellyet több rokon szók' öszvehasznalásából néha nem nehéz kitalálni.

Mind e' két nemü gyökökből képzők által erednek a' szoros értelemben vett származékszók. A' képzők új alakot és értelmet kölcsönöznek ugyan az alapszónak; de valamint az új alak az eredetit el nem rontja, hanem csak módosítja, hasonlóan az új értelem meghagyja az alapszó' eredeti jelentését, p. *al* gyök, am. latinul, *infra* *situ*, *humile*, ebből lész *al-att*, in loco *infra* *situ*, *humili*; *al-att-om*, *status* in loco *infra* *situ*, *status* *humilis*; *al-att-om-os*, qui v. quod *statum* in *humili* loco vagy *situ* *constitutum* *tenere* *amat* v. *solet*; *al-att-om-os-ság*, *qualitas* *personae* vel *rei*, *vi* *cujus* *statum* in *humili* loco v. *situ* *constitutum* *tenere* *amat*, vel *solet*. Ime, mind ezen származékokban az alaphang és értelme végig megmarad, de folytonosan valamivel szaporodva, azon különbséggel, hogy már az *alattom*, *alattomos*, *alattomoság* átvitt értelmet veszen föl, mert péld. *alattomban* tenni valamit am. magát mintegy meghúzva, egészen lealacsonyítva, titkolódzva, mint a' ravaszok tenni szoktak.

Az *al* gyökből továbbá egy más szócsalád is származik. Ugyanis a' helyre mutató *a* v. *á* képzővel lesz *al-a* v. *alá*, *ala-az* (aláz), *ala-az-ás* (alázás), *al-a-az-at* (alázat), *al-a-a-za-tos* (alázatos), *al-a-az-at-os-ság* (alázatosság). Ezen szókban is, mint fentebb, kiki legott észre veszi nem csak a' tulajdon, hanem az átvitt értelmeket is. Ha ez öt utóbbi származék elé *gy* hangot teszünk, leszen, *gyaláz*, *gyalázás*, *gyalázat*, *gyalázatos*, *gyalázatosság*, mellyekben az alapeszme ugyanaz, csakhogy az alacsonyítás átvitt, erkölcsi értelemben vétetik.

A' többi szócsaládokat, mellyek az *al* gyökből erednek, jelenen mellőzöm, hanem elemzek visszajáról is egy-két szót, különösen olyakat, mellyek' gyökei, mint mondják, nem élnek. Péld. a) *ingadozás*, leszen *ás* nélkül *ingadoz*; *oz* nélkül *ingad*; *ad* nélkül *ing*, azaz, *inog*; *g* nélkül *in*. Hogy az *in* főnév, azt tartom, senki sem kétkedik benne, 's tulajdon értelme *nervus*, v. *musculus*, t. i. az állati mozgásnak műszere, honnan *inas* am. lótfutó szolgál. De

véleményem szerint az *in* egyszersmind egyszerű ige volt eredetileg, mellyből lett *in-al*, mint *ság sugal*, *lő lövel*, és a' gyakorlatos *og* képzővel *in-og*, öszvehúzva *ing*. Minthogy pedig az *inog* és *inal*, am. folytonosan, gyakran mozog, innen észszerűleg az következik, hogy a' mi csak egyszerű mozgást tesz, az *in v. in-ik*. Ezen kulcs szerint általánosan állítható, hogy az *og*, *ég*, *ög* képzőjü gyakorlatos igék' gyökei, illetőleg törzsökei egyszerű cselekvést, szenvedést, vagy állapotot jelentő igék, és nevek. Ezen analogia szerint hallottam mondani: Ezek a' cselédek csak *szöty*-nek *moty*-nak, hol a' gyökök *szöty*, *moty*, gyakorlatosan *szötyög*, *motyog*, mi szerint a' *szöty*, *moty* egyes, a' *szötyög* *motyog* gyakorlatos mozgást jelent.

b) *olvadékony*ság, leszen *ság* nélkül *olvadékony*, *ony* nélkül *olvadék*; *ék* nélkül *olvad*; *ad* nélkül *olv*, azaz *olu*, fluidum, mint *ölv ölü*, *szarv szaru*, *darv daru*, *kedv kedü* stb. De az *olv v. olu* nem gyök, hanem származék, és tulajdonkép igenév, *oló*, mint *nyelv nyelő*, *ölv ölö* stb. Valamint pedig az *ölv*' gyöke *öl* (Occidit, lanati), a' *nyelv*' gyöke *nyel*; úgy az *olu*-é analogia szerint *ol*, mellyhez legrokonabb a' *foly* (fluit, fließt). Innen *olu* am. liquidum, liquor, *folyó* am. fluidum, fluor. Az *oluban* alapértelem a' testnek azon képessége, melly szerint részei híg állapotot vehetnek fel, péld. az ércz, viasz *oluk*, ha t. i. tűz által feloldatnak. A' *folyóban* alapértelem a' részeknek tetteges híg állapota, és mozgása. Továbbá az *ol*-ból ered *ol-d*, *ol-d-oz*, mint *tol*, *tol-d*, *tol-d-oz*, *öl*, *öl-d*, *öl-d-öz*, *ál*, *ál-d*, *ál-d-oz*. *Oldani* am. valamelly testnek együvé fűzött, kötött, bonnyolított részeit szétválasztani, 's alkotó részei megegyeznek a' latin *solvo*, és német *los*, *lösen* szókkal. Az oldás és olvasztás tehát abban hasonlók, hogy mindenik részekre osztat, de az oldás inkább merev, az olvasztás folyó részekre.

Végre elemzési módszerünk még az *ol* szót is felboncsolja; mert hasonlítsuk öszve ezen szókat, *omol*, *omlik*, *omt* (ont), *onszol*, *oson*, *oszt*, *osztlik*, *ocsó*. *Omol* az, a' minek részei mintegy magától szétválnak, péld. *omol* az elhagyott régi épület; minek részei külső erőszak által válnak szét, az inkább *omlik*, péld. a' kézzel morzsolt, v. fogakkal rágicsált kenyér. *Omtani* (ontani) am. α) valamelly híg testet, nevezetesen vért elfolyatni, β) kemény testet részekre szakasztani, innen a' közmondás: *Rak, s ont*. *Onszolni* valakit jelent, tovább menésre sürgetni, *osonni* jelent, sietve tovább menni. *Osztani* am. részekre szétválasztani, ideoda adogatni. *Oszol* am. a' tömegeből szétválva távozik. *Oszlik*, a' mi némi külső erőszaknál fogva szétválk. Ha e' három utóbbi szó elé a' fuvó *f* hangot teszszük, lesznek; *foszt*, am. nagyobb hatással oszt, elválaszt, szétszakgat bizonyos részeket, péld. a' ki tollat foszt, azt szakgatás által pihekre, és szálakra osztja; a' ki embert foszt meg, annak ruháját, és nála lévő holmiját választja el testétől. Illy viszony létezik

az *oszol*, *foszol*, *oszlik*, *foszlik* között. Hasonlóan *b* előtéttel *omol*-ból lesz *bomol*, *omlik*-ből *bomlik*. *omt*-ből *bomt*.

Már ha mind ezen szókat öszve hasonlítjuk, találunk bennök egy általános alapértelmet, melly fonalként áthuzódik rajtok, és ez a' *távolodás*, melly két alárendelt eszmére *oszlik*, a' *részek*' *távolodása* egymástól, mint az *olvad*, *old*, *oldoz*, *omol*, *omlik*, *omt*, *oszol*, *oszlik*, *osztat*, *oszt*, *bomol*, *bomlik*, *bomt*, *foszol*, *foszlik* *foszt* igékben; másik az *egésznek* távolodása, mozdulása bizonyos helyről, mint az *onszol*, *vonszol*, *oson*, *ocsó* (osó) szókban, és ez a' *genus proximum*, mellynek az *o* hangban kell rejlenie, mert a' mint vagy *l*, vagy *m*, vagy *n*, vagy *s*, v. *sz* járul hozzá, már más-más árnyéklatu távolodást jelent.

De most az a' kérdés: hol van annak valami okszerű alapja, hogy ezen szók' *o* gyökében a' távolság' eszméje rejlik? Vagy ezen, 's több illy öszhangzások a' nyelvben merő véletlenség, és önkény' művei?

Mielőtt e' kérdésre elhatározottan válaszolnék, a' dolgot meszszebb kell kezdenem.

Általán elfogadott tan a' nyelvtudósoknál, hogy minden nyelvben vannak úgy nevezett *hangutánzók*. És mit jelent ez? Nem egyebet, mint hogy az ember olly tárgyakat, mellyek leginkább hangjaik által hatottak az érzésekre, tehát mellyek hangjaik által tüntették ki különösen magokat, azoknak hangjait azonosította a' hangadó tárgyakkal. Így a' *hukuk*, *kuvik*, *bibicz*, *pólicz*, *gyagya*, *pinty*, *csíz*, hangok is, meg azon madarak is, mellyek illy hangokon szólnak. Minthogy pedig a' hang legerősebben hat az idegekre, innen magyarázható, miért van *elsősőr*, hogy minden nyelvben legkitünőbbek, 's leghamarább észrevehetőek a' hangutánzók; *másodszor*, hogy ezek a' legkülönbözőbb nyelvekben is gyakran csudálatosan meg egyeznek. Nyelvünk e' tekintetben a' természethez bámulásig hív, utánzásaiiban kimeríthetetlen, és olly következetes öszvefüggést követ, mintha metafizikáló bölcsek' műhelyéből került volna ki. Itt csak némelly példát hozok elé mutatványul:

a) mellyekben az *r* hang a' jellemzetes, *dör*, *dörög*, *dörget*, *dördül*, *dördít*, *dörren*, *dörrent*, *csör*, *csörög*, *csörget*, *csördül*, *csördít*, *csörren*, *csörrent*, *csor*, *csorog*, *csorgat*, *csordul*, *csordít*, *csorran*, *csorranat*, *dur*, *durog*, *durrog*, *durrogat*, *durran*, *durranat* (*durdul*, *durdít*), *gur*, *gurog*, *gurgat*, *gurdul*, *gurdít*, *gurul*, *gurít*.

b) a' sziszegőkből, *pisz*, *piszeg*, *piszeget*, *piszsen*, *piszszen*; *szisz*, *sziszeg*, *sziszeget*, *sziszsen*, *sziszszent*, *csosz*, *csoszog*, *csoszogat*, *csoszszan*, *csoszszant*.

c) a' tompákból, *kop*, *kopog*, *kopogtat*, *koppan*, *koppant*, *böf*, *böfög*, *böfögtet*, *böffen*, *böffent*, *puf*, *pufog*, *pufogat*, *pufogtat*, *puffan*, *puffant*, *puffog*, *puffogtat*.

Nyilván dolog, hogy minden nyelvben vannak szók, mellyeket az emberi ész, és szokás úgy kapott fel, hogy bizonyos tárgyak' hangjait beszédszervei által utánozta, 's midőn rájuk hivatkozni akart, ezen hangokat ejtette ki. De honnét van mégis, hogy némelly hangutánzók annyira különböznek egymástól? Felelet : 1) Vannak lények, péld. állatok, mellyek többféle hangot képesek ejteni, péld. a' *pujka*, tótul *morka*, t. i. a' magyar e' madárnak csendes indulatú *puj*, *puj!* a' tót a' haragos *mor mor* hangját jegyezte meg ; a' görög *βῆς*, a' latin *bos*, a' német *ochs*, a' tót *wohl* valamivel nyiltabb, a' magyar *ökör*, és török *öküz* valamivel zártabb tompa hangját fogta fel ezen állatnak, innen a' *βοῶζω*, boo, mugio, és bög, bömböl szók közti különbség is. 2) Ugyanazonféle hangtüneményt különféleképp fogják fel a' fülek, a' mint finomabbak, vagy nem, miben a' magyar igen nagy mester, mint a' *kikiriki*, *kukorikol*, *koty-koty*, *csirip*, *röf-röf*, *czini-czini*, *pis-pis*, stb. szók mutatják. 3) Ugyanazonféle hang különféleképp módosul, 's emez egyiket, amaz másikat jegyzi meg, péld. a' magyar' fülében csengőseá hallatszók *csep*, latinul tompa *gutta*, németül erős *tropf*, tótul vastag *klapka*. Sőt ugyanazon nyelv' különböző szójárásai szerint is változnak a' hangutánzók, mint, *csücsörke*, *pipiske*; *kacsa*, *kácsa*, *récze*, *rucza*, *gócza* stb. Az is megesik, hogy ugyanazon tárgyat egyik nyelvben hangjáról, másikkban más tulajdonságáról nevezik, p. a' hellen *νησσα*, latin *anas* a' *νεω*, nato, uszást jelentő, a' magyar *kacsa*, *récze* az utánzott hangtól vették neveiket. Mi ugyanazon nyelvben is megtörténik, p. *szántóka* és *pacsirta* egyet jelentenek ; az első onnan van, mert mintha szántana, egyenes vonalban száll fel és alá a' levegőben, a' másik hangutánzó. Hasonlóan, *eb* vagy *kutya* mindegy, de a' kutya hangutánzó, másképp *kutyó* *kutyú*, azaz *kutó*, *kutu* t. i. *ku ku* hangon kiáltó, 's megegyezik vele a' hellen *κυνω*, latin *canis*, és német *hund*. Az *eb'* gyöke egy az *eszik* igéjével, és am. *eö*, *eü*, *év*, *éb*, azaz török, pákosztos állat. A' finn *koira* inkább a' *kutya*, az *emba* és *amp* inkább az *eb* szóhoz hasonló. A' törökben *am* = *enni*, az *eb* pedig *eda*, *it*, *öt*.

A' fentebbi előzményekből így okoskodom : Ha a' nyelvalkotó emberi ész azon tárgyak' elnevezésénél, mellyek kitűnőleg a' halló érzékekre hatnak, azaz hangzanak, az illető hangokra figyelt, azokat utánozta, és az illető lényekkel azonosította : vajjon nem tette-e ugyanezt az olly tárgyak' elnevezésénél is, mellyek a' többi érzékekre, különösen a' szemekre hatnak, vagyis mellyeket látás által veszünk észre? Vagy azt tegyük-e fel amaz eredetileg romlatlan idegzetű, 's élénk felfogásu emberről, hogy a' többi tárgyakat csak úgy vaktában nevezte el, a' mint ajkára jött a' hang?

Részemről, hosszabb kutatógatás, és nyelvek' összehasonlító-gatása után azt vettem észre, hogy nyelvünkben — valamint másokban is — nem csak hangutánzók léteznek, hanem fölös számmal

vannak szók, mellyek a' tárgyak' szemmel felfogható tulajdonságait, jegyeit utánozzák. Ezek között első helyen állanak a' mozgást utánzó, mellyeket röviden *moz-utánzóknak* nevezek. Hogy a' mozgó tárgyak minden emberre nagyobb benyomást tesznek, mint a' vesztéglők, ez lélektani axioma.

Mint-hogy pedig a' mozgás gyakran hanggal jár : innen támadnak a' *hangmozutánzók*. Illyenek péld. az erős mozgásu : *rohan, robog, röpül, ránt, ráz, rezeg, rokka, forog, korong, fereg, fergetyű, kerek, pereg, pergetyű, pereszlén* ; a' susogva mozgó : *sas, sás, sáska, sávoly, seet* (siet), *sebes* (celer), *selyem, serdül, sereg, serény* (alacer), *siheder, Sió, Sajó, Séd* vizek, *sompolyog, suhan, suhancz, suhad, swad, szalad, száll, szárny, szókik*, és mások.

De vannak *néma mozutánzók* is, mellyekben alapeszme ugyan a' mozgás, de hangot nem föltételező, p. *iczeg, illan, inal, ing, illeg, illeget, iszomodik, izeg, izog, izgat, izom*, és mellyekben az előtett fuvó, lehő, vagy általán ajakhangok a' mozgásnak mintegy nagyobb hatását jelentik, p. *iczeg-biczeg, illeg-billeg, ingó-bingó, iczomodik, ficzomodik, izgat-bizgat, iszkál-pizkál, inczi-finczi, illan-villan*, stb.

A' mozgó tárgyak között különösen nagy benyomást tesznek a' látásra, mellyek folytonos mozgásban vannak, jelesen mellyek mintegy saját tengelyeik között forogva, folytonosan ingerlik a' szemeket. Innen magyarázható, hogy nem csak a' magyarban, hanem más nyelvekben is, az erős és keringő mozgást jelentő szókban a' legrázkódóbb *r* az alaphang. Az ide tartozó példaszók a' *Kerecsen-ről* irtam értekezésemben részletesen elszámálvák. Ezekkel egészen egy természetűek azon *r*-es gyökök és szók, mellyek erős indulatot, belső megrázkódást jelentenek, mint : *remeg, reszket, retteg, riad, riaszt, ébred* (érbed), *rázkódik, borzad, borsódzik* (a' háta), *irgalom, harag, fermed, fortyan, szörnyed, szörnyű* ; a' latinban : *tremüt, terretur, horret, fervet, fremit, frendet, trux, ira* ; a' németben : *schrecken, hart, regen, erregen, streben* stb.

Füleink érzik, 's eszünk észre veszi, hogy az *r* hanghoz legközelebb áll az *l*, csakhogy ez amannál lágyabb, miért jelentése is, lágyabb vagy könnyebb mozgás, péld. ezen szókban : *lajha, lanyha, lágy, lassu, láb, láng, ledér, legel, lejt, lebeg, lepke* (lebke), *leng, lengedez, letyeg, lityeg, lotyog, légy, lélek* (melly egyszersmind hangutánzó), *lohad, ló, lódúl, lódit, lóg, lóbál, lö, lök* stb.

Továbbá, azon tárgyak között, mellyeket szemek által veszünk észre, vannak olyanok, mellyek magokban *vesztéglők*, 's csak kül erő által tétetnek, vagy épen nem tétetnek mozgásba. Ezeket is el kellett neveznie az embernek ; de miről ? bizonyosan olly tulajdonságaikról, mellyek leginkább megragadták a' szemidegeket. Mint-hogy pedig ugyanazon tárgyban egyik ember különösen ezt, másik

azt veheti észre; innen történt, hogy különböző nyelvekben ugyanazon dolgot más-más tulajdonságáról neveztek el. És ime ebben ismét egy észszerű oka fekszik a' nyelvek' különbözőségének.

A' veszteglő tárgyakkak, mennyire szemekre hatnak, jelenen két főbb tulajdonságát említem: egyik azon *irány*, melly köztök, és a' néző szemek között létezik, azaz *távolság* v. *közelség*, a' másik azon *alak*, mellyben a' látszerek a' látott tárgyakat az észlelő elmének lefestik. Az elsőbkek *távutánzó*k, vagy *közelsutánzó*k, emezek *alakutánzó*k. De ezekről más alkalommal.

— Ez után

REPICKY JÁNOS lt.

egy, Somlyai Batori István úr, a' nagyszombati rokkant katonák háza' kis-czelli fiókjában nyug. cs. kir. kapitány' ajándékából Mayer Frigyes volt tanár ur' útján beadott, III. Musztafa zultán-féle 1764-beli török felavatási oklevelet mutatott be, mellyben Theodosius nevű szerzetes a' nándorfehérvári és szörényi kerületek' metropolitájaul neveztetik, 's annak fordítását is adván, róla különösen diplomatikai tekintetben értekezett.

KIS GYÜLÉS, APR. 19. 1852.

(A' philosophiai és társadalmi tud. osztályal' számára).

Nmélt. gróf Teleki József úr ő *exja'* elnökle alatt

Jelen az illető osztályokból: Horváth Cyrill, Kállay és Szilasy, Pauler, Tóth, Wenzel lt. tt. — Más osztályokból: Balogh, Bugát, Czech, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Győry, Jerney rr. tt. — Hunfalvy, Tasner lt. tt. — Toldy Fer. titoknok.

TÓTH LÖRINCZ lt.

az angol ügyvédi testületekről értekezett.

WENZEL GUSZTÁV lt.

a' hazai bányaviszonyok' átalakulásáról és kifejlődéséről folytatólag értekezvén, ez uttal a' Miksa-féle bányajogkönyvet ismertette.

Z Á R S Z Ó.

E második folyam végén nem lehet buzgó köszönetünket nem fejeznünk ki mind régi társaink, mind azon tudós férfiak iránt, kik újabban körünkhöz csatlakozván, nem jutalomért — mert ilyen e folyóirattól még most nem telik — hanem a nemzeti tudományosság előmozdítására ez egyetlen, kirekesztőleg tudományos, közlőnyt becses munkáikkal nevelni sziveskedtek. Leljük ők buzgóságuk díját azon őszinte elismerésben, melyet a nemzet számos mívelt tagjai, kevesebbé a hírlapok lármás hasábjain, mint magán levelek és körkben, széltiben kifejezni nem szűnnek. S ez úton nyert értesülésekből meggyőződünk, hogy azon szélesebb téren, melyet a

hazai történetnek, s mi ezzel rokon, eleitől fogva nyitottunk, a nemzet előszeretetével találkozánk, mely inkább mint valaha látszik azon fentartó és éltető erőt felismerni, mely a régi, és dicső tetteket véghez vitt nemzetek emlékezeteiben él és forr. Az e téren közlött számos és kitűnő adalékok mellett egy más történeti körből — nem az erkölcsi, hanem a physiszai világeletnek, az elmét roppantsága és fenségével ellenállhatlanul vonzó történetkönyvéből is — lehetett szerencsénk, új kiadó-társunk D. Nendtvich Károly közrehatásával, oly sorát indítani meg a szintoly tanulságos mint gyönyörködtető cikkelyeknek, mely számos, irodalmunkban új, isméket és eszméket ültet ebbe által, s ha nem csak olvastatik, hanem a tudományok ezen egyik leghódítóbbjának — a földtannak — tán új híveket is támaszt közöttünk: sok tekintetben volna miért szerencsét kívánunk magunknak. Áthatva a classica literatura elmeképző és érzület-edző fontosságától, ennek érzékét is kívántuk több becses töredék adásával gerjeszteni és táplálni; sőt a társadalmi tudományok köréből is szerencsénk volt egy pár fontosat és tanulmányozásra méltót nyújthatni. A hazai irodalmat gondos figyelemmel kísérve, ha mindenkor béható bírálatokban nem is, de rövid és lelkismeretes észrevételekkel méltattuk, s teljes átnézetét igyekeztünk adni. E rovat, úgy hiszszük, még a pessimistákban is némi reményeket költhet, s őket ennyi dicséretre méltó erők hazafias becsületes munkássága pártolására buzdíthatja. Kényelmes érzés egy bizonyos neme a kétségnek, mert fél látszik oldozni minden fáradtság és áldozat kötelességétől: pedig ez az igazi előmozdítója az elenyészségnek, melyben nem szabad hinni, míg élünk. Erőink korlátoltsága nem engedte a külföldi irodalom rovatát díszleni; de ebben is jobb e kevés a semminél. Nem ígérünk tehát e részben semmit: talán tehetünk benne ezentul többet, mint ígérhetnénk. A „Hivatalos Közlöny“ végre tudományos intézeteink munkásságával ismertetett meg, és számos, magát a tudományt előmozdító, becses dolgozatokat hozott.

Nincs tehát okunk az eddig követett iránytól eltérnünk: de igen is van, az időszaki közlönyök kezelőit kérnünk, hogy befolyással haviírásunkat gyámolítani ne sajnálnák. Csak így mehetünk talán arra, hogy a kisded körünkön — mellyhez már is többen önkényt hazafiúilag csatlakoztak — kívül levő írókat közönséges felszólítás után társakul megnyervén, e folyóirat körét és terjedelmét maholnap nevelhessük.

Addig is buzgó vállalónk segedelmével a harmadik folyamattal is megkísértjük a magyar közönség vonzalmát a tudományos művelődés iránt. Rajtunk és igyekezetünkön nem fog múlni.

Költ Pesten, Sylvester estvén, 1852.

Toldy Ferenc.

KECSKEMÉTI H. VÁROS
KÖNYVTÁRA